

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Інститут рукопису

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Археографічні дослідження унікальних
архівних та бібліотечних фондів

ВИПУСК 21

Київ 2017

УДК 025.171(477)(066)

Черговий випуск збірника, репрезентуючи новітні студії з археографії, джерелознавства, архівознавства, книгознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, залучає до широкого наукового загалу дослідження вітчизняних учених з рукописної та книжкової спадщини України. Зокрема, як джерело вивчення київської агіографії XVII ст. розглянутий рідкісний примірник «Життя святого Володимира» 1670 р.; визначені особливості богослужбового співу Києво-Печерської лаври; запропонована методика атрибуції дефектних видань; на основі інвентарного опису бібліотеки Золочівського василіанського монастиря кінця 60-х – початку 70-х років XVIII ст. реконструйований книжковий репертуар обителі; за даними покрайніх записів виведений образ власниці й дарувальниці кириличної книжки в Україні XVIII ст.; актуалізоване питання іконографічного вивчення сюжетних середників на українських шкіряних оправах XVI–XVII ст. До публікації представлені листи М. Драгоманова до М. Водовозова та невідомі науковій спільноті універсали гетьмана Івана Скоропадського з фондів Інституту рукопису НБУВ. Розділ, присвячений 100-річному ювілеєві НАН України та НБУВ, що відзначатиметься наступного року, складається зі статей з історії української науки взагалі та бібліотечної справи зокрема.

Розрахований на істориків, філософів, філологів, мистецтвознавців, культурологів, а також на широкий загал, який цікавиться вітчизняною історією.

Редакційна колегія:

Л. А. Дубровіна (відповідальний редактор), д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України, Г. В. Боряк (заст. відповідального редактора), д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України, В. І. Попик, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України, О. С. Онищенко, д-р філос. наук, акад. НАН України, Г. І. Ковальчук, д-р іст. наук, С. М. Міщук, д-р іст. наук, К. В. Лобузін, д-р наук із соціальних комунікацій, Г. В. Папакін, д-р іст. наук, Н. А. Шип, д-р іст. наук, Н. М. Зубкова, канд. іст. наук, Аліна Дзеньгол (Польща), доктор гуманістичних наук, Ксенія Кабузинські (Канада), доктор філософії в галузі літератури, Ріма Ціценене (Литва), д-р гуманітарних наук, Олаф Хаманн (Німеччина), доктор філософії.

Рецензенти:

М. Г. Палієнко, д-р іст. наук
Л. М. Яременко, канд. іст. наук

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації КВ № 16087-4559Р від 16.12.2009 р.

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Google Scholar,
Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib,
Український Реферативний Журнал

ISBN 966-02-2780-9 (серія)

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2017

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

УДК 091.5:27-36ВОЛJ(477-25)"16"

Наталія Петрівна Бондар,
кандидат історичних наук,
Тетяна Андріївна Бургомістренко,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

РІДКІСНИЙ ПРИМІРНИК «ЖИТТЯ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА» (КИЇВ, 1670) У СКЛАДІ РУКОПИСНОГО ЗБІРНИКА ЖИТТЯ СВЯТИХ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ КИЇВСЬКОЇ АГІОГРАФІЇ XVII СТ.

Надано характеристику рідкісного примірника стародруку «Житіє святого Володимира» 1670 р., зокрема підтверджено датування книги. Висвітлено історію публікації «Житія». Здійснено комплексний опис усього рукописного житійного кодексу, проаналізовано його склад, особливості, власницькі записи та філіграні паперу. Археографічне дослідження виконане на тлі розгляду формування українського агіографічного комплексу другої половини XVII – початку XVIII ст.

Ключові слова: Збірник житій святих з колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, примірник київського видання «Житіє святого Володимира» 1670 р., житія давньоукраїнських святих, рукописні книги, збірники-конволюти, рукописні кодекси, філіграні.

В українській культурі XVII ст. органічно співіснували дві книжні традиції – рукописна та друківана, зокрема остання мала значний вплив на розвиток та побутування рукописних книг. Хоча поступово стародруківана книга, репертуар якої закономірно розширювався, дещо відтісняла рукописну, рукописна книга теж розвивалася, видозмінювалася та набувала якісно нових властивостей: розширювалася її жанровість, вона починала наслідувати особливості оформлення та ілюстрування стародруків, змінювалося її тиражування тощо. Співіснування друківаної та рукописної книги призводило до функціонування їхніх різноманітних симбіозних форм, зокрема утворених шляхом фізичного об'єднання текстів рукописних та друківаних.

Традиційно в книгознавчій науці для такого змістового наповнення різних книжкових пам'яток унаслідок їх об'єднання під однією обкладинкою використовується поняття конволют. У працях термінологічного характеру, зокрема в «Словнику книгознавчих термінів», конволют визначається як «збірник, складений власником з різного роду публікацій, рукописів та інших текстів чи графічних матеріалів, об'єднаних за певним принципом» [1, с. 81]. Складові конволюту зводяться алігатами. Давні збірники-конволюти можуть містити суто рукописні або друковані частини, або бути змішаними з рукописних та друкованих алігатів, а також включати не книжні документи, листи, окремі самостійні гравюри або малюнки. Поширеними є випадки прилучення до друкованих книг рукописних додатків різноманітного змісту, вставлених здебільшого в кінці книги, рідше в середині. Іноді стародруковані видання слугували доповненнями до рукописних кодексів.

Атрибуція та кваліфікований опис змішаних збірників-конволютів є складними та копіткими, оскільки потребують навичок роботи з різними видами документів, і поширенішими є випадки, коли пріоритетно досліджується рукописна частина і поза увагою залишається друкована, або навпаки.

Особливості рукописних збірників-конволютів XVII ст., які складаються з декількох кодикологічних різночасових частин, висвітлені в працях О. М. Апанович [2, 3], М. Б. Боянівської [4], А. М. Бовгирі [5], В. Я. Фрис [6] та ін. Особливості конволютів, основу яких складають стародруки, розглянуто у публікаціях Н. П. Бондар та Р. Є. Кисельова [8, с. 29–31], Н. В. Заболотної [9] та ін. У роботі А. М. Бовгирі розмежовано поняття збірник і конволют відповідно до змісту [5, с. 191]. В першому випадку змістове наповнення визначалося переписувачем (упорядником), до книги одразу переписувався певний корпус текстів, а її вільні аркуші призначалися для довільних записів читачів і власників, що давало можливість реконструювати читацьке середовище, в якому перебувала рукописна книга. Конволюти ж склалися штучно, з розрізнених частин рукописних книг, об'єднаних під однією оправою, часто без жодного сюжетного задуму, задля збереженості текстів.

В. Я. Фрис також надає рукописним збірникам окрему позицію, зокрема до даної категорії вона відносить здебільшого книги, склад яких був несталим, бо вибір статей залежав від уподобань переписувача та актуальності чи доречності тієї або іншої статті [6, с. 105]. Однак на практиці поєднання разом різних рукописних та стародрукованих текстів, а також інших видів документів дає дуже широкий специфічний у своїй різноманітності матеріал. Узагальнивши позиції дослідників, можна констатувати, що однозначно питання відносно градації та термінологічного ви-

значення рукописних, друкованих або змішаних збірників-конволютів не є усталеним, за нашими оцінками, воно перебуває на стадії емпіричного накопичення фактографічного матеріалу. Проте більш поширеними є такі збірники-конволюти, що об'єднані і з метою кращої збереженості, і тематично обгрунтовані чи вмотивовані.

Відтак спробуємо на практиці розглянути питання про поєднання рукописних та друкованих українських агіографічних текстів шляхом вивчення складу Збірника житій святих, найдавніші частини якого укладено в 1671 р., що містить рукописні та друковані складові як XVII, так і XVIII ст. Збірник житій святих зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), він належить до збірки Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (ЦАМ КДА), шифр зберігання ф. 301, № 416 Л. До наукового обігу даний збірник уперше залучив на початку XX ст. О. О. Лебедев, який провів датування рукопису та охарактеризував його особливості, навівши власницькі записи та облікувавши із усіх складових переважно житійні тексти [10, с. 168–170, № 416].

Досліджуваний збірник-конволют має формат у 4°, умовно його можна розділити на декілька частин, – першу і основну становить рукописний збірник житій святих 1671 р. (арк. 2–347, розміри 190 x 155 мм); другу – стародрук «Житіє св. Володимира» (арк. 348–359 зв.; розміри 188 x 151 мм); третю частину кодексу, що формально зберігається в складі цієї ж одиниці зберігання, але не приплетена до житійного комплексу, становить уривок зі збірника повістей та житій XVIII ст. (арк. 360–374 зв., формат у 8°, розміри 160 x 95 мм). До цього кодексу варто застосовувати визначення «збірник-конволют», оскільки основні частини складають рукопис і підшитий до нього стародрук, а остання, третя, окремо прошита і просто вкладена до книжного блоку.

Рукописні житія святих у складі Збірника 1671 р. написані церковнослов'янською мовою української редакції. Всього в збірнику збережено 41 зошит, деякі аркуші вирізані або окремо вклеєні, початок і кінець збірника втрачений. Відповідно до фоліації, проставленої олівцем, у рукописі збережено 373 аркуші. Відповідно до пагінації часу створення збірника, проставленої темно-коричневим чорнилом, пам'ятка починається з аркуша 4. Всього в складі пронумеровано 603 аркуші, збірник починається з аркуша 30 із текстом «Наука на Покрову Пресвятої Богородиці». З книжного блоку випадають арк. 1–6, 9, 17–19, 28–35, 108–111, 198–200, 237/238, 331/332, 347. Стан збереження книжкової пам'ятки свідчить про її активне використання. Аркуші рукопису забруднені плямами від волоти, воску, чорнила, наявні сліди шкідників.

Основна рукописна текстова частина 1671 р. написана півуставом другої половини XVII ст., додаток – скорописом XVIII ст. В основному рукописному тексті збережені титла та виносні літери. Текст розділений на слова. На сторінці розташовано по 23 рядки. Рукопис оздоблений скромно, серед прикрас привертає увагу наклеєна на аркуш 253 стародрукована заставка, до аналізу якої ми звернемося далі. Заголовки та ініціали однотипні. Зокрема заголовки, виконані в'яззю, кіноварні, ініціали теж кіноварні, великі, тонкі, а на аркушах 10, 279 зв. з рослинними елементами і лише на арк. 10 та 52 заголовки та ініціали виконані з використанням зеленої фарби. Кінцівки на арк. 51, 70 зв., 106 одноконусні.

У рукопису наявні декілька записів: 1) запис писця, ієродиякона Самуїла, Київського Видубицького Михайлівського монастиря, на арк. 10–14: «Сія Книг власная есть / [мнстира ст: Архистратига Михаила / видубицького Кіевского] / Писалі ю недостойні / Ієродияко(н) Самоиль, Ё: року ≠ахѡа (1671)», про те, що збірник завершено в 1671 р.; 2) запис, на арк. 4–9, в якому вказано, що частина збірника, Наука на Покрову Пресвятої Богородиці, написана на святого Олексія: «На стаго / Алеѣзия / Писалося: / именуемаго / человѣка / божія». Ці два записи зовсім різні за своїм почерком та особливостями написання, тож точно сказати про особу писця не можна. На звороті верхньої кришки оправи є більш пізній запис 1889 р., зі вказівкою, що рукопис подаровано до ЦАМ пані Ораторської.

Аналізуючи походження та побутування збірника житій 1671 р., варто зважити на той факт, що М. І. Петров на початку XX ст., досліджуючи рукописну збірку Видубицького монастиря, відзначив, що при монастирі збереглося всього шість рукописних книг [16, с. 251]. Оскільки в публікації М. І. Петрова 1886 р. даний рукопис не зазначено, хоча в записі агіографічного збірника вказано на його походження з Видубицького монастиря, вірогідно на той час він вже кудись перемістився з видубицької збірки. Можливо, деякі рукописи були вивезені під час пожежі 1760 р., але цей аспект викликає більше запитань, аніж відповідей і потребує детальних майбутніх досліджень.

Точно датувати рукописну частину збірника можна, спираючись на перший датований запис 1671 р., філігранологічний аналіз використаного паперу підтверджує таке датування. На аркушах збірника виявлено низку водяних знаків, ідентифікованих за філігранологічними довідниками Т. Діанової та Л. Костюхіної (1980) [11], Т. Діанової (1993, 1997) [12, 13], І. Каманіна та О. Вітвіцької (Каманін) [14] та Е. Лауцявічюса (1967) [15]:

1. «Аламода» (напр., арк. 2, 245–246, 248–255, 314–317, 321, 331–332) – сх. Діанова (1980) № 1259 (1688 р.);

2. «Герб Бриг» (напр., арк. 4, 5, 177–182, 236–239) – сх. Лауцявічюс № 1228 (1673 р.);

3. «Лев» (напр., арк. 12–14, 342–345) – сх. Діанова (1980) № 870 (1660 р.);
4. «Орел двоголовий I» (напр., арк. 22–25, 242–247) – сх. Лауцявічюс № 436 (1675 р.);
5. «Орел двоголовий II» (напр., арк. 39–40) – сх. Лауцявічюс № 426 (1673 р.);
6. «Голова блазня I» (напр., арк. 51–56) – сх. Діанова (1993) № 857 (1660 р.);
7. «Гриф» (напр., арк. 197) – сх. Лауцявічюс № 999 (1698 р.);
8. «Ріг» (напр., арк. 348) – сх. Каманін, Вітвіцька № 829 (1699 р.);
9. «Голова блазня II» (напр., арк. 352–355) – под. Діанова (1997) № 564 (1667, 1668 рр.);
10. «Поштар» (напр., арк. 368–369) – сх. Лауцявічюс № 2759 (1721 р.).

Оправа книги є сучасною основній рукописно-друкованій частині, виготовлена вона в XVII ст. і типова для тодішнього книжного київського середовища, – дерев'яні дошки в шкіряному суцільному покритті з рослинними накатками та ромбовидним середником. Оправа збереглася в незадовільному стані: шкіряне покриття розірване, застібки втрачені, форзаци наявні частково. Блок книги від'єднаний від оправи.

При останньому перешитті рукопису була сплутана послідовність аркушів відповідно до тексту. Нами встановлена згідно зі змістом правильна послідовність житій за аркушами: арк. 1–2 зв.: Показчик житій; арк. 3–347: Вибрані житія святих; арк. 348–359 зв. (348–348 зв. – ркп., решта – стародрук, 1670 р.): Рівноап. вел. кн. Володимира, 15 липня; арк. 360–374 зв.: Повісті та житія (XVIII ст.): Уривок про смерть і рицаря (арк. 360–362); Повість про христоролюбивого купця (арк. 362 зв.–364 зв.); Повість про диявола (арк. 364 зв.–368 зв.); Житіє прп. Онуфрія Великого (арк. 369–374 зв.).

Комплексне дослідження житійного рукописного збірника спонукало до детального аналізу рідкісного примірника стародрукованого «Житія св. Володимира», вміщеного в його складі на аркушах 348–359 зв. [17]. Друкований текст не має титулу і не містить вихідних відомостей, що є підставою для його атрибуції та ідентифікації. Спробуємо проаналізувати примірник «Житія св. Володимира» і як самостійне видання, і як складову тематичного збірника-конволюту, складеного в київському монастирському середовищі 1670-х років, що є проявом «другої хвилі» формування українського житійного комплексу ранньомодерної доби.

Загалом в останніх десятиліттях XVII ст. «Житіє св. Володимира» було широко розповсюджене в Україні, зокрема в Києві. Значна кількість його рукописних списків, що походять з київських монастирських збірників та становлять науковий інтерес для дослідників, представлена в тому

числі у фонді ІР НБУВ, – це рукописні пам'ятки з Києво-Печерської лаври (ф. 306, № 370, арк. 525–532 зв.) [16, с. 119–120], Михайлівського Золотоверхого монастиря (ф. 307, № 491 (т. 3), арк. 26 зв.–31) [16, с. 202]; Києво-Софійського собору (ф. 312, № 278, арк. 434 зв.–439; № 279, арк. 307 зв.–312 зв.) [18, с. 92] та ін.

На сьогодні відома значна кількість наукових досліджень, присвячених життю святого рівноапостольного князя Володимира – варто вказати праці П. В. Владимірова [19], В. М. Перетца [20], Г. І. Павленко [21, 22] та ін. Найбільш сучасним та ґрунтовним дослідженням життєвих текстів св. Володимира є праця І. В. Жиленко «Пізнє українське життя святого князя Володимира» [23], однак у ній, на жаль, детально не висвітлюється історія давнього друку життєвих текстів.

І загалом ця історія публікації тексту життя св. Володимира в XVII ст. виглядає не дуже дослідженою. Основним джерелом відомостей про стародруковані видання «Життя св. Володимира» служить «Каталог стародруків, виданих в Україні» 1981–1984 рр., укладений Я. П. Запаском та Я. Д. Ісаєвичем [7]. У відповідності до нього за стародрукований період, тобто впродовж XVI–XVIII ст., твір двічі виходив самостійним виданням – близько 1670 р. [7, с. 83, № 469] та 1700 р. [7, с. 116, № 758]. Текст «Життя св. Володимира» був опублікований також у складі унівського видання «Викладу о церкві» 1670 р., автором «Викладу» вважається Феодосій Софонович [7, с. 83, № 473].

Обидва київські видання не мають титулів, де було б зафіксовано відомості про місце та час друку і друкарню, відтак датовані видання за іншими джерелами. Щодо першого київського видання, то в бібліографії кирилических стародруків, що передувала каталогу Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича, воно датується не пізніше 1673 р. [24, с. 18, № 120], оскільки вже в 1672 р. київські посланці привозили «Тетрадь святого Володимира» на продаж до Москви серед інших видань київського друку [25, с. 358]. У виданні 1670 р., відповідно до бібліографічних каталогів, міститься 12 нумерованих аркушів, є 24 та приблизно 28 рядків на сторінці, текст видання розміщений у лінійних рамках. Розмір шрифту (10 рядків) 63 мм. Видання рідкісне, зафіксоване в чотирьох збірках – у Російській національній бібліотеці, Російській державній бібліотеці, Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка, Львівському національному музеї ім. А. Шептицького.

Видання близько 1700 р. складається з 12 нумерованих аркушів, містить 24 рядки на сторінці, текст видання розміщено в лінійних рамках. Розмір шрифту менший порівняно з попереднім, становить 62 мм. Зазначається наявність примірників лише в двох збірках – в Російській національній бібліотеці та у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка.

Варто сказати декілька слів і про унівський друк «Викладу о церкві» Феодосія Софоновича 1670 р., в складі якого вміщено «Житіє св. Володимира». Книжку видано в друкарні Унівського Успенського монастиря. Основну частину видання складає безпосередньо текст «Викладу», далі на 13 нумерованих сторінках надруковане «Житіє св. Володимира». Друк здійснено також форматом у 4°. В післямові друкаря С. Станницького зазначено, що книжка є передруком київського видання [7, с. 83, № 473]. Примірники видання рідкісні, є в збірках Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Львівського національного музею ім. А. Шептицького, Львівського історичного музею, Російської державної бібліотеки, Російської національної бібліотеки, Наукової бібліотеки Санкт-Петербурзького університету. Долучення «Житія св. Володимира» до «Викладу о церкві» Феодосія Софоновича спонукало дослідників, зокрема Ю. А. Мицька, висловити припущення про те, що до написання чи підготовки тексту «Житія» мав відношення той само Феодосій Софонович [25, с. 6]. Хоча документальне обґрунтування авторства «Житія св. Володимира» Ф. Софоновича нам невідоме, певним аргументом може служити написання ним історичної «Хроніки з літописців стародавніх» [27], відомої нам з рукописних списків XVII ст. Також Феодосій Софонович у 1669–1670 рр. працював над житійними текстами про великомученицю Варвару [27, с. 15], мощі якої зберігалися в Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі, ігуменом якого був Ф. Софонович, – це тексти «Мученія св. великомучениці Варварі» та «Повісті о преславних чудах», останній був виданий пізніше в складі «Акафісту св. Варварі» Й. Кроківського 1698 р. [7, с. 33, № 167]. Дотичність Ф. Софоновича до текстів про великомученицю Варвару також пояснює його звернення до житійних текстів. До речі, до видання «Хроніки» 1992 р. долучено репринтний передрук унівського видання «Викладу» 1670 р. разом із «Житієм св. Володимира» [27, с. 265–284].

Згідно з бібліографічними джерелами, перше видання «Викладу» було зроблене в друкарні Києво-Печерської лаври в серпні 1667 р. форматом у 4° на 28 аркушах [7, с. 78, № 440], однак, наскільки можна судити з бібліографії, в його складі не було «Житія св. Володимира». Відомий один унікальний примірник цього видання, що зберігається в Російській державній бібліотеці. Наступного року, в червні, «Виклад о церкві» Феодосія Софоновича було передруковано в печерській друкарні форматом у 8° на 26 аркушах, відповідно до бібліографії, – знову без житія Володимира [7, с. 80, № 448]. Це видання теж рідкісне, є в Російській національній бібліотеці, Російській державній бібліотеці та Львівському національному музеї ім. А. Шептицького. Однак варто вказати, що незайвою була б наукова розвідка, яка дослідила б усі ці видання. Наприклад, у передмові до

«Хроніки» Ю. А. Мицик вказує на появу «Житія св. Володимира» саме в складі раних київських друкованих «Викладів» [27, с. 14], тоді цілком логічно виглядає його передрук у складі унівського видання.

Повернувшись до аналізу друку «Житія св. Володимира» 1670 р., відмітимо, що в каталозі Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича примірник з колекції ЦАМ КДА не зафіксований [7, с. 83, № 469]. Попри це він відомий дослідникам давньої української літератури, саме за ним перевида-но «Житія» в збірнику «Українська література XVII ст.» в серії «Бібліотека української літератури» [28, с. 403–414, 576], де правильно визначено, що це видання 1670 р. Текст «Житія св. Володимира» ще раніше опублікований Г. І. Павленко [21, с. 160–179], однак чомусь не зазначено про передрук стародруку, а не рукопису.

Надруковано «Житіє св. Володимира» форматом у 4° (розміри 188 x 151), складається воно з 11 аркушів. Як ми зазначали вище, текст зберігся не повністю, відсутній перший аркуш з початком житійного тексту. Внаслідок цього заголовок та початок житійного тексту відновлені на окремому аркуші півуставом, у цілому повторюючи організацію сторінки стародруку. Оскільки примірник «Житія» зберігся без початкового аркуша, а інші аркуші містять сліди замокання та пошкоджені краї, це свідчить про активне читання та навіть «зачитування» твору, який початково використовувався самостійно, а в подальшому для збереженості був включений до конволюту.

Звірка фото стародруку «Житіє св. Володимира» з фонду НБУВ з відповідними сторінками примірника видання 1670 р. збірки Російської державної бібліотеки показала ідентичність набору обох примірників, відтак дала можливість підтвердити, що київський примірник, захований серед рукописних житійних алігатів і внаслідок цього не включений до сучасних бібліографічних каталогів, належить до видання друкарні Києво-Печерської лаври 1670 р. (дякуємо за допомогу Ю. Е. Шустовій). Інших примірників цього видання в збірці НБУВ немає.

Спробуємо коротко охарактеризувати особливості видання «Житія св. Володимира» 1670 р. Це – друк в одну фарбу, гравіровані оздоблення колонтитулів, сторінки в лінійних рамках. Прикрашає видання одна гравірована заставка із зображенням Ісуса Христа з розкинутими руками на тлі квітів (зображення у вигляді чорних контурів на білому тлі), традиційно розташована зверху перед початком тексту [24, с. 80, іл. № 825], а також два гравіровані ініціали на цьому ж аркуші – «Б» (на цьому ж аркуші) та «С» (на звороті початкового аркуша). Обидва ініціали квадратні, зображення біле на чорному тлі, ініціали різняться поміж собою стилістичною, часом виготовлення, станом дефектності та розмірами, вони також не подібні із заставкою, що свідчить про відсутність єдиного задуму ху-

дожнього оформлення видання. Загалом практика використовувати стилістично різномірні прикраси, не переймаючись їх негармонійністю, була притаманна видавничій справі того часу і особливо стосувалася дрібних видань. Оскільки в аналізованому примірнику НБУВ початкового аркуша немає, тож і відсутні ці художні елементи оформлення тексту. Інші оздоблення видання – лінійні рамки та чотири елементи виливних прикрас у колонтитулах, що по два обрамляють з обох боків назву «Житіє» та «св. Владымера». У виданні також використано кустоди та друковані маргіналії на полях. Вихідних відомостей, тобто зазначення часу та місця друку і друкарні, немає ані на початку, ані в кінці книги, і це теж було характерним при друці невеликих за обсягом видань.

Рукописний титул у цілому відтворює титул друкований, однак зі змінами. На титулі стародруку вміщено такий текст: «Житіє с[вятаго] и равноап[о]с[то]л[но]наго // вел[кого] кн[я]зя кіевскаго Владымера, Всея Росіи самодержца, нареченнаго // в с[вя]том кр[е]щеніи Василя, который окр[е]стиль // всю Землю Рускую. Выбрано з Лѣтописца Рускаго // Пр[е]-подобнаго Нестора Печерскаго». Текст рукопису розпочинається з календарної дати пам'яті св. Володимира «М[ѣсяц]а июля в сі [=15] д[е]нь», далі вміщено таку ж назву з відмінностями в написанні деяких літер.

Час друку книжки приблизно підтверджує наявна на його аркушах філігрань *Голова блазня*, подібна до зображення в альбомі Т. Діанової (1997) під № 564 (1667, 1668 рр.) [13]. Для друку «Житія» використано доволі якісний папір, подібний до паперу інших лаврських видань того ж часу.

Цікавою особливістю збірника-конволюту є використання на аркуші 253 (за давньою нумерацією арк. 329) гравірованої заставки друкарні Києво-Печерської лаври. Заставку вміщено перед текстом «М[ѣ]с[я]ца іануаріа кз [=27]. Слово на Пренесе//ніе чесных[ъ] мошей иже во с[вя]тых[ъ] отца нашего // Іоанна Златоустаго». Це не та заставка, яку розміщено на першому аркуші «Житія св. Володимира» 1670 р. [24, № 843], втраченому в примірнику НБУВ. Заставка перед текстом про перенесення чесних мошей Іоанна Златоуста сюжетна, із зображеннями в трьох медальйонах Христа, Богородиці та Іоанна Хрестителя. Довідкові видання стародрукованої орнаментики Києво-Печерської лаври, зокрема каталог-альбом «Украинские книги кирилловской печати», дають можливість встановити, що виявлену заставку було використано в багатьох лаврських виданнях того часу, які хронологічно охоплюють 1659–1698 рр. [24, с. 82, іл. № 843, с. 46], серед цих видань – «Ключ разумінія» І. Галятовського 1659 р., Октоїх 1670 р., «Огородок Марії Богородиці» А. Радивилівського 1676 р., Акафісти 1677 р., Требник 1681 р., Канони Богородиці 1697 р., «Акафіст великомучениці Варварі» І. Кроковського 1698 р., «Сказаніє об обретеніи честних мошей княжни Юліаніи» 1698 р.

Вірогідне й пізніше використання цієї заставки, однак київська лаврська орнаментика XVIII ст. поки не відображена в альбомах, і знайти її відбитки можна лише шляхом фронтального перегляду київських стародруків. Цікаво, що й вирізка, використана в рукопису, і гравірована заставка в стародруках вже від першого використання мають ушкоджений стан у вигляді обох обломлених країв. У такому дефектному стані заставка використана вже в першому виданні «Ключ розуміння» І. Галятовського 1659 р., тобто вона зазнала втрат раніше.

Варто вказати, що серед текстів хоча й переважають житійні оповіді давніх загальнохристиянських святих, однак є кілька текстів, пов'язаних з київським колом святих православних. Зокрема, в складі збірника є «Житіє Бориса і Гліба, в святом крещенні Романа і Давида» (на арк. 59 зв. – 70, за давньою нумерацією – арк. 117 зв. – 129 зв.). Цікаво, що цей текст спочатку було неправильно названо в початковому заголовку «Житієм св. Володимира», цю ж неправильну назву повторено в верхніх колонтитулах, а потім помилкову назву заклеєно, а в колонтитули внесено виправлення. Причиною плутанини стали початкові слова житія мучеників Бориса й Гліба «Святій и великій князь Владымерь...».

З київською друкованою книжністю пов'язаний текст з рукописного додатка XVIII ст. «Повість удивителна о диавол, како приде ко великому Антонію». Цей твір було видано в Києво-Печерській друкарні у 1626 р. під назвою «От отечника скитскаго повість удивителна, о диавол, како прийде к великому Антонію» [7, с. 44, № 150].

Варто проаналізувати й контексти друку видання «Житія св. Володимира» у 1670 р. За період з кінця 1660-х до 1680-х років Києво-Печерською друкарнею були видані також інші невеликі житійні твори, серед яких «Житіє Іоанна Рильського» (1671 р.) [7, с. 86, № 491], «Житіє Іоанкія Великого» (1672–1677 рр.) [7, с. 90, № 521]; «Служба і житіє Николая Мирлікійського» (1680 р.) [7, с. 96, № 588] та ін. Вірогідно, частина дрібних житійних текстів того ж часу не збереглася або ж не атрибутована. Загалом друк цих агіографічних творів, як і таких відомих історичних та агіографічних пам'яток, як «Києво-Печерський патерик» та «Синопсис», став відзеркаленням другого етапу формування друкованого житійного пантеону українських православних святих, що тривав у Київській митрополії впродовж 1660–1710 рр. Цю роботу було розпочато ще за часів лаврського архімандрита, а пізніше київського митрополита Петра Могили, що усвідомлював і активно втілював у життя ідею піднесення пантеону давньоруських святих, серед яких святі рівноапостольні київські князі Володимир та Ольга, святі мученики Борис та Гліб, печерські отці, насамперед святі Антоній та Феодосій.

Активним і більш продуктивним послідовником П. Могили в сенсі кількості виданих історичних та житійних пам'яток став Інокентій Гізель, що очолював Києво-Печерську лавру з 1656 по 1683 р. Саме його або й цілісний науковий осередок того часу можна вважати ініціаторами друку житійних видань. Варто зауважити, що формування давньоукраїнського житійного комплексу було складовою загального процесу створення української агіографії всіх православних святих, що втілилася в чотирьох томах «Житій святих» Дмитрія Туптала, виданих друком у Києво-Печерській лаврі впродовж 1689–1705 рр.

Цікаво, що й «Синопис», і дрібні житійні видання були ще раз передруковані близько 1700 р., також без зазначення дати друку. Відтак можна припустити зацікавленість й інших лаврських книжників кола Інокентія Гізеля в друці цих видань, наприклад, Варлаама Ясинського та Йосафа Кроковського, перший з яких на рубежі століть був митрополитом Київським, другий – лаврським архимандритом.

До речі, у виданні «Синопису» вміщено гравіроване зображення св. Володимира із зазначенням 1680 р., що цілком би могло ілюструвати видання його житія.

У контексті аналізу створення збірника житій святих 1671 р. варто спробувати проаналізувати персоналії, дотичні до тогочасних київських кіл у терені формування агіографічних творів. Відомостей про вказаного в записі ієродиякона Самуїла, вірогідно, видубицького ченця, нам віднайти не вдалося. Ігуменом Видубицького Михайлівського монастиря в цей час був відомий книжник св. Феодосій Углицький, що очолював монастирську братію з 1664 по 1687 р. Вже згаданий Феодосій Софонович був у 1655–1672 рр. на ігуменстві в Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі. Архимандритом Києво-Печерської лаври був вже згаданий Інокентій Гізель. Дотичним до процесу друку «Житія св. Володимира» став і архимандрит Унівського Успенського монастиря Варлаам Шептицький (1647–1715), який був очільником обителі впродовж 1668–1715 рр.

Проаналізувавши і особливості видання та примірника, вірогідно, київського Житія 1670 р., і дослідження пам'ятки, можемо дещо змістити акценти. Більш справедливим видається припущення Я. П. Запасака та Я. Д. Ісаєвича щодо того, що «Житіє св. Володимира» було підготовлене і спершу надруковане в Києві, а вже потім перевидане в складі унівського «Викладу о церкві» Феодосія Софоновича. Аналіз джерельної бази досліджень засвідчує недостатню вивченість питання щодо відповідності тексту «Житія св. Володимира» у трьох виданнях XVII ст. Вважається, що всі три тексти ідентичні.

Невірною виглядає позиція, коли при дослідженні текстів, відомих як у рукописному, так і в друкованому вигляді, увага дослідників більше

зміщується до рукописних збірників, а не до друкованих текстів, унаслідок чого популярність книжкової пам'ятки загалом і житійної зокрема визначається кількістю збережених рукописних копій. Дійсно, до сьогодні збереглися нечисленні примірники друкованих «Житій», але вплив друкованих тиражованих текстів, що вийшли з-під верстатів друкарні Києво-Печерської лаври, був незрівнянно більшим, аніж вплив розповсюджених у цей час рукописних списків як цього твору, так і загалом житійних рукописних творів київського походження. Відтак у тому середовищі, де були поширені друковані тексти, створювати ідентичні рукописні потреби не було.

Отже, атрибуція та дослідження агіографічного рукописного збірника 1671 р., в складі якого зберігся рідкісний примірник «Житія св. Володимира» Києво-Печерського друку близько 1670 р., продемонстрували синкретизм рукописної та друкованої книжності київських кіл останніх десятиліть XVII ст., взаємовплив таких текстів, цікаві деталі їхнього спільного побутування і окреслили необхідність комплексного вивчення рукописних і друкованих книжкових пам'яток, у тому числі й агіографічних.

Список використаних джерел

1. В. Я. Буран, В. М. Медведєва, Г. І. Ковальчук, М. І. Сенченко. Словник книзнавчих термінів. – К. : Вид-во Аратта, 2003. – 160 с.
2. Апанович Е. М. Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела // Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 158–167.
3. Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983. – 221 с.
4. Боянівська М. Б. Книгописання // Історія української культури : українська культура XIII – першої половини XVII століть : у 5 т. / гол. ред. : Б. Є. Патон ; НАН України. – К. : Наук. думка. – 2001. – Т. 2. – С. 510–525.
5. Бовгира А. М. Рукописні історичні збірники в гетьманщині XVIII ст. // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 20. – С. 179–196.
6. Фрис В. Я. Історія кириличної рукописної книги в Україні : X–XVIII ст. / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Наук. б-ка. – Львів, 2003. – 188 с.
7. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 1 : 1574–1700. – Львів : Вища школа, 1981. – 136 с.
8. Бондар Н. П. Кириличні стародруки XV–XVII ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / уклад. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за участю Т. М. Росовецької ; заг. ред. Г. І. Ковальчук. – К., 2008. – 232 с.
9. Заболотна Н. В. Конволюти почаївських кириличних стародруків з виданнями інших друкарень у світлі книжкової культури України XVIII ст. : формування й побутування (на прикладі примірників з фондів НБУВ) // Наукові праці НБУВ. – К., 2016. – Вип. 44. – С. 225–238.

10. Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – Саратов : Волга, 1916. – 472 с.
11. Дианова Т. В., Костюхина Л. М. Водяные знаки рукописей России XVII в. по материалам отдела рукописей ГИМ. – М. : ГИМ, 1980. – 172 с.
12. Дианова Т. В. Филигрانی XVII века по старопечатным книгам. – М. : ГИМ, 1993. – 192 с.
13. Дианова Т. В. Филигрانی XVII–XVIII вв. «Голова шута» : каталог. – М. : ГИМ, 1997. – 166 с.
14. Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII ст. (1566–1651). – К. : Друк. ВУАН, 1923. – 144 с.
15. Лауцявичюс Э. Т. Бумага в Литве в XV–XVIII веках: атлас = Paper in Lithuania in XV–XVIII centuries: atlasas. – Вильнюс : Минтис, 1967. – 577 с.
16. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Вып. 2 : Собрания рукописей Киево-Печерской Лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого и женского Флоровского и Десятинной церкви. – М., 1896. – 294 с.
17. Добрянська Т. А. Друковане «Житіє св. князя Володимира» у складі рукописного збірника 1671 р. // Бібліотека. Наука. Комунікація : формування національного інформаційного простору : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 6–8 жовтня. 2016 р.). – К., 2016. – С. 161–163.
18. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Вып. 3 : Библиотека Киево-Софійського собора. – М. : Университетская типография, 1904. – 307 с.
19. Владимиров П. В. Южнорусское житие св. Владимира XVII в. // Киевская старина. – Прилож. – 1889. – Т. 24. – № 2. – С. 11–20. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/star20.htm>.
20. Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – М. : АН СССР, 1962. – 118 с. – Режим доступу: https://eknigi.org/gumanitarnye_nauki/144155-issledovaniya-i-materialy-po-istorii-starinnoj.html.
21. Павленко Г. І. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. – К. : Наук. думка, 1984. – 325 с.
22. Павленко Г. І. Іпостась Володимира Святого в українських рукописних житіях XVII–XVIII ст. // Магістеріум: зб. наук. праць. – К. : СтилоС, 2002. – Вып. 8: Літературознавчі студії. – С. 63–71. – Режим доступу: http://mag.ukma.edu.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=22.
23. Жиленко І. В. Пізні українські житія святого князя Володимира. – К. : Фенікс, 2013. – 431 с. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Zhylenko_Iryna_Volodymyrivna/Pizni_ukrainski_zhyttaa_sviatoho_kniazia_Volodymyra.pdf.
24. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVII вв. : каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В. И. Ленина. – Вып. 2, т. 1 : Киевские издания 2-й пол. XVII в. / сост. А. А. Гусева, Т. Н. Каменева, И. М. Полонская. – [М., 1981]. – 322 с.
25. Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской лавры : ист. очерк : 1606–1616–1619. – Т. 1 : 1606–1616–1721. – К. : Тип. Киево-Печерской лавры, 1918. – 504 с.
26. Феодосій (Софонович). Выклад о церкві святій / упоряд. о. Ю. Мицик. – К. : Видав. дім «КМ Академія», 2002. – 112 с.

27. Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх / підгот. тексту до друку, передм., комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К. : Наук. думка, 1992. – 335 с.

28. Українська література XVII ст. : Синкретична писемність. Поезія. Драма-тургія. Белетристика / вступ. слово, упоряд. і примітки В. І. Кречотня; ред. тому О. В. Мишанич. – К. : Наук. думка, 1987. – 608 с. – (Б-ка укр. л-ри).

References

1. Buran, V. Ya., Medvedieva, V. M., Kovalchuk H. I., et al. (2003). *Slovnnyk knyhoznavchyykh terminiv* [Bibliological term dictionary]. Kyiv: Vydavnytstvo Aratta. [In Ukrainian].

2. Apanovich, E. M. (1976). Knigovedenie i ego zadachi v svete aktualnykh problem sovetskogo knizhnogo dela [Bibliology and its tasks in the light of the urgent problems of Soviet book publishing]. In *Problemy rukopisnoi i pechatnoi knigi* [Issues of handwritten and printed books] (pp. 158–167). Moscow. [In Russian].

3. Apanovich, E. M. (1983). *Rukopisnaia svetskaya kniga XVIII v. na Ukraine. Istoricheskie sborniki* [Handwritten secular book of the 18th century in Ukraine. Historical collections]. Kyiv. [In Russian].

4. Boianivska, M. B. (2001). Knyhopysannia [Book writing]. In V. S. Aleksandrovych, V. H. Balushok, M. B. Boianivska, et al., *Istoriia ukrainskoi kultury: ukrainska kultura XIII – pershoi polovyny XVII stolit* [History of Ukrainian culture: Ukrainian culture of the 13th – first half of the 17th century] (in 5 vols., B. Ye. Paton, Ed., Vol. 2, pp. 510–525). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

5. Bovhyria, A. M. (2010) Rukopysni istorychni zbirnyky v hetmanshchyni XVIII st. [Handwritten historical collections in Hetmanate of the 18th century]. In *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini* [Historiographic studies in Ukraine: collection of scientific works], Is. 20, pp. 179–196. Kyiv. [In Ukrainian].

6. Frys, V. Ya. (2003). *Istoriia kyrylychnoi rukopysnoi knyhy v Ukraini: X–XVIII st.* [History of Cyrillic manuscripts in Ukraine: 10th–18th centuries]. Lviv. [In Ukrainian].

7. Zapasko, Ya. P., Isaievych, Ya. D. (1981). *Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Catalogue of old-printed editions, published in Ukraine]: Vol. 1. 1574–1700. Lviv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].

8. Bondar, N. P., Kyselov, R. Ye, Rosovetska, T. M. (Comps.). (2008). *Kyrylychni starodruky XV–XVII st. u Natsionalnii bibliotetsi Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Cyrillic old-printed editions of the 15th–17th centuries in V. I. Vernadsky National Library of Ukraine] (H. I. Kovalchuk, Ed.). Kyiv. [In Ukrainian].

9. Zabolotna N. V. (2016). Konvoliuty pochaivskykh kyrylychnykh starodrukiv z vydanniamy inshykh drukaren u svitli knyzkovoi kultury Ukrainy XVIII st. : formuvannia i pobutuvannia (na prykladi prymirnykiv z fondiv NBUV) [Convolutures of Pochaiv Cyrillic old-printed editions with editions of other printing houses in the light of book culture of Ukraine of the 18th century: development and history (through the example of copies from VNLU fonds)]. In *Naukovi pratsi NBUV* [Scientific works of VNLU], Is. 44, pp. 225–238. Kyiv. [In Ukrainian].

10. Lebedev, A. (1916). *Rukopisi Tserkovno-arkheologicheskogo muzeia Imperatorskoi Kievskoi dukhovnoi akademii* [Manuscripts from the Church Archaeology Museum of Imperial Kiev Theological Academy]. Saratov: Volga. [In Russian].

11. Dianova, T. V., Kostiukhina, L. M. Comps.). (1980). *Vodiane znaki rukopisei Rossii XVII v.: po materialam otdela rukopisei GIM* [Watermarks from Russian manuscripts of the 17th century: based on the materials of Manuscripts Department of the State Historical Museum]. Moscow: State Historical Museum. [In Russian].

12. Dianova, T. V. (1993). *Filigrani XVII veka po staropechatnym knigam* [Filigrees of the 17th century from old printed books]. Moscow: State Historical Museum. [In Russian].

13. Dianova, T. V. (1997). *Filigrani XVII–XVIII vv. “Golova shuta”: catalog* [Filigrees of the 17th–18th centuries. “Jester Head”: catalogue]. Moscow: State Historical Museum. [In Russian].

14. Kamanin, I. M. *Vodiani znaky na paperi ukrainskykh dokumentiv XVI–XVII st. (1566–1651)* [Watermarks on paper of Ukrainian documents of 16th–17th centuries (1566–1651)]. Kyiv: Printing house of All-Ukrainian Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].

15. Laucevicius, E. (1967). *Popierus Lietuvoje XV–XVIII a.: atlasas*. Vilnius: Mitis. [In Lithuanian].

16. Petrov, N. I. (1896). *Opisanie rukopisnykh sobranii, nakhodiashchikhsia v gorode Kieve* [Description of handwritten collections located in Kyiv city]: *Is. 2. Sobraniia rukopisei Kievo-Pecherskoi Lavry, Kievskikh monastyrei Zlatoverkho-Mikhailovskogo, Pustynno-Nikolskogo, Vydubitskogo i zhenskogo Florovskogo i Desiatinnoi tcerkvi* [Collections of manuscripts of the Kyiv-Pechersk Lavra, Kyiv monasteries: St. Michael's Golden-Domed, Pustynno-Mykolaiivskiy, Vydubychi, and female Florovskiy, and the Church of the Tithes]. Moscow: Universitetskaia tipografiia. [In Russian].

17. Dobrianska, T. A. (2016). Drukowane “Zhytitiie sv. kniazia Volodymera” u skladi rukopysnoho zbirnyka 1671 r. [Printed “Life of St. Prince Vladimir” in the manuscript collection of 1671]. In *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: formuvannia natsionalnoho informatsiinoho prostoru* [Library. Science. Communication: formation of the national information space]: *Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 161–163). Kyiv. [In Ukrainian].

18. Petrov, N. I. (1904). *Opisanie rukopisnykh sobranii, nakhodiashchikhsia v gorode Kieve* [Description of handwritten collections located in Kyiv city]: *Is. 3. Biblioteka Kievo-Sofiiskago sobora* [Library of Kyiv-Sophia Cathedral]. Moscow: Universitetskaia tipografiia. [In Russian].

19. Vladimirov, P. V. (1889). Yuznorusskoe zhytie sv. Vladimira XVII v. [The Southern-Russian life of St. Vladimir in the 17th century]. In *Kievskaiia starina* [Kyiv antiquity] (Appendix, Vol. 24, No. 2, pp. 11–20). Retrieved from <http://litopys.org.ua/rizne/star20.htm>. [In Russian].

20. Perets, V. N. (1962) *Issledovaniia i materialy po istorii starinnoi ukrainskoi literatury XVI–XVIII vekov* [Research and materials on the history of Ukrainian literature of the 16th–18th centuries]. Moscow: Academy of Sciences of the USSR. Retrieved from https://eknigi.org/gumanitarnye_nauki/144155-issledovaniya-i-materialy-po-istorii-starinnoj.html. [In Russian].

21. Pavlenko, H. I. (1984). *Stanovlennia istorychnoi beletrystyky v davnii ukrainskii literaturi* [Development of historical belles-lettres in old Ukrainian literature]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

22. Pavlenko, H. I. (2002). Ipostas Volodymyra Sviatoho v ukrainskykh rukopysnykh zhytiakh XVII–XVIII st. [Hypostasis of Volodymyr the Saint in Ukrainian handwritten hagiography of the 17th–18th centuries]. In *Mahisterium: zbirnyk naukovykh prats* [Magisterium: collection of scientific works]: *Is. 8. Literaturoznavchi studii* [Literary studies], pp. 63–71. Kyiv: Stylos. [In Ukrainian]. Retrieved from http://mag.ukma.edu.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=22. [In Ukrainian].

23. Zhylenko, I. V. (2013). *Pizni ukrainski zhyttaa sviatoho kniazia Volodymyra* [Late Ukrainian lives of King Volodymyr]. Kyiv: Feniks. Retrieved from http://shron.chtyvo.org.ua/Zhylenko_Iryna_Volodymyrivna/Pizni_ukrainski_zhyttaa_sviatoho_kniazia_Volodymyra.pdf. [In Ukrainian].

24. Guseva, A. A., Kameneva, T. N., Polonskaia, I. M. (Comps.). (1981). *Ukrainskie knigi kirillovskoi pechati XVI–XVII vv.: katalog izdani, khraniashchikhsia v Gosudarstvennoi biblioteke SSSR imeni V. I. Lenina*. [Ukrainian Cyrillic type books of the 16th–17th centuries: catalog of editions, deposited in V. I. Lenin State Library of USSR]: *Is. 2, vol. 1. Kievkie izdaniia 2-i poloviny XVII v.* [Kyiv editions of the second half of the 17th century]. Moscow. [In Russian].

25. Titov, F. I. (1918). *Tipografiia Kievo-Pecherskoi lavry: istoricheskii ocherk: 1606–1616–1619* [Typography of Kyiv-Pechersk Lavra. Historical essay: 1606–1616–1619]: *Vol. 1. 1606–1616–1721*. Kyiv: Typography of Kyiv-Pechersk Lavra. [In Russian].

26. Feodosii (Sofonovych). (2002). *Vykklad o tserkvi sviatii* [History of Saint Church] (p. Yu. A. Mytsyk, Comp.). Kyiv: Vydavnychiy dim “KM Akademiia”. [In Ukrainian].

27. Feodosii Sofonovych. (1992). *Khronika z litopysystiv starodavnykh* [Chronicles from old annals] (Yu. A. Mytsyk, V. M. Kravchenko, Comps.). Kyiv: Naukova Dumka. [In Ukrainian].

28. Krekoten, V. I., Myshanych, O. V. (Comps.). (1987). *Ukrainska literatura XVII st.: Synkretychna pysemnist. Poeziia. Dramaturhiia. Beletrystyka*. [Ukrainian literature of the 17th century. Syncretic literature. Poetry. Drama. Belles-lettres]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

Bondar Nataliia Petrivna, Burhomistrenko Tetiana Andriivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Rare copy of “Life of Saint Volodymyr” (Kyiv, 1670) from the manuscript Corpus of Lives of the Saints as a source for the 17th century Kyiv hagiography study.

In the article a rare copy of an old-printed edition of “Life of Saint Volodymyr”, published circa 1670 in the Kyiv-Pechersk Lavra printing-house is characterized. The copy was included to Corpus of Lives of the Saints of the 17th–18th centuries from the collection of Church and Archeological museum of Kyiv Ecclesiastical Academy (Fond 301, Unit 416L). According to the modern advances of codicology, archeology, filigranology it became possible to critically review the data of descriptions, which brought new results. The approximate dating of the old-printed edition, which has no title and

imprint, is confirmed. The publishing history of “Life of Saint Volodymyr” is analyzed. The research of the copy is accompanied by the complex description of overall manuscript hagiography codex, the analysis of its content, specifics, ownership notes and paper filigrees. Archeographic analysis of Corpus of Lives of the Saints was combined with study of formation of Ukrainian hagiography complex of the second half of the 17th – the early 18th centuries.

Key words: Corpus of Lives of the Saints from the collection of Church and Archeological Museum of Kyiv Ecclesiastical Academy, copy of Kyiv edition of “Life of Saint Volodymyr” of 1670, Lives of old ukrainian saints, handwritten books, convolutes, codex, filigrees.

Бондарь Наталия Петровна, Бургомистренко Татьяна Андреевна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Редкий экземпляр «Жития святого Владимира» (Киев, 1670) в составе рукописного сборника житий святых как источник изучения киевской агиографии XVII ст.

В статье охарактеризован редкий экземпляр старопечатного издания «Жития святого Владимира», изданного около 1670 г. в типографии Киево-Печерской лавры, размещенный в составе Сборника житий святых XVII–XVIII ст. из коллекции Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии (ф. 301, № 416Л). В соответствии с современными достижениями кодикологии, археографии, филигранологии стал возможен критический пересмотр данных описаний, в результате чего были получены новые результаты. Подтверждена датировка старопечатной книги, не имеющей титула и выходных сведений. Проанализирована история публикации «Жития святого Владимира». Исследование экземпляра издания сопровождается комплексным описанием всего рукописного житийного кодекса, анализом его состава, особенностей, владельческих записей и филиграней бумаги. Археографический анализ житийного сборника осуществлен с учетом анализа формирования украинского агиографического комплекса второй половины XVII – начала XVIII ст.

Ключевые слова: Сборник Житий Святых из коллекции Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, экземпляр киевского издания «Житие святого Владимира» 1670 г., жития давнеукраинских святых, рукописные книги, сборники-конволюты, рукописные кодексы, филигранны.

ІНДУКТИ МІСЬКИХ КАНЦЕЛЯРІЙ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА XVI–XVII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ПРОСОПОГРАФІЇ МІСЬКИХ ПИСАРІВ

Проаналізовано книги вписів міських канцелярій Руського воєводства XVI–XVII ст. як джерело до просопографії міських писарів, зокрема стосовно відомостей про їхні ім'я та прізвище, соціальне походження, освіту та кар'єру, родинне середовище, фінансовий стан. Дослідження здійснювалося на матеріалі архівних фондів магістратів Руського воєводства Центрального державного історичного архіву в м. Львові.

Ключові слова: Руське воєводство, індукт, міська канцелярія, писар, просопографія, палеографія.

Поряд із дослідженнями зовнішніх фізичних особливостей такого виду історичного джерела, як рукописні книги вписів, не менш важливим є аналіз інституту автора цих документів, а саме писаря. Комплексним науковим методом таких студій є просопографія. В європейській історіографії цим методом традиційно передбачається виявлення загальних характеристик певних історичних груп (соціальних чи професійних) (К. Верховен, Л. Стоун) [1, с. 410]; українські ж дослідники (Б. Петришак) через комплексний аналіз біограм писарів указують на можливість зробити висновок про їхній вплив на загальні процеси міського суспільства (поширення культурних впливів і писемності) [3, с. 1].

Просопографічне вивчення особи писаря є інтердисциплінарним і поєднує в собі методикку генеалогії, демографії, психології, психолографії, ономастики, нумізматики та багатьох інших спеціальних історичних дисциплін. Отримані результати є важливими і використовуються в багатьох різнопрофільних дослідженнях, зокрема палеографічних. Для розуміння еволюції розвитку запозиченого латинського письма на українських теренах у ранньомодерний і модерний період необхідно добре орієнтуватися в тому, де навчалися писарі, якою мовою, за якими канцелярськими формулярами, їхній кар'єрний ріст і т. д. Часто вивчення текстів книг, які безпосередньо вели писарі, дає відповіді на ці запитання.

Ця стаття є частиною дисертаційної роботи з проблематики латинського письма в книгах вписів міських канцелярій Руського воєводства XVI–XVII ст. Її метою є демонстрація інформативності цих джерел для отримання просопографічних даних. Територіальні межі дослідження обмежуються містами земель і повітів Руського воєводства, джерельні матеріали з яких найповніше представлені у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (далі ЦДАІЛ). Зокрема, йдеться про Бабичі, Броди, Дрогобич, Золочів, Лісько, Мостиська, Маркопіль, Рогатин, Самбір, Сянок, Яслиська та Ячмір.

Судоустрій Руського воєводства, принципи роботи міських канцелярій багато в чому були типовими для Польського Королівства, в більших містах якого було дві канцелярії, раецька та лавнича, в а менших – одна спільна, відповідно записи вїтївського, лавничого та раецького суду там вели в одній книзі [40, s. 9; 43, s. 149]. У проаналізованих містах Руського воєводства збірні книги були в канцелярії Мостиськ, Золочева, Бродів і Маркополя. Окремі книги для лавничо-вїтївського уряду вели писарі Бабичів, Рогатина, Самбора, Сянока, Ліська та Ячміра. Збереглись окремі раецькі книги канцелярії Дрогобича, Самбора, Теревовлі та Яслиська.

До середини XV ст. лаву та раду в Польщі обслуговував один писар, опісля ці два суди мали окремих нотарів. Проте це явище не стало правилом і часто залежало від обсягів канцелярської роботи і фінансової змоги міста утримувати двох писарів. Один і той само писар синхронно вів книги лави та ради Кракова в XVI ст. [43, s. 150–151]. Подібна ситуація, за результатами нашого дослідження, була й у канцелярії м. Бабичі. Становище писаря ради було відповідальнішим і привілейованішим, аніж писаря лави, оскільки рада вирішувала фінансовий стан міста, контактувала з королем стосовно надання нових привілеїв для міста, цехових статутів і т. д. [47, s. 153].

Міський писар (*notarius civitatus*) належав до найвищих міських урядовців, міської еліти і мав бути компетентним у різних галузях. Це вміння записувати і редагувати документи, знання латинської і польської мов, знання магдебурзького та польського земельного права [44, s. 290; 45, s. 53]. Писар був зобов'язаний брати участь у засіданнях міських судів, протоколювати їхні ухвали й облятовувати документи (тобто вписувати до актових книг документи, видані іншими установами чи приватними особами). Також він був відповідальним за ведення міської фінансової документації [45, s. 54], опікувався міським архівом тощо. Наближеність до урядів війта, ради та лави відкривала писареві доступ до найважливіших справ і таємниць міста й давала можливість кар'єрного росту [49, s. 171]. У деяких містах існувала посада підписка, помічника писаря (*vicenotarius*). Він

робив вписи до книг у той час, коли писар керував канцелярією [45, s. 58]. У проаналізованих книгах міських канцелярій Руського воєводства підписків не зафіксовано, тож детальніше на особливостях їхнього урядування зупинятися не будемо.

Писарський інститут з'являвся в місті разом із появою міської канцелярії після локаційного привілею [40, s. 9] і потребою у власній діловодчій системі. Писарями ставали переважно представники міщанського, рідше шляхетського стану [45, s. 86, 94]. У королівських містах писарів обирала міська рада, у приватних (шляхетських) – їх призначав власник або його помічники [49, s. 192]. У містах Люблінського воєводства писарів призначали та звільняли міщани, міське поспільство [49, s. 193]. Кандидати на посаду повинні були мати фахові та морально-етичні якості, про що, зокрема, зазначав юрист Бартоломей Гроїцький у своїх працях «*Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum...*» (1558 р.) і «*Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego...*» (1559 р.), а також скласти присягу перед міськими урядниками, цеховими майстрами та поспільством [46, s. 193]. Серед проаналізованих книг Руського воєводства відомі присяги лише декількох дрогобицьких писарів із середини XVI ст. [37, s. XXXV]. Згідно з королівським указом від 1566 р., кандидат на посаду писаря м. Казимежа під Краковом мав бути католиком і громадянином міста [43, s. 159].

У невеликих малозаможних містах працедавці часто не мали змоги гідно оплатити писарську працю випускникам Краківського чи закордонних університетів і для економії коштів міського бюджету на цю посаду влаштовували, крім ректорів парафіяльних шкіл, також і радників, лавників та інших міських посадовців, – випускників місцевих шкіл [46, s. 201; 48, s. 184]. А. Солтан вказує, що особи, які офіційно обіймали інші посади (тих же радників чи лавників), не підписувалися як нотарі [49, s. 184]. Це призводило до того, що в міських книгах поіменно відомі лише поодинокі писарі, бо абсолютна більшість записів зроблена неідентифікованими нотарями. Таке явище було характерним не лише для регіону Руського воєводства, але й для міст інших регіонів Польського Королівства. Наприклад, серед 25 писарів лавничої книги Старої Варшави за 1489–1517 рр. поіменно відомі лише троє [40, s. 13].

Ще одним варіантом було залучення до ведення записів у міських книгах публічних нотарів, як це було в Перемишлі на початку XVI ст. [45, s. 57]. В іншому випадку, теж економлячи на фахових університетських випускниках, міська влада утримувала постійних малоосвічених писарів, відповідно, за меншу платню. Винятком А. Бартошевіч вважає мале місто Шренськ, де міську книгу протягом 11 років вів один незмінний писар [40, s. 17], завдячуючи, як припускає дослідниця, своїм родинним зв'язкам із

власником міста [38, s. 78]. У книгах Нової Варшави існував інститут т. зв. «пригодних писарів», осіб, які володіли елементарними навичками письма й яких залучали для впису того чи іншого документа [48, s. 55]. Характерною для таких писарів була загальна невиробленість почерку і незграбність у письмі [48, s. 183]. Описані в дослідженнях А. Бартошевіч судові книги Нового Села із другої половини XV ст. добре ілюструють ситуацію, коли постійні писарі вправно володіли формуляром документів, латиною, системою брахіграфії та мали випрацьовану техніку письма, чого не можна було сказати про тимчасових писарів [39, s. 117]. У невеликих малозабезпечених містах якість письма була на рівень нижчою, ніж у великих. Обмежені фінанси дозволяли заплатити не дуже дорогому і не дуже доброму писареві. Хіба деколи вдавалося запросити дорогого писаря з сусіднього міста. Часто потреба в малих містах у такому писареві відпадала і через ведення меншої кількості писемної документації [47, s. 29].

Час урядування писарів у канцеляріях Руського воєводства становив, переважно, від 1 до 5 років (приблизно 65% усього писарського складу), або від 6 до 10 років (приблизно 15%). Схожа статистика на основі вивчення книг шляхетських магістратів Люблінського воєводства XV–XVIII ст. є в Я. Лосовського [46, s. 212]. Декілька писарів обіймали свої посади терміном від 11 до 20 років (наприклад, ліський писар Іван Ростецький в 1641–1652 рр. (11 років), чи невідомий міський писар Теревовлі з 1664 по 1684 рр. (20 років). Серед нотарів із ще більшим часом практики (від 20 до 30 років) відомі двоє: з 1659 р. до 1686 р. (27 років) тривала діяльність спочатку расцького писаря, згодом публічного нотаря папського призначення в Самборі Івана Венгриновича. З 1643 по 1672 р. (29 років) у Мостиськах урядовав Томас Кнапик. Значна частина писарів нотувала справи з перервами в рік-два, часом більше. В перерві, як вказує Я. Лосовський, «люди пера» виконували інші покладені на них функції [46, s. 213].

Під час дослідження текстів книг міських канцелярій удалось з'ясувати низку імен писарів, особливості їхньої освіти і деякі просопографічні деталі. Грунтовний аналіз біографій писарів і хронології їхнього урядування на прикладі расцької книги Дрогобича 1543–1563 рр. зробила Г. Полячкувна [37]. Є точні відомості про освіту двох писарів Дрогобича за період запису актів у книзі: Бенедикта Гербеста та Станіслава Коначевського. Перший був писарем від 21 вересня 1550 до 3 січня 1551 р. Нотарем Бенедикт став після отримання диплома бакалавра вільних наук Краківського університету в 1550 р., а згодом переїхав до Львова, де обійняв посаду ректора катедральної школи [37, s. LXXVII]. Історик церкви Л. Тимошенко називає його «одним із перших обсерваторів ситуації в православної церкви у сер. – II пол. XVI ст.», добре обізнаним у релігійних питаннях Руського воєводства [4, с. 99]. Г. Полячкувна вказує, що Бенедикт

міг, використовуючи вчений ступінь бакалавра, викладати і в парафіяльній дрогобицькій школі, як це робили інші писарі [37, s. LXXVII]. Станіслав Конашевський, який обіймав посаду писаря після Гербеста в 1559–1562 рр., теж був випускником Краківського університету [37, s. LXXVII]. Г. Полячкувна вважає, що Конашевський робив записи і під криптонімом S. K. протягом 1548–1549 рр. Хоча письмо в зазначених хронологічних рамках дещо різне, пояснити це можна тим, що Станіслав робив записи при своїй першій каденції як випускник парафіяльної школи, а при другій – як випускник Краківського університету. Хоча в університетських метриках його прізвища нема, та він міг навчатись у період 1542–1560 рр. – документи за цей період були знищені пожежею. На університетську освіту писаря в Кракові може вказувати використання ним латинізованих форм прізвищ, латинських наукових термінів, застосування регуляризованого, майже каліграфічного письма та великої кількості скорочень [37, s. 114].

Окрім них, на ім'я відомими є писар Станіслав (урядував із 1 серпня 1546 до 15 червня 1550 р.), Стефан, син Якова із Тумбарки (30 січня – 15 лютого 1551, 25 липня 1551 – 7 лютого 1552 р.), Павло (урядував із 30 грудня 1552 до 28 червня 1554 р.) та Микола Барнуз (28 лютого – 21 червня, 11 листопада – 9 грудня 1556 р.). Протягом своїх каденцій Стефан, син Якова, Павло та Микола Барнуз складали присяги на вірність радникам Дрогобича, з тексту яких виходило, що писарі були також бакалаврами місцевої школи [37, s. LXXXV]. Нотарем Павлом міг бути Павло, син Матвія з Дрогобича, що вступив до Краківського університету в 1529 р. [35, p. 248]. Серед решти невідомих писарів могли бути Симеон, син Франциска (студент університету з 1531 р.), і Андрій, син Якова (студент із 1555 р.) [35, p. 257; 36, p. 16].

У заголовку початку 1582 р. у раецькій книзі Самбора фіксується підпис писаря «Jacobus P[istricius] Calissien[is] c[ivitatis] eiusdem notarius». У 1587 р. [23, арк. 78] та 1592 р. [23, арк. 110 зв.] Якуб Пістріцій із Каліша згадується вже як писар м. Львова. Якщо цей Якуб отримав університетську освіту, то ним може бути Якуб, син Матвія з Каліша, що став студентом у 1561 р. [36, p. 39], або Якуб Егіді з Каліша (в 1569 р.) [36, p. 76]. У 1598 р. згадується Груско Іванкович, самбірський містянин і руський писар (notarius ruthenicus) [23, арк. 175 зв.]. У книзі зафіксовано три писарські руки, тож іще двома писарями могли бути самбірчани Себастьян, син Якова; Андрій, син Андрія; Симеон, син Георгія, або Матвій, син Альберта, – студенти Кракова в 1580-х роках [36, p. 132, 139, 152, 155].

У вписах магістратських книг Бродів знайдено згадки про писаря Марц(ч)іна Крашовського у 1589 р. [8, арк. 19]. Усього в книзі зафіксовано сім почерків, отож імена решти писарів залишаються невідомими.

Гірша ситуація з магістратськими книгами міст Теробовлі, Бабичів, Яслиськ та Мостиськ. За XVI ст. в них узагалі не виявлено записів про писарів чи їхніх підписів. Одне з пояснень цьому – фрагментарність збереженого комплексу записів, документальні та хронологічні лакуни.

Для XVII ст. характерним є збільшення кількості збережених книг вписів, що розширює джерельну базу для аналізу і дає більше інформації. В книзі уряду вйта, ради та лави м. Мостиськ (1599–1634 pp.) неодноразово згадується міський писар Іван Чарнота (Ioannes Czarnota) разом зі своєю дружиною [14, арк. 7 зв.]. Вміщені також і записи, що стосуються писарів інших міст, зокрема Яна, писаря лонгерії Перемишля, що мав у Мостиськах ґрунти і рухоме майно разом із дружиною Урсолою [14, арк. 24 зв.–25], та Суського Андрія, перемишльського гродського писаря, що 1601 р. купив ґрунт у Мостиську [11, арк. 25 зв.–26]. Упродовж багатьох років (1645 р., 1646 р., 1647 р., 1655 р.) [15; арк. 49, 69, 94 зв.; 16, 10 зв.] у судових документах уміщено записи про мостиського писаря Томаса Кнапіка. 1647 р. він викупив ґрунти вдови Богдана Захаріаша Анни, а 1649 р., згідно з розпорядженням мостиського міщанина Шимона Бусковича, свого кума, призначений опікуном його дружини та дітей. Наступний відомий писар Мостиськ Микола (Миколай) Станіславський уперше бере участь у судовій справі та підписує її впис у 1676 р. [17, арк. 41–42]. Через десять років, у 1686 р., у вписах уперше згаданий «Famatus Dominus Ioannes Mrozowski, notarius Moscicensis» («Славетний пан Іван Мрозовський, писар Мостиський») [18, арк. 154, 155 зв.].

Небагато писарів, які зазначають свої імена в книгах магістрату Бабичів. У 1617 р. як міський писар впис підписав Іван Габрієлович [3, арк. 18 зв.]. Згодом, у 1629 р., зафіксовані, ймовірно, писарські ініціали M. S. [3, арк. 56]. Далі, аж у 1674 р., Лаврентій Вільчковіц іменує себе «notarius iuratus oppidi Babica» («судовий писар міста Бабичі»).

Декілька судових справ стосовно купівлі-продажу нерухомості пов'язані з писарем м. Броди Матвієм (1627 р.) [9, арк. 23, 54 зв.]. У 1628 р. один із вписів підписує судовий писар І. Святковський (?) (нерозбірливо, тест розмитий) [9, арк. 89]. Наступний відомий писар, Петро Вокальський, підписав обляту в 1632 р. [9, арк. 347 зв.].

У самбірських міських актах XVII ст. згаданий міський писар Станіслав Дудкович, зять львівського міського писаря Войцеха Зимницького. Станіслав навчався в Кракові, що засвідчує запис про його навчання від 1609 р. У 1628 р. Дудковича згадано як люблінського патриція та працівника люблінської канцелярії. У 1629 р. його обрали лавничим писарем у Самборі замість Андрія Зенткевича. Згодом, у 1633 р., Станіслав став рогатинським писарем і перебував на цій посаді до 1634 р. [2, с. 27].

У 1647–1648 рр. у судових вписах фігурує міський писар Самбора шляхтич Стефан Заборський [18, арк. 58, 257]. Лише раз у 1647 р. підписується Андрій Зентковіч(ч), писар Нового Самбора [21, арк. 103].

У 1659–1660 рр., на початку нового року, після переліку радників чи війта вказано ім'я Івана Венгриновича, раєцького писаря. 1660 р. нотар виголосив вітальну промову для короля з нагоди відвідин ним Самбора. Згодом, аж у 1680 р., у вписах він зазначений, як «писар винного складу і міста Самбора» [22, арк. 63]. У 1686 р. той же Венгринович записаний, як «*Sacra Auctoritate Apostolica Publicus Civitatus Samboriensis Notarius*», публічний писар папського призначення в м. Самборі [22, арк. 550]. Таким чином, на документальному рівні можна простежити доволі тривалу (27 років) писарську діяльність Івана Венгриновича в різних міських установах. Перед Венгриновичем титул «писаря Апостольської столиці» мав інший публічний нотар, Стефан Стражиц, що так записаний уперше в 1683 р. [22, арк. 269]. Венгринович і Стражиц як публічні нотарі згадуються в 1668 р. в альбомі студентів Замойської академії [34, s. 249–250].

У 1607–1618 рр. писарем Ліська був Георгій (Юрій) Руціус (Roicius). У 1635 р. писарем став Іван Гристерович із Кросна, бакалавр мистецтв і філософії, що навчався в Краківському університеті протягом 1631–1634 рр. У 1638 р. писарем був Петро Олександр, у 1641–1653 р. – Іван Ростецький, а в 1696 р. – Микола Варшавський [41, s. 206]. Про Ростецького є згадки у вписах до міських книг 1642 р., 1645 р. та інших років [33, 13 зв., 18, 67]. Часто його ім'я написано після переліку міських урядовців на початку нового року або перед заголовками справ.

У книгах вписів міської канцелярії Золочева є лише згадки про провентового писаря Мартина Скалку за 1669 р. [31, арк. 5].

Великою кількістю записів про писарів відзначаються міські книги канцелярії Маркополя. Першим документально засвідченим писарем (1683, 1684 рр.) був Матвій Віжбіцький, який по-різному підписував кожну свою записану справу «*Mathias Wirzbicki, pisarz markopolski na ten czas*», «*idem ut supra przez pisarza Mathiasa Wirzbickiego*» [13, 2 зв., 4]. Періодично в текстах вписів є вказівка війта, що громада (поспільство) Маркополя має виділити писареві будинок (халупу) для мешкання і город (грунт) для पोживи. Так само постійно підписував свої вписи наступник Матвія, Адам Карпінський, який у 1690-х роках підписувався або «*Adam pisarz*», або «*Adam Karpinski pisarz*» [13, 7 зв., 8 зв.]. Останнім відомим у кінці XVII ст. писарем був Степан Колажинський [13, 12зв.].

У книзі міської канцелярії Рогатина указаний лише один міський писар – Захаріашевич Стефан, який у 1690 р. іменується і лавником, і присяжним писарем [19, арк. 265]. У 1688 р. вказується львівський земський писар Зебровський, який був державцею міста [19, арк. 41, 76].

Серед аналізованих книг вписів не виявлено зазначених писарів уряду ради Бабичів (1616–1699 рр. [5]), міської канцелярії Бродів (1682–1689 рр.) [11], уряду ради та ландвійта м. Тереховлі (1631, 1634, 1637–1672, 1679 рр.) [27], (1680–1699 рр.) [28], уряду війта м. Золочева (1671–1683 рр.) [32], уряду війта і лави м. Сянока (1685–1697 рр.) [25], уряду війта м. Ячміра (1690–1699 рр.) [30]. Із досліджень А. Фастнахта відомо про сяноцьких писарів першої половини XVII ст. Із 1628 р. відомо про існування інституту окремого раєцького писаря. В 1634 р. присяжний писар Сянока Ян Габріелович на прохання міської ради склав для гродського сяноцького суду реєстр будинків, знищених під час набігів турецько-татарських військ. Із 1638 р. відомий присяжний писар Бартоломей із Дуклі [42, с. 56–57].

У підсумку можна зазначити, що тексти книг вписів можуть стати цінним джерелом для побудови біограм писарів. Передусім на їх основі ідентифіковано імена писарів та тривалість кар'єри, деколи етнічне та соціальне походження. Фіксується участь писарів у судових процесах та майнових, зокрема купівлі-продажу землі. Дані про освіту переважно зосереджені в альбомах студентів і в книгах відсутні. Вдалось визначити навчання писарів у Краківській та Замойській академіях, прослідкувати перехід писаря на урядування з одного міста в інше. У багатьох книгах не вдалось визначити жодного писаря через фрагментарність збереженого комплексу записів, документальні та хронологічні лакуни. Отримані просопографічні дані про писарів є вартісним матеріалом для проведення комплексного палеографічного аналізу індиктів міських канцелярій Руського воєводства XVI–XVII ст.

Список використаних джерел

1. Новак В. Проблема висвітлення купецтва м. Києва у музейній експозиції // Науковий вісник Національного музею історії України : зб. наук. пр. Вип. 2 / відп. ред. Б. К. Патриляк. – К. : Левада, 2017. – С. 410.
2. Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639 рр.) / Львів. відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України, ЦДІА України, м. Львів. – Львів, 2011. – 208 с.
3. Вона ж. Міські писарі Львова II пол. XIV–XVI ст.: просопографічне дослідження : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Мін-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2010. – С. 1.
4. Тимошенко Л. Криза церковного життя Київської православної митрополії наприкінці XVI ст.: інтерпретації істориків і свідчення джерел // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Т. XI–XII. – 2008. – С. 96–116.
5. ЦДІА України, м. Львів, ф. 21 (магістрат м. Бабичі), оп. 1, спр. 1 (книга уряду ради м. Бабичі, 1616–1777 рр.), 53 арк.

6. Там само, спр. 2 (книга уряду лави та вїйта м. Бабичі (1613–1725 рр.), 168 арк.
7. Там само, спр. 5 (фрагменти актових книг вїйтївського уряду м. Бабичі (1525, 1557, 1587, 1589 рр.), 13 арк.
8. Там само, ф. 24 (магістрат м. Броди), оп. 1, спр. 1 (книга вїйта, ради і лави м. Броди, 1588–1601 рр.), 113 арк.
9. Там само, спр. 2 (книга вїйта, ради та лави м. Броди (1626–1633 рр.), 447 арк.
10. Там само, спр. 11 (книга вїйта м. Броди, 1659–1660 рр.), 191 арк.
11. Там само, спр. 22 (книга вїйта м. Броди, 1682–1689 рр.), 235 арк.
12. Там само, ф. 29 (магістрат м. Дрогобич), оп. 1, спр. 6 (книга уряду ради м. Дрогобича, 1543–1563 рр.), 212 с.
13. Там само, ф. 34 (магістрат м. Маркополь), оп. 1, спр. 1 (книга уряду вїйта, ради та лави м. Маркополь (1683–1841 рр.), 125 арк.
14. Там само, ф. 35 (магістрат м. Мостиська), оп. 1, спр. 1 (книга уряду вїйта, ради та лави м. Мостиська, 1599–1634 рр.), 303 арк.
15. Там само, спр. 2 (книга уряду вїйта, ради та лави м. Мостиська, 1643–1653 рр.), 259 арк.
16. Там само, спр. 3 (книга уряду вїйта, ради та лави м. Мостиська, 1654–1672 рр.), 318 арк.
17. Там само, спр. 4 (книга уряду вїйта, ради та лави м. Мостиська, 1661–1681 рр.), 178 арк.
18. Там само, спр. 6 (книга уряду вїйта, ради та лави м. Мостиська, 1678–1693 рр.), 234 арк.
19. Там само, ф. 42 (магістрат м. Рогатин), оп. 1, спр. 1 (книга уряду вїйта та лави м. Рогатин, 1688–1692 рр.), 573 с.
20. Там само, ф. 43 (магістрат м. Самбір), оп. 1, спр. 104 (книга уряду вїйта та лави м. Самбора, 1629–1630 рр.), 289 с.
21. Там само, спр. 105 (книга уряду вїйта та лави м. Самбір, 1647–1650 рр.), 483 с.
22. Там само, спр. 106 (книга уряду вїйта та лави м. Самбір, 1680–1691 рр.), 916 с.
23. Там само, спр. 151 (книга уряду ради м. Самбір, 1582–1600 рр.), 222 арк.
24. Там само, спр. 152 (книга ради м. Самбір, 1659–1660 рр.), 458 с.
25. Там само, ф. 44 (магістрат м. Сянок), оп. 1, спр. 1 (книга уряду вїйта та лави м. Сянок, 1685–1697 рр.), 554 с.
26. Там само, ф. 47 (магістрат м. Теревовля), оп. 1, спр. 1 (фрагменти книги уряду ради м. Теревовляі (1563, 1566–1571, 1573–1580 рр.), 83 арк.
27. Там само, спр. 2 (книга уряду ради та ландвїйта м. Теревовля (1631, 1634, 1637–1672, 1679 рр.), 293 арк.
28. Там само, спр. 3 (книга уряду ради та ландвїйта м. Теревовля, 1680–1708, 1725, 1730–1735 рр.), 267 арк.
29. Там само, ф. 50 (магістрат м. Яслиська), оп. 1, спр. 1 (книга уряду ради м. Яслиська (1544–1594 рр.), 60 арк.
30. Там само, ф. 51 (магістрат м. Ячмір), оп. 1, спр. 1 (книга уряду вїйта м. Ячмір, 1690–1760 рр.), 126 арк.

-
31. Там само, ф. 70 (магістрат м. Золочів), оп. 1, спр. 2 (книга уряду бургомістра, війта, ради та лави м. Золочів, 1668–1670 pp.), 66 арк.
32. Там само, спр. 4 (книга уряду війта, 1671–1683 pp.), 264 арк.
33. Там само, ф. 84 (магістрат м. Лісько), оп. 1, спр. 1 (книга уряду війта та лави м. Лісько, 1641–1652 pp.), 124 арк.
34. Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781 / oprac. Henryk Gmitek. – Warszawa : IHN PAN, 1994. – 604 s.
35. Album studiosorum universitatis Cracoviensis. – Cracoviae : Typis et impensis universitatis Jagellonicae, 1892. – T. II (ab anno 1490 da annum 1551).
36. Album studiosorum universitatis Cracoviensis. – Cracoviae : Typis et impensis universitatis Jagellonicae, 1896. – T. III, fasc. I. (ab anno 1551 da annum 1589).
37. Polaczkówna H. Księga radziecka miasta Drohobycza 1542–1563 / Helena Polaczkówna. – Lwów : Pierwsza Związkowa drukarnia, 1936. – 156 [3] s.
38. Bartoszewicz A. Księga radziecka szeńska z lat 1525–1536 / Agnieszka Bartoszewicz // Rocznik Mazowiecki. – 2001. – № 13. – S. 69–78.
39. Bartoszewicz A. Księgi sądowe Nowej Wsi (Łobzowskiej) z drugiej połowy XV wieku / Agnieszka Bartoszewicz // Studia Źródłoznawcze = Commentationes. – 2001. – T. 39. – S. 115–131.
40. Bartoszewicz A. Piśmienność mieszczańska na późnośredniowiecznym Mazowszu. Problemy i perspektywy badawcze / Agnieszka Bartoszewicz // Rocznik Mazowiecki. – 2010. – T. 22. – S. 9–26.
41. Fastnach A. Dzieje Leska do 1772 roku / Adam Fastnacht. – Rzeszów : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988. – 360 s.
42. Fastnach A. Sanok. Materiały do dziejów miasta do XVII wieku. T. 1 / Adam Fastnacht. – Brzozów : Muzeum Regionalne PTTK im. Adama Fastnacha, 1990. – 99 [5] s.
43. Friedberg M. Kancelaria miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802 / M. Friedberg // Archeion. – 1962. – T. 36. – S. 137–170.
44. Friedberg M. Kancelaria miasta Krakowa do połowy XVIII wieku / M. Friedberg // Archeion. – 1955. – T. 24. – S. 277–304.
45. Łosowska A. Pennae investivi Praemisliae. Notariusze kancelarii kościelnych, pisarze sądów oraz urzędów świeckich w XV i na początku XVI wieku / Anna Łosowska. – Przemysł : Archiwum Państwowe w Przemysłu, 2011. – 397 s.
46. Łosowski J. Kancelarie miast szlacheckich wojewódstwa Lubelskiego od XV do XVIII w. / Janusz Łosowski. – Lublin : Antoni Dudek, 1997. – 275 s.
47. Radtke I. Błażej Winkler – pisarz i kronikarz miasta Poznania w XVI wieku (1529–1569) / I. Radtke // Archeion. – 1962. – T. 38. – S. 153–172.
48. Sołtan A. Pisarze miasta Nowej Warszawy w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. / A. Sołtan // Rocznik Warszawski. – Warszawa, 1995. – T. 25. – S. 181–187.
49. Sołtan A. Pisarze miejscy Starej Warszawy od XV do 1 połowy XVII wieku. Pochodzenie – wykształcenie – kariery / A. Sołtan // Rocznik Warszawski. – 2008. – T. 36. – S. 171–194.

References

1. Novak, V. (2017). Problema vysvitlennia kupetstva m. Kyieva u muzeinii ekspozytsii [The problem of illumination of the Kiev merchants in the museum exposition]. In *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy* [Scientific Herald of the National Museum of History of Ukraine] (B. K. Patryliak, Ed., Is. 2). Kyiv: Levada. [In Ukrainian].
2. Petryshak, B. (2011). *“Lytsar pera i kalamaria” – pysar mista Lvova Voitsekh Zymnytskyi (1583–1639 rr.)* [“Knight of a pen and an inkpot” – a scribe of the town of Lviv Wojciech Zimnycky (1583–1639)]. Lviv. [In Ukrainian].
3. Petryshak, B. (2010). *Miski pysari Lvova II pol. XIV–XVI st.: prosopohrafichne doslidzhennia* [Town clerks of Lviv of the 2nd half of the 14th–16th centuries: prosopographical research] (Extended abstract of PhD dissertation). (P. 1). Ministry of Education and Science of Ukraine, I. Franko Lviv National University. Lviv. [In Ukrainian].
4. Tymoshenko, L. (2008). Kryza tserkovnoho zhyttia Kyivskoi pravoslavnoi mytropolii naprykintsy XVI st.: interpretatsii istorykyv i svidchennia dzhherel [The crisis of the Church life of the Kyiv Orthodox Metropolitanate at the end of the 16th century: interpretations of historians and evidence of sources]. In *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk* [Drohobych Local History Collection], Vols. 11–12, pp. 96–116. [In Ukrainian].
5. Knyha uriadu rady m. Babychi, 1616–1777 rr. [The book of the government of Babychi town, 1616–1777]. Mahistrat m. Babychi [Magistrate of Babychi town]. (Fond 21, Inventory 1, Unit 1). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Knyha uriadu lavy ta viita m. Babychi (1613–1725 rr.) [The book of the government of Bench and Viit of Babychi town (1613–1725)]. Mahistrat m. Babychi [Magistrate of Babychi town]. (Fond 21, Inventory 1, Unit 2). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Frahmenty aktovykh knyh viitivskoho uriadu m. Babychi (1525, 1557, 1587, 1589) rr. [Fragments of registers of the Reeve Governorate of Babychi town (1525, 1557, 1587, 1589)]. Mahistrat m. Babychi [Magistrate of Babychi town]. (Fond 21, Inventory 1, Unit 5). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
8. Knyha viita, rady i lavy m. Brody, 1588–1601 rr. [The book of Reeve, Council and Bench of Brody town, 1588–1601]. Mahistrat m. Brody [Magistrate of Brody town]. (Fond 24, Inventory 1, Unit 1). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Knyha viita, rady i lavy m. Brody (1626–1633 rr.). [The book of Reeve, Council and Bench of Brody town (1626–1633)]. Mahistrat m. Brody [Magistrate of Brody town]. (Fond 24, Inventory 1, Unit 2). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
10. Knyha viita m. Brody, 1659–1660 rr. [The book of Reeve of Brody town, 1659–1660]. Mahistrat m. Brody [Magistrate of Brody town]. (Fond 24, Inventory 1, Unit 11). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

-
11. Knyha viita m. Brody, 1682–1689 [The book of Reeve of Brody town, 1682–1689]. Mahistrat m. Brody [Magistrate of Brody town]. (Fond 24, Inventory 1, Unit 22). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
  12. Knyha uriadu rady m. Drohobych, 1543–1563 rr. [The book of government of Drohobych town, 1543–1563]. Mahistrat m. Drohobych [Magistrate of Drohobych town]. (Fond 29, Inventory 1, Unit 6). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
  13. Knyha uriadu viita, rady ta lavy m. Markopol (1683–1841 rr.) [The book of Reeve, Council and Bench of Markopol town (1683–1841)]. Mahistrat m. Markopol [Magistrate of Markopol town]. (Fond 34, Inventory 1, Unit 1). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
  14. Knyha uriadu viita, rady ta lavy m. Mostyska, 1599–1634 rr. [The book of Reeve, Council and Bench of Mostysk town, 1599–1634]. Mahistrat m. Mostyska [Magistrate of Mostysk town]. (Fond 35, Inventory 1, Unit 1). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
  15. Knyha uriadu viita, rady ta lavy m. Mostyska, 1643–1653 rr. [The Book of Reeve, Council and Bench of Mostysk town, 1643–1653]. Mahistrat m. Mostyska [Magistrate of Mostysk town]. (Fond 35, Inventory 1, Unit 2). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
  16. Knyha uriadu viita, rady ta lavy m. Mostyska, 1654–1672 rr. [The Book of Reeve, Council and Bench of Mostysk town, 1654–1672]. Mahistrat m. Mostyska [Magistrate of Mostysk town]. (Fond 35, Inventory 1, Unit 3). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
  17. Knyha uriadu viita, rady ta lavy m. Mostyska, 1661–1681 rr. [The Book of Reeve, Council and Bench of Mostysk town, 1661–1681]. Mahistrat m. Mostyska [Magistrate of Mostysk town]. (Fond 35, Inventory 1, Unit 4). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
  18. Knyha uriadu viita, rady ta lavy m. Mostyska, 1678–1693 rr. [The Book of Reeve, Council and Bench of Mostyska, 1678–1693]. Mahistrat m. Mostyska [Magistrate of Mostysk town]. (Fond 35, Inventory 1, Unit 6). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
  19. Knyha uriadu viita ta lavy m. Rohatyn, 1688–1692 rr. [The Book of Reeve, Council and Bench of Rohatyn, 1688–1692]. Mahistrat m. Rohatyn [Magistrate of Rohatyn town]. (Fond 42, Inventory 1, Unit 1). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
  20. Knyha uriadu viita ta lavy m. Sambir, 1629–1630 rr. [The Book of Reeve, Council and Bench of Sambir town, 1629–1630]. Mahistrat m. Sambir [Magistrate of Sambir town]. (Fond 43, Inventory 1, Unit 104). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
  21. Knyha uriadu viita ta lavy m. Sambir, 1647–1650 rr. [The Book of Reeve, Council and Bench of Sambir town, 1647–1650]. Mahistrat m. Sambir [Magistrate of Sambir town]. (Fond 43, Inventory 1, Unit 105). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

22. Knyha uriadu viita ta lavy m. Sambir, 1680–1691 rr. [The Book of Reeve, Council and Bench of Sambir town, 1680–1691]. Mahistrat m. Sambir [Magistrate of Sambir town]. (Fond 43, Inventory 1, Unit 106). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

23. Knyha uriadu viita ta lavy m. Sambir, 1582–1600 rr. [The Book of Reeve, Council and Bench of Sambir town, 1582–1600]. Mahistrat m. Sambir [Magistrate of Sambir town]. (Fond 43, Inventory 1, Unit 151). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

24. Knyha uriadu viita ta lavy m. Sambir, 1659–1660 rr. [The Book of Reeve, Council and Bench of Sambir town, 1659–1660]. Mahistrat m. Sambir [Magistrate of Sambir town]. (Fond 43, Inventory 1, Unit 152). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

25. Knyha uriadu viita ta lavy m. Sianok, 1685–1697 rr. [The Book of Reeve, Council and Bench of Sianok town, 1685–1697]. Mahistrat m. Sianok [Magistrate of Sianok town]. (Fond 44, Inventory 1, Unit 1). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

26. Frahmenty knyhy uriadu rady m. Terebovlia (1563, 1566–1571, 1573–1580 rr.). [Fragments of the book of Council government of Terebovlia town (1563, 1566–1571, 1573–1580)]. Mahistrat m. Terebovlia [Magistrate of Terebovlia town]. (Fond 47, Inventory 1, Unit 1). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

27. Frahmenty knyhy uriadu rady m. Terebovlia (1631, 1634, 1637–1672, 1679 rr.). [Fragments of the book of Council and Reeve government of Terebovlia town (1631, 1634, 1637–1672, 1679)]. Mahistrat m. Terebovlia [Magistrate of Terebovlia town]. (Fond 47, Inventory 1, Unit 2). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

28. Frahmenty knyhy uriadu rady m. Terebovlia (1680–1708, 1725, 1730–1735 rr.). [Fragments of the book of Council government of Terebovlia town (1680–1708, 1725, 1730–1735)]. Mahistrat m. Terebovlia [Magistrate of Terebovlia town]. (Fond 47, Inventory 1, Unit 3). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

29. Knyha uriadu rady m. Yaslyska (1544–1594 rr.). [The book of Council government of Yaslyska town (1544–1594)]. Mahistrat m. Yaslyska [Magistrate of Yaslyska town]. (Fond 50, Inventory 1, Unit 1). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

30. Knyha uriadu viita m. Yachmira, 1690–1760 rr. [The book of Reeve government of Yachmir town, 1690–1760]. Mahistrat m. Yachmir [Magistrate of Yachmir town]. (Fond 51, Inventory 1, Unit 1). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

31. Knyha uriadu burhomistra, viita, rady ta lavy m. Zolochiv, 1668–1670 rr. [The book of Burgomaster, Reeve, Council and Bench government of Zolochiv town, 1668–1670]. Mahistrat m. Zolochiv [Magistrate of Zolochiv town]. (Fond 70, Inventory 1, Unit 2). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

32. Knyha uriadu viita, 1671–1683 rr. [The book of Reeve government, 1671–1683]. Mahistrat m. Zolochiv [Magistrate of Zolochiv town]. (Fond 70, Inventory 1, Unit 4). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

33. Knyha uriadu viita ta lavy m. Lisko, 1641–1652 rr. [The book of Reeve and Bench government of Lisko town, 1641–1652]. Mahistrat m. Lisko [Magistrate of Lisko town]. (Fond 84, Inventory 1, Unit 1). Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
34. Gmiterek, H. (Comp.). (1994). *Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781*. Warszawa: IHN PAN. [In Polish].
35. *Album studiosorum universitatis Cracoviensis: Vol. 2. Ab anno 1490 da annum 1551*. (1892). Cracoviae: Typis et impensis universitatis Jagellonicae. [In Polish].
36. *Album studiosorum universitatis Cracoviensis: T. 3, fasc. 1. Ab anno 1551 da annum 1589*. (1896). Cracoviae: Typis et impensis universitatis Jagellonicae. [In Polish].
37. Polackówna, H. (1936). *Księga radziecka miasta Drohobycza 1542–1563*. Lviv: Pierwsza Związkowa drukarnia. [In Polish].
38. Bartoszewicz, A. (2001). Księga radziecka szreńska z lat 1525–1536. In *Rocznik Mazowiecki*, No. 13, pp. 69–78. [In Polish].
39. Bartoszewicz, A. (2001). Księgi sądowe Nowej Wsi (Łobzowskiej) z drugiej połowy XV wieku. In *Studia Źródloznawcze = Commentationes*, T. 39, pp. 115–131. [In Polish].
40. Bartoszewicz, A. (2010). Piśmienność mieszczańska na późnośredniowiecznym Mazowszu. Problemy i perspektywy badawcze. In *Rocznik Mazowiecki*, T. 22, pp. 9–26. [In Polish].
41. Fastnach, A. (1988). *Dzieje Leska do 1772 roku*. Rzeszów: Krajowa Agencja Wydawnicza. [In Polish].
42. Fastnach, A. (1990). *Sanok. Materiały do dziejów miasta do XVII wieku* (T. 1). Brzozów: Muzeum Regionalne PTTK im. Adama Fastnachta. [In Polish].
43. Friedberg, M. (1962). Kancelaria miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802. In *Archeion*, T. 36, pp. 137–170. [In Polish].
44. Friedberg, M. (1955). Kancelaria miasta Krakowa do połowy XVIII wieku. In *Archeion*, T. 24, pp. 277–304. [In Polish].
45. Łosowska, A. (2011). *Pennae investivi Praemisliae. Notariusze kancelarii kościelnych, pisarze sądów oraz urzędów świeckich w XV i na początku XVI wieku*. Przemyśl: Archiwum Państwowe w Przemyślu. [In Polish].
46. Łosowski, J. (1997). *Kancelarie miast szlacheckich wojewódstwa Lubelskiego od XV do XVIII w.* Lublin: Antoni Dudek. [In Polish].
47. Radtke, I. (1962). Błażej Winkler – pisarz i kronikarz miasta Poznania w XVI wieku (1529–1569). In *Archeion*, T. 38, pp. 153–172. [In Polish].
48. Sołtan, A. (1995). Pisarze miasta Nowej Warszawy w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. In *Rocznik Warszawski*, T. 25, pp. 181–187. [In Polish].
49. Sołtan, A. (2008). Pisarze miejscy Starej Warszawy od XV do 1 połowy XVII wieku. Pochodzenie – wykształcenie – kariery. In *Rocznik Warszawski*, T. 36, pp. 171–194. [In Polish].

Barabash Taras Mstyslavovych*Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv***Registers of town offices of the Russian Voivodeship of the 16th–17th centuries as a source for the prosopography of urban scribes.**

The paper analyzes registers of town offices of the Russian Voivodeship of the 16th–17th centuries as a source for the prosopography of urban scribes. First of all, based on the registers we managed to identify scribes' names and term of their career, sometimes also ethnical and social origin. They contain data on scribes' participation in court trials and property deals, in particular, in those concerning land purchase and sale. The data on education primarily is concentrated in albums of students, and is absent in the registers. We managed to trace scribes' study in Krakiv and Zamoistia academies, and also trace the scribes' transfers from one governmental post to the other. The study was conducted on the basis of archival fonds of magistrates of the Russian Voivodeship, deposited in the Central State Historical Archive in Lviv. The obtained data on scribes is an auxiliary material for conducting a complex analysis of registers writing.

Key words: scribe, town office, prosopography, palaeography, Russian Voivodeship.

Барабаш Тарас Мстиславович*Центральный государственный исторический архив Украины, г. Львов***Индукты городских канцелярий Руского воеводства XVI–XVII вв. как источник к просопографии городских писцов.**

В статье анализируются актовые книги городских канцелярий Руского воеводства XVI–XVII вв. как источник к просопографии городских писцов. Прежде всего, на их основе нам удалось идентифицировать имена писцов и продолжительность их карьеры, иногда этническое и социальное происхождение. В них фиксируется участие писцов в судебных процессах и имущественных, в частности купли-продажи земли. Данные об образовании преимущественно сосредоточены в альбомах студентов, а в актовых книгах отсутствуют. Удалось определить обучение писарей в Краковской и Замойской академиях, проследить переход писаря с одного правительственного места на другое. Исследование проведено на материале архивных фондов магистратов Руского воеводства, хранящихся в Центральном государственном историческом архиве, г. Львов. Полученные данные о писцах являются вспомогательным материалом для проведения комплексного анализа письма актовых книг.

Ключевые слова: писец, городская канцелярия, просопография, палеография, Руское воеводство.

БОГОСЛУЖБОВИЙ СПІВ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА ПОСЛІДОВНІСТЬ ЙОГО НОТНОГО ЗАПИСУ Й ДРУКУ

Визначені особливості богослужбового співу Києво-Печерської Лаври; простежена історія його становлення; розглянута послідовність створення лаврських рукописних нотних книг; наданий історичний огляд нотно-видавничої діяльності Києво-Печерської Лаври; репрезентовані принципи відбору богослужбових співів до публікації; окреслений сучасний процес відновлення автентичного лаврського співу.

Ключові слова: Києво-Печерська Лавра, літургійна музика, богослужбовий спів, нотно-видавнича справа, музичне видавництво, нотні видання.

Богослужбовий спів Києво-Печерської Лаври (КПЛ) за своєю давниною, самобутністю та благозвучністю становить дорогоцінне надбання Православної Церкви. Перші згадки про лаврські наспіви відносяться до другої половини XI ст.¹ Спів богослужбовий має суворо регламентовані характеристики та завдання, які значно відрізняються від музики світської. Заради збереження церковного співу від мирських впливів – театральності, пристрасності, надчутливості – встановлено суворі правила побудови церковних мелодій. Монастирський спів традиційно позбавлений різного роду сентиментальних прикрас, проте може бути покайним, піднесено-подячним, іноді урочистим, «маестозним» (від італ. *maestoso* – велично). Богослужбовий спів у КПЛ ще за часів перших київських подвижників стає невід’ємною частиною духовного діяння, продовженням і підтримкою молитви. В процесі молитовної практики й були віднайдені ті мелодійні, інтонаційні, акустичні риси лаврського хорового співу, що досі складають незабутні враження на слухачів і породжують незліченні спроби його повторення.²

---

¹ Збереглися, наприклад, спогади про інока Києво-Печерського монастиря Григорія (кінець XI – початок XII ст.) – талановитого автора духовних пісень-канонів, святкових служб (зокрема князю Володимирові та Феодосію Печерському), а також співів, присвячених різним релігійним подіям [1, с. 14].

² «...для розуміння музики, подібної лаврському пенію, надобно очистити внутрішній слух наш [...] Тогда можно только постигнуть и объять душою это пеніе, подобного»

Довгий час лаврські співи створювалися та передавалися з покоління в покоління лише усно, і тільки з кінця XVI – початку XVII ст. вони поступово були покладені на ноти. Історію та послідовність створення лаврських рукописних богослужбових лінійних нотованих книг описано в передмові до першого тому нотного Обиходу Києво-Печерської Успенської Лаври [4, с. I–IV]. Найбільш вживані богослужбові співи КПЛ вперше були відібрані й зафіксовані в рукописному Ірмології 1728 р. – книзі великого формату, квадратної нотації, з наданням однієї основної партії. У 1851 р. Ірмологій був переписаний у двох примірниках, також квадратною нотою. Один із примірників було передано до Св. Синоду, згідно з його указом. Однак Ірмології 1728 р. і 1851 р. ще не містили повного кола богослужбового співу і мали деякі неточності у викладенні. Тому досить скоро, в 1865–1873 рр., був записаний новий більш повний одноголосний лаврський нотний Обиход, вже круглою (італійською) нотою, в 2-х примірниках (по одному на кожний клірос). Крім цих основних нотних богослужбових рукописних книг лаврські співаки переписували деякі окремі голосові партії, користуючись на кліросах рукописними нотними зошитами.

Головним виконавцем і творцем лаврських співів був «монастирський», або «великоцерковний», хор, що формувався поступово. Склад голосів у хорі змінювався, і з середини XIX ст. головний склад хору укладався з тенорів (перших і других), басів (перших, других і октав) і альтів-канонархів.

Найбільш урочисті служби проходили у головному лаврському храмі – Великому Успенському соборі. Виконання лаврських співів відбувалося всією сукупністю храмового дійства. Учасниками музичного супроводу таїнства богослужіння були не тільки півчі, але й весь простір храму, його улаштування, акустика (останньою славився Великий Успенський собор). Хористи в храмі розташовувалися на двох кліросах, співи обох кліросів – разом або по чергово – створювали особливий акустичний ефект – рухливі об’єми звуків, що набігали один на одного, розростаючись або згасаючи під куполом храму. Богослужіння в Лаврі були довгими і не тільки тому, що точно виконувався статут монастирської служби, але й через своєрідність усталеної традиції – співу протяжного, з численними повтореннями (тривалість богослужінь доходила іноді до 7 годин). У другій половині XIX ст. в Лаврі поряд з «монастирським» був створений більш сучасний і витончений «митрополичий» хор. Очоловав його ві-

---

каторому, говорю твердо и решительно, нет во всей Руси» [2, с. 82–83]. Показовими є також захоплені відгуки стосовно лаврського співу першої половини XVII ст. європейського подорожнього Йоханнеса Гербніна [3, с. 74–75].

домий духовний композитор і регент ієромонах Іадор¹. Це був також чудовий церковний хор, в ньому відчувалися впливи музики нового концертного стилю, більш сьогочасного, елегантного та романтичного.

Збереглися спогади очевидця концерту за участю почергово двох лаврських хорів – «великоцерковного» і «митрополичого»: «Спочатку виступав митрополичий хор з якоїсь дуже складної, замисливої гармонічної мелодією. В ній було багато чисто світської романтики і ніжності. Безсумнівно, виконання і сама музикальна твірщина справили на слухачів велике художнє враження. Закінчили останні мелодичні фрагменти. На зміну зазвучав великоцерковний хор. Він виконував з участю дирижера і каноніка, по всіх правилах і традиціях лаврських клиросів, «На реках Вавилонських». Спочатку виступав потужний і низький бас, який співав слова «на реках Вавилонських». На високій ноті в тональності песнопіння канонік підхватив «там сидохом і плакахом». Після цього роздавалось могутнє величественне співання двох з'єднаних в один хор клиросів, які повторювали промовлені каноніком слова». Це своєрідне змагання хорів, на думку очевидця, виявилось безперечним тріумфом «великоцерковного» лаврського хору [5, с. III–IV].

Багатоголосне нотне викладення, запис співів за голосами почали робити в КПЛ лише з середини XIX ст. До цього періоду багатоголосне виконання співів традиційно здійснювалося півчима по слуху. В залежності від урочистості служби та кількості хористів спів виконувалися різними складами голосів. У «монастирському» хорі провідною вокальною партією, яка виконувала основну мелодію співу, була партія другого тенора – саме цю партію відображено в одноголосних нотованих рукописних лаврських богослужбових книгах. Решта хорових партій співалися по слуху, «пристосовуючись до головних партій звукоряду» – основної мелодії. Партія першого тенора вибудовувалася на третю вище від провідної, верхнім голосом була партія альти, а басова партія виконувалася октавою нижче другого тенора. На певних урочистих службах спів виконувалися «повним змішаним» хором, при якому додавалися перші та другі дисканти, які подвоювали партії тенорів. При малому складі змішаного хору тенори виконували партію першого голосу, партію другого голосу (основну мелодію) виконували дисканти, альти – партію третього голосу, а басы – четвертого. При триголосному виконанні співу вилучалася альтова партія.

Усі нотні видання КПЛ, що зберігаються у Відділі музичних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ВМФ НБУВ),

---

¹ Іадор (Ткаченко Іларіон Афанасійович; 1865–1938?), ієромонах, регент митрополичого хору, згодом (після 1921 р.) – ігумен, архімандрит КПЛ.

є в хоровому викладенні. Видавнича діяльність Лаври нараховує понад чотири століття¹. Від дня заснування друкарні і до революційних подій 1917–1918 рр. у КПЛ було опубліковано значну кількість книг – богослужбових, богословських, історичних, полемічних, просвітніх, літературно-художніх. Нотні ж видання, на відміну від книг, в КПЛ почали друкуватися відносно недавно, наприкінці XIX – на початку XX ст. Практично до кінця XIX ст. лаврські півчч під час богослужінь користувалися рукописними нотними книгами.

Найстаріше серед лаврських друкованих нотних видань, що зберігаються у ВМФ, – «Чин молебного пения Успению Пресвятыя Богородицы с Акафистом», датований 9 лютого 1896 р. Видання містить чинопослідування головного храмового свята КПЛ². Нотні додатки співів свята у вигляді хорової партитури (Тенор 1-й, Тенор 2-й, Бас) розташовані наприкінці книги, на арк. 61–81. Кожна партія написана на окремому нотному рядку. Партії тенорів записані в ключі «до» (теноровому), баса – «фа» (басовому). Нотний текст надрукований круглою (італійською) нотою, без тактових рис. Книга святково оздоблена – з золоченим обрізом, численними ілюстраціями (іконами-клеймами, орнаментованими заставками), кожна сторінка обрамлена рамкою зі складним багатобарвним рослинно-графічним орнаментом.

Початок виданню повного багатоголосного нотного Обиходу в КПЛ був покладений у перші роки XX ст. До цього часу повного хорового запису та публікації всього кола лаврського співу не існувало. Однак багатоголосні переклади, обробка лаврських співів, їх запис здійснювалися і раніше, починаючи з середини XIX ст. [7, с. II].

Важливими є спогади парафіянина, який був близько знайомим з одним із знавців лаврських співів – ієромонахом (а згодом – архімандритом) о. Флавіаном: «У него [о. Флавіана – *I. С.*] в кельї хранился

¹ Перше лаврське видання датоване 1616 р., найдавніші документально підтвержені відомості про діяльність Лаврської друкарні відносяться до 1606 р. Серед документів архіву Львівського братства зберігається лист Єлисея Плетенецького (1619 р.), в якому є відомості про діяльність Лаврської друкарні в цей період [6, с. 6–7].

² «Пройдите Россию из конца в конец, посетите все ее обители, ни в одной из них не услышите такого дивного пения, каким оглашается Киевопечерская Лавра в навечерии дня Успения Богоматери. Что сказать об этом пении? Как выразить то влияние, которое оно производит на душу? Громовый голос главного уставщика заводит первый стих предназначенного псалма; хор безмолствует. Юный канонарх серебряным голосом продолжает чтение того же стиха, вдруг раздается пение огромного лика, составленного из одних монашествующих. Что за пение! Слышал я много хоров на св. Руси; сам с любовию изучал нашу церковную музыку, понимаю ее на столько, сколько сил моих есть: но подобного пения выразить и перевести на ноты не могу, да и не умею...» [2, с. 83].

старинный лаврский обиход, написанный в старом альтовом ключе, причем ноты изображены были в виде квадратиков. О. Флавиан очень любил показывать этот обиход посетителям и давал весьма интересные пояснения, как из старинной ведущей мелодии, написанной для одного голоса, [... I. С.] вырастала дивная многоголосная гармония лаврского хора. И должно признать, что обработка лаврских мелодий о. Флавианом действительно производилась с большой бережностью и стремлением сохранить точность и своеобразие старинных напевов» [5, с. III–IV].

Підготовка до видання нотного Обиходу Києво-Печерської Лаври, на пропозицію намісника Лаври архімандрита Антонія¹ і з благословення митрополита Київського і Галицького Флавіана, була розпочата в 1905 р. Духовний Собор Лаври обрав комісію з фахівців лаврського співу. Очолював її екклісіарх архімандрит Назарій. Відбирання співів для багатотомного видання нотного Обиходу Києво-Печерської Лаври, їх обробку та редагування виконували регент Лаврського Митрополичого хору ієромонах Іадор, уставщики Лаврської Великої церкви ієромонахи Феодорит і Флор (Флавіан), підуставщики ієромонахи Прокл і Іоасаф, викладач Київської духовної семінарії В. Г. Петрушевський [8, с. I]. Видання здійснювалося під патронатом вже наступного намісника Лаври – архімандрита Амвросія (Булгакова)². Під час роботи над публікацією нотного Обиходу Києво-Печерської Лаври були враховані, проаналізовані і зафіксовані (покладені на ноти за голосами) особливості чинної практики лаврського хорового співу. При цьому були уточнені та збережені традиційно прийняті в Лаврі за давніх часів особливості гармонізації, часто з ухиленнями від правил класичної музичної гармонії в бік так званого «строного стилю» – численних паралельних слідувань квінт, октав, перечень та ін. Були ще виправлені найбільш різкі порушення просодичних наголосів у тексті, хоча більша їх частина, як традиційно схвалена особливість практики лаврського співу з давніх часів, збережена [7, с. III]. Письмовими джерелами, що використовувалися при складанні друкованого Лаврського нотного обиходу, послужили рукописні одноголосні нотні книги: Обиход 1865–1873 рр. і Ірмологій 1851 р., а також рукописні зошити голосових партій, що переписувалися та вживалися на кліросах.

До 1917 р. у КПЛ були опубліковані 4 частини Нотного Обиходу: «Всенощне бдіння», «Літургія свв. Іоанна Златоуста та Василя Великого», «Дванадесяті свята», «Спів під Св. Чотиридесятницю і Страсну

¹ Архімандрит Антоній (Петрушевський, 1828–1912) обіймав посаду намісника Лаври у 1896–1909 рр.

² Архімандрит Амвросій (Булгаков, 1845–1920) обіймав посаду намісника Лаври у 1909–1917 роках.

Седмицю». Перші три частини Обиходу видані в п'яти книгах кожна: один том – партитура і чотири книги – вокальні партії. Видання четвертої частини серії «Спів під Св. Чотиридесятницю і Страсну Седмицю» включає лише партитуру, вокальних партій (голосів) у фондах НБУВ не віднайдемо, надрукувати їх, скоріше за все, не встигли. Не було видано до революції й інші частини Нотного Обиходу – Тріодь Цвітну, Ірмологіон, Октоїх.

Перша частина Нотного Обиходу Києво-Печерської Свято-Успенської Лаври була опублікована в 1910 р. Остання книга нотної серії вийшла в 1915-му. Робота над виданням лаврської серії припинилася з початком Першої світової війни. Активному видавничому процесові перешкодили військово-політичні та економічні зміни в країні. Багато священників у цей період були зайняті більш невідкладними завданнями воєнного часу. Наприклад, один з активних учасників підготовки до видання лаврського Нотного Обиходу православний композитор і регент митрополичого хору ієромонах Іадор з серпня 1915 і до лютого 1918 р. служив священником шпиталю в діючій армії. Саме тоді він написав патріотичний твір для змішаного хору без інструментального супроводу – «Кантата. Война 1914 г.». «Кантата» видана в КПЛ в 1915 р. у вигляді хорової партитури і голосів. Вперше була виконана в лаврському шпиталі для поранених воїнів. У період між 1905 і 1910 рр. о. Іадор написав і опублікував також серію нотних видань «Духовно-музичні твори для змішаного хору Ієромонаха Іадора». Серія містить 6 композицій: «С нами Бог»; «Отче наш»; «Не завидуй лукавнующим», концерт з 36-го псалма; «Нині отпущаюши» двухорне; «Іже херувими» № 1; «Ектенія мирна» (грецькою). Кожен з творів виданий у вигляді партитури і голосів, на книгах вказані проспекти серії. Ймовірно, твори були написані для лаврського «митрополичого» хору і ним же виконані, однак загалом серія видань не має посилань на належність КПЛ. Видання надруковані в Москві, у видавництві Петра Юргенсона, і є власністю автора і видавця.

До 1917 р. в КПЛ була підготовлена до видання й п'ята частина нотного Обиходу – «Тріодь Цвітна», проте надрукувати її через революційні катаклізми та подальшу експропріацію друкарні не встигли. В документах, що зберігаються в НБУВ й були опубліковані у звітах Всеукраїнської академії наук за 1923 р., є деякі відомості про долю лаврської друкарні після її конфіскації. До початку 1922 р. друкарнею КПЛ володів київський «Печатътрест». Потім, після судових тяжб, друкарню передали у відання Академії наук (АН), однак на той час стан друкарні вже був жалюгідним: «На превеликий жаль, здано нам Лаврську друкарню в дуже кепському становищі, напівзруйновану» [9, с. 379]. Для відновлення друкарні АН підписала договір з головою видавничого товариства «Друкар» П. О. Балицьким,

запросивши його на посаду керуючого друкарнею з умовою, що він її відремонтує і поповнить. Свої зобов'язання перед Академією стосовно відновлення друкарського обладнання Павло Олександрович «більше-менше виконував», однак набрав багато боргів, тому в травні 1923 р. був відсторонений від керівництва. Не маючи коштів на виплату боргів і забезпечення друкарні, керівництво АН, за посередництва харківського Наркомпросу, передало права на експлуатацію друкарні видавництву «Шлях освіти». Зі свого боку, видавництво зобов'язалося нести за друкарню матеріальну та юридичну відповідальність, а також гарантувало друкувати для потреб Академії 10 аркушів щомісяця (на папері АН). Згодом видавництво активно використовувало устаткування друкарні: «... тепер «Шлях освіти» затоплює всю Україну своїми українськими виданнями. Та, на жаль, рівно 10 аркушів на місяць для самої Академії він іще не дає» [9, с. 380].

У роки Другої світової війни будівля колишньої лаврської друкарні сильно постраждала, залишилися лише стіни, навіть без даху. У 1950-ті роки будинок відновили, на початку 1970-го капітально відремонтували і відкрили у ньому Державний музей книги та друкарства України [10, с. 3]. Друкарська ж справа у КПЛ відновилася лише 1996 р., з новим обладнанням, в іншому приміщенні, на території нижньої частини Лаври. За минулий після відкриття друкарні проміжок часу, згідно з лаврськими електронними видавничими проспектами, були опубліковані такі нотні видання:

Нотный Обиход Киево-Печерской Лавры [Ноти]. Ч. 4: Пение в Св. Четырдесятницу и Страстную Седмицу. – Партитура. – К., 1998. – 114 с.

Чин молебного пения Успению Пресвятой Богородицы с акафистом [Текст; Ноти]. – Партитура. – К., 2006. – 159 с.

Нотный Обиход Киево-Печерской Лавры [Ноти]. Ч. 2: Божественная Литургия. – Партитура. – К., 2006. – 156 с.

Нотный Обиход Киево-Печерской Лавры [Ноти]. Ч. 2: Божественная Литургия. – Партитура. – К., 2008. – 155 с.

Нотный Обиход Киево-Печерской Лавры [Ноти]. Ч. 4: Великий пост и страстная Седмица. – Партитура. – К., 2008. – 352 с. [11, с. 2].

Практично всі нещодавно опубліковані в лаврській друкарні нотні збірки є дещо відредагованими перевиданнями з дореволюційної серії. Від початку ХХІ ст. публікація серії видань Нотного Обиходу Києво-Печерської Лаври продовжилася, однак вже у Київському Свято-Троїцькому Іонинському монастирі. У 2002 р. надрукована 5-та частина Обиходу – «Цветная Триодь», що містить співи: Світлої Седмиці (Великодні); служб у святкові тижні: Фоміну; Святих жен мироносиць; про розслабленого; про самарянина; про сліпого, а також співи П'ятидесятниці. Видання складене уставщиком Іонинського монастиря ігуменом Спиридоном (Письменним)

за рукописними матеріалами КПЛ 1917 р. У 2008 р. братією цього монастиря під керівництвом і загальною редакцією ігумена Спиридона (Письменного) здійснено видання Ірмологіону – шостої частини нотного Обиходу Києво-Печерської Лаври [12, с. I–II]. Партитура в 2-х книгах. Перша книга включає ірмоси 1–4 гласів, друга – гласів 5–8-го. Нотний текст надруковано круглою (італійською) нотою, без тактових рис. Оформлено видання ідентично до дореволюційної лаврської серії. Лише обкладинка видання 2008 р. – монохромна, і титульний лист повторює обкладинку. У серії лаврських видань 1910–1915 рр. титульний лист і обкладинка розрізняються за назвою серії та за оформленням.

Богослужбові наспіви КПЛ свого часу набули поширення в багатьох православних духовних обителях, зокрема стали основою нотних обиходів великих монастирів північного сходу Російської імперії. Відомості про це подані в передмові до збірки церковних співів: «Богородичны на Господи воззвах, именуемые догматиками, Богородичны на стиховнах, антифоны и ирмосы воскресные всех восьми гласов. Киевского роспева. Переложение А. Фатеева¹». Видання надруковане 1901 р. в Санкт-Петербурзі «иждивением Киево-Печерской Лавры духовника схимо-игумена Антония». У передмові зазначено: «сей догматик списан с подлинника, собственно-ручно писанного блаженной памяти старцем, Глинской пустыни игуменом Филаретом...» [13, с. 1]. Преподобний Філарет Глинський (*Фома Данилевський, 1777–1841*) ще тринадцятирічним отроком розпочав свій духовний шлях у КПЛ. Надзвичайно музично обдарований Фома Данилевський спочатку працював на Дальніх Печерах канонархом, пізніше – у Великій Лаврській церкві клірошанином. З 1802 р., прийнявши постриг, о. Філарет впродовж п'ятнадцяти років перебував у Софроніївській пустині². Як досвідчений півчий він працював там кліросним уставщиком, пізніше – благочинним монастиря. З 1817 р. і до своєї кончини о. Філарет був настоятелем Глинської пустині, заснував і благоустроїв ще й декілька інших обителей. Упродовж перебування в Софроніївській пустині о. Філарет написав 5 нотних богослужбових книг. У передмові до видання 1901 р. засвідчено, що джерелами для створення цих книг стали рукописні нотні книги КПЛ: «...с достоверностью можно полагать, что нотные книги эти были списаны им [о. Філаретом – *I. С.*] с древних нотных обиходов Киево-

¹ Олександр Семенович Фатеев (1835–1920), композитор, педагог, диригент (регент у Києві, Курську, Санкт-Петербурзі), викладач Придворної співацької капели. 1892 р. переїздить до Києва, приймає чернецтво в Іонинському монастирі з іменем Феодосій, де й працює над гармонізацією співів Обиходу Києво-Печерської Лаври.

² Софронієво-Мовчанська печерська пустинь Різдва Пресвятої Богородиці, православний чоловічий монастир, розташований у Сумській області.

Печерской Лавры, по которым он там пел сам, изучил их и затем перенес в обе упомянутые обители, и далее [...] из этих-то собственноручных его книг писались потом, им же самим и его сотрудиниками, книги для Глинской пустыни и для Святых гор, Харьковской губ.» [13, с. III]. Для підтвердження цих положень додається порівняльний аналіз нотних Обиходів Софроніївської і Глинської пустинь, писаних о. Філаретом на початку XIX ст., з рукописним Обиходом Києво-Печерської Лаври середини XIX ст. Згідно з документами, ігумен Філарет, спираючись на власний досвід практики лаврського співу та на стародавні нотні книги КПЛ, написав нотні Обиходи для ряду чоловічих монастирів – Глинського, Софроніївського, Святогорської Лаври – і декількох жіночих обителей¹. Отже, наспіви КПЛ, їхні особливості та практика здійснили значний вплив на богослужбовий спів православної церкви взагалі і особливо на теренах півдня та північного сходу Російської імперії. Піснеспіви КПЛ є підмурком «Київського», «Києво-печерського роспева», одного з основних і найбільш ліричних канонічних православних розспівів.

Різними композиторами неодноразово здійснювалися обробки та переклади піснеспівів КПЛ. Найбільш повними та коректними, окрім раніше згаданих обробок О. С. Фатєєва, вважалися гармонізації лаврських співів Леоніда Дмитровича Малашкіна. Л. Малашкін гармонізував на чотири голоси церковний «обиход» Києво-Печерської Лаври, що містив Літургію, Всенощну і окремі співи. У ВМФ НБУВ зберігається видання 1887 р. «Літургія св. Іоанна Златоустого по напеву Києво-Печерской Лавры» та деякі окремі хорові твори композитора, надруковані в сучасних збірках. Серед них – лаврські співи зі Всенощної: «Блажен муж (поемый в пещерах)», «Сугубая ектенія», «Величание Преподобному Феодосію Печерському», в гармонізації Л. Малашкіна для чоловічого або мішаного хорів [14, 98, 272].

У наш час поволі йде процес відновлення традицій лаврського співу. Зараз регентам та хористам КПЛ доводиться відроджувати втрачені за десятиріччя репресій співові лаврські навички. На щастя, у цьому їм допомогли насельники монастиря, клірошани старої Лаври – схиігумен Агапіт та ігумен Пафнутій (схиархіандрит Феофіл), які знали та пам'ятали давні традиції лаврського співу. Значну кількість рукописних нот у часи гоніння після закриття Лаври зберіг ігумен Феодосій, в схемі Антоній. Неоціненний досвід у відродженні старовинних наспівів та особливостей лаврського співу зміг передати послідовникам о. Спиридон (схиархіандрит

¹ Зокрема, о. Філарет заснував жіночий Благовіщенський монастир Оренбурзької єпархії [13, с. I].

Діонісій)¹. О. Спиридон знав напам'ять не тільки лаврський спів, але й уставні його особливості, пояснював, яка була розстановка голосів, де стояв регент, як діяв канонарх. Він пам'ятав усі повсякденні розспіви, які використовувалися на «буденних» службах, що дуже важливо, адже в друкованих лаврських партитурах подано переважно святкові співи [15, с. III]. Усі ці зауваження вкрай важливі, тому що дозволяють відродити автентичні особливості хорového лаврського співу, ті його відтінки, штрихи, навички, які неможливо передати на папері, і які традиційно передавалися від покоління до покоління лише усно.

У сховищах НБУВ зберігається більшість з опублікованих у Лаврі дореволюційних нотних видань, зокрема й усі дореволюційні видання серії нотного Обиходу Києво-Печерської Успенської Лаври. Однак багатьох сучасних видань з нині відтворених духовних установ, у тому числі й більшості знову опублікованих нотних лаврських видань, у фондах НБУВ немає. На жаль, літературою зі спеціальних, відомчих, приватних і зарубіжних видавництв у наш час фонди бібліотеки поповнюються нерегулярно, переважно завдяки даруванню.

Нотні збірки лаврських співів з фондів НБУВ – як рукописні, так і друковані – у наш час є раритетами, вони потребують ретельного, всебічного наукового вивчення та опрацювання. Музика духовна, культова, обрядова, що створювалась і виконувалась протягом століть, має для своєї культури вселенський, онтологічний сенс, є основою музичної мови нації. Носями її завжди були всі соціальні верстви населення. Викорінення саме цих пластів духовності завдає найглибшої шкоди вітчизняній культурі. Тотальне знищення церковних установ та їхнього майна, у тому числі й бібліотек, багаторічні репресивні дії атеїстичної влади по відношенню до православної культури, духовних закладів, перешкоджання не тільки виконанню музичних творів, але й ґрунтовному дослідженню, всебічному аналізу і фіксуванню нотних документів культової музики відкинули далеко назад вітчизняну музичну культуру, науку, в тому числі й бібліографію вітчизняної літурґіки. Зараз запущений процес посилюючого надолуження втрачених сторінок вітчизняної культової музики, послідовного виявлення та вивчення національної музичної спадщини. Максимально повний і грамотний облік документів, створення бібліографічного нотного репертуару духовної музики є одними з найважливіших завдань музичної бібліографії і невідмінними елементами збереження вітчизняної музичної культури.

---

¹ Архімандрит Спиридон у схемі Діонісій (Лукич Кирило Миколайович, 1908–1991).

Список використаних джерел

1. Києво-Печерська Лавра – пам'ятка історії та культури України / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 2006. – 426 с.
2. Разумовский Д. В. Богослужбное пение Русской Церкви. Т. 1 : Теория и практика церковного пения / Протоирей Дмитрий Разумовский. – М., 1886. – 172 с.
3. Русская духовная музыка в документах и материалах. Том III : Церковное пение пореформенной России в осмыслении современников : 1861–1918. – М., 2002. – 903 с.
4. Нотный Обиход Киево-Печерской Успенской Лавры. Ч. 2 : Литургия свв. Иоанна Златоуста и Василия Великаго. – Партитура. – К. : Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1910. – VIII, 92 с.
5. Спасский П. (инок Петр). Песнопения Киево-Печерской Лавры [Электронный ресурс] // Русский инок. – Джорданвилль (USA). – № 37 (200), сентябрь 2005.
6. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
7. Нотный Обиход Киево-Печерской Успенской Лавры. Ч. I : Всенощное бдение. – Партитура. – К. : Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1910. – VIII, 247 с.
8. Нотный Обиход Киево-Печерской Успенской Лавры. Ч. 3 : Дванадцятьє праздники. – Партитура. – К. : Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1913. – VII, 308 с.
9. Історія Академії наук України. 1918–1923 : документи і матеріали. – К. : Наук. думка, 1993. – 575 с.
10. Страницы истории типографии и издательства Киево-Печерской Лавры [Электронный ресурс] // Святая Успенская Киево-Печерская Лавра. – www.lavra.ua.
11. Святая Успенская Киево-Печерская Лавра : каталог изданий [Электронный ресурс] www.lavra.com.
12. Обиход нотный Киево-Печерской Лавры [Ноти]. Ч. 6 : Ирмологий. Т. 1 / под общ. ред. игумена Спиридона (Письменного). – Партитура. – К. : Свято-Троїцький Іонинський монастирь, 2008. – 368 с.
13. Фатеев А. С. Богородичны на Господи воззвах именуемые догматиками, Богородичны на стиховнах, антифоны и ирмосы воскресные всех восьми гласов : Киевского роспева / перелож. А. Фатеева. – СПб, 1901. – VI, 114 с.
14. Болгарский Д. А. Всенощное бдение. Вечерня. Утреня. Богослужбные песнопения православной церкви. – К., 2014. – 415 с., 623 с.
15. Архимандрит Поликарп (Линенко). О великопостных особенностях и традициях в Киево-Печерской лавре [Электронный ресурс] // Православная жизнь. – 2015.03.23.

References

1. *Kyievo-Pecherska Lavra – pamiatka istorii ta kultury Ukrainy* [Kyiv-Pechersk Lavra as a historical and cultural monument of Ukraine]. (2006). Kyiv. [In Ukrainian].
2. Razumovskii, D. V. (1886). *Bogosluzhebnoe penie Russkoi Tserkvi* [Liturgical chant of the Russian Church]; *Vol. 1. Teoriia i praktika tserkovnogo peniia* [Theory and practice of church music]. Moscow. [In Russian].

3. *Russkaia dukhovnaia muzyka v dokumentakh i materialakh* [Russian spiritual music in documents and materials]: *Vol. 3. Tserkovnoe penie poreformennoi Rossii v osmyslenii sovremennikov: 1861–1918* [Church chant in post-reform Russia as understood by its contemporaries: 1861–1918]. (2002). Moscow. [In Russian].
4. *Notnyi Obikhod Kievo-Pecherskoi Uspenskoii Lavry* [Music notation of Kyiv-Pechersk Dormition Lavra]: *Pt. 1. Liturgiia sv. Ioanna Zlatoustago i Vasiliia Velikago: partitura* [Liturgy of St. John Chrysostom and St. Basil the Great: musical score] (1910). Kyiv: Tipografiia Kievo-Pecherskoi Uspenskoii Lavry. [In Russian].
5. Spasskii, P. (monk Petr). (2005). *Pesnopeniia Kievo-Pecherskoi Lavry* [Canticles of Kyiv-Pechersk Lavra]. In *Russkii inok* [Russian monk], No. 37 (200). Jordanville. [In Russian].
6. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytyky, rozvytok, problemy* [Ukrainian book publishing: origins, development, problems]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
7. *Notnyi Obikhod Kievo-Pecherskoi Uspenskoii Lavry* [Music notation of Kyiv-Pechersk Dormition Lavra]: *Pt. 1. Vsenoshchnoe bdenie: partitura* [All-night vigil: musical score] (1910). Kyiv: Tipografiia Kievo-Pecherskoi Uspenskoii Lavry. [In Russian].
8. *Notnyi Obikhod Kievo-Pecherskoi Uspenskoii Lavry* [Music notation of Kyiv-Pechersk Dormition Lavra]: *Pt. 3. Dvanadesiatye prazdniki: partitura* [Twelve great church holidays: musical score] (1913). Kyiv: Tipografiia Kievo-Pecherskoi Uspenskoii Lavry. [In Russian].
9. *Istoriia akademii nauk Ukrainy: 1918–1923: dokumenty i materialy* [History of the Academy of Sciences of Ukraine: 1918–1923: documents and materials] Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
10. *Stranitsy istorii tipografii i izdatelstva Kievo-Pecherskoi Lavry* [Pages of the history of printing and publishing houses of Kyiv-Pechersk Lavra]. Retrieved from www.lavra.ua. [In Russian].
11. *Sviataia Uspenskaia Kievo-Pecherskaia Lavra: katalog izdaniy* [Holy Dormition Kyiv-Pechersk Lavra]. Retrieved from www.lavra.com. [In Russian].
12. Spiridon (Pismennyi). (Ed.). (2008). *Obikhod notnyi Kievo-Pecherskoi Lavry* [Music notation of Kyiv-Pechersk Lavra]: *Pt. 6. Irmologii: partitura* [Irmologion: musical score] Kyiv: Sviato-Troitckii Ioninskii monastyr. [In Russian].
13. Fateev, A. S. (Trans.). (1901). *Bogorodichny na Gospodi vozzvakh imenuemye dogmatikami, Bogorodichny na stikhovnakh, antifony i irmosy voskresnye vsekh vosmi glasov: Kievskogo rospeva*. Saint Petersburg. [In Church Slavonic].
14. Bolgarskii, D. A. (2014). *Vsenoshchnoe bdenie. Vechernia. Utrenia. Bogoslužebnye pesnopeniia pravoslavnoi tserkvi* [All-night vigil. Vespers. Matins. Liturgical hymns of the Orthodox Church]. Kyiv. [In Russian].
15. Polikarp, archimandrite (Linenko). (2015). *O velikopostnykh osobennostiakh i traditsiiakh v Kievo-Pecherskoi lavre* [On quadragesimal specifics and traditions in Kyiv-Pechersk Lavra]. In *Pravoslavnaia zhizn* [Orthodox life] (online resource). [In Russian].

Savchenko Iryna Valentynivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Liturgical chants of Kyiv-Pechersk Lavra: specifics and sequence of musical notation and printing.

The article covers specifics of liturgical chants in Kyiv-Pechersk Lavra, their uniqueness, characteristics and tasks. It traces the history of Lavra's chants history, development during many centuries and virtual abolition in Soviet times. The author notes an immense influence of Lavra's chants on liturgical chants of the Orthodox Church in general and especially on the territory of the south and north-east of the former Russian Empire. The sequence of Lavra's handwritten sheet music books creation is considered. The historical review of sheet music publishing in the Kyiv-Pechersk Lavra is given, the principles of selection of liturgical chants for publishing are defined. Printed music editions published in the Lavra before 1917 are listed. Some of the most complete and correct treatments of the chants of the Kyiv-Pechersk Lavra created and published outside the Lavra are distinguished. The process of gradual restoration of authentic Lavra chants and the current state of music publishing in the Kyiv-Pechersk Lavra are described. The main tasks of the national musical bibliography for revealing, systematization and description of liturgical printed music are outlined.

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra, liturgical music, liturgical chants, sheet music publishing, music publishing, printed music.

Савченко Ирина Валентиновна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Богослужбное пение Киево-Печерской лавры, особенности и последовательность его нотной записи и печати

Освещены особенности богослужбного пения Киево-Печерской Лавры, его самобытность, характеристики и задачи. Прослежена история становления лаврского пения – постепенность его многовекового развития и практическое исчезновение в советские времена. Отмечено значительное влияние песнопений Лавры на богослужбное пение православной церкви вообще и особенно – на территориях юга и северо-востока бывшей Российской империи. Определена последовательность создания лаврских рукописных нотных книг. Представлен исторический обзор нотно-издательской деятельности Киево-Печерской Лавры, описаны принципы отбора богослужбных песнопений к публикации. Перечислены нотные издания, напечатанные в Лавре до 1917 г. Выделены некоторые наиболее полные и корректные обработки песнопений Лавры, которые созданы и опубликованы вне ее стен. Описан процесс постепенного возрождения аутентичного лаврского пения, а также современное состояние нотно-издательского дела в Киево-Печерской Лавре. Очерчены основные задачи отечественной музыкальной библиографии по выявлению, систематизации и описанию нотных изданий духовной музыки.

Ключевые слова: Киево-Печерская Лавра, литургическая музыка, богослужбное пение, нотно-издательское дело, музыкальное издательство, нотные издания.

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ІКОНОПИСНИХ ОБРАЗІВ У ВІРШАХ З УКРАЇНСЬКИХ КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКІВ

Розглянуто змістові та формальні особливості віршів, надрукованих під гравюрами з іконічними зображеннями, що ілюструють українські кириличні стародруки XVII – першої половини XVIII ст. Виділено основні типи семантичного зв'язку між віршем та іконописним образом. Простежено зумовленість тематики дескриптивного вірша змістом видання його першодруку.

Ключові слова: дескриптивна поезія, іконописний образ, книжкова гравюра, українські кириличні стародруки, поезія бароко, книжна поезія.

Сполучення книжкової графіки із поетичним текстом – універсальний засіб художнього уявлення українських кириличних видань XVI – першої половини XVIII ст. Поезії під зображеннями родових гербів (геральдичні вірші) прикрашали звороти титульних аркушів багатьох видань того часу [1, с. 309]. Поширеним елементом книжкового декору були також вірші під іконічними зображеннями, що містилися як на зворотах титульних аркушів, так і в текстовій частині видань. Зокрема, звороти титулів більшості видань друкарень Києво-Печерської лаври та друкарні Львівського Успенського братства стали першодруками для низки поезій, присвячених тлумаченню іконографічного сюжету Успіння Богородиці. Дана тематика зумовлена тим, що ці поетичні рядки містилися під гравюрою Успіння, яка відігравала роль «знамення» (символу) для друкарень Києво-Печерської лаври та Львівського братства. Іконічні зображення, що ілюструють тексти киево-печерських видань Акафістів (1677, 1693 р.), Канонів (1697 р.), Патерика Печерського (1661 р. та подальших перевидань) та інших видань XVII ст., супроводжуються великою кількістю поетичних текстів. В антології української поезії тексти такого типу віднесені до жанру дескриптивної поезії [2, с. 40–48].

Складність дослідження геральдичної та дескриптивної поезії, надрукованої в українських стародруках, зумовлена, насамперед, недостатньою вивченістю її першоджерел. Факти наявності вірша в структурі певного кириличного видання традиційно досить непослідовно фіксуються

в бібліографічних працях. У зведеному каталозі українських стародруків Я. Запaska та Я. Ісаєвича представлено короткі відомості про геральдичні вірші в структурі видань кінця XVI–XVII ст. та описативні вірші у виданнях XVII ст. Основний масив текстів геральдичної поезії кінця XVI – 80-х років XVII ст., у більшості випадків із зображенням відповідних гербів, було перевидано в академічних антологіях української поезії [3; 2]. Натомість тексти описативних віршів з українських стародруків перевидані в незначній кількості, без зображень. В антології української поезії XVII ст. вміщено лише 16 описативних віршів з українських та білоруських видань XVII ст. [2, с. 40–48]. У примітках до віршів стисло охарактеризовано гравюри, якими супроводжувалися ці тексти. Але відділені від графічного образу та від структури видання-першодруку описативні вірші втрачають контекст, необхідний для їхньої інтерпретації. На сьогодні описативна поезія є найменш дослідженим жанром книжної української поезії. Метою даної статті є розгляд змістових та формальних ознак описативного вірша, зумовлених його функцією у структурі видання-першодруку.

У примірниках із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) ми виявили понад 50 зразків жанру описативної поезії, більшість з яких раніше не публікувалися. Відсутність спеціальних бібліографічних досліджень не дає змоги визначити загальну кількість описативних віршів, що супроводжували гравюри з іконічним зображенням на сторінках українських кирилических стародруків, та простежити динаміку розвитку цього жанру. Переважна більшість виявлених текстів надруковані у виданнях XVII – першої половини XVIII ст. друкарень Львівського Успенського братства (далі – друкарня ЛУБ) та Києво-Печерської лаври (далі – друкарня КПЛ), поодинокі – у виданнях львівської друкарні Михайла Сльозки, друкарні при монастирі св. Юра, чернігівської друкарні Троїцько-Іллінського монастиря.

Неповнота бібліографічних даних унеможливує точне встановлення першодруку кожного поетичного тексту, зафіксованого в примірниках НБУВ, оскільки одні й ті самі вірші могли передруковуватися в різних виданнях однієї друкарні, а часом запозичуватися як елемент оздоблення в книгах інших друкарень. Наприклад, вірш «Іоан Дамаскин, тепл вѣры поборитель» із видання Октоїха 1640 р. друкарні Михайла Сльозки фіксуємо і на звороті титулу Тріоді Пісної 1666–1667 р. цієї ж друкарні та у виданні Ірмологіона 1700 р. друкарні при монастирі св. Юра. Однак виявлені у фондах НБУВ тексти можуть слугувати достатнім матеріалом для вивчення основних жанрових особливостей текстів описативної поезії зі сторінок українських стародруків XVII – першої половини XVIII ст. (далі – описативні вірші).

Єдність тексту та зображення лежить в основі такого характерного для барокової естетики явища, як емблема. Закодований у графічному образі символ, або емблема, розкривається в супровідному тексті за допомогою порівняння, метафори чи опису малюнка [пор. 4, с. 197–198]. Емблематичну композицію визначає наявність чотирьох компонентів: 1) гравюра; 2) мотто (цитата); 3) поетичний текст; 4) прозовий текст [5, с. 197]. Виявом української емблематичної поезії Д. Чижевський називає збірку «Ифіка Іерополитика» 1712 р. (та її перевидання), а І. Ісіченко зараховує до цього жанру також вірші Климентія Зінов'єва та Григорія Сковороди. За нашими спостереженнями, дескриптивні вірші також цілком співвідносні з жанром барокової емблематичної поезії. Адже в кожному вірші, що супроводжує книжкову ілюстрацію, вербалізується символічний зміст графічного образу, зображеного на гравюрі. Наприклад, текстову частину видання Службника 1692 р. друкарні КПЛ увиразнено гравюрою з ликом Іоанна Златоуста на фоні храмової обителі. В лівому верхньому куті гравюри зображено янгола, що тримає напис (мотто): «Сей есть Великій свѣтільні[к] і велегласный Вселенныя учитель¹». У поетичному тексті вербалізований у мотто графічний образ доповнюється додатковими характеристиками: «Се Златоуст, изрядный Церкве украситель / Се всея вселенныя спасенный учитель / К сему благохотно вси роды притѣкайте, / Сего ученьми, тѣла и души спасайте» [6, нн. арк. 4 зв.]. У наведеному прикладі емблематичну композицію утворює поетичний текст під іконічним зображенням св. Іоанна Златоуста, який увиразнює текст Божественної Літургії Іоанна Златоуста.

Вміщений під книжковою гравюрою поетичний текст вступає в складні семантичні зв'язки як із зображенням, так і з текстовою частиною видання. Змістові та формальні засоби творення цих зв'язків відбивають жанрові особливості дескриптивного вірша, зумовлені його функцією в структурі книги.

За місцем у структурі книги дескриптивні вірші не є однорідним явищем. Вони трапляються в трьох основних позиціях: 1) на звороті титульного аркуша видання; 2) перед основним текстом видання; 3) перед структурною частиною видання. Залежно від розташування дескриптивні вірші можуть відігравати роль поетичної присвяти, увиразнювати текст видання, виділяти основну думку, створювати відповідний емоційний фон для сприйняття тексту [7].

¹ Тут і далі у цитатах із староукраїнських текстів графеми **ѣ**, **ѡ**, **ѣ**, **ѡ**, **ѡу**, **ѡ** транслітеровано через «я», «от», «о», «у» відповідно; знак «ъ» в кінці слів опускається. Скорочені під титлом слова подано в повній формі.

За формою дескриптивні вірші можуть бути віднесені до жанру епіграми. В лаконічній формі староукраїнської епіграми чітко простежуються два структурні елементи: виклад основної теми та влучний висновок. В дескриптивних епіграмах ця форма реалізується в номінації основного образу або теми зображуваного та апеляції до цього образу або до читача. Наприклад, гравюра, що зображує Страшний суд, вміщена перед Службою повсякденною до Господа нашого Ісуса Христа у збірці Акафістів 1677 р. друкарні КПЛ, супроводжується чотирирядковою епіграмою: «На Мирном знамені Судіє сѣдиши / Молю, мирен суд грѣшному мнѣ да створиши; / Милость твоя на всяком Судѣ хвалима бывает, / Сея паче на Твоем душа моя чае» [8, арк. 256 зв.]. Перший і третій рядок оспівують Ісуса Христа як центральний образ гравюри, а другий і четвертий висловлюють молитовне прохання до нього.

За змістом дескриптивні вірші поділяються на два типи: 1) молитовні вірші; 2) дидактичні вірші. У текстах, темою яких є молитовне звернення, іконописний образ стає молитовним адресатом, до якого ліричний герой звертається з молитовним повідомленням (здебільшого з проханням). Наприклад, гравюра сходження св. Духа на апостолів із видання Канонів 1697 р. друкарні КПЛ супроводжується текстом, що вербалізує момент переходу божественної творчої сили, інтерпретує її значення та формулює молитовне прохання: «Душе святый, в огненных языцех сходиши, / Бога славословити теплѣ всѣх учиши, / Согрѣй и мене огнем своей благодати / Да начну к тебе Богу теплѣ глаголати» [9, арк. 1 зв.]. Емоційне молитовне прохання висловлене в поезії під гравюрою Розп'яття, яка оздоблює видання Тріоди Цвітної 1702 р. друкарні КПЛ. Графічний образ розп'ятого Спасителя, потрактований як вияв Божого милосердя до грішника, стає підставою для формулювання молитовного прохання прощення гріхів: «На Крестѣ терпиши Рук твоих Распятіе / Готов сам суци, на всѣх грѣшных обятіе / Аз всѣх грѣшных превзыдох грѣхами моими, / Спасе мой, обыйми мя Руками твоими [10, арк. 10 зв.]». У дескриптивних віршах дидактичного змісту іконописний образ представлено як ілюстрацію певного догмату або як приклад для наслідування. Наприклад, гравюра із зображенням розп'ятого Ісуса, вміщена перед текстом Канону до Розп'яття у збірці Акафістів 1663 р. друкарні КПЛ, супроводжується віршем, у якому відбито емоційний діалог між розп'ятим Спасителем і його невтішною матір'ю: «Агнца и спаса міру на крестѣ видящи / Дѣва и Мати, Христе: Ах! Горко слезящи. / Увы мны! глаголаше: Сыну мой и Боже, / Кто ми днесь рыдати тя; / О чадо! Вспоможе! / Не рыдай мене мати, аз ти зываю / Но радуйся, крестом бо Ада побѣждаю» [11, арк. 141 зв.]. У вірші перед текстом Акафісту Хресту з видання Акафістів 1677 р. друкарні КПЛ, під

гравюрою Розп'яття, виділено тему жертвності як зразка моральної поведінки: «Болши над сію Любовь небывает / Аще за други сам кто умирает / Ктож толикія Любве Совершитель, / Яко Распятый на Крестѣ Спаситель!» [8, арк. 210 зв.].

За способом референції тексту до зображення дескриптивні вірші можна розділити на два типи: 1) тексти, що номінують іконописний образ; 2) тексти, що інтерпретують іконописний образ.

Для номінації зображуваного на гравюрі іконописного образу використано широкий спектр лексичних і граматичних засобів. Найбільш продуктивним у виявлених текстах є представлення іконописного образу за допомогою прямих і перифрастичних іменувань. У прямих іменуваннях вживаються імена та назви референта, закріплені церковною традицією (Отець, Христос, Діва, Предтеча та ін.). Перифрастичні іменування виражаються в описових конструкціях, що позначають події або вчинки референта, відомі з його життя («Гласом покаяніе всѣм проповѣдавый» (про Івана Предтечу) [12, арк. 93 зв.]). У межах одного тексту прямі та перифрастичні іменування часто поєднуються, а їх референція до зображення посилюється за допомогою вказівних займенників. Наприклад, дескриптивний вірш, що супроводжує гравюру Іллі із зображенням св. Іоанна Предтечі, надрукований в Акафістах 1677 р. друкарні КПЛ. На гравюрі святий тримає напис: «Покайтеся приближбося царство небесное ...», а вжиті у вірші перифрастичні номінації святого представляють його як сподвижника до покаяння: «Сей от Божія родися обѣта, / Есть же свѣтильник истиннаго свѣта. / И в мрацѣ грѣха сущих озаряет, / В покаяніе егда призывает» [8, арк. 111 зв.]. Мотив заклику до покаяння домінує й у поетичному іменуванні іконописного образу св. Івана Предтечі, вміщеному в збірці Акафістів 1693 р. друкарні КПЛ. Зображення святого (як на попередній гравюрі), оточене клеймами зі сценами з життя, супроводжує текст: «Гласом покаяніе всѣм проповѣдавый, / и путь прав в Небесное Царствіе оказавый: / Дажь ми по гласѣ твоєм грѣшному творити, / И тѣм стезю правую в Небо улучити» [12, арк. 93 зв.].

У низці дескриптивних віршів номінація іконописного образу здійснюється шляхом виділення характерних атрибутів референта або його дій, відображених на гравюрі. Зокрема, образ царя Давида, що традиційно зображується за грою на струнному музичному інструменті, у виданні Псалтиря 1692 р. друкарні КПЛ супроводжується поетичним текстом: «Тихо кроткий царь Давид во гусли бряцает / Мирно славословити Бога поучает./ Хотяйже чести Псалтирь Праведна Пророка / Блюстися иматъ всяко грѣховна порока» [13, нн. арк. 8 зв.]. Цікаво, що в тексті вірша музичний інструмент названо гуслими, а у виданні Псалтиря 1690 р. тієї ж

друкарні використано полісемію образу псалтирі як музичного інструменту і як книги псалмів: «Да съ Давидом поймеши мзду многу / Въ Десятострунной Псалтыри по Богу / Сохрани десять заповѣдей цѣло, / Сѣя прѣятна Псалтирь Богу зѣло [14, нн. арк. 3 зв.]»

Номінація іконописного образу через опис дії, яку виконує референт, особливо характерна для віршів, що супроводжують сюжетні гравюри. Показовим прикладом такого виду референції поетичного тексту до іконописного зображення є вміщена у виданні Акафістів 1693 р. друкарні КПЛ гравюра із сюжетом Розп'яття Ісуса Христа, обрамлена восьмирядковою дескриптивною епіграмою. Перші чотири рядки тексту, надруковані над гравюрою, метафорично іменують образ розп'ятого Ісуса як «Плод Живоносный» і створюють опозицію «Древо Крестное» як джерело життя – «Древо Райское» як джерело смерті: «Древо Райское з плодом бѣше смертоносным, / А се Древо Крестное з плодом живоносным. / З Райсакаго Древа плоду вкуси Адам смерти, / З Крестнаго Плода ядый не имать умерти». У наступних чотирьох рядках, надрукованих під гравюрою, названо конкретні деталі зображуваного (Ісус на хресті між розбійниками), що стають стимулом для подальшої метафоризації образу референта та формулювання молитовного прохання: «Посеред разбойников, о Христе вишиши, / Мѣсто свое яко Крѣн в терніи держиши. / Терніе грѣхов моих цвѣта не имѣет, / Посли благодать свою, та за Крѣн довлѣет» [12, арк. 176 зв.]»

Найвищий рівень художнього узагальнення зображуваного досягається за допомогою експлікації в дескриптивному вірші образу глядача – ліричного героя, який споглядає гравюру. У виданні Канонів 1697 р. друкарні КПЛ гравюра з іконописним образом Богородиці з Немовлям супроводжується поетичними рядками: «На твой Пресвятыи Образ Царице взираю / и смиренно ся тебѣ грѣшный поклоняю / Дажь ми в покаянии на земли прожити / а в небѣ на тя з Сином в вѣки смотрѣти» [2, арк. 1 зв. (II рах.)]. Іконописний образ Архістратиґа Михаїла у виданні Акафістів 1677 р. увиразнено віршем: «Образ сей Аггелскій зрю изображенный / Образ есм Божій и сам сотворенный. / Но сей аггелскій образ и сам почитаю, / Творца же всея твары величаю» [8, арк. 86 зв.]. Споглядання ліричним героєм іконічного образу сполучене з молитовним повідомленням, спрямованим до цього образу. В наведених текстах виражено теми покаяння, молитовного прохання і славлення.

Менш поширені в порівнянні з першою групою поезій дескриптивні вірші, в яких референція до зображуваного реалізується через інтерпретацію іконописного образу. У дескриптивних епіграмах такого типу образ або окрема деталь зображення стають стимулом для творення поетичних асоціацій, які мають переважно повчальний характер. У збірці

Акафістів 1693 р. друкарні КПЛ перед текстом Правила до причастя вміщено гравіровану композицію, до складу якої входять три сюжетні гравюри. На центральній гравюрі зображено саме таїнство причастя, з двох боків його супроводжує зображення Тайної Вечері та Розп'яття, що символізують богословське підґрунтя Таїнства. Темою описативної епіграми стають настанови щодо богоугодного приготування до Причастя : «*Всяк хотяй Тѣло и Кров Христову вкушати / Должен тѣло и душу от грѣх очищати. / Нѣсть бо тмѣ никоего к Свѣту причасті, / И нѣсть з Безгрѣшним Христом грѣшну участі*» [12, арк. 241 зв.]. Тема Причастя оспівується також у вірші, що оздоблює видання Службника 1692 р. друкарні КПЛ. Гравюра, яка зображує Христа біля престолу зі Святими Дарами, підписана текстом, в якому інтерпретується значення Причастя в духовному житті вірянина: «*На Трапезу готову Христос призывает, / Пищу и Питіе всѣм на Небѣ представляет / Грядѣте званы а Хлѣб Живоносный ядѣте / Ядушии, Источника Безсмертна вкусьте*» [6, арк. 1 зв.].

Декоративна роль, яку жанр описативної епіграми відіграє в структурі видання-першодруку, зумовлює наявність у віршах відповідних засобів, за допомогою яких утворюються зв'язки описативної композиції з текстом видання. Інтеграція описативного вірша в художню структуру видання відбувається шляхом введення в поетичний текст одного з трьох образів: 1) образу покровителя видання; 2) образу автора видання; 3) образу, що є центральним для тексту видання.

Оспівування образу покровителя видання реалізується в описативних композиціях, розміщених здебільшого на зворотній стороні титульного аркуша. Такі вірші виконують присвятну функцію. Найпоширенішими творами цієї групи є вірші на знамення Львівського братства та Києво-Печерської лаври, що вербально доповнюють гравюру із зображенням Успіння Богородиці. У низці видань Львівського братства зображення Успіння в супроводі герба братства підписує вірш: «*Благо здѣ пречестному знаменію трвати / И небо небес, Матѣр Божию, всѣм знати. // Под тым всю ктиорство старожитность маєт / И, иле к хвалѣ ей належить, скланяет*» [15, нн. арк. 1 зв.]. Іконописний образ Успіння тут представлено як емблему, оберіг і об'єкт хвали для православного духовенства, втіленого в образі братства. В інших текстах друкарні ЛУБ гравюра Успіння Богородиці дістає самостійне тлумачення, безвідносно до символіки братства. У виданні Апостола 1666 р. зображення Успіння Богородиці доповнює вірш, що прославляє Богородицю як небесну покровительку людства: «*Ѳрон Бозкій отходит до небеснаго Ѳрону, / Сіон поступает до горнего Сіону. / Небо мысленное до найвышшого Неба. / Богородица идет до Бога, так потреба. / Там будет молитися за ввесь свѣт Царица / Небес-*

ная Сынови Матка и Дѣвица» [16, нн. арк. 1 зв.]. У вірші, надрукованому в Апостолі 1695 р. та перевиданому в Євангелії 1697 р., оспівано надприродну сутність Божої Матері, що виявляється в її цноті та досягненні безсмертя: «Чиста и по Рождествѣ пребывшая Дѣва / Та нинѣ и по смерти пребывает Жива: / Христу Сыну своему в том уподобися, / Смертию смерть поправши въ небо преселися» [17, нн. арк. 1 зв.]. Видання Апостола 1696 р. прикрашає вірш, в якому акцентовано увагу на центральному для гравюри Успіння образі Христа, що воскрешає Богородицю для вічного життя: «Син от Дѣви рожденный, бывшу в дѣвству цѣлу / И в смерти ей в тлѣнность не дал ити Тѣлу. / Но долг смертный давшую, паки оживляет, / И в бывший небес чертог свѣтло впроважает. / Да где сам съде, в десных Отца съпрестольна, / Тамо Матерь и раба, любви Тріех полна. / Буде предстоящи, да нас през кров снабденных, / Сына ея, въведет таможе де спасенных» [18, нн. арк. 1 зв.].

Подібне різнобічне трактування іконографії Успіння Богородиці спостерігаємо й у віршах, що супроводжують емблему друкарні Києво-Печерської лаври. Основною темою описативного вірша до гравюри Успіння із видання Псалтиря 1690 р. є оспівування події взяття Богородиці на небо: «Сокровище дражайше не въ земли но в Небѣ / По глаголу Господню сокрывати требѣ / Сокровище есть всѣх благ чиста Дѣва Мати / Не земли ю но небу подобаше взяти» [14, нн. арк. 1 зв.]. У надрукованому на звороті титулу Тріоді Пісної 1715 р. вірші виділено такі риси Богородиці, як цнота, безсмертя і невтомність в молитовному заступництві людства: «Яко в Рождествѣ Дѣвство Мати сохранила, / Имже и по рождествѣ ясное свѣтила / Тако в бессмертном і нинѣ Успеніи Діва / Не спит, но молит за ны мати Бога Жива / Да и мы во молитвах бодрствуем вси выну / К Дѣвѣ чистой и к тоя Любезному Сыну» [19, нн. арк. 1 зв.].

Центральним образом описативного вірша, що увиразнює текстову частину видання, часто стає образ автора книги чи особи, якій за традицією приписується авторство тексту. Цілу низку львівських видань церковних піснеспівів прикрашають епіграми, присвячені Іоанну Дамаскіну. У виданні Октоїха 1640 р. друкарні Михайла Сльозки після тексту передмови до читача вміщено гравюру із зображенням Іоанна Дамаскіна, підписану дворядковою епіграмою: «Іоан Дамаскин, тепл вѣры поборитель, / Пастыр словесных овец, бѣдных утѣшитель» [20, нн. арк. 4 зв.]. Ця ж епіграма вміщена над гравюрою, відбитою з тієї ж дошки на звороті титулу Тріоді Пісної 1666–1667 рр. в друкарні Михайла Сльозки, та передрукована у виданні Ірмологіона 1700 р. в друкарні при монастирі св. Юра під гравюрою з іншим зображенням св. Дамаскіна. Оригінальністю в доборі декоративних засобів структурування тексту вирізняється видання Октоїха

1630 р. друкарні ЛУБ. Основний текст видання прикрашають чотири однакові гравюри із зображенням Іоанна Дамаскіна, схиленого над книгою. Гравюри супроводжуються різними епіграмами, зверненими до Іоанна Дамаскіна, кожна з яких розкриває окрему грань його образу. В першій епіграмі, розміщеній перед основним текстом видання¹, оспівується образ Дамаскіна як церковного мислителя: «Вышнію благодатью в сытость упоен / Глубиною мудрости обильно исполнен, / О благодати горней, Дамаскин, мудрствует, / Благодатному Орлу спѣшно вслѣд шествует» [21, нн. арк. 2 зв.]. Друга епіграма, надрукована перед текстом стихир Другого гласу, оспівує Дамаскіна як автора церковних піснеспівів: «Іоан Дамаскин от Отец благословец, / Канонов и Пѣсней в Церкви изрядный творец. / Богу трисвпостасьному Пѣсни приносить / И Матер Дѣву с Сыном ея возносить» [21, арк. 34 зв.]. У третій епіграмі, вміщеній перед стихирами Прятого гласу, оспівується подія чудодійного зцілення, відома із життя святого: «Іоан Дамаскин цѣл душею Святою, / От Икономах же усѣчен быв рукою. / От Матере слова паки ся исцѣляет, / И пиша, Имя Сына ея прославляет» [21, арк. 136 зв.]. Четверта епіграма перед текстом стихир Восьмого гласу вводить тему завершення роботи над книгою: «Іоан Дамаскин с Богом начиная, / И споспѣшеством Духа Книгу скончавая. / С Сыном, Матери Божой Хвалу возсылает. / Пѣснословити всегда и нас научает» [21, арк. 232 зв.].

Зображення на гравюрі, а відповідно і текст вірша, можуть виділяти та інтерпретувати також центральний образ видання. Цей прийом поширений у збірках акафістів, де більшість текстів відкривають гравюри з дескриптивними віршами. Прикметно, що вранішнім молитвам, вміщеним у збірці Акафістів 1677 р. друкарні КПЛ, передує гравюра із зображенням Христа з книгою. Текст вірша, що її підписує, співвідносний не стільки із зображенням, скільки з подальшим текстом вранішньої молитви: «Зарю и Слонце Боже совершивый, / Мене же от сна жива воставивый. / Дажь мнѣ Утрною Пѣснь ти приносити, / В славу же твою вѣкъ мой совершити» [8, арк. 190 зв.]. У Акафістах 1706 р. друкарні КПЛ текст акафісту св. Варварі розкриває гравюра із ликом святої, підписана віршем: «Троическій узрѣвшая Свѣт трети окнами, / Бога в Троици молитвуй Варваро за нами. / Да нам ум, хотѣніе, и самыя дѣла. / Просвѣтитъ к благому Троицеская сила» [22, арк. 226].

Яскравим прикладом увиразнення структурної частини видання дескриптивним віршем є епіграми, вміщені під сюжетними гравюрами Патерика Печерського 1661 р. друкарні Києво-Печерської лаври. У зображеннях виділено ключові епізоди відповідного життя або оповіді, яку уви-

¹ У двох примірниках із фондів НБУВ ця епіграма міститься перед передмовою до читача, на звороті аркуша із життєм св. Іоанна Дамаскіна (Кир.4853п, Кир.5779п), а в одному примірнику – на звороті останнього аркуша передмови до читача (Кир.1214п).

разноє зображення. Текст епіграми не завжди вербалізує всі компоненти зображення, але зосереджується на його центральній постаті – образі святого. Наприклад, текст Житія преп. Микити Затворника відкриває дворякова епіграма: «Нікита прелщен волком, в Хранителя Видѣ. / Добрий стада Христова бысть Пастыр послѣдѣ» [23, арк. 152 зв.], в якій виділено основну сюжетну лінію тексту, що її супроводжує. Епіграма співвідноситься із прозовим заголовком до житія: «... Иже прелщен бѣ от діавола, явлшагося во образѣ Аггелстѣм. И бѣ тогда Премудр и Пророк. Егда же покаяся, забы всего. Послѣди же бысть Епископ Новгородскій Чудотворный» [23, арк. 152 зв.].

Підсумовуючи викладений матеріал, варто зазначити, що дескриптивні вірші є продуктивним жанром книжної української поезії XVII ст., недослідженість якого пов'язана, насамперед, із відсутністю сучасних перевидань і розпорошеністю першодруків цих текстів по різних бібліотечних фондах. Аналіз дескриптивних віршів, зафіксованих у примірниках українських кириличних стародруків XVII ст. – першої половини XVIII ст. із фондів НБУВ, дав змогу виділити основні змістові та формальні ознаки цього жанру, обумовлені змістом видань їх першодруків. У дескриптивних віршах вербалізація зображуваного реалізується шляхом номінації та інтерпретації іконописного образу, формулювання молитовного звернення до цього образу або повчання для читача. В художній структурі видання дескриптивний вірш є важливою ланкою, що поєднує книжкову гравюру із текстом твору, який вона увиразнює. Це відбувається завдяки введенню в дескриптивний вірш образу небесного покровителя видання, образу автора чи образу, що є центральним для тексту видання. Тому дескриптивну поезію необхідно розглядати невіддільно від гравюри як елементу художнього оформлення української книги доби Бароко, а також в контексті художньо-образної системи тексту видання-першодруку. Доцільним також є створення електронних ресурсів, які уможливають таке комплексне дослідження.

Список використаних джерел

1. Ісаєвич Я. Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми. – Львів : Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
2. Українська поезія. Середина XVII ст. / упоряд. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. – К. : Наук. думка, 1992. – 679 с.
3. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. – К. : Наук. думка, 1978. – 430 с.
4. Чижевський Д. І. Українське літературне бароко : вибрані праці з давньої літератури. – К. : Обереги, 2003. – 575 с.

5. Ігор (Ісіченко). Історія української літератури : епоха Бароко XVII–XVIII ст. : навч. посібник для вузів. – Львів; Київ ; Харків : Святогорець, 2011. – 567 с.
6. Службеник. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1692. – [12], 120 арк.
7. Курганова О. Ю. Роль описувальної епіграми в богослужбових виданнях XVII ст. друкарні Києво-Печерської лаври // Глобалізація/європеїзація і розвиток національних слов'янських культур : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 трав. 2016 р.). – К., 2016. – С. 379–383.
8. Акафісти. – Київ : Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1677. – [4], 324, [22] арк.
9. Канони. – Київ : друкарня Києво-Печерської Лаври, 1697. – 20, [10], 214 арк.
10. Тріодь цвітна. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1702. – [10], 828, [18] с.
11. Акафісти. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1663. – [2], 244 арк.
12. Акафісти. – Київ : Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1693. – [2], 272, [1] арк.
13. Новий Завіт і Псалтир. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1692. – [8], 116, [2], 438, [1] арк.
14. Псалтир. – Київ : Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1690. – [3], 258, [3] арк.
15. Тріодь пісна. – Львів : Друкарня Львівського братства, 1664. – [4], 436 арк.
16. Апостол. – Львів : Друкарня Львівського братства, 1666. – [14], 242 арк.
17. Апостол. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1695. – [16], 295 арк.
18. Апостол. – Львів : Друкарня Львівського братства, 1696. – [13], 245 арк.
19. Тріодь пісна. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1715. – [4], 424, 10 арк.
20. Октоїх. – Львів : Друкарня М. Сльозки, 1640. – [4], 298 арк.
21. Октоїх. – Львів : Друкарня Львівського братства, 1630. – [5], 272 або [5], 352 арк.
22. Акафісти. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1706. – [4], 304, [13] арк.
23. Патерик Печерський. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 12.1702. – [25], 273, [15] арк.

References

1. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia. Vytoky. Rozvytok. Problemy* [Ukrainian book publishing. Origins. Development. Issues]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
2. Krekoten, V. I., Sulyma, M. M. (Comps.). (1992). *Ukrainska poeziia. Seredyna XVII st.* [Ukrainian poetry. The middle of the 17th century]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
3. Kolosova, V. P., Krekoten, V. I. (Comps.). (1978). *Ukrainska poeziia. Kinets XVI–pochatok XVII st.* [Ukrainian poetry. The end of the 16th – the beginning of the 17th century]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
4. Chyzhevskij, D. I. (2003). *Ukrainske literaturne baroko: vybrani pratsi z davnoi literatury* [Ukrainian literature Baroque: selected works on old literature] Kyiv: Oberehy. [In Ukrainian].
5. Ihor (Isichenko) (2011). *Istoriia ukrainskoi literatury: epokha Baroko XVII–XVIII st. navchalnyi posibnyk dlia vuziv* [The history of Ukrainian literature: Baroque epoch of the 17–18th centuries: study guide for higher educational institutions]. Lviv, Kyiv, Kharkiv: Sviatohorets. [In Ukrainian].

6. *Sluzhebnyk* [Service book]. (1692). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].
7. Kurhanova O. Yu. (2016, May). Rol deskryptyvnoi epihramy v bohosluzhbovykh vydanniakh XVII st. drukarni Kyievo-Pecherskoi lavry [The role of descriptive epigram in church service editions of the 17th century of Kyiv-Pechersk Lavra printing-house]. In *Hlobalizatsiia/ievropeizatsiia i rozvytok natsionalnykh slovianskykh kultur* [Globalization/europeanization and development of national Slavonic cultures]: *Proceedings of International Scientific Conference* (pp. 379–383). Kyiv. [In Ukrainian].
8. *Akafisty* [Akaphistus]. (1677). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church Slavonic].
9. *Kanony* [Canons]. (1697). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church Slavonic].
10. *Triod tsvitna* [Pentekostarion]. (1702). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].
11. *Akafisty* [Akaphistus]. (1663). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].
12. *Akafisty* [Akaphistus]. (1693). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church Slavonic].
13. *Novyi Zavit i Psal'tyr* [New Testament and Psalter]. (1692). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].
14. *Psal'tyr* [Psalter]. (1690). Kyiv: drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry. [In Church Slavonic].
15. *Triod pisna* [Triodion of the lent]. (1664). Lviv: Drukarnia Lvivskoho bratstva. [In Church Slavonic].
16. *Apostol* [Apostle]. (1666). Lviv: Drukarnia Lvivskoho bratstva. [In Church Slavonic].
17. *Apostol* [Apostle]. (1695). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].
18. *Apostol* [Apostle]. (1696). Lviv: Drukarnia Lvivskoho bratstva. [In Church Slavonic].
19. *Triod pisna* [Triodion of the lent]. (1715). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].
20. *Oktoikh* [Octoechos]. (1640). Lviv: Drukarnia M. Slozky, 1640. [In Church Slavonic].
21. *Oktoikh* [Octoechos]. (1630). Lviv: Drukarnia Lvivskoho bratstva. [In Church Slavonic].
22. *Akafisty* [Akaphistus]. (1706). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].
23. *Pateryk Pecherskyi* [Pechersk Patericon]. (1702, December). Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [In Church Slavonic].

Kurhanova Olena Yuriivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Verbalization of iconographic images in poetry from Ukrainian Cyrillic old-printed editions.

In the article features of poetry, printed under gravures with iconographic images that illustrate Ukrainian Cyrillic editions of the 17th – the first half of the 18th cen-

tury, are observed. Such texts belong to productive in literature of this period genre of descriptive poetry. Little amount of Ukrainian descriptive poetry studies is connected with lack of modern reprints and diffusion of first-printed editions of descriptive poetry in fonds of different libraries. Our research is based on material of more than 50 texts, found in copies from the fonds of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. The majority of them were not republished. Content and formal features of descriptive poetry are conditioned by the content of edition in which the gravure with poem was printed. Verbalization of image from gravure is realized with the help of nomination and interpretation of iconographic image, formulation of a prayer appellation to this image or a preachment to the reader. In artistic structure of edition descriptive poetry is an important branch which links book gravure with the text of edition, decorated by this gravure. Such effect is achieved by the means of insertion in descriptive poetry of the image of patron, author or the central image of edition. Descriptive poetry is an element of artistic structure of Ukrainian Cyrillic book of Baroque epoch. It should be studied in complex with book gravure and in the context of its first printed edition.

Key words: descriptive poetry, iconographic image, book gravure, Ukrainian Cyrillic old-printed editions, Baroque poetry, book poetry.

Курганова Елена Юрьевна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Вербализация иконописных образов в стихотворениях из украинских кириллических старопечатных изданий.

В статье рассматриваются особенности стихотворений, напечатанных под гравюрами с иконописными изображениями, которые иллюстрируют украинские кириллические издания XVII – первой половины XVIII вв. Такие тексты принадлежат к продуктивному в литературе данного периода жанру дескриптивной поэзии. Небольшое количество исследований украинской дескриптивной поэзии связано с отсутствием современных переизданий и рассредоточением первопечатных изданий этих текстов по разным библиотечным фондам. Материалом для нашего исследования являются более 50 текстов, зафиксированных в экземплярах из фондов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, большинство из которых ранее не публиковались. Смысловые и формальные особенности дескриптивной поэзии обусловлены содержанием издания, в структуре которого напечатана гравюра со стихотворением. Вербализация изображения на гравюре реализуется с помощью номинации и интерпретации иконописного образа, формулирования молитвенного обращения к этому образу или поучения для читателя. В художественной структуре издания дескриптивный стих является важным звеном, соединяющим книжную гравюру с текстом произведения, которое она украшает. Это осуществляется с помощью введения в дескриптивное стихотворение образа покровителя издания, автора или образа, центрального для текста издания. Дескриптивная поэзия – элемент художественного оформления украинской книги эпохи Барокко, исследование которого необходимо проводить в контексте первопечатного издания.

Ключевые слова: дескриптивная поэзия, иконописный образ, книжная гравюра, украинские кириллические старопечатные издания, поэзия барокко, книжная поэзия.

*Наталія Валентинівна Заболотна,
кандидат філологічних наук
Національна бібліотека України
імені В. І Вернадського*

ОБРАЗ ВЛАСНИЦІ Й ДАРУВАЛЬНИЦІ КИРИЛИЧНОЇ КНИЖКИ В УКРАЇНІ ХVІІІ СТ. ЗА ДАНИМИ ПОКРАЙНІХ ЗАПИСІВ

За маргінальними записами на примірниках почаївських кириличних стародруків із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського встановлено випадки, коли власницями або дарувальницями книжок були жінки. З'ясовано, що жінка у ХVІІІ ст. була не лише співдарувальницею книжки разом зі своїми родичами, а й одноосібною дарувальницею, а також як активна учасниця життя церковної громади могла бути задіяна у колективному придбанні книжок до місцевої церкви. Виявлено і свідчення про повторне опрацювання книжки, що перебувала в церковній власності, коштом парафіїнки.

Ключові слова: стародруки, маргіналії, видання друкарні Почаївського Успенського монастиря, власниці стародруків, дарувальниці стародруків.

Питання ролі й місця жінки в українському суспільстві минулих століть привертало і привертає увагу істориків та етнографів, які використовують у дослідженнях цієї теми власні джерела – від архівних документів до усної народної творчості. Цікаві матеріали до теми можуть дати маргіналії – покрайні записи на книжках, які за своєю суттю є близькими до архівних джерел.

Покрайні записи серед багатьох інших відомостей містять, насамперед, інформацію про власників та дарувальників книжок. Це може бути як підпис власника, так і вкладний запис про купівлю книжки до храму або дарчий запис однієї особи іншій.

Існують принципові відмінності між «колом осіб-власників» кириличних і відповідно латиношрифтичних видань – приватними власниками латиношрифтичних книг були і духовні, і світські особи різних суспільних прошарків, у тому числі великими книгозбірнями володіли представники і представниці відомих шляхетських родів в Україні [1; 2], натомість покрайні записи на кириличних стародруках поряд із тим, що засвідчують факт володіння книжкою, демонструють активність дарувальників і дарувальниць книжок до храмів, а також приватним особам [3], записи генеалогічного змісту можуть доповнити пробіли в архівних відомостях [4].

Широкий мовний спектр латиношифрних друків – латина, сучасні європейські мови – передбачав відповідний рівень володіння цими мовами. Відмінності в соціальному і майновому колі власників кириличних і латиношифрних книжок вплинули не тільки на мову, але й на тематику видань. Якщо латиношифрні друки охоплюють практично весь можливий тематичний спектр видань – богослужбові книги, наукові праці з різних галузей знань, художню прозу та поезію, видання практичного змісту і всі інші, то кириличні видання – це майже виключно богослужбові книги, видання Святого Письма, богословські праці та катехізиси. Видання букварів, граматики, практичних порадників, панегіричних творів є в цій масі поодинокими винятками. Цим та порівняно невеликим репертуаром назв зумовлена та обставина, що на той період не було великих приватних книгозбірень, сформованих із винятково або переважно кириличних видань. Для XVIII ст., як і для багатьох попередніх, було властиво, що власниками кириличних друків були в основному чоловіки, бо це в переважній більшості були видання, що могли перебувати не лише в церковній власності, а і в приватній власності священика. Так само дарувальниками кириличних книжок виступали передусім чоловіки.

Тим не менше, під час здійснення попримірникових описів кириличних видань друкарні Почаївського Успенського монастиря (понад 1700 примірників, близько 870 з яких мають записи, в тому числі з іменами власників або дарувальників) було виявлено 65 покрайніх записів, де серед власників або дарувальників згадано й жіночі імена. Варто зазначити, що імен у покрайніх записах на стародруках є значно більше, проте певна кількість їх трапляється випадково, у незрозумілому контексті, пом'яниках, на форзацах, для яких використано аркуші з метричних і сповідальних книг або приватних листів.

Серед вкладних записів у почаївських кириличних стародруках засвідчено 25 випадків, коли поряд із дарувальником-чоловіком виступає жінка, переважно як його дружина, рідше – мати. Крім того, в цих вкладних записах часто трапляються жіночі імена дочок дарувальників. Протягом кількох століть усталилася форма подібних вкладних записів. Прикладом може бути короткий запис у Мінеї святкової і загальної 1757 р. з шифром Кир.2237п: «Сію книгу рекомаю (!) Трифолю кириль (!) [тобто «купил», змішано кириличні та латинські літери – *Н. З.*] за таларовь десятиъ Яковъ Николаичукъ ѓз женою своею Еленою за ѓпущеніе грѣховъ своиъ и ѓдали его до цркви стаго великомѣка Димитриа року аѓѓ [1776]. мѣца априла вѣчними часи» (арк. 5–20 II рахунку). Подібні записи трапляються доволі часто в кириличних стародруках із різних територій походження і побутування.

Дуже часто жінки були одноосібними дарувальницями або ж ініціаторками дарування книги до храму. Таких записів виявлено 31.

Із записів ми довідуємося, наприклад, що 16 січня 1779 р. Ірина Буймистриха купила Тріодь пісну до храму Архистратига Божого Михаїла в с. Шершинцях на Південному Правобережжі за 12 з половиною левів (Тріодь пісна 1767 р., шифр – Кир.1698п); Устима Гаврисиха придбала Служебник до Успенської церкви Загорівського монастиря 17 травня 1771 р. (Служебник 1765 р., шифр – Кир.2384п; у книзі згодом було вписано пом'яник роду Гаврисюків, де першою згадано Устиму); інше видання Служебника подарувала 5 лютого 1750 р. Олена Кошеліха «со чади своїми» Іваном та Михайлом до Преображенської церкви с. Новосілок на Волині (Служебник 1744 р., шифр – Кир.2166п); Ганна Монастирська, мешканка Саврані на Південному Правобережжі, мати Євстафія Штелинця, придбала до Преображенської церкви с. Станіславчика «книгу Октоїх великий» 2 грудня 1776 р. (Октоїх 1774 р., шифр – Кир.2404п); Євдокія, дружина Іллі Откалюка, 20 травня 1791 р. купила за 40 золотих Служебник до Покровської церкви в Копистирині на Поділлі (Служебник 1778 р. з додатком тропарів, шифр – Кир.1730п); Тріодь пісну купила Євдокія П'ятничиха за 38 золотих до церкви св. Іоанна Богослова в с. Антонівці на Поділлі (Тріодь пісна 1744 р., шифр – Кир.2161п); Семчинська (ім'я не збереглося) придбала 1746 р. до Воздвиженської церкви в Жещинцях на Холмщині Псалтир (Псалтир 1742 р., шифр – КДА, ВХVIII 4/82 (інв. 2844964); так само Раковська придбала в 1761 р. за 8 золотих Тріодь пісну в кам'янецьких оо. василіян (Тріодь пісна 1744 р., шифр – Кир.2163п); Пелагія Хрїніха купила в 1772 р. Тріодь пісну до Святотроїцької церкви в с. Дем'янківці на Поділлі (Тріодь пісна 1767 р., шифр – Кир.5486п); Марія Калюшиха придбала за 49 золотих Служебник до Спаської церкви (Служебник 1791 р., шифр – Кир.1749п); Параскевія, прізвище якої не названо, придбала до Успенської церкви с. Луки Жабокрицької на Поділлі у 1775 р. Служебник (Служебник 1755 р., шифр – Кир.2186п); аж два вкладні записи в Акафістах 1776 р. сповіщають, що цю книжку придбала Агафія Бурмилиха до Михайлівської церкви в с. Лавриках на Київщині (конволют із видань Акафісти 1776 р. та [Кроковський Й.] Акафіст св. Варварі 1773 р., шифр – Кир.2431п(1–2); а раба Божа, ім'я якої в пошкодженому записі не збереглося, купила видання Літургії Іоанна Златоустого до церкви у с. Цвіклівці на Поділлі (Літургія... Іоанна Златоустого... – [1765], шифр – Кир.2396п). Мешканка м. Володимира Анна стала ініціаторкою придбання Служебника до церкви Св. Параскевії разом зі своїми рідними та місцевим церковним братством: «Сію книгѣ Слѣжебникъ соѡбрѣжи власнымъ коштомъ и стараніємъ раба Бѣаа Анна и сла^а Стефанъ Мельничѣкъ съ сѣпрѣжницею

своею Марією за дшеполезное спѣніе до храмѣ стѣой великомѣченицѣ Хѣвои Параскевіи бѣохранимаго града Владымера; Трѣдолубіемъ сщєннаго јерея Јоанна Рафалскаго презвытера стѣой великомѣченицѣ именованой Хѣвои Параскевіи такожде при съобщеніи вишѣреченѣаго храма брѣтства слаѣ Василіа Стефанѣвича ѣго и слаѣ Василіа Юзѣнскаго втораго. Рокѣ Бжїа аѣо, [1779] мѣца априла дня ѣ [30]» (Служебник. – 1778, шифр – Кир.1740п, арк. [4] зв. I рах.).

Із запису, що погано зберігся, на Требнику 1771 р. можна зробити висновок, що Марія Феданиха не особисто купила цю книгу до Миколаївської церкви у с. Зрайках на Київщині, а дала гроші на її придбання. Тобто, вона є опосередкованою дарувальницею книги (шифр – Кир.1302п).

Один із вкладних записів на Служебнику 1755 р., на жаль, він дуже ушкоджений, сповіщає, що «...[книгу] Служебникъ купила ея раба Бжїа Екатерина Рада» 10 вересня 1782 р. (шифр – Кир.2208п; книжка з Подільського єпархіального древньосховища, можливо, походить з межі Поділля з Бессарабією).

Вкладні записи могли бути більш чи менш поширеними в залежності від обсягу поданих відомостей. Це, крім імені дарувальниці й часто імен її рідних, назва храму і населеного пункту, вартість книжки, місце та обставини її придбання, дата дарування, ім'я місцевого священика, імена свідків. Серед найдокладніших записів донаторок є запис на Тріоді цвітній 1768 р.: «Сію книгу рекомѣю Тріодѣ: цвѣтну кѣпила раба Бжїа Анастасїа Феданиха, втораа жена Василя Левка обивателя бодачовско-го которѣю ѡдала вѣчными часи храмѣ Чѣтному Крѣтѣ во веси званной Патриѣцахъ за здравїе и ѡпущенїе грѣховъ своихъ и чадъ ея Маѣдеа Марїи Феодосїи Евдокїи за которѣю дала сребреѣнникоѣ четиридесаѣ полскої монети при людехъ годнихъ то естѣ Стефаноѣ Турчанскимъ и Григороѣ Кучеромъ Дѣалоса во веси Бодачѣвцѣ вѣ дому рапа Turczanskięго до которой Тріоди паѣ солотиѣ и[с]тоѣнихъ належациѣ даль іерей Стефаноѣ Смукоѣски а заробку три, золотѣ, то естѣ книжникови року аѣпд [1784] мѣца феврѣарїа дня ѣз [27]» (шифр – Кир.1317п).

Із вкладного запису вдови Параскевії Мацихи довідуємося не тільки про місце купівлі книжки, а й про ім'я крамаря: «Во імѣа ѡ[ца] и Сѣа и Сѣаго Дѣа, аминь, Сїа книга глємаа ѡктоїѣ, купила еи раба Бжїа Параскевіа (!) Мациха вдова до храму [Сѣ Х:] в Овгусзу за ѡпущенїе грѣхоѣ своиѣ, вѣ градѣ Оупиковѣ, оу крамара Маѣима, за золотиѣ монети полскоѣ; 42: за превитерѣи, сщєнноіерей Іоана Бережнѣнкого, а хто би мавѣ еи, ѡ того храму, ѡдалити албо оукрасти, да будеѣ проклаѣ, нааѣдема амиѣ» (Октоїх 1758 р., шифр – Кир.5062п).

Єдиний польськокомовний запис дарувальниці, виявлений у почаївських кириличних стародруках із фондів НБУВ, – «Та хієга nazwana Mszał jest sprawiona do cerkwie Branewskiej pod tytułem świętego (!) Mikołaja [...] kupa cudotworcy ktore sprawiła pracowita Stefanowa wdowa za prawdziwo swoje prace za odpuszczenie grzechow swoich y za dusze męża swego zakteż (!) y rodzicow swoich i wnukow [...] y ... innych ...] Roku 1774 ię 1ma januarij 24» (Літургія... Іоанна Златоустого... [1765] р., шифр – Кир.5325п). Утім у цьому, як і в більшості інших подібних записів, не можна з певністю стверджувати, що вкладниця особисто зробила запис, – швидше за все це робив місцевий священик або дяк.

Традиція створення подібних записів тривала і в ХІХ ст., про що свідчить запис «1818го года августа 25го дня сія книга куплена Марією, за которую уплачено 24 злоты и грошій 20^{ти} Каменецъ Подольскъ» (Ірмологіон 1794 р., шифр – Кир.1768п).

Як уже було зазначено, коли книгу дарувало подружжя, сім'я, то в записі на першому місці згадано чоловіка, а тоді – дружину. Проте трапляються записи, в яких дружина діє окремо від свого чоловіка як дарувальниця книги до храму. Наприклад, «славетна» Федора з с. Городло на Холмщині (нині – територія Польщі) виступає самостійною дарувальницею Псалтиря, хоча її чоловіка і згадано в записі: «Сиа книга глаголема Псалтирьъ есть справлен^{на} славетна Ѡ[те]дора жена Ан^{др}еа Стецю[ка] ѡбивателеи Город[...] и до хра (!) свѣтиа великомученици Хрѣстви Параскеїи (!) вѣчними часи...» (Псалтир 1750 р., шифр – Кир.5220п). Так само «раба Божіа Марѣя прозвиск^м Хо^ркавого Ѡеѡдорова жена» в 1763 р. була дарувальницею Тріоді цвітної (Тріодь цвітна 1747 р., шифр – Кир.2171п).

Серед вкладних записів на почаївських кириличних стародруках до церков та монастирів виявлено запис, здійснений черницею – настоятелькою Вінницького Благовіщенського монастиря сестер василянко: «Та хіазка nazywaiąca się Meneia kupiona w roku tysiąc siedmset osmdziesiąt dziewiątym – staraniem panny przeczyszy [нижче дописано – Ewheny] panien bazylianek konwentu Winnickiego za pieniądze [нижче – Tom 6ty] swoje własne» (Мінеї службові 1761 р., шифр – Кир.5343п).

Дарувальниці книжок до храмів діяли не лише одноосібно, але й невеликими колективами. Наприклад, вкладниці Службника до Миколаївської церкви в Івниці на Житомирщині: «Ten Służebnyk swoim kosztem kupiły sługi Boże Marta Ogrodniczka. Anastasyja Szystycha. Matrona Іlka Wynnyczenka zena do cerkwi wielkiego cudotworca Mikołaja jwnickiey za rubli sześć roku 1790» (Службник 1778 р., шифр – Кир.1727п), Требника до церкви св. Михаїла в Городищі на Волині: «Сію книгу глєм^ю Требник кѣпили побожні бабки Евфиміа и Ѡеѡдора, за золоти^х ѡсмь жителки

городишскіи. до церкви храмѣ стаго Арх[истра]тига Михаила, ѡбители Го[роду]шской, Рокѣ аѡме [1745] мѣца і[...] дня втораго, за старшенст[ва] Амвросія Середовича, гектора [...] Гошскаго, и ѡбители Городиской игѣмена, а за намѣстника ч. с. Јанѣаріа Дамашкевича на то҃ часть [...]» (Требник 1741 р., шифр – Кир.2128п; очевидно, «характеристика» дарувальниць належить безпосередньому автору запису) та Октоїха до Успенської церкви у неназваному місці: «Во імя [Ѡца] і Сина [...] [Дѣа] аминь Сію книгу рекомую названую Ѡктоїхъ купили еѡ се҃тричѣки до Оу҃пеніа Пре҃ватои Б҃городици купили за з҃лотихъ четиридесать и два року аѡз [1777]. Кто би еи малѣ ѡдобралѣ ѡд҃ Оу҃пеніа Пре҃вати[е] Б҃городици да будетѣ проклатѣ мѣца аву҃та (!) дна д [4] (дали – *ишою рукою*) Сше҃҃ерей Петрѣ Камѣнскій Катерина На҃҃гасіа Евѣѣ[і]ніа» (Октоїх 1758 р., шифр – Кир.5360п).

Також трапляються записи, де імена дарувальниць не названі: «Сіа Тріѡд цвѣтнаа купле҃наа до веси Воробѣвки до храму Покрови Пре҃стой Б҃ци года 1779 за стараніа҃ сестриц А хто би еи мѣлѣ ѡдалити ѡ того храму да будетѣ предан҃ а҃деме҃ (!) Аминѣ» (Тріодь цвітна. – 1768, шифр – Кир.1319п), «Во імя Ѡца и Сна и Сѣ҃тго Дѣа Амѣнь Сію книгу рекомую Празнѣю купили сестричкі храмѣ Преѡбраженіа Г҃дна цр҃кви предмѣскіа дерланскіа могилевскіа и тоеиже цр҃квѣ лѣгованаа за сп҃сеніе свое и прочіихъ подв[іс҃]нихъ христианѣ Р за золотихъ полскіхъ шѣздесать и шѣсть куплена року аѡѣа [1761]» (Мінея святкова й загальна = Празднѣя. – 1757, шифр – Кир.5305п), «Сіа книга глаголимаа Менеа куплина до храму Приображенія Господня за стараніемѣ сестрицѣ Хто би еи моглѣ украсти той пойдеть 7 годѣ свинѣ пасти» (Мінеї службові: січень – лютий. – 1761, шифр – Кир.2272п), «Сіа книга села Харѣлѣвки за стараніемѣ сестричокѣ» (Мінеї службові: листопад – грудень. – 1761, шифр – Кир.2325п).

Єдиною нелітургійною книжкою, придбаною колективом дарувальниць до храму, є «Науки парохіалніа» Ю. Добриловського 1794 р. – відомий збірник проповідей кінця XVIII ст.: «Во імя Отца и Сына и Святаго Духа Аминь Сію книгу поучительную купили сестрицѣ села Смотричовки до храму Святія Тройцы сѣ денегѣ хвостовыхъ за которую уплатили злотихъ пять 5^{тб} и от҃дали ея вѣ вѣчними часи за старані[е] того жѣ села Смотричо[вки] сѣ священника Стефана Гучинскаго 1821^{тб} года мѣсяца јюня 12^{тб} дня» (шифр – Кир.1758п).

Детальніше розглядати таку діяльність можна також у світлі активності церковних братств, зокрема так званих «сестричних братств» [5; 6; 7].

За свідченнями маргіналій, жінки були ініціаторками не тільки придбання книжок до храмів, але і дбали про їхнє належне збереження, видаючи кошти на реставрацію, повторне оправлення, оновлення оправ.

Зокрема, виявлено такий запис про виготовлення нової оправи для Тріоді цвітної: «Сія книга Триодіонъ Цвѣтный принадлежитъ къ церкви Святосвятопокровской (!) села Воробѣвки вновь переплетенна стараніємъ того жъ села госпожи [А]нисіи за отпушеніе хрѣховъ с[в]оихъ въ 1818го года м. октября 23го числа за что уплатила $\bar{s}$ ^{тв} [6] зло. сребромъ.» (згадана вище Тріодь 1768 р. з Воробіївки на Поділлі, шифр Кир.1319п).

Звичайно, книги дарували не тільки до храмів, але й приватним особам. Так, виявлено запис дружини священика на Требнику, який вона купила своєму чоловікові: «Сіи Требникъ купила Улианна Лукиановна жена священника Димитрия Іваневича въ ползу же души своеи не кому инному толко своему мужу и дѣтямъ нашимъ которіи будутъ священниками» (Требник 1786 (фактично – 1787) р., шифр – Кир.1596п).

Значно рідше жінки в покрайніх записах зазначені як власниці книжок. Часто вони є «співвласницями» зі своїми чоловіками-священиками, таку ситуацію демонструє запис: «Книга сія принадлежитъ Пелагіе Яковлѣвнѣ Недзѣльской и супругу ея Ивану» (Октоїх 1774 р., шифр – Кир.1380п).

Службник 1778 р. із с. Чемерполя на Поділлі фактично, очевидно, належав священицькій родині Дзюбенків – у книзі наявні записи Фоми, Олексія та Марка Дзюбенків, крім того на арк. 33–35 II рах. є запис їхньої родички «Сія книга принадлежитъ Гликеріи» (Службник 1778 р. з додатком Тропарів [між 1778 – 1787] р., шифр – Кир.1734п). Так само на Ірмологіоні, власником якого був о. Борковський, є запис «Fteodra (!) Borkowska» (Ірмологіон. – 1766, шифр – Кир.446, арк. [1] зв. I рах.), можна припустити, що вона сама вписала своє ім'я.

В аналізованих записах дарувальницями є селянки та, меншою мірою, міщанки. Тим часом безпосередні власниці почаївських кириличних стародруків – переважно черниці. Через ушкодженість обох виявлених записів імена власниць – сестер-василіянок – не читаються повністю, вдається помітити, що вони записані згідно з українською традицією XVII–XVIII ст., коли наводиться чернече ім'я та світське прізвище: «Roku 1770 dnia 23 grudnia kupiłam za zło 18 ten Iermoloy [...] Tedorowiczuwna ZSBW» (Ірмологіон. – 1766, шифр – Кир.2399п), «Ex libris m̄ri P[...] Nastasii Ron[...] sk[...] O. S. V. M.» (Мінеї службові: вересень – жовтень. – 1761, шифр – Кир.2316п).

Жіночі імена трапляються і в записах на книгах, які перебували в сімейній власності й були успадковані наступним поколінням. Такий запис виявлено в Акафістах [1798] р. (шифр – Кол. Маслова 100): «Сей Акафистникъ достался мнѣ отъ моеи матери Варвары Ивановны Штропоферъ, урожденной Анатѣнковой-Лустьи».

Також виявлено два записи, де згадано дружин духовних осіб. Одна з них передала книжку іншому священику за спомин душі свого покійного чоловіка: «А съ 1841го году по умертвіи діакона Даниїла Сваричевскаго сей Ірмологій, поручень супругою умершаго діакона Ириною Тимофеевою священнику Аммосу Радохицкому села Роговой пастоятелю для всегдашняго поминовенія о упокоеніи души священнодіакона Даниїла. Дань въ Легез[ы]ной. Получихъ священникъ Аммос Радохиц...» (Ірмологіон. – 1775, шифр – Кир.5309п). Згадана в другому записі власниця продала книжку, що залишилась їй у спадщину по чоловікові: «Сія книга с. Іосифа Яницко^{го} купленная ѿ госпожи умершаго священника Феодора Хан'кевича пресвитера шумско^{го} священнико^{мб} Іосифомъ Яницкимъ цѣною за злотыхъ шесть № 6 Року 1806го» (Тома Кемпійський. О подражаніи Христа. – 1764, шифр – КДА, ВХVII7/195, інв. 2858481).

Як уже зазначалося, серед жіночих імен, виявлених для складання іменного покажчика в каталозі почаївських кириличних друків, трапляються неідентифіковані особи, згадані в уривках з приватних листів, метричних або сповідальних книг. У вкладних записях трапляються згадки персон, які були не дарувальницями чи власницями самих книжок, а дідичками земель, де розташовувалися храми, до котрих дарували книги. Це, наприклад, пані Трембиська, підсудкова любарська, у маєтку якої розташовувалася Успенська церква, що до неї придбано Літургію... Іоанна Златоустого... [1765] р. (шифр – Кир.5330п), та Марія Магдалина Шабелянова, згадана серед власників с. Старої Вільшки на Київщині (сучасна назва – Вільне), до Миколаївської церкви якого було придбано Мінею загальну 1773 р. (шифр – Кир.1366п). А княгиня Барбара Сангушко згадується у заповненій грамоті про висвячення священику як клопотальниця щодо місця розподілення свого протезе (Грамота про висвячення... – 60-і рр. XVIII ст.), шифр – XVIII,214; грамота являє собою стандартний бланк, який заповнювався відповідно до імені та місця призначення особи).

Наступний запис повертає нас до традиції вкладних записів, проте в цьому разі, хоча запис і вписано до книги, він стосується дарування до храму срібного церковного начиння – потира, дискоса, звіздичі та ложиці: «Z Czernina Warwara Hordiyka kielich srebrny wewnątrz i zewnątrz wyłacany z patyną gwiazdą y lyzeczką do cerkwi Płoszczańskiey odmieni^{wszy} prosi za kazdą słuszną ofiarą o west[?]jienie do Boga y ten kielich wiecznemi czasy w tey cerkwi [...] y pod kłątwą nikt z tego miesca odebrac go [...] az do ostatniego węgła cerkiewnego [...] y oraz materyałow z tego kielicha, na jnne rzeczy chocby y naypotrzebnieysze obracac nikt nie moze, ale y pozyskiwac się tego tez [...] w jnszy podobny kielich by był wmieszany, y [grzęhe] ze cerkwi więz[mie] nie [...]» (Служебник. – 1755, шифр – Кир.2198п; С. 24–27 П р а х.). Привертає увагу, що, крім традиційного наголошення на тому, щоб ніхто

не забирав подарованого з храму, донаторка ставить умову, щоби й матеріал із подарованих речей (адже йдеться про срібло) не міг бути використаний ні для чого іншого, хіба що для «подібного келиха».

Отже, підбиваючи підсумок аналізу обраного кола покрайніх записів, можна з певністю стверджувати, що, хоча жінка у XVIII ст. переважно була співдарувальницею книжки разом зі своїм чоловіком та іншими членами сім'ї, дуже часто вона могла бути й одноосібною вкладницею книжки до храму. Крім того, засвідчені випадки, коли жінки як активні учасниці життя церковної громади або «сестричного братства» колективно купували книжки до місцевої церкви. Виявлено і свідчення про повторне оправлення книжки, що перебувала в церковній власності, коштом парафіянки. Хоча більшість вкладних записів сповіщає про дарування книжок до храмів, монастирів, трапляються й записи про дарування книжок приватним особам. Загалом серед наявних у записах жіночих імен значно більше дарувальниць книжок, аніж безпосередніх власниць. Ті випадки, коли запис є локалізованим, демонструють, що дарувальниці аналізованих примірників – селянки та, меншою мірою, міщанки. Власниці почаївських кириличних стародруків були переважно черниці, але також і представниці священницьких сімей.

Розглядаючи покрайні записи в світлі сучасних європейських цінностей, серед яких важливе місце посідає гендерна рівність, можна зробити висновок, що вірянки православної та греко-католицької церков у XVIII ст. в Україні в такому прояві суспільного життя, як дарування книжок до храмів, перебували в рівному становищі з чоловіками. Жінки могли самостійно розпоряджатися власними коштами для купівлі книжок до храмів, часто ставали активними учасницями життя місцевих громад, гуртуючись у «сестричні братства». Записи власниць на стародруках свідчать про поширення грамотності серед українських жінок тієї доби. Отже, українське суспільство XVIII ст. було цілком європейським, – не декларативно, але на практиці.

Список використаних джерел

1. Ціборовська-Римарович І. О. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст. (Вишневецьких–Мнішків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан. – К. : НБУВ, 2006. – 394 с.
2. Булатова С. О. Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2006. – 334 с.
3. Бондар Н. П. Вкладний примірник вільнюського Євангелія 1575 р. як джерело дослідження ктиторської діяльності подружжя Лавріна та Мотрони Іваницьких // Розмаїття культур: історія і соціально-комунікативна природа книги : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. семінару (м. Харків, 12–15 квітня 2011 р.). – Харків, 2012. – С. 24–36.

4. Бондар Н. П. До витоків родоводу Павла Платоновича Потоцького за маргіналіями примірника київського видання Псалтиря 1728 р. з фондів НБУВ // Українська писемність та мова в манускриптах і друкарстві : матеріали 3-ї і 4-ї наук.-практ. конф. (8 листопада 2012 р., 11 листопада 2013 р.). – К., 2014. – С. 19–24.

5. Заболотна Н. В. Діяльність церковних братств в Україні середини XVIII – I половини XIX ст. за матеріалами покрайніх записів на кириличних стародруках // Бібліотечний вісник. – К., 2011. – № 3. – С. 42–51.

6. Лебединцев Ф. Братства, их прежня и нынешняя судьба и значение [Из Киев. епарх. ведомостей № 8, 9, 10]. – К., 1862. – С. 31–32.

7. Сищинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. – I. Каменецкий уезд. – Каменец-Подольский, 1895. – С. 86.

References

1. Tsiborovska-Rymarovych, I. O. (2006). *Rodovi biblioteki Pravoberezhnoi Ukrainy XVIII st. (Vyshnevetskykh – Mnishkiv, Pototskykh, Mikoshevskykh): istorychna dolia ta suchasnyi stan : monohrafiia* [Family libraries of Right-Coast Ukraine of the 18th century (of the Vyshnevetskyi-Mnishek, the Pototskyi, the Mikoshevskyi): historical destiny and modern state: monograph]. Kyiv: V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

2. Bulatova, S. O. (2006). *Knyzhkove zibrannia rodu polskykh mahnativ Yablonskykh u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Book collection of the dynasty of Polish magnates the Yablonsky in the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian].

3. Bondar, N. P. (2012). Vkladnyi prymirnyk vilniuskoho Yevanheliia 1575 r. yak dzherele doslidzhennia kytorskoj diialnosti podruzzhzia Lavrina ta Motrony Ivanytskykh [Enclosed copy of Vilnius Evangel of 1575 as a source for the study of donating activity of the family of Lavrin and Motrona Ivanytskyi]. In *Rozmaittia kultur: istoriia i sotsialno-komunikatyvna pryroda Knyhy: materialy IV Mizhnarodnoho naukovopraktychnoho seminaru* [Culture diversity: history and social-communicative nature of the book: materials of the 4th International scientific and practical seminar] (pp. 24–36). Kharkiv. [In Ukrainian].

4. Bondar, N. P. (2013). Do vytokiv rodovodu Pavla Platonovycha Pototskoho za marhinaliiamy prymirnyka kyivskoho vydannia Psaltyria 1728 r. z fondiv NBUV [On the origins of Pavlo Platonovych Pototskyi family based on the marginal notes of a copy of the 1728 Psalms Kyiv edition from the fonds of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Ukrainska pysemnist ta mova v manuskryptakh i drukarstvi: materialy 3-i i 4-i naukovopraktychnoi konferentsii* [Ukrainian writing and language in manuscripts and printing: proceedings of the 3rd and 4th scientific and practical conferences] (pp. 19–24). Kyiv. [In Ukrainian].

5. Zabolotna, N. V. (2011). Diialnist tserkovnykh bratstv v Ukraini sere diny XVIII – I polovyny XIX st. za materialamy pokrainikh zapysiv na kyrylychnykh staro-

drukakh [Activity of the church confraternities in Ukraine in the middle of the XVIII – first half of the XIX centuries on materials of the marginal notes on Cyrillic old-printed books]. In *Bibliotechnyi visnyk* [Library herald], No. 3, pp. 42–51. Kyiv. [In Ukrainian].

6. Lebedyntsev, F. (1862). *Bratstva, ikh prezhniaia i nyneshniaia sudba i znachenie* [Fraternities, their former and current destiny and value]. In *Kievskie eparkhialnye vedomosti* [Kyiv eparchial news], Nos. 8, 9, 10, pp. 31–32. Kyiv. [In Russian].

7. Sitsinskii, E. (1895). *Istoricheskie svedeniia o prikhodakh i tserkvakh Podolskoi eparkhii* [Historical data on parishes and churches of Podil diocese]: *Vol. 1. Kamenetskii uyezd* [Kamianets uyezd] (p. 86). Kamianets-Podilskii. [In Russian].

Zabolotna Nataliia Valentynivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

The image of a woman as an owner and a donator of a Cyrillic book in Ukraine in the 18th ct. (according to marginalia).

According to the marginalia on copies of Pochaiv Cyrillic old-printed books from the fonds of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, the cases were found when the owners or donators of books were women. It was found out that a woman in the XVIII ct. was not only a book co-owner along with her husband and other family members, but also an individual donator of a book to the temple, besides a woman as an active participant in the life of a church community could be involved in the collective purchase of books to a local church. The testimony of the re-binding of a book that was in the church property at the cost of the parishioner was also discovered. Though most of the records notify about the donation of books to temples, monasteries, there are also records about the donation of books to private persons. In general, there are a lot more donators of books than direct owners among the women names in the records. The cases, when the marginalia is localized, show that women donating the analyzed copies were peasants and, to a lesser extent, burghers. Women owning Pochaiv Cyrillic old-printed books were mostly nuns, but also representatives of priestly families.

Key words: old-printed books, marginalia, editions by Pochaiv Assumption Monastery printing house, women as owners of old-printed books, women as donators of old-printed books.

Заболотная Наталия Валентиновна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Образ владелицы и дарительницы кириллической книги в Украине XVIII ст. по данным маргинальных записей.

По маргинальным записям на экземплярах почаевских кириллических старопечатных книг из фондов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского установлены случаи, когда владелицами или дарительницами книг были женщины. Выяснено, что женщина в Украине в XVIII ст. была не только содарительницей книги вместе со своим мужем, другими членами семьи, но и единоличной дарительницей книги в храм, а также как активная участница жизни церковной общины могла быть задействована в коллективном приобретении книг в местную церковь. Обнаружено и свидетельство о повторном переплетении

книги, пребывавшей в церковной собственности, средствами прихожанки. Хотя большинство вкладных записей сообщают о дарении книг в храмы, монастыри, попадаются записи и о дарении книг частным лицам. В общем, среди находящихся в записях женских имен значительно больше дарительниц книг, чем непосредственных владелиц. Те случаи, когда запись локализована, демонстрируют, что дарительницы анализированных экземпляров – крестьянки и, в меньшей мере, мещанки. Владелицы почаевских кириллических старопечатных книг были преимущественно монахинями, но также и представительницами священнических семей.

Ключевые слова: старопечатные издания, маргиналии, издания типографии Почаевского Успенского монастыря, владелицы старопечатных книг, дарительницы старопечатных книг.

**ТРАДИЦІЙНІ НАПОЇ ШЛЯХЕТСЬКОГО ДВОРУ
НА БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТ.
(ЗА РУКОПИСОМ МЛЕЧКА ІЗ ЗІБРАННЯ ХРЕПТОВИЧІВ
У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

На матеріалі рукопису Млечка із зібрання Хрептовичів у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського приділено увагу традиційним напоям білоруської шляхти Великого князівства Литовського та культурі їхнього вживання. В історико-культурному контексті проаналізований спектр старопольських рецептів напоїв першої чверті XVII ст.

Ключові слова: рукопис Млечка, напої, шляхта, Велике князівство Литовське, культура, бароко.

Серед документальної спадщини, присвяченої традиціям старопольської культури їжі та напоїв, заслуговує на увагу рукописна книга першої половини XVII ст. Миколая Млечка із зібрання Хрептовичів, що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) (ф. І, № 5962. – Надалі в круглих дужках подаємо посилання на номер аркуша презентованого в статті рукопису).

Історико-кодикологічний аспект

Ця рукописна пам'ятка XVII ст. у вітчизняній археографії початку ХХ ст. відома як «Записки Млечка» завдяки розвідці історика С. Пташицького про родову бібліотеку Хрептовичів у Щорсах Новогрудського повіту Новогрудського воєводства [1; 2]. Утім С. Пташицький помилково іменував Миколая Млечка, оршанського хорунжого, – Михайлом [1, с. 11].

Власником рукопису був Миколай Млечко (нар. напередодні 1597 р. – пом. бл. 1645 р.) герба Доліва, який походив із родини Яна Войцеховича Млечка, віленського земського судді, та Хелени, княжни з Козельська, Огінської Матвіївни, Великої литовської ловчанки [3, с. 13]. Суспільно-політична кар'єра М. Млечка, представника середньо-заможної шляхти

Великого князівства Литовського, склалася так: оршанський хорунжий – з 1611 р., віленський підвоєвода – 1625–1628 рр., оршанський підкоморій – з 1627 р., маршалок Головного трибуналу Великого князівства Литовського – 1638 р. [4; 5]

Сімейні та майново-господарчі нотатки шляхтича М. Млечка написані ним та особами з його оточення у межах жанру родинних збірників різноманітного змісту, т. зв. «*silva regum*». Отож рукопис містить відомості 1616–1640 рр. з історії господарства власного маєтку М. Млечка Холопеничі, розташованого в оршанському повіті Вітебського воєводства Великого князівства Литовського [6]. Після смерті бездітного М. Млечка бл. 1645 р. маєток Холопеничі успадкувала його третя дружина – Єфимія Млечкувна, а згодом – її діти від шлюбу (після 1665 р.) з Гедеоном Халецьким, новосельським старостою [7]. Відтак з середини XVII ст. зі зміною власників Холопеничів розпочався паралельний процес розпорощення документальної спадщини М. Млечка, що спричинило міграцію його «Записок» в інше приватне сховище.

У другій половині XVII ст. історія побутування рукопису відзначається тим, що книга за невстановлених обставин потрапила до бібліотеки графа Міхала Дуніна-Раєцького герба Лабендзь, боркланьського старости, про що свідчить його власницький запис на звороті форзаца «*Ex libris Michaelis Raiecki*» та літера «D», нижче, тим же чорнилом, ймовірно, старий шифр його бібліотеки. Відомо, що М. Раєцький, будучи одруженим з 1690 р. з Анною Хрептовичувою, новогрудською підкоморянкою, не залишив після себе спадкоємців [8]. Шлях надходження книги Млечка з бібліотеки Дуніна-Раєцького до книгозбірні Хрептовичів можна визначити за аналогією надходження інших рукописів до щорсовської збірки, проаналізувавши провенієнції в них. Радше за все, рукопис Млечка разом з іншими із книгозбірні небіжчика графа Міхала на Райцях Раєцького був подарований Анною Хрептовичувою, в першому шлюбі – Раєцькою, в другому – Кришпиною, самогитською каштеляною, своєму родичеві Марціану Хрептовичу, вербельському старості, про що зберігся запис останнього від вересня 1730 р., атрибутований у двох інших рукописах Хрептовичів [9]. Отож рукописи Раєцьких потрапили до Хрептовичів у XVIII ст. і зберігалися в маєтку Щорси, в родовій бібліотеці, яка належала синові Марціана Хрептовича – графу Йоахиму Ігнацію Литавору Хрептовичу (1729–1812), литовському підканцлеру, потім Великому литовському канцлеру. Це засвідчує наклеєний на форзац екслібрис графа «*Ex bibliotheca Joachimi Comitiss Chreptowicz Pro-Cancelarii M. D. L.^{iae}*», а також екслібрис у вигляді печатки на сторінці книги (арк. 1). Згодом, у 1913 р., К. А. Хрептовичем-Бутеньовим, останнім спадкоємцем Хрептовичів, кни-

гу Млечка разом з іншими рукописами та виданнями родового зібрання було передано до бібліотеки Університету св. Володимира в Києві, звідки в 1927 р. вона надійшла до відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (ВБУ, нині – НБУВ), де зберігається й дотепер [10; 11].

Визначимося з кодикологічними особливостями рукописної пам'ятки Млечка. Книга 1616–1640 рр., польською та латинською мовами. Формат у 2°, на 62 аркушах. Рукопис незадовільної збереженості, книжковий блок розбитий, аркуші частково випадають, потребує реставрації. Текст написаний кількома почерками, чорнило чорне, світло-коричневе та коричневе.

На папері атрибутовано такі філіграні: 1) герб «Сліповрон» у бароковому картуші, водяний знак подібний до *Laucevicius*, № 2730 (1600, 1601 рр.); 2) герб Януша Радзивілла «Тромби» з його ініціалами та титулом, водяний знак подібний до *Laucevicius*, № 189 (1619–1623 рр.) [12].

Книга в первісній шкіряній оправі з тисненням, характерним для інтролігаторів балтійського регіону; в медальйонах – зображення лідерів Реформації – Еразма Роттердамського, Філіпа Меланхтона, Яна Гуса, Мартіна Лютера. На кришках оправі з обох боків наявні рештки зав'язок, на корінці – фрагменти втрач.

Рецепти алкогольних напоїв

У рукопису серед різноманітних господарчих реєстрів М. Млечка, його контрактів, інвентарних описів, листів, записів сімейного, історичного змісту, лікарських і господарчих рецептів вирізняється низка старопольських рецептів алкогольних напоїв. Специфіка цих рецептів як явища кулінарної культури визначається тим, що рукопис М. Млечка укладався на північно-східних білоруських теренах Великого князівства Литовського, отож і позначений самотністю цього історико-культурного простору першої чверті XVII ст.

Перебуваючи після Люблінської унії 1569 р. в межах єдиної держави Речі Посполитої, землі Великого князівства Литовського та Корони зазнали взаємовпливів у різноманітних областях магнатсько-шляхетської культури, у тому числі й повсякденної. Водночас, землі білорусько-литовського пограниччя завдяки торговельно-економічним зв'язкам перебували під впливом сусідньої Лівонії на Балтиці, де після встановлення панування Швеції в 1621 р. відзначався інтенсивний підйом в усіх сферах життя. Отож розвиток традицій вживання алкогольних напоїв на білоруських теренах Великого князівства Литовського наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. здійснювався в руслі цих взаємних комплексних процесів.

В умовах автономного функціонування маєтків досвід і навички з виготовлення алкогольних напоїв (трунків) високо цінувалися тогочасними

землевласниками, рецепти переказувалися сусідам, вважалися одним з чинників міцного стабільного господарювання. Адже історично алкогольні напої становили один з найяскравіших акцентів столування в шляхетському дворі. В рукопису оршанського хорунжого М. Млечка низка рецептів трунків характеризує його здібності не лише як відмінного господаря, але й як цінителя, знавця трунків та збирача способів їх виготовлення, демонструючи його поважне ставлення до питань збереження місцевих кулінарних традицій.

Пиво

Судячи з рецептів М. Млечка, складених, переважно, у 20–30-х роках XVII ст. у його маєтку Холопеничі на Оршанщині, пріоритет зі вживання алкогольних напоїв на білорусько-литовських теренах, як і в інших регіонах Речі Посполитої, належав пиву. Подібно до вина, поширеного в Південній та Західній Європі з її традиціями виноробства, вживання пива було доступним і для заможної польської шляхти, і для холопів. Зазвичай за ступенем вмісту алкоголю тогочасне пиво було досить легким напоєм. Цей трунк призначався власне для пиття, адже вода в епоху великого поширення епідемій викликала побоювання у населення. Враховуючи високу калорійність пива, з нього виготовлялися інші поживні страви, зокрема пивна граматка (на білоруських землях – поливка, страва) на сніданок. Пиво застосовувалося для первісної обробки м'яса, дичини, як компонент для соусів, маринадів, як сировина для найпопулярнішої тоді приправи – оцту, для горілки; воно використовувалося у пекарстві, у домашньому господарстві тощо.

За старопольською традицією пиво вважалося здоровішим трунком, аніж вино. Ще Шимон Сиреньський, зв. Сиреніушем, польський лікар, ботанік, професор Краківської академії, у розділі 6 «O piwie» свого «Zielnika» лаконічно виклав сутність цього напою: «Piwo od picia rzeczonic innego nie jest, jeno woda z słodem a z chmielem przystoynie warzona». («Пиво для пиття є нічим іншим, як лише водою з солодом і хмелем, гарно звареним») [13, к. 942–944]. Він схвально оцінював поширене в польському холодному кліматі пшеничне пиво, що вироблялося з найчистішої пшениці «pszenicy chędogiey», яке «są trunkem nie tylko przyjemnym, ale też zdrowym, tuczającym u posilającym» («є трунком не тільки приємним, але й здоровим, сприятливим для погладшання і зміцнюючим»), корисним й дітям, і молодикам [13, к. 943–944]. Цю думку через півстоліття підтримав Якуб Казімеж Гаур, польський економіст і поет, у праці з господарчої тематики «Oekonomika ziemianska generalna...» (Краків, 1675), де в 12-му трактаті, в розділі V, під рубрикою «O browarze abo o mielcuchu», приділив увагу секретам броварництва [14, к. 161–162] та присвятив цілющим влас-

тивостям пива рубрику «Diskurs o zdrowych liquorach». Згідно з Я. Гауром, на протипагу вину, яке примножує недоліки в людях, якісне пиво зміцнює людину, усуває біль, кольки тощо [14, к. 162–163]. Такий властивий старопольському менталітету підхід цілком віддзеркалював місце пива серед трунків у представників різних соціокультурних прошарків Великого князівства Литовського у XVII ст.

У збірнику Млечка, у рецептах, розповсюджених на литовсько-білоруських теренах, превалюють гатунки пива з ячменю, які відрізнялися від рецептів пива з пшениці. Адаже до кінця XVI ст. пивовари вживали в якості сировини пшеницю, але в XVII ст. її поступово почали замінювати ячменем, згідно з технологією, запозиченою з Пруссії. Текст збірника свідчить про те, що в 20–30-х роках XVII ст. у броварів цього регіону поширеним було пиво з ячменю – сировини, зібраної та переробленої в господарствах шляхетських фільварків Оршанщини. З ячменю спочатку виготовляли солод, – збіжжя намочувалося й пророщувалося протягом кількох днів, потім ретельно висушувалося, в процесі варіння додавався хміль, а наприкінці варіння – пивні дріжджі для ферментації. Ячмінне ароматне пиво мало характерний присмак і, зазвичай, темніший колір – від солому'яного до темно-бурштинового, майже чорного.

На білоруських землях, але значно менше, вироблялося пиво змішаного типу – з пшениці. Адаже пшеничне збіжжя, за даними реєстрів фільварків М. Млечка, на протипагу ячменю власного врожаю, частково також транспортувалося до Холопеничів з інших місцевостей, зокрема з українських земель – з Києва (арк. 50 зв.).

У ті часи пивний промисел давав шляхті гарантований прибуток, а власне дешеве збіжжя з фільварків було затребуванішим для збуту в переробленому вигляді пивної продукції. Через це шляхтичі намагалися продати своєму оточенню, клієнтелі та челяді при дворі якомога більш власного фільварочного пива. Рівень споживання пива шляхтою сягав 2,6 літрів щодня, а холопами та челяддю у фільварках – 1,2 л [15].

Фактичні відомості з реєстрів посівів та врожаю збіжжя Холопеницького маєтку, зокрема з «Spisanie zboża A 1622 7bris 30 dd ...», «Zboże Chociuchowskie 1632», «Zboże Krasney Luki», «Zboża teraz wzięte w roku 1633», свідчать, що селянські фільварки постачали сировину для власного броварництва – ячмінь, пшеницю, солод різного гатунку. Крім урожаю збіжжя з фільварків, до Холопеничів на підводах транспортувалося до 35 діжок власного солоду, як значиться в реєстрах 1622 та 1623 pp. (арк. 10, 12 зв., 35, 36).

У свою чергу, діжками зі збіжжям для пивоваріння, солодом та пивом М. Млечко розплачувався, згідно з умовами контрактів, з постійни-

ми та сезонними робітниками в Холопеницькому маєтку. Так, в угодах від 28 березня та 15 травня 1628 р. М. Млечко найняв до Холопеницького двору столярів Павла Лопінського та Павла Мельниковського та, крім грошей, призначив їм на пиво – по 3 діжки збіжжя (арк. 7 зв. – 8).

Обов'язковим складником процесу броварництва, крім солоду, був хміль доброго гатунку. За образним висловлюванням Я. К. Гаура, «Piwo bez chmielu, jak ciało bez duszi» («Пиво без хмелю, як тіло без душі»), а для підвищення врожайності хмелю автор пропонує конкретні способи в рубриці «O chmielu, aby się każdego roku rodził» («Про хміль, щоб родив кожного року») [14, к. 77–78].

Історично склалося, що з XVI ст. хміль для броварів постачався торговцями саме з Литви до інших регіонів Речі Посполитої [16]. Процес варіння пива описав ще Сиреніуш, підкреслюючи значення дотримання технології в рубриці «Rozmaity sposob warzenia piwa, a ktory nalepszy u sposobniejszy», а також якості складників, – збіжжя, солоду, води. Сиреніуш попереджав про випадки фальшування напою, не оминувши увагою актуальний в усі часи особистісний чинник – добросовісність робітників броварень для отримання доброго смаку трунку [13, к. 943–945].

Процес пивоваріння передбачав наявність, окрім сировини – солоду, хмелю, води та дріжджів для ферментації, також необхідного знаряддя та начиння – котлів для варіння, ферментаційних кадок, а також спеціальних приміщень – броварні та солодильні та будівель для сушіння солоду – лазні або сушарні. Процес тривав у кілька етапів, проте в усіх рецептах підкреслюється значення кінцевого терміну витримки вже свіжозвареного пива, що врівноважувало купаж солоду та хмелю, зменшувало гірчинку хмелю та покращувало запах і смакові якості.

Оригінальний рецепт пива темного гатунку, т. зв. «piwa czarnego», був 11 квітня 1631 р. переписаний від деякого «oleđra», переселенця голландського, або німецького походження з Шидловиць – маєтку, розташованого в Слонімському повіті Новогрудського воєводства [17], що належав Льву Сапезі (1557–1633), віленському воєводі, Великому литовському гетьману, як зазначено в рубриці «Informatia warzenia piwa czarnego, od Oleđra ktory mieszka w Szydłowiczach maietnosci Jego MSCi Pana Leona Sapiehi woiewody Wilenskiego Hetmana W. Xięstwa Litt. spisany na Szydłowiczach D 11 April A 1631» (арк. 59).

Зауважимо, що сам М. Млечко, зацікавлений рецептурою пива з маєтку Л. Сапези, за твердженням польського історика А. Вальдена, був близьким помічником і підтримував політичну фракцію Л. Сапези на сесіях Трибуналу Великого князівства Литовського. У 1625–1628 рр. М. Млечко навіть виконував обов'язки віленського підвоєводи у свого протектора. Очевидно, особисті зв'язки М. Млечка з родиною Л. Сапези

носили тривалий характер, адже рецепт датований 1631 р., часом вже після залишення ним посади підвоєводи. І в 1638 р., вже будучи маршалком Головного трибуналу Великого князівства Литовського, М. Млечко залишався серед політичних прибічників Сапег [18].

Відтак, «oleđer» (який, ймовірно, мав відношення до управління господарством Л. Сапєги) переказав Млечкові поетапну організацію процесу пивоваріння в броварні в Шидловицях. Це, фактично, покрокова інструкція, адже певні етапи мають свої особливості. Зокрема, акцентувалася увага на якості солоду з добірного збіжжя – чудового ячменю, «jęczmienia ... cudnego». В умовах власного фільварку необхідно було віддати розпорядження мельникові на полі, щоб кожне зернятко було ретельно обдертим для отримання сировини відповідного гатунку.

А під час сушіння солоду в теплих приміщеннях при броварні – сушарні («osiec» [19]) або солодовні – автор рецепту радив їх опалювати вільховими, чи дубовими, чи ялиновими дровами, проте найкраще – грабовими.

Акцентувалася також увага на винятковій чистоті, на межі стерильності, броварського приладдя та начиння, через що корито та кадка для варіння мали бути чисто випареними.

Далі в процесі варіння пива рекомендувалося додавати добре перебраний хміль, без листя, самі голівки, у співвідношенні: на дві діжки солоду – шанка хмелю. Процес варіння був тривалим – від семи до дев'яти годин, поки хміль не розчиниться, потім підливалось сусло, потім додавалися дріжджі, знову все це варилося. Хоча рецепт стосується, передусім, темного пива, насамкінець згадується спосіб варіння світлого пива, т. зв. «białym» – білого. Так, біле пиво слід варити з того ж самого сусла, з хмелем, частково відокремленим від чорного пива та, в порівнянні з ним, – щоб біле пиво було теплішим (арк. 59–60). Отож «oleđer» послідовно виклав М. Млечкові всі «секрети» варіння пива, які визначали майстерність броварника.

У рецептурі шидловицького пива вживається фахова термінологія броварництва, зокрема «brzeczka» – бражка, пивне сусло, «zatarty sład» – затира, «słodziny» – рештки солоду після звареного пива [20]. Крім цього, в тексті є терміни, які позначають приміщення у Шидловицькій броварні: «osiec» – сушарня; також згадане броварське начиння для солоду та пива: «koryto» – корито, «kadź» – кадка, кадівб – діжка для рідини, відкрите начиння [21], «kotel» – котел, «beczka» – діжка, «kowsz» – ківш. Відповідно хміль до солоду додавався т. зв. «szankami» – старопольською насипною мірою збіжжя [22].

Ще одна рецептура темного пива, без вказівки на джерело її надходження М. Млечкові, названа в тексті «Robić piwo czarne» (арк. 60 зв.).

Цей рецепт – недатований, але порівняльний аналіз ідентичного почерку за датованими фрагментами тексту (арк. 2 зв, 6 зв., 19) дає змогу відповідно атрибуувати його періодом, близьким до 1623–1625 рр. У порівнянні з попередньою розгорнутою рецептурою пива з Шидловиць, зміст «*Robić piwo czarne*» дещо узагальнений.

Для його виготовлення призначався «*szczyry dobry jeczmiem*» – справжній добрий ячмінь, без жодних домішок вівса. Як і в рецепті пива з Шидловиць, за даним рецептом одночасно пропонувалося варіння темного – «*czarnego*» і світлого – «*białego*» пива, що свідчить про усталеність технології броварництва в магнатсько-шляхетських фільварках цієї доби. Сушити пророщений солод радилося димом, пильнуючи, щоб його не спалити, а вже просушений – змолоти ціпком на току або стовкти в ступі. Після процесу сушіння частину солоду для світлого пива радилося відібрати – до трьох діжок – і потім варити, додавши хміль. У процесі варіння для специфічного присмаку клався також сік з хмелю.

У тексті занотоване найменування начиння, яке було мірою ваги збіжжя в цьому регіоні – «*beczka Wileńska*» (віленська діжка). За постановою Сейму 1677 р. обсяг віленської діжки відповідав 72 гарнцям збіжжя, з яких один гарнець дорівнювався двом литовським пивним гарнцям [23]. До необхідного броварського приладдя також належать «*koteł*» (котел), «*kowsz*» (ківш, черпак). Для молотіння пророщеного солоду на току використовувалося спеціальне знаряддя: «*ser*» – ціпок, «*stępa*» – ступка.

Варіння світлого пива, яке мало ясніший колір та солодкуватий присмак, за технологією передбачало змішування ячмінного та пшеничного солоду. Подібний спосіб виготовлення пива з білоруського міста Полоцька запропоновано в рукопису Млечка під назвою «*Robienie piwa w Colenim Połockim*» (арк. 66 зв.). За рецептурою радилося поєднати солод ячмінний з пшеничним. Пророщування солоду вимагало від робітника постійної уваги: необхідно було пильнувати за температурним режимом – зимою накривати солод (влітку – непотрібно) та ретельно вимішувати його вдень та вночі.

Рецептура полоцького пива, ймовірно, походить з 30-х років XVII ст., оскільки занотована тим самим почерком, що й інші рецепти наприкінці тексту рукопису (арк. 66–66 зв.).

Крім традиційних способів броварництва в білорусько-литовських маєтках М. Млечко цікавився й новітніми закордонними технологіями пивоваріння в Холопеничах. У результаті, в 30-х роках XVII ст. на білоруських теренах впроваджувалися навички та досвід варіння пива балтійських сусідів, іменованого «*big*». Факт запозичень М. Млечком іноземних технологій броварництва у власному маєтку на Оршанщині відбиває детальний інфлянтський рецепт із Лівонії, переказаний деяким Золдербехтом,

шведським послом, – «Piwo robić bir inflantski takowym sposobem uczył m[n]ie Pan Zolderbecht y Posel szwedzki» (арк. 58–59). Недатований рецепт інфлянтського пива можна атрибутувати, як і рецепт пива з Шидловиць 1631 р., початком 30-х років XVII ст., оскільки він передує в рукопису шидловицькому рецепту 1631 р. (арк. 58–59; 59–60) та написаний тим самим почерком.

Спосіб інфлянтського «біга» відрізняється тим, що, на відміну від старопольських, його варили, не змішуючи ячмінь з пшеницею. Для цього, як і в місцевих рецептах пива, слід було використовувати «jęczmienia dobrego y czystego» – добрий та чистий ячмінь.

У тексті фігурують уже відомі назви броварського начиння та приміщень – «kadź», «beczka», «koryto», «osiec». Крім того, згадується й приміщення для сушіння солоду «łaznia» – лазня: радилося запалити в лазні піч вільховими або дубовими дровами для сушіння пророшеного солоду димом (арк. 58).

На кінцевих етапах варіння пива для характерного присмаку до відвару додавалися ялівцеві гілочки з ягодами (арк. 59 зв.). Так, щойно зварене інфлянтське пиво можна було пити вже на четвертий день, проте найкращим вважалося те, що настоїться півроку або рік, щоб увійшла гірчинка з хмелю. За слушним висловом автора, «для запаху і здоров'я» рекомендувалося на довершення занурити до діжки з пивом полотняний мішечек з прянощами: півлута* (*лут – міра ваги, фракція фунта) грубо стовченого кардамону, півлута гвоздики, один або два мускатних горіхи (арк. 59). Отож за канонами тогочасної кухні бароко композиція ароматних приправ надавала трункові звичного гостро-пікантного присмаку.

Рецепт інфлянтського пива був зорієнтований на споживачів з різних соціальних прошарків. На відміну від інших рецептів, у ньому описувався процес пивоваріння не тільки для шляхетського столу, але й для челяді – «A dla czeladzi z osobna na też slodziny a wybrawszy s koryta w kadzi osobney zadać i kwasic iak pierwsze». Тому на кінцевому етапі для челяді призначалося готувати пивний відвар в окремій кадці та зброджувати його за попередньою рецептурою (арк. 58 зв.).

Незважаючи на особливості майстерності білорусько-литовських та інфлянтських броварів, усі тексти рецептів однаково розставляють акценти на певних моментах, як то – бездоганна якість сировини – збіжжя та хмелю, піклування про пророщування солоду та його сушіння, сушіння солоду димом від дрів певних хвойних та листяних порід, вимога чистоти броварського приладдя на солодовні та в броварні, послідовність варіння, точний баланс складників у процесі варіння, покращення смаку свіжозвареного напою відповідно до терміну його витримки.

Отож пиво лідирувало серед щоденних напоїв старопольської кухні білоруських земель у XVII ст. та охоплювало всі прошарки населення – від магнатів, шляхти – до найближчого кола клієнтелі, челяді, робітників у маєтках та фільварках.

Популярність пива в XVII ст. обумовлювалася його дешевизною та різноманітним застосуванням в умовах автономного функціонування віддалених маєтків на території Великого князівства Литовського та Корони. Як вже згадувалося, за спостереженням Сиреніуша у «Zielniku», під рубрикою «Moc i skutki piwa dobrego» [13, к. 948 – 949], пиво вживалося не тільки для пиття, а й для кулінарних страв – фармушки, граматки; воно вважалося корисним (зміцнювало) для розвитку дітей, молодим матерям для лактації, після пологів, подружнім парам, а також для покращення роботи органів травлення, його використовували як потогінне, розтирання для суглобів, як косметичний засіб. Крім того, пивні дріжджі застосовувалися в хлібопеченні, виробках із тіста, а також у лікарській практиці – при набряках ніг, для прикорму худобі, у ветеринарії. З пива виробляли пивний оцет – поширену кулінарну приправу. Утім використовувалися й похідні продукти броварництва (пивне сусло): у ветеринарній практиці для худоби, для лікування суглобів та як знеболююче [13, к. 948–949]. Сиреніуш у розділі 5 «O słodzie» відмічав цілющі властивості солоду: на його думку, солод усував водянки, вгамовував кольки та біль у животі [13, к. 942].

Таким чином, у порівнянні з рецептами інших трунків першої чверті XVII ст. проаналізовані способи броварництва в рукопису М. Млечка за їх кількістю, повнотою та деталізацією процесу підтверджують на прикладі Холопеницького двору на Оршанщині усталену думку про «царювання» пива серед алкогольних напоїв у споживачів Великого князівства Литовського та Корони.

Питний мед

Найдавнішим улюбленим напоєм на білоруських землях Великого князівства Литовського, як і на інших землях Речі Посполитої, зокрема Правобережної України (Русі та Подолії), був питний сичений мед, який варили з бджолиного меду після процесу ферментації. На відміну від демократичного пива, поширеного серед різних за походженням споживачів, питний мед вважався трунком коштовним та урочистим і зазвичай призначався для панського столування.

Украй сприятливими природними умовами для виготовлення меду вважалися литовсько-білоруські терени у Великому князівстві Литовському, де споживання питного меду було надзвичайно поширеним. Особливо славився липець – білий мед з околиць Ковна, багатого на липові дерева [24; 25]. У другій половині XVI та в XVII ст. литовський мед транспор-

тувався поза межі Великого князівства Литовського до інших регіонів Речі Посполитої, сягаючи міст Королівської Пруссії [26].

Проте в XVII ст. цей давній напій вже не був таким популярним у Речі Посполитій, як у минулому XVI ст. На занепад сичення меду на початку XVII ст. безперечно вплинула нестабільна для розвитку фільварочного господарства історико-політична ситуація та численні війни, які руйнували фільварки і знищували угіддя з пасіками. Головним же чинником втрати популярності питного меду виявилася його конкуренція з іншим алкогольним напоєм – горілкою, що стала наприкінці другої половини XVII ст., особливо на західних землях Польщі, простішою за технологією виготовлення і тому більш прибутковою.

Однак на східних теренах Речі Посполитої занепад сичення меду у фільварочних господарствах проходив значно повільніше, тому мед залишався популярним серед шляхти, та й у простолюдинів, і доволі успішно конкурував з горілкою. Отже, за даними з господарчих реєстрів з рукопису Млечка, на початку 20-х років XVII ст. у Холопеничах та прилеглих до них угіддях займалися бджільництвом, тримали пасіки, з яких ситився питний мед на власні потреби.

У господарчому реєстрі «Miod który się teraz w Chołopiniczach A 1622 7bris 30[d] jest w swirnie dawniejszy» враховані значні запаси меду з різних фільварків, які зберігалися в Холопеницькому маєтку, в свірні. Мед у кадках звозили до маєтку з Щировки, з Остапковичів, з Голків, з Ходоровки, з Юревичів, усього – 20 кадок меду, загальною вагою близько 70 пудів. З цих місцевостей певну частину меду, ще до укладання облікового реєстру, було розсичено (арк. 13–13 зв.). Вже в Холопеницькому дворі кадки зі свіжим медом нового врожаю та старим медом зважували на продаж наближеним до маєтку особам (арк. 13 зв., 14).

В окремому переліку пасік у дворах у Хотюхові та Щировці від 24 вересня 1622 р. «Spodbierania dwornych pszczoł...» враховані 5 кадок із медом «дворових» бджіл, це близько 25 пудів. Тоді ж відібрали та залишили на зиму 64 рої бджіл, у дворі залишилося 10 роїв, у Холопеничах видалили 2 рої, відібрали на зиму 21 рій бджіл (арк. 13 зв.). Отже, фільварки Холопеницького господарства на Оршанщині постачали достатньо меду як сировини для сичення.

За технологією питний мед одержували після алкогольної ферментації розчиненого водою бджолиного меду або бджолиної бражки. Підсичення меду досягалося приготуванням розчину меду з водою, варінням, а потім його вистуджуванням, що призводило до ферментації. За старопольськими джерелами, мед підсичувався також із додаванням ароматичного зілля: Сіреніуш наводить рецепти питних медів з коріандру, фенхелю [13, к. 394, 456].

На білоруських землях переважно робився т. зв. литовський мед – двійняк, у залежності від пропорції меду з водою, – один до одного, а також трійняк. Процес підсичення меду був тривалим та дорогим. Використовувалося спеціальне начиння медоварів, зафіксоване в місцевих рецептах сичення меду: «kubło» – (кубел) відро, ківш, черпак, «beszka» – діжка, «kocioł» – котел, «syto» – сито для проціджування (арк. 66, 66 зв.).

У рукопису Млечка заслуговує на увагу «Sycenia miodu w Mirze rzepis od P. Skorulskiego» (арк. 66) – рецепт пана Скорульського з Міра, містечка в Новогрудському воєводстві, який належав до ординації князів Радзивіллів [27]. Зауважимо, що в 1579 р. Миколай Криштоф Радзивілл, званий «Сироткою», надав Міру привілей на неповне магдебурзьке право, який, поміж іншого, дозволяв вільне виробництво та продаж горілчаних напоїв, зокрема сичення меду. Адже ще здавна цей край був відомий своїм бортництвом.

У назві рецепта не вказано конкретно, хто саме з членів литовської родини Скорульських, герба «Kościesz», приніс цей спосіб медоситництва в Мір, маєтність князів Радзивіллів. Можемо лише припустити, що йдеться про Анджея Скорульського (?–1637), лицаря Гробу Господнього, посла на сеймі, ковенського маршалка. А. Скорульський належав до кола найближчих клієнтів литовського надвального маршалка Миколая Криштофа Радзивілла. Будучи старостою та намісником Радзивілла у Несвіжі, А. Скорульський фактично керував господарством у добрах князя, а після його смерті до 1626 р. завідував маєтком його старшого сина Яна Єжі, троцького каштеляна [28].

Отже, за білоруськими рецептами першої чверті XVII ст. виготовлення якісного меду було копітким, у кілька етапів. У рецептурі з Міра від Скорульського запропоновано підсичування меду, що вимагало досвіду і фахових навичок. Медовар повинен був враховувати такі фактори, як положення Місяця, щоб розпочати варіння у повнолуння, далі протягом цілого тижня вдень та вночі варити, пильно стежити за процесом, щоб мед відстоювався до листопада, потім – до грудневого повнолуння, й далі витримувати до березня в діжках, обмазаних глиною. Потім знову цей мед радилося повільно варити в котлі у відповідних пропорціях. У результаті варіння треба було намагатися досягти зарум'янювання та певного згущення, яке перевірялося традиційним у кулінарній практиці способом: аби крапля меду не розтікалася на аркуші паперу. Наприкінці медовар, у відповідності до барокового стилю, додавав прянощів, коренів та зілля: кориці, імбиру, цитвару, татарського зілля, фіалкового кореня, мускатного горіху, мускатного цвіту, калгану. Усе це на чотири тижні, в окремих мішечках, занурювалося до діжки з медом. Унаслідок цього гармо-

нійного поєднання насамкінець отримувався букет смаку, кольору та запаху питного меду (арк. 66). У рецепті від Скорульського також згадується підсичування меду т. зв. трійняком, що, вочевидь, практикувалося в мірській медоситні.

У залежності від гатунку та терміну зберігання виокремлювалися різні способи сичення меду, додавання певних складників, часу варіння та витримки. Зокрема, в рецепті «Nastawowac miód stary własnie stary» старий мед із патоки, без воску, радилося варити годину–півтори. Специфічний присмак старого меду вдало поєднувався з невеличкою кількістю хмелю, який за рецептурою треба варити окремо з дріжджами для бродіння. Далі всі компоненти запропоновано змішати та додати прянощів та коренів у мішечку для аромату: імбирю – 4 фунти, гвоздики – півфунта, кориці – півфунта, чверть мускатного цвіту, трохи калгану, все розчинити (розтовкти) та опустити до діжки, вбивши куряче яйце для освітлення та прозорості меду (арк. 66 зв.).

Зрештою, оздоровлююча дія питного та свіжого меду, особливо липового, т. зв. «лірієс», застосовувалася М. Млечком у Холопеницькому дворі, у домашній практиці виготовлення лікарських засобів. За рецептом «Lekarstwo na kaszel u ciezkosci flagmistą w piersiach naprzod», наданим М. Млечкові від деякої пані Б., ймовірно, з кола сусідів, питний мед, як і свіжий, несичений, був основою до ефективного лікування від кашлю, бронхіально-легеневих захворювань, що вважалося вкрай актуальним у добу поширення такої інфекційної хвороби, як сухоти (арк. 24–25).

Rosa solis

У рукопису вміщено рецепт «Rosani Solis przedną tak robią» (арк. 23), з нього дізнаємося, що М. Млечко дегустував вишуканий напій на основі дистилляту, схожий на лікер з медовим запахом, іменований «rosa solis» або польською мовою «rosolis» – росоліс. Росоліси отримувалися методом настоювання на ароматних листях комахоїдної росички (з лат. «drosera»), поширеної в європейських країнах. Листя цієї рослини виділяло прозорі краплі з медовим запахом, звідки її назва латинською мовою: «rosa» – крапля, «solis» – сонце, тобто сонячна роса.

У XVI–XVIII ст. ця рослина вважалася лікарським засобом, цінувалися її цілющий вплив на здоров'я, зміцнююча дія на органи травлення, легені, серце тощо. Лікарська дія росички була відомою у тогочасній старопольській фармакогнозії як «Rosnik, albo rosiczka» (Ros Solis) [13, к. 330]. Про алхімічні спроби витягнути квінтесенцію з росички «Quinta essencia to jest istnosc wyciagniana z Rosincu» йдеться в Сиреніуша в «Zielniku»: вона, на його думку, омолоджує людей у віці, лікує подагру та задушені хвороби [13, к. 332–335].

Завдяки цим не завжди переконливо доведеним медичним властивостям у XVI–XVII ст. росоліс був доволі поширеним, – його зберігали поряд із настоянками в домашніх аптечках, а лікарі під час консультацій призначали рослину заможним пацієнтам. Згодом рецептура цього солодкого міцного трунку на кшталт лікеру видозмінювалася, додавалися інші різноманітні складники. Вже у XVIII ст. в популярному медичному довіднику «Compendium medicum auctum...» (Ченстохова, 1725) до компонентів модифікованого «*Rosa solis osobliwa*» увійшли численні інгредієнти. Серед них – кориця, мускатний горіх, аніс, цитварне сім'я (*різновид полину – С. Б.*), кардамон, перець кубеба, калган, стиракс (*ароматична смола, застосовувана в медицині та парфюмерії — С. Б.*), фіалковий корінь, розмарин, лаванда, шалфей, пряна гвоздика [29].

Презентований у рукопису Млечка рецепт має назву «*Rosani Solis przedną tak robią*» («*przedny*» означав у старопольській мові «перший» в значенні «якнайкращий», «винятковий» [30]), тобто «Найкращий росоліс так роблять». Цей спосіб не такий вигадливий за складниками і містить лише кардамон, перець кубеби, калган, пряну гвоздику, корицю, помаранчеві шкірки, мед або цукор (арк. 23). Алкогольною основою для настоювання обрано аквавиту.

Рецептура росолісу від М. Млечка запропонована в тексті у двох варіантах, що відрізняються між собою контрастним кольором напою. У другому варіанті в якості барвника вказана поширена в старопольській кулінарній та винокурений практиці східна пряність – червоний сандал (по порошок червоного сандалового дерева), який надавав росолісу інтенсивного пурпурового відтінку.

У результаті настоювання та повільного уварювання різних за смаком терпких, гіркувато-кислих, солодких складників отримувався оригінальний росоліс, який цілком відповідав концепції кухні бароко з її контрастним діапазоном смаків, запахів, кольорів.

Місцевою особливістю росолісу в дворі М. Млечка було його підсолджування, поряд із цукром, саме липовим медом – «*lipsem*», який регулярно постачався з місцевостей поблизу Ковна, з Великого князівства Литовського до інших теренів Речі Посполитої. Вочевидь, околиці Холопеничів на Оршанщині також були багаті на липець, адже за рецептурою його вживали як замінювач цукру.

Згідно з рецептом, для виготовлення росолісу з посуду необхідні лише «*konwia zakryta*» – закрита кінва для настоювання, та «*panewka*» – панівка для уварювання. Ймовірно, для дистиляції на аквавиту основи росолісу – горілки, застосовувався спеціальний прилад – алембик, але в тексті про це не говориться.

Горілка

З рукопису відомо, що поряд з горілчаним росолісом М. Млечко цікавився способами виготовлення «wodki» – горілки. Визначаючи місце горілки у шерезі старопольських трунків, зауважимо, що в повсякденному побуті шляхти початку – першої половини XVII ст. горілка трактувалася не тільки як алкоголь, – цінувалися й її лікувальні властивості. Передусім це стосується «wodek» – настоянок, витриманих на зіллі та рослинних інгредієнтах, які зберігалися в домашніх аптечках у маєтках. Так, у збірнику Млечка рецепти «wodek» містять способи виготовлення горілчаних настоянок для домашніх потреб зі складниками з рослин та спецій – лаванди, розмарину, анісу, дягилю, пряної гвоздики, цитварного семени (арк. 57–57 зв.). В рукопису є рецептури чотирьох настоянок: «Wodkę rozmarynową iako gotować», «Wodkę piercową iako gotować», «Wodkę cytwarową iako gotować», «Gorzałka dobra abo wodka hanysowa» (арк. 57–57 зв.).

Основою для всіх настоянок була проста горілка, яку збагачували яскравими нотами ароматичного зілля, коріння, спецій тощо. На довершення деякі настоянки, наприклад, розмаринівка, підсолоджувалися цукром канаром. Проте базовий компонент у настоянках – горілка – не відрізнявся якістю, через це у рецепті анісовки спочатку пропонувалося «добру горілку, щоб не смерділа, перепустити на аквавіту». Згідно з рецептурою «Gorzałka dobra abo wodka hanysowa», очищення горілки на аквавіту вимагало попередньої подвійної дистиляції. Внаслідок подвійної перегонки горілки та додавання ароматичних складників наприкінці отримувалося очищення трунку, його смак робився більш шляхетним, набуваючи при дегустації делікатних нот (арк. 57–57 зв.).

Назва новоперегнаній горілці надавалася в залежності від додаткових компонентів – з лавандою, розмарином, анісом, дягилем, пряною гвоздиною, цитварним сім'ям (арк. 57–57 зв.). Як основний прилад для перегонки алкоголю в тексті згадується «alembik i trąbki» – алембик із трубками, зокрема в рецепті анісовки «Gorzałka dobra abo wodka hanysowa» (арк. 57–57 зв.).

У порівнянні з «царюванням» горілки наприкінці XVII – у XVIII ст., про яке можемо зробити висновок, зокрема, на підставі її численних рецептів у кулінарному рукопису XVIII ст. – Поцейової-Любомирської – з фондів Інституту рукопису НБУВ [31], рецепти М. Млечка презентують, радше за все, етап становлення традицій горілчанства в оршанській землі – у Холопеничах – у першій чверті XVII ст.

Наступне масове поширення горілки в Речі Посполитій у другій половині XVII – у XVIII ст. обумовлювалося відносною дешевизною сировини та більш простою технологією вироблення в порівнянні з пивом та питним медом. Зазначимо, що в 20–30-х роках XVII ст. маєтки та фільварки

М. Млечка –Холопеничі, Красна Лука, Хотюхів, Остапковичі – забезпечували власника достатньою кількістю сировини для паління горілки – соломом і збіжжям – вівсяним, житнім, ячмінним, пшеничним (арк. 9, 10, 12 зв., 34 зв. – 36). У відомостях про врожай пшениці 1622 р. згадується, що незначну частину збіжжя – 3 діжки – було відібрано на горілку (арк. 8 зв.).

Я. К. Гаур у розділі VI «O gorzałce y gorzałniey» господарчо-побутового довідника «Oekonomika ziemianska generalna», описуючи облаштування гуральні (винокурні), підкреслював позитивні властивості горілки у відповідних дозах та наслідки зловживання нею [14, к. 163–164].

Як визначалося, в Речі Посполитій першої половини XVII ст. «wodka» (горілка, настоянка) трактувалася, до значної міри, як медикамент. Друки зільників старопольських лікарів та алхіміків XVI–XVII ст. рясніють рецептами «Wodek» як панацеї від різноманітних захворювань. Так, у «Zielniku» Сиреніуша опубліковані рецепти «Wodek» – настоянок на основі розмарину (170), полину (455), кіпрею (373), кропу городнього (425), фенхелю (395), коріандру (3 рецепти 456), базиліку (481), шалфею (485), лободи (497), рути (543), лілеї (579), кульбаби (1157), подорожника (1162–1163). Загалом – близько 70-ти рецептів «wodek» на основі рослин. Цілком логічно, що і в тексті рукописної книги Млечка термін «Wodka» також присутній у медичному контексті.

Серед низки медичних рецептів «Recepta dla Paniy...», виписаних певним лікарем, вірогідно, для дружини М. Млечка, є настоянка («wodka») (арк. 28–28 зв.) на основі троянди (Rosa), цикорію (Cichorium), воловика лікарського (Bugloss) та кориці (Cinnamon), що рекомендувалася при порушеннях серцевого ритму («Wodka na drzenie serca»): «tę wodkę zgrzać z tymi proszkami y zmaczać płat skarłatny a na serce przykładać kiedy trzeba» (Горілку підігріти з цими порошками, та scarlatovий¹ шмат тканини змочити та прикладати на серце за потребою).

Утім для зміцнення серця та усунення симптоматики порушень його ритму невідомий лікар тоді призначив «Alkiermesu zażywać wodki łancowej або ławgyszowej zażywać», тобто «вживати алкермесу (лікувальний трунок із комах червеців – С. Б.) та конвалієву або лаврову настоянки» (арк. 28–28 зв.).

Не встановлено, за яким фармакологічним джерелом наведена ця рецептура в тексті рукопису Млечка. Проте певні рослини зі згаданих, зокрема троянда, воловик, конвалія, в лікуванні серцево-судинних захворювань ефективно застосовувалися польськими медиками XVI–XVII ст. (Шимон Сиренський, Шимон з Ловичу, Мартін з Урядова та інші) в їхніх працях, посилаючись на досвід іноземних авторів [33].

¹ Scarlatovий (від пол. Szkarłat) – пурпуровий [32].

Це ж стосується й алкермесу, наприклад, Сиреніуш у «Zielniku» також практикував його вживання в поєднанні з іншими компонентами при кардіологічних, неврологічних порушеннях, під час важких захворювань та як зміцнюючий засіб у період реабілітації [13, к. 1344–1345].

Хоча серед низки напоїв, згаданих у рукопису, рецептура алкермесу не занотована, тим не менш, враховуючи медичну рекомендацію в тексті – «Alkiermesu zażywać ...», маємо підстави стверджувати, що в практиці домашнього лікування Млечкам був добре відомий цей трунок, схожий на лікер.

«Aqua vita»

До групи рецептів горілчаних настоянок, виявлених у тексті, наближається «aqua vita». Назва «aqua vita» – з латинської «вода життя», від якої походить польська та українська назва горілки – «оковита». Хоча З. Глогер пов'язує походження аквавіти з Німеччиною [34], найбільш рання згадка про трунок 1531 р. походить зі скандинавських документальних джерел. У XVI–XVII ст. медиками та алхіміками Європи презентувалися дивовижні лікарські властивості цього дистилляту. За складом аквавіта – багатокомпонентний алкогольний напій з гострим ароматом прянощів і зілля, де базовими вважалися кмін або кріп.

Про призначення аквавіти як медикаменту свідчить текст медичного рецепту за класичною формою «Aqua vita optima», виписаний лікарем, вірогідно, для когось із членів родини М. Млечка (арк. 28 зв.). Згідно із приписом латинською мовою, до складу настоянки входили кориця, кардамон, алое, перець кубеба, гвоздика, калган, червона троянда, мускатний горіх, цвіт мускату, амбра, мускус. У тексті наведений фармацевтичний спосіб виготовлення настоянки. За твердженням Луки Хініуса (Lucas Chinius), відомого італійського медика з Болон'ї XVI ст., автора праць з фармакогнозії, цей засіб повертає пам'ять, позитивно впливає на нервову систему, покращує травлення, мозговий кровообіг, запобігає крововиливу. На жаль, під цитованим рецептом Луки Хініуса «Aqua vita optima» відсутнє бібліографічне посилання на конкретну працю цього лікаря.

Вино

Щодо тогочасних рецептів вина – у тексті вони відсутні взагалі; і не тільки рідкісні на білоруських теренах коштовні вина з сортового винограду, але й домашні вина з місцевих ягід і фруктів на кшталт наливок. У рукопису є лише рецепт «Sugor do wina», з якого опосередковано дізнаємося, що власники Холопеницького маєтку вживали якісь вина до свого столу, але, радше за все, не вищого гатунку, оскільки сироп призначався для підсолоджування кислих вин, надання їм прозорості та врівноваження алкогольного вмісту (арк. 22, 25 зв.).

Рецептура «Syrop do wina» занотована в книзі в двох різних варіантах. Наведемо їх текст повністю: «3 kwarty wody, funt cukru, jajowy bialek wbic i stluc i warzyc az będzie gęsto jak oliwa i potym przecedzic przez chusteczkę y chowac to. Abo raczej tak. Cukru funty 2 wody puł garca, białek od jednego swiezego jaja warzyć to pospołu dobrze w panewce y przecedzić, przecedziwszy przysmazyć. Nałunu palonego kęs wsypać i ochłodzić. Syrop będzie barzo dobry do wina». («3 кварта води, фунт цукру, вбити ячний білок і варити, щоб було густим, як олива. Потім процідити через хусточку та сховати це. Або краще так: 2 фунти цукру, півгарця води, білок від свіжого яйця, варити це повільно в панівці та процідити, а після проціджування знову підсмажити. Гашеного галуна також додати та охолодити. Сироп буде дуже добрий до вина») (арк. 22).

Ще один, третій, рецепт – ідентичний другому способу, але іншим почерком дублюється в тексті в іншому місці рукопису (арк. 25 зв.). Незмінним складником обох рецептів для надання вину прозорості був білок свіжого яйця. У другому рецепті додавався також гашений галун.

Подібні поради були актуальними в старопольській кухні, адже їх практикували для маскування недоліків неякісних вин. Аматорські способи, спрямовані на змінювання смаку, міцності, кольору, стійкості та навіть імітації «старіння» вина, були популярними в господарчих порадниках Речі Посполитої XVII–XVIII ст. та, як бачимо, поширювалися серед шляхти Великого князівства Литовського. Ці «хитрощі», зрозуміло, не мали відношення до розвитку культури виноградарства та виноробства в Польщі, а, певним чином, свідчили про занедбаність у цій галузі та профанацію тогочасних уявлень про природні властивості вина. Загалом у старопольській провінції XVII ст. – на відміну від магнатерії – серед середньої за заможністю та дрібною шляхти визначається досить повільний процес долучення до вина як частини європейської кулінарної культури.

Проте на східних теренах Речі Посполитої, зокрема у Львові, торгівля закордонними винами в XVII ст. розвивалася доволі жваво [35]. Отож, враховуючи контакти М. Млечка з торговельно-культурними центрами – столичним Вільном та портовою Ригою, він, безперечно, дегустував за okazії оригінальні вина, привезені купцями з-за кордону. Ще один можливий шлях постачання в XVII ст. заморських трунків на Оршанщину – це Кенігсберг на балтійському узбережжі Східної Пруссії, звідки на білорусько-литовські терени завдяки взаємним торговельним зв'язкам купці завозили вишукані вина, а також делікатесні прянощі, східну бакалію тощо [36].

Таким чином, за даними з рукопису Млечка першої чверті XVII ст., чільне місце серед традиційних трунків шляхти білоруських земель Велико-го князівства Литовського належало пиву, значно скромніше вживалися пит-

ний мед та горілка (остання в тексті презентована, переважно, її похідними – настоянками, росолісом та лікарською аквавітою). Хоча в книзі відсутні місцеві рецептури ягідно-фруктових вин, а також напоїв на кшталт квасу, це ще не є показником необізнаності споживачів регіону з цими технологіями. Згодом динаміка спостережень за матеріалами рукописів XVIII ст. [37] свідчить про кардинальні зміни на користь горілки та про втрату пивом колишнього лідерства в культурі виробництва та вживання алкогольних напоїв.

Текстологічний аналіз рукопису Млечка обмежив ареал походження рецептів напоїв білоруськими теренами Великого князівства Литовського та сусідніми балтійськими країнами: Холопеничі (кілька рецептів пива, росолісу, питного меду, горілки), Полоцьк (пиво), Шидловиці (пиво), Мір (питний мед), Лівонія (пиво). Дуже відрізняється рецептура аквавіти, що стосується фармакопейної галузі, яка походить із компілятивного, ймовірно, італійського, джерела – невстановленої публікації праці болонського медика XVI ст. Луки Хініуса.

Насамкінець відзначимо закономірність у технології виготовлення переважної більшості трунків (інфлянтське пиво, «*rosa solis*», «*aqua vita*», горілка, старий питний мед, питний мед з Міру). За рецептурою на фінальному етапі домашнього виробництва в трунки щедро додавалися прянощі та спеції згідно з усталеною кулінарною модою тієї доби. Відтак у складі напоїв поєднувалися дешева базова сировина з місцевих фільварків та коштовні східні прянощі, які привозили з Вільна, Кенігсберга, Риги.

Хоча зацікавлення представника білорусько-литовської шляхти М. Млечка традиціями та новаціями старопольських напоїв представлене фрагментарно – в межах «*silva rerum*», але джерела висвітлюють не лише смакові уподобання М. Млечка та його родини в царині напоїв, а також трунків, що застосовувалися як домашні лікарські засоби або призначалися лікарями. У низці комплексних питань дослідження визначаються особисті контакти М. Млечка, ареал поширення та культура вживання напоїв, історія традиційних промислів у регіоні, специфіка рецептів білоруських теренів, запозичення нових трунків місцевими споживачами – магнатерією та шляхтою Великого князівства Литовського. Водночас упровадження цих новацій окремими представниками соціальної еліти стимулювало розвиток промислів ферментаційних напоїв на північно-східних білоруських землях XVII ст.

Комплексно досліджуючи історичну традицію напоїв білоруської шляхти XVII ст., неможливо оминати такий суттєвий культурологічний аспект, як столове приладдя тієї доби. Цінний фактографічний матеріал стосовно начиння для трунків, яким користувалися у Великому князівстві Литовському, висвітлений у рукопису Млечка, буде репрезентований у наступному випуску цього наукового збірника.

Список використаних джерел

1. Пташицкий С. Л. Щорсовская библиотека графа Литавора Хрептовича. Краткие сведения о собрании рукописей. – М., 1899. – С. 11–12.
2. *Szczorse* // Słownik Geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1890. – Т. 11. – С. 859 – 861.
3. Młeczko St. Młeczko, Rączko, Saczko i Łyczko. Przyczynek do kwestyi ustalania się nazwisk szlacheckich w XV wieku. – Lwów, 1912.
4. Młeczko h. Korczak i Doliwa // Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1914. – Т. 11. – С. 143–144.
5. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. 1, Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek / red. A. Rachuba. – Warszawa, 2004. – S. 692.
6. *Chołopienicze* // Słownik Geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1880. – Т. 1. – С. 625.
7. Електронний ресурс : szlachcic.hbz.pl/korczak/korczakim.doc. – Назва з екрану.
8. Rajewscy // *Niesiecki K. Herbarz polski.* / K. Niesiecki ; wyd. przez J. N. Bobrowicza. – Lipsk, 1841. – Т. 8. – С. 86.
9. ІР НБУВ, ф. І, № 5953, № 6012.
10. Колесник Е. А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. – К., 1988. – С. 57–63.
11. Мяскова Т. Родове зібрання Хрептовичів : перспективи дослідження // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К. 2010. – Вип. 28. – С. 396 – 404.
12. Laucevicius E. *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* – Vilnius, 1967. – Т. 1–2.
13. Syrenius S. *Zielnik herbarzem z języka łacińskiego zowią...* – Kraków, 1613. ; Інститут книгознавства НБУВ, Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій – далі ІК НБУВ, ВБЗІК, Coll. Reg. X, 385.
14. Haur J. K. *Oekonomika ziemianska generalna ...* – Kraków, 1675. – ІК НБУВ, ВБЗІК, В. Z. 857.
15. Wyczański A. *Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.* – Warszawa, 1969. / Instytut historii PAN — S. 147 tab. 52 , 152 , tab. 53.
16. Piwo / Gloger Z. // *Encyklopedia staropolska ilustrowana.* – Warszawa, 1903. – Т. 4. – С. 29.
17. *Szydłowicze* // Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1892. – Т. 12. – С. 100.
18. Walden A. *Marszałkowie święcy Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1633– 1648* // *Czasopismo prawno – historyczne.* – Poznań, 2013. – Т. 65. – Z. 1. – S. 162.
19. *Osiec* // Słownik języka polskiego przez M. S. B. Linde. – Lwów, 1857. – Т. 3. – S. 590.
20. *Ślōdziny* // Słownik języka polskiego przez M. S. B. Linde. – Lwów, 1857. – Т. 5. – S. 320.
21. *Kadz* // Słownik języka polskiego przez M. S. B. Linde. – Lwów, 1855. – Т. 2. – S. 287.
22. *Szanki* / Gloger Z. // *Encyklopedia staropolska ilustrowana.* – Warszawa, 1903. – Т. 4. – С. 302.

23. Beczka / Gloger Z. // Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1900. – T. 1. – S. 137–138.
24. Miód / Gloger Z. // Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1902. – T. 3. – S. 218–219.
25. Gołębiowski L. Domy i dwory przytem opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki... – Warszawa ; Gluksberg, 1830 [Електронний ресурс]. – Режим доступу https://archive.org/stream/domyidworyprzyt00gogoog/domyidworyprzyt00gogoog_djvu.txt. – Назва з екрана.
26. Klonder A. Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI–XVI wieku (produkcja – import – konsumpcja) // *Studia i materiały z historii kultury materialnej.* / red. Z. Kamieńska. – Zakład narodowy im Ossolińskich. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1989. – T. 60. – S. 47.
27. Mir // *Słownik Geograficzny Krolestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich.* – Warszawa, 1885. – T. 6. – S. 485–488.
28. Skorulski Andrzej // *Polski słownik biograficzny.* – Wrocław, 1997–1998. – T. 38, Z. 55. – S. 552–553.
29. *Compendium medicum auctum...* – W Jasnej Gory Częstochowskiej, 1725. – K. 663–664.
30. M. Arcta *Słownik staropolski* / uł. A. Krasnowolski, W. Niedźwiedzki. – Warszawa, [1914]. – T. 1. – S. 417.
31. IP НБУВ, ф. 332, № 352.
32. Szkarłat / Z. Gloger // *Encyklopedia staropolska ilustrowana.* – Warszawa, 1903. – T. 4. – S. 310.
33. Biernacki S. Przyczynek do historii roślinnych leków nasercowych. Rozd. 1: Dawne leki nasercowe roślinne // *Archiwum historii i filozofii medycyny oraz historii nauk przyrodniczych* / red. A. Wrzosek. – Poznań, 1925. – T. 3, Z. 2. – S. 193–1202.
34. Aqawawita / Z. Gloger // *Encyklopedia staropolska ilustrowana.* – Warszawa, 1900. – T. 1. – S. 35.
35. Кривонос В. З історії діяльності греків у Львові в XVI – першій половині XVII ст. // *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького.* – К., 2003. – Вип. 4, кн. 1. – С. 116–124.
36. Wijaczka J., Guldon Z. Związki handlowe ziem litewskich i białoruskich z Królewcem w świetle rejestrów celnych komory grodzieńskiej z lat 1600 i 1605 // *Komunikaty mazursko-warmińskie.* – 1993. – № 1, 21–33. – S. 30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Komunikaty_Mazursko_Warminskie/Komunikaty_Mazursko_Warminskie-r1993-t-n1/Komunikaty_Mazursko_Warminskie-r1993-t-n1-s21-31/Komunikaty_Mazursko_Warminskie-r1993-t-n1-s21-31.pdf – Назва з екрана.
37. IP НБУВ, ф. 332, № 352, 354.

References

1. Ptashchickii, S. L. (1899). *Shchorsovskaiia biblioteka grafa Litavora Khreptovicha. Kratkie svedeniia o sobranii rukopisei* [Shchors library of Duke Litawor Chreptowicz. Brief data on manuscripts collection] (pp. 11–12). Moscow. [In Russian].
2. Szczorse. (1890). In *Słownik Geograficzny Krolestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich* (Vol. 11, pp. 859 – 861). Warszawa. [In Polish].

3. Mleczek, St. (1912). *Mleczek, Raczko, Saczko i Łyczko. Przyczynek do kwestyi ustalania się nazwisk szlacheckich w XV wieku*. Lwów. [In Polish].
4. Mleczek h. Korczak i Doliwa. (1914). In S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej* (Vol. 11, pp. 143–144). Warszawa. [In Polish].
5. Rachuba, A. (Ed.). (2004). *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Vol. 1. Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek* (p. 692). Warszawa. [In Polish].
6. Chołopienicze. (1880). In *Słownik Geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich* (Vol. 1). Warszawa. [In Polish].
7. Online resource. Retrieved from szlachcic.hbz.pl/korczak/korczakim.doc.
8. Niesiecki, K. (1841). Rajewscy. In *Herbarz polski* (J. N. Bobrowicz, Ed., Vol. 8, p. 86). Lipsk. [In Polish].
9. Fond 1, Units 5953, 6012. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Polish].
10. Kolesnik, E. A. (1988). *Knizhnye kollekcii Tsentralnoi nauchnoi biblioteki Akademii nauk USSR* [Book collections of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the UkrSSR] (pp. 57–63). Kyiv. [In Russian].
11. Miaskova, T. (2010). Rodove zibrannia Khreptovychiv: perspektyvy doslidzhenia [Family collection of the Khreptovych: research perspectives]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho* [Scientific works of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine] (Is. 28, pp. 396–404). Kyiv. [In Ukrainian].
12. Laucevicius, E. (1967). *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* (Vols. 1–2). Vilnius. [In Lithuanian].
13. Syrenius, S. (1613). *Zielnik herbarzem z języka łacińskiego zowią...* Kraków. [Polish]; Coll. Reg. X, 385. Department of Librarian Gatherings and Historical Collections, Institute of Book Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Polish].
14. Haur, J. K. (1675). *Oekonomika ziemiańska generalna...* Kraków. Deposited at Department of Librarian Gatherings and Historical Collections, Institute of Book Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Polish].
15. Wyczański, A. (1969). *Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.* (s. 147, tab. 52, 152, tab. 53). Warszawa: Instytut historii PAN. [In Polish].
16. Gloger, Z. (1903). Piwo. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (Vol. 4, p. 29). Warszawa. [In Polish].
17. Szydłowicze. (1892). In *Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich* (Vol. 12, p. 100). Warszawa. [In Polish].
18. Walden, A. (2013). Marszałkowie święccy Trybunału Głównego Wielkiego Xięstwa Litewskiego w latach 1633–1648. In *Czasopismo prawno-historyczne* (Vol. 65, part 1, p. 162). Poznań. [In Polish].
19. Linde, M. S. B. (1857). Osiec. In *Słownik języka polskiego* (Vol. 3, p. 590). Lwów. [In Polish].
20. Linde, M. S. B. (1857). Słodziny. In *Słownik języka polskiego* (Vol. 5, p. 320). Lwów. [In Polish].

-
21. Linde, M. S. B. (1855). Kadz. In *Słownik języka polskiego* (Vol. 2, p. 287). Lwów. [In Polish].
  22. Gloger, Z. (1903). Szanki. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (Vol. 4, p. 302). Warszawa. [In Polish].
  23. Gloger, Z. (1900). Bezca. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (Vol. 1, pp. 137–138). Warszawa. [In Polish].
  24. Gloger, Z. (1902). Miód. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (Vol. 3, pp. 218–219). Warszawa. [In Polish].
  25. Gołębiowski, L. (1830). *Domy i dwory przytem opisanie apteczki, kuchni, stolów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki...* Warszawa: Gluksberg. [In Polish].
  26. Klonder, A. (1989). Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI–XVI wieku (produkcja – import – konsumpcja). In Z. Kamieńska, Ed., *Studia i materiały z historii kultury materialnej* (Vol. 60, p. 47). Wrocław, Warszawa, Kraków. [In Polish].
  27. Mir. (1885). In *Słownik Geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich* (Vol. 6, pp. 485–488). Warszawa. [In Polish].
  28. Skorulski Andrzej (1998). In *Polski słownik biograficzny* (Vol. 38, pt. 55, pp. 552–553, 269). Wrocław. [In Polish].
  29. Compendium medicum auctum... (1725). In *W Jasnej Gory Częstochowskiej* (pp. 663–664). Kyiv. [In Polish].
  30. Krasnowolski, A., Niedźwiedzki, W. (Comps.). (1914). *M. Arcta Słownik staropolski* (p. 410). Warszawa. [In Polish].
  31. Fond 332, Unit 352. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Polish].
  32. Gloger, Z. (1903). Szkarłat. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (Vol. 4, p. 310). Warszawa. [In Polish].
  33. Biernacki, S. (1925). Przyczynek do historii roślinnych leków nasercowych. Rozd. 1. Dawne leki nasercowe roślinne. In A. Wrzosek, Ed., *Archiwum historii i filozofii medycyny oraz historii nauk przyrodniczych* (Vol. 3, pt. 2, pp. 193–1202). Poznań. [In Polish].
  34. Gloger, Z. (1900). Aqwawita. In *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (Vol. 1, p. 35). Warszawa. [In Polish].
  35. Kryvonos, V. (2003). Z istorii diialnosti hrekiv u Lvovi v XVI – pershii polovyni XVII st. [From the history of the Greeks activity in Lviv in the 16th – first half of the 17th century]. In *Zapysky istoryko-filolohichnoho tovarystva Andriia Biletskoho* [Notes of Andrii Biletskyi Historical and Philological Society], Is. 4, book 1, pp. 116–124). Kyiv. [In Russian].
  36. Wijaczka, J., Guldon, Z. (1993). Związki handlowe ziem litewskich i białoruskich z Królewcem w świetle rejestrów celnych komory grodzieńskiej z lat 1600 i 1605. In *Komunikaty mazursko-warmińskie* (No. 1, 21–33, p. 30). Retrieved from [http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Komunikaty_Mazursko_Warmińskie/Komunikaty_Mazursko_Warmińskie-r1993-t-n1-s21-31/Komunikaty_Mazursko_Warmińskie-r1993-t-n1-s21-31.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Komunikaty_Mazursko_Warmińskie/Komunikaty_Mazursko_Warmińskie-r1993-t-n1/Komunikaty_Mazursko_Warmińskie-r1993-t-n1-s21-31/Komunikaty_Mazursko_Warmińskie-r1993-t-n1-s21-31.pdf). [In Polish].

Bulatova Svitlana Olehivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Traditional beverages of the szlachta court on the Belorussian lands of the Grand Duchy of Lithuania in the first quarter of the 17th century (under the Mleczko's manuscript from the Chreptowicz collection in the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine)

The history of traditional beverages of the Belorussian szlachta of the Grand Duchy of Lithuania and the culture of their consumption in the first quarter of the 17th century are covered based on the materials of the manuscript of Orsha standard-bearer Mikolaj Mleczko, which is part of the Chreptowicz collection from the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Review of historical codicological features of the manuscript is given. Within the historical cultural context a range of old Polish receipts of spirit beverages of the first quarter of the 17th century is analyzed. Based on the texts analysis, it has been established that beer was the most popular beverage in Cholopieniczny estate, which belonged to Mleczko and was located in Orsha lands. Among other issues covered are private contacts of Mikolaj Mleczko, the area of Belorussian beverages distribution, peculiarities and technology of their production, and adoption of new receipts by local consumers – magnates and szlachta of the Grand Duchy of Lithuania. Specifics of the processes of traditional beverages preparation are covered within the history of cuisine culture of Baroque epoch.

Key words: Mleczko's manuscript, beverages, szlachta, Grand Duchy of Lithuania, culture, Baroque.

Булатова Светлана Олеговна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Традиционные напитки шляхетского двора на белорусских землях Великого княжества Литовского в первой четверти XVII в. (за рукописью Млечко из собрания Хрептовичей в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского)

На материалах рукописи Николая Млечко, оршанского хорунжего, из собрания Хрептовичей в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского освещена история традиционных напитков белорусской шляхты Великого княжества Литовского и культура их употребления в первой четверти XVII в. Рассмотрены историко-кодикологические особенности рукописи. В историко-культурном контексте проанализирован спектр старопольских рецептов алкогольных напитков первой четверти XVII в. На основании анализа текстов рецептов установлено, что в поместье Холопеничи на Оршанщине, принадлежавшем Н. Млечко, наиболее популярным являлось пиво. Среди комплекса вопросов освещаются личные контакты Н. Млечко, ареал распространения белорусских напитков, специфика и технология их изготовления, заимствование новых рецептур местными потребителями – магнатами и шляхтой Великого княжества Литовского. Особенности процессов изготовления традиционных напитков рассмотрены в русле истории кулинарной культуры эпохи барокко.

Ключевые слова: рукопись Млечко, напитки, шляхта, Великое княжество Литовское, культура, барокко.

*Ольга Петрівна Степченко,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

ОСОБОВИЙ АРХІВНИЙ ФОНД С. А. ТАРАНУШЕНКА З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НБУВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО МОНУМЕНТАЛЬНОГО ТА ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА

Надано загальну характеристику складу та змісту документів особового архіву відомого історика українського народного мистецтва та архітектури, вченого-мистецтвознавця, ентузіаста музейної справи С. А. Таранушенка та висвітлено історію його надходження у фонди Інституту рукопису НБУВ. На біографічному тлі проаналізовано комплекс матеріалів з історії українського народного будівництва як монументальних, так і житлових споруд. В аспекті досліджуваної теми висвітлена діяльність С. А. Таранушенка-музейника. Проаналізовано основні праці С. А. Таранушенка з історії народної архітектури, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ.

Ключові слова: С. А. Таранушенко, особовий архівний фонд, Інститут рукопису НБУВ, українське народне монументальне та житлове будівництво.

Серед численних особових архівів, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), почесне місце посідає документальний комплекс відомого історика українського народного мистецтва та архітектури, вченого-мистецтвознавця, ентузіаста музейної справи Стефана Андрійовича Таранушенка.

Майже 60 років життя С. А. Таранушенко присвятив дослідженню українських старожитностей у найширшому розумінні цього слова. Одним із перших серед науковців він здійснив мистецтвознавчий аналіз народної писанки; вивчав народний одяг, народні меблі та килими, кераміку, народне ткацьке ремесло та багато чого іншого. Та все ж найбільше С. А. Таранушенко був закоханий у народну архітектуру – монументальну та житлову.

Ще навчаючись на словесному відділенні історико-філологічного факультету Харківського університету, студент Таранушенко зарекомендував себе допитливим дослідником української старовини, багато подорожував по селах, розшукуючи й оглядаючи старовинні церкви. Через брак

спеціальної літератури він більше працював у архівах та музейних сховищах, аніж в університетській бібліотеці. Так, для написання своєї дипломної роботи С. А. Таранушенком було здійснено мандрівку Харківщиною, також він побував у Новгороді-Сіверському, Ново-Ропську, Чернігові, фотографував церкви та хати, робив креслення, працював в архівах. Результатом праці стала золота медаль за диплом.

По закінченні в 1916 р. університету С.А. Таранушенко був залишений при кафедрі теорії та історії мистецтва для підготовки до професури і призначений асистентом «красного мистецтва та старожитностей».

Влітку 1917 р. відбулася перша наукова експедиція С. А. Таранушенка – Університет відрядив його на Кавказ для ознайомлення з грузинською та вірменською архітектурою. Після досліджень у Тифлісі та Мцхета він прийняв пропозицію взяти участь у ще одній науковій експедиції, яку організував Кавказький історико-археологічний інститут для вивчення Ахалцихського повіту, Зарзми, Чуле, Сапари; вірменського городища Ані тощо. У своєму звіті після подорожі вчений-початківець писав: «Описания, к сожалению, оказались не всегда полными, местами не совсем точными... Поэтому мною во всех монастырях были сделаны, насколько позволяло время, промеры к поземным планам, корректирующие опубликованный материал, составлены дополнительные к описаниям заметки и сделан ряд ...фотографий» [1].

Такий скрупульозний підхід до наукової праці залишився у С. А. Таранушенка на все життя. Про кожну пам'ятку він збирав об'єктивні дані за розробленою ним самим анкетною, старанно обмірював будівлю, фотографував, укладав комплект креслень, додавав до цього витяги з рукописів та друкованих джерел. Паралельно він вивчав соціальні і матеріальні передумови монументального будівництва, зокрема заселення території, характер лісів, теслярське вміння, складав словнички будівельних термінів тощо. Крім того, С. Таранушенко розпочав студії житлового будівництва. Він обстежив усі харківські околиці, сфотографував понад 150 старовинних хат, зокрема й у Лебедині [2].

На той час житлом як мистецьким твором, як продуктом мистецько-архітектурної творчості українського народу наука практично не займалася. С. А. Таранушенку довелося розробляти наукові методи дослідження пам'яток архітектури, зокрема українського народного житла, яке тоді розглядалося лише як об'єкт побуту. «Наші дослідження над харківськими хатами, – писав молодий учений, – показали, що між ними можна знайти чудові зразки власно будівельної творчості і вони заслуговують на внесення їх до мистецьких пам'яток. ... значне число їх будовано майстрами з ласки Божої» [3].

Аналіз зібраного емпіричного матеріалу лягав в основу наукових праць С. А. Таранушенка. Так, його дослідження «Хата по Єлисаветинському пр. у Харкові» 1921 р. та «Старі хати Харкова» 1922 р. отримують схвальні відгуки фахівців, зокрема В. Січинський у своїй рецензії на перше видання пише: «... тема про українське хатне будівництво трактується наскрізь серйозно. Автор... підходить до сеї теми з цілком науковою метою, ... відчуває естетику і художній зміст архітектурної штуки... із величезною відданістю і якоюсь посвятою вложив силу праці в се ... видання» [4]. Наступна праця С. А. Таранушенка – альбом «Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини» – репрезентує 248 фотографій, що всебічно характеризують народне мистецтво краю XVII–XIX ст., зокрема монументальну і житлову архітектуру, малярство, графіку рукописних книг, скульптуру, килими, одяг (плахти, вишиванки), різьбу по дереву, кераміку, писанки [5]. Першим мурованим храмам Слобідської України присвячена стаття С. А. Таранушенка «Народні елементи в монументальній мурованій архітектурі Слобідської України XVII–XVIII ст.» [6].

Ще 1918 р. С. А. Таранушенко обійняв посаду старшого асистента Церковно-історичного музею м. Харкова. Так розпочався його музейний стаж і, відповідно, діяльність зі збереження старожитніх пам'яток культури України. І коли в січні 1920 р. розпочалася реорганізація всіх харківських музеїв, а також і музейних установ, евакуйованих із Західної України, він як фахівець з досвідом очолив новостворений Харківський музей українського мистецтва. Для збирання експонатів довелося організувати науково-практичні експедиції по всіх регіонах України. Зокрема, за два місяці, до кінця березня, вже було зареєстровано та сфотографовано 230 старовинних хат селянського типу м. Харкова.

Завдяки С. А. Таранушкові діяльність музею набула не лише популяризаційного, але й науково-дослідного та пам'яткоохоронного характеру. Так, протягом 1921–1922 рр. вченому вдалося завершити обміри та фотографування Покровського собору – визначної пам'ятки архітектури XVII ст. і в 1923 р. результати цього дослідження опублікувати у монографії «Покровський собор у Харкові», в якій він фахово довів відповідність собору традиціям дерев'яної храмової архітектури України [7]. Після захисту цієї праці як кандидатської дисертації в березні 1924 р. С. А. Таранушенко був обраний дійсним членом та завідуючим сектором мистецтва кафедри, а в 1924–1929 рр. – професором Харківського художнього інституту [8].

Співробітники музею розпочали комплексне дослідження архітектурних пам'яток Слобожанщини, зокрема обміри, фотографування, замальовки та виготовлення креслень дерев'яних храмів. У 1923 р. С. А. Таранушенко

разом із своїми колегами дослідив Кременчук і Золотоношу, в 1924 р. – Вінничину та Київ, у 1925 р. – Лебедин, у 1926–1927 рр. – Миргородщину, Прилуччину та Полтавщину, в 1930 р. – Кам'янець-Подільський та ін.

Працювати було важко. Зі спогадів С. А. Таранушенка знаємо, що все це не тільки вимагало напруженої роботи, але примушувало «на ходу» ставити і науково розв'язувати проблеми, пов'язані з побудовою експозиції музею. Доводилось займатися і архітектурою, і малярством; одночасно вивчати основні етапи розвитку орнаменту писанок і досліджувати історію килимарства; комплектувати твори; організовувати виставки та ін. Власне С. А. Таранушенко поповнив експозицію музею кількостями іконами, сотнею килимів, великою кількістю зразків кераміки, різьби, порцеляни тощо.

У 1920-ті роки – період війн та лихоліття – нагальною стала проблема збереження рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури, – їх треба було описувати, вивчати, реставрувати, створювати нормальні умови для їхньої збереженості. Працюючи в установах, що займалися охороною старожитностей, С. А. Таранушенко намагався зберегти від руйнації спорожнілі маєтки, перешкоджав вивезенню мистецьких пам'яток за кордон, опирався переплавленню для потреб індустріалізації знаменитих козацьких дзвонів, клопотався про виділення коштів на ремонти та реставрації. Він особисто виїжджав для огляду і визначення завдань охорони цих пам'яток. По Полтавському та Лубенському округах було взято на державний облік 76 монументальних, архітектурних, історико-меморіальних та археологічних пам'яток, зокрема садиба М. П. Драгоманова в Гадячі, будинок у Великих Сорочинцях, в якому народився М. В. Гоголь, тощо. Були збережені монастирі Мгарський біля Лубен, Хрестовоздвиженський у Полтаві, Спасо-Преображенська церква у с. Великі Сорочинці. Деякі з цих споруд, на жаль, до нашого часу дійшли тільки в описах фахівців минулого.

Як завідуючий архітектурно-монументальною секцією Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМИСу) С. А. Таранушенко розробив програму, серед першочергових завдань якої була реєстрація старовинних церков, їх опис, дослідження та охорона, обґрунтовуючи це у своїй пояснюючій записці так: «... старинные деревянные украинские церкви суть единственно-безусловные художественные ценности, дающие украинскому народу право на почетное место в мировом искусстве. ... они самое чистое и яркое отражение народной души. ... И вот с каждым днем деревянных церквей остается все меньше и меньше. Десять лет тому назад их можно было считать на Украине сотнями, теперь их едва наберется несколько десятков» [9]. Для якнайшвидшої реєстрації цих пам'яток він запропонував утворити

архітектурно-фотографічну та креслярську майстерні, які б виконували обміри, плани, креслення, а також відкрити курси реєстраторів з виявлення і фіксації пам'яток. «На архітектурній секції лежить обов'язок провести і прищепити в свідомості широких мас розуміння величезної цінності для нас і величезного значення для майбутніх поколінь творчості наших предків в області архітектури і монументального живопису...», – пророчо зауважував С. А. Таранушенко [10].

У середині 30-х років радянська держава приступила до планомірного винищення релігійних організацій та священнослужителів, а разом з ними й культових будівель. У 1933 р. припинили своє існування мистецтвознавчі кафедри у Києві та Харкові.

14 жовтня 1933 р. у сфабрикованій органами ДПУ УСРР справі так званого «Російсько-українського фашистського блоку» С. А. Таранушенка заарештували, звинувачуючи його у підготовці збройного повстання з метою повалення радянської влади в Україні, а Музей українського мистецтва ліквідували. Той факт, що С.А. Таранушенко під час експедицій найбільшу увагу приділяв вивченню архітектури церковної старовини, також фігурував у звинуваченнях науковця і трактувався як антирадянська діяльність [11]. Після звільнення в 1936 р. вчений працював у Курській обласній картинній галереї, там же, в Курську, пережив окупацію, ховаючи невивезені експонати, а після війни організував у відновленій галереї художні виставки, друкував статті про мистецтво [12] тощо. У 1950–1953 рр. завідував фондами Астраханської картинної галереї. У 1953 р. переїхав до Києва, де працював спочатку в Академії архітектури, а згодом – у Музеї архітектури, у відділі з вивчення історії українського мистецтва та народної творчості, продовжуючи вивчати українську народну і монументальну дерев'яну архітектуру, живопис, прикладне мистецтво та ін.

І після виходу на пенсію 1 травня 1963 р. С. А. Таранушенко продовжував займатися науковою роботою. 30 січня 1974 р. на засіданні Вченої ради Державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР було розглянуте питання про рекомендацію до друку його монографії «Житло старої Слобожанщини». В основу видання були покладені матеріали, зібрані в 1920–1929 рр. під час експедицій, які проводила Комісія з вивчення українського народного дерев'яного будівництва. У монографії репрезентовані пам'ятки народного хатнього будівництва, представлені їхні обміри та фотографії, використані історичні та архівні документи [13]. На жаль, значна частина будівель збереглася лише на старих фото.

Останньою роботою С. А. Таранушенка, що побачила світ у 1976 р., стала монографія «Монументальна архітектура Лівобережної України». «Унікальна праця Степана Таранушенка є невичерпним "кладезем мудрості"»

не тільки для істориків, мистецтвознавців, етнографів, психологів – дослідників таємниць мистецької творчості, але й для всіх творчих працівників в галузі архітектури... Кожний вдумливий архітектор, в якого не згасла іскра творчого горіння, знайде в цій книзі невичерпне джерело думок і знахідок, відкриє для себе і пізнає принципи побудови споруди в плані, організації її структури, ритміку розгортання об'ємів і розкриття простору» – таку характеристику у своїй передмові до видання дав Г. Н. Логвин. «Цій книзі, – продовжує він, – забезпечено довге життя... Вона збагатить світову архітектурно-мистецьку науку, навряд чи тепер буде можливим применшення або замовчування внеску українського народу до скарбниці світової архітектури, яку, в свою чергу, вже не можна буде розглядати без цього внеску» [14]. Цінність цієї праці полягає в тому, що всі обміри були зроблені автором тоді, коли пам'ятки ще існували: у ній надано обміри близько 100 пам'яток народної архітектури та понад 150 креслень дерев'яних споруд Лівобережжя. З приводу видання монографії «Монументальна архітектура Лівобережної України» М. Бажан у листі до видавництва «Будівельник» писав: «Вихід у світ цієї книги матиме... величезне значення для розвитку і дальшого поглиблення студій з історії українського мистецтва, української архітектури і будівництва...» і звертався до директора видавництва з проханням прискорити «... і зробити все потрібне для якнайліпшої якості цього видання» [15].

Свій архів С. А. Таранушенко перевіз із Харкова до Києва і в 1973–1975 рр. власноруч передав до відділу рукописів ЦНБ АН УРСР (нині Інститут рукопису НБУВ). На жаль, до академічної бібліотеки надійшов не весь архів мистецтвознавця – частина документів була втрачена, коли С. А. Таранушенко перебував на засланні, частину він передав у різні музеї, зокрема до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва та Музею імені Т. Г. Шевченка [16], частину подарував приватним особам, зокрема І. Стешенку, В. Пуцку, М. Бажану та іншим своїм друзям та знайомим [17]. Можна лише уявити собі загальний обсяг фонду вченого, якщо навіть те, що було описане та сформоване в справі в Інституті рукопису нараховує 6285 одиниць зберігання.

Представимо тільки те, що так чи інакше стосується теми наших студій. Це, зокрема, Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини (1920–1922); Музей українського мистецтва у Харкові (1928); Селянське житло південної Слобожанщини (1931–1958); Народное зодчество Западной Украины (1941); Урядові будівлі Гетьманщини XVIII ст. (1955); Вітряки (1957); Поліське народне житло (1959); Кам'яниця Константиновича в Чернігові (1961); Житло старої Слобожанщини (1973); Харківський Покровський собор – пам'ятка Слобожанської культури XVII ст. (1973); Найстаріша

пам'ятка дерев'яної монументальної архітектури Лівобережної України (церква Троїці в Пакулі) (1973); Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України (б. д.) [18] та багато ін.

Значну частину архіву представляють матеріали з переліком населених пунктів, де зроблені обміри; статті та нотатки про пам'ятки мистецтва та архітектури Києва і Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини, Слобожанщини, Чернігівщини, Полісся, Закарпаття, про подорожі Слобожанщиною; обміри, малюнки, фотографії до праць «Хати Лебедина», «Дерев'яне будівництво Лівобережної України XVIII ст.», «Архітектура урядових будівель Лівобережної України XVIII ст.» [19].

Крім того, у фонді фундатора мистецького вивчення творчості українського народу зберігаються документи з іконографії, зразки надгробків на старому єврейському кладовищі у Кам'янці-Подільському; матеріали до історії українського селянського мистецтва; звіти та щоденники про відрядження очолюваних ним експедицій з вивчення пам'яток монументальної дерев'яної церковної архітектури, мурованої культової архітектури, малярства та золотарства на Полтавщині, Чернігівщині, Слобідській Україні, Закарпатті, Запоріжжі, Поліссі тощо.

Наостанок хочеться зацитувати В. Пуцка, який справедливо відзначив, що неможливо «...охопити одним поглядом все, що встиг зробити для розвитку українського мистецтвознавства Стефан Андрійович Таранушенко» [20].

Список використаних джерел

1. Предварительный отчет о командировке в Зарзму, Чуле и Сапару // С. А. Таранушенко. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. – Х., 2011. – С. 193.
2. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 408–1329.
3. Косміна Т. Вчений-новатор, патріарх українського мистецтва // С. А. Таранушенко. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. / упоряд. О. О. Савчук. – Харків, 2011. – С. 243.
4. Січинський В. Рец. на: Пам'ятки українського мистецтва. Будівництво. Таранушенко С. Хата по Єлисаветинському пр. під ч. 35 в Харькові. Обміри та рисунки В. Троценка // С. А. Таранушенко. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. / упоряд. О. О. Савчук. – Харків, 2011. – С. 230.
5. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 5985, 6245, 6246, 6249.
6. Там само, од. зб. 7.
7. Там само, од. зб. 4–6.
8. Сергій Білокінь. Велетень мистецтвознавства // Пам'ятки України. – 1989. № 3. – С. 14.
9. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 1354, арк. 7–8.

10. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. I. 1917 р. – середина 20-х років. – К., 1995. – С. 87.
11. Чернікова І. С. А. Таранушенко – видатний пам'яткознавець... // С. А. Таранушенко. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. / упоряд. О. О. Савчук. – Харків, 2011. – С. 279.
12. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 1408–1410, 1607–1608.
13. Там само, од. зб. 1656–1657.
14. Там само, од. зб. 1666.
15. Там само, од. зб. 1664.
16. Там само, од. зб. 6222.
17. Там само, од. зб. 6223.
18. Лисоченко І. Д., Маср Т. Г. Таранушенко Стефан Андрійович // Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник. – К., 2002. – С. 532–533.
19. ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 989–1326.
20. В. Г. Пуцко. С. А. Таранушенко : шістдесят років, присвячених мистецтвознавству // С.А. Таранушенко та проблеми вивчення мистецтва Слобожанщини XVIII–XIX століть: тези доп. та повідомл. наук.-теор. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. Стефана Андрійовича Таранушенка (1889–1976). – Суми, 1989. – С. 3.

References

1. Taranushenko, S. A. (2009). Predvaritelnyi otchet o komandirovke v Zarzmu, Chule i Saparu [Preliminary report on a working trip to Zarzma, Chula and Sapara]. In *Naukova spadshchyna. Kharkivskiy period. Doslidzhennia 1918–1932 rr.* [Scientific heritage. Kharkiv period. Research of 1918–1932] (O. O. Savchuk, Comp., p. 193). Kharkiv. [In Ukrainian].
2. Fond 278, Units 408–1329. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Kosmina, T. (2011). Vchenyi-novator, patriarch ukrainskoho mystetstva [Scientist-innovator and patriarch of Ukrainian art]. In S. A. Taranushenko, *Naukova spadshchyna. Kharkivskiy period. Doslidzhennia 1918–1932 rr.* [Scientific heritage. Kharkiv period. Research of 1918–1932] (O. O. Savchuk, Comp., p. 243). Kharkiv. [In Ukrainian].
4. Sichynskiy, V. (2011). Review of Pamiatky ukrainskoho mystetstva. Budivnytstvo. Taranushenko S. Khata po Yelysavetynskomu provulku pid chyslom 35 v Khar-kovi. Obmiry ta rysunky V. Trotsenka. In S. A. Taranushenko, *Naukova spadshchyna. Kharkivskiy period. Doslidzhennia 1918–1932 rr.* [Scientific heritage. Kharkiv period. Research of 1918–1932] (O. O. Savchuk, Comp., p. 230). Kharkiv. [In Ukrainian].
5. Fond 278, Units 5985, 6245, 6246, 6249. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Fond 278, Unit 7. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Fond 278, Units 4–6. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
8. Serhii Bilokin. Veleten mystetstvoznavstva [Serhii Bilokin: a giant of art studies] (1989). In *Pamiatky Ukrainy* [Artifacts of Ukraine]. No. 3, p. 14. [In Ukrainian].

9. Fond 278, Unit 1354, pp. 7–8. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
10. Nestulia, O. (1995). *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini. 1917–1941 rr.* [Destiny of church antiquity in Ukraine. 1917–1941]: Part 1. 1917 r. – seredyna 20-kh rokiu [1917 – mid-20th years] (p. 87). Kyiv. [In Ukrainian].
11. Chernikova, I. (2011). Taranushenko – vydatnyi pamiatkoznavets... [Taranushenko as a famous monuments researcher...]. In S. A. Taranushenko, *Naukova spadshchyna. Kharkivskiyi period. Doslidzhennia 1918–1932 rr.* [Scientific heritage. Kharkiv period. Research of 1918–1932] (O. O. Savchuk, Comp., p. 279). Kharkiv. [In Ukrainian].
12. Fond 278, Units 1408–1410, 1607–1608. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Fond 278, Units 1656–1657. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
14. Fond 278, Unit 1666. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
15. Fond 278, Unit 1664. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
16. Fond 278, Unit 6222. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
17. Fond 278, Unit 6223. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
18. Lysochenko, I. D., Maier, T. H. (2002). Taranushenko Stefan Andriiovych [Taranushenko Stefan Andriiovych]. In *Osobovi arkhivni fondy Instytutu rukopysu: putivnyk* [Personal archival fonds of the Institute of Manuscript: reference book] (pp. 532–533). Kyiv. [In Ukrainian].
19. Fond 278, Units 989–1326. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
20. Putsko, H. (1989). S. A. Taranushenko: shistdesiat rokiu, prysviachenykh mystetstvoznavstvu [S. A. Taranushenko: sixty years devoted to art studies]. In S. A. *Taranushenko ta problemy vyvchennia mystetstva Slobozhanshchyny XVIII–XIX stolit: tezy dopovidei ta povidomlen naukovo-teoretychnoi konferentsii, prysviachenoii 100-richchiiu vid dnia narodzhennia Stefana Andriiovycha Taranushenka (1889–1976)* [S. A. Taranushenko and issues of the study of art of the 18th–19th centuries Slobozhanshchyna: proceedings of the scientific and theoretical conference on the 100th anniversary from the birth of Stefan Andriiovych Taranushenko (1889–1976)] (p. 3). Sumy. [In Ukrainian].

Stepchenko Olha Petrivna,

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Personal archival fond of S. A. Taranushenko from the fonds of the Institute of Manuscript of VNLU as a source on the history of Ukrainian common monumental and residential construction.

The article presents general characteristics of the composition and contents of documents from the personal archive of a famous historian of Ukrainian common art and architecture, a scientist and source studies expert, an enthusiast of museum affair

S. A. Taranushenko. It covers the history of its acquisition in the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Through the biographical background, the author analyzes a complex of materials on the history of Ukrainian common construction of both sacral and residential buildings. The paper presents methods of S. A. Taranushenko's work on the composition of descriptions of the objects of Ukrainian common architecture, in particular, the work sheets developed by S. A. Taranushenko himself, necessary measurements, photographs, complexes of drawings, studies of archival documents, analysis of social and material prerequisites for construction, etc. In the aspect of the topic of the research, the activity of S. A. Taranushenko as a museum researcher is reviewed. Main works of S. A. Taranushenko on the history of common architecture deposited in the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, in particular his last monograph of 1976 "Monumental Architecture of Left-Bank Ukraine" and working materials for it, which illustrate the researcher's creative process, are announced.

Key words: S. A. Taranushenko, personal archival fond, Institute of Manuscript of VNLU, Ukrainian common monumental and residential construction.

Степченко Ольга Петровна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Личный архивный фонд С. А. Таранушенко из фондов Института рукописи НБУВ как источник по истории украинского народного монументального и жилищного строительства.

В статье представлена общая характеристика состава и содержания документов личного архива известного историка украинского народного искусства и архитектуры, ученого-искусствоведа, энтузиаста музейного дела С. А. Таранушенко, освещена история его поступления в фонды Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. На биографическом фоне проанализирован комплекс материалов по истории украинского народного строительства как монументальных, так и жилых сооружений. Представлена методика работы С. А. Таранушенко над созданием описаний образцов народной архитектуры Украины, в частности разработанные им самим анкеты, необходимые обмеры, фотографирование, комплексы чертежей, изучение архивных документов, анализ социальных и материальных предпосылок строительства и др. В аспекте исследуемой темы раскрыта деятельность С. А. Таранушенко как музейоведа. Проанонсированы основные труды С. А. Таранушенко по истории народной архитектуры, которые хранятся в Институте рукописи НБУВ, в частности его последняя монография 1976 г. – «Монументальна архітектура Лівобережної України» – и рабочие материалы к ней, освещающие творческий процесс исследователя.

Ключевые слова: С. А. Таранушенко, личный архивный фонд, Институт рукописи НБУВ, украинское народное монументальное и жилищное строительство.

*Юлія Костянтинівна Рудакова,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

МЕТОДИКА АТРИБУЦІЇ ДЕФЕКТНИХ ВИДАНЬ, НАДРУКОВАНИХ ЛАТИНСЬКИМ ШРИФТОМ

Проаналізовано основні підходи та методи атрибуції дефектних примірників латиношрифтних видань, тобто можливі шляхи встановлення авторства та назви, вихідних відомостей примірників, які збереглися без титульних аркушів, початкових і кінцевих фрагментів тексту. Виділено складові видань, найбільш результативні при проведенні атрибуції: підзаголовки, підписи в присвятах і передмовах, колофони, верхні та нижні колонтитули, дозволи на друк тощо. Розглянуто приклади атрибуції за змістом творів.

Ключові слова: атрибуція стародруків, бібліографічний опис, автор, назва, вихідні відомості, електронні каталоги, цифрові ресурси, повнотекстова копія видання.

Наявність великої кількості дефектних примірників у бібліотеках-фондоутримувачах стародрукованих видань постійно актуалізує проблему атрибуції, тобто встановлення основних бібліографічних відомостей про видання – автора, назву, вихідні дані, пагінацію чи фоліацію тощо. Адже багато книг збереглося без титульних аркушів, початкових і кінцевих частин тексту, у вигляді фрагментів із середини книги, також уривків різних видань твору, зшитих в один книжковий блок, окремих аркушів, використаних як форзаці аркуші тощо. Тим часом загальноприйнятої методики атрибуції таких книг немає. Часом брак необхідних бібліографічних даних спричинений не дефектністю примірника, а відсутністю інформації в самому виданні. Найчастіше в таких випадках виникає потреба у встановленні авторства та вихідних даних, тобто місця друку, видавництва чи року видання. Метою даної публікації є визначення на основі досвіду практичної роботи можливих шляхів і методів атрибуції дефектних примірників стародрукованих видань, надрукованих переважно латинським шрифтом.

Усі відомості та компоненти, за якими можна атрибутувати дефектний примірник, містяться в ньому самому. Важливо їх віднайти, виокремити, визначити ступінь інформативності для встановлення основних бібліографічних даних, які потім необхідно звірити з доступними бібліографічними

показчиками та каталогами, насамперед національними, адже в них найповніше відображено друковану продукцію певної країни чи регіону. Так, для української бібліографії актуальним і незамінним у пошуку є каталог українських стародруків Я. Запасака, Я. Ісаевича «Пам'ятки книжкового мистецтва», виданий у 2-х книгах, 3-х томах у 1981–1984 рр. [1]. Зокрема, за цим каталогом можна атрибутувати дефектний примірник на основі даних про персоналії.

Сучасний стрімкий розвиток електронних технологій полегшує роботу бібліографа та часто змінює її принципи й методику. Доступ до електронних каталогів і цифрових ресурсів світових бібліотек допомагає якісніше виконувати бібліографічну роботу, а часом дає єдиний спосіб перевірити чи встановити необхідні бібліографічні дані, особливо коли виникає потреба в атрибуції дефектного примірника. З огляду на постійне збільшення наповненості баз даних бібліографічних описів, а також появу у вільному доступі все більшої кількості повнотекстових електронних копій стародруків, можливості атрибуції дефектних латиношрифтових видань весь час розширюються. Серед електронних ресурсів найбільш інформативними та зручними в користуванні є такі: зведена база світових електронних каталогів, створена на базі Технологічного інституту Карлсруе (електронна адреса: <https://kvk.bibliothek.kit.edu/>), зведений каталог фондів польських наукових бібліотек NUKAT (електронна адреса: <http://katalog.nukat.edu.pl/>), зведений пошуковий ресурс імен і міст CERL Thesaurus (електронна адреса: <https://thesaurus.cerl.org/>), ресурс оцифрованих видань books.google тощо.

Перед початком проведення атрибуції дефектного примірника бібліографу важливо впевнитися, що він має справу з окремим виданням або окремим томом видання. Часто стародруки зберігалися в конволютах, або зшитках, в які оправлялися різні видання чи різні томи/частини одного видання. Наступні, після першого, алігати, тобто складові конволюта, повинні мати самостійні титульні аркуші. У випадку, якщо в один блок опрацьовано різні томи/частини одного видання, атрибуція може звестися до перевірки елементів бібліографічного опису того тому/частини, який не має титульного аркуша. Якщо другий і наступні алігати в конвolutі є різними творами одного автора, варто перевірити перший дефектний алігат, чи не є він твором того ж автора. Тому, приступаючи до атрибуції, бібліограф повинен переглянути весь блок книжки, попутно встановивши в загальних рисах формулу пагінації чи фоліації примірника для проведення детальнішої звірки на наступному етапі роботи.

Ще одним важливим вступним етапом є вивчення дефектного примірника на наявність написів, які можуть містити необхідні бібліографіч-

ні відомості. Часто колишні власники дефектних примірників записували на форзацах або берегах першого аркуша книги повну чи скорочену назву твору, прізвище автора, місце, рік видання тощо. Ці дані, звичайно, вимагають перевірки, але часто дають достатню інформацію для встановлення основних бібліографічних даних книжки. Назву твору, рік також може містити верхня кришка чи корінець оправи у вигляді тиснення або напису на наліпці, але, як показує практика роботи зі стародруками, дуже часто такі написи містять надто недостатні чи взагалі неправильні дані, які лише ускладнюють атрибуцію дефектного примірника. Наприклад, власник книжки міг замовити напис на корінці з узагальненою, зрозумілою йому назвою твору, яка може дослівно не відповідати дійсній назві видання, а тому лише заплутає бібліографа. Витиснений на оправі рік може бути роком виготовлення оправи, а не друку книжки.

Необхідні дані для проведення атрибуції дефектного примірника можуть містити такі його складові: заголовок основного тексту, підзаголовок, підпис автора чи видавця наприкінці присвяти, передмови, іноді наприкінці тексту, колофон або інформація про вихідні дані на останній сторінці, верхній і нижній колонтитули, дозвіл на друк.

Часто основній частині тексту значного за обсягом стародрукованою видання передує назва твору з або без зазначення автора (для авторського твору). Наприклад, на с. 1 у одному з гданських видань 1647 р. міститься заголовок «*Ioannis Demetrii Sulikovii archiepiscopi leopoliensis Commentarius brevis Rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti Poloniae Regis, anno MDLXXII mense Iulio Knisini mortui*», який дослівно повторює назву твору, вміщену на титульному аркуші. В цьому заголовку зазначено автора твору – львівського архієпископа Яна Димитрія Соліковського (Суліковського; Solikowski, Jan Dymitr; 1539–1603) та його назву (пагінація видання: [16], 231 с.; формат 4°). Передмову підписав гданський видавець Георг Фьорстер (Förster, Georg; 1615–1660). В іншому дефектному примірнику, який нам довелося атрибутувати, на с. 1 міститься заголовок «*Scholæ pietatis exercituum quotidianum*», перші два слова якого є початком назви твору «*Schola pietatis, seu Selectiores devotiones ad usum juventutis scholarum piarum*» А. К. Жеглицького (Żeglicki, Arnolf Kazimierz; 1697–1766), виданого у Варшаві в 1787 чи 1792 р. (пагінація: [22], 392, [6] с.; формат 12°, висота блоку примірника 12,4 см). За даними покажчика К. Естрайхера «*Bibliografia Polska*» [3, 35, s. 209; 3, 5, s. 321], цей твір наприкінці XVIII – на початку XIX ст. перевидавався понад десять разів, але за формулою пагінації пошук при атрибуції вдалося звузити до двох зазначених років. Остаточо встановити всі бібліографічні відомості примірника дала би можливість електронна копія, якої поки що, на жаль, немає на електронних ресурсах.

Якщо в дефектному примірнику немає значної кількості початкових аркушів, включно з першим підзаголовком, заголовки інших частин або творів видання також можуть дати можливість його атрибутувати, якщо інформацію про них внесено в електронні бази даних, за допомогою яких здійснюється пошук. Якщо ці твори видавалися також окремо, за їх допомогою в будь-якому випадку можна встановити автора. Саме за назвою третього твору «*Oratio ecclesiae exulantis ad Deum patrem*» нам вдалося атрибутувати видання 1549 р. – збірник трьох творів Філіпа Меланхтона (Melancthon, Philipp; 1497–1560) під загальною назвою «*Orationes aliquot patrum*» (фоліація: [16] арк.; формат 8°). Місце друку та видавців зазначено наприкінці твору в колофоні: *Norimbergæ apud Iohannem Montanum & Vlricum Neuber* (Нюрнберг: Й. Монтанус (або Й. Вом Берг) і У. Нойбер). Рік видання визначено за електронними каталогами та покажчиком німецької бібліографії (доступним у вигляді електронної бази) «*Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*» (VD16) [4]: з такими вихідними даними за інші роки видання зі вказаною вище чи подібною назвою не виявлено. Електронна копія іншого примірника видання дозволила остаточно перевірити правильність атрибуції наявного дефектного палеотипа, від якого збереглася лише його друга половина.

Вихідні відомості видання, вміщені на останній сторінці, можуть бути самостійним джерелом інформації при атрибуції дефектного примірника, в якому не збереглися початкові аркуші. Відомості в колофоні можуть навіть бути ширшими, ніж зазначені на титульному аркуші (на якому їх взагалі може не бути), і містити додаткові дані про видавця, друкаря, місце друку книжки. В деяких виданнях дані про видавця подано на титульному аркуші, а про друкаря – в колофоні. При атрибуції такого видання пошук за друкарем може не дати результату, якщо в каталогах і базах даних, за якими здійснюється пошук, вміщено інформацію лише з титульного аркуша – про видавця.

Ще одним елементом видання, який часто є ефективним при атрибуції дефектних примірників, насамперед видань, які складаються з одного авторського твору, є верхній колонтитул. Це короткий текст, розташований над верхнім рядком основного тексту, котрий на кожній сторінці повторює скорочений варіант назви твору чи його відповідного розділу, допомагаючи читачеві легше орієнтуватися в тексті. Для бібліографа, який працює з дефектним примірником, найбільш сприятливим є той варіант, при якому в колонтитулі повторюється назва всього твору чи її початок. Оригінальна назва авторського твору дає значно більше шансів при пошуку на відміну від збірних назв типу «Проповіді», «Роздуми» тощо або уніфікованих назв літургійних книг, підручників і т. п. Якщо твір часто перевидавався, наступним

етапом атрибуції є встановлення вихідних відомостей. На цьому етапі визначальними чинниками стають пагінація чи фоліація, шрифти та характер друку, папір, елементи художнього оздоблення. Деякі твори ніколи не перевидавалися, що значно полегшує пошук. Прикладом є твір В. Л. Рвачовського (Rvačovský, Vavřinec Leandr; 1525–1591) «Massopust, Knijha o vvedenij w prawau a Bohu milau robožnost...», ілюстрований тематичними ксилографічними гравюрами та виданий у Празі в 1580 р. (фоліація: [16], ССХС, [12] арк.; формат 4°). Примірник, який зберігся без кількох початкових і кінцевих аркушів, було атрибутовано за допомогою електронних баз даних за підписами автора у присвяті та передмові до читача та за колонтитулами, які містять назви розділів, у кожному з яких повторюється слово *massopust*.

У XVIII ст. в Європі набула поширення практика використання нижнього колонтитулу для маркування складових частин багатотомного видання. На першому аркуші кожного зошита під нижнім рядком зліва вказувалися такі бібліографічні відомості (в різному порядку, зі скороченнями): прізвище автора, початок назви твору, номер тому, іноді рік видання. При потребі атрибуції такого видання головна складність полягає в необхідності правильно розшифрувати скорочення назви твору та прізвища його автора.

Ще однією інформативною складовою частиною видання при атрибуції дефектного примірника є дозвіл на друк і його різновиди (*approbatio*, *confirmatio*, *imprimatur*, *reimprimatur* тощо). Цей елемент не обов'язково, але дуже часто наявний у виданні. Його надавали представники духовної, а з XVI ст. – також і світської влади. Розміщували його як на початку видання перед чи після присвяті або передмови, індексів, так і наприкінці після всіх інших складових, таких, як зміст, перелік помилок тощо. Як правило, в дозволі на друк зазначається, на яке видання його надано, може бути вказаний і автор твору. Часто цей елемент містить також вказівку на місце та час надання, обов'язково містить прізвище та посаду особи, яка санкціонувала видання. Ці дані можуть бути відправною точкою при встановленні вихідних відомостей видання, адже досвід роботи зі стародруками показує, що цензурування та друк твору часто відбувалися в одній і тій самій місцевості та не були сильно розведені в часі. Хоча в бібліографії відомі й такі випадки, коли дані про дозвіл на друк і вихідні відомості видання були дуже далеко розведені між собою як територіально (в іншій країні), так і хронологічно (через декілька десятиліть). Якщо видання має декілька таких дозволів або повідомлень про передрук, найбільш актуальним при атрибуції є останній запис. Мова дозволу на друк може відрізнятися від мови видання. У такому випадку вказана в ньому назва потребує перекладу. Наприклад, у латиномовному *Approbatio*, вміщеному наприкінці видання твору М. де Роа (Roa, Martín de; 1561–1637) «*Czysciec albo stan*

dusz w czyscu zostajacych...», вказано, що його дано на книгу під назвою «Status animarum Purgatorii», перекладену з латинської на польську мову. Дозвіл на друк підписав львівський римо-католицький архієпископ Миколай Ігнатій Вижицький (1698–1757) у Львові 12 жовтня 1750 р. Зазначена в дозволі назва є відповідником частини назви книжки польською мовою «stan dusz w czyscu». На титульному аркуші вказано, що її було перекладено з іспанської на італійську, потім на латинську і нарешті на польську мову, видано в друкарні Львівського єзуїтського колегіуму в 1751 р. (пагінація: [?], 1–336, 327–378, [24] с.; формат 16°, висота блоку примірника 13,7 см). Оскільки в атрибутованому примірнику немає початкових аркушів до с. 3 основного тексту, а бібліографія не містить достатніх даних [1, 1777; 3, 26, s. 317], формула пагінації у першому рахунку залишається неповною.

Часто розглянуті вище складові видання не дають достатньої інформації для результативного пошуку бібліографічних відомостей про дефектний примірник або взагалі відсутні в ньому. В таких випадках основним джерелом відомостей для атрибуції дефектного примірника стає текст твору. Зміст твору, його жанр, зміст передмови, згадані в тексті особи, події чи дати, перевірені за каталогами та бібліографічними покажчиками, особливо тими, які містять якнайповніші дані про персоналії, художнє оформлення, пагінацію/фоліацію та сигнатури, можуть стати зачіпкою для розгадування ребуса. На жаль, такий пошук далеко не завжди дає бажаний результат. Наприклад, якщо необхідно атрибутувати збірник проповідей або теологічний трактат про сім таїнств і багато інших творів подібної надзвичайно поширеної у стародрукований період тематики, брак прізвища автора практично унеможливує результативний пошук. Вдала атрибуція таких видань може бути випадком. Варто зазначити, що ширшим є коло можливостей при атрибуції стародруків ранніх періодів – інкунабул, видань XVI ст., меншою мірою XVII ст., адже вони краще вивчені, описані в каталогах, відображені в електронних каталогах і базах даних, досить широко представлені на цифрових ресурсах, взагалі на сучасному етапі вони є пріоритетом при створенні електронних копій.

Атрибуція деяких типів видань має свою специфіку. Наприклад, Біблії. Адже її зміст та складові широковідомі та легко визначаються, але надзвичайно широка тиражованість Святого Письма та його окремих частин у всі періоди книгодрукування ускладнює пошук вихідних відомостей при атрибуції певного дефектного примірника. В такому випадку варто звертати увагу на такі додаткові ознаки, як мова видання, зокрема його одно- чи багатомовність, передмова укладача, перекладача чи видавця, шмуцтитули, формат видання, художнє оформлення, зокрема наявність гравюр тощо.

Наприклад, нам довелося атрибутувати примірник Нового Завіту грецькою мовою, який починається з Євангелія від Матвія на с. 5 і обривається на середині слова в Другому посланні св. апостола Павла до Тимофія на с. 734. На с. 592 (помилково, правильно: 529) міститься шмуцтитул, яким розпочинаються Послання апостола Павла. На шмуцтитулі зазначено рік M.DC. (1600). За каталогами та бібліографічними покажчиками [наприклад: 2, В 1678; 4, ZV 1888] єдиним варіантом за цей рік з підходящою кількістю сторінок і сигнатурною формулою є франкфуртське видання, описане в більшості бібліографічних джерел за його латиномовною назвою «Novum Testamentum. Ut ex Bibliotheca Regia ann. 1546. per Robertum Stephanum excusum fuit» (пагінація: 892, [4] с.; формат 16°, висота блоку примірника 12,2 см). Видання має двомовний титул, передмову та примітку про помилки латинською мовою, основний текст грецькою мовою.

Ще один приклад Біблії – це двомовне латино-польське видання, поділене на два томи, з яких ми маємо лише другий. Він вміщує книги пророків зі Старого Завіту (з окремою пагінацією) та Новий Завіт (з окремою пагінацією). Текст надруковано в дві шпальти паралельно двома мовами, причому на непарних сторінках першою йде польськомовна, на парних – латиномовна. Попередні книги Старого Завіту склали перший том, у ньому ж міститься загальний титул видання. В покажчику польської бібліографії К. Естрайхера вміщено лише один запис про двомовне видання Біблії – з назвою латинською мовою: «Biblia sacra latino-polonica vulgatae editionis», видане у Вроцлаві в 1771 р. (пагінація 1-го тому: [36], 1386, [4] с., пагінація 2-го тому: 558, 524, [4] с.; формат 4°) [3, 13, 13]. Пагінація атрибованого примірника повністю співпадає з даними покажчика. Інформацію про те, що другий том також повинен починатися з титульного аркуша, віднайти не вдалося. Напевно, другий титул не був передбачений, оскільки поділ цього видання на томи очевидно був здійснений лише для зручності користування з огляду на його великий обсяг, і окреме існування другого тому не передбачалося. І хоча наш примірник виявився повним, відсутність титульного аркуша зумовила потребу в його атрибуції.

Багато видань невеликого обсягу не мають таких складових як передмови з підписом автора, додаткові підзаголовки, колонтитули тощо. Яскравим прикладом є панегіричні видання – прозові та віршовані привітання, промови, проповіді при святковій або сумній подіях тощо, які не були великої популярності в XVII–XVIII ст. Для таких видань основним визначником при проведенні атрибуції можуть бути персоналії, яким присвячено твори чи які в них згадуються. Результативний пошук за персоналіями можливий при наявності повних даних про осіб, згаданих у виданні, в каталогах і бібліографічних довідниках. Як зазначалося вище, каталог

українських стародруків Я. Запасака, Я. Ісаєвича [1] є досить ефективним при такому пошуку для видань, надрукованих на території сучасної України, адже його укладачі додали до бібліографічних описів видань також дані про жанр творів, осіб, яким їх присвячено, інформацію про художнє оздоблення з іменами граверів, якщо вони відомі. Каталог доповнює науково-довідковий апарат, у складі якого, зокрема, – покажчики тематичний, граверів та іменний. При проведенні пошуку за персоналіями варто встановити роки життя осіб, дату події, якій присвячено видання, найпізнішу дату, згадану в тексті, чи подібні хронологічні визначники, за допомогою яких можна звузити коло пошуку при встановленні часу виходу видання з друку. Для панегіричного твору дата події, якій його присвячено, найчастіше є роком друку чи максимально наближена до нього, адже інакше такий твір втратив би свою актуальність, якщо був би виданий значно пізніше – через кілька років.

З розвитком електронних технологій з'являються нові, раніше не використовувані формальні способи пошуку. Один із них – за випадковими фразами з тексту твору, здубльованими в пошуковій системі. Цей метод, наприклад, є доволі результативним для оцифрованих видань, розміщених на ресурсі books.google. Система веде пошук за заданими словами та пропонує низку результатів, за посередництвом яких можна перейти безпосередньо до електронної копії видання та звірити її з атрибутованим дефектним примірником. У такий спосіб можна встановити якщо не видання, то принаймні автора та назву твору, за якими можна проводити подальший пошук.

Часом значимо при встановленні бібліографічних даних дефектного примірника стає додаткова інформація, вміщена у виданні, але безпосередньо не пов'язана з текстом твору. Так, у XVIII ст. до видань почали додавати інформацію про інші видання, які готуються до друку у відповідному видавництві чи друкарні. Очевидно, що рік друку атрибутованого дефектного примірника не може бути пізнішим за роки друку таких анонсованих видань. Саме на підставі такої інформації нам вдалося атрибутувати збірник найбільш відомих проповідей Ж. Б. Масійона (Massillon, Jean Baptiste; 1663–1742) «Petit cahême», виданий у Парижі в 1802 р. (пагінація: [8], 325, [3] с.; формат 18°, висота блоку примірника 14,4 см). Дефектний примірник починається зі с. 3. Перед кожною проповіддю вміщено підзаголовки, повторені в колонтитулах, які при пошуку результату не дали. Заголовки починаються зі слова *sermon* («слово»), яке також не є результативним при пошуку, оскільки не використане в назві видання. Остання сторінка тексту (с. 325) містить вказівку на друкаря «De l'imprimerie de Crapelet», однак друкарів із таким прізвиськом було декілька. На остан-

ньому аркуші подано перелік із чотирьох позицій видань, які в той час готувалися до друку. Три з них вийшли в 1802 р., четверте – кількома роками пізніше. Переглядаючи дані електронних каталогів за 1802 р. на прізвище видавця/друкаря Crapelet, ми звернули увагу на видання проповідей Ж. Б. Масійона, яке при звірці пагінації, сигнатурної формули, а згодом електронної копії виявилось потрібним нам виданням. Його було видано в друкарні Шарля Крапле (Crapelet, Charles; 1762–1809), а на титульному аркуші зазначено лише прізвище видавця А. О. Ренуара (Renouard, Antoine Augustin; 1765–1853). У більшості електронних каталогів, за якими здійснювався пошук, дані про друкаря не внесено, що і спричинило додаткові труднощі при атрибуції.

На сучасному етапі все більшого поширення набуває такий елемент бібліографічного опису видання, як фінгерпринт – ідентифікатор стародруків, що являє собою групу знаків, узятих із визначених правилами сторінок тексту видання. Він може стати дієвим і швидким способом атрибуції дефектного примірника, в якому втрачено титульний аркуш і наявні наступні аркуші, з яких він формується, якщо в електронних каталогах, за якими ведеться пошук, цей елемент опису видання вказано. Однак для атрибуції примірника, в якому не збереглася значна кількість початкових аркушів, фінгерпринт використати неможливо, адже немає тих сторінок, з якого його необхідно формувати.

Ми розглянули основні підходи та методи атрибуції дефектних примірників латиношрифтних видань, хоча не охопили всі типи видань, які доводиться атрибутувати, тобто встановлювати авторство та назву видань, їх вихідні відомості з метою складення повного бібліографічного опису відповідного примірника з подальшим внесенням його до карткового та електронного каталогів. Як найбільш результативні для проведення атрибуції ми виокремили такі складові частини видань, як підзаголовки, підписи в присвятах і передмовах, колофони, верхні та нижні колонтитули, дозволи на друк тощо. Також ми описали випадки, коли виникає необхідність звертатися безпосередньо до змісту твору. В статті не приділено спеціальної уваги способам атрибуції дефектних примірників за друкарським матеріалом – шрифтами та елементами художнього оздоблення, однак слід зазначити, що він найбільше спрацьовує в тих випадках, коли бібліограф досліджує продукцію певних друкарень, накопичуючи фактичний матеріал про друкарські елементи, які в них використовувалися. З огляду на надзвичайну жанрову та тематичну різноманітність латиношрифтних видань, велику варіативність способів їх художнього оздоблення, – універсальних схем їх атрибуції немає. Певні підходи та методи атрибуції дефектних примірників бібліограф напрацьовує з досвідом роботи з відповідними виданнями.

Список використаних джерел

1. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні : у 2-х кн., 3-х ч. – Львів : Вища школа, 1981–1984.
2. Adams H. M. *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge libraries* / comp. by H. M. Adams. – Cambridge : University press, 1967. – Vols. 1–2.
3. Estreicher K. *Bibliografia Polska*. – Kraków, 1882–2007. – Т. 8–35 (у посиланнях друга цифра – номер тому).
4. *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts* : VD 16 / hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel ; [Red. Irmgard Bezzel]. – Stuttgart : Hiersemann, 1983–2000. – Bd. 1–25.

References

1. Zapasko, Ya. P., Isaievych, Ya. D. (1981–1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetsva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art: catalog of old-printed books published in Ukraine] (in 2 books, 3 parts). Lviv: Vyscha shkola. [In Ukrainian].
2. Adams, H. M. (1967). *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge libraries* (Vols. 1–2). Cambridge: University press. [In English].
3. Estreicher, K. (1882–2007). *Bibliografia Polska* (T. 8–35). Kraków. [In Polish].
4. Bezzel, I. (Red.). (1983–2000). *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts: VD 16* (Bd. 1–25). Stuttgart: Hiersemann. [In German].

Rudakova Yuliia Kostiantynivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Methods of attribution of defective copies printed with Roman type.

All information and elements, which help in attribution of a defective copy, are contained in the copy. Information needed for attribution of a defective copy may be contained in such components of an edition: title of main text, other subtitles, by-line of the author or editor at dedication or preface, colophon or information on publisher's imprint at the last page, page header and footer, censor permission and its different forms etc. Frequently these components fail to give enough information for efficient search of bibliographic data or sometimes they are just absent. In such cases the main source of information needed for attribution is the text of the book: its content, genre, persons or events that are mentioned and so on.

An attempt of attribution of a defective copy printed with Roman letters may give no result. Due to substantial diversity of genres and themes of old-printed editions printed with Roman letters, usage of great amount of sources for its artistic decoration, there are no unified scheme for attribution of such editions. The experience of work with them enables to build up relevant approaches and methods of attribution.

Key words: attribution of old-printed editions, bibliographic description, author, title, publisher's imprint, electronic catalogues, digital resources, full text copy of edition.

Рудакова Юлия Константиновна

Национальная библиотека Украины им. В. И. Вернадского

Методика атрибуции дефектных изданий, напечатанных латинским шрифтом.

Все сведения и компоненты, по которым можно атрибутировать дефектный экземпляр, в нем и содержатся. Необходимые данные для проведения атрибуции дефектного экземпляра могут содержать такие компоненты издания: заголовок основного текста, другие подзаголовки, подпись автора или издателя под посвящением или предисловием, колофон или информация о выходных данных на последней странице, верхний и нижний колонтитулы, цензурное разрешение и его разновидности и т. п. Часто эти составляющие не дают достаточной информации для результативного поиска библиографических данных о дефектном экземпляре или вообще отсутствуют. В таких случаях основным источником сведений для атрибуции становится текст произведения: содержание, жанр, упомянутые лица, события, даты и т. п.

Попытка атрибуции дефектного экземпляра, напечатанного латинским шрифтом, может быть безрезультатной. Ввиду чрезвычайного жанрового и тематического разнообразия старопечатных латиношрифтных изданий, использования большого количества изобразительного материала для их художественного оформления универсальной схемы атрибуции таких изданий не существует. Соответствующие подходы и методы нарабатываются в процессе накопления опыта работы с такими изданиями.

Ключевые слова: атрибуция старопечатных изданий, библиографическое описание, автор, название, выходные сведения, электронные каталоги, цифровые ресурсы, полнотекстовая копия издания.

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК 091.5:2-523.6(477-25)"16-17"(084.11)

Гліб Миколайович Юхимець,
кандидат мистецтвознавства,
Ірина Іванівна Цинковська
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ІНІЦІАЛЬНІ ЛІТЕРИ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОДРУКІВ XVII–XVIII СТ. (ЗІБРАННЯ ВІДБИТКІВ ДРУКАРНІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ У ФОНДАХ НБУВ)

Досліджено художні особливості ініціальних літер на сторінках українських стародруків XVII–XVIII ст., визначено стилістику й композиційну структуру їхнього декору, іконографічні аспекти зображених образів святих, євангельських, біблійних сюжетів. Здійснено мистецтвознавчий аналіз ініціальних літер як унікальних зразків мистецтва графічної мініатюри з різноманітністю їхньої тематики, винахідливістю розробки сюжетів і прагненням вирішення складних композиційних завдань, обумовлених не лише розміром і форматом ініціала, але й формою і розташуванням самої літери.

Ключові слова: українські стародруки, графічна мініатюра, ініціальна літера, ініціал-ілюстрація, орнаментика, іконографія.

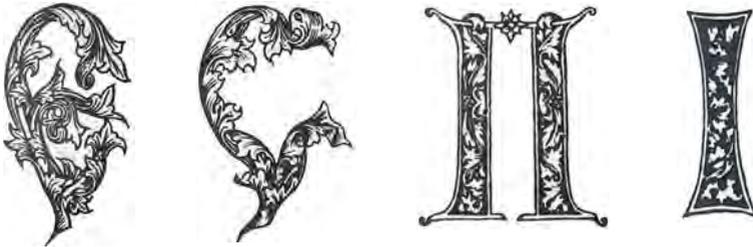
У середині 1920-х років відомий український мистецтвознавець і археолог Микола Омелянович Макаренко звернув увагу на важливість дослідження ініціальних літер у художньому оздобленні українських стародруків: «Текст завжди починається заголовною літерою, що сама одна заслуговує на окрему монографію. Її художні досягнення і розробленість надзвичайно високі. Дивна річ – і до цього часу ці літери не звертали на себе уваги. Кліше такої літери дуже часто містить у собі, крім самої літери, краєвиди, події, окремі постаті людини, звіра, птаха. Сама літера являє собою цікаву орнаментальну композицію. То вона обведена рамкою, то виступає самостійно, то вона не виходить за межі тексту, то на нього не вважає, іноді стоїть і на берегах аркуша»¹.

---

¹ Макаренко М. Орнаментика української книги XVI–XVIII ст. // Українська книга XVI–XVII–XVIII ст. / вступ. ст. Юр. Меженка. – К. : Держвидав України, 1926. – С. 209–210.

Традиція прикрашати текст на сторінках українських рукописних книг ініціальними літерами у формі розкішних геометрично-рослинних орнаментальних композицій, часто-густо доповнених антропоморфними і зооморфними мотивами, спостерігається ще за доби Київської Русі і зберігається в рукописних книгах до XVIII ст. Вироблені віками формат і структура книжкового блоку рукописної книги, принципи її художнього оздоблення основними елементами отримали новий розвиток у стародруках з урахуванням традицій минулого і нової технології створення книги на друкарському верстаті. Докорінні зміни відбулися не лише в способі (друк) отримання сторінки тексту, а й в художньому оформленні книги в цілому (титули, звороти титулу, посторінкові ілюстрації, заставки, кінцівки, ініціальні літери) гравюрами, виконаними в техніках дереворита й мідьорита. Награвіровані кліше прикрас, виготовлені для оздоблення конкретного книжкового видання, поступово накопичувалися і використовувалися поряд із новими для декорування інших книг.

У першому українському виданні Івана Федорова – львівському «Апостолі» 1574 р. – в ініціалах, як і в інших елементах декору, простежуються стильові ознаки орнаментики давньої української рукописної книги. Візерунок заголовної літери «С» сформований вишуканим рослинним орнаментом без контурної лінії, а в літерах «П», «Н» та «І» площини заповнені орнаментом і по абрису форми окреслені контурною лінією.

Ініціальні літери «Є», «С», «П», «І». «Апостол». Львів, 1574 р.

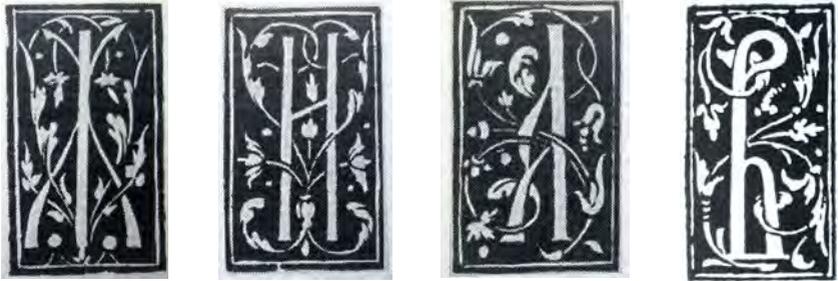
У названих літерах орнамент зображений об'ємно і завдяки штрихуванню виглядає надзвичайно соковитим. Інший тип зображення ініціальної літери у львівському «Апостолі» нагадує вишукану арабеску: і власне літера, і її орнаментальна прикраса зображені площинно, червоним силуетом.

Ґрунтовні дослідження художнього оздоблення українських рукописних книг і стародруків опубліковані у працях Якіма Запаска – відомого українського мистецтвознавця: Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги / відп. ред. П. М. Жолтовський – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – [184] с.; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 310 с.; Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : українська рукописна книга. – Львів : Світ, 1995. – 480 с.

Ініціальні літери «С», «Є», «П». «Апостол». Львів, 1574 р.

В «Острозькій Біблії» 1581 р. ініціальна літера та рослинний орнамент, зображені світлим силуетом на чорному тлі, складають єдину композицію вертикального прямокутного формату, що обрамлена лінійною рамкою.

Ініціальні літери «Ж», «Н», «А», «В». «Біблія». Острого, 1581 р.

На відміну від ініціалів на сторінках рукописних книг, де власне літера сформована орнаментом та антропоморфними і зооморфними мотивами, в стародруках з XVII ст. композиційна будова формування заголовної літери динамічно еволюціонує до чіткого накреслення кириличної букви, що розташована на тлі орнаментальної або сюжетної композиції, обрамленої лінійною рамкою прямокутного вертикального формату. Яскравим прикладом є ініціали, що прикрашають сторінки стрятинського «Службника» 1604 р., які «були значним кроком уперед в розвитку цього виду оздоблення... вони мають складні різноманітні орнаментально-сюжетні композиції, органічно пов'язані з формою ініціалів, а часом також із змістом книги... [в них] зустрічаються амури, тритони, сирени, кентаври, косулі, олені, грифони, путті, ангели, святі й навіть цілі сцени, як, напри-

клад, «Гріхопадіння», «В'їзд до Єрусалима». Працюючи над ініціалами, стрятинський майстер використав оздоблення восьмитомного німецького видання Біблії з ілюстраціями Платена, спростивши композиції або вилучивши несуттєві деталі»¹.

Ініціальні літери «Г», «К», «З», «О», «П», «В», «С», «М», «К». «Службеник». Стратин, 1604 р.

Стилістика і композиційна структура декору заголовних літер, що були притаманні українській книжковій культурі кінця XVI – початку XVII ст., зберігаються до розповсюдження у XVIII ст. в українській гравюрі техніки мідьорита, яка суттєво вплинула на зміни в стилі художнього оздоблення книги.

Основний масив відбитків ініціальних літер зібрання НБУВ, зосереджених в альбомі або на окремих аркушах, відтиснений з дощок-кліше, награвірованих українськими майстрами для видань XVIII ст. Всього в альбомі на 14 аркушах відтиснено 784 ініціали і на 11 окремих аркушах – 524 ініціали. Щоправда, серед відбитків є чимало повторів, та попри все – кількість та різноманітність кліше заголовних літер, що були наприкінці XVIII ст. у розпорядженні друкарів Києво-Печерської лаври, вражає².

Така кількість гравюр ініціальних літер, зібраних разом, дає можливість зробити висновок, що в їхній композиції і стилістиці у XVIII ст. остаточно сформувався єдиний принцип – літера чіткого креслення на тлі

¹ Логвин Г. Н. З глибин. Гравюри українських стародруків. XI–XVIII ст. – К. : Дніпро, 1990. – С. 29–30.

² Про походження відбитків друкарні Києво-Печерської лаври див.: Цинковська І. І., Юхимець Г. М. Відбитки з дощок-кліше XVII століття друкарні Києво-Печерської лаври // Бібліотека. Наука. Комунікація : формування національного інформаційного простору : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовт. 2016 р.) / НАН України, НБУВ, Асоц. б-к України, Рада директорів б-к та інформ. центрів-чл. МААН. – К., 2016. – С. 205–211.

прямокутного вертикального формату орнаментальної або сюжетної композиції, окресленої лінійною рамкою. Звісно, є й винятки – серед відбитків ініціалів «Є», «С», «К» зустрічаються літери, форма яких сформована рослинним орнаментом, що було притаманне малюнкам ініціалів в українських рукописних книгах.

Ініціальні літери українських стародруків XVIII ст.

Відбитки заголовних літер з кліше XVIII ст., в оздобленні яких домінує орнаментика, вражають вишуканістю, багатством і різноманітністю рослинних мотивів і є свідченням збереження усталеної традиції українських рукописних книг та стародруків початку XVII ст. ще впродовж довгого періоду.

Для повноти розуміння особливостей художнього оздоблення українських стародруків (тематика, іконографія, стилістика зображень тощо) вже давно стала нагальною необхідність ґрунтовного дослідження «ініціалів-ілюстрацій», які у великій кількості зустрічаються на сторінках українських стародруків¹. Це унікальні графічні мініатюри, що вражають різноманітністю тематики, винахідливістю розробки сюжетів і прагненням вирішення складних композиційних завдань, обумовлених не лише розміром і форматом ініціала, але й формою і розташуванням самої літери².

¹ Як приклад, на сторінках видання «Акафісты, канони і прочая душеполезная моления» (Київ, друкарня лаври, 1731) вміщено 116 ініціалів-ілюстрацій

² У художньому оздобленні європейських стародруків (в тому числі й українських) спостерігається два основних підходи щодо узгодженості сюжетної композиції та ініціальної літери. У виданні «Missale des Bistums Eichstatt» (Нюрнберг, 1517), оздобленому німецьким гравером доби Відродження Езхардом Шоном (бл. 1491–1542), буквиця ініціала, прикрашена рослинним орнаментом, виконує роль розкішної рамки для сюжетної композиції. Українські гравери XVIII ст. надавали зображенню буквиці строгої чіткої форми і розташовували за нею сюжетну композицію. Обидва підходи мали свої переваги і недоліки. В першому – важко прочитати заголовну літеру, в другому – заголовна літера дещо заважає сприйняттю сюжетної композиції.

Ініціальні літери видання «Missale des Bistums Eichstatt» (Нюрнберг, 1517)

В ініціалах-ілюстраціях Богородична і Господня тематика – одна з провідних на сторінках українських стародруків XVIII ст. Іконографічною основою зображення сцен з життя Христа і Богоматері українським майстрам слугували мініатюри рукописних книг, гравюри на відповідну тематику, ікони, монументальні розписи церков, а також тексти Святого Письма, життєписи Богородиці й святих, богословська література. Серед відбитків зібрання є варіанти зображення традиційних сцен: «Благовіщення», «Зустріч Марії і Єлизавети», «Різдво Ісуса Христа», «Шестя волхвів», «Поклін пастухів», «Поклін волхвів», «Втеча до Єгипту», «Принесення Ісуса до храму», «Зцілення незрячого», «В'їзд до Єрусалима», «Несення хреста», «Воскресіння Христа», «Успіння Богородиці», «Вознесіння Богородиці», «Коронування Марії» та чимало інших житійних сюжетів та символічних зображень.

Надзвичайно шанований в українському мистецтві сюжет «Благовіщення» зустрічається в зібранні відбитків в ініціалах «А», «В», «Р» та «С». У київському виданні 1731 р. «Акафісти і канони...» ініціали «А», «В», «Р» із зображенням сцени «Благовіщення» послідовно ілюструють текст діалогу між архангелом Гавриїлом і Марією (Ікос 1, Кондак 2, Ікос 2).

«Благовіщення». Ініціальні літери «А», «В», «Р». «Акафісти і канони...»
Київ, друкарня лаври, 1731 р.

Це мініатюри, які мають традиційну іконографічну схему: Марія стоїть на колінах або сидить перед столиком, що на ньому лежить розгорнута книга; згори від Голуба-Духа Святого на неї спрямований промінь; навпроти Марії на хмарі стоїть архангел Гавриїл, який приніс їй добру звістку. Така композиційна схема в названих ініціалах різниться лише деталями –

розташуванням постатей Марії та архангела Гавриїла, зображенням або відсутністю вазона з квітами та іншими менш змістовними подробицями. Нехарактерну для українського мистецтва іконографічну схему «Благовіщення» бачимо в ініціалі «С». У центрі композиції біля розкритої книги зображено Марію на колінах із молитовно притиснутими до грудей руками. Над нею – Голуб-Дух Святий, від якого відходить промінь, спрямований на Марію. Її постать фланкована зображеннями колони (праворуч) і вазона з квітами (ліворуч). В зображенні цієї сцени автор відмовився від традиційної присутності архангела Гавриїла. Привертає увагу й суттєва, притаманна західноєвропейському мистецтву деталь, – на плече Марії з-під мафорія красивими хвилями спадає локон.

В Акафісті «Успіння Пресвятої Богородиці...» в ініціалі «А» («Акафісти і канони...», Київ, 1731 р.) сцена «Архангел Гавриїл сповіщає Богородиці про час Успіння» зображена за традиційною іконографічною схемою «Благовіщення» – ліворуч архангел на хмарі з ліліями і праворуч на колінах стоїть Богоматір, на яку сходить божественний промінь від Голуба-Духа Святого.

У сцені зустрічі Марії та Єлисавети (ініціал «И») український гравер, аби детальніше відтворити таку важливу подію, застосував сукцесивний метод зображення: в лівій нижній частині композиції – Марія вдома у Назареті з хвилюванням слухає повідомлення архангела Гавриїла (якого не зображено) про вагітність Єлисавети, а праворуч на дальньому плані – зустріч Марії з Єлисаветою у гірській околиці міста Юдиного¹.

¹ «А ото твоя родичка Єлисавета – і вона зачала в своїй старості сина, і оце шостий місяць для неї, яку звать неплідною». ... «Тими днями зібралась Марія й пішла у гірську околицю, у місто Юдине. І вийшла вона в дім Захарія, та й поздоровила Єлисавету». – Лука, 1. – 36, 39, 40.

За відбитками ініціалів зібрання НБУВ можна досить детально простежити євангельську розповідь про Різдво Христове та події, що відбулися одразу після народження Ісуса. В ініціалі «В» («Акафісти...», Київ, 1741) в центрі композиції – несповите Немовля на сні, праворуч – на повний зріст Марія, яка підтримує голівку народженого Сина, ліворуч сидить Йосиф. Угорі посередині в сяйві зображено трикутник – символ Святого Духа, навколо нього на хмарах – троє янголів і херувим, які радіють і славлять народженого Ісуса¹.

Надзвичайно динамічні сцени «Прибуття царів». У заголовній літері «Б» («Акафісти...», Київ, 1741) гравер за текстом Євангелія від Луки зобразив вершників, які поспішають за зіркою на небосхилі до народженого Сина Божого, аби вклонитися Йому. В ініціалі «П» сцена «Повернення царів» виглядає ще динамічнішою – вершники ледь встигають за ангелом у небі, який вказує їм дорогу до Вавилону. А в урочистій сцені «Поклін царів» (ініціал «В») Йосиф і Богоматір з Немовлям, які приймають дари від царів, зображені на тлі фрагмента вишуканої архітектурної споруди майже античного стилю.

Ініціальні літери. «Акафісти і канони ...». Київ, друкарня лаври. 1731 р.

В ілюструванні євангельських історій гравери щоразу стикалися зі складними композиційними проблемами, обумовленими вертикальним форматом і малим розміром ініціалів, а також літерою, яку необхідно було розмістити в центрі композиції. Найбільші труднощі підстерігали художника в зображенні сюжетів, що за логікою композиційної будови вимагали горизонтального, а не вертикального формату. «Втеча до Єгипту» – один з

¹ В. Стасенко зазначає, що Немовля у сцені «Різдво Ісуса Христа» у кириличних книгах XVII ст. традиційно зображується сповитим, і лише в окремих випадках – повністю оголеним. Див.: Стасенко В. Христос і Богородиця у дереворізах кириличних книг Галичини XVII століття: особливості розробки та інтерпретації образу. – К.: Поліграфкнига, 2003. – С. 215–217.

багатьох таких сюжетів. У композиції ініціала «В» («Акафісти...», Київ, 1731) розміщені по діагоналі Йосиф і Марія з Немовлям верхи на віслюку відокремлені заголовною літерою. Розгорнута до Марії постать Йосифа, який тягне за мотузку віслюка, трохи обрізана рамкою. Такий прийом ілюзорно збільшує дистанцію між фігурами й посилює динаміку руху посліпної втечі.

Подібне композиційне завдання блискуче вирішено в ініціалі «В» із зображенням сцени «В'їзд до Єрусалима». У мініатюрі вертикального формату, розміром всього 5,7х4,8 см, гравер зобразив Христа на віслюку та більше тридцяти фігур. Призупинений у центрі композиції зустрічний рух групи Ісуса Христа з апостолами і натовпу людей, які вийшли привітати Сина Божого, величні архітектурні споруди Єрусалима на дальньому плані надають зображеній події переконливості й урочистості.

В ілюстративних ініціалах українські гравери сміливо, практично без обмежень зображували найрізноманітніші за символічним змістом й емоційністю сцени з життя Христа й Богоматері, описані в Євангеліях та апокрифах. Сповнена драматизму сцена «Несіння хреста» (ініціал «Х»): на передньому плані – знесилений катуваннями Христос упав на землю під важким грубезним хрестом; над ним – римський воїн нагайкою замахнувся на Ісуса і Симон Кірінеянин, який підхопив хрест і намагається полегшити страждання Сина Божого¹. За Симоном – ще одна постать воїна зі списом, а на дальньому плані – місто Єрусалим.

У мініатюрі ініціалу «Σ», що вражає трагічною експресивністю, зображено Богоматір з розведени-

¹ У розповіді про шлях Христа на Голгофу лише в Євангелії від Іоанна Ісус сам несе хреста: «І взяли Ісуса й повели... І, нісши Свого хреста, Він вийшов на місце, Череповищем зване, по-гебрейському Голгофа». (Іван, 19. – 17); за Євангеліями від Матвія, Марка та Луки – хрест на Голгофу ніс Симон із Кірінеї. В ілюстрації «Тріоді пісної» (1631), київського друку, Ісусу допомагає Симон із Кірінеї, а в двох гравюрах Н. Зубрицького до «Акафісти» (1699), львівського друку, Ісус сам несе хрест (в одній з ілюстрацій – це однофігурна композиція, а в другій – Христос із хрестом і знаряддями його катування йде на Голгофу в супроводі Богоматері).

ми у відчай руками, яка тримає на колінах закатоване тіло Ісуса Христа. На землі біля ніг Сина Божого – посудина з миром, терновий вінець і трохи поодаль чотири цвяхи, якими Його було розіп'ято на хресті. В західноєвропейському мистецтві така композиційна схема зображення оплакування Марією смерті Сина Божого широко розповсюджена і називається «П'єта», а в українській гравюрі доби бароко зустрічаються в поодиноких випадках.

У мініатюрі ініціала «В» (Акафісти і канони... Київ, 1731) блискуче вирішено надзвичайно складне завдання в зображенні сцени чуда спасіння Константинополя

від захоплення аварами в 625 р. Угорі на небесному сегменті зображено Богородицю-Царицю Небесну, увінчану короною, яка жезлом вказує на ворожі кораблі аварів. Ліворуч – високі мури Константинополя і процесія на чолі з патріархом Сергієм, який занурив у море ризу Богородиці¹.

Надзвичайно популярним в українському мистецтві доби бароко був образ святого Миколая – і не лише в іконописі, але й у гравюрі. В українських стародруках чудотворця Миколая зображували на титулах поруч з іншими святими, його образ, історія життя, сповненого чудесних діянь і після відходу до Господа, відтворені не лише в ілюстраціях, а й у заставках і заголовних літерах. Сцена «Різдво святого Миколая» (ініціал «А» з Акафісти, канони... Київ, друкарня лаври, 1731) зображена в багатому домі. У правому горішньому куті композиції – на ліжку під балдахіном після пологів відпочиває щаслива Нонна, яка розмовляє з жінкою (постать її закриває ініціальна літера), котра прийшла до неї із

¹ В апокрифічному тексті «Протоєвангеліє Якова» розповідається про спасіння Константинополя від захоплення аварами. Імператор Іраклій був у поході на персів. Авари скористалися відсутністю правителя й здійснили облогу міста з моря. Патріарх Сергій виніс чудотворну ікону (за іншою версією – ризу) Богоматері на берег Босфору й занурив її у воду. Одразу на морі сталася страшна буря, яка розігнала ворожий флот. Звертає увагу, що зображена гравером бурхлива морська стихія надзвичайно нагадує літературне описання шторму Дмитрієм Ростовським у «Житті святителя і чудотворця Миколая»: «море розверзлося, вода закипіла й заклекотала до самого дна, і водяні бризки були подібні вогняним іскрам».

поздоровленнями. Ліворуч – її чоловік Феофан та дві служниці біля великої миски готують немовля до купання. Переконливість у зображенні урочистої події народження святого Миколая досягається продуманою режисурою композиції, виразністю постатей дійових осіб, їх розміщенням по діагоналі та в глибину, а також ритмічними формами строгої архітектури.

Популярна в мистецтві історія про спасіння від ганьби трьох дочок збіднілого чоловіка зображена в ініціалі «В». У житійному тексті добротинність чудотворця Миколая викладена поетапно: спочатку святий підкинув уночі у вікно мішок золота для посагу старшої дочки, через деякий час – середньої, а потім – молодшої. Гравер відтворив цю історію як одномоментну подію: посеред просторої кімнати на підлозі лежать два мішки із золотом, ліворуч біля ліжка, на якому спить батько, компактною групою стоять три його дочки, а напроти них – святий Миколай у вікні, який підкидає останній мішок золота.

Сцена явлення святого Миколая уві сні імператору Константину як ключовий момент історії спасіння від страти невинних воєвод Непотіана, Урса і Єрпіліона зображена в ілюстративній частині ініціальної літери «В» (Акафісти... Київ, 1731), за традиційною композиційною схемою: святий Миколай увійшов до кімнати, де на ложі під балдахіном спочиває імператор. А в мініатюрі ініціалу «Σ» така сама сцена доповнена зображенням вітрильника, що вказує на святого і як на спасителя мореплавців.

Більшість ініціалів із зображеннями житійних історій і чудес святого Миколая відзначаються детальною оповідністю, образ чудотворця – активною дією. Прикладом може бути багатофігурна композиція із зображенням Нікейського собору (ініціал «Р»), на якому Святий Миколай емоційно засудив Арія і його еретичне вчення¹. У зображенні цієї сцени гравер блискуче впорався зі складним завданням багатофігурної композиції в обмеженому просторі. Оптичним центром композиції є постать імператора Константина на троні, розміщена на дальньому плані. Напівфігура ім-

¹ За життєписом святого Миколая і в зображеннях цієї події у творах мистецтва саме він був опонентом Арію і головною дієвою особою на Нікейському соборі. Але це лише красива легенда. Насправді, на Нікейському соборі 325 р., в якому брали участь 318 ієрархів, запекла дискусія була між Арієм, його прибічниками та александрійським єпископом Олександром, дияконом Афанасієм та їх однодумцями. Див. : Энциклопедический словарь: в 82 т. / издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1890. – Т. 21. – 1897. – С. 72.

ператора разом із постатями переднього плану – Арія (ліворуч) і святого Миколая (праворуч) – створюють трикутник, який разом із підлогою великого палацу, викладеною квадратними плитами у шаховому порядку і зображеною за законами прямої перспективи, створює ілюзію глибини простору. Замикає цей простір зображення учасників Собору церковних ієрархів та угорі над ними – Святої Трійці. Гравер задля створення ілюзії присутності великої кількості людей, зображення яких просто неможливо було б розмістити в такому обмеженому форматі простору, використав традиційний для середньовічного мистецтва прийом ізокефалії. Зовсім інший підхід бачимо в мініатюрі заголовної літери «В». Багатофігурна сцена прощання із святим Миколаєм зображена площинно, як чотириригусна композиція, і більше нагадує монументально-декоративне панно.

Серед відбитків гравору ініціалів із зображенням історій, пов'язаних із життям і чудесами святого Миколая, зустрічаються такі, які відтворюють легенди українського походження. Щасливий кінець історії про киянина, який мав велику віру до святого Миколая, зображений у заголовній літері «Н». Чоловік, ідеться у розповіді, разом із дружиною і дитиною човном прибув до Вишгорода поклонитися святим мученикам Борису і Глібу. Коли подружжя поверталось додому, мати заснула, і дитина впала у воду. У розпачі чоловік із дружиною всю ніч плакали, молилися й благали святого Миколая сотворити чудо і врятувати їхнє дитя. Христов Миколай почув молитви й сотворив чудо. І вранці наступного дня в храмі Святої Софії, на хорах перед образом чудотворця Миколая, знайшли мокре дитя, яке голосно плакало. Митрополит розпорядився зібрати людей на площу, аби дізнатися, чиє

чадо лежить на хорах. Подружжя одразу побігло до храму. Мати впала перед образом чудотворця Миколая, молилася і плакала від щастя. У мініатюрі зображено щасливих батьків, які дякують Богові й моляться на ікону святого Миколая, під якою лежить їхнє сповите дитя.

Тези «Ініціальні літери на сторінках українських стародруків XVII–XVIII ст.» є лише першою розвідкою надзвичайно складного й малодослідженого елемента художнього оздоблення українських друкованих книг доби бароко. Багата й різнопланова тематика, іконографія, композиційні та художньо-стилістичні особливості мініатюр-ілюстрацій

заголовних літер, їх розміщення на сторінках книги, смислова відповідність чи невідповідність тексту, використання одного кліше в різних виданнях відкривають чимало нових можливостей для дослідника мистецтва книги.

*Yukhymets Hleb Mykolaiovych,
Tsynkovska Iryna Ivanivna*

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Initial letters on the pages of Ukrainian old printed books of the 17th–18th centuries (collection of imprints of the Kyiv-Pechersk Lavra’s typography in the fonds of VNLU).

The article is devoted to such a complicated and little studied element of artistic decoration of Ukrainian printed books of the 17th–18th centuries as capital letters. The authors research old printed books from the collection of imprints of the Kyiv-Pechersk Lavra’s typography. Various topics, iconography, compositional and artistic stylistic features of miniature illustrations of initial letters, their location on book pages, content correspondence or discrepancy with a text, usage of one cliché in various editions provide multiple new possibilities to researchers. Especially the authors accentuate iconography of gospel and life subjects, as well as the source studies analysis of initial letters, which in Ukrainian old printed editions of Baroque epoch impress with innovation of subject development and the ambition for original decisions of complex compositional tasks conditioned not only by the size and format of an initial, but also by the form and location of the letter itself in a certain decorative space.

Key words: Ukrainian old printed books, graphic miniature, initial letter, initial illustration, ornaments, iconography.

*Юхимец Глеб Николаевич,
Цинковская Ирина Ивановна*

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Заглавные буквы на страницах украинских старопечатных книг XVII–XVIII вв. (собрание оттисков типографии Киево-Печерской лавры в фондах НБУВ).

Статья посвящена такому сложному и малоизученному элементу художественного оформления украинских печатных книг XVII–XVIII вв., как заглавные буквы. Исследование произведено на старопечатных книгах из собрания оттисков типографии Киево-Печерской лавры. Разноплановая тематика, иконография, композиционные и художественно-стилистические особенности миниатюр-иллюстраций заглавных букв, их размещение на страницах книги, смысловое соответствие или несоответствие тексту, использование одного клише в различных изданиях открывают множество новых возможностей для исследователей. Особое внимание уделено иконографии евангельских и житийных сюжетов, а также искусствоведческому анализу заглавных букв, которые в украинских старопечатных изданиях эпохи барокко поражают изобретательностью разработки сюжетов и стремлением к оригинальным решениям сложных композиционных задач, обусловленных не только размером и форматом инициала, но и формой и расположением самой буквы в конкретном изобразительном пространстве.

Ключевые слова: украинские старопечатные книги, графическая миниатюра, инициальная буква, инициал-иллюстрация, орнаментика, иконография.

КНИЖКОВІ ЗБІРКИ ЛЕКТОРІВ ФІЛОСОФІЇ ТА ТЕОЛОГІЇ У БІБЛІОТЕЦІ ЛЬВІВСЬКИХ БЕРНАРДИНЦІВ (СЕРЕДИНА XVIII СТ.)

Найвищим рівнем у системі релігійної освіти чернечих орденів католицької церкви було навчання філософії та богослов'ю. У львівському монастирі ордену бернардинців ці дисципліни вивчались у межах так званих генеральних студій. У статті проаналізовано кількісне та тематичне наповнення збірок книг лекторів генеральних студій, що діяли при львівському монастирі Св. Андрія. Книги класифіковано за декількома тематичними категоріями. Виокремлено головні тенденції формування лекторських бібліотек. Аналіз здійснено за матеріалами рукописного інвентарю бібліотеки з 1747 р.

Ключові слова: бібліотека, генеральні студії, лектор філософії, лектор теології, бернардинці, Львів.

Дослідження історії книжкових зібрань монастирів XVIII ст. дає змогу детальніше заглибитися в інтелектуальну культуру чернечого середовища ранньомодерного часу, краще вивчити особливості духовної освіти, а також відтворити коло читацьких інтересів католицького монастирського духовенства на українських землях в епоху бароко.

Орден францисканців-обсервантів (інша назва – бернардинці) розпочинає свою діяльність на теренах Руського воєводства у 1460 р. із заснування свого першого монастиря Св. Андрія у Львові (в межах Львівської латинської архідієцезії). З 1637 р. монастир став осередком Руської провінції ордену.

Для організації власної діяльності ченці потребували інтелектуального підґрунтя, яке їм забезпечували орденські студії та монастирські бібліотеки. У Львові як головному монастирі Руської провінції бернардинців студії вперше згадуються в 1592 р. На цих студіях ченці вивчали спершу казуїстику, потім моральну теологію [1, с. 219]. Згодом тут відкрили генеральні студії (*studium generale*), які діяли аж до 1783 р. Генеральні студії фактично виконували функції «університету» в межах орденської провінції. При цьому випускнику генеральних студій могли присвоїти науковий ступінь, що визнавався в межах ордену [1, с. 219].

Бібліотеки монастирів францисканців-обсервантів на теренах Речі Посполитої ще не отримали окремого дослідження. Проте протягом ХХ ст. активне вивчення історії бернардинців на теренах Речі Посполитої привнесло й певні плоди для вивчення історії бібліотек. Усю бібліографію, що торкається тематики бернардинських бібліотек, уклав й опублікував дослідник із Лодзі Ришард Жмуда [2]. У своїй публікації автор репрезентує дані про найвідоміших бібліотекарів-бернардинців ХХ ст., подає відомості про дипломні праці, що стосуються книгозбірень бернардинців, а після цього наводить бібліографічні дані 146 досліджень. Як своєрідне комплексне дослідження історії бернардинських бібліотек можна виокремити публікацію Еміліна Ленарта [3], у якій він подав загальний нарис бернардинських книгозбірень XV–XVIII ст. на землях Речі Посполитої. Історії львівської бібліотеки бернардинців присвячена лише публікація Кшиштофа Сітніка [4]. В ній автор розглядає історію формування бібліотеки, провінісційні записи на збережених книгах та тематичне наповнення бернардинської книгозбірні.

Стосовно генеральних студій, що діяли при львівському монастирі бернардинців, – вони також були предметом зацікавлення згаданого К. Сітніка. Окремий розділ монографічного дослідження автора про львівську бернардинську обитель присвячено генеральним студіям [5].

В українській історіографії дослідження бібліотеки монастиря францисканців-обсервантів у Львові стало темою публікації автора цієї статті про користувачів бібліотеки у 1771–1784 рр. [6].

***

Хоча засновник ордену Св. Франциск був проти того, щоб приймати до ордену освічених кандидатів, і проти здобування міноратами освіти (на думку серафимського отця це призвело б до нерівності між братами), згодом він погодився на це. Чи не найбільше на розвиток освіти та науки францисканців вплинула позиція генерала ордену Бонавентури (1221–1274 рр.). Для нього наукова діяльність була невід’ємним елементом черничого життя, а ведення проповідництва неможливим без навчання [6, с. 61].

Система вищих орденських студій – так звані *studium generale* – спершу формувалася при великих університетах (Париж, Оксфорд), проте згодом *studium generale* відділилися від них і діяли при найбільших монастирях (часто саме в осередках провінцій). Францисканці-обсерванти спершу досить негативно ставилися до цього, проте вже на капітулі 1565 р. навчання було визнане найважливішим обов’язком ченця-мінорита. Свого найвищого розквіту система освіти обсервантів досягла в XVI та XVII ст. [6, с. 337]. А на початку XVII ст. було введено конкурсну систему для призначення на посади лекторів при освітніх осередках ордену.

Вивчення філософії та теології відбувалося на вищому рівні навчання. Набуття філософської освіти ґрунтувалося на вивченні творів Арістотеля (384–322 рр. до н. е.) та коментарів до його творів. Від початку XVIII ст. вже робився більший наголос на опанування природничих наук. Вивчення схоластичної філософії (як і теології) ґрунтувалося на вивченні книги «*Libri Quattuor Sententiarum*» Петра Ломбардця (1100–1160 рр.), в більшості на основі коментарів до цього твору Йоана Дунса Скота (1266–1308 рр.) – так званих «*Questiones*» (написані на підставі лекцій, прочитаних у Оксфорді (класичний варіант) та Парижі). Власне з XVI ст. в обсервантів робився акцент на вивчення ідей Скота, а також Бонавентури.

Згодом, від XVI ст., окрім філософії та схоластичної теології стали дбати про вивчення позитивного богослов'я та Біблії. У той же час починають викладати канонічне право та моральне богослов'я, яке у XVIII ст. переросло в окремий курс на генеральних студіях [6, с. 342–343].

Наявність у чернечій обителі великої бібліотеки була однією з умов існування орденських генеральних студій при францисканських монастирях ще з часу виникнення ордену [8, с. 230]. Тематичний склад бібліотеки монастиря бернардинців станом на середину XVIII ст. можна відтворити на основі каталогу, укладеного у 1747 р. Відповідно до облікованого документа, бібліотека при монастирі налічувала понад 3500 книг. До збірки входили книги з різних галузей знання: Святе Письмо та біблеїстика, різні галузі теології, філософія, правнича література, історія, художні твори тощо [9, с. 80–81]. Усі книги зберігались у спеціальних шафах-армаріумах. Згідно з рукописним інвентарем бібліотеки бернардинців у Львові, у монастирі окрім головної бібліотеки були окремі збірки лекторів, що викладали на генеральних студіях при обителі. Власне книжковим збіркам викладачів теології та філософії й присвячено цю статтю.

Йдеться про чотири збірки: одна – лектора філософії та три – лекторів теології [10, арк. 34–36 зв.]. Посада лектора філософії була обов'язковою для отримання посади лектора богослов'я; цю посаду лектор повинен був обіймати три роки, після чого його підвищували. Важливо зазначити, що трьох лекторів теології, відповідно до орденських приписів, могли утримувати лише студії I класу, якими й були львівські.

Чотири згадані збірки записані в порядку від головного лектора теології до лектора філософії. Проте видається доцільним проаналізувати їх навпаки, знизу, починаючи з філософської збірки книг як підґрунтя для наступних.

Збірка лектора філософії [10, арк. 36–36 зв.]. Відповідно до інвентарю бібліотеки, збірка з 65 книг у 95 томах належала отцю Ельзеарію. Збірка лектора філософських студій була найбільшою серед книжкових колекцій

лекторів Руської провінції. У списку лекторів Руської провінції ордену, укладеному в кінці XIX ст. о. Норбертом Голіховським, вдалося віднайти отця Ельзеарія Ридзевського (помер 1788 р., єдиний серед усіх лекторів провінції у XVIII ст. з таким іменем) [11, s. 248]. Можна припустити, що збірка книг належала саме йому.

Усі книги нижче класифіковано за декількома категоріями, відповідно до тематики.

Першу групу становлять твори Арістотеля та коментарі до його праць. До цієї групи входить збірка творів Старігрита, покажчик усіх понять, що зустрічаються в його працях («Index rerum Aristotelicus»), трактат домініканця Альберта Великого (1200–1280 pp.) «Quaestiones super De animalibus», присвячений твору «Про душу», а також трактати францисканця Бартоломео Мастрі (1602–1673 pp.) «Disputationes in Aristotelis Stagiritae libros De anima» та «Disputationes in libros De generatione et corruptione» (стосовно книг «Про душу» та «Про виникнення і знищення») й польського єзуїта Адріана Мясковського (1656–1737 pp.) «Introductio in universam Aristotelis philosophiam». Також сюди можна віднести «Cursus Philosophicus» професора Краківської академії Шимона Станіслава Мавковського (+1683 р.), що спирається на твори давньогрецького філософа.

Наступну групу складають твори Петра Ломбардця та коментарі до них. Сюди входить трактат францисканського Бонавентури «Commentarium in quatuor libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi».

Найбільшу групу утворюють книги Дунса Скота й знову ж таки коментарі до них. Це – винятково твори францисканських авторів. Праці самого «доктора витонченого» (*Doctor subtilis*) репрезентовані збіркою праць, а також твором з невказаною назвою. Решта книг – це коментарі до праць Скота або виклади його філософії та теології: Франческо Лічето (1450–1520 pp.), Бартоломео Мастрі «Disputationes theologicae in tertium librum Sententiarum» та «Philosophiae ad mentem Scoti», кардинала Лоренцо Бранкатті (1612–1693 pp.) «Commentaria In Quartum Librum Sent. Mag. Fr. Ioannis Dvns Scoti», ірландського філософа-схоласта Джона Панча (1603–1670 pp.) «Commentarii theologici quibus Io. Duns Scoti Quaestiones та Integer philosophiae cursus ad mentem Scoti», Кресцентія Кріспера (1679–1749 pp.) «Philosophia scholae Scotisticae», Августина Гарсії Бієцми «Philosophia naturalis seu Physica Scotistica» або «Philosophia rationalis seu Logica magna Scotistica», професора філософії та теології Падуанського університету Сальваторе Бертоллуччі (+1603 р.) «Quaestiones quolibetales ex quatuor voluminibus scripti Oxoniensis super Sententias» та одна з книг генерального міністра францисканців-конвентуалів Філіппо Джесуальдо (1550–1619 pp.).

Серед інших філософських творів, за межами творчості Арістотеля та Скота, до збірки лектора Ельзарія входили виклади філософії Августина (354–430 pp.), «Philosophia Academica» або «Cursus Philosophiae» французького мінорита Клода Фрассена (1620–1711 pp.), «Quaestionum philosophicarum» єзуїта Сильвестро Мауро (1619–1687 pp.) та «Dissertatio philosophica» Юзефа Анджейовського.

Деякі праці можна класифікувати як теологічні, зокрема йдеться про твори «De sacramentis» члена Товариства Ісуса Франциско Суареза (1548–1617 pp.) та «De Sacramento Ordinis, poenis et censuris ecclesiasticis» францисканця Філіпо Фабрі (1564–1630 pp.), полемічний трактат Теодора Шмізінга (1580–1626 pp.) «Disputationum theologiarum ... De Deo Trino» та бібліографію авторів, що писали на богородичну тематику, «Nomenclator Marianus» єзуїта Теофіла Рейно (1583–1663 pp.). Теологія томізму висвітлена в роботі домініканця Антуана Годіна (1635–1695 pp.) «Philosophia thomistica».

Як теологічні можна класифікувати збірки творів францисканців Клавдія Фрассена (1620–1711 pp.) та Убальда Штойбера й Петра з Познані (1575–1655 pp.), бенедиктинця Рафаеля Аверси (1589–1657 pp.) та французького богослова Жана-Баптиста Дугамеля (1624–1706 pp.).

Видається доцільним припустити, що деякі книги із збірки лектора філософії можна трактувати як «приватні», що не використовувалися під час навчання, а читалися власником у вільний час. Сюди входять твори «Viator Christianus» Томи Кемпійського (1379–1471 pp.) (ймовірно, перевидання Наслідування Христа), життя кармелітського святого та латинського патріарха Константинополя Петра Томи Аквітанського (1305–1366 pp.) авторства відомого францисканського історика Луки Вадінга (1588–1657 pp.), парафрази Давидових псалмів, невідома «політична книжечка» гуманіста Юста Ліпсія (1547–1606 pp.) та збірка сентенцій античних авторів «Thesaurus elegantiarum», укладена відомим друкарем та гуманістом Альдом Мануцієм (1449–1515 pp.).

Збірка першого лектора теології [10, арк. 35 зв.–36]. У келії лектора теології о. Віктора (ймовірно, о. Віктора Богнейзера [11, s. 244]) зберігалася 51 книга у 79 томах.

Філософія та теологія скотизму репрезентована вже згадуваними вище працями Лоренцо Бранкатті, Джона Панча, Кресцентія Кріспера, а також працями Бартелемі Дюранда «Clupeus scoticae theologiae contra novos eius impugnatores, vol. 1, Continens Tractatus de Deo uno, et trino» та словником із термінами з вчення Скота «Promptuarium scoticum» авторства Франциска де Веразіо Каролі. Томізм представлений працею домініканського богослова Жана Баптиста Гоне (1616–1681 pp.) «Manuale thomistarum».

Католицьке віровчення викладене в роботі ірландського єзуїта, професора університету в Лювені Річарда Арчдекіна (1616–1690 pp.) «Theologia tripartita», а біблійна історія подана в книзі «Historia ecclesiastica veteris et novi testamenti» домініканця Ігнація Гіацинта Амата де Граверсона (1670–1733 pp.).

Дві книги класифіковано як полемічне богослов'я: «Prawda Chrzescianska Od nieprzyiaciela swego Zeznana» рабина Самюеля в перекладі генерала ордену меховтів Якуба Радлінського (1680–1762 pp.) та антипротестантський твір домініканця Пьотра Дрогошевського (1652–1729 pp.) «Tarcza Wiary Chrystvsowey, którą uzbroiony Polak, łatwo może przytepić Oręża Lutrow osobliwie y Kálwinow».

У збірці лектора також було декілька праць з моральної теології: «Theologia moralis» Бартоломео Мастрі та однойменна «Theologia moralis» єзуїта Клода ля Круа (1652–1714 pp.), одна з найвідоміших книг з морального богослов'я «Manual de confesores y penitentes» баскського богослова Мартіна де Аспілікуети (1491–1586 pp.), а також праця «Liber de exemplis sacre scripturae» (пізніше видана під назвою «Virtutum vitiorumque exempla») французя Ніколя з Аннаппе (1225–1291 pp.) з прикладами зі Святого Письма для ілюстрації вчення про людські чесноти та вади. Також сюди можна додати книгу львівського бернардинця, кафедрального сповідника Казимира Маркевича [11, s. 310] «Medicina spiritualis».

З філософських у збірці о. Віктора були лише одна книга – згадуваний виклад філософії Кресцентія Кріспера. Зберігались у келії лектора й проповідницькі книги, зокрема збірка проповідей Джузеппе Мансі у польському перекладі «Pamiętka pasterskiego affektu... w obrazie prawdziwego karłana» єпископа Анджея Хризостома Залуського (1648–1711 pp.) з його ж додатками власних проповідей, «Kazania pogrzebne» єзуїта Пьотра Станіслава Дуніна (1635–1704 pp.), «Dyalog Albo Komedyja Męki Jezusowey W Siedmiu Scenach, lub Kazaniách reprezentowana» генерального проповідника Руської провінції францисканців-обсервантів Адріана Сер'євича, а також збірка проповідей з нагоди коронації ікони Сокальської Богоматері.

Досить великою була підбірка правничої літератури. Йдеться про видання як окремих документів, так і збірок чи праць з правознавства. До збірки входило декілька примірників статуту ордену, статут францисканських терціаріїв (третього, світського, чину), збірник постанов провінційних капітул, видання «Chronologiae historico-legalis Seraphici ordinis» (конституції, статуту та привілеї францисканців), збірка привілеїв жебрачих орденів «Compendium privilegiorum fratrum Minorum» (уклав францисканець Алонсо де Касарубіо), а також рішення Тридентського собору. Праці з церковного права представлені творами «Officialis Curiae Regularis Ad optime

defendenda suae Religionis iura» Августина Матеуччі (1703–1711 pp.), «Morales commentarij in statuta, et constitutiones Ordinis fratrum minorum» францисканця Санторо да Мельфі, «Manuductio Ad Praxim Executionis Literarum Sacrae Penitentiae» мінорита Тібурціо Наварро та «Theatrum regularium» Анджело Лантуска.

Як і у випадку попереднього викладача генеральних студій при монастирі Св. Андрія у Львові, деякі книги можна класифікувати як особисті. Це життя Св. Франциска авторства Генріха Седуліуса (1549–1621 pp.), праця з географії «Theatrum geographiae veteris» відомого фламандського географа Петруса Бертіуса (1565–1629 pp.), два примірники словника єзуїта Григорія Кнапського (1561–1639 pp.) «Synonyma seu Dictionarium Polono-Latinum», збірка польської сатири та збірка віршів на честь коронації Яна Собеського авторства Вацлава Потоцького (1625–1696 pp.).

Збірка другого лектора теології [10, арк. 34 зв.–35]. До колекції книг о. Бенедикта (ймовірно, о. Бенедикт Котфіцький, майбутній двічі провінціал Руської провінції [11, s. 244–245]) входило 50 видань у 63 томах. Важливо зазначити, що в келії о. Бенедикта зберігався каталог книг монастирської бібліотеки (очевидно, що укладений до 1744 р.) – «Cathalogus Libror. Bibliothecae Leopoliens».

Знову ж основу теологічної збірки становлять коментарі на Петра Ломбардія та Скота. Проте перші репрезентовані лише книгою «Summa Universae Theologiae» францисканця Олександра Гельського (1185–1245 pp.) та книгою Скота «Quaestiones In Lib. I–IV Sententiarum». Коментарі ж до праць шотландського богослова висвітлені в тих само працях Мастрі, Лічетто та Бранкатті, а також у книзі Амандуса Германа «Tractatus Theologici In Libros Sententiarum Scoti».

Теологія та філософія томізму представлена двома книгами власне Томи Аквінського (1225–1274 pp.). Моральній теології присвячена вже згадувана книга Бартоломео Мастрі, «Examen ecclesiasticum» мінорита Фелікса Потести та «Cursus theologiae moralis» Ансельма Шнеля. Загальний курс богослов'я поданий у книзі «Cursus Theologicus» єзуїта Доменіко Віві (1648–1726 pp.). Також без вказування назви до інвентарю внесений твір єзуїта Генріха Енгельграве (1610–1670 pp.).

До підгрупи «біблеїстика» варто віднести три книги: «Commentarij in textum Evangelicum» кармеліта Йоана да Сальвейри, «In Scripturam Sacram problemata» кармеліта Франческо Джорджо (1460–1540 pp) та книгу відомого гебраїста Маркуса Маріні (1541–1594 pp.) «Arca Noe, thesaurus linguae sanctae novus».

Була й невеличка підбірка аскетичної літератури, зокрема до неї входили твір «Exercitium perfectionis» іспанського єзуїта Алонсо Родрігеза (1532–1617 pp.) у латинському перекладі лексикографа Матіаса Мартінеза

ван Воккера, єзуїтів Вінченцо Бруно (1532–1594 pp.) «*Meditationes de vita et passione D. N. Jesu Christi*» та Хуана Еусебіо Нь'єремберга (1595–1658 pp.) «*Bilancia del tempo, o sia, La differenza fra il temporale e l'eterno*» (італійський переклад з іспанської), а також францисканського містика Хуана з Картахени (1568–1613 pp.) та єпископа Болоньї Альфонсо Палеотті (1531–1610 pp.) «*Historia admiranda de Iesu Christi stigmatibus*».

Також декілька книг доповнюють збірку книг лектора Бенедикта проповідницькою літературою (єзуїта Хуана Осоріо (1542–1594 pp.), правничими виданням (статут ордену), геометрією та природознавством («*Geometra Polski*» Станіслава Сольського (1622–1701 pp.) та «*Historia naturalis curiosa Regni Poloniae*» Габрієля Жончинського (1664–1737 pp.) й художньою літературою («*Swada polska u łacińska*» Яна Данейковича-Островського та «*Orator polityczny*» Яна Казимира Войшнаровича).

Збірка третього лектора теології [10, арк. 34–34 зв.]. Останньою розглянемо збірку третього лектора богослов'я при генеральних студіях у монастирі Св. Андрія – збірку о. Ісидора (ймовірно, о. Ісидор Білінський [11, с. 240]).

Огляд останньої збірки варто розпочати з коментарів до «Сентенцій» Петра Ломбардця – йдеться про згадуваний раніше твір Св. Бонавентури «*Commentarium in quatuor libros Sententiarum*». Основну частину збірки знову ж таки становили праці зі скотизму, зокрема твори власне шотландського богослова (згадувані «*Quaestiones*» та «*In VIII. lib. Physicorum Aristotelis quaestiones, et expositio*»), праці Матрі, Бранкатті, Фрассена, Бейцми та Веразіо Каролі й Петра з Познані. З «нових» записана лише книга єпископа Мілето Мауріціо Центіні (1592–1639 pp.) «*De incarnatione dominica disputationes theologicae ad mentem Scoti*».

Теологічні погляди Св. Томи висвітлені в одному з його творів (не вдалось ідентифікувати назву) та книзі домініканця Віцента Феррера (1675–1738 pp.) «*Epitome cursus theologici ad mentem D. Thomae*».

Окрема праця присвячена трактату Августина «*De Haeresibus*» – «*Commentarii Historico-Dogmatici in librum Augustini de Haeresibus*» францисканця, кардинала Лоренцо Коззи (1654–1729 pp.). У творі «*Breviloquium*» Бонавенутра виклав власну концепцію богослов'я. Саламанкська школа пізньої схоластики репрезентована твором (не вказана назва) домініканця Домінго де Сото (1494–1560 pp.), а книга «*Summa Summarum, quae Sylvestrina dicitur*» іншого домініканця – Сильвестро Маццоліні (1456–1527 pp.) є своєрідною богословською енциклопедією. Твори Роберто Белларміно (1542–1621 pp.) та Теодора Шмізінга складають невеличку підбірку з контраверсійної теології. Також до інвентаря внесено збірки праць теологів Олександра Гельського та Бернарда Клервоського (1090–1153 pp.).

Було у збірці третього лектора декілька книг з філософії, зокрема «Theologia Aristotelis in tres libros distincta» домініканця Джираломо Карпедоні де Сончіно, «Philosophia Universa Speculativa Peripatetica» регулярного каноніка Гаєтано Верані (1648–1713 pp.), твір (без зазначення назви) Адріана Мясковського й два примірники книги «Philosophia, Metaphysicam Physicamque Complectens» каноніка регулярного меншого Рафаеля Аверси (1589–1657 pp.).

Й останні книги можна класифікувати як правничу літературу – це вже згадувана праця Августина Матеуччі та перший том зібрання праць відомого італійського каноніста та демонолога, члена ордену францисканців Людовіка Марії Сіністрарі (1622–1701 pp.), а також історію – це перший том праці Луки Вадінга «Annales Minorum» з викладом історії орденів францисканської родини.

Проведений аналіз тематичного наповнення збірок лекторів генеральних студій львівського бернардинського монастиря дає змогу детальніше дослідити склад лектури, на підставі якої відбувалося вивчення філософії та теології у чернечих навчальних осередках у XVIII ст.

Характерною рисою чотирьох проаналізованих збірок є наявність у кожній певних «класичних» авторів, чії праці використовувалися під час усього навчального процесу в генеральних студіях. Окрім творів Йоана Дунса Скота, чії праці становили науковий фундамент у системі освіти орденів францисканської сім'ї, йдеться про праці францисканських авторів XVII–XVIII ст. – Бартоломео Мастрі, Лоренцо Бранкатті, Джона Панча, Кресцентія Кріспера та інших. У збірках, за винятком декількох книг, відсутні праці, що репрезентували б теології інших чернечих спільнот, зокрема домініканців та єзуїтів.

Видається доцільним припустити, що деякі книги зі збірок лекторів варто оцінювати як «приватні», що не використовувалися під час навчального процесу, а читалися власниками у позанавчальний час. Йдеться про окремі збірки проповідей, аскетичну літературу, збірки промов та віршів тощо.

Подальше вивчення монастирських бібліотек загалом та окремих збірок зокрема дозволить краще дослідити інтелектуальну культуру католицького чернецтва на українських землях, крізь призму тематичного наповнення бібліотек вивчити коло читацьких інтересів чорного духовенства.

Список використаних джерел

1. Дух О. Бернардинці (францисканці-обсерванти) // Енциклопедія Львова. – 2007. – Т. 1. – С. 217–219.
2. Żmuda R. Stan badań bibliologicznych o bibliotekach klasztronych bernardynów w Polsce za lata 1918–2015 / Ryszard Żmuda // Wkład bernardynów w życie

religijno-kulturalne narodu polskiego (wybrane aspekty) / Ryszard Żmuda. – Kalwaria Zebrzydowska : Wydawnictwo CALVARIUM, 2016. – S. 311–339.

3. Lenard E. Biblioteki bernardynskie w Polsce od 2 poł. XV do końca XVIII wieku / Emilian Lenard // *Pięćset pięćdziesiąt lat obecności oo. Bernardynów w Polsce (1453–2003)*. – Kalwaria Zebrzydowska ; Kraków, 2006. – S. 659–677.

4. Sitnik A. Księgozbiór konwentu we Lwowie odzwierciedleniem zainteresowań intelektualnych bernardynów lwowskich 2 poł. XV–XVIII wieku / Aleksander Krzysztof Sitnik // *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. – 2004. – № 81. – S. 225–252.

5. Sitnik A. Bernardyni Lwowscy. Historia klasztoru i kościoła pod wezwaniem świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie (1460–1785) / Aleksander Krzysztof Sitnik. – Kalwaria Zebrzydowska : Wydawnictwo CALVARIUM, 2006. – S. 155–172.

6. Лоштин Н. Библиотека монастиря бернардинців у Львові та її користувачі у 1771–1784 pp. // *Rocznik Lubelski*. – 2016. – Tom XLII. – S. 19–32.

7. Іріарте Л. Історія францисканізму. – Жовква : Місіонер, 2015. – 575 с.

8. Şenocak N. Franciscan Studium Generale : A New Interpretation / Neslihan Şenocak // *Philosophy and Theology in the Studia of the Religious Orders and at the Papal Court*. – Turnhout : Brepols Publishers, 2012. – S. 221–236.

9. Лоштин Н. Інвентарі та каталоги бібліотек католицьких монастирів XVI–XVIII ст. у фондах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка // *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. – 2015. – Вип. 10. – С. 78–90.

10. Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка, Рук. 286 III «*Catalogus librorum bibliothecae fratrum Minorum Leopoliensium apud S. Andreae z r. 1747*».

11. Golichowski N. Przed nową epoką. Materiały do historii OO. Bernardynów w Polsce / Norbert Golichowski. – Kraków, 1899. – 424 s.

References

1. Dukh, O. (2007). Bernardyntsi (frantsyskantsi-observanty) [Bernardines (Franciscan observants)]. In *Entsyklopediia Lvova* [Encyclopedia of Lviv] (Vol. 1, pp. 217–219). [In Ukrainian].

2. Żmuda, R. (2016). Stan badań bibliologicznych o bibliotekach klasztronych bernardynów w Polsce za lata 1918–2015. In *Wkład bernardynów w życie religijno-kulturalne narodu polskiego (wybrane aspekty)* (pp. 311–339). Kalwaria Zebrzydowska: CALVARIUM. [In Polish].

3. Lenard, E. (2006). Biblioteki bernardynskie w Polsce od 2 poł. XV do końca XVIII wieku. In *Pięćset pięćdziesiąt lat obecności oo. Bernardynów w Polsce (1453–2003)* (pp. 659–677). Kalwaria Zebrzydowska, Kraków: Wydawnictwo CALVARIUM. [In Polish].

4. Sitnik, A. K. (2004). Księgozbiór konwentu we Lwowie odzwierciedleniem zainteresowań intelektualnych bernardynów lwowskich 2 poł. XV–XVIII wieku. In *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, No. 81*, pp. 225–252. [In Polish].

5. Sitnik, A. K. (2006). *Bernardyni Lwowscy. Historia klasztoru i kościoła pod wezwaniem świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie (1460–1785)*. Kalwaria Zebrzydowska: Wydawnictwo CALCARIUM. [In Polish].
6. Loshtyn, N. (2016). Biblioteka monasteria bernardyntsiw u Lvovi ta ii korystuvachi u 1771–1784 rr. [Library of the Bernardine Monastery in Lviv and its users in 1771–1784]. In *Rocznik Lubelski*, T. XLII, pp. 19–32. [In Ukrainian].
7. Iriarte, L. (2015). *Istoriia frantsyskanizmu* [The history of Franciscanism]. Zhovkva: Misioner. [In Ukrainian].
8. Šenocak, N. (2012). Franciscan Studium Generale : A New Interpretation. In *Philosophy and Theology in the Studia of the Religious Orders and at the Papal Court* (pp. 221–236). Turnhout: Brepols Publishers. [In English].
9. Loshtyn, N. (2015) Inventari ta katalohy bibliotek katolytskykh monastyriw XVI–XVIII st. u fondakh Naukovoï biblioteky Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka [Inventories and catalogues of the libraries of the catholic monasteries of the 16th–18th centuries in the fonds of the Scientific Library of Ivan Franko National University of Lviv]. In *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnologii* [Lviv University Herald. Series Book Studies, Library Studies and Information Technologies], Is. 10. pp. 78–90. [In Ukrainian].
10. Catalogus librorum bibliothecae fratrum Minorum Leopoliensium apud S. Andream z. r. 1747. F. P. Maksymenko department of manuscripts, old prints, and rare books (Ruk. 286 III). Scientific Library Of Lviv Ivan Franko National University. [In Latin].
11. Golichowski, N. (1899). *Przed nową epoką. Materiały do historii OO. Bernardynów w Polsce*. Kraków. [In Polish].

Loshtyn Nazar Tarasovych

Ivan Franko National University of Lviv

Book collections of philosophy and theology lecturers in the library of Lviv Bernardines (mid-18th c.).

The system of highest order studies – the so called *studium generale* – firstly was developing at large universities (Paris, Oxford), but later *studium generale* separated from them and acted at the largest monasteries. The education system of the observants reached its full flowering in the 16th and 17th centuries. In the early 17th century a competition system was introduced for lecturers' appointment in the order's education centers. Philosophy and theology study was the highest level in the system of monastic orders' religious education. In the Lviv monastery of the Bernardine order these disciplines were studied within general studies. The article analyses the quantitative and thematic content of lecturers' collections of general studies, which were functioning in St. Andrii Monastery in Lviv. All books are classified according to several thematic categories. The main tendencies of the lecturers' libraries formation are defined. The analysis is performed on the basis of a manuscript inventory from the library, which dates back to 1747.

Key words: library, general studies, lector of philosophy, lector of theology, Bernardines, Lviv.

Лоштын Назар Тарасович

Научная библиотека Львовского национального университета имени Ивана Франко

Книжные собрания лекторов философии и теологии в библиотеке львовских бернардинцев (середина XVIII в.)

Система высших орденских студий – так называемых *studium generale* – сначала формировалась при больших университетах (Париж, Оксфорд), но вскоре *studium generale* отделились от них и действовали при самых больших монастырях. Своего расцвета система образования обсервантов достигла в XVI и XVII в. В начале XVII ст. была введена конкурсная система для назначения на должности лекторов при образовательных центрах ордена. Наивысшим уровнем в системе религиозного образования монашеских орденов католической церкви было изучение философии и богословия. Во львовском монастыре ордена бернардинцев эти дисциплины изучались в рамках генеральных студий. В статье проанализировано количественное и тематическое наполнение книжных собраний лекторов генеральных студий, которые действовали при львовском монастыре Св. Андрея. Книги классифицированы по нескольким тематическим категориям. Выделены основные тенденции формирования лекторских библиотек. Анализ осуществлен на основании рукописного инвентаря библиотеки с 1747 г.

Ключевые слова: библиотека, генеральные студии, лектор философии, лектор теологии, бернардинцы, Львов.

**БІБЛІОТЕКА
ЗОЛОЧІВСЬКОГО ВАСИЛІАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ
НАПРИКІНЦІ 60-Х – НА ПОЧАТКУ 70-Х РОКІВ XVIII СТ.:
РЕКОНСТРУКЦІЯ РЕПЕРТУАРУ КНИГ**

На основі інвентарного опису бібліотеки Золочівського василіанського монастиря кінця 60-х – початку 70-х років XVIII ст., який публікується вперше, здійснено реконструкцію книжкового репертуару даної обителі. Проаналізовано кількісний склад бібліотеки за такими параметрами, як стародруки і рукописні кодекси, мова і формат книг. На основі детального тематичного дослідження книжкового складу окреслено гіпотетичне «коло» читання ченців Золочівської обителі в цей час. Монастирську бібліотеку розглянуто як один із індикаторів статусу чернечого осередку.

Ключові слова: Золочівський монастир, монастирська бібліотека, інвентарний опис, книжковий репертуар, проповідницька література, «коло» читання ченців.

У другій половині XVIII ст. в чернечих осередках Львівської єпархії зберігалися доволі-таки невеликі за обсягом книжкові зібрання в порівнянні з тогочасними католицькими монастирськими бібліотеками, в яких знаходилося від декількох тисяч до десятка тисяч книг [45, s. 48; 52, s. 533]. Так, навіть у великих і знаних Львівському Святоюрському монастирі на 1764 р. нараховувалося лише понад 500 томів [13, спр. 1286, арк. 1286; 21, спр. 2236, арк. 2, 12; 41], Львівському Святооунуфріївському на 1769 р. – 289 [21, спр. 2186, арк. 11, 17 зв.–25 зв.; 19]; Підгорецькому на 1767 р. – понад 300 [21, спр. 2627, арк. 12 зв.–13, 23–28; 10]; Крехівському на 1766 р. – 281 [21, спр. 2045, арк. 8 зв.–9 зв., 16 зв.–22 зв.]. За підрахунками Марії Підлипчак-Маєрович, у більшості тогочасних монастирів на українських землях (римо-католицьких, православних чи унійних) знаходилося в середньому 100–300 книг [45, s. 50]. Менше ста томів, як правило, мали невеликі, нерідко розташовані на периферії чернечі осередки. Один із таких монастирів, в якому було невелике бібліотечне зібрання, знаходився на передмісті Золочева. На перший погляд, бібліотека чисельністю лише понад 60 кодексів (зберігалася в невеликій шафі за бічним престолом у монастирській церкві – «*Szafa na xiegi biblioteczne stolarskey*

roboty nowo zrobiona, okuta y w cerkwi przy oltarzu S. Mikołaja postawiona») [13, спр. 809, арк. 13] не може бути презентабельною, проте детальний тематичний аналіз книжкового фонду представляє дане зібрання в зовсім іншому ракурсі.

Варто зазначити, що під терміном «бібліотека» ми маємо на увазі книжкове зібрання, призначене для «персонального читання монахів», яке не містить сакральних текстів (богослужбових книг) [20, с. 6]. Натомість більш широкий за змістом термін «книгозбірня» використовується нами для позначення зібрання, що включає в себе загалом усі монастирські книги – як бібліотечні, так і «церковні». Під терміном «репертуар книг» ми розуміємо певну сукупність творів, що становить «коло» читання ченців [41, с. 9] і, відповідно, передбачає аналіз їхньої тематики та хоча б часткову характеристику змісту творів книгозбірні Золочівського монастиря. Отож у даній статті ми не ставили собі за мету дослідити склад «церковних» (богослужбових) книг, згадуючи про них лише побіжно.

Монастирі на передмісті Золочева в другій половині XVII – у XVIII ст.

У ранньомодерний період Золочівський монастир складався з декількох чернечих осідків – Межигірського, або Бучини, та Ліска, або Грабини. Межигірська обитель була заснована в другій половині XVII ст. [3, с. 209]. 7 березня 1665 р. у Львові король Ян Собеський надав фундаційну грамоту на заснування «*Monasterji Zloczovien[sis] et Residentiae Mezehorjen[sis] vulgo Buczynen[sis]*» на передмісті Золочева [21, спр. 1855, арк. 1]. Через три роки, у 1668 р., король фундацію підтвердив [13, арк. 809, арк. 2]. У 1704 р. Теодор і Теодосія Яворські фондували обитель Вознесіння Господнього на своїх ґрунтах у грабовому лісі, звідки й походять назви «Лісок» або «Грабина». У 1750-х роках Бучинський осідок було приєднано до осідку в Ліску та утворено єдиний Золочівський монастир [4, с. 186–187].

Загалом Золочівський монастир того часу становив собою невеликий чернечий осередок, в якому мешкало п'ять (1737 р.) [21, спр. 1871, арк. 1] чи шість (1754 р.) [40, с. 181] насельників. Згідно з описом обители в Ліску, тут було лише п'ять келій («*celie, ktorych wszystkich pięć*») [21, спр. 1855, арк. 2 зв.]. У 1748 р. Золочівський монастир («*Zloczoviensi in Lasek, et Buczynensi*») згадується як резиденція Підгорецького монастиря [38, с. 142]. Певні відомості збереглися і про ктиторів обители в Золочеві. Зокрема, в 1739 р. Томаш Турчинський в останній своїй волі заповів монастиреві тисячу злотих та за заповітом був тут похований [21, спр. 1854, арк. 18]. У 1767 р. белзький воєвода пан Потоцький пожертвував до монастиря 46 тис. злотих, щоб за нього в обители молилися [21, спр. 1855, арк. 2].

Незважаючи на те, що монастир був невеликим, у 1766 р. його визначили як одне з місць проведення чернечих риторичних студій. Так, у хроніці монастиря записано, що провінційний уряд встановив «*studio rhetorico religioso na tytmu mieyscu być mającym*» [13, спр. 809, арк. 5]. Щоправда, цей факт не підтверджується пізнішими документами, оскільки вже в останній чверті XVIII ст. серед василіанських чернечих осередків, в яких вивчали риторику, монастир у Золочеві не значиться [12, с. 2–3].

Одночасно із заснуванням Золочівського монастиря розпочалося формування і його книжкового зібрання. Насамперед обитель комплектувалася богослужбовими книгами для молитовних потреб. За даними інвентарного опису 1737 р., в обителі налічувалося близько двадцяти «церковних» книг [13, спр. 813/1, арк. 7 зв., 13 зв.]. Декілька богослужбових книг Золочівського монастиря зберігаються у відділі рідкісних книг Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, наприклад, львівське видання 1686 р. Октоїха з власницьким записом: «*Ten oktajch z Buczynu*» [14].

Інвентарний опис Золочівської бібліотеки кінця 1760-х – початку 1770-х років: інформаційна наповненість

Чимало книжкових фондів чернечих осередків XVII–XVIII ст. не збереглися або були розпорошені. Отож цінним джерелом, за допомогою якого можна реконструювати кількісний склад, книжковий репертуар, інколи деякі аспекти історії формування монастирських бібліотек, є інвентарні описи обителів, оскільки в них, окрім детальних характеристик рухомого та нерухомого майна монастирів (як відображення, насамперед, господарського стану монастирів), є описи богослужбових та бібліотечних книг [22, с. 265; 51].

Один з інвентарних описів Золочівської обителі укладений у другій половині 60-х – на початку 70-х років XVIII ст. [6]. Хоча в документі рік укладення інвентарю зазначений як 1767 р., проте в ньому містяться дописки 1769 та 1771 рр. (див. Додаток). Так, запис про придбані у Львові книги датується 1769 р., а 1771 р. відмічений запис про кодекси, які поповнили книгозбірню після поставлення на ігуменство Венедикта Шулевича. Загалом, наявність різночасових дописів, правок, ремарок на полях тощо є однією із особливостей джерел даного типу.

Як і більшість тогочасних інвентарів, структурно опис книжкового зібрання Золочівського монастиря поділений на «церковні» (тобто книги, що зберігались у церкві/церквах) та бібліотечні кодекси. Записи містять таку інформацію: 1) порядковий номер книги в списку (арабськими цифрами); 2) назва книги (зазвичай у скороченій формі, інколи видозмінена);

3) прізвище автора (буває видозмінене або взагалі відсутнє); 4) формат видання (подекуди); 5) тип книги (друкована/рукописна); 6) стан збереження (подекуди); 7) кількість примірників (арабськими цифрами). На жаль, повністю відсутні відомості про місце видання друків (див. Додаток) [13, спр. 813/1, арк. 7 зв., 13 зв.].

З метою ідентифікації видань нами був проведений аналіз записів інвентарю 1760–1770-х років у порівнянні з джерелом подібного типу XIX ст. [21, спр. 1890], в якому вказуються місце та рік видання книг¹. Також у своєму дослідженні для реконструкції відомостей про авторів та назви книг ми користувалися довідниками, бібліотечними каталогами та інтернет-ресурсами. Насамперед, це каталог «Пам'ятки книжкового мистецтва», укладений Я. Запаском та Я. Ісаєвичем [8], електронна версія багатотомного видання Кароля і Станіслава Естрайхерів «Bibliografia polska» [35] та електронні бібліотечні та біобібліографічні ресурси: «CERL Thesaurus» [50], «VIAF» [52], «WorldCat» [53].

Загальна чисельність, мова і формат книг

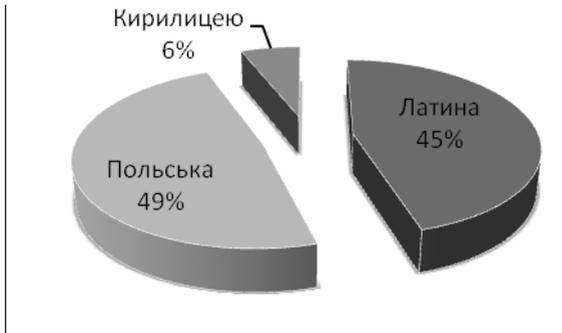
Перш за все, варто зазначити, що інвентарні описи дають можливість реконструювати номінальні, а не фактичні кількісні показники певного книжкового зібрання, оскільки за їхніми записами неможливо визначити наявність чи відсутність конволютів [18, с. 57].

Послугуючись методикою дослідниці Ірини Ціборовської-Римарович, для окреслення загальної кількості книг у бібліотеці використовуються такі позначення: а) найменування/назви (далі – н.) та б) одиниці зберігання/томи (далі – од. зб.) [23, с. 119]. На основі інвентарного опису Золочівського монастиря ми нарахували 84 н. та 100 од. зб. З них приблизно кожна третя книжка була «церковною». Отож власне монастирська бібліотека налічувала 56 н. та 66 од. зб., тобто це було невелике книжкове зібрання невеликого василіанського монастиря Львівської єпархії другої половини XVIII ст.

За мовним критерієм книги бібліотеки обителі поділяються на латинські (27 н. 30 од. зб.), польські (25 н. 32 од. зб.) та такі, що написані кирилицею (4 н. 4 од. зб.) (див. Діаграму № 1). Тобто гіпотетичне «коло» читання, лектуру ченців Золочівської обителі становили видання латиницею. Це і не дивно, оскільки польська мова на українських землях ранньомодерного часу була однією з мов соціального та літературного престижу [2, с. 16, 27–28].

¹ Далі – XIX, і номер позиції книги за цим інвентарем.

Мова бібліотечних книг

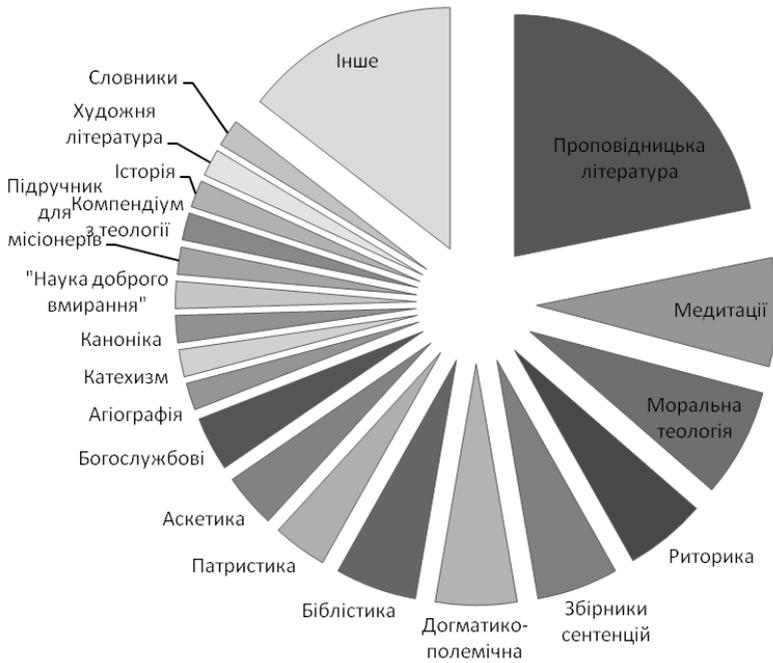

За форматним критерієм у монастирській бібліотеці переважали друки середніх розмірів. Суттєво домінували книги у форматах кварто (15 н. 20 од. зб.) та октаво (22 н. 29 од. зб.). Знаходились і 12 кодексів у форматі дуодечімо. Незначну частку книжкового зібрання становили рукописні книги, яких налічувалося лише п'ять одиниць зберігання. Це свідчить про відсутність традицій книгописання в даній обителі, оскільки зазвичай в чернечих осередках із наявністю скрипторіїв рукописна книга посідала вагоміше місце в монастирській книгозбірні.

Тематичний аналіз книжкового репертуару

Одним із аспектів т. зв. «внутрішнього» вивчення історії книгозбірень ранньомодерного часу є тематичний аналіз їхнього складу [31, s. 6–7]. Книжковий репертуар можна розглядати як джерело для вивчення «змістового» наповнення книгозбірень та деяких аспектів історії читання [40, s. 25]. Зважаючи на те, що книги в інвентарному описі записані за форматним принципом без тематичного поділу, спробуємо на основі бібліографічної реконструкції складу книгозбірні (див. Додаток) виокремити такі тематичні рубрики чи «колекції книг»: біблістика (екзегетика), патристика, агіографія, аскетика, видання для медитацій і реколекцій, моральна теологія, проповідницька література, догматико-полемічні твори тощо. Варто зазначити, що одна зі складностей тематичного аналізу – неможливість точного визначення тематичного характеру всіх книг, оскільки чимало з них є міждисциплінарними [36, s. 223]. Тому існує певна умовність такого тематичного «ділення» книгозбірні, проте це дозволяє більш «рельєфно» і комплексно з'ясувати «джерела мудрості» ченців Золочевської обителі.

Тематика видань

Незважаючи на те, що в інвентарі виокремлено окрему групу «церковних» книг, серед списку бібліотечних все ж є два **богослужбових друки** – почаївське видання 1755 р. Молитвослова (№ 8)¹ та львівське – Ірмолая (№ 9). Оскільки нотоване видання зазначене як «старе» та малого формату (12°), можемо припустити, що йшлося про т. зв. «Ірмолойчик» 1670/1671 р. видання [8, т. 1, № 470]. Наявність цих двох книг серед списку бібліотечної літератури свідчить, що літургійні книги використовувалися не лише під час добового кола чернечої спільної молитви, але і входили до числа літератури «келійного читання» [17]. Тим більше, що це були малоформатні видання, більш зручні для читацьких практик [1, с. 211–215]. Отож Молитовник зазвичай використовували як настільну книгу для особистої молитви, Ірмолой нерідко слугував навчальним матеріалом для опанування музичної грамоти та церковного співу [28, с. 110].

¹ Тут і далі номер позиції подається за інвентарним описом (див. Додаток).

У Золочевській бібліотеці було й декілька екземплярів Біблії. Це – «стара» Біблія латинською мовою невеликого формату, вартість якої укладач інвентарю оцінив у 10 злотих (№ 1) (за даними польської дослідниці Марії Підлипчак-Маєрович, «золочівський» примірник ліонського видання 1600 р. Вульгати зберігається сьогодні у Вроцлавській національній бібліотеці імені Оссолінських [44, s. 244]) та Новий Завіт польською мовою (№ 42), представлений перекладом знаного єзуїтського бібліста і проповідника *Якуба Вуска* (*Jakub Wujek*, 1541–1597). У 1769 р. до Золочівського монастиря у Львові було придбано «нову» Біблію за 14 злотих (№ [2]) (на жаль, невідомо, яке саме видання). Тоді ж купили за 28 злотих «нове» видання «Конкорданції» (№ [3]), тобто біблійну симфонію, спеціальний лексикологічний довідник, де слова та вислови, що зустрічаються в Біблії, розташовані за абеткою, із зазначенням їх місця (книг, розділів і віршів) [5, с. 36].

Поодинокими примірниками представлена в монастирській бібліотеці **патристична література**, тобто твори Отців Церкви. Це, зокрема, малоформатні «Монологи» (№ 13) знаного західного патриста *Августина Аврелія* (354–430) [34, t. 1, s. 1087] (хоча невідомо достеменно, яке саме це було видання, проте твори бл. Августина у малих форматах латиною видавали здебільшого у західноєвропейських друкарнях) та рукопис твору східної патристичної традиції «Огласительні слова» (№ 64) *Кирила Єрусалимського* (313–386) – катехітичного видання, в якому містяться повчальні науки, виголошені святителем Кирилом під час катехуменату (підготовки до прийняття таїнства хрещення), і загалом викладені основи християнської віри. В інвентарному записі укладач опису вказав, що «*sy iest Katechysm*», що свідчить про його ознайомленість з тематикою цього твору.

Практично відсутні в Золочівській книгозбірні поширені в ранньомодерний період, особливо в чернечому середовищі, видання **агіографічного змісту** – література про життя і діяльність святих [9, с. 68]. З поодиноких примірників – житіє (№ 39) відносно «новоканонізованого» (1726 р.) Алоїзія Гонсаґи (1568–1591), італійського єзуїта, проголошеного в 1729 р. патроном молоді [9, с. 175–176]. На теренах Речі Посполитої побутував польськомовний переклад польського єзуїта *Кароля Савіцького* (*Karol Sawicki*, †1733) [35, t. 9, s. 98], який і був наявний у бібліотеці обителі.

Популярними в тогочасних монастирських книжкових зібраннях були твори з **аскетики** – видання, в яких увага акцентувалася на системі духовних і фізичних зусиль, спрямованих на досягнення морального вдосконалення та спасіння душі християнина [9, с. 378, 382, 635]. У руських чернечих осередках здебільшого знаходились аскетичні трактати Отців Церкви, наприклад, «Ліствиця» Іоанна Синайського чи «Наслідування

Христа» Томи Кемпійського – класичні зразки східної і західної чернечих аскетичних традицій [7]. У другій половині XVIII ст. набули поширення і трактати католицьких авторів епохи бароко. В Золочівському монастирі зберігалися духовні вправи італійського єзуїта *Паоло Сеньєрі* (*Paolo Segneri*, 1624–1694) [32, т. 14, р. 1773], а саме примірник польськомовного перекладу твору під титулом «Manna duszy» (№ 56), виданого в Сандомирі (1731 р.). «Обов’язковим» примірником василіанських чернечих книжкових зібрань були чернечі правила святителя Василя Великого, які видавали руською, польською та латинською мовами, а також поширювали в рукописних списках. Особливої популярності набуло почаївське польськомовне видання «Summariusz regul» (1751 р.) [8, т. 2, № 1751], про примірник якого зазначено в описі Золочівської бібліотеки (№ 41).

Католицька традиція **медитативних** видань репрезентована в Золочеві творами єзуїтського та бенедиктинського письменства XVII ст., зокрема примірником краківського видання 1752 р. твору «Nova forma meditationum» (№ 36) французького єзуїтського богослова *Жана Крассе* (*Jean Crasset*, 1618–1692) [32, т. 1, с. 1, р. 227]. Є запис і про твір «Mons Thabor Sive Solitudo Exercitiorum Spiritualium» (№ 25), виданий в Айнзидельні (Einsiedeln, Швейцарія) в 1682 р. Написав цей трактат *Ансельм Біслінг* (*Anselm Bisling*, 1619–1681), чернець Айнзидельнського абатства, доктор теології, автор праць з моральної теології. Примітно, що в Золочівській обителі знаходилося латиномовне видання, а не польськомовний переклад (Вільно, 1764) [53]. Також варто зазначити про наявність в обителі латиномовного збірника 34-х медитацій «Hebdomas Sancta pii sacerdotis» (№ 12), виданого єзуїтами в Сандомирі (1728 р.) [35, т. 18, с. 69]. А за поповнення книгозбірні великоформатними «Медитаціями» василіанського автора *Юзефа Петкевича* (№ 2) в монастирі було відправлено 13 Служб Божих, про що є нотатка в інвентарному описі.

У ранньомодерний період у католицьких монастирях особливого поширення набули різноманітні підручники казуїстичного характеру, в яких подавалися розв’язання конкретних «випадків чину за сумлінням», видання з **моральної теології** (*casus conscientiae*) [16, с. 236, 406], завданнями якої є пошук відповідей на запитання про моральний обов’язок, щастя, сенс і мету життя [16, с. 17, 26–33]. Період XVII–XVIII ст. в історії католицької моралістики – це «епоха підручників» [16, с. 234]. Найбільше спричинилися до написання творів такого характеру ченці єзуїтського та домініканського ордену [29, с. 274], відповідно трактати авторів цих орденів і були найбільш поширеними. Зокрема в Золочівському монастирі традиція домініканської моралістики представлена твором «Sententiae Morales» (№ 57) знаного в Речі Посполитій томіста *Фердинанда Янушовського* (*Ferdynand*

Januszowski, 1639–1712) [46, t. 2, s. 169]. А єзуїтської – твором «*Theologia moralis universa*» відомого французького мораліста *Поля Габрієля Антуана* (*Paul Gabriel Antoine*, 1679–1743) [30, t. 1, s. 1, p. 20–21].

До певної міри специфікою «колекції» з моралістики Золочівського монастиря є побутування в ньому малознаних на українських землях західноєвропейських казуїстичних видань. Зокрема це «*Idea theologiae moralis*» (№ 3) *П'єра від святого Жозефа* (*Pierre de Saint Joseph, Pierre Cotagère*, 1594–1662), французького ченця ордену фельятинців (відгалуження цистерціанців) [50; 52]. В інвентарі книга оцінена у 18 злотих. З казуїстики знаходилася «*Medulla theologiae moralis*» (№ 56) *Гайнріха Хайнлайна* (*Heinrich Heinlein*, †1701), німецького бенедиктинця, професора філософії та моральної теології у Зальцбурзькому університеті [32, t. 16, p. 2124]. Ексклюзивно виглядає наявність книги «*Hortulus biblico-moralis et asceticus*» (№ 55), яку написав *Франц Паннус фон Трацберґ* (*Franz Pappus von Tratzberg*, XVIII), професор, чернець бенедиктинського монастиря в Брегенці (Bregenz, Австрія). Цікаво, що до Золочівського монастиря потрапив примірник, виданий у швабському місті Констанц (1725 р.).

Найбільш різноманітно в Золочівській обителі представлена **проповідницька література** – збірники казань, гомілій тощо. В цей час особливою популярністю користувалися збірники проповідей єзуїтських авторів як з теренів Речі Посполитої, так і з тогочасних західноєвропейських земель. У Золочеві містилися збірники казань на неділі і свята (№ 33) львів'янина вірменського походження *Каспера Бальзама* (*Kasper Balsam*, 1716–1759) [33, s. 25; 34, t. 1, s. 1288]. Це один із прикладів творів класичного католицького ранньомодерного проповідництва – без барокової стилістики, макаронізмів та панегіризмів. За стилем вони схожі на зразки «золотого періоду» польського проповідництва (наприклад, казання Пйотра Скарґи) [43, s. 281]. Інший стиль проповідей представляє собою збірник «*Nauki z Ewangelii na Niedziele y Święta*» (№ 4) *Марціна Курженєцького* (*Marcin Kurzeniecki*, 1705–1771) [33, s. 349; 46, t. 2, s. 483] та зібрання річних казань «*Słowo Boże*» (№ 22) *Анджея Мурчинського* (*Andrzej Murczyński*, 1686–1748) [33, s. 446]. Традиція західноєвропейського придворного проповідництва представлена львівським виданням 1759 р. [44, s. 244] («золочівський» примірник проповідей Анджея Мурчинського зберігається у Вроцлавській національній бібліотеці імені Оссолінських) перекладу на польську промов (№ 46) *Шарля де ля Рю* (*Charles de la Rue*, 1643–1725), ординарного проповідника французького короля Луї XIV [30, t. 1, s. 1, p. 658]. У 1769 р. до Золочева придбано збірник проповідей (№ [4]) ще одного французького автора – *Захарії Лазелве* (*Zacharia Laselve*, †1700) [50]. Італійське проповідництво репрезентувало латиномовне аугсбурзьке видання 1748 р. сорока «*Sermones*» (№ 54) вже згадуваного *Паоло Сеньєрі* [32, t. 14, p. 1772].

Знаходились у Золочівській бібліотеці і зразки францисканської традиції проповідництва, зокрема львівське видання 1760 р. великоформатного зібрання гомілій «*Snorek ziarnem*» (№ 60), яке уклав ординарний проповідник Руської провінції *Зигмунт Церенович* (*Zygmunt Cerenowicz*) [8, т. 2, № 2151]. Більш ексклюзивно виглядає наявність аугсбурзьких видань римо-католицького священика швабського містечка Бібербас *Антон Гінтера* (*Anton Ginther*, 1655–1725) [50] – латиномовні гомілії христологічної тематики («*Unus pro omnibus*», № 50) та емблематичне видання (№ 51). Варто згадати й про латиномовну збірку проповідей, укладених на свята року за місяцями «*Bonus ordo triplicis formatae*» *Гайнріха Себастіана Пенцінгера* (*Penzinger Sebastian Heinrich*), римо-католицького пастора в Трауттмайсдорфі (Австрія) [53]. Привертають увагу рукописні примірники казань, зокрема збірка проповідей на свята під титулом «*Sermones sacri*» (№ 63), укладена в 1762 р. *Венедиктом Шулевичем* – настоятелем Золочівського монастиря. Дана книга є одним із небагатьох примірників, який зберігся до сьогодні [13, спр. 673]. Крім того, в бібліотеці містилося ще й зібрання казань на рік у форматі октаво невідомого автора (№ 17).

Далеко не кожна монастирська книгозбірня могла похвалитися виданнями з **риторики**. Насамперед, варто зазначити, що в Золочівському монастирі не було найбільш поширеного тоді підручника з риторики Кипріяна Суареца [28, с. 187]. Натомість в інвентарі значиться твір французького автора *Жозефа де Жувансі* (*Joseph de Jouvancy*, 1643–1719), одного з найвідоміших єзуїтських письменників XVII ст. [32, т. 1, с. 1, р. 411]. Його «*Institutiones poeticae et Rhetoricae*» (№ 38) багато разів перевидавали, – в Золочеві зберігався примірник люблінського видання 1755 р. Для вивчення ораторського мистецтва золочевськими ченцями використовувалася й книга «*Armamentarium Regni Poloniae*» (№ 40), своєрідний «підручник» для складання панегіриків, збірник сентенцій «старожитніх» поетів [35, т. 26, с. 540], в якому містилися вірші з описами 118 старопольських гербів. Уклав збірник польський єзуїтський письменник *Габріель Жончинський* (*Gabriel Rzączyński*, 1664–1737) [34, т. 17, с. 724]. Вказана в інвентарному описі і книга «*Praecepta Rhetorices*» (№ 45). На жаль, у документі немає імені автора, проте, вірогідно, йшлося про твір *Марка Туллія Цицерона*.

Дуже часто допоміжним матеріалом для вивчення ораторського мистецтва слугували різноманітні **компендіуми exempli et miracula, збірники сентенцій**. Подібні видання використовували як навчальний матеріал і під час вивчення латинської та грецької мов. У Золочеві малося краківське видання 1704 р. збірки «*Flores sententiarum*» (№ 58), яку уклав *Луї де Блуа* (*Louis de Blois*, 1506–1566), чернець бенедиктинського аббатства Льєссі на півночі Франції, більш знаний латиномовною версією прізвища Бло-

зіус (Blosius) та своїми трактатами аскетичного змісту. «Flores sententiarum» – це не просто зібрання висловів, укладене ним в алфавітному порядку, а сентенції богословського змісту із поясненнями до ними.

Декілька видань презентували гуманістичну традицію творення збірок сентенцій. Зокрема значилась у бібліотеці «Anthologia sive florilegium» (№ 47), укладена *Йозефом Лангом* (Joseph Lang, 1570–1630), філологом, професором грецької мови у Фрайбурзькому та Страсбурзькому університетах [49]. Інше видання подібного змісту – страсбурзьке видання 1624 р. книги «Locis Communes Sive Florilegium» (№ 48). Уклав дану антологію висловів відомих грецьких і латинських філософів, теологів, істориків та поетів *Ян Грутер* (Jan Gruter, 1560–1627), гуманіст, кальвініст, філолог та історик, професор університетів у Віттенберзі та Гейдельбергу [51]. Отож у Золочівському монастирі побутували зразки європейської гуманістичної традиції антологій.

У другій половині XVII ст. на українських землях полеміка між православними та католиками була відображена в ряді трактатів **полеміко-догматичного** змісту, в яких дискутувалися питання папського прима-ту, чистилища, celibату священників, а особливо філіокве. Власне один із творів цих контрверсій знаходився у Золочівській книгозбірні, а саме «Goliat swoim mieczem porażony» (№ 3) єзуїтського місіонера та полеміста *Теофіла Рутки* (Rutka Theofil, 1622–1700) [46, t. 3, s. 525]. Це була відповідь на видання Йоаннікія Галятовського «Stary kościół zachodni» [25]. Догматико-полемічна тематика представлена ще одним твором, проте іншого полемічного дискурсу – християнсько-юдейського. Йдеться про т. зв. «трактат Рабина Самуеля», або польськомовний переклад твору «Prawda chrześcijańska» (№ 34) *Самуеля Марокканського*, письменника другої половини XI ст. єврейського походження, який став християнином [35, t. 27, s. 60–61]. З догматики у Золочівському монастирі значився ще трактат «Quaestiones de verbo incarnate» (№ 59), написаний *Яном Моравським* (Jan Morawski, 1633–1700), польським єзуїтом, представником течії ігнаціанства в Речі Посполитій [42, s. 277].

Католицька посттридентська **катехітична** традиція представлена лише одним виданням – кельнським друком 1713 р. латиномовного твору «Nucleus catecheticus» (№ 11) французького францисканця XVII ст. *Бернардина Меркатора* (Bernardyn Mercator) [11, s. 89]. Малися в монастирі й видання **енциклопедичного** характеру богословського змісту. Зокрема, популярний у західноєвропейських країнах компендіум «Tugosinium Theologicum» (№ 49). Уклав зібрання *Бальтазар Франколіні* (Balthasar Francolini, 1630–1709), італійський єзуїт, професор філософії та теології Григоріанського університету в Римі [30, t. 1, s. 1, p. 317]. **Підручники**

для **місіонерів**, зокрема польськокомовний переклад твору німецького бенедиктинця *Раймунда Брунса* (*Raymund Bruns*, 1706–1780) – «Katolicka informacya ułożona dla Missyi w Kráiách Regnántá Pruskiego» (Ченстохова, 1753) (№ 43), дозволяли ченцям у Золочеві ознайомитись із досвідом провадження місіонерських практик на пруських землях. Ще одну книгу подібного змісту складно ідентифікувати (№ 65).

Однією з характерних рис барокової книжності було поширення т. зв. **«наук доброго вмирання»** («ars bene moriendi»). Власне в Золочівській книгозбірні знаходився примірник львівського видання 1742 р. книги «Wuprawa na tamten swiat duszy» (№ 10).

У невеликому львівському виданні 1738 р. «Obrona religiey graekoruskiej z kościołem S. Rzymskim», примірник якого знаходився у Золочівській книгозбірні (№ 6), подані 14 документів, чи то уривки документів римських пап, декілька привілеїв польських королів та уривки з конституцій, в яких йдеться про Унійну Церкву [15]. Тобто ця книга була для василіанських монастирів практично-ужитковим виданням **церковно-правового** змісту. Зрештою ченці Золочівської обителі мали змогу ознайомитися також із постановами Тридентського собору, оскільки в їхній бібліотеці знаходилося кельнське видання 1712 р. книги «Sacrosanctum Concilium Tridentinum» (№ 35). В ній постанови собору коментовані бельгійськими теологами *Жаном Сотеолем* (*Jean Soteaulx*, *1567) та *Жаном Галемаром* (*Jean Gallemarq*, †1625) [50].

Окрім вже згадуваних підручників з риторики та антологій сентенцій, у золочівській книгозбірні знаходилося декілька видань **історичного характеру, художня література** та **словники**. Насамперед, варто зазначити наявність популярних у цей час книг польського гетьмана, драматурга і поета *Вацлава Жевуського* (*Rzewuski Waclaw*, 1706–1779) – «Zabawki dzieiopiskie» (№ 16) і «Zabawki Wierszopiskie u Krasomowskie» (№ 15). У першій містилися нариси з історії Польщі та інших країн і земель, натомість друга – це збірник комедій і драм [35, т. 26, с. 569]. Зі словникових видань у бібліотеці була наявна найбільш поширена в цей час «Synonima seu Dictionarium polono-latinum» (№ 18) *Гжегожа Кнапського* (*Grzegorz Knapski*, 1564–1638) [34, т. 9, с. 199].

Є записи в інвентарі і про книги з «монастирського архіву» Золочівської обителі. Перш за все, зазначено про інвентарний опис (№ 19), який, можливо, слугував прототипом документа кінця 60-х – початку 70-х років. Також вказано про рукописний список-перелік насельників чернечого згромадження у Золочеві, а також осіб («челяді»), які працювали на монастир (№ 20). Третя «монастирська» книжка – це кодекс фінансового характеру, список облігацій обителі (№ 21).

***

Комплексний аналіз книжкового репертуару певної книгозбірні дозволяє в опосередкований спосіб розглядати книжкове зібрання як індикатор статусу монастиря [29]. Зазвичай у великих василіанських монастирях, розміщених в адміністративних центрах, фінансово заможних обителях, в яких діяли чернечі студії (риторичні, філософські, богословські), містилися відносно великі книжкові зібрання. Саме ці монастирі слугували осередками і трансляторами західної інтелектуальної думки. Книгозбірня Золочівського монастиря є прикладом того, що західні впливи мали розповсюдження і в невеликих василіанських монастирях.

Непримітна за чисельністю Золочівська монастирська бібліотека (трохи більше 60 книг) другої половини XVIII ст. виглядає «малою» в порівнянні з книжковими збірками тогочасних великих унійних та православних монастирів, а тим більше зібрань католицьких чернечих згромаджень. Натомість книжковий репертуар даної обители репрезентує широке коло тематичних рубрик – Біблія латинською і польською мовами, конкорданції, патристика, агіографія, аскетика, твори з моралістики, догматики і полеміки, катехізм, каноніка, «наука доброго вмирання», словники, художня література. Найбільше в монастирі було проповідницької літератури – різноманітні збірники проповідей, казань, гомілій на неділі і свята, річного циклу, пасійного змісту, христологічні збірки тощо. Постридентська традиція католицького проповідництва представлена зразками польських єзуїтських барокових авторів. Наявні в цей час у Золочеві і екземпляри інтелектуальної, писемної спадщини європейського гуманізму, зокрема антології сентенцій античних та ранньохристиянських авторів, укладені письменниками-гуманістами. І такі видання репрезентовані не через польське посередництво, а оригінальними зразками, тобто латинською мовою.

Незважаючи на те, що нині вже є неможливим достеменно довідатись, які з книг читали ченці, проте бібліографічна реконструкція та детальний тематичний аналіз дозволяють більш «рельєфно» окреслити гіпотетичне коло читання, лектуру тогочасних насельників монастиря. Зокрема, в книгозбірні Золочівської обители наприкінці 60-х – на початку 70-х років XVIII ст. практично кожна третя книга була єзуїтського походження. Крім того, знаходилися твори бенедиктинців, францисканців, домініканця, фельятинця, кальвініста, василіан, римо-католицьких священників – авторів, які походили не лише із земель Речі Посполитої, але й із західноєвропейських теренів (німецьких, австрійських, французьких, італійських, швейцарських). Загалом книжковий репертуар Золочівського василіанського монастиря 60–70-х років XVIII ст. є прикладом приналежності

книжкової культури і невеликих василіанських монастирів на українських землях до культурного простору західної християнської традиції, що підтверджується як превалюванням тематичних рубрик, так і авторським колом наявних творів.

Список використаних джерел

1. Берк П. Нотатки щодо нових історій читання // Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка. – К., 2010. – С. 211–215.
2. Броджі-Беркофф Дж. Чи існує канон українського літературного бароко? // Український гуманітарний огляд. – К., 2012. – Вип. 16–17. – С. 9–54.
3. Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василянського чина XVII–XX ст. : топографічно-статистична розвідка. – Рим, 1979. – 217 с.
4. Він же. По василіанських монастирях. – Торонто, 1958. – 286 с.
5. Головащенко С. Дослідження та викладання Біблії в Київській духовній академії XIX – початку XX ст. – К., 2012. – 356 с.
6. Гупало Н. Василянський монастир у Золочеві // Апологет : Мат. II Міжнар. наук. конф. «Християнська сакральна традиція : віра, духовність, мистецтво» (м. Львів, 24–25 листопада 2010 р.). – Львів, 2010. – С. 227–244.
7. Дзюба О., Фрис В. Бібліотеки України // Історія української культури : у 5 т. – К., 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – С. 814–832.
8. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. 1: 1574–1700 рр. – 136 с.; 1984. – Кн. 2. Ч. 1: 1701–1764 рр. – 132 с.; Кн. 2. Ч. 2: 1765–1800 рр. – 128 с.
9. Католическая энциклопедия. – М., 2002. – Т. 1: А–З. – 1906 с.
10. Кольбух М. Книгозбірня Підгорецького монастиря: історія формування // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка : зб. наук. пр. – Львів, 2011. – Вип. 3 (19). – С. 394–421.
11. Корзо М. Украинская и белорусская катехитическая традиция XVI–XVIII вв. : становление, эволюция и проблема заимствований. – М., 2007. – 672 с.
12. Лукань Р., Филипчак І. Центральна окружна головна школа в Лаврові 1788/1789–1910/11. – Львів, 1936. – 193 с.
13. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаніка НАН України, відділ рукописів, ф. 3 (Бібліотека та Центральний архів монастирів оо. Василян у Львові), спр. 673, 809, 813/1, 1286.
14. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаніка НАН України, відділ рідкісної книги, Ст. IV 46.
15. Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, відділ рукописних, стародруківаних та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка, 187078 І.
16. Пінкерс С. Джерела християнської моралі : її метод, зміст та історія : пер. з фр. – К., 2013. – 606 с.
17. Прохоров Г. Келейная исихастская литература (Иоанн Лествичник, Авва Дорофей, Исаак Сирий, Симеон Новый Богослов, Григорий Синаит) в библио-

теке Троице-Сергиевой лавры с XIV по XVII вв. // Труды Отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1974. – Т. XXVIII: Исследования по истории русской литературы XI–XVII вв. – С. 317–324.

18. Ружицкий Е. Західноєвропейська книга у Львові в XVI–XVII ст. (до постановки питання) // Нескінченна подорож : книга пам'яті Ореста Мацюка. – Львів, 2009. – С. 55–61.

19. Скрутень Й. Бібліотека Львівських оо. Василян // Записки ЧСБВ. – Жовква, 1923. – Т. 1, вип. 1. – С. 161–176; Т. 2. – С. 65–75.

20. Слуховский М. Русская библиотека XVI–XVII вв. – М., 1973. – 252 с.

21. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 684 (Протоігуменат монастирів ЧСБВ, м. Львів), оп. 1, спр. 1024, 1854, 1855, 1871, 1890, 2029, 2045, 2186, 2236, 2627.

22. Ціборовська-Римарович І. Видовий та джерелознавчий аналіз документів з історії книги та історії бібліотек в Україні XVI – першої чверті XIX ст. // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2012. – Вип. 34. – С. 259–279.

23. Вона ж. Книгозбірня Острозького єзуїтського колеґіуму: джерела про комплектацію бібліотечного фонду та їх інформаційна наповненість // Острозька давнина : наук. зб. – Острог, 2013. – Вип. 2. – С. 114–120.

24. Шевченко І. Польща в українській історії // Він же. Україна між Сходом і Заходом : нариси з історії культури до початку 18 століття / авт. пер. М. Габлевич, наук. ред. А. Ясіновський. – Львів, 2014. – С. 135–157.

25. Він же. Релігійна полемічна література на українсько-білоруських землях у 16–17 століттях // Він же. Україна між Сходом і Заходом: нариси з історії культури до початку 18 століття / авт. пер. М. Габлевич, наук. ред. А. Ясіновський. – Львів, 2014. – С. 180–196.

26. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – 336 с.

27. Яременко М. Бібліотека та статус Києво-Братського Богоявленського монастиря у XVIII ст. // Наукові записки НаУКМА. – К., 2004. – Т. 27: Історичні науки. – С. 34–37.

28. Ясіновський Ю. Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу. – Львів, 2011. – 468 с.

29. Bajda J., ks. Teologia moralna (kazuistyczna) w wieku XVII–XVIII // Dzieje teologii katolickiej w Polsce. – Lublin, 1975. – Т. 2, cz. 1. – S. 267–305.

30. **Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus, ou Notices bibliographiques** / par les Augustin et Alois de Backer, Charles Sommervogel. – Liège, 1853. – Т. 1, s. 1. – 792 p.

31. Bienkowska B. Kilka uwag i propozycji w sprawie badań księgozbiorów historycznych // Studia o Książce. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1986. – Т. 16. – S. 3–7.

32. Dictionnaire de Theologie Catholique / Vacant A., Mangenot E. – Paris, 1936. – Vol. 13; 1941. – Vol. 14.

33. **Encyclopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995.** – Kraków, 1996. – 888 s.

34. Encyklopedia katolicka. – Lublin, 1989. – T. 1, 7, 9, 13, 17.
35. Estreicher K. Bibliografia polska. – Kraków, 1882–1951. – T. 8–34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.estreicher.uj.edu.pl/> (далі – Estreicher).
36. Grzebień L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII w. // Archiwa, biblioteki i muzea kościelne. – Lublin, 1975. – T. 30. – S. 223–278; Korolko M. Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny. – Warszawa, 1990. – 322 s.
37. Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarusjae. – Romae, 1979. – Vol. 2: 1731–1760. – 373 p.
38. Lorens B. Biblioteka bazylińskiego klasztoru św. Jerzego we Lwowie w drugiej połowie XVIII wieku w świetle inwentarzy // Kraków–Lwów: książki, czasopisma, biblioteki. – Kraków, 2006. – T. 8 / Pod red. H. Kosętki. – S. 273–286.
39. Małczyńska K. Źródła do dziejów książki i bibliotek okresu renesansu // Studia o Książce. – Wrocław, 1986. – T. 16. – S. 19–32.
40. Małczyńska K. Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów. – Wrocław, 1987. – 243 s.
41. Misiurek J. Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej. – Lublin, 1994. – T. 1: X–XVII. – 422 s.
42. Pelczar J. Zarys dziejów kaznodziejstwa w Kościele Katolickim. – Kraków, 1896. – Cz. 2: Kaznodzieje polscy. – 404 s.
43. Pidłypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu. – Warszawa, 1986. – 273 s.
44. Pidłypczak-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w. – Wrocław, 1996. – 195 s.
45. Słownik polskich teologów katolickich. – Warszawa, 1981. – T. 2: H–L. – 591 s.; T. 3: M–R. – 552 s.
46. Walsby M. Book Lists and Their Meaning // Documenting the Early Modern Book World: Inventories and Catalogues in Manuscript and Print / ed. by M. Walsby, N. Constantinidou. – Leiden, 2013. – Pp. 1–24.
47. Wyczawski H. Kościelne zbiory biblioteczne (wiek XVI–XVIII) // Dzieje teologii katolickiej w Polsce. – Lublin, 1975. – T. 2: Od odrodzenia do oświecenia. – Cz. 1: Teologia humanistyczna. – S. 519–551.

Електронні ресурси:

48. *Allgemeine Deutsche Biographie*. – Leipzig, 1883. – T. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.deutsche-biographie.de>.
49. Consortium of European Research Libraries [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cerl.org/resources/cerl_thesaurus/main.
50. *Neue Deutsche Biographie*. – Berlin, 1966. – T. 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.deutsche-biographie.de>.
51. The Virtual International Authority File [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://viaf.org>.
52. The world's largest network of library content and services [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldcat.org/>.

References

1. Berk, P. (2010). Notatky shchodo novykh istorii chytannia [Notes about new histories of reading]. In *Novi pidkhody do istoriopyssannia* [New approaches in historiography] (pp. 211–215). Kyiv. [In Ukrainian].
2. Brodzhii-Berkoff, Dzh. (2012). Chy isnuie kanon ukrainskoho literaturnoho baroko? [Does the canon of the Ukrainian literal Baroque exist?] In *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad* [Ukrainian Humanities Review], Is. 16–17, pp. 9–54. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Vavryk, M. (1979). *Narys rozvytku i stanu Vasyliianskoho chyna XVII–XX st.: topohrafichno-statystychna rozvidka* [Sketch of the development and the state of the Basilian order in the 17–18th centuries: topography and statistic research]. Rome. [In Ukrainian].
4. Vavryk, M. (1958). *Po vasyliianskykh monastyriakh* [About Basilian monasteries]. Toronto. [In Ukrainian].
5. Holovashchenko, S. (2012). *Doslidzhennia ta vykladannia Biblii v Kyivskii dukhovnii akademii XIX–pochatku XX st.: monohrafiia* [Studying and teaching of Bible at the Kyiv Theological Academy in the 19th – early 20th century: monograph]. Kyiv. [In Ukrainian].
6. Hupalo, N. (2010). Vasyliianskyi monastyr u Zolochevi [Zolochiv Basilian monastery]. In *Apolohet: Materialy II Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii “Khrystyianska sakralna tradytsiia: vira, dukhovnist, mystetstvo”* (m. Lviv, 24–25 lystopada 2010 r.) [Apolohet: Materials of the 2nd International scientific conference “Christian sacral tradition: faith, spirituality, art” (Lviv, November 24–25, 2010)] (pp. 227–244). Lviv. [In Ukrainian].
7. Dziuba, O., Frys, V. (2003). Biblioteky Ukrainy [Libraries of Ukraine]. In *Istoriia ukrainskoi kultury u 5 tomakh* [History of the Ukrainian culture in 5 volumes]: *Vol. 3. Ukrainska kultura druhoi polovyny XVII–XVIII st.* [Ukrainian culture in the second half of the 17–18 centuries] (pp. 814–832). Kyiv. [In Ukrainian].
8. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. (1981, 1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva. Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Monuments of book art. Catalogue of old printed books published in Ukraine]: *Book 1. 1574–1700, book 2, part 1. 1701–1764, book 2, part 2. 1765–1800*. Lviv. [In Ukrainian].
9. *Katolicheskaia entsiklopediia* [Catholic Encyclopedia]: *Vol. 1. A–Z*. (2002). Moscow. [In Russian].
10. Kolbukh, M. (2011). *Knyhozbirnia Pidhoretskoho monastyria: istoriia formuvannia* [The library of the Pidhirtsi monastery: the history of formation]. In *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zbirnyk naukovykh prats* [Notes of V. Stefanyk Lviv National Scientific Library: collection of scientific works], Is. 3 (19), pp. 394–421. Lviv. [In Ukrainian].
11. Korzo, M. (2007). *Ukrainskaia i belorusskaia katekhicheskaia traditciia XVI–XVIII vv.: stanovlenie, evoliutciia i problema zaimstvovannii* [Ukrainian and Russian catechetical tradition of the 17–18 centuries: evolution and problem of adoptions]. Moscow. [In Russian].

12. Lukan, R., Fylypchak, I. (1936). *Tsentralna okruzhna holovna shkola v Lavrovi 1788/1789–1910/11* [Central regional main school in Lavriv in the 1788/1789–1910/11]. Lviv. [In Ukrainian].
13. Fond 3. Biblioteka ta Tsentralnyi arkhiv monastyriv oo. Vasylian u Lvovi [The library and the Central archive of the Basilians in Lviv], Units 673, 809, 813/1, 1286. Lvivska natsionalna naukova biblioteka imeni V. Stefanyka NAN Ukrainy, viddil rukopysiv [V. Stefanyk Lviv National Scientific Library, Manuscript Department], Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
14. Lvivska natsionalna naukova biblioteka imeni V. Stefanyka NAN Ukrainy, viddil ridkisnykh knyh [V. Stefanyk Lviv National Scientific Library, Rare Books Department], St. IV 46.
15. Naukova biblioteka Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. Viddil rukopysnykh, starodrukovanykh ta ridkisnykh knyh imeni F. P. Maksymenka [Scientific library of Ivan Franko Lviv National University, F. P. Maksymenko Department of Manuscripts, Old Printed and Rare Books], St. 187078 I.
16. Pinkers, S. (2013). *Dzherela khrystyianskoi morali: yii metod, zmist ta istoriia* [The sources of the Christian morality: its method, sense and history]. Kyiv. [In Ukrainian].
17. Prokhorov, G. (1974). Keleinaia iskhastskaia literatura (Ioann Lestvichnik, Avva Dorofei, Isaak Sirin, Simeon Novyi Bogoslov, Grigorii Sinaï) v biblioteke Troitse-Sergievoi lavry s XIV po XVII vv. [Cell hesychasm literature (John Climacus, Dorotheus of Gaza, Isaac Syrus, Symeon the New Theologian, Gregory of Sinai) in the library of the Trinity Lavra of St. Sergius from the 14th to the 17th century]. In *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury* [Works of the Old Russian Literature Department]: Vol. 28. Issledovaniia po istorii russkoi literatury XI–XVII vv. [Studies in the history of Russian literature of the 11–17 centuries] (pp. 317–324). [In Russian].
18. Ruzhytskyi, Ye. (2009). Zakhidnoevropeiska knyha u Lvovi v XVI–XVII st. (do postanovky pytannia) [West-European book in Lviv in the 16–17 centuries (on the statement of the issue)]. In *Neskinchenna podorozh: knyha pamiaty Oresta Matsiuka* [Unfinished voyage: book to honor Orest Matsiuk] (pp. 55–61). [In Ukrainian].
19. Skruten, Y. (1923, 1924). Biblioteka Lvivskykh oo. Vasylian [The library of the Basilians in Lviv]. In *Zapysky Chyna sv. Vasyliia Velykoho* [Notes of the Order of St. Basil the Great], Vol. 1, Is. 1, pp. 161–176, Vol. 2, pp. 65–75. [In Ukrainian].
20. Slukhovskii, M. (1973). *Russkaia biblioteka XVI–XVII vv.* [Russian library in the 16–17 centuries]. Moscow. [In Russian].
21. Fond 684, Inventory 1, Units 1024, 1854, 1855, 1871, 1890, 2029, 2045, 2186, 2236, 262. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv], Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
22. TsiBORovska-Rymarovykh, I. (2012). Vydovy ta dzhereloznavchyi analiz dokumentiv z istorii knyhy ta istorii bibliotek v Ukraini XVI – pershoi chverti XVIII st. [Documents on the history of books and libraries in Ukraine in the 16th – first quarter of the 18th century: types and sources analysis]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific works of V. Vernadsky National library of Ukraine], Is. 34, pp. 259–279. [In Ukrainian].

23. TsiBOROVska-RymarOVych, I. (2013). KnyhozbiRNia OstrozkoHo yezuitskoHo kolehiuMu: dZherela pro komplektatsiiu bibliotechnoHo fondu ta yikh informatsiina navpovnenist [The library of the Ostroh Jesuit College: sources on the librarian fond formation and their informational value]. In *Ostrozka davnyna: naukovyi zbirnyk* [Ostroh antiquity: scientific journal], Is. 2, pp. 114–120. [In Ukrainian].

24. Shevchenko, I. (2014). Polshcha v ukrainskii istorii [Poland in the Ukrainian history]. In *Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: narysy z istorii kultury do pochatku 18 stolittia* [Ukraine between East and West: essays on the history of the culture until the early 18th century] (M. Hablevych, Trans., A. Yasinovskiy, Ed., pp. 135–157). Lviv. [In Ukrainian].

25. Shevchenko, I. (2014). Relihiina polemichna literatura na ukrainsko-biloruskykh zemliakh u 16–17 stolittiakh [Religious polemical literature on the Ukrainian and Belarussian lands in the 16–17 centuries]. In *Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: narysy z istorii kultury do pochatku 18 stolittia* [Ukraine between East and West: essays on the history of the culture until the early 18th century] (M. Hablevych, Trans., A. Yasinovskiy, Ed., pp. 180–196). Lviv. [In Ukrainian].

26. Shevchenko, T. (2005). *Yezuistske shkilnytstvo na ukrainskykh zemliakh ostannoii chverti XVI – sere diny XVII st.* [Jesuit schools on the Ukrainian lands in the last quarter of the 16th – middle 17th century]. Lviv. [In Ukrainian].

27. Yaremenko, M. (2004). Biblioteka ta status Kyievo-BratskoHo Bohoiavlenskoho monastyria u XVIII st. [The library and status of the Kyiv Epiphany Brotherhood Monastery in the 18th century]. In *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Kyievo-Mohylianska akademiia* [Scientific notes of the National University Kyiv-Mohyla Academy]: Vol. 27. *Istorychni nauky* [Scientific sciences] (pp. 34–37. [In Ukrainian].

28. Yasinovskiy, Yu. (2011). *Vizantiiska hymnografii i tserkovna monodiia v ukrainskii retseptii rannomodernoho chasu* [Byzantine hymnography and church monodia on the Ukrainian lands of the early modern time]. Lviv. [In Ukrainian].

29. Bajda, J., ks. (1975). Teologia moralna (kazuistyczna) w wieku XVII–XVIII. In *Dzieje teologii katolickiej w Polsce* (vol. 2, pt. 1, pp. 267–305). Lublin. [In Polish].

30. *Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus, ou Notices bibliographiques* (Augustin et Alois de Backer, Charles Sommervogel, vol. 1, pt. 1). (1853). Liège. [In French].

31. Bieńkowska, B. (1986). Kilka uwag i propozycji w sprawie badań księgozbiorów historycznych. In *Studia o Książce*, Vol. 16, pp. 3–7. [In Polish].

32. Vacant A., Mangenot, E., Eds. (1936, 1941). *Dictionnaire de Theologie Catholique* (Vols. 13–14). Paris. [In French].

33. *Encyclopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*. (1996). Kraków. [In Polish].

34. *Encyklopedia katolicka* (vols. 1, 7, 9, 13). (1989). Lublin. [In Polish].

35. Estreicher, K. (1882–1951). *Bibliografia polska* (Vols. 8–34). Kraków. Retrieved from <http://www.estreicher.uj.edu.pl/>. [In Polish].

36. Grzebień, L. (1975). Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII w. In *Archiwa, biblioteki i muzea kościelne*, Vol. 30, pp. 223–278. [In Polish]; Korolko, M. (1990). *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*. Warszawa. [In Polish].

37. *Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarusjae: Vol. 2. 1731–1760.* (1979). Romae. [In Latin].

38. Lorens, B. (2006). Biblioteka bazylińskiego klasztoru św. Jerzego we Lwowie w drugiej połowie XVIII wieku w świetle inwentarzy. In *Kraków–Lwów: książki, czasopisma, biblioteki* (H. Kosętki, Ed.), Vol. 8, pp. 273–286. [In Polish].

39. Maleczyńska, K. (1986). Źródła do dziejów książek i bibliotek okresu renesansu. In *Studia o Książce*, Vol. 16, pp. 19–32. [In Polish].

40. Maleczyńska, K. (1987). *Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów.* Wrocław. [In Polish].

41. Misiurek, J. (1994). *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej* (Vol. 1). Lublin. [In Polish].

42. Pelczar, J. (1896). *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Kościele Katolickim: Pt. 2. Kaznodzieje polscy.* Kraków. [In Polish].

43. Piłtyczak-Majerowicz, M. (1986). *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu.* Warszawa. [In Polish].

44. Piłtyczak-Majerowicz, M. (1996). *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w.* Wrocław. [In Polish].

45. *Słownik polskich teologów katolickich: Vol. 2. H–Ł, Vol. 3. M–R.* (1981). Warszawa. [In Polish].

46. Walsby, M. (2013). Book Lists and Their Meaning. In *Documenting the Early Modern Book World: Inventories and Catalogues in Manuscript and Print* (M. Walsby, N. Constantinidou, Eds.), pp. 1–24. Leiden, Boston.

47. Wyczawski, H. (1975). Kościelne zbiory biblioteczne (wiek XVI–XVIII). In *Dzieje teologii katolickiej w Polsce: Vol. 2. Od odrodzenia do oświecenia, pt. 1. Teologia humanistyczna* (pp. 519–551). Lublin. [In Polish].

Online sources:

48. Allgemeine Deutsche Biographie (Vol. 1). (1883). Leipzig. Retrieved from <http://www.deutsche-biographie.de>. [In German].

49. Consortium of European Research Libraries. Retrieved from http://www.cerl.org/resources/cerl_thesaurus/main. [In German].

50. Neue Deutsche Biographie (Vol. 7). (1966). Berlin. Retrieved from <http://www.deutsche-biographie.de>. [In German].

51. The Virtual International Authority File. Retrieved from <http://viaf.org>. [In German].

52. The world's largest network of library content and services. Retrieved from <http://www.worldcat.org/>. [In German].

ДОДАТОК

**Інвентарний опис бібліотеки Золочівського монастиря
другої половини 1760-х – початку 1770-х років¹**

/арк. 14/

Księgi Biblioteczne Monast[er]u Zloczo[wskiego]

1. Biblia Łacińska in 8vo [ma]jori stara y nadwątlona ... 1 [zł.] 10²
2. Medytacye Poczajowskie in folio za które odprawiono Mszy 13 ... 1 [zł.] 13³
3. Teologia moralna po X[iędz]u Znojvskim [?] sub tit[ulo] Idea Th[eo]l[og]ia[e] moralis in 4to ... 1 [zł.] 18⁴
4. Nauki z Ewangelij na niedziele y święta in 4to ... 1 [zł.] 6⁵
5. Książka in 4to bez tytułu przeciwko Galatowskiemu o pochodzeniu Ducha S. ... 1⁶
6. Obrona religij Greko-Ruskiej in 4to ... 1⁷
7. Постригъ стары in 4to ... 1⁸
8. Молитвословъ Poczajowski anni 1755 zazywany ... 1⁹
9. Jarmołoczyk textowy Lwowski in 12mo starý ... 1¹⁰
10. Wyprawa na tamten świat in 8vo [mi]nori ... 1¹¹

¹ При відтворенні тексту скорочення розкриваються у квадратних дужках, натомість збережено виносні літери. Вживання розділових знаків та великої і малої літер наближене до сучасних правил правопису.

² Biblia Testamentum Vetus et Novum... – Lyon, 1600 (?); sygn. XVI.0.9599 (*Pidlypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie...* – S. 244).

³ Pietkiewicz Józef. Medytacye Albo rozmyślania Na Ewangielie przypadające na wszystkie Niedziele, Dni, y Święta Uroczyście całego Roku Według Obrządku Świętej Wschodniej Cerkwie. – Почаїв, 1754. [8°], 488, [8] с. (Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні. – Львів, 1984. – Кн. 2, ч. 1: 1701–1764 pp. – № 1897).

⁴ Твір П'єра де Жозефа «Idea theologiae moralis, paucis multa complectens de legibus...» (Worldcat).

⁵ Kurzeniecki Marcin. Nauki z Ewangelij na Niedziele y Święta Kościoła Greckiego w unii z Kościołem Rzymskim zostającego ułożone... – Wilno, 1752. – 4°, 405 s. (Estreicher. – T. 20. – S. 405).

⁶ Rutka Bogumił Theofil. Goliat swoim mieczem porażony, to jest Joannikus Galalowski, Archimandryta jelecki, przeciw pochodzeniu Ducha Ś. y od Syna y Kościołowi rzymskiemu piszący, przez X. Teofila Rutkę. – Lublin, 1689. – 4°, 171 s. (Estreicher. – T. 25. – S. 496).

⁷ Obrona religij graeko-ruskiej z kościołem S. Rzymskim ziednoczonej na fundamentie praw, dekretów, przywilejów od stolice S. Apostolskiej y Naiasniejszych Królów Polskich nadanych, tudzież Konstytucji na różnych Sejmach zaszyłych, założona y na szczyt teyże Religijy światu polskiemu pokazana. – Львів : друкарня колегіуму, 1738. 4°, [2], 68 с. (Запаско П. – № 1324).

⁸ Ймовірно, рукописний список чину постригу в чернецтво.

⁹ Молитвослов. – Почаїв, 1755. 8°. [8], 1088 с. (Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. – Кн. 2, ч. 1, № 1913).

¹⁰ Можливо, йдеться про: Ірмолайчик. – Львів : Друкарня братства, 1670 або 1671 (Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. – Кн. 1. – № 470).

¹¹ Wyprawa na tamten świat duszy. To iest akty zebrane do dyspozycji chorych służące... do druku podane... – Львів, друкарня П. Гольчевського, 1742. 8°. [6], 207, [6] с. (Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. – Кн. 2, ч. 1, № 1447).

11. Nucleus Catecheticus in 8vo [mi]nori ... 1¹
12. Hebdomas Sancta in 16 ... 1²
13. Medetationes S. Augustini in 24 ... 1³
14. Herbar[c]zyk łaciński bez figury, bez początku y bez końca in 8vo [mi]nori ... 1⁴
15. Zabawki Wierszopiskie y Krasomowskie Rzewuskiego in 8vo magno ... 1⁵
16. Zabawki Dziejopiskie Rzewuskiego in 8vo magno ... 1⁶
17. Kazania całoroczne pisane in 8vo, authoris ignoti ... 1⁷
18. Synonima Lwowska anni 1764 ... 1⁸
19. Książka biała pod tytułem Inwentarium Monast[erium] Złocz[oviensis] OSBM ... 1⁹
20. Książka biała pod tytułem, z jednej strony familia, z drugiej czeladz ... 1¹⁰
21. Książka biała pod tytułem Obligi ... 1¹¹

[1]. NB. Trzeba odszukiwać /a nie [...] gdzie/ książkę pod tytułem: Antoine¹²; którą za starszeństwa J[ego] mości X[iędz]a Modesta Czerniawskiego¹³ kupił w Lwowie J[ego] mość X[iędz] Modest Seinicki, kaznodzieja Buczynski¹⁴, Anno D[omi]ni 1761, D[ie] 19 Jan[uarii]: Vid: Regesta ejusd Anni; dał za nią zł. 25 gr. 20.

¹ Mercator Bernardyn. Nucleus catecheticus: continens breui compendio doctrinam fidei acmorum, e diuersis authoribus erutus, Sacrae Scripturae locis, SS. Patrum autoritatibus, nec non selectionibus historiis illustratus... – Colonia Agripianae: in domo Ioannis Cassañes, 1696. 8°, 517, [36] p. Одне із видань за базою даних WorldCat.

² Титул книги повністю: «Hebdomas sancta pii Sacerdotis, sive XXXVI perquam nervosae meditationes sacerdotum et non sacerdotum, octiduanae recollectioni, imò et menstruo usui, ad profectum spiritualem mirè conducentes item pro commoditate sacerdotum, accessus et recessus altaris. Ac denique Deliciae eucharisticae». Відомі наступні видання цієї книги: Сандомир, 1728; Пінськ, 1729; Перемишль, 1754 (Estreicher. – Т. 18. – С. 69).

³ Одне з латиномовних видань «Монологів» («Soliloquiorum») бл. Августина.

⁴ Достеменно невідомо, про який саме твір йдеться, очевидно це видання з латиномовними геральдичними віршами.

⁵ Rzewuski [Waclaw]. Zabawki Wierszopiskie y Krasomowskie. – Почаїв, 1762. – 4°. [2], 227, [1] с. (Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. – Кн. 2, ч. 1, № 2277).

⁶ Rzewuski [Waclaw]. Zabawki dziejopiskie, albo zebranie dzieiow znakomitszych. Od stworzenia świata... do Roku 1701. – Львів : Друкарня академії, 1766. – 8°, [8], 276 с. (Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. – Кн. 2, ч. 1, № 2449).

⁷ Рукописна книга казань на цілий рік, невідомого автора.

⁸ [Snapius (Knapski) Gregorius]. Synonima seu Dictionarium polono-latinum ... nuper coniectum multis vocabulis auctum. – Львів : Друкарня колегіуму, 1736. – 8°, 448 с. (Estreicher. – Т. 19. – С. 333).

⁹ Рукописний список інвентарного опису Золочівського монастиря.

¹⁰ Рукописний список ченців та «підданих» Золочівської обителі.

¹¹ Рукописна книга облігацій монастиря в Золочеві.

¹² Йдеться про одне з видань книги «Theologia moralis universa» Поля Габрієля Антоїне. У 1776 р. в Почаєві було видано руський переклад цього твору (Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. – Кн. 2, ч. 2, № 2804).

¹³ Модест Чернявський станом на 1761 р. був ігуменом Золочівського монастиря. У 1776–1777 рр. про нього згадується, як про 64-річного насельника цієї обителі (Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василянського чина... – С. 174).

¹⁴ Модест Сейницький – проповідник «Бучинського» монастиря в 1761 р.

[2]. Biblia nowa w Lwowie na kontraktach 1769 kupiona ... 1 [zł.] 14¹

[3]. Concordancia nova [...] tempore et ibidem ... 1 [zł.] 28²

[4]. Kaznodzieja łacinski Łaselve ... 1 [zł.] 13³

[5]. Mappy Polska, Rossyska, Turecka, [...] cum Statica ... 4⁴
Installacya X[iędź]a Gedeona Gulskiego⁵ ... 1

Accessenint post fata Anno D[omi]ni 1771mi D[ie] 21 Februarij VS subsecuta pie
functi Adm. R.V. Benedicti Szulewicz monasterij cujus superioris libri seguentes⁶

22. Słowo Boze na niedziele X[iędza] Murczyńskiego in 4to Soc[ietatis] J[esu] ... 1⁷

33⁸. Kazania na święta y niedziele całego roku X[iędza] Kaspra Balsama Soc[ie-
tatis] J[esu] in 8vo ma[jo]ri ... 4⁹

34. Prawda Crzescianska od nieprzyjaciela swego zeznana, to iest tractat Rabina
Samuela in 8vo ... 1¹⁰

35. Concilium Tridentinum in 8vo ... 1¹¹

36. Joannis Grasset S[ocietatis] J[esu] Nova forma meditationu[m] in 8vo ... 1¹²

37. Mons Thabor sive solitude exercitium spiritualium p[ater] Anselmi Bisling
ord[ine] S[ancti] Benedicti in 8vo ... 1¹³

¹ Невідомо, про яке саме «нове» видання Біблії йдеться.

² Складно з'ясувати, яке саме видання «Конкорданції» було придбане.

³ Одне з видань проповідей «Annus apostolicus» Захарії Лазелве.

⁴ Картографічне видання з мапами Польщі, Росії та Туреччини.

⁵ Йдеться про поставлення на ігуменство в Золочеві Гедеона Гульського. У 1762 р. о. Гедеон був вікарієм Унівського монастиря (*Дух О.* Черниці монастирів Львівської єпархії у 1760–1763 рр.: віковий, становий, освітній зріз (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1758–1765 рр. // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2005. – Вип. 5.– С. 8). У 1765–1766 р. о. Гульський був професором теології у Добромильському монастирі (*Стецик Ю.* Василянські монастирі Перемишльської єпархії (кінець XVII – XVIII ст.): моногр. – Дрогобич, 2014. – С. 88).

⁶ У 1771 р., з початком настоятельства Венедикта Шулевича, монастир поповнився новими книгами, перелік яких і подається. Це дописи 1771 р., виконані іншим почерком.

⁷ Книга Анджея Мурчинського під титулом «Słowo Boże na Niedziele całego Roku». Видавали цей твір двічі в Сандомирі – в 1749 та 1756 рр. (Estreicher. – Т. 22. – С. 631).

⁸ Укладач інвентарю позначає відразу номер 33.

⁹ *Balsam Kasper*. Kazania ná niedziele całego roku X. Gaspra Balsama Soc: Jesu ná dwa tomy podzielone. – Poznań : W drukarni J. K. M. clar. Collegii Soc. Jesu. Roku p. 1761. 8°. T. I, s. 6, 507; T. II: k. 2, 564 s.; Kazania na święta całego roku X. Kaspra Balsama Soc: Jesu po śmierci jego za szczegulnym J. K. Mci przywileiem i pozwoleniem zwierzchności wydane. – Poznań : W drukarni J. K. M. i Rpl. Societatis Jesu, 1762. T. I. 2, 447, 4 s.; 1764. T. II. 753. 9 s. (Estreicher. – Т. 12. – С. 347).

¹⁰ Книга Самуеля Мароканського під титулом «Prawda chrześcijańska od nieprzyjaciela swego zeznana, to iest traktat Rabina Samuela pokazujący błędy żydowskie około zachowania prawa Mojżeszowego y Przyścia Messyaszowego...». У форматі октаво відомі два видання: Вільно, 1733 р.; Люблін, 1746 р. (Estreicher. – Т. 27. – С. 60–61).

¹¹ *Sacrosanctum Concilium Tridentinum: additis declarationibus cardinalium Concilii interpretum ex ultima recognitione Joannis Gallemart et citationibus Joannis Sotelli*. – Coloniae Agrippinae: apud Franciscum Metternich, 1712. 8°, [48], 651, [132], 17 p. (Worldcat; XIX. – [II].1).

¹² *Crasset Jan*. Nova forma meditationum, in singulos anni dies cum scientia Sanctorum: nosse mori, latine redita a quodam Soc. Jesu sacerdote... editio quinta. – Cracoviensis, 1752. 8°. k. 5, 406 s. (Estreicher. – Т. 14. – С. 441; XIX. – [II].36).

¹³ *Bisling Anselm*. *Mons Thabor Sive Solitudo Exercitiorum Spiritualium : in qua Philotheus, & Monophilus, Duce & Comite Theophobo per triplicem viam ... Quasi tria Tabernacula Moysis,*

38. Institutiones poeticae auth[ore] J. Juvenus S[ocietatis] J[esu] in 8vo ... 1¹
39. Prawdziwe Zwierciadło Niewinności to iest Życie czyste Aloyzego Gonzagi in 8vo ... 1²
40. Armamentarium Regni Poloniae seu Gentilitia Nobilitati Lechia M[agni] Duachi Lith[uania] in 8vo ... 1³
41. Summaryusz Reguł ś[więtego] Oyca Basylego in 8vo ... 1⁴
/арк. 14 зв./
42. Nowy Testament P[ana] Naszego J[esusa] X[rysa]tusa Jakuba Wuyka in 8vo ... 1⁵
43. Katolicka Informacya ułożona dla missyi w kraiach regnanta Pruskiego in 8vo ... 1⁶
44. Odpowiedz na częste owe pytanie gdzie to napisano iest. Katolicka Prawdziwa y gruntowna in 12 minori ... 1⁷
45. Liber sine titulo Praecepta Rhetorices continens in 12 ... 1⁸
46. Kazania X[iędza] Karola de la Rue S[ocietatis] J[esu] in 8vo ... 4⁹
47. Florilegium Rerum et Materialum Selectarum in 8vo Langei Caesaremontari ... 1 [дописано – Anni Josephi]¹⁰

Eliae et Jesu Christi, Decem Dierum spatio digressus transfiguratur ... – Einsiedlensis : Reymann, 1682. 8°. 528 s. (WorldCat; XIX. – [II].57).

¹ Juvencius (Jouvancy) Józef. Institutiones poeticae et Rhetoricae, Auctore R. P. Josepho Juvencio Societatis Jesu, Ad usum Gymnasiorum ejusdem Societatis. Editio prima in Litvania. – Lublin, 1755. 8°. k. 1, 114 s., k. 2 (Estreicher. – T. 18. – S. 696; XIX. – [II].23).

² Одне із видань книги Кароля Савіцького (Sawicki Karol) «Prawdziwe zwierciadło niewinności, to jest życie czyste niewinne anielskie Aloyzego Gonzagi» (Estreicher. – T. 9. – S. 98).

³ Rzączyński Gabriel. Armamentarium Regni Poloniae seu Gentilitia nobilitatis Lechicae, Magnique Ducatus Lituaniae arma; olim Majorum Virtute, Sanguine, Meritis, Gloria, comparata. Nunc vetustissimorum poetarum fragmentis, panegyricae inserendis materiae, adornata. – Posnaniae, typis Col. SJ, 1715. 8°. k. 87. (Estreicher. – T. 26. – S. 540).

⁴ Summaryusz reguł świętego oycy naszego Bazylego Wielkiego z Reguł obszerniejszych y Krotzych, z Konstytucyi mniskich, y Nauk lego Zakonnych wkrótce zebrany... – Почаїв, 1751. – 8°, [5], 173, [4] с. (Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. – Кн. 2, ч. 1, № 1751; XIX. – [II].16).

⁵ Новий Завіт у перекладі польського єзуїта Якуба Вуєка (Wujek Jakub). Йдеться про примірник одного з 5 видань у форматі октаво: Краків – 1594, 1605, 1617, 1647 pp.; Холм, 1772 р. (Estreicher. – T. 33. – S. 380).

⁶ Bruns X. Raymund. Katolicka informacya ułożona dla Missyi w Kráiąch Regnántá Pruskiego ... Po polsku przetłumáčzona przez X. Sigfrida Dispensatora. – Częstochowa, w drukárni Jásny Gory, 1753. – 8°, k. 10. 363 s. (Estrescher. – T. 13. – S. 377; XIX. – [II].16).

⁷ Запис складно ідентифікувати.

⁸ Книга з риторики без титулу. Вірогідно, йдеться про «Praecepta rhetorices collecta ex libris de oratore» Марка Туллія Цицерона.

⁹ La Rue (de) Karol. Kazania przez Wielebnego Xiędza Karola de la Rue Societatis Jesu, Kaznodzieię ordynaryinego przez dziewięć lat u Króla francuskiego Ludwika XIV, po francusku miane y do druku podane. A teraz dla zawartye w nich niepospolitey iasności, przyiemności y mocy prawdy wiary na Polski ięzyk przetłumaczone przez X. Alexandra Brodowskiego Soc. Jesu, świętey Teologii profesora. – Lwów, 1759. – 8°. T. I. 708 s.; T. II. 717 s.; T. III. 792 s.; T. IV. 702 s. (Estreicher. – T. 21. – S. 72).

¹⁰ Книга Йозефа Ланга під титулом «Anthologia sive florilegium rerum et materialum selectarum» (WorldCat).

48. Loci Communes seu Florilegium Rerum Jani Gruteri in 8vo ... 2¹
49. Tirocinium Theologicum auth[ore] Baltasare S[ocietatis] J[esu] in 12 ... 1²
50. Unus pro omnibus hoc Christus Jesus Dei filius [Autore Ginther] in 4to ... 1³
51. Curus Israel et Auriga ejus auth[ore] Antonis Ginther 4to ... 1⁴
52. Mater Amoris et doloris Auht[ore] in 4to ... 1⁵
53. R.D. Sebastiani Henrici Penzingeri Bonus ordo Triplicis formatae Concionis in omnis Dominicas [...] Festa cum additamento Quadripartelo in 4to ... 3⁶
54. R.P. Pauli Segneri S[ocietatis] J[esu] Sermones Jejuniu[...] in 4to ... 1⁷
55. Hortulus Biblico moralis et asceticus Auth[ore] Francis Pappus ... 1⁸
56. Medulla Theologiae moralis Auth[ore] R.P Henrico Heinlein Ord[ine] S[ancti] Benedicti in 4to ... 1⁹
- 56^{10*}. Manna Duszy albo cwiczenie się Duchowne W. X[iędza] Pawła Segnerego S[ocietatis] J[esu] in 4to ... 4¹¹
57. Sententiae morales Conscientiae Directiviae auth[ore] Ferdinando Ochm vulgo Januszowski in 4to ... 1¹²

¹ Gruterus Janus. Loci Communes Sive Florilegium Rerum, Et Materiarum: Ex Auctoribus Vetustis, Theologis, Philosophis, Oratoribus, Historicis, Poetis, &c. Graecis Et Latinis, sacris & profanis selectarum Alterum ... – Argentorati: Zetzner, 1624. 8°. 1447 s. (WorldCat; XIX. – [II].52).

² Книга Бальтазара Франколіні під титулом «Tirocinium Theologicum: Quo traditur Compendiaria Notitia Theologiae Scripturalis, Theologiae Scholasticae, Theologiae Polemicae, Facultatis Canonicae, Theologiae Moralis, ac Theologiae Mysticae ... chronologicè proponuntur» (Worldcat).

³ Одне з видань книги Антона Гінтера «Unus pro omnibus, hoc est: Christus Jesus Dei filius pendens in ligno pro homine indigno ...» (WorldCat).

⁴ Ginther Antonius. Curkus Israel et auriga ejus: ducens hominem christianum per vias rectas et in sacra scriptura fundatas in coelum. – Augustae Vindelicorum, 1728 (WorldCat; XIX. – [II].8).

⁵ Ginther Antonius. Mater amoris et doloris: quam Christus in cruce moriens omnibus ac singulis suis fidelibus in matrem legavit, ecce mater tua: nunc explicata per sacra emblemata, figuras scripturae quàm plurimas, conceptus varios praedicabiles, SS. patrum sententias, raras historias, & pios ad Jesum patientem... – Augustae Vindelicorum: Sumptibus Martini Veith, 1741. 4°, 514 p. (WorldCat; XIX. – [II].7).

⁶ Одне з видань книги Генріха Себастьяна Пенцінгера «Bonus ordo triplicis formatae concionis moralis in omnia festa sanctorum...» (WorldCat).

⁷ Segneri Paulo. Quadraginta sermones: per verni jejunii tempus, Florentiae, aliisque Italiae urbibus dicti. – Augustae Vind. & Dilingae: Sumptibus Joannis Caspari Bencard, Viduae & Haeredum, 1748 (?). [22], 541, [25] p. (WorldCat; XIX. – [II].5).

⁸ Pappus Franz. Hortulus biblico-moralis et asceticus: pro floribus exhibens septuaginta fasciculos doctrinarum moralium et asceticarum quæ ex universa veteris testamenti historia, synopticè per ordinem relata desumptæ ... illustrantur ... – Constantia, 1725. 4°. [6], 588, [22] p. (WorldCat; XIX. – [II].6).

⁹ Одне з видань книги Гайнріха Хайнлайна «Medulla theologiae pastoralis practicae quaestiones raras» (WorldCat).

^{10*} Укладач інвентарю двічі поспіль зазначив число 56.

¹¹ Segneri Paulo. Manna duszy albo ćwiczenia się duchowne... – Sandomierz: w drukarni Coll. SJ, 1731. 4°. Cz. 1. 243 s.; 1732. Cz. 2 (Estreicher. – T. 27. – S. 344–345; XIX. – [II].11).

¹² Одне з видань книги Фердинанда Янушовського «Sententiae Morales, conscientiae directivae» (WorldCat).

58. Flores Sententiarum auth[ore] Ludovico Blosio in 12 ... 1¹
 59. Liber sine titulo Continens Quaestiones de B[eatissimae] Virg[i]n[a]e varias in 12 ... 1²
 60. Sнопек Ziarnem Słowa Bozego plenny X[iędza] Zygmunta Cerenowicza franciszkana in fol. ... 1³
 61. Brevissimae Meditationes de Passione X[ris]ti libellus in 12 unus ... 1⁴
 62. Aucupium Innocentiae P[ater] Gabrielis Hevenesi S[ocietatis] J[esu] in 12 ... 1⁵
 63. Liber manu[scripta] pie functi A.R.P. Benedicti Szulewicz monasterji sujus superioris anscriptus cui T[i]t[ulo] Sermones Sacri in 4to⁶
 64. Ochłászenye sy iest Katechysm in 8vo ... 1⁷
 65. Katechizm misjonarski missji Krystyampolskiej in 12 ... 1⁸
 ЛННБ, Відділ рукописів, ф. 3, спр. 813/1, арк. 7 зв., 13 зв.–14 зв. Оригінал.

Almes Ivan Ivanovych

Ukrainian Catholic University

The library of Zolochiv Basilian Monastery in the late 60s – early 70s of the 18th century: books repertoire reconstruction.

The article provides a study of the inventory of the Zolochiv Basilian monastery's library dating back to the late 60s – early 70s of the 18th century and provides its publication. The quantitative content of the monastery library is analyzed under such categories as printed and manuscript codices, language and format of the books. The book repertoire of the monastic library encompasses a wide range of topics including Bibles in Latin and Polish languages, concordances, patristics, hagiography, ascetics, moralis-

¹ Blozysuz Ludwik. Flores sententiarum in amaenissimo Paradisi Blosiani horto, sev ex opusculis, Lvdvici Blosii, Abbatis Laetensis decerpti. Ad odorandum pusillanimitate, scrupulis, et desperatione laborantibus, rectoris vitae instituendae causa porrecti, et per alphabeti literas ordine distincti. Anno supra Millesimum Septingentesimum Quarto. – Cracoviae typis Academicis, 1704. 12°, 3 k., 240 s. (Estreicher. – T. 13. – S. 176).

² Одне з видань книги Яна Моравського «Quaestiones de verbo incarnato ex praelectionibus P. Joannis Morawski Societatis Jesu Poloni olim disputatae in Collegio posnaniensi ejusdem Societatis» (Estreicher. – T. 22. – S. 556–557).

³ Cerenowicz Zygmunt. Sнопек ziarnem słowa Bozego plenny, Przy zniwie ewangeliczney nauki, z pola prac Kaznodziejskich zebrany, wzrastajacemu, y niedawno od kościoła Bożego między Błogosławionemi postawionemu, B. Jozefowi Dezie z Kopertynu, na cześć, y należyte uszanowanie, przez X. Zygmunta Cerenowicza, Świętey Teologii Bakałarza, pierwey w Konwencie Zamoyskim, teraz w Lwowskim u S. Krzyza, Kaznodzieię Ordynariusza, Prowincyi Ruskiey Franciszкана, skłoniiony. – Lwów, 1760. 2°. [6], 450, [2] c. (Estreicher. – T. 14. – S. 122–123).

⁴ Достеменно невідомо, про яку саме книгу йдеться. Можливо, це були «Meditationes de passione Christi» Бонавентури.

⁵ Одне з видань книги Габріеля Гевенеші «Aucupium innocentiae» (WorldCat).

⁶ [Шулевич Венедикт]. Sermones sacri. – 1762. 4°. 204 арк. Провенієнція (арк. 1): «Bibliotheca Monasterij Złoczovien[sis] OSBM [підпис] Applicata» (ЛННБ, відділ рукописів. – Ф. 3, спр. 673).

⁷ «Огласительні слова» Кирила Єрусалимського. Вірогідно, рукописний список.

⁸ Невідомо, про який саме рукописний список твору для місіонерів йдеться.

tic, dogmatic and polemic works, catechism, canonic literature, dictionaries and fiction. Post-Tridentine tradition of Catholic preaching is shown through the examples of Polish Jesuit Baroque authors. Bibliographic reconstruction and in-depth analysis of the monastic library's books allow defining a hypothetical range of reading of the monks from the Zolochiv monastery, and the library itself is regarded as one of the indicators of the monastery status.

Key words: Zolochiv monastery, monastic library, monastic inventory, book repertoire, preaching literature, range of monks reading.

Альмес Иван Иванович

Украинский католический университет, г. Львов

Библиотека Золочевской василианской обители в конце 60-х – начале 70-х годов XVIII века: реконструкция репертуара книг.

В статье исследовано инвентарное описание библиотеки Золочевского василианского монастыря конца 60-х – начала 70-х годов XVIII в. и представлена его публикация. Проанализирован количественный состав библиотеки по следующим параметрам: печатные и рукописные кодексы, язык и формат книг. Книжный репертуар монастырской библиотеки представляет широкий круг тематических рубрик – Библия на латинском и польском языках, конкорданции, патристика, агиография, аскетика, произведения по моралистике, догматике и полемике, катехизм, каноника, словари, художественная литература. Посттридентская традиция католического проповедничества представлена образцами польских езуитских барокковых авторов. Библиографическая реконструкция и детальный тематический анализ книг монастырской библиотеки помогли обозначить гипотетический «круг» чтения золочевских монахов, а сама библиотека рассмотрена как один из индикаторов статуса этой обители.

Ключевые слова: Золочевская обитель, монастырская библиотека, инвентарное описание, книжный репертуар, проповедническая литература, «круг» чтения монахов.

*Тетяна Євгенівна Мяскова,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

НАУКОВА СПАДЩИНА ОРЕСТА НОВИЦЬКОГО У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ КНИГОЗНАВСТВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Розглянуто науковий спадок українського філософа О. М. Новицького (1806–1884) в контексті життєвого та творчого шляху вченого. Окреслено склад його наукових праць, друковані примірники яких зберігаються в НБУВ. Виявлено, що серед пріоритетних напрямів діяльності О. М. Новицького, окрім філософського, були психологія, логіка, педагогіка, богослов'я. Здійснено історико-книгознавчий аналіз видань вченого з фондів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.

Ключові слова: О. М. Новицький, відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ, історія філософії, психологія, логіка, педагогіка, історико-книгознавчий аналіз.

Ім'я Ореста Марковича Новицького було повернуте із забуття зовсім недавно. Про це свідчить відсутність біографії українського вченого як у Великій радянській, так і в Українській радянській енциклопедіях, а також у численних енциклопедичних словниках, у тому числі й філософському, хоча роль, яку відіграв О. М. Новицький у становленні української філософії ХІХ ст., важко переоцінити. Інформація про життя і творчість Ореста Марковича найбільш повно розкрита у «Біографічному словнику професорів та викладачів Університету св. Володимира», що вийшов у 1884 р. в Києві під редакцією В. С. Іконникова [7]. У Радянському Союзі ім'я вченого фактично замовчувалося. Винятком стало десятиріччя «розстріляного відродження». Тоді біографією та науковим спадком О. М. Новицького зацікавився теолог, філософ, магістр богослов'я, автор книг та статей з філософії та церковного життя, співробітник Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук професор П. П. Кудрявцев (1868–1940) [4]. І лише в роки незалежності України вітчизняні дослідники оцінили науковий доробок вченого та визначили його внесок у розвиток національної філософії.

Інформацію про діяльність О. М. Новицького як філософа та дослідника історії філософії в контексті його біографії, а також короткий нарис

історико-філософської концепції вченого подано в статті М. Л. Ткачук «Орест Новицький як філософ та історик філософії» [15]. Ця ж дослідниця на підставі віднайдених історичних джерел реконструювала життєвий шлях філософа, внівши суттєві уточнення щодо дати і місця народження О. М. Новицького, його походження та родинних зв'язків [16]. Один із фахівців, який займався вивченням життя та наукової спадщини О. М. Новицького, – І. П. Печеранський. Він вивчав логіко-раціоналістичні обґрунтування зв'язку віри та розуму в творчості О. М. Новицького [14, с. 213–236]. Погляди О. М. Новицького на сутність предмету філософії та проблемі періодизації історико-філософського процесу відображені в дисертаційному дослідженні Г. Б. Апанасенко [1]. У цій науковій студії на основі аналізу праць мислителя висвітлено розуміння О. М. Новицьким сутності предмету та завдань філософії, зосереджено увагу на вирішенні проблеми співвідношення філософії та релігії, віри та знання, встановлено, що О. М. Новицький намагався поєднати віру та розум, філософію та релігію, а також здійснити періодизацію історії філософії.

Суттєвим джерелом, яке доповнює біографію О. М. Новицького та розкриває цікаві відомості з історії написання основних наукових праць ученого, є його особовий архівний фонд, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ (ф. 201). Інформація про цей фонд міститься у науководовідковому виданні «Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник» [2]. В архіві містяться матеріали до родоводу Новицьких, особисті документи вченого-філософа (дипломи, формулярний список, атестати, метричні виписки), грамоти про нагороди та присвоєння чинів по службі, біографію та друковані бібліографічні матеріали, уривки щоденників, конспекти лекцій тощо.

Метою нашої статті є висвітлення складу наукових праць О. М. Новицького, які зберігаються у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства (далі – Відділ) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), а також здійснення книгознавчого аналізу тих видань.

Біографічна довідка. О. М. Новицький (1806–1884) народився у с. Пилипах Житомирського повіту Волинської губернії в родині священика, що належала до дворянського стану. Початкову освіту майбутній учений здобув удома за допомогою батька і старших братів-семінаристів. У 10 років вступає до повітового духовного училища у м. Острозі. У 1827 р. закінчує Волинську духовну семінарію і за направленням продовжує навчання в Київській духовній академії (далі КДА). Після закінчення в 1831 р. КДА отримує ступінь магістра богослов'я та словесних наук і призначається професором філософії у Полтавську семінарію, яка на той час знаходилася

в Переяславі. У 1833 р. Новицького переводять до КДА бакалавром польської мови. З 1834 р., крім польської мови, він почав читати ще й філософію. З відкриттям у цьому ж році Київського університету св. Володимира О. М. Новицький запрошений туди для викладання філософії. З 1835 р. він екстраординарний, а з 29 січня 1837 р. – ординарний професор кафедри філософії Університету. Там Новицький також викладає історію філософії, логіку, психологію, «моральну філософію у поєднанні з природним правом» та основи педагогіки. Крім того, він – цензор з польської мови. У 1850 р., у зв'язку із розпорядженням про заборону викладання філософії в університетах Росії, Новицького звільнено з Університету [7]. Помер у 1884 р., похований на цвинтарі Києво-Флорівського жіночого монастиря.

У фондах Відділу зберігаються практично всі наукові праці вченого, починаючи з його магістерської дисертації, надрукованої як у збірнику кращих творів студентів КДА [11], так і окремим виданням. З'явилася ця перша робота О. М. Новицького завдяки подвижницькій діяльності ректора КДА у 1830–1840 рр. архієпископа Інокентія (Борисова): коли до нього звернувся митрополит Євгеній (Болховітінов) з пропозицією знайти когось із студентів останнього курсу, хто б зміг написати книгу про духоборців, архієпископ назвав ім'я Ореста Новицького як кращого студента КДА. Прихильники духоборців дуже швидко розкупили цю книгу, і вона ще в ХІХ ст. стала бібліографічним раритетом та навіть причиною пліток щодо заборони її цензурою [5, с. 551]. Бібліографічний опис окремого видання, що зберігається у Відділі: *Новицкий О. О духоборцах. – Киев : В типографии Академической при Киево-Печерской Лавре, 1832. – 146 с.* На книзі збереглася овальна печатка: «Бібліотека Київської духовної академії» та дарчий напис автора до українського історика, археолога, педагога, журналіста та релігійного діяча П. Г. Лебединцева: «Милостивейшему Петру Гавриловичу Лебединцеву на память от автора». На корінці книги розміщений суперекслібрис у вигляді тиснення з написом «Б.К.Д.А». **Шифр: бібліотека Київської духовної академії СІХ 11/1225.** Опис збірника праць молодих науковців КДА: *Опыты упражненій воспитанников Киевской духовной академии пятого учебного курса. – Т. II. – К. : Тип. академическая при Киево-Печерской Лавре, 1832. – 420, [1] с.* На документі збереглася стандартна печатка: «Бібліотека Київської духовної академії» та записи колишнього власника книги, прізвище якого написано нерозбірливо: «Священника Пантелеймона...», «Из числа книг Пантелеймона...». **Шифр документа: бібліотека Київської духовної академії W 1414.** Ще один примірник «Опытов...» зберігається у фонді фундаментальної бібліотеки Київського університету св. Володимира, має печатку овальної форми світло-коричневого кольору з написом: «Bibliotheca Universitatis St. Vladimiri» (**шифр 1836–88**).

Слід зазначити, що крім твору О. М. Новицького «Духоборці» у другому томі збірника краших студентських робіт «Опыты ...» було надруковано ще дві студії молодого вченого: «Беседа в неделю XXXIV, сказанная в Киево-Братском училищном монастыре» [11, с. 313–356] та «Слово на день Святителя Николая и тезоименитства благочестивейшего государя императора Николая Павловича, сказанное в Киево-Братском училищном монастыре студентом Орестом Новицким в 1830 году» [11, с. 373–392].

У 1837 р. О. М. Новицький опублікував написане двома роками раніше дослідження давньослов'янського (кирило-мефодіївського) перекладу Біблії «О первоначальном переводе св. Писания на славянский язык». Головним редактором цієї роботи став митрополит Євгеній (Болховітінов). І саме йому присвячена ця книга, про що свідчить напис-присвята: «Памяти Преосвященного митрополита Евгения». За дану роботу автор був нагороджений діамантовим перснем від цесаревича Олександра [6]: Новицкий О. О первоначальном переводе Св. Писания на славянский язык. – Киев : В университетской типографии, 1837. – 81 с. У фондах Відділу зберігаються два примірники цього твору з **шифрами: фундаментальна бібліотека Київського університету св. Володимира 1837–451; бібліотека Київської духовної академії В ХХІІІ 3/14** (останній був подарований О. М. Новицьким екстраординарному професору КДА О. Л. Мінервіну, про що свідчить дарчий напис автора книги, датований 1834 р., коли Мінервін ще не мав ученого звання).

Крім того, в цьому ж 1837 р. молодому професору О. М. Новицькому випала честь вимовити прощальне слово при похованні ректора Київського університету (з грудня 1835 по квітень 1837 р.), професора всесвітньої історії В. Ф. Циха, яке згодом було опубліковане окремою брошурою: *Новицкий О. Речь при погребении ректора и профессора всеобщей истории в императорском Университете Св. Владимира Владимира Францовича Цыха.* – Киев : В университетской типографии, 1837. – 8 с. Книга, що зберігається у Відділі, містить дарчий напис: «В библиотеку Университета Св. Владимира от сочинителя». **Шифр: фундаментальна бібліотека Київського університету св. Володимира 1837–456.**

Слід зазначити, що О. М. Новицькому довелося сказати прощальне слово також у 1880 р. при похованні доктора державного права, екстраординарного професора кафедри енциклопедії права Київського університету М. І. Хлебнікова. Писав він урочисті промови й, зокрема, попечителям Київського навчального округу М. І. Пирогову та князю І. І. Васильчикову [10].

О. М. Новицький активно друкував свої праці в «Журнале министерства народного просвещения» (далі – ЖМНП) [6]. У цьому авторитетному

провладному виданні вийшли друком суто філософські праці вченого, зокрема доповідь, проголошена на урочистих зборах Київського університету 15 липня 1837 р.: «Об упреках, делаемых философии в теоретическом и практическом отношениях, их силе и важности» // Журнал министерства народного просвещения. – 1838. – Ч. 17. – Отд. II. – С. 229–329. Ця доповідь була видана і окремою брошурою в університетській друкарні: *Новицкий О. Об упреках, делаемых философии в теоретическом и практическом отношениях, их силе и важности: речь, произнесенная на торжественном собрании императорского университета Св. Владимира 15 июля 1837 года.* – Киев : В университетской типографии, 1838. – 50 с. **Шифри документа у Відділі: бібліотека Київської духовної академії В XXV 4/27** (на корінці книги розміщений суперекслібрис у вигляді тиснення з написом «Б.К.Д.А»); **фундаментальна бібліотека Київського університету св. Володимира 1838–129.** На книзі з університетської бібліотеки є дарчий напис автора: «Въ библиотеку Им. Университета Св. Владимира от автора».

Серед наукових праць О. М. Новицького, опублікованих в журналі ЖМНП, слід назвати такі: О разуме как высшей познавательной способности // Журнал министерства народного просвещения. – 1840. – Ч. 27. – Отд. II. – С. 125–142; Очерк индийской философии. Ст. 1-я и 2-я // Журнал министерства народного просвещения. – 1844. – Ч. 41. – Отд. II. – С. 152–203; Журнал министерства народного просвещения. – 1844. – Ч. 43. – Отд. II. – С. 100–118. Рукописний варіант останньої роботи зберігається в Інституті рукопису НБУВ (ф. 201, од. зб. 1, 70 арк.). Слід також зауважити, що редакція ЖМНП запропонувала О. М. Новицькому стати постійним співробітником цього поважного на той час урядового видання [12].

Значним внеском у вітчизняну науку є підручники Новицького з логіки та психології, укладені на основі конспектів лекцій, читаних ним в Університеті:

1. *Новицкий О. Руководство к опытной психологии.* – Киев: В университетской типографии, 1840. – 486 с. Підручник зберігається у чотирьох примірниках. Майже на кожному з них є нерозбірливі маргінальні записи, помітки, а також прізвища тих студентів, які використовували працю для навчання, наприклад, «Студент Корольков», «Студент Радіонов». Два примірники не мають титульної сторінки, ймовірно через часте використання студентами, тому назва твору написана від руки. На одному з примірників є нерозбірливі власницькі записи. На кожному документі овальна печатка «Бібліотека Киевской духовной академии» та суперекслібрис на нижній частині корінця книги з тисненням: «КДА». **Шифр: бібліотека Київської духовної академії В XXVIII 6/328.**

2. *Новицкий О. Руководство к логике. – Киев: В университетской типографии, 1841. – 324 с.* **Шифри:** фундаментальна бібліотека Київського університету св. Володимира 1842–501 (книга з автографом «Андрея Иноземцева»; є вкладені аркуші, на яких записано зміст книги з поясненнями від руки); бібліотека Київської духовної академії В XXVII 7/301 (2 примірники, обидва мають печатку «Бібліотека Киевской духовной академии» та суперекслібрис «Б.К.Д.А.»).

3. *Новицкий О. Краткое руководство к логике с предварительным очерком психологии. – Киев: В университетской типографии, 1844. – 188 с.* **Шифр:** фундаментальна бібліотека Київського університету св. Володимира 1845–989 (цей документ має дарчий напис автора: «В библиотеку университета. Орест Новицкий»); бібліотека Київської духовної академії В XXVII 7/302 (наявна печатка «Бібліотека Киевской духовной академии» та суперекслібрис «Б.К.Д.А.», а також дарчий напис автора своєму вчителю, першому професору філософії в КДА, професору богослов'я, церковної історії та церковного права в Київському університеті І. М. Скворцову «Его высокопревосходительству Ивану Михайловичу Скворцову... Ор. Новицкий»)

4. *Новицкий О. Краткое руководство к логике с предварительным очерком психологии. – Изд. 2-е. – Киев: В университетской типографии, 1846. – 188 с.* **Шифри:** фундаментальна бібліотека Київського університету св. Володимира 1866–1671 (книга містить печатку «ВУАН»); бібліотека Київської духовної академії В XXVII 7/303 (2 примірники, обидва мають печатку «Бібліотека Киевской духовной академии» та суперекслібрис «Б.К.Д.А.», один документ має дарчий напис, датований груднем 1849 р., який свідчить про те, що колишнім власником книги був М. С. Гуляев, на той час випускник, а згодом професор КДА. Дарувальник – філософ та психолог Петро Семенович Авсеєв, який тоді вже прийняв чернецтво, отримавши нове ім'я Феофан та сан архимандрита: «В знак моего неперменного доброжелательства и благорасположенности Михаилу Спиридоновичу Гуляеву. Академии инспекторъ Архимандритъ Феофанъ 1849 дек. 5го»)

Слід зазначити, що при написанні підручників, особливо «Руководства к логике», О. М. Новицький користувався науковими розробками базельського професора Ф. Фішера [15, с. 87]. Так, синтез логіки і психології відображено О. М. Новицьким у книзі «Краткое руководство к логике с предварительным очерком психологии». Ця книга витримала декілька перевидань і, згідно з рішенням Міністерства народної освіти, була рекомендована як навчальний посібник для київських гімназій замість логіки М. Ф. Рождественського [13]. У своїх підручниках О. М. Новицький

використав нову термінологію. Через те, що в Російській імперії не було російськомовних навчальних посібників з логіки, вченому довелося багато слів перекладати з латини. В. Я. Шульгін розкритикував О. М. Новицького за те, що книги були написані дуже сухо [19, с. 140].

Найважливішою працею Ореста Марковича Новицького вважається його робота з історико-філософської спадщини – «Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень у зв'язку з розвитком язичеських вірувань». За словами М. Л. Ткачук, вона є «не тільки першою у вітчизняній культурі оригінальною спробою осмислення історико-філософського процесу, а й першим на теренах Російської імперії фундаментальним дослідженням давньосхідної та античної філософії» [16, с. 81]. Як зазначав пізніше Д. Чижевський, ця робота була «відповіддю Новицького на заборону філософії» [18, с. 77]. Як відомо, згідно з указами імператора Миколи I від 26 січня та 22 червня 1850 р., виданими на підставі доповідних записок князя П. О. Ширинського-Шихматова, міністра народної освіти 1850–1853 рр., у російських університетах було ліквідовано філософські факультети, викладання філософії обмежувалося логікою і психологією, причому воно заборонялося світським професорам і доручалося професорам богослов'я.

Праця «Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень у зв'язку з розвитком язичеських вірувань» була гостро розкритикована, анонімно, М. Г. Чернишевським у журналі «Современник» (1860, № 6), який назвав Новицького не філософом, а богословом [17]. Книга вийшла в світ у чотирьох частинах. У передмові до неї автор зауважив, що під час написання своєї роботи користувався працями західноєвропейських учених, переважно Целлера, але «всегда следовал собственному плану, а иногда признавал необходимым в изложении самих учений не придерживаться никого».

1. *Новицкий, О. М. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований. Ч. 1. Религия и философия Древнего Востока / соч. Ор. Новицкого. – Киев : В Унив. тип., 1860. – XV, 326 с.*

2. *Новицкий, О. М. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований. Ч. 2. Религия классического мира и первая половина греческой философии / соч. Ор. Новицкого. – Киев : В Унив. тип., 1860. – VIII, 429 с.*

3. *Новицкий, О. М. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований. Ч. 3. Вторая половина греческой философии и общий взгляд на характер этой философии. – Киев : С. И. Литов, 1860. – VI, 362 с.*

4. Новицький, О. М. *Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований. Ч. 4. Религия и философия Александрийского периода.* – Киев : С. И. Литов, 1861. – VIII, XX, 384 с. **Шифр 4-томного видання: Бібліотека Київської духовної академії ВХХVI 8/283** (Всі томи книги в двох, а перший том в чотирьох примірниках, мають суперекслібрис на корінці книги з тисненням «КДА», всередині книг – численні маргінальні записи).

В останні роки життя О. М. Новицький, дізнавшись, що його книги про духоборців давно немає в продажу, вирішив її перевидати. Друге видання здійснено в Києві у 1882 р., причому перший розділ праці був суттєво доповнений, а другий – повністю перероблений. У фонді Відділу книга: *Новицький О. Духоборцы, их история и вероучение.* – Изд. 2-е передел. и доп. – Киев : В университетской типографии (I. I. Завадского), 1882. – 282 с. – має дарчий напис: «Многоуважаемому Александру Васильевичу Романович-Славатинскому от автора». А також шрифтовий екслібрис-штамп з написом «Изъ книг Э. О. профессора Университета Св. Владимира (1856 г. – 1906 г.) Александра Васильевича Романовича-Славатинского. *1832 г. + 1910 г. 8. VII _25/VIII». Книга також має суперекслібрис «Б. У. С. В.» та прямокутну печатку «Бібліотека Імператорського Университета св. Володимира». **Шифр: фундаментальна бібліотека Київського університету св. Володимира 1882–379.**

У липні 1884 р. в часопис «Киевская старина» було надруковано некролог про О. М. Новицького. Як згадував В. П. Науменко, некролог уклад редактор-видавець «Киевской старины» Ф. Г. Лебединцев. Новицькі і Лебединцеви були в свояцтві: брат Феофана Гавриловича одружився на рідній небозі Ореста Марковича [3]. Згідно з некрологом, останньою роботою О. М. Новицького мала стати автобіографія вченого, написана до ювілейного святкування Університету св. Володимира. Але біографія так і не була видана повністю, частково її перевидав і прокоментував професор П. П. Кудрявцев [4]. Також частина автобіографії увійшла до збірника «З іменем святого Володимира» [8]. Отже, в творчому доробку О. М. Новицького – праці з логіки, психології, богослов'я. Провенієнції, виявлені в його друкованих працях, що зберігаються у Відділі, є свідченням того, що вчений активно дарував свої книги університетській бібліотеці, а також численним колегам та наставникам.

Наукова спадщина О. М. Новицького донині є окрасою будь-якої бібліотеки, а її актуальність підтверджується перевиданням у 2015 р. видання «Руководства к логике»: *Новицький О. М. Руководство к логике / О. М. Новицький; [авт. предисл. Л. Г. Комаха]; Киев. нац. ун-т им. Тараса Шевченко.* – Киев : Київський університет, 2015. – XIII, 324 с. – (Джерела філософської думки в Київському університеті).

Список використаних джерел

1. Апанасенко Г. Б. Орест Новицький про сутність предмету філософії та проблему періодизації історико-філософського процесу : дис. ... наук. ст. канд. філос. наук за спец. 09.00.05 – історія філософії. – Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006.
2. Іванова О. А. Новицький Орест Маркович // Особові архівні фонди Інституту рукопису: путівник // редкол.: О. С. Онищенко (відп. редактор), Г. В. Боряк та ін.; НАН України. НБУВ. Ін-т рукопису. – К., 2002. – С. 396–397.
3. Ізмаїл Орестович Новицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:801009>. – Назва з екрана.
4. Кудрявцев П. П. До історії освіти на Україні. Два невидані уривки з автобіографічної записки Ор. М. Новицького // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 13–14. – К., 1927.
5. [Лебединцев Ф. Г.] Орест Маркович Новицький: некролог // Киевская старина. – 1884. – № 7 (июль). – С. 547–554.
6. «Министр народного просвещения – Новицкому Оресту Марковичу. Письмо о награждении его цесаревичем за книгу «О первоначальном переводе Священного писания на славянский язык» 8 октября 1837 г.» – ІР НБУВ, ф. 201, од. зб. 42, 1 арк.
7. Новицький, Орест Маркович [автобіогр. записка] // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / сост. и издан под ред. В. С. Иконникова. – К. : В тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 489–528.
8. Новицький, О. М. Из автобіографічних записок про Київський університет у 30–50 рр. XIX ст. // 3 іменем Святого Володимира. Кн. 1 / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К. : Заповіт, 1994. – С. 180–185
9. «Новицький, Орест Маркович. Очерк индийской философии. 1844 г. – 17 января 1845 г. Статьи. Черновой вариант». – ІР НБУВ, ф. 201, од. зб. 27.
10. «Новицький, Орест Маркович. Речи, посвященные ректору Киевской духовной академии Н. И. Пирогову, И. И. Васильчикову. 27 апреля 1856 – начало 60-х XIX века. Автографы. Приложения: напечатанные надгробные речи на похоронах В. Ф. Циха /1837/ и Н. И. Хлебникова / 1880». – ІР НБУВ, ф. 201, од. зб. 30–32, 12 арк.
11. Опыты упражнений воспитанников Киевской духовной академии пятого учебного курса. – Т. II. – К. : Тип. академическая при Киево-Печерской лавре, 1832. – 421, [1] с.
12. «Редакция журнала Министерства народного просвещения – Новицкому Оресту Марковичу. Письма с предложением быть постоянным сотрудником журнала и о высылке гонорара. 31 декабря 1838 – 7 сентября 1844 гг. Из /Петербурга/ в /Киев». – ІР НБУВ, ф. 201, од. зб. 48–49, 2 арк.
13. «Попечитель Киевского ученого округа – Новицкому Оресту Марковичу. Письмо о разрешении продавать в качестве учебного пособия составленное О. М. Новицким «Краткое руководство к логике» 13 марта 1845 г. Киев». – ІР НБУВ, ф. 201, од. зб. 44, 1 арк.

14. Печеранський І. П. Пістєтї вооуцєв. Співвідношення віри і розуму в православно-академічному теїзмі ХІХ – початку ХХ століття / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; наук. ред. І. В. Огородник. – Донецьк : Донбас, 2013. – 526 с.
15. Ткачук М. Л. Орєст Новицький як філософ та історик філософії // Наукові записки НаУКМА. – Т. 1. Філософія та релігієзнавство. – К., 1996. – С. 85–93.
16. Ткачук М. Л. Орєст Новицький : штрихи до життєпису // Магістеріум. – Вип. 65 : Історико-філософські студії. – К. : НаУКМА [Аграр Медіа Груп], 2016. – С. 73–83.
17. [Чернышевский Н. Г.] [Рец. на кн.]: Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований. Соч. Ор. Новицкого. Часть 1. Религия и философия древнего востока. – К. : В ун. тип., 1860 // Современник. – 1860. – № 6. – С. 217–230.
18. Чижевський Д. І. Філософські твори : у 4 т. – Т. 1. – К. : Смолоскип, 2005. – XXXVIII, 402 с.
19. Шульгин, В. Я. История университета Святого Владимира. – СПб. : Тип. Рюмина и Комп., 1860. – 240 с.

References

1. Apanasenko, H. B. (2006). *Orest Novytskyi pro sutnist predmetu filosofii ta problemu periodyzatsii istoriko-filosofskoho protsesu* [Orest Novytskyi on the essence of the subject of philosophy and the problem of periodization of a historical-philosophical process] (PhD dissertation). V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Ivanova, O. A. (2002). *Novytskyi Orest Markovych* [Novytskyi Orest Markovych]. In *Osobovi arkhivni fondy Instytutu rukopysu: putivnyk* [Personal archival fonds of the Institute of Manuscript: guide] (O. S. Onyshchenko, Ed., pp. 396–397). Kyiv. [In Ukrainian].
3. Izmail Orestovych Novytskyi [Izmail Orestovych Novytskyi]. Retrieved from <http://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:801009>. [In Ukrainian].
4. Kudriavtsev, P. P. (1927) *Do istorii osvity na Ukraini. Dva nevydani uryvky z avtobiohrafichnoi zapysky Or. M. Novytskoho* [On the history of education in Ukraine. Two unpublished excerpts from an autobiographical note of Orest Markovych Novytskyi]. In *Zapysky istoriko-filolohichnoho viddilu VUAN* [Notes of History and Philology Department of the All-Ukrainian Academy of Sciences], Books 13–14, pp. 174–184. [In Ukrainian].
5. [Lebedintsev, F. G.]. (1884). *Orest Markovich Novitskii: nekrolog* [Orest Markovych Novytskyi: obituary] in *Kievskaja starina* [Kyiv antiquity], No. 7. July, pp. 547–554. Kyiv. [In Russian].
6. Public Education Minister. (October 8, 1837). *Novitckomu Orestu Markovichu. Pismo o nagrazhdenii ego tcesarevichem za knigu “O pervonachalnom perevode Sviashchennogo pisaniia na slavianskii iazyk”* [Letter to Novytskyi Orest Markovych on awarding him by the crown prince for the book “On primary translation of the Holy

Scripture to Slavonic language]. The archive of O. M. Novytskyi (Fond 201, Unit 42). Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

7. Novytskyi, Orest Markovych [avtobiograficheskaia zapiska] [Novytskyi, Orest Markovych [autobiographical note]]. (1884). In *Biograficheskii slovar professorov i predavatelei Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira (1834–1884)* [Biographic glossary of professors and teachers of St. Volodymyr Emperor's University (1834–1884)] (V. S. Ikonnikov, Ed., pp. 489–528). Kyiv: Typography of St. Volodymyr Emperor's University. [In Russian].

8. Novytskyi, O. M. (1994) Iz avtobiohrafichnykh zapysok pro Kyivskiy universytet u 30–50 rr. XIX st. [From autobiographical notes about Kyiv University in the 30–50th of the 19th century.]. In *Z imenem Sviatoho Volodymyra* [With the name of St. Volodymyr] (V. Korotkyi, V. Ulianovskiy, Comps, Vol. 1, pp. 180–185). Kyiv: Zapovit. [In Ukrainian].

9. Novytskyi, O. M. (1844 – January 17, 1845). Ocherk indiiskoi filosofii [Essay on the Indian philosophy] (articles, draft). The archive of O. M. Novytskyi (Fund 201, Unit 27). Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

10. Novytskyi, O. M. (April 27, 1856 – early 60th of 19th ct.). Rechi, posviashchenye rektoru Kievskoi dukhovnoi akademii N. I. Pirogovu, I. I. Vasilchikovu. Avtografy. Prilozheniia: napechatannye nadgrobnnye rechi na pokhoronakh V. F. Teikha (1837) i N. I. Khlebnikova [Speeches devoted to rector of the Kyiv Theological Academy M. I. Pyrohov, I. I. Vasylychikov. Autographs. Appendices: printed elegies of the funeral of V. F. Tsykh (1837) and M. M. Khlebynikov (1880)]. The archive of O. M. Novytskyi (Fund 201, Units 30–32). Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

11. *Opyty uprazhnenii vospitannikov Kievskoi dukhovnoi akademii piatogo uchebnoho kursa* [Experiences of exercises of pupils of the Kyiv Theological Academy of the fifth training course], Vol. 2, pp. 377–392. (1832). Kyiv: Academic typography at Kyiv-Pechersk Lavra. [In Russian].

12. Editors of the Journal of the Public Education Ministry. (December 31, 1838 – September 7, 1844). Novitckomu Orestu Markovichu. Pisma s predlozheniem byt postoiannym sotrudnikom zhurnala i o vysylke gonorara [Letters to Novytskyi Orest Markovych with an offer to be the journal's permanent employee and on sending the remuneration]. From Saint Petersburg to Kyiv. The archive of O. M. Novytskyi (Fund 201, Units 48–49). Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

13. Curator of Kyiv scientific district. (March 13, 1845). Novitckomu Orestu Markovichu. Pismo o razreshenii prodavat v kachestve uchenogo posobiia sostavlennoe O. M. Novitckim “Kratkoe rukovodstvo k logike” [Letter to Novytskyi Orest Markovych on the permission for selling as a study guide “Brief guide to logic” compiled by O. M. Novytskyi]. The archive of O. M. Novytskyi (Fund 201, Unit 44). Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

14. Pecheranskyi, I. P. (2013). *Pistei noumen. Spivvidnoshennia viry i rozumu v pravoslavno-akademichnomu teizmi XIX – pochatku XX stolittia : monografiia* [Understand through believing. The relationship between faith and reason in Orthodox-academic theism of the 19th – early 20th century] (I. V. Ohorodnyk, Ed.). Donetsk: Donbas. [In Ukrainian].

15. Tkachuk, M. L. (1996). Orest Novytskyi yak filosof ta istoryk filosofii [Orest Novytskyi as a philosopher and philosophy historian]. In *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Kyievo-Mohylianska akademii* [Scientific notes of the National University Kyiv-Mohyla Academy]: Vol. 1. *Filosofia ta relihiieznavstvo* [Philosophy and Religion Studies] (pp. 85–93). Kyiv. [In Ukrainian].

16. Tkachuk, M. L. (2016). Orest Novytskyi: shtrykhy do zhyttiepysu [Orest Novytskyi: touches to biography]. In *Mahisterium* [Magisterium]: Is. 65. *Istoryko-filosofski studii* [Historical and philosophical studies], pp. 73–83. Kyiv. [In Ukrainian].

17. [Chernyshevskii, N. G.]. (1860). *Review of the book Postепенное razvitiie drevnikh filosofskikh uchenii v svyazi s razvitiem yazycheskikh verovani. Sochinenie Oresta Novitckogo. Chast 1. Religiiia i filosofiiia drevnego vostoka vostoka* [Gradual development of ancient philosophical teachings in connection with the development of pagan beliefs. Work of Orest Novytskyi. Part 1. Religion and philosophy of ancient east] (1860). Kyiv: University Typography. In *Sovremennik* [Contemporary], No. 6, pp. 217–230, Saint-Petersburg. [In Russian].

18. Chyzhevskiy, D. I. (2005). *Filosofski tvory* [Philosophical works], vol. 1, Kyiv: Smoloskyp. [In Ukrainian].

19. Shulhyn, V. Ya. (1860). *Istoriia universiteta Sviatoho Vladimira* [History of the University of St. Volodymyr]. Saint-Petersburg: Typography of Riumin and Co. [In Russian].

Миаскова Тетяна Євгенівна

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

The scientific heritage of Orest Markovych Novytskyi in the funds of Librarian Gatherings and Historical Collections of the Institute of Book Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine.

The article is devoted to the study of the scientific heritage of the Ukrainian philosopher and psychologist Orest Markovych Novytskyi (1806–1884). Metropolitan Yevhenii (Bolkhovitinov) is proved to have a huge impact on his work, as well as to promote the career. The talents of the scientist were restricted by the historical events of the last century. The main work of O. M. Novytskyi “Gradual development of ancient philosophical teachings in connection with the development of pagan beliefs” was incomplete. The article also performs a historical and bibliographic analysis of the scientist’s printed works, which are deposited in the Department of Librarian Gatherings and Historical Collections of the Institute of Book Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Donative inscriptions, which are preserved on the books of the scientist, help to establish creative and scientific contacts of O. M. Novytskyi and prove the fact, that the scientist often gifted his books to the library of the Kyiv University and to multiple colleagues and friends.

Key words: O. M. Novytskyi, Department of Librarian Gatherings and Historical Collections of the Institute of Book Studies of VNU, history of philosophy, psychology, logic, pedagogy, historical and bibliographic analysis.

Мяскова Татьяна Евгеньевна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Научное наследие Ореста Марковича Новицкого в фондах Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Статья посвящена изучению научного наследия украинского философа и психолога Ореста Марковича Новицкого (1806–1884). Доказано, что огромное влияние на его работы, а также продвижение по карьерной лестнице оказала такая выдающаяся личность XIX в., как митрополит Евгений (Болховитинов). Исторические события прошлого века не дали в полной мере раскрыть все таланты О. М. Новицкого. Его основная работа «Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований» оказалась незавершенной. В статье также осуществлен историко-книговедческий анализ трудов ученого, печатные экземпляры которых хранятся в отделе библиотечных собраний и исторических коллекций Института книговедения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Дарственные надписи, которые сохранились на книгах ученого, помогают установить творческие и научные контакты О. М. Новицкого и свидетельствуют о том, что ученый активно дарил свои книги библиотеке Киевского университета и многочисленным коллегам и друзьям.

Ключевые слова: О. М. Новицкий, отдел библиотечных собраний и исторических коллекций Института книговедения НБУВ, история философии, психология, логика, педагогика, историко-книговедческий анализ.

**АРХЕОГРАФІЧНА ТА БІБЛІОФІЛЬСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
АРХІМАНДРИТА АНТОНІНА (КАПУСТІНА)
(ДО 200 РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Запропоновано характеристику діяльності архімандрита Антоніна (Капустіна) в аспекті його збирацької та археографічної праці; здійснено аналіз спогадів архімандрита як джерела його бібліофільських уподобань; репрезентовано склад та зміст дарів, переданих архімандритом як благодійником до Київської духовної академії; прослідковано долю його книжкової та рукописної спадщини.

Ключові слова: архімандрит Антонін (Капустін), рукописи, стародруки, археографія, мемуаристика, бібліофілство.

12 серпня 2017 р. Православна Церква відзначила 200-ліття від дня народження начальника Православної духовної місії в Єрусалимі у 1865–1894 рр. архімандрита Антоніна (Капустіна, Андрія Івановича; 1817–1894). Походив він із родини священика с. Батуріно Шадринського пов. Пермської губ., навчався в Київській духовній академії, після закінчення викладав там, у 1845 р. став ченцем. У 1850 р. його призначили настоятелем російської посольської церкви в Афінах, у 1860 р. – в Константинополі, в 1865 р. – начальником Російської духовної місії в Єрусалимі.

Архімандрит Антонін – автор багатьох публікацій в археологічних та історичних журналах, знаний мемуарист, член російських та європейських історичних і археографічних товариств, у тому числі: Афінського археологічного товариства (з 1854 р.), Імператорського російського археологічного товариства (член-кореспондент з 1857 р., почесний член з 1884 р.), Імператорського православного Палестинського товариства (з 1882 р.), Київської (з 1870 р.), С.-Петербурзької (з 1873 р.), Московської (з 1888 р.) академії.

Багато написано про отця Антоніна як керівника Російської духовної місії в Єрусалимі, зокрема про його діяльність з придбання земельних ділянок та організації монастирів. Знаною є і мемуаристика архімандрита Антоніна – статті «Поездка в Вифанію» [1], книги «Поездка в Румелію [2], «Из Румелии» [3] та «Дневник». Щоденник він вів усе життя, отож ці спогади є повноцінним джерелом з історії Православної Церкви другої половини

XIX ст., з одного боку, суб'єктивним, з іншого – об'єктивним свідченням функціонування православної общини в Палестині, розвитку стосунків між церковними, дипломатичними та науковими установами в Російській імперії та поза її межами тощо [4]. Наразі в Москві вже кілька років продовжується науково-видавничий проект з вивчення та публікації в повному обсязі «Дневника». Загалом «Дневник» архімандрита Антоніна охоплює період від 1817 до 1894 р. Другий його том за 1850 р. описує перебування архімандрита в Київській духовній академії.

Менш висвітленою є діяльність о. Антоніна як археографа, знавця стародавніх рукописів та благодійника на користь Київської духовної академії (КДА). У 1863 р. архімандрит за дорученням Св. Синоду досліджував на Афоні Синайський кодекс Біблії [5], а також разом з професором Саруфом працював над укладанням систематичного каталогу рукописів обителі св. великомучениці Катерини: о. Антонін складав наукові описання 1348 грецьких і слов'янських рукописів, а професор Саруф – арабських. Укладений каталог став реєстраційним описом колекції синайських манускриптів, забезпечивши їй правовий захист, і, відповідно, полегшив роботу подальшим дослідникам. Згодом він ліг в основу каталогу В. Гартгаузена, виданого в Лейпцігу в 1886 р. [6]. Архімандрит Антонін також склав каталог 624 рукописів бібліотеки Єрусалимського Святогробського подвор'я в Константинополі, який опублікував у роботі А. А. Дмитрієвського «Путешествие по Востоку и его научные результаты» в 1890 р. [7]. Серед цих манускриптів о. Антонін уперше виявив рукописний збірник з текстом Дидахе (найдавніша пам'ятка християнської писемності кінця I – початку II ст.) У 1860-х роках він брав участь у підготовці до видання актів Російського Пантелеймонова монастиря на Афоні, у 1867 р. вивчав рукописи патріаршої бібліотеки в Єрусалимі. Отець Антонін також виявив плутанину в агіографічній традиції відомостей про святителя Миколая Мирлікійського з житієм святителя Миколая Пінарського [8].

На початку книги «Поездка в Румелию» о. Антонін говорить про свою слабкість до «мембран» – книг, писаних на шкірі чи пергаменті, – і про те, що «верхом благополучия мне кажется открытие в безвестной кладовой какого-нибудь разрушенного монастыря или замка целой кучи мембран, писанных унциалом I–II христианского века, если это письмо греческое, и X–XII вв., если оно славянское, а в Старой Болгарии таких монастырей, говорят, непочатый угол».

Православна церква на чолі з Константинопольським патріархом визнавалася в Османській імперії самоврядною релігійною общиною, яка не мала ані покровительства, ані підтримки, ані засобів до існування через бідність місцевого населення. Правда, церковні землі – вакуфи – були недоторканими.

Архімандрит Антонін у першій книзі «Поездки» описує Чаушський православний монастир з візантійською церквою і цілою шафою мембран [2, с. 15]. У Слєпче, в церкві св. Миколая, хоч було вже звичним бачити злиденність Сходу, вразило те, що службу священник правив за рукописним Євангелієм 1549 р. і Пентікостаром 1393 р. (три роки після Косівської битви – о. Антонін) [2, с. 280–281]. У монастирі св. Іоанна Предтечі о. Антонін уклав каталог із 27 книг і вказав, що всього було 40 книг, з них багато XV–XVI ст. [2, с. 284–285]. У Трескавецькому монастирі біля м. Прилеп знайшли тільки кілька листків з різних старовинних книг, які йому подарували [2, с. 341–342]. Архімандрит Антонін детально описав усі книги, що там були. У Буковському монастирі на Перистей він побачив відоме Буковське Євангеліє, дещо з рукописів придбав, 5 книг описав [2, с. 358–359]. У Христофоровому монастирі знайшов «Сборник похвал, или Метафраст» [2, с. 363–364].

У другій книзі архімандрита Антоніна описується продовження подорожі починаючи з Касторії, яка була центром митрополії. І хоча Касторія була бідною, там знайшлося кілька грецьких мембран і Євангелій XII ст., Четвероевангеліє X чи XI ст., Життя святих на листопад XI чи XII ст. [3, с. 156–157]. У ставропігійному патріаршому монастирі Мегаспелеот Грєневської єпархії о. Антоніна цікавили хрисовули та синодики. Про них він довідався під час свого першого «вояжу», про що свідчить стаття «Христианские древности Греции», надрукована в «Журнале Министерства народного просвещения» [10, 61]. Скриню знайшли, зі слів отця Антоніна, «в самом желанном, совершенно пренебреженном состоянии», – там було багато мембран. Архімандритом Антоніном був укладений каталог з 12 назв [3, с. 189–191]. Варто зауважити, що, будучи фахівцем, він визначав час написання рукопису, навіть не маючи кінцевих написів, а всі написи відображав точно, що полегшує ідентифікацію рукописів сучасним дослідникам.

У Метеорах (комплекс православних монастирів, другий за розміром після Афону, розташований на вершинах скель Фессалії на півночі Греції; від 1988 р. ці 24 монастирі увійшли в реєстр Світової спадщини ЮНЕСКО як геологічний феномен та культурний і релігійний об'єкт), в одному з монастирів св. Трійці, за спогадами архімандрита Антоніна, єдиний насельник ігумен навчав грамоти трьох хлопчиків, а в монастирській бібліотеці підтримувався належний порядок. Серед книг було дві мембрани XII і XV ст., а також рукописна «Астрономія» Афінського митрополита Мелетія, яка ніколи не друкувалася, але в багатьох описах його життя говорилося, що він її писав [3, с. 340].

На стрімчак Русані в монастир Пантократор на Метеорах треба було підніматися мотузяною драбиною. Там о. Антоніну з гордістю показали

грамоту Вселенського патріарха Ієремії 1541 р., видану ченцям Іоасафу і Максиму Росанським, та 10 рукописних книг, у тому числі ІХ ст. [3, с. 348]. У Метеорському монастирі «Стовп Варлаам» о. Антонін мав можливість побачити ктиторське розпорядження про заснування монастиря 1520 р. та грецьку рукописну книгу, яка була вже там у 1227 р., і дуже шкодував, що не довелося відвідати тамтешню бібліотеку [3, с. 367]. У іншому Метеорському монастирі, Преображення, всіх рукописів було близько 400, але показали о. Антоніну і його супутнику лише 14 хрисовулів (булл) від 1289 до 1351 р. [3, с. 370]. У Стаги (зараз Каламбака), що є найближчим містом до Метеорських монастирів, в обителі Святого Стефана, отець ігумен показав мандрівникам усю бібліотеку. Там виявилось 60 книг, майже всі друковані, за винятком трьох рукописних – 1641, 1644, 1848 рр., та два патріарших сигіліона, обидва писані на папері: 1) Вселенського патріарха Ієремії, виданий 1545 р. монастирю св. Стефана; 2) Вселенського патріарха Рафаїла, виданий у 1605 р. монастирю св. Стефана, що стоїть на горі Кукліон. Згідно з цими документами, монастир ставився поза всякою залежністю від місцевого ставропігійного архієрея і від монастиря Метеорського Преображенського [3, с. 421–423].

Таким чином, опис подорожі о. Антоніна надає інформацію про побутування у 1865 р. православних македонських монастирів, а також висвітлює обставини набуття о. Антоніном стародавніх рукописів – він їх купував, отримував у дар за значні пожертви, обмінював на сучасні друковані книги. Показово, що ще до виходу першого тому «Поездки в Румелію» в 1879 р. о. Антонін передав усі ці рукописи до КДА через протоієрея Климента Фоменка (настоятеля храму Олександра Невського у Липках у 1890–1917 рр., відомого мандрівника та історика) [9].

Перший дарунок о. Антонін зробив до 50-річчя КДА в 1869 р. Це була колекція давніх грецьких і слов'янських рукописів на пергаменті та папері, різноманітні картинки і знімки, понад 500 давніх грецьких і римських монет та багато інших предметів старовини, зібраних ним у країнах Сходу. Після заснування Церковно-археологічного музею при КДА в 1872 р. такі дарунки стали майже щорічними.

Серед найбільш цінних пам'яток давнього письма, подарованих о. Антоніном КДА, є пергаментні «Київські глаголичні листки» – найдавніший церковнослов'янський рукопис із логічно послідовним текстом, створений близько 800–1000 рр. (зараз вони зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, ф. 301, № 328).

Унікальний інкунабул «Октоїх» 1494 р. друкарні о. Макарія в Цетиньє, Чорногорія, був подарований архімандритом до КДА з приводу 400-річчя друкарства в Чорногорії (наразі зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства НБУВ (шифр ІА 191) [11, с. 151].

Ще один дар – палеотип «Октоїх п'ятигласник» – Монастир Грачаниця: друкарня митрополита Новобродського, друк Димитрія, 1539. – 224 л.; 2° (шифр Кир. 571) [12, с. 438].

Коло спілкування осіб, які пов'язували отця Антоніна з Києвом, було велике. До нього входили ректори і викладачі КДА, намісники Києво-Печерської лаври. «Дорогой академии старый слуга» – так називав себе о. Антонін в одному з листів ректорові КДА Сильвестру (Малеванському) в грудні 1893 р. «Мои скудные приношения заведению, давшему мне патент на звание, на честь и на насущный хлеб, были по детски естественным выражением желания не отставать от любимой матери, держась за нее если не руками, то посильным произведением рук» [13]. До останніх днів вдячний вихованець пишався своєю приналежністю до академічного братства. Зв'язок з КДА, як уже згадувалося вище, він підтримував через київського протоієрея Климента Фоменка. У листі від 29 серпня 1879 р. о. Климент сповіщав, що передав речі, пожертвовані до Церковно-археологічного музею КДА, а повідомлення від музею архіандрит Антонін має отримати поштою. Також о. Климент повідомляв, що колишній настоятель Свято-Пантелеймонівського монастиря на Афоні Макарій (Сушкін, Михайло Іванович; 182–1889) живе наразі в Київському Микільському монастирі на спочинку на мізерному пансіоні і дуже зрадів листу від отця Антоніна. А коли заносив чотки для владики, то довідався, що архіандрита Антоніна і консула хотіли викликати до С.-Петербурга, але після роз'яснення оберпрокурора Св. Синоду ситуація змінилася. Знайти ж видання архіандрита «Курс подвижных праздников и собрание слов, речей и поучений» у Києві не вдалося в жодній книгарні. У цьому ж листі є згадка про те, що в Яффі, в бібліотеці архіандрита Антоніна, о. Климент брав почитати книгу, яку повернув у Константинополі через о. Віссаріона [14, с. 1–2].

Пізніше Климент Фоменко ще раз надсилав повідомлення з Церковно-археологічного музею про отримання і повний перелік золотих монет, які є в музеї, звіт роботи музею за 1878 р. [15, с. 4]. Він був добрим товаришем архіандрита, а 16 червня 1894 р. відслужив панахиду по о. Антоніну в Вознесенському соборі Спасо-Вознесенського монастиря на Елеонській горі.

Саме архіандрит Антонін поклав основу зібранню найдавніших рукописів Церковно-археологічного музею при КДА, які наразі зберігаються в Інституті рукопису НБУВ. Згідно з каталогом М. І. Петрова, який точно відображає склад рукописної частини музею, з 670 рукописів – 78 були подаровані о. Антоніном [16].

У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ в колекції КДА є всі твори архіандрита Антоніна з

дарчими написами. У бібліотеці Києво-Печерської лаври зберігався перший том роботи о. Антоніна «Круг подвижних праздников церкви», виданий у Києві в 1850 р., з дарчим написом автора ієромонаху соборному старцю Досифею (Івашенку). Туди ж надійшов і другий том – московського видання 1867 р., з вкладним написом о. Антоніна до монастирської книгозбірні. До бібліотеки Києво-Печерської лаври надходили й інші прижиттєві видання архімандрита Антоніна.

Наостанок варто зазначити, що після смерті о. Антоніна в 1894 р. всі його папери надійшли до Св. Синоду. В Інституті рукопису НБУВ зберігається повідомлення про надходження речей з Єрусалима до С.-Петербурга. У переліку, зокрема, таке: 1) лекції періоду викладання в КДА; 2) чернетки, службове листування, статті, переклади, вірші, малюнки, креслення, слова і промови; 3) папери, виділені для таємного радника В. М. Хітрово, на його прохання, які містять відомості про діяльність Російської православної церкви на Близькому Сході; 4) документи про надання церковних чинів, звань, орденів тощо; 5) кошториси, рахунки, нотатки, пов'язані з церковним будівництвом [17, с. 1–4].

Звертає на себе увагу, що бібліотека о. Антоніна не передавалася Св. Синоду. У відповідності до заповіту, складеного в березні 1894 р., Синод мав отримати всі земельні маєтності і друковані книги бібліотеки, проте так не сталося. До місії перейшла колекція старожитностей і бібліотека; Ермітаж отримав поруддя Ірода Великого; КДА – телескоп Секретана; Далматовський монастир – наперсний хрест; храм св. Гробу Господнього – панагію з сибірськими каменями; кафедральний собор у Пермі – другу панагію; Публічна бібліотека в Петербурзі – збірку грецьких і південнослов'янських рукописів, але з умовою, щоб за них було сплачено 5 тис. руб. Російському посольству в Константинополі на будівництво церкви св. мученика Антоніна в Ангорі (Анкарі). Деякі особисті та офіційні папери, а також щоденники передали Св. Синоду за умови – видати їх не раніше, ніж через 40 років після смерті автора [18, с. 377–378]. Отже, бібліотека о. Антоніна не передавалася Св. Синодові і не була розпорощена, як більшість релігійних книгозбірень у Радянському Союзі.

Від 1955 р. відновив свою діяльність Горненський жіночий монастир в Ейн-Каремі, який зобов'язаний своїм виникненням начальнику Російської духовної місії архімандриту Антоніну. Розквіт його почався з 1991 р. і пов'язаний з діяльністю настоятельки Георгії (Шукіної). За цей час, окрім іншого, було впорядковано ту частину архіву та бібліотеки архімандрита Антоніна, що залишилася в Єрусалимі [19, с. 241].

«Якщо Бог – це любов, то в монастирях її немає, бо це мирське почуття, – це повинно бути написано на всіх входах і виходах Святої Гори», –

говорив архімандрит Антонін. Сам себе він не вважав ченцем у загальноживаному сенсі цього слова, – він не жив у монастирі, не виконував чернечих послухів [20, с. 330]. Він був «ученим ченцем», бо любив науку, викладання в КДА, спілкування, та через певні обставини став ченцем. Його життєва енергія знайшла втілення в археографічній роботі. Любов до ближнього, Бога, творчість, наука, мистецтво були для архімандрита Антоніна не послухом ченця, а формою самовираження. Його заслуга для Росії полягає в розбудові Російської духовної місії в Єрусалимі, для України – в тому, що він заклав основу фонду старовинних рукописів Церковно-археологічного музею при КДА, що наразі зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

Список використаних джерел

1. Антонин (Капустин). Поездка в Вифанию // Христианское чтение. – 1862. – Ч. 2. – С. 660–701; 1863. – Ч. 1. – С. 422–460, Ч. 2. – С. 67–124, 229–269, 493–525.
2. Антонин (Капустин). Поездка в Румелию. – СПб. : Тип. имп. АН, 1879. – 376 с.
3. Антонин (Капустин). Из Румелии. – СПб. : Тип. имп. АН, 1886. – 655 с.; таб.
4. Дневник архимандрита Антонина (Капустина) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bookz.ru/authors/arhimandrit-antonin-kapustin/dnevnik-_075/1-dnevnik-_075.html.
5. Антонин (Капустин). Древний канонарь Синайской библиотеки. – К. : Тип. С. Т. Еремеева, 1874. – 67 с.
6. Catalogus codicum graecorum Sanaiticorum scripsit. – W. Gardthausen lipsiensis. Охон. 1886.
7. Дмитриевский А. А. Путешествие по Востоку и его научные результаты. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 201 с.
8. Антонин (Капустин). Св. Николай, епископ пинарский и архимандрит сионский // Труды Киевской духовной академии. – 1869. – № 6. – С. 445–451.
9. Фоменко К. Древо тернового венца Святителя (из заметок путешественника в Святую Землю) // Церковные ведомости. – № 44. – С. 1874–1876; Древняя монолитная колонна на погосте Русского храма в Иерусалиме // Труды Киевской духовной академии. – 1880. – Т. 3. – С. 137–143; Города и села на Святой Земле // Там же. – 1884. – Т. 3. – С. 3–43; Колодези и цистерны на Святой Земле // Там же. – 1886. – Т. 3. – С. 450–483; Новые раскопки в Ерусалиме // Там же. – 1894. – № 9. – С. 171–177; К 35-летию священства (1864–1899) : выборные поучения, археологические заметки, путевые записки по Востоку и Западу с обозначениями наблюдений, заметки к уразумлению месяцеслова и объяснения некоторых малопонятных слов в богослужебных книгах. – К. : Тип. П. Барского, 1899. – 619, IV с.; Ерусалим и его окрестности : из записок путешественника в Св. Землю. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 144 с.
10. Христианские древности Греции // Журнал Министерства народного просвещения. – 1854. – Ч. 81. – С. 31–68, 14–230.

11. Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К. : НБУВ, 2005. – 331 с.
12. Каталог палеотипів з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України / уряд. М. А. Шамрай – К. : Наук. думка, 1995. – 549 с.
13. Киевская духовная академия в жизни архимандрита Антонина (Капустина). Академическое братство : сотрапезники и наставники // Святая земля : историко-культурный иллюстрированный альманах. – Ерусалим : Издание Русской миссии в Ерусалиме. – Вып. 2. – М., 2012. – 464 с.
14. IP НБУВ, ф. XIII, № 1891: Климент Фоменко – Антоніну, архімандриту, лист від 29 серпня 1879 р. з Києва до Єрусалима. 1 арк.
15. IP НБУВ, ф. XIII, № 1892: Климент Фоменко – Антоніну, архімандриту, лист від 19 серпня 1879 р. з Києва до Єрусалима. 6 арк.
16. Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии : в 3-х вып. – К. : Тип. С. Т. Еремеева, 1875, 1877, 1879.
17. IP НБУВ, ф. XIII, № 562: Повідомлення про передання Синодові архіву начальника Російської місії в Єрусалимі архімандрита Антоніна. 27 серпня 1894 р. 5 арк.
18. Архимандрит Антонин (Капустин) – создатель русской Палестины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ros-vosnet/upload/dalmatovo-konf-2016.pdf>.
19. Дмитриевский А. А. Начальник Русской духовной миссии в Иерусалиме о. архимандрит Антонин // Труды Киевской духовной академии. – 1904. – Ноябрь. – С. 315–380.
20. Лисовой Н. Откровение Святой Земли. – М. : ДАР, 2012. – 746 с.

References

1. Antonin (Kapustin). (1862–1863). *Poezdka v Vifaniiu* [Trip to Bethany]. In *Khristianskoe chtenie* [Christian reading], Pt. 2 (1862), pp. 660–701, pt. 1 (1863), pp. 422–460, pt. 2 (1863), pp. 67–124, 229–269, 493–525. [In Russian].
2. Antonin (Kapustin). (1879). *Poezdka v Rumeliiu* [Trip to Rumelia]. Saint Petersburg: Typography of Emperor's Academy of Sciences. [In Russian].
3. Antonin (Kapustin). (1886). *Iz Rumelii* [From Rumelia]. Saint Petersburg: Typography of Emperor's Academy of Sciences. [In Russian].
4. *Dnevnik archimandrita Antonina (Kapustina)* [Diary of Archimandrite Antonin (Kapustin)]. Retrieved from <http://bookz.ru/authors/archimandrit-antonin-kapustin/dnevnik-075/1-dnevnik-075.html>. [In Russian].
5. Antonin (Kapustin). (1874). *Drevnii kanonar Sinaiskoi biblioteki* [Ancient canons book of the Sinai library]. Kyiv: Typography of S. T. Eremeev. [In Russian].
6. *Catalogus codicum graecorum Sanaiticorum scripsit.* (1886). W. Gardthausen lipsiensis. Oxon. [In Latin].
7. Dmitrievskii, A. A. (1890). *Puteshestvie po Vostoku i ego nauchnye rezultaty* [Travel in the East and its scientific results]. Kyiv. [In Russian].

8. Antonin (Kapustin). (1869). Sv. Nikolai, episkop pinarskii i akhimandrit sionskii [St. Michael, bishop of Pinara and Archimandrite of Zion]. In *Trudy Kievskoi duchovnoi akademii* [Works of Kyiv Ecclesiastical Academy], No. 6, pp. 445–451. [In Russian].

9. Fomenko, K. Drevo ternovogo ventca Sviatitelia (iz zametok puteshestvennika v sviatuiu Zemliu [Tree of a crown of thorns of Sanctifier (from the notes of a traveler to the Holy Land)]. In *Tserkovnie vedomosti* [Church news], No. 44, pp. 1874–1876. [In Russian]; Drevniaia monolitnaia kolonna na pogoste Russkogo khrama v Ierusalime [Ancient monolithic column in the churchyard of a Russian temple in Jerusalem]. (1880). In *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Works of Kyiv Ecclesiastical Academy], Vol. 3, pp. 137–143. [In Russian]; Goroda i sela na Sviatoi Zemle [Cities and villages on the Holy Land]. (1884). In *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Works of Kyiv Ecclesiastical Academy], Vol. 3, pp. 3–43. [In Russian]; Kolodezi i tsisterny na Sviatoi Zemle [Wells and cisterns on the Holy Land]. (1886). In *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Works of Kyiv Ecclesiastical Academy], Vol. 3, pp. 450–483. [In Russian]; Novye raskopki v Erusalime [New excavations in Jerusalem]. (1894). In *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Works of Kyiv Ecclesiastical Academy], Vol. 9, pp. 171–177. [In Russian]; *K 35-letii sviashchenstva (1864–1899): vybornye poucheniia, arkhеologicheskie zametki, putevye zapiski po Vostoku i Zapadu s oboznacheniiami nabliudenii, zametki k urazumeniiu mesiatseslova i obiasneniia nekotorykh maloponiatnykh slov v bogoslužebnykh knigakh* [On the 35th anniversary of the priesthood (1864–1899): election preaching, archeological notes, travel notes on the East and West mentioning observations, notes clarifying the menology, and explanations of some obscure words in service books]. (1899). Kyiv: Typography of P. Barskyi. [In Russian]; *Ierusalim i ego okrestnosti: iz zametok puteshestvennika v sviatuiu Zemliu* [Jerusalem and its suburbs: from the notes of a traveler to the Holy Land]. (1883). Kyiv. [In Russian].

10. Khistianskie drevnosti Gretcii [Christian antiquities of Greece]. (1854). In *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia* [Journal of the Ministry of Public Education], Pt. 81, pp. 31–68, 143–230. [In Russian].

11. Shamrai, M. A. (2005). *Marginalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu 15–17 st. z fondu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Marginalia in old books printed with Cyrillic script of the 15–17th cc. from the fund of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv: V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

12. Shamrai, M. A. (Comp.). (1995). *Kataloh paleotypiv z fondiv Tsentralnoi naukovoï biblioteky imeni V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy* [Catalog of palaeotypes from the fonds of V. I. Vernadsky Central Scientific Library of the NAS of Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

13. Kievskaia dukhovnaia akademiia v zhizni arkhimandrita Antonina (Kapustina). Akademicheskoe bratstvo: sotrapezniki i nastavniki [Kyiv Ecclesiastical Academy in the life of archimandrite Antonin (Kapustin). Academic fraternity: peers and mentors]. (2012). In *Sviataia zemlia: istoriko-kulturnyi illiustrirovannyi almanakh* [The Holy Land: historical and cultural illustrated almanac], Is. 2. Jerusalem: Published by the Russian Mission in Jerusalem. Moscow. [In Russian].

14. Klyment Fomenko. (August 29, 1879). [Letter to Archimandrite Antonin from Kyiv to Jerusalem] (Fond 13, Unit 1891). Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

15. Klyment Fomenko. (August 19, 1879). [Letter to Archimandrite Antonin from Kyiv to Jerusalem] (Fond 13, Unit 1892). Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

16. Petrov, M. I. (1875, 1877, 1879). *Opisanie rukopisei Tserkovno-arkheologicheskogo muzeia pri Kievskoi dukhovnoi akademii* [Description of manuscripts of the Church and Archeology Museum at the Kyiv Ecclesiastical Academy] (in 3 vols.). Kyiv: Typography of S. T. Eremeev. [In Russian].

17. [Message on the transfer of the archive of a head of the Russian mission in Jerusalem archimandrite Antonin to the Synod]. (August 27, 1894). [In Russian].

18. Arkhimandrit Antonin (Kapustin) – sozdatel russkoi Palestiny [Archimandrite Antonin (Kapustin) – a creator of the Russian Palestine]. Retrieved from <http://ros-vosnet/upload/dalmatovo-konf-2016.pdf>. [In Russian].

19. Dmitrievskii, A. A. (1904). Nachalnik Russkoi dukhovnoi missii v Ierusalime o. arkhimandrit Antonin [Head of the Russian ecclesiastical mission in Jerusalem p. archimandrite Antonin]. In *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Works of Kyiv Ecclesiastical Academy], November, pp. 315–380. [In Russian];

20. Lisovoi, N. (2012). *Otkrovenie Sviatoi Zemli* [Revelation of the Holy Land]. Moscow. [In Russian].

Zaiets Olena Vasylivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Archeographic and bibliophilic activities of Archimandrite Antonin (Kapustin) (200th anniversary).

The article characterizes activities of Archimandrite Antonin (Kapustin) in the aspect of his collecting and archeographic work, in particular his studies of a Zion codex of the Bible on Athos, composition of a systematic catalog of manuscripts of the dwelling of St. Great Martyr Ekaterina, a catalog of manuscripts of the library of Jerusalem Saint Grave Yard in Constantinople, preparation to the publication of acts of the Russian St. Panteleimon Monastery on Athos, etc. The Archimandrite's memoirs are analyzed as a source on his bibliophilic interests. The contents and composition of the gifts donated by the Archimandrite as a benefactor to the Kyiv Ecclesiastical Academy are presented, in particular a collection of ancient Greek and Slavonic manuscripts on parchment and paper, various pictures and photographs, a collection of ancient Greek and Roman coins, etc. are described. A range of people, who connected p. Antonin with Kyiv, is defined. The destiny of his book and manuscript heritage is traced.

Key words: Archimandrite Antonin (Kapustin), manuscripts, old printed books, archeography, memoiristics, bibliophilism.

Заец Елена Васильевна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Археографическая и библиофильская деятельность архимандрита Антонина (Капустина) (к 200-летию со дня рождения).

Предложена характеристика деятельности архимандрита Антонина (Капустина) в аспекте его собирательской и археографической работы, в частности рассмотрены его исследования Синайского кодекса Библии на Афоне, составление систематического каталога рукописей обители св. великомученицы Екатерины, каталога рукописей библиотеки Ерусалимского Святогробского подворья в Константинополе, подготовка к изданию актов Российского Пантелеймонова монастыря на Афоне и др. Проанализированы воспоминания архимандрита как источник его библиофильских интересов. Представлен состав и содержание даров, переданных архимандритом как благодетелем в Киевскую духовную академию, в частности описываются собрание древних греческих и славянских рукописей на пергаменте и бумаге, разнообразные картины и снимки, коллекция древних греческих и римских монет и пр. Определен круг лиц, которые связывали отца Антонина с Киевом. Отслежена судьба его книжного и рукописного наследия.

Ключевые слова: архимандрит Антонин (Капустин), рукописи, старопечатные книги, археография, мемуаристика, библиофильство.

**ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ ЖІНКИ
В УКРАЇНСЬКОМУ РАДЯНСЬКОМУ ПЛАКАТІ 1940–1980 РР.
(НА ОСНОВІ ЗІБРАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКОВАНОГО
ПЛАКАТА ХХ СТ. ВІДДІЛУ ОБРАЗОТВОРЧИХ МИСТЕЦТВ
ІНСТИТУТУ КНИГОЗНАВСТВА НБУВ)**

Аналіз репрезентації візуальних жіночих образів в українському друкованому плакаті 1940–1980 рр. дозволив авторові дійти висновку, що соціальна роль жінки в радянському суспільстві зазначеного періоду обумовлена певними ідеологічними вимогами та що візуальне втілення образу жінки трансформується відповідно до них. Про це свідчать матеріали зібрання українського друкованого плаката ХХ ст. відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: український радянський друкований плакат 1940–1980 рр., образ жінки, гендерний аспект, відділ образотворчих мистецтв НБУВ.

Сьогодні не викликає сумніву актуальність виявлення впливу гендерних стереотипів на розподіл ролевих функцій у суспільстві. Особливу роль у цьому процесі завжди відігравали засоби масової інформації, серед яких важливе місце посідає український друкований плакат, що яскраво й оперативно створював легітимний взірць ідеальної «суспільно корисної» радянської жінки, про що свідчать і матеріали зібрання українського друкованого плаката відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ідеологічно заангажовані жіночі образи, візуалізовані в українському

друкованому плакаті 1940–1970 рр., мали неабиякий вплив на рівень суспільної свідомості, адже саме вони брали участь у формуванні певного способу мислення й відповідної моделі поведінки, активно долучалися до створення паралельної реальності, так званого «ідеологічного конструкту» тогочасного суспільства.

Для того, щоб окреслити гендерні аспекти візуальної репрезентації жінки в українському плакаті зазначеного періоду, необхідно, насамперед, виокремити домінуючі візуальні конструкти, простежити динаміку їхньої трансформації відповідно до певних ідеологічних настанов (аналіз жіночих образів окремих хронологічних періодів).

У радянському ідеологічному дискурсі 1940-х років домінують дві визначальні іконографічні моделі: «жінка-трудівниця» і «жінка-мати», що, відповідно, відобразило й у візуальних репрезентаціях. Принагідно зауважимо, що процес формування образу сильної, сміливої, незалежної жінки розпочався ще в 1920–1930-х роках, а на початку 1940-х, під час Другої світової війни, став актуальним на нових засадах. Плакат, як й інші

засоби масової інформації, долучається до героїзації буденності, подаючи працю жінок як подвиг, що в екстремальних умовах війни не є чимось винятковим. «Назавжди увійдуть в історію безприкладні трудові подвиги радянських жінок і нашої славної молоді, які винесли на своїх плечах основний тягар праці на фабриках і заводах, у колгоспах і радгоспах», – засвідчує текст-цитата

Й. Сталіна на плакаті художника П. Супоніна (1945 р.). Художник В. Касіяня у своєму плакаті «Слава радянським жінкам-героїням!» (1945 р.) розкрив зміст популярного гасла, розташувавши у центрі композиційного простору три жіночих постаті, що уособлюють масовий героїзм жінок-робітниць, жінок-фронтовичок і жінок-селянок. Та найуживанішими в плакаті на той час були образи «жінки-захисниці», «жінки-матері», що нерідко виступали символом Вітчизни-України, рідної землі. Цей образ не втратив своєї популярності і в повоєнний період, наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років, що було зумовлено, насамперед, демографічною державною політикою, важливою складовою якої була ідеологія материнства, – потрібно

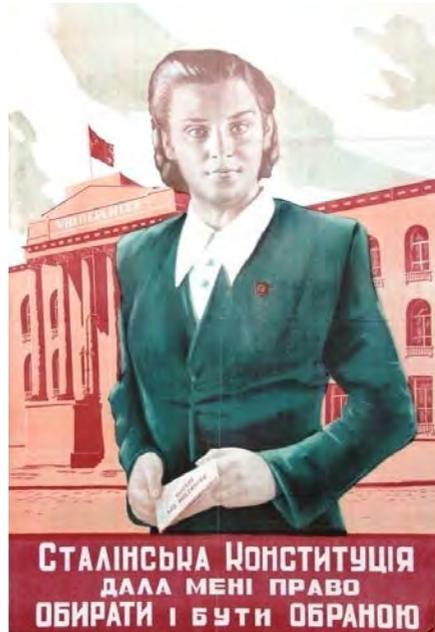

було відновити людські втрати, які понесла країна під час Другої світової війни. І радянська ідеологія вкотре створила образ жінки-матері, для якої головною функцією і обов'язком стало народження і виховання нових «будівників комунізму» і «героїв» радянської держави, при цьому майже повністю ігноруючи роль батька. Художники намагалися підкреслити суспільну значущість материнства незалежно від теми плаката, як, наприклад, це зробив Ф. Самусев, автор плаката, присвяченого виборам, «Віддаючи свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних, ми голосуємо за мир, за дружбу між народами!» (1956 р.). На ньому він зобразив жінку, яка однією рукою кидає виборчий бюлетень до урни, а іншу тримає на плечі свого сина, хлопчика дошкільного віку. Плакат «Пошана радянським жінкам» художника Долотіна (1958 р.) візуалізує три типи жінок: жінки-матері з дитиною на руках, жінки-керівника з депутатським значком і жінки-робітниці. Та художник зробив домінуючим саме образ матері, розташувавши його в найактивнішій частині композиційного простору – угорі праворуч.

У повоєнні роки відбуваються зміни і в самому розумінні образу жінки-трудівниці й, відповідно, в її художній репрезентації: з'являється образ жінки-учасниці громадсько-політичного життя, що відповідає новому ідеологічному конструкту. Свідченням цьому є плакати з текстами-

цитатами відповідних статей Конституції СРСР: «Жінці в СРСР надаються рівні права з чоловіком в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя» (худож. Ф. Самусев, 1950 р.); «Сталінська Конституція дала мені право обирати і бути обраною» (1946 р.); «Наша жінка активний учасник громадсько-політичного життя» (худож. К. Крилов, П. Слета, Г. Тітов, 1946 р.). Зображення жінки-депутата, жінки-героя праці у цей період загалом не відрізняються особливим розмаїттям типажів і композиційних схем. Зазвичай це потужна жіноча постать, розташована у композиційному центрі. Про залучення жінки до громадської діяльності та її досягнення в труді свідчать певні відзнаки на лацкані піджака: чи то депутатський значок, чи зірка Героя праці. Особливого узагальненого і пафосного звучання жіночому образу надавав погляд, спрямований не на глядача, а ніби у «світле майбуття».

На початку 1960-х років у вирішенні «жіночого питання» першорядним завданням вважалося досягнення остаточної рівності між статями для реалізації концепції «побудови комунізму». Внаслідок цього в українському плакаті поступово образ «жінки-трудівниці» набуває нових якостей – «жінки-товариша», «жінки-керівника», «жінки-передовика виробництва». Ключовим тепер стало завдання досягти економічної й політичної рівності з чоловіком, що вимагало активнішого включення жінок у суспільне виробництво. Саме в цей період привертає увагу відсутність у плакаті зображень приватного сімейного простору, адже подібна репрезентація в повноцінному вигляді неминуче включила б в себе елементи «чужого» радянській людині «міщанського побуту». Якщо жінка віддавала перевагу звичним для неї обов'язкам: догляду за домашнім господарством, народженню та вихованню дітей, – вона зазнавала суспільного осуду, її таврували як «безробітницю», «ледарку» та «бариню». Карикатурний образ жінки, що доглядає за собою і не переймається працею на колгоспних ланах чи на виробництві, можна було побачити в журналі «Перець» або

— Видно, бригадирові я вже не подобаюсь: почав на роботу загадувати...

«Цяця пишна», відгризатись має звичку: «Я до праці дуже ніжна, бо скінчила семирічку!». Праця нарівні з чоловіками пропагувалася і подавалася як величезне досягнення радянського устрою, про що свідчать і плакатні тексти та гасла: «Для будов комунізму» (худож. В. Кармазін, 1952 р.); «Радянським жінкам-трудівницям – слава!» (худож. К. Кудряшова, 1960 р.); «Хай живуть радянські жінки – активні будівники комунізму!» (худож. О. Долотін, 1960 р.); «Слава радянським жінкам – активним будівникам комунізму!» (худож. І. Дзюбан, 1960 р.); «Жінці-трудівниці – честь і слава!» (худож. Т. Ляшук, 1962 р.). Ак-

цент робиться на ролі жінки в трудовому процесі та її особистих досягненнях. Звідси намагання художників сфокусувати увагу в побудові композиційного простору на знаряддях праці, щоб підкреслити «особистий внесок», про що свідчать і плакатні тексти, в яких йдеться про індивідуальні заслуги: «Таких буряків, соковитих, великих, на полі у Ольги Карнаух без ліку. Нехай же на славу і щастя народу дедалі щедріше поля її родять!» (худож. Є. М. Зайцев, 1960 р.); «Доярки Харківщини, наслідуйте приклад Р. М. Пилипенко!» (худож. М. Лукін, 1959 р.).

Проголошена радянською ідеологією рівність між статями зовсім не означала вільної конкуренції між ними. У цьому «змаганні» безумовна першість належала чоловікам. У художніх зображеннях на плакатах про-

на плакатах із серії «На допомогу стінгазетам» від редакції журналу. На одному з плакатів цієї серії жінка невдоволено дивиться в люстерко і промовляє: «Видно, бригадирові я вже не подобаюся: почав на роботу загадувати». На іншому – «пишна цяця» не хоче йти до лану: «Дбають люди, щоб, як кажуть, довести посів до толку. А Маруся кудрі в'яже і в бровах веде «прополку». А скажи їй:

«ПИШНА ЦЯЦЯ»

Люди в лані! Лазьки праця!
(Всім адгоспослі сьвіт, вір...)!
А Маруся – «пишна цяця» –
Бриває дома на гітарі.
Дбають люди, щоб, як кажуть,
Довести посів до толку.

А Маруся кудрі в'яже
І в бровах веде «прополку»!
А скажи їй «Біда пишна»!
Відгризалась має звичку:
— Я до праці дуже ніжна,
Бо скінчила семирічку!

стежується закріплене за жінкою другорядне місце в соціальній ієрархії. На цьому акцентують увагу і художники, відводячи жіночим образам в композиційному просторі поряд із чоловіками другорядне місце.

Виникнення нової ідеологічної парадигми побудови суспільства «розвиненого соціалізму» на початку 1970-х років спричинило проблему поєднання жінками суспільно-виробничої праці з домашніми обов'язками. Для її вирішення передбачалося усунути подвійне навантаження на жінку на виробництві та в побуті, що мало не тільки соціально-економічне, а й політичне значення. Все частіше автори плакатів звертаються до художнього узагальнення не тільки в плакатах,

де жінка уособлює такі поняття, як «держава», «Україна», «земля», але й в рекламі модельного вбрання, косметики, побутових послуг. Так, наприклад, в плакаті «Експрес-обіди. Відпуск обідів додому зі знижкою 10%. Користуйтеся послугами підприємств громадського харчування» художник С. І. Зарецький (1975 р.) відмовився від реалістичного світло-тіньового моделювання, створивши яскравий лаконічний декоративний образ жінки-господині, яка не стоїть на кухні, а користується готовими обідами. В плакаті 1980-х років можна було побачити рекламу послуг перукарів та косметологів, що було неможливим ще два десятиліття поспіль – тепер жінці «офіційно дозволено» доглядати за своєю зовнішністю, і жінки-«пишні цяці» не засуджуються суспільством, як колись: «До ваших послуг – майстри краси, сучасна модна зачіска, манікюр, педикюр, гігієнічний масаж, декоративна косметика – доставлять вам багато приємного» – проголошує текст одного з плакатів 1981 р.

Варто також відзначити бадьорий оптимістичний настрій, яким наділені майже всі жіночі образи в українському друкованому плакаті 1970-х років: всі вони мають радісний вираз облич незалежно від того, працюють вони чи відпочивають. Тут слід зазначити, що для радянської культури загалом була характерна демонстрація оптимізму і життєлюбства. Зображення радісних, щасливих жінок мало ідеологічний підтекст, оскільки означало візуальну демонстрацію поліпшення життя радянських громадян. Ці особливості не могли не позначитися на формах репрезентації

жінки, – відбувається омолодження візуального образу. Відтепер зображення огрядних молодниць відходить у минуле: жінка на плакаті помолодшала, стала яскравішою і привабливішою. Здавна відоме гасло минулих десятиліть «Жінкам-трудівницям слава!» набуло нового символічного змісту, як на плакаті художниці О. Абрамової «Жінкам-трудівницям–слава!»(1975р.), де в образі «жінки-трудівниці» виступає не постать дужої молодиці середнього віку зі знаряддями праці, як це було колись, а привабливе усміхнене обличчя юної жінки на тлі конструкцій заводу і букету фіалок.

Аналіз репрезентації візуальних жіночих образів демонструє зміну патріархальних соціальних ролей, потреб і цінностей радянських жінок, пріоритет їхньої трудової та політичної активності над іншими інтересами. Отже, зображення жінок в українському плакаті зазначеного періоду стали виявом так званого «політичного несвідомого», паралельної реальності, створеної радянською ідеологічною системою, в якій жінка порівнювалася, насамперед, з чоловіком, що є некоректним в гендерному контексті, який передбачає інакшість жінки, її відмінність від чоловіка.

Donets Olena Mykolaivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Gender aspects of women visualization in Ukrainian Soviet posters of the 1940–1980s (based on the 20th ct. Ukrainian printed posters collection of the Fine Arts Department of the Institute of Book Studies of VNLU).

The article is devoted to the critical review of representation of visual women's images in Ukrainian printed posters of the period of the 1940–1980s, when a woman's social role in the Soviet society was conditioned by specific ideological requirements. Ukrainian printed posters distinctively and immediately created a legitimate example of a perfect "socially beneficial" Soviet woman. Although in different social political moments of the country's history meaningful accents shifted toward current events. Thus, during the World War II in the compositional space center there were placed three women's figures representing the wide-scale heroism of female workers, female combats and female peasants. On Ukrainian posters of the 1970s women were depicted joyful and happy, which had an ideological implicative denoting a visual demonstration

of Soviet people life improvement. Still women always had secondary positions in the compositions also depicting men, which secured a non-priority role for women in the Soviet social hierarchy.

Key words: Ukrainian Soviet printed poster of the 1940–1980s, woman image, gender aspect, Fine Arts Department of VNLU.

Донец Елена Николаевна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Гендерные аспекты визуализации женщины в украинском советском плакате 1940–1980 гг. (на основе собрания украинского печатного плаката XX в. отдела изобразительных искусств Института книговедения НБУВ).

Статья посвящена критическому рассмотрению репрезентации визуальных женских образов в украинском печатном плакате 1940–1980 гг., периоде, когда социальная роль женщины в советском обществе была обусловлена определенными идеологическими требованиями. Украинский печатный плакат ярко и оперативно создавал легитимный образец идеальной «общественно-полезной» советской женщины. Однако в разные социально-политические моменты истории страны содержательные акценты смещались в сторону происходящих событий. Так, во время Второй мировой войны в центр композиционного пространства помещаются три женские фигуры, олицетворяющие массовый героизм женщин-работниц, женщин-фронтовичек и женщин-крестьянок. На украинских плакатах 1970-х годов женщины изображаются радостными, счастливыми, что имело идеологический подтекст, обозначая визуальную демонстрацию улучшения жизни советских людей. И все же в композициях рядом с мужчинами женским образам всегда отводилось второстепенное место, что закрепляло за женщиной неприоритетную роль в советской социальной иерархии.

Ключевые слова: украинский советский печатный плакат 1940–1980 гг., образ женщины, гендерный аспект, отдел изобразительных искусств НБУВ.

КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 091.5:27-789.15/.17(477.82)"16"

Станіслав Анатолійович Волощенко
Фонд пам'яті
Блаженнішого Митрополита Володимира

УСТАВ ЦЕРКОВНОЇ СЛУЖБИ: БІЛОСТОЦЬКИЙ УСТАВ

Здійснено кодикологічний опис рукописного Церковного Уставу першої чверті XVII ст., який походить із Білостоцького Христо-Воздвиженського чоловічого монастиря, що на Волині, зокрема досліджено його структуру, матеріал та обсяг; проаналізовано організацію сторінок, тип письма, оздоблення, зміст; описано оправу та покрайні записи; визначено стан збереженості рукописного кодексу; реконструйовано історію написання та побутування.

Ключові слова: Устав церковної служби, Білостоцький Устав, рукописний Устав XVII ст.

Серед чималого корпусу збережених кирилических рукописних книг, які побутували в українських землях, є *Церковні Устави (Студійський та Єрусалимський, які ще називають Типіконом і Типіком)*. Коло наших зацікавлень обмежене дослідженням списків *Єрусалимського Уставу*. У цій книзі подається чітко визначений склад, порядок і чин звершення церковних служб добового кола, місячного, богослужінь Чотиридесятниці та П'ятидесятниці [1, с. 763]. За характером вона належить до церковно-дисциплінарного жанру, її тексти не читаються у часі звершення служб, проте слугують певним «регулятором» церковного богослужіння.

Детальне вивчення кодикологічних аспектів окремих списків *Церковних Уставів* та змістового наповнення рубрик дозволить класифікувати структуру згаданих пам'яток писемності. Цей тип книг відзначається повторюваністю своїх текстів, проте в окремих випадках трапляються цілком унікальні рубрики, як, скажімо, у *Церковному Уставі* з с. Білосток, що на Волині. Саме питанню історії побутування, кодикологічним аспектам і детальному простеженню рубрик цього кодексу присвячується дана публікація.

Серед кирилических списків *Церковних Уставів*, збережених у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вер-

надського (далі ІР НБУВ), нас зацікавив один *Устав* [2], який був покладений до Христо-Воздвиженського монастиря с. Білосток Луцького р-ну Волинської обл. (далі *Білостоцький Устав*). Кодекс зберігається у фонді І «Літературні матеріали» (комплексний фонд), під № 4054. Про історію побутування досліджуваного рукопису дізнаємося із покрайніх записів, штампів і наклейок, уміщених на кодексі.

Оскільки детального кодикологічного дослідження *Білостоцького Уставу* на сьогодні немає, доцільно буде з'ясувати особливості та специфіку структури і змісту тексту пам'ятки.

Білостоцький Устав переписаний церковнослов'янською мовою української редакції. Кодекс складається із 306 аркушів, згрупованих у 37 зшитків, переважно по 8 аркушів: 1⁸–20⁸, [1]⁸, 22⁸–33⁸, [1]⁸, 35⁸–36⁸, [1]⁹. Нумерація зшитків проставлена кириличними цифрами, коричневим атраментом. Вони розташовані внизу зовнішнього берега на останньому аркуші кожного зшитка. При проставленні сигнатур було пропущено нумерацію між 20 і 22, 33 і 35 зшитками, а також вона відсутня на останньому зшиткові. Кодекс пронумерований у 30-х роках ХХ ст., арабськими цифрами, чорнилом, у правому верхньому куті кожного з аркушів – від 1 до 306.

Білостоцький Устав написаний на ганчір'яному папері білого кольору, in F° (300 x 190 мм), який можна датувати 20-ми роками ХVІІ ст.: на папері виявлено водяний знак – двоголовий орел – подібний до знаку № 1010 у альбомі філіграней *Діанова, Костюхіна*, датованого 1623 р. [3].

Розмір поля тексту складає 230 x 125 мм; на сторінках розміщено по 30 рядків, висота рядкових літер 2–3 мм, виносних угору 1–4 мм, униз 1–3 мм, при цьому ширина вузьких літер становить 1–2 мм, широких 3–4 мм, розмір міжряддя до 5 мм.

Рукопис переписаний півуставом першої чверті ХVІІ ст. Літери чіткі, дрібні, з легким нахилом управо, з елементами скоропису. Почерк один, текст писано коричневим атраментом і кіновар'ю. Книга оздоблена простими видовженими ініціалами (ломбардами), заввишки у три-чотири рядки, писаними кіновар'ю. Заголовки виписані в'язю, кіновар'ю; заголовні літери та перші букви речень теж писані кіновар'ю.

Досліджуваний кодекс має оправу, яку можна датувати ХVІІІ ст. Вона суцільнокрита, шкіряна, з тисненням. Шиття блоку здійснене на 3-х одинарних шнурах, між якими для міцності приклеєні прямокутні смужки пергаменту та ганчір'яного паперу із залишками стародрукованих текстів. Каптали прості, із прямим розташуванням стібків, плетені нитками білого кольору. Обрізи фарбовано у синій колір. Форзаци приклеїні, суцільні, із ганчір'яного паперу білого кольору, вилучені з іншого рукопису із записаними фрагментами із Мінеї служебної на 2-ге травня – служби Афанасію

Великому, патріархові Александрійському. Оправа із двома застібками на накладні пробої, дошки оправи розміром 318 x 195 x 8 мм, із кантами та рантами, поволочені шкірою коричневого кольору, оздобленою тисненням.

Оправа оздоблена білтовим тисненням на обох дошках і корінці. Схема розміщення тиснення на дошках різна. На верхній дошці рамка, утворена із відтисків рослинних похилих штампів і облямована з боків потрійними лініями дорожника (шириною лінії до 1 мм); у середині внутрішнього простору контурний середник із сюжетним зображенням «Розп'яття із предстоячим», розміром 45 x 22 мм, навколо якого хрестовидний і квітчастий штамп, а у внутрішніх кутах – відтиски штампу «французька лілія». На нижній дошці складне обрамлення, рамка утворена ідентично до верхньої дошки та облямована з боків дорожником; внутрішній простір щільно заповнений вертикальними смугами, утвореними штампами «французька лілія»; вгорі та знизу від смуг вузькі горизонтальні поля, розділені дорожником й оздоблені штампами «французька лілія». На корінці бинти, відтиснуті з боків дорожником, який ділить корінець на чотири проміжки, в яких відтиснуті хрестовидні штампи, і «французьку лілію»; вздовж рантів – дорожник.

Книга повна, проте має незначні розриви та втрати паперу по краях аркушів; загальне поверхнєве забруднення, плями від вологи, воску, жиру, клею, кіноварі, атраментів та іржі, із ентомологічними пошкодженнями; атрамент бляклий; верхній каптал пошкоджений, із втратами ниток. Покрыття оправи із незначними втратами шкіри, розривами, тріщинами, потертостями, із ентомологічними пошкодженнями; нижня дошка відокремлена від книжкового блоку; втрачено вільний аркуш форзаца біля нижньої дошки оправи, а також ремені із наконечниками.

Кодекс реставровано у XVIII ст. Втрати паперу по краях аркушів були нарощені ганчір'яним папером білого кольору, розриви зміцнені смужками того ж паперу. Книжковий блок наново перешитий, обрізані й пофарбовані обрізи, додані каптали, вставлені форзаца, виготовлено нову оправау із застібками.

У рукопису виявлено чимало маргінальних записів, очевидно залишених користувачами *Білостоцького Уставу* під час підготовки до богослужіння або ж і в часі власне служб. Їх можна поділити на дві групи – історичного та релігійного характерів.

До першої категорії належать написи, що висвітлюють історію побутування досліджуваного рукопису (провінієнції). На нижньому березі арк. 258 коричневим атраментом, скорописом XVII ст. записано: «Сия Книга Глаголема уґавъ Монаґтира Білоґтоцкаго влаґная Нехаґ ея Ніґто Неважиґ Краґти», на арк. 286 цей запис продовжується частковим повто-

ренням заключної частини попереднього: «Неха^и ні^{то} єя Неважи^и Кра^{ти} Тое^и Книги». Дещо пізнішим є запис на нижньому березі арк. 302, написаний коричневим атраментом, скорописом XVIII ст.: «Тайест Хиєга ustaw własna Monastyrza Białostockiego kto by ią mał ukrast niech na wieky Tuї nie: Dowiecznych Przepasci». У XIX ст. *Білостоцький Устав* зберігався у фондах Фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії, про що свідчить штамп округлої форми, фіолетового кольору: «ФУНДАМЕНТ. БИБЛИОТЕКА ВОЛЫНСК. ДУХ. СЕМИНАРИИ» та паперовий друкований суперекслібрис прямокутної форми на верхній дошці оправи у лівому верхньому куті: «Фунд. библ. Волын. духов. Семинарии. Русск. отд. № 842». З 30-х років минулого сторіччя рукопис зберігається в ІР НБУВ.

Записи травня 1644 і 1645 рр. ілюструють певні відомості щодо історії монастиря, в який було вкладено рукопис. На звороті арк. 306, коричневим атраментом, уміщено, скорописом першої половини XVII ст., запис про закладення монастирського храму: «року ахмд (1644). М^сца. мая. Заложе бы^т црکو^в великая В манастыру білостоцко^м о^т фундатора того^ж стго міста. о^т его. м^н. Селивестра. Гулевича Воюти^нского Епп^а Премыскаго и самбо^рскаго наче^{ст} и хвалу гду бгу В тр^оци Єдиному». Згаданий Сильвестр Гулевич походить із Волині, з гілки роду Воютинських. Він був єпископом Перемишльським, до прийняття чернечого постригу обіймав посаду луцького земського писаря [4, 12]. Однак єпископ не дочекався остаточної побудови фундованого ним храму. Із запису, розміщеного нижче на тому ж звороті арк. 306, вписаного іншим писарем, коричневим атраментом, скорописом, датованого травнем 1645 р., йдеться про таке: «Тоть же вышерече^нны^и Сп^сг^п преставися о^т житі сего мало време^наго року ахме (1645) м^сца мая. л (30) на о^дданіе пра^нника стго дха о полудню. несо^чивши и цркви ты^нко двери зобохъ сторонъ засклепиль. которому бже да^и ему поко^и вічны^и съ стыми въ ц^ртві своємъ». Цей запис є вагомим для істориків Церкви, адже точна дата смерті Сильвестра Гулевича досі не була відомою в літературі.

Не менш важливим, на наш погляд, є автограф на тому ж звороті арк. 306, виконаний коричневим атраментом, скорописом XVII ст.: «Митрофанъ Радзімі^нскій». Імовірно, це ієромонах Митрофан Радзімінський, який був делегатом від Спаського монастиря (село Спас Старосамбірського р-ну Львівської обл.) на зустрічі із перемишльським владикою Інокентієм Винницьким 12 листопада 1678 р. у самбірському замку в справі врегулювання кількості світського духовенства у Самбірській Економії. У 1691 р. він уже фігурує як ігумен Лішнянського монастиря (село Лішня Дрогобицького р-ну Львівської обл.) і є присутнім на Самбірському соборі [5, 10–11]; у 1698 р. він згадується також як економ Перемишльського

єпископа; у ревізії дрогобицьких парафій 17 березня 1708 р. згадується як: “nieboszczyka WO Metrofana Radziminskiego ihumena niegdy Lisznianskiego O. Ekonomata episkopiey naszej” [6, 474].

Із проаналізованих записів релігійного характеру можна виокремити ті, що взяті із *Старого* і *Нового Завітів*, *Псалтиря*, *Часослова*, *Триоди пісної* та різних повчань. Найбільше цитат походить із *Псалтиря*, зокрема уривок із кафизми 16, псалма 109, вірша 1, вписаний внизу арк. 297, коричневим атраментом, скорописом XVII ст.: «Рече го^опа^а Господеви моему Сіди во де^оную мен до^одеже Положу враги По^а ногами Тоями»; тим самим почерком внизу арк. 299 цитата із кафизми 17, псалма 118, вірша 132: «При^ари на мя и помилу^и мя» і внизу арк. 279 із кафизми 18, псалма 131, вірша 1: «Помяни Го^оподи Давида и всю крото^ть его». Польськомовний варіант останнього уривка вписаний іншим користувачем книги внизу арк. 192, коричневим атраментом, скорописом XVII ст.: «Pomni Panie na dawyda u na rokoге onego», він також вписав на цьому аркуші й цитату із кафизми 18, псалма 120, вірша 2: «Pomoc moia od Pana Boga ktorzy Stworzył niebo u ziemie», цей уривок є й на арк. 192. Із Книги Притч Соломонових глави 9, вірша 1 запис внизу звороту арк. 306, виконаний коричневим атраментом, скорописом XVII ст.: «Прему^орост Созда Себі хра^о». Унизу звороту арк. 302, коричневим атраментом, іншим користувачем, скорописом XVII ст., уміщено цитату із Євангелія від Матфія глави 25, вірша 34: «При^идите Блословеніи о^тца Моего Наслідуте». Про турботу за долю померлих вважаємо запис на арк. 105, виконаний коричневим атраментом, скорописом XVII ст.: «Помяни Го^оподи яко Бла^г Раба Своя и ели Согрешил Пр^ти», уривок взятий із *Часослова*, із тропаря за померлих на «Слава», глас 2, який співається в суботу на Літургії. Із *Триоди пісної* походить цитата на зовнішньому березі звороту арк. 306; це уривок із кондака на глас 6 Неділі Сиропусної: «Прему^орости на^ставниче I ми^олудавче не^смисле^ни^х Наказателю И нищи^х защителю», написаний коричневим атраментом, скорописом XVII ст. І насамкінець пара записів-сентенцій XVII ст., якими рясніють аркуші давніх кодексів: «Воюно^сти Нехотяше^и Труд^тися Во^старо^сти злі По^страде^т» (арк. 291), «Творите усупши^и Третины Вопса^нме^х и во моли^твах: Во^скрес^сшаго ради Тридне^но: и девятины Наво^споминание» (арк. 303 зв.).

Про часте користування книгою, окрім значної кількості покрайніх записів, також свідчить загальний стан кодексу – пошкодження механічного характеру, зокрема розриви на краях аркушів, плями від крапель воску та забруднені жиром кутики аркушів книжкового блоку.

Тепер перейдемо до аналізу змісту *Білостоцького Уставу*, який будемо порівнювати із найдавнішим друкованим *Уставом* 1610 р. (відомий ще як *Око церковне*, виданий у Москві Онисимом Радишевським) та з *Уставом* середини XIX ст., друкованим також у Москві в 1859 р.

Традиційно *Устав* складається із основної частини, яка майже у всіх списках цього типу книг однакова, та додаткової, складова якої відзначається варіативністю та може свідчити про локальні традиції. Основна частина *Білостоцького Уставу* розпочинається власне уставом (44-ма главами) щодо богослужінь добового кола літургійного життя Церкви: «У^ста^в ц^к р^ов^ні с^лу^жб^і и^ж е^в Іє^рл^им^і ст^ыя лавры Пр^пд^бнаго и б^гоноснаго о^тца наше^{го} савы. імі^а всю сл^уж^бу и уста^в ц^рковный. Сій же уста^в, И сл^уж^ба бывае^т. и прочі^их^х сущихъ въ іє^рл^им^і ч^тны^х монастыре^х» (арк. 1–34 зв.). Із аналізу цієї рубрики добовим колом богослужінь можна вважати чітко визначену послідовність різноманітних церковних служб протягом однієї доби. Богослужебний день розпочинається з вечора за прикладом біблійного обчислення часу. Тому першою службою кожного дня є вечірня (мала, велика, велика з литією), але за часом вона звершується наприкінці дня – ввечері. Далі служаться повечір'я (мале, велике), полуношниця, утрєня, часи (перший, третій, шостий і дев'ятий) і літургія.

На відміну від досліджуваного *Уставу*, друкований *Устав* 1610 р. розпочинається повчаннями святих апостолів і богоносних отців про типік (арк. 1–6 зв. 2-го рах.); передмовою (арк. 6 зв.–7 зв. 2-го рах.); переліком глав уставу преподобного Сави Освяченого (арк. 8–10 зв. 2-го рах.); уривками із *Патерика* Федора Освяченого (арк. 11–11 зв. 2-го рах.) і лише тоді подається власне «У^ста^в ц^рк^ов^ні с^лу^жб^і» (арк. 1–134 зв. 3-го рах.) [7]. Усього глав там нараховується 57. Варто відзначити, що в *Уставі* (*Туніко-ні*) 1859 р. цих же глав уже нараховується 47 (арк. 1–40 зв. 2-го рах.) [8].

Наступною складовою рукописного *Уставу* є так звані Маркові глави: «М^рка и^ром^на ха сп^сн^іє трудолюбезно о^т не^відомы^х уставу» (арк. 37–68 зв.), які містять вимоги щодо порядку звершення служб у випадках збігу нерухомих церковних свят із рухомими, із днями седмичного і річного богослужебних кіл. Указівки Маркових глав полягають у поєднанні послідувань *Мінеї* з послідуваннями *Триоді пісної* чи *Триоді цвітної*. У книзі також подано перелік цих глав для зручності в користуванні під назвою: «Главы Ма^рка иє^рмо^наха. списанію тру^длюбезному о^т не^відомы^х уставу» (арк. 35–36 зв.), яких налічується 81. Згадані частини подібно вміщені і в *Уставі* 1610 р., проте їх зафіксовано 144 (арк. 1–186 зв. 4-го рах.), і вони доповнені ще двома рубриками:

1) «Указь о стыхъ великихъ імущи полїелео^с. ілі бдінїє всенощное. иже в велицей росїи, новы^х чюдотворцевъ праздноемы^х» (стосуються святкувань днів пам'яті таких святих: митрополита Київського Іони, Євфимія Суздальського, Зосими Соловецького, єпископа Пермського Стефана, єпископа Новгородського Никити, Пафнутія Боровського, князів Бориса та Гліба, Антонія та Феодосія Печерських, архієпископа Мирлікійського

Миколая, Исидора Ростовського юродивого, єпископа Ростовського Ісаї, Єфросина Псковського, Єфрема Новгородського, митрополита Київського Олексія, єпископа Ростовського Леонтія, Никити Переяславського стовпника, Макарія Колязинського, єпископа Ростовського Ігнатія, Івана Устюжського юродивого, Діонісія Вологодського – арк. 187–204 4-го рах.);

2) «Сказаніє ізвѣстно глава^м, иже о храмѣх^х стго. іли стеи. с мѣца сѣнтября до н^дли, мытаря, і фарисея. о^т начала же, мытаря. до поне^дльника, а я (1-я), н^дли, стго поста. во всю, четьредесятницу. і до самого пресвѣтлаго, і тридневнаго хва во^скрснїя. і во всю свѣтлюю н^длю. до новыя, н^дли. о^т новыя же, н^дли, по пасце. во всю, н цу (50-цу). да^ж, до н^дли всѣх^х сты^х. како служба поє^тся, храму стго, іли стеи. вече^п, і утро. і на ли^тргїи.» (арк. 205–238 зв. 4-го рах.) [7].

У *Типіконі* 1859 р. Маркові глави подаються в Місяцеслові (арк. 41–295 зв. 2-го рах.), є також і так звані «главы о храмѣх», які надруковані після прокименів, апостолів, алилуя, євангелій і причасних на всяку потребу (арк. 411–426 зв. 2-го рах.) [8]. У *Білостоцькому Уставі* ці рубрики відсутні.

В основній частині *Білостоцького Уставу* вміщено й Місяцеслов під заголовком: «Послѣ^ні^аніє ^нковнаго с^бранїа По уставу Иже въ іер^слимї стыя лавры. Прп^дбнаго И б^рноснаго о^тца нашего савы» (арк. 69–167 зв.). Він містить календар церковних свят, а також змінні частини деяких богослужінь річного кола, вказівки на особливості богослужіння в той чи інший день та іншу інформацію щодо днів літургійного року (в друкованому *Уставі* 1610 р. згадана рубрика відсутня).

Наступні частини *Білостоцького кодексу* пов'язані з приписами стосовно богослужінь Чотиридесятниці (період від Неділі про митаря та фарисея до вечора суботи Страсної седмиці): «В^сслѣ^нваніє свтыя м ци (40-ци)» (арк. 171 зв.–205 зв.), П'ятидесятниці (від Пасхальної утрені до Неділі Всіх святих), яка розпочинається словами возгласу Пасхальної утрені: «Слава стій і єдиносущній і живот^воряще^и И нераз^селимой тр^ци, Всегда і ннї і пр^но» (арк. 205 зв.–237 зв.) – подібні рубрики є й у друкованих варіантах 1610 р. (арк. 1–195 зв. 5-го рах.) [7] і 1859 р. (арк. 296–381 2-го рах.) [8].

Закінчується основна частина рукопису приписами стосовно богослужінь Петро-Павлівського посту: «Зачало стго поста, сты^х ап^ль, и^ж и позаві^на н^ю сты^х ап^ль узакон^о положися» (арк. 237–239), які також є у виданнях 1610 р. (арк. 196–203 зв. 5-го рах.) [7] і 1859 р. (арк. 381–381 зв. 2-го рах.) [8].

Додаткові ж частини *Уставів*, в тому числі *Білостоцького Уставу* та *Уставів* 1610 та 1858 рр., доповнюють основну частину та слугують

допоміжним матеріалом для церковнослужителів при звершенні вечірні, повечір'я, полуношниця, утрени, часів і літургії, а також містять переліки відповідних читань при згаданих богослужіннях із *Старого* та *Нового Завіттів*. Ці додатки, в свою чергу, поділяються на три складові.

До першої групи відносимо:

1) «Богородичны поємы на слава, и нні по тропари», стым противу Гласа Тропарю» (арк. 168–168 зв.), у друкованому *Уставі* 1610 р. ця рубрика на арк. 221–222 зв. 5-го рах. [7], а в *Уставі* 1859 р. на арк. 393–396 2-го рах. [8];

2) «Указ о ставшии Аполом и Євгліємъ непразнуемо стым» (арк. 168 зв. 170 зв.), у друкованому виданні 1610 р. – на арк. 203 зв.–207 зв. 5-го рах. [7], у виданні 1859 р. – на арк. 406–408 2-го рах. [8];

3) «Апслы и Євглія, на различныя поребы шковныя» (арк. 170 зв.–171), у виданні 1610 р. – на арк. 207 зв.–210 зв. 5-го рах. [7], у *Туніку* 1859 р. – на арк. 408–411 2-го рах. [8];

4) Показчики воскресних євангелій на утрени та літургії (арк. 239 зв. 240), у виданні 1610 р. – на арк. 231 зв.–232 зв. 5-го рах. [7], у виданні 1859 р. – на арк. 392–392 зв. 2-го рах. [8];

5) «Тропарі вєскрєны, і іпакои. и прокми вєскрєны» (арк. 240 зв.–243 зв.), у виданні 1610 р. – на арк. 210 зв.–216 зв. 5-го рах. [7]; «Тропарі и конєкы, и світина, дневня» – на арк. 244–245 зв., у виданні 1610 р. – на арк. 216 зв.–220 зв. 5-го рах. [7], у виданні 1859 р. – на арк. 381 зв.–391 зв., 396–398 зв. 2-го рах. [8];

6) «Пінія тройчная их же поємъ въ великым поєт» (арк. 246–247), у виданні 1610 р. – на арк. 222 зв.–225 зв. 5-го рах. [7], у виданні 1859 р. – на арк. 404–406 2-го рах. [8];

7) «Поубаєт віати како дожно єст ієрєю опусть твори, на кождо днь Прє всю нелю. І прадники все літа» (арк. 247–249), у виданні 1610 р. – на арк. 226–231 5-го рах. [7].

Другу групу в додатках *Білостоцького Уставу* становить великий розділ, який стосується норм чернечого життя, келійної та загальної молитви, постів, поклонів, спільної трапези та різного роду чернечих потреб, повчань і правил Святих Отців, а також про сповідання православної віри: «Предніє уставо иже на внішній страні перебуваюцим инокомъ, Рекше скиського житія Правила. о келейномъ трезвеніи, И катадневно пітіи» (арк. 250–305).

Остання, третя, група рукописного *Уставу* присвячена ролі та обов'язкам ігумена монастиря, на якого також покладається зобов'язання дотримуватися уставу: «О еже съ всякымъ тцаніємъ хранимъ ігумену Непрезирати єму въ уставі положеная вся, і еже непрєбывати єму вні монастиря. Крімє великыя нужда» (арк. 305 зв.–306 зв.).

Виокремлені рубрики другої групи додаткової частини *Білостоцького Уставу* не зафіксовані в друкованих варіантах цього типу книги, що вкотре підсилює вагомість подібних студій, адже ними залучається новий джерельний матеріал для дослідників богослужіння Православної Церкви, а також і тих, хто цікавиться особливостями молитовних практик у монастирях спільнотного типу життя та регламентацій їхнього побуту в окремих обителях.

Підсумовуючи наше дослідження, можемо резюмувати таке. Серед збережених на сьогодні окремих списків *Єрусалимського Уставу*, якими послуговувалися в українських храмах у часі богослужінь починаючи з XVI ст. й до XVIII ст., був і *Білостоцький Устав*. З'ясовано, що пам'ятка складається із основної та додаткової частин. Під час дослідження *Білостоцького Уставу* було з'ясовано, що він переписаний у першій чверті XVII ст. (відомостей про особу переписувача та місце створення книги на сьогодні не маємо). За обсягом рукопис містить 306 аркушів. *Устав* складається з основної частини та додаткових, які її доповнювали і слугували допоміжним матеріалом при церковних службах. Книга має оправу, яку можна датувати XVIII ст. Найявність чималої кількості покрайніх записів і значне забруднення кутиків паперу книжкового блоку свідчать про інтенсивне користування рукописом.

У процесі нашого дослідження було здійснене порівняння рубрик даної рукописної книги із відповідними рубриками в друкованих виданнях *Уставу* 1610 і 1859 рр. Перший друкований *Устав* 1610 р., на відміну від рукописного, містив вступні рубрики – різноманітні повчання та передмову. Відрізнялися вони між собою й кількістю глав власне Уставу церковної служби, у *Білостоцькому Уставі* їх налічувалося 44, у виданні 1610 р. їх 57, а в друці 1859 р. – 47. Кількість Маркових глав також суттєво відрізнялася, у рукописі їх 81, в *Уставі* 1610 р. – 144, а у виданні 1859 р. Маркові глави подаються серед Місяцеслова. При цьому варто відзначити відсутність деяких частин додаткових розділів у друкованих виданнях 1610 і 1859 рр., натомість присутніх у рукопису. Мова йде про дві рубрики: 1) у одній зафіксовано приписи стосовно норм чернечого життя, молитовних практик, постів, поклонів, спільної трапези та різного роду чернечих потреб та ін.; 2) у другій йдеться про обов'язки ігумена монастиря та покладається обов'язок дотримуватися уставу.

Подальші кодикологічні студії цього типу книг, а також детальний аналіз текстологічного характеру окремих списків сприятимуть кращому розумінню даної книги в ширшому контексті. Бо саме *Устав* і його зміна в церковній традиції можуть слугувати дороговказом, який дає змогу простежити склад та типологічні характеристики збережених до наших днів церковних богослужбених книг.

Список використаних джерел

1. Дьяченко Григорий, свящ. Полный церковно-славянский словарь. Репр. воспроизведение изд. 1900 г. – М., 1993. – XXXVIII, 1120 с.
2. ІР НБУВ, ф. І, № 4054.
3. Водяные знаки рукописей России XVII в. : по материалам Отдела рукописей ГИМ / сост. Т. В. Дианова, Л. М. Костюхина. – М., 1980. – 172, [1] с.
4. Довбищенко М. Гулевичі у суспільно-релігійному житті Православної Церкви в кінці XVI – середині XVII століть // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 9–13.
5. Стецик Ю. Перехід до унії православних монастирів Перемишльської єпархії (кінець XVII ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2008. – Вип. 1. – С. 7–12.
6. Тимошенко Л. Документи до церковної історії Дрогобича (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Вип. 9. – С. 467–476.
7. НБУВ, відділ стародруків і рідкісних видань, Кир. 5525п.
8. Там само, К. д. 193.

References

1. Diachenko, G. (1993). *Polnyi tserkovno-slavianskii slovar* [Complete Church Slavonic dictionary] (Reprinted edition). Moscow. [In Russian].
2. Fond 1, Unit 4050. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
3. Dianova, T. V., Kostiuikhina, L. M. (1980). *Vodiane znaki rukopisei Rossii XVII v.: po materialam Otdela rukopisei GIM* [Watermarks of the manuscripts of the 17th century Russia: based on the materials of the Department of Manuscripts of Moscow State Historical Museum]. Moscow. [In Russian].
4. Dovbyshchenko, M. (2007). Hulevychi u suspilno-relihiinomu zhytti Pravoslavnoi Tserkvy v kintsi XVI – seredyni XVII stolit [Hulevychi in the public religious life of Orthodox Church in the late 16th – mid-17th centuries]. In *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serii: Ukrainoznavstvo* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: Ukraine Studies], Is. 11, pp. 9–13. Kyiv. [In Ukrainian].
5. Stetsyk, Yu. (2008). Perekhid do unii pravoslavnykh monastyriy Peremysl'skoi yeparkhii (kinets XVII st.) [Transfer to the union of Orthodox monasteries of the Peremysl eparchy (late 17th. century)]. In *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii* [Scientific notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History], No 1, pp. 7–12. Ternopil. [In Ukrainian].
6. Tymoshenko, L. (2005). Dokumenty do tserkovnoi istorii Drohobycha (druga polovyna XVII – pochatok XVIII st.) [The documents on the church history of Drohobych (the second half of the 17th – early 18th centuries)]. In *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk* [Drohobych regional studies], No 9, pp. 467–476. Drohobych. [In Ukrainian].

7. Cyr. 5525p. Department of Old Printed Books and Rare Editions of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

8. C. d. 193. Department of Old Printed Books and Rare Editions of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

Voloshchenko Stanislav Anatoliiovych

Fund in Memory of His Beatitude Metropolitan Volodymyr

Statute of ecclesiastical service: Bilostok Statute.

The article provides general characteristics of Cyrillic manuscript church statutes, in particular the Study statutes, into the type of which we classify the investigated Bilostok Statute. Marginal notes, stamps and labels, revealing the history of the codex existence, are investigated. In the 17–18th centuries it belonged to the Bilostok monastery, in the 19th century it was deposited in the library of the Volyn Ecclesiastical Seminary, and from the 30s of the 20th century – in VNLU. The specifics and peculiarities of the artifact structure and content are demonstrated. Comparison of the Bilostok Statute with a much older printed Statute of 1610 has allowed to reveal the following distinctions: the codex starts with the very statute of daily service; then Mark chapters totaling 81 units follow (in the printed version – 144); in the main part there are placed the Menology, the services of the Lent, of the Pentecost and of the Fast of Peter and Paul. It was determined that in printed variants of a book of this type the rubrics depicting norms of monastic life did not feature, in particular those concerning the monastic cell statute, general prayer, fasts, bows, general meal and various monastic needs, and also preaching and rules of Saint Fathers.

Key words: Statute of Ecclesiastical Service, Bilostok Statute, Bilostok, manuscript Statute of the 17th century.

Волощенко Станислав Анатольевич

Фонд памяти Блаженнейшего Митрополита Владимира

Устав церковной службы: Белостокский Устав.

В статье предлагается общая характеристика кириллических рукописных Церковных Уставов, в частности Студийских, к типу которых относится предложенный для исследования Белостокский Устав. Изучены записи на полях, штампы и наклейки, раскрывающие историю бытования кодекса: в XVII–XVIII в. он принадлежал Белостокскому монастырю, в XIX в. хранился в библиотеке Волынской духовной семинарии, с 30-х годов XX в. – в НБУВ. Раскрыты особенности и специфика структуры и содержания памятника. При сравнении Белостокского Устава с наиболее старым печатным Уставом 1610 г. выявлены следующие отличия: кодекс начинается собственно уставом богослужений суточного круга; далее следуют Марковы главы общим количеством 81 (в печатном – 144); в основной части помещены Месяцеслов, богослужения Четырдесятницы, Пятидесятницы и Петропавловского поста. Установлено, что в печатных вариантах этого типа книги не зафиксированы рубрики, касающиеся норм монашеской жизни: келейного устава, общей молитвы, постов, поклонов, общей трапезы и разного рода монашеских потребностей, а также поучений и правил Святых Отцов.

Ключевые слова: Устав церковной службы, Белостокский Устав, Белосток, рукописный Устав XVII в.

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК: 01(477)-047.82"199"

*Любов Андріївна Дубровіна,
доктор історичних наук
член-кореспондент НАН України
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

ДО ВИТОКІВ КОНЦЕПЦІЙ ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНІКИ: МІЖВІДОМЧІ ПРОЕКТИ ТА ДЕРЖАВНІ ПРОГРАМИ В ГАЛУЗІ АРХІВОЗНАВСТВА, АРХЕОГРАФІЇ ТА БІБЛІОГРАФІЇ В 90-Х РОКАХ ХХ СТ.

Висвітлено історію розробки концепцій архівної, рукописної та бібліографічної україніки в 90-х роках ХХ ст. Розкрито основні положення, спрямовані на збирання, зберігання, надання інтелектуального доступу до національної архівної, рукописної та книжкової спадщини, створення електронних ресурсів національного археографічного і бібліографічного реєстрів. Репрезентовано учасників державних програм та проектів, основні напрями та результати виконання програм у 1993–1996 гг., організаційні заходи.

Ключові слова: проекти україніки, рукописна та книжкова спадщина, архіви, бібліотеки, інформаційний ресурс архівів, національна бібліографія України.

Ознакою нового часу, пов'язаного з українською незалежністю, став розвиток окремих гуманітарних аспектів архівознавства, археографії, бібліографії, що є результатом тісної співпраці фахівців різних спеціальностей з орієнтуванням на поєднання камерального опису різних за видами джерел з автоматизованими технологіями. Ідея україніки в загальних рисах була проголошена на I Конгресі Міжнародної асоціації україністів у квітні 1990 р. у доповідях Я. Д. Ісаєвича, М. І. Сенченка, П. С. Соханя, а також у виступах інших учених.

На конгресі запропоновано розширити поняття «україніки» і відмовитися від вузького бібліографічного розуміння цього поняття як до зводу бібліографічної інформації екстеріоріки, присвяченої зарубіжним виданням про Україну і український народ. Так, Я. Д. Ісаєвич говорив про

включення до україніки не лише бібліографічної інформації, тобто інформації другого інформаційного рівня, але й зведеного фонду копій архівних історичних матеріалів, які зберігаються за кордоном, тобто створення масиву первинної інформації – інформації про джерела і масиву вторинної інформації – копій власне джерел з усього світу.

За ініціативою Інституту української археографії АН України (далі ІУА), Центральної наукової бібліотеки АН України (далі ЦНБ) та Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (далі ГАУ) почалася розробка концепції архівної, книжкової, рукописної україніки та програми її реалізації на державному рівні. Проект концепції під назвою «Архівна та рукописна україніка», підготовлений В. І. Ульяновським (ІУА), Л. А. Дубровіною (ЦНБ), К. Є. Новохатським (ГАУ), було розглянуто на розширеній міжвідомчій нараді 17 жовтня 1991 р. в Києві. Проект концепції набув у професійному колі широкого обговорення, – в ньому взяли участь П. С. Сохань, Г. В. Боряк, М. П. Ковалевський, М. М. Пещак, В. Б. Борисенко, С. А. Гальченко, Л. Й. Костенко, Л. І. Лозенко, С. М. Кіржаєв, В. Г. Шмельов, Т. М. Захарченко та ін. [1]. Зокрема, обговорювалися поняття україніки, організаційні заходи, можливості створення ресурсів для національного зведеного банку даних «Архівна та рукописна україніка» та шляхи автоматизації процесу; засади, структуру і зразки формалізованого опису архівного фонду підготували О. М. Гальченко, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв (ЦНБ АН України); М. В. Гримич (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН України – ІМФЕ). В обговоренні технічного боку проекту взяли участь «автоматизатори» О. В. Сохань та Л. Й. Костенко [1, с. 30–32].

Уперше в історії України була сформульована ідея створення національного археографічного реєстру української історії в документах, що розкривають історичний шлях українського народу, та їх копіях, незалежно від того, коли і де вони були створені. Базовими інституціями визнавалися архіви і бібліотеки. Обговорювалися шляхи розробки національної архівної інформаційної системи, де значна роль приділялася бібліографічній інформації. Розвиваючи далі поняття «україніка», автори поглиблювали його зміст. Було передбачене створення інтегрованої джерелознавчої бази, яка б містила інформацію про *первинні документи* рукописної і архівної україніки (оригінали документів або копії, в тому числі фонд копій із закордонних сховищ), та інформацію, що складається з документів *вторинного рівня*, що включає бібліографічну інформацію про друковані видання (систему картотек, каталогів, довідників, покажчиків або інших видань, що містять бібліографічну інформацію).

Заявка на цей проект від ЦНБ НАН України та ІУА НАН України була подана на конкурс пріоритетних напрямів Державного комітету науки

і технологій України (ДКНТ України). ДКНТ було створено відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 21 липня 1992 р., № 396 (м. Київ). Одним з основних напрямів його діяльності є сприяння розвитку наукових досліджень в академічних, вузівських і галузевих установах й організаціях, громадських та інших недержавних наукових і наукововиробничих структурах, визначення рівня виконання досліджень та ефективності використання бюджетних коштів на їх проведення [28].

Проект був прийнятий як державна науково-технічна програма в рамках пріоритетного напрямку ДКНТ «Наукові засади національно-культурного відродження України» і затверджений Постановою ДКНТ від 4 травня 1992 р. за № 12 (напрямок 7.1.1) як комплексна програма «Книжкова спадщина України: створення бібліографічного та археографічного реєстру і системи збереження й загальнодоступності». Виконання цих програм протягом 1992–1995 рр. супроводжувалося розвитком наукового напрямку, пов'язаного з подальшими інтеграційними тенденціями бібліографії, кодикографії, археографії та технологій.

Співкерівниками комплексної державної програми стали очільники трьох головних інституцій, що брали в цьому проекті участь (від ЦНБ – директор ЦНБ, академік НАН України О. С. Онищенко, від ІУА НАН України – директор ІУА, член-кореспондент НАН України П. С. Сохань, від Державного комітету архівів України – голова комітету Б. В. Іваненко).

Першим у цій програмі став проект 7.1.1.001-92 «Історико-культурний процес в Україні в писемних джерелах. Розробка монументальної серії публікації документів і матеріалів», очоливши який, ІУА відкрив спеціальну серію публікацій документів.

Наступним під шифром 7.1.1.001-92 став проект «Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка» (1993–1996) (далі НАІС). Серед основних її завдань, до яких відносяться виявлення, облік, опис архівних документів та укладення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України, одним з найголовніших визнано питання про необхідність створення на державному рівні національного комп'ютерного банку даних «Архівна україніка».

Від 1993 р. в реалізації проекту «Архівна та рукописна україніка» взяли участь Міністерство культури України та Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. У червні 1993 р. при Головархіві України створено на чолі з М. В. Пийтером міжвідомчий відділ архівної україніки і НАІС, метою діяльності якого стало сприяння науково-методичній та практичній реалізації проекту. Згодом до розробки стратегії в галузі інформатизації архівної справи з урахуванням розробки науково-методичних та інформаційно-технологічних питань проекту прилучився новостворений Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства [20].

Розробка програм велася для розв'язання проблеми збирання, зберігання, інтелектуального доступу до національної архівної, рукописної та книжкової спадщини. Під час вироблення різних напрямів програми значна увага приділялася як археографічній, так і бібліографічній складовим. Наголошувалося на відмові від розробленого радянським бібліографознавством отожднення поняття «національна бібліографія» з поняттям «державна бібліографія» та «бібліографія друку» в контексті державно-політичного утворення (держави, країни, республіки). Старе поняття не відображало суті специфіки національної бібліографії України, і тому в українській історичній науці 90-х років почалася розробка поняття «україніка», історико-культурологічний зміст якого мав стати значно ширшим за вузько бібліографічне розуміння зарубіжних видань про Україну. Поняття «україніка» асоціюється із сукупним спадком і охоплює всі видання в усьому світі українською мовою, створені українцями, а також про Україну – неукраїнцями. У цьому контексті поняття «україніка» розглядається як широке поняття української книги в її ретроспекції, а державно-національна бібліографія – як реєстрація поточної продукції, що виходить в Україні як окремі державі.

Наукові здобутки, отримані в процесі виконання Програми, визначили підходи до збирання, зберігання, інтелектуального доступу до національної архівної, рукописної та книжкової спадщини. В проєктах брали участь історики, філологи, археографи та кодикологи, мовознавці, бібліографи, архівісти – Л. А. Дубровіна, М. М. Пещак, М. Б. Боянівська, Г. Є. Волосюк, Т. М. Захарченко, І. П. Антоненко, Т. П. Павлуша, В. Ю. Омельчук, Л. В. Муха, В. Я. Фрис, О. М. Колосовська, В. Ю. Соколов, І. Б. Качур, О. М. Гальченко, а також представники технічних наук, спеціалісти в галузі інформатики – Ю. А. Дудка, Л. Й. Костенко, С. М. Гриша, М. В. Пийтер, О. В. Сохань, В. Г. Пшеничний, А. В. Широков, Є. Л. Шмурак та ін. Проєкт включав проведення бібліографічного дослідження в галузі архівознавства і створення покажчика «Зарубіжна анотована бібліографія з питань уніфікації та стандартизації архівної каталогізації», що виконувалася в ЦНБ АН України та був укладений Л. В. Шаріповою. Оприлюднення результатів сталося в комплексній науковій праці «Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні», опублікованій у 1996 р. [21], над якою працював потужний колектив науковців з різних інституцій.

Співкерівники цих трьох інституцій виступили з концепцією єдиної архівної, рукописної та друкованої українки, що органічно залучається до нової інформаційної інфраструктури України, яка «виходить за межі технологічних понять системи зв'язків та передачі інформації і повертає суспільству притаманну йому за характером зберігання, обробки та введен-

ня інформації в обіг, структуру і систему циркуляції інформації, є результатом інтеграції проєктів у цьому напрямі та дозволяє розпочати створення такої структури стосовно документальної історико-культурної спадщини» [21, с. 9].

У цих розробках брали участь представники Інституту рукопису, Інституту української книги, Центру бібліотечно-інформаційних технологій НБУВ (Л. А. Дубровіна, В. Ю. Омельчук, С. М. Кіржаєв, О. М. Гальченко, Л. В. Шаріпова, Л. С. Новосолова, Л. Й. Костенко, А. С. Лозниця та ін.). Уперше було розглянуто методологічні (зміст поняття) та методичні (форми реєстрації спадщини та структура опису) засади реєстрації національної та державної документальної спадщини України. Було визнано, що «документальна спадщина» охоплює всі види та типи документів за принципами мови, території, етнічної приналежності та приналежності до історії та культури України. Було розглянуті й програмно-технологічні питання створення Археографічного реєстру України.

Розробка науково-методологічних і організаційно-методичних проблем НАІС сконцентрувалася в двох взаємопов'язаних напрямках.

Перший напрям належить до гуманітарної сфери й торкається кола науково-теоретичних і практичних питань представлення історико-архівної інформації як системи знань у документально-інформаційних системах та передачі її в структурованому й формалізованому вигляді. Основна увага розробників концентрується на проблемах визначення об'єктів архівно-археографічного аналізу та автоматизації (одиниці каталогізації для НАІС); розробки взаємопов'язаних уніфікованих методик опису архівних документів, справ, колекцій, фондів; підготовки галузевих дескриптивних стандартів; створення науково-довідкового апарату автоматизованої системи, що передбачає лінгвістичний супровід, розробку архівної термінології, єдиних класифікаційних систем документної інформації тощо. Для розробки цих проблем створено робочу групу вчених та архівістів.

Другий напрям стосується інформаційно-технологічних проблем, пов'язаних з реальним створенням і функціонуванням автоматизованої системи, вирішенням кола специфічних для неї завдань щодо організації та використання даних у контексті платформи НАІС, підготовки технічного завдання і технічного проєкту, технологічної підтримки та розвитку системи. До кола цих проблем належить аналіз сучасних інформаційних комунікацій та створення комп'ютерного інформаційно-технологічного комплексу, що мав би забезпечити ефективний доступ до матеріалів архівної та рукописної україніки.

Концепція уніфікованого археографічного опису напрацьовувалася робочою групою під керівництвом доктора історичних наук Л. А. Дубровіної; концепція технологічної побудови системи та технічного завдання –

групою під керівництвом доктора технічних наук С. М. Гриші [20]. Розроблялося й поняття «документальна спадщина України» як така, що об'єднує всі види та типи документів, її можна визнати як сукупність архівних, бібліотечних (і частково музейних) фондів, що підлягають реєстрації для Державного реєстру національного культурного надбання як історично-культурна спадщина, твори друку, рукописні та архівні документи. Сучасне поняття «документальна пам'ятка» охоплює лише ті документальні джерела, що є не лише соціально та історично значущими та цінними документами, а й найціннішими здобутками історії та культури України. Поняття «пам'ятка» пов'язане із культурологічним змістом документа і перевіряється часом.

До розширеного трактування поняття «архівна україніка» було віднесено:

- матеріали, що безпосередньо стосуються всіх сторін життя населення в Україні в минулому і зафіксовані різними системами письма на будь-яких матеріальних носіях;
- матеріали, що побічно пов'язані або якимось чином дотичні до України та її історії;
- матеріали, що не стосуються історії України, але виникли чи побутували (або побутують) на її території;
- матеріали про діячів України чи про певні періоди діяльності на українських землях діячів інших етнічних груп, земель та держав;
- матеріали з української тематики, що виникали і побутували поза межами України;
- відомості про архівні документи та рукописні книги зі сховищ, колекцій, зібрань України і поза її межами [2].

У ході реалізації програми було успішно узагальнено зарубіжний і вітчизняний досвід, підготовлено технічне завдання проекту НАІС, опубліковано основну бібліографію з проблем дескриптивних стандартів, правил архівної каталогізації; проведено апробацію структури даних [9]; розроблено кодикологічну модель і структуру опису східнослов'янської рукописної книги для інформаційної системи [8].

У цілому концепція НАІС базувалася на таких основних положеннях:

- до документального архівного фонду як об'єкта НАІС залучаються не лише документи Національного архівного фонду, що зберігаються в Україні, але й усі архівні матеріали поза її межами, що мають пряме або опосередковане відношення до історії та культури України;
- система повинна виконувати як науково-пошукові, так і адміністративно-управлінські функції, тому слід приділяти увагу інтегрувалізації пошукових процесів і оперативному здійсненню комунікативних зв'язків джерельної бази з користувачами, оптимізації технологічних

процесів у функціонуванні комунікативних структур, здійснювати облік та підготовку достовірних даних для управління архівною справою.

Система встановлює рівні каталогізації (описування) архівних матеріалів з метою вибору для НАІС відповідного об'єкта. Для НАІС обрано рівень колективного опису фонду та архівної колекції (або групи матеріалів). Рівні документа і одиниці зберігання (справи) визнані об'єктом локальних баз даних, що входять до компетенції кожного окремого архіву. Впроваджуються єдині нормативно-інструктивні документи, стандартизовані на державному рівні.

Логічним завершенням цих проектів стала розробка концепції Археографічного реєстру національної архівної спадщини України (АРУ), що була створена Г. В. Боряком [3] (1996), та основних положень концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні, розробленої Л. А. Дубровіною (1996–1998) [10].

В основу концепції АРУ запропоновано покласти колективний археографічний рівень описання: а) фонду; б) систематизованої групи документів у складі фонду; в) будь-якого іншого логічно організованого і пов'язаного походженням масиву документів. Таким чином, АРУ розглядався як археографічний довідник, що передбачає предметне описування групи документів.

У 1994 р. у розвиток «Архівної та рукописної україніки» між Головархівом України, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Міністерством культури України і Українським науковим інститутом Гарвардського університету (США) було підписано угоду про розробку міжнародного проекту «Археобібліо-база України (АББ)». У проекті брали участь і співробітники ІР НБУВ. Проектом передбачалося створення зведеної архівно-бібліографічної бази даних інституційного рівня на архівні і рукописні фонди в Україні [4].

Наступною групою проектів під загальним керівництвом академіка О. С. Онищенка в рамках програми «Книжкова спадщина України: створення бібліографічного та археографічного реєстру і системи збереження й загальнодоступності» стали чотири проекти, за які відповідала НБУВ і які виконувалися до 1996 р.:

– проект 8.04.00/003 «Створення реєстру української рукописної книги» (керівник проекту – д.і.н. Л. А. Дубровіна);

– проект 8.04.00/004 «Створення бібліографічного реєстру друкованих видань України» (керівники проекту – д.і.н. В. Ю. Омельчук, к.е.н. А. О. Чекмарьов);

– проект 8.04.00/005 «Розробка і збереження книжкової спадщини України» (керівник проекту академік НАН України О. С. Онищенко, відповідальний виконавець Ю. Я. Полулях);

– проект 8.04.00/006 «Забезпечення загальнодоступності книжкової спадщини України» (керівник проекту – к.т.н. Л. Й. Костенко) [15].

Крім того, до програми в 1993 р. приєдналися ще два проекти в галузі єдиційної археографії. Перший – «Історія України в зарубіжних джерелах». Для його виконання було створено відділ зарубіжних джерел ІУА, який розгорнув велику роботу з публікацій джерел, що яскраво представлено в бібліографії ювілейного видання до 20 років існування інституції [17]. Другий проект – «Архів українського звукозапису» – присвячений питанням архівування музичних програм та фонограм радіофонду – унікальної музичної пам’яті України.

Принциповим підходом до виконня цих проектів стало усвідомлення єдності джерельного комплексу архівів, бібліотек і музеїв, необхідності уніфікації наукового опису його рукописних, книжкових та архівних джерел, бібліографічного та археографічного представлення в архівному та бібліотечно-інформаційному комплексах, а також створення системи збереженості як в аспекті створення електронного ресурсу для страхового фонду і фонду користування, так і для фізичної збереженості джерел як матеріальних об’єктів.

У виконанні проекту «Створення реєстру української рукописної книги» брали участь Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко, О. І. Іванова, Л. А. Гнатенко, М. Боянівська, Є.Л. Шмурак та ін. Результатом цієї програми стали наступні здобутки: напрацьовано археографічну структуру наукового та інформаційного опису української рукописної книги. Розроблені основні принципи повного кодикологічного опису рукописної книги не лише для друкованих видань, але й метаданих для формалізованої репрезентації кодексу за інтегрованими рубриками в автоматизованих системах. Створена модель даних для автоматизованої обробки кодикологічних наукових описів для державного реєстру рукописних книг [8]. За опрацьованою кодикологічною методикою описування кодексів створено масив наукових описувань для експериментальної апробації системи археографічного опису і методик заповнення бази даних (на матеріалах рукописних книг XV–XVI ст., які зберігаються у фондах Інституту рукопису). Цей масив інформації був апробований з допомогою розроблених методик введення до бази даних, створено програмно-технологічні засади бази даних «Кодекс» та проведено її тестування. БД Кодекс створена на основі СУБД Visual FoxPro, за допомогою якою здійснено спробу, з урахуванням специфіки кодикологічного опису, вирішити питання відображення класичної схеми описування рукописних книг у БД, що паралельно супроводжувалося проведенням комплексного описування рукописних книг XIV–XVI ст. (О. А. Іванова, Є. Л. Шмурак) [16]. У 10-х роках ХХІ ст. здійснена конвертація інформації у платформу «ІРБІС-62».

Також проводилася розробка теоретичних питань історії рукописної книги українського походження. Проведені дослідження історії української оправи рукописної книги та стародруку, підготовлені методичні рекомендації стосовно атрибуції оправи і структури її джерелознавчого опису. Розпочате дослідження історії й техніки оздоблення тексту, сторінок та оправи рукописних книг. Проводилися дослідження палеографічних особливостей текстів, маргіналістичні та філігранологічні дослідження українських рукописних книг. Розпочато дослідження можливостей використання авторитетного контролю в довідкових комп'ютерних системах археографічного типу і створення довідкової авторитетної бази даних щодо історії книжкової культури України та археографічного репертуару рукописної книги України [7].

Основні дослідження за проектом 8.04.00/004 «Створення бібліографічного реєстру друкованих видань України» стосувалися визначення методичних засад підготовки такого реєстру, основних параметрів бібліографічного опису та структури бібліографічного покажчика «Теорія і практика національної бібліографії. 1985–1995 рр.» та бібліографічних покажчиків періодичних видань XIX–XX ст., літописів книг, енциклопедичних та довідкових видань, бібліографічних покажчиків як базового ресурсу для продовження дослідження національної бібліографії та відпрацювання моделі даних і метаданих для формування бібліографічних баз даних [25].

Детально визначено поняття ретроспективної «національної бібліографії України», у тому числі в контексті розвитку змісту цього терміна з огляду на історичні особливості розвитку бібліографії в Україні. Концепція національної бібліографії пропонує підходи та методи ретроспективної реєстрації творів друку та рукописів, що ґрунтуються на глибокому історичному дослідженні походження творів, історичного контексту та умов, в яких було створено твір. Розвивається поняття національної бібліографії, запропоноване свого часу Л. Х. Ліндером, яке враховує розширену сукупність шести критеріїв бібліографічної реєстрації. Концентрація на створенні бібліографічної джерельної бази, що дозволяє аналізувати історичні шляхи розвитку українського народу та його культури, вимагала аналітичного підходу до методів бібліографічної реєстрації таких видань, передусім періоду, що існував до створення Книжкової Палати України та державної реєстрації, яка почала офіційно здійснюватися лише від 1923 р.

Національна бібліографія розглядається Л. Х. Ліндером не тільки як форма реєстрації друкованої продукції за будь-якими (мовними, географічними, предметно-об'єктними, авторськими і ін.) ознаками, а також як форма багатомісної пам'яті народу, спосіб обміну й збагачення досягнень культури, інформаційного забезпечення, вирішення економічних і політичних

проблем держави на національному та світовому рівнях. Тому в ретроспективну систему національної бібліографії були включені не тільки опубліковані друківані книги, але й рукописна книга, інші види неполіграфічних видань відповідно до критеріїв розширеного (а не тільки мовного, як пропонував ряд українських учених) принципу.

Головні функції національної бібліографії було запропоновано розглядати за трьома ознаками багатоаспектного визначення поняття «українська книга»: твори друку, видані українською мовою, незалежно від місця видання; твори друку, видані на території сучасної України всіма мовами; твори друку про Україну й український народ, видані всіма мовами, незалежно від місця публікації [26]. Дослідження вперше розробило методологічні засади реєстрації української книги, був опублікований історичний нарис розвитку понять «державна бібліографія», «український бібліографічний репертуар» та «національна бібліографія» в історичному аспекті і в спадкоємності української національної бібліографії та сучасних вимог до її тлумачення. Було започатковано розробку експериментальної бібліографічної БД «Україномовна книга у фондах НБУВ» та створення електронних ресурсів [18].

За проектом 8.04.00/005 «Розробка і збереження книжкової спадщини України» (керівник академік НАН України О. С. Онищенко, виконавці Ю. Я. Полулях, Г. І. Новікова, Л. П. Затока, А. Г. Суббота, М. М. Омельченко та ін.) було проведено наукове обстеження фізичного стану бібліотечних фондів, що дозволило визначити ступінь фізичного і біологічного пошкодження паперу та інших складових частин документів. Для вивчення причин їхньої деструкції та процесів природного старіння паперу були розроблені нові та модифіковані існуючі методики визначення показників для об'єктивної оцінки фізико-хімічного, механічного та біохімічного стану паперу різних видів одиниць зберігання фонду. Це обстеження показало наявність постійних ферментативних реакцій окислення в целюлозі та інших сполуках паперу та його повільну деструкцію. На основі аналізу було доведено, що саме призводить до виникнення реальної загрози розвитку окислювальної деструкції важливих компонентів паперу. Це потребує постійного моніторингу такої величини, як рН (кислотність водного екстракту), – найбільш уразливим виявився не старовинний ганчір'яний папір, а пізніші зразки паперу, аналіз яких показав, що технології виготовлення паперу супроводжувалися підвищенням вмісту кислоти в папері. Дослідження були проведені у відділі технологій консервації книг і рукописів НБУВ та в лабораторіях Українського науково-дослідного інституту целюлозно-паперової промисловості [23]. Досліджувалися зразки палітурного картону, що використовується для оправи й реставрації документів [24]. Особлива увага була надана дослідженню га-

зетних фондів, зокрема фізичному станові газетного задрукованого паперу, і було визначено показники рН водного екстракту його окремих зразків. Були створені рекомендації щодо методів контролю за рукописними сховищами [6].

Дослідження показали, що головними причинами біодеструкції паперової основи та інших складових частин документів на сучасному етапі є пілоутворюючі гриби та комахи, масове розповсюдження яких стає особливо загрозливим при порушенні оптимальних технологій зберігання фондів. Аналіз результатів досліджень дозволив обґрунтувати важливість мікологічного показника для характеристики екологічного стану книгосховищ, що обумовлюється загальним рівнем контамінації зовнішнього середовища, та підготувати методичні рекомендації щодо оцінки стану паперу архівних документів та прогнозування можливого терміну їхньої експлуатації [13]. Було створено інструкцію для забезпечення фізичного збереження документних фондів, проведено паспортизацію книгосховищ [22].

Виконання проекту дозволило вивчити основні фактори впливу екології книгосховищ ЦНБ на стан фізичного збереження матеріальної основи документів, опрацювати організаційні, методичні та технологічні основи систем забезпечення збереження документних фондів та створити методичні рекомендації для українських архіво- та книгосховищ.

Результати, отримані за проектом 8.04.00/006 «Забезпечення загальнодоступності книжкової спадщини України» (керівник проекту к.т.н. Л. Й. Костенко, виконавці В. М. Пономаренко, Т. А. Павлуша, А. С. Лозниця та ін.), були пов'язані із необхідністю ефективного залучення книжкових скарбів України до розв'язання наукових, освітянських і культурологічних проблем з допомогою електронної енциклопедії «Книжкова спадщина України».

На основі проведених досліджень було встановлено, що для залучення книжкової спадщини України до вирішення наукових, загальноосвітніх і культурологічних проблем сьогодення, крім створення національної бібліографії і системи збереження історико-культурних фондів, необхідно забезпечити подолання специфічного семантичного бар'єру між цією спадщиною та її дослідниками. Його поява обумовлена складністю сприйняття сучасниками археографічної інформації, що міститься в історико-культурних фондах бібліотек (рукописах, стародруках тощо). Як засіб подолання названого бар'єру запропоновано створити систему довідкових баз даних про інформаційне середовище епохи написання української книги, що об'єднуються в згадану електронну енциклопедію. Вони мають сприяти подоланню семантичного бар'єру, пов'язаного з його віддаленістю від сучасності [11].

Була визначена й оптимізована структура системи довідкових баз даних про книжкову спадщину України, зокрема про авторів, друкарів і видавців, книгознавців тощо, про установи, що забезпечували створення книги (монастирі, друкарні, бібліотеки); про пам'ятки писемності та друку України (літописи, перші друковані книги, рідкісні видання); тлумачення книгознавчих термінів. Система цих баз даних становить електронну енциклопедію «Книжкова спадщина України». Розроблено, створено і апробовано інформаційне, лінгвістичне, технологічне та програмне забезпечення електронної енциклопедії, формати записів і організовано її наповнення як експериментальної бази даних [12].

Для програмної реалізації електронної енциклопедії вибрано пакет прикладних програм CDS/ISIS. На той час він дозволив об'єднати бази даних єдиним інтерфейсом, завдяки чому їхня сукупність стала інтегрованою системою. Розроблена технологія багатоаспектного використання інформаційних ресурсів електронної енциклопедії передбачала проведення бібліографічного, тематичного та контекстного пошуку; формування впорядкованих текстових файлів, тобто проведення в автоматизованому режимі підготовчих робіт для створення друкованого варіанту енциклопедії; залучення математичних методів до дослідження книжкової спадщини України.

Оцінюючи здобутки виконання цих міжвідомчих та державних проєктів, слід відзначити їхню значну роль у розвитку наукових засад відродження української культури, залучення до сучасного наукового середовища культурної спадщини. Хоча масштабні мрії розробників цих проєктів та програм архівної україніки не були тоді реалізовані в повній мірі, а програмно-технологічні розробки швидко застаріли під хвилию глобалізації інформаційних процесів, швидкого проникнення нових міжнародних дескриптивних та інших стандартів, інформаційної діяльності, мережових інформаційних веб-технологій, розвитку електронного середовища, в якому ми сьогодні існуємо, результати досліджень архівної та рукописної україніки та книжкової спадщини у той період мали великий вплив на подальший розвиток архівної та бібліотечної справи. Важливим поштовхом у подальшому стало створення на основі цих розробок Центрального фондового каталогу в ГАУ та архівних установах, масштабна робота проведена в галузі створення системи традиційних та електронних довідників, що готувалися в архівах та бібліотеках. Ці науково-довідкові археографічні та бібліографічні довідники швидко заповнюють простір національної пам'яті України в джерелах. Термін «україніка» увійшов до лексики всього гуманітарного простору України, а діяльність у галузі створення інформаційних ресурсів україніки набула великого розмаху. Й сьогодні

ні відбувається подальший розвиток та зміцнення цього напрямку на нових електронних технологіях. Розвивається ідея створення інтегрованого ресурсу «електронної україніки» – зведеного електронного реєстру всієї документальної спадщини з організацією багатоаспектного доступу до цифрових та бібліографічних ресурсів документів з широкими можливостями репрезентації на сайтах бібліотек та архівів, наукових установ у глобальній світовій мережі [27]. В НБУВ розпочато формування електронної бібліотеки «Україніка» – зведеного бібліографічного та електронного ресурсу всієї документальної спадщини України з організацією доступу до науково-довідкових, бібліографічних і текстових ресурсів, репрезентацією оригіналів документів у цифровому форматі. Принциповим в організації ресурсів електронної бібліотеки є впровадження єдиної системи організації знань на основі наукового довідково-пошукового апарату.

Важливе значення мали й проекти створення реєстру рукописних книг та національної бібліографії, методичних засад наукового описування та узгодження принципів реєстрації рукописної спадщини у Державному реєстрі національного культурного надбання України, започаткування бази даних рукописної книги «Кодекс», утвердження нових теоретичних та практичних підходів до поняття української національної бібліографії та заснування в ЦНБ АН України бази даних україномовної книги, а в подальшому – баз даних національної бібліографії. На той час ці пріоритетні напрями в гуманітарній галузі знань відіграли свою визначну роль у створенні наукових засад національно-культурного відродження України у сфері документальної (архівної, рукописної та книжкової) спадщини, на що й були спрямовані ці проекти, підтримані ДКНТ України в перші роки незалежності нашої держави.

Але основним здобутком розробки цих проектів стало створення нової інформаційної інфраструктури України, де знайшлося органічне місце інституціям документальної національної пам'яті, архівам, бібліотекам, музеям. У цей період було створено платформу для подальшого розвитку наукових засад щодо історико-культурної архівної та книжкової спадщини України. Сьогодні можна вважати реалізованими в нових умовах інформатизації України напрацювання цього періоду, хоча відбулися й певні трансформації змісту в бік поняття «документальна спадщина України», впроваджено нові інформаційні технології та створено бази даних [5]. На думку архівістів, ці питання мали велике значення для подальшого розвитку даного напрямку [19].

На той же період уперше в історії архівної та бібліотечної діяльності спільними колективами вчених та ентузіастів своєї справи, фахівців у різних галузях знань були здійснені колективне осмислення та методологічні

розробки інтегрованих підходів до спільних питань джерельної бази української документальної архівної, рукописної та книжкової спадщини. Розгорнулася загальна робота в галузі формалізації наукового опису та реєстрації документальної спадщини українського народу в її різновидовому та історичному контекстах. Осмислення системи сутності наукового опису для створення науково-пошукових систем в архівістиці та бібліографії також позитивно вплинуло на те, що, коли нові мережеві інформаційні технології завоювали український національний простір, українські архівісти, бібліотекарі і вчені були готові сприймати усі інновації. Розпочалося масштабне напрацювання ресурсу історичної та культурної спадщини українського народу як національної пам'яті, що стало одним із напрямів діяльності бібліотек, архівів та музеїв. Важливим є й те, що така праця у цей плідний період створила умови для ґрунтового наукового росту багатьох виконавців цих проектів, які захистили докторські та кандидатські дисертації, набули наукових звань та ступенів, створили «збагачене середовище» науки та продовжили цю роботу в нових умовах входження суспільства в цифрову еру документальної спадщини і сьогодні продовжують здійснювати свій внесок у різні галузі науки і освіти, архівної, музейної та бібліотечної справи.

Список використаних джерел

1. Архівна та рукописна україніка. Мат. розшир. міжвід. наради з обговорення Держ. програми «Архівна та рукописна україніка». Київ, 17 жовт. 1991 р. 2-е вид., доп. – К. : ІУА, 1992. – С. 5.
2. Боряк Г. В. Десять років інформатизації архівної справи в Україні : Проблеми. Здобутки. Перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///NBUV1991-2018/BoriakSt.html>.
3. Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна україніка» : архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – 348 с.
4. Боряк Г. В. Проект комп'ютерного довідника «АрхеобібліоБаза» як складова «Архівної та рукописної україники» // Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні. – К., 1996. – С. 189–192.
5. Боряк Т. Г. Архівна україніка : до питання про еволюцію наукового напрямку // Вісник ЦДАЗУ. – К., 2012. – С. 47–97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: tsdazu.gov.ua/files/journals/2/articles/5/submission/.../5-6-1-RV.pdf.
6. Гальченко О. М. Завдання і методи контролю та аналізу збереження фондів рукописних книг // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993 – Вип. 1. – С. 172–177.

7. Дубровіна Л. А. Архівна та рукописна україніка : до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 189–209.

8. Дубровіна Л., Гальченко О., Іванова О. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992. – 152 с.

9. Дубровіна Л., Сохань О. Національна архівна інформаційна система : Структура даних. Матеріали для обговорення. – К., 1994. – 46 с.

10. Дубровіна Л. А. Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 6–17.

11. Дубровіна Л. А., Костенко Л. Й. Розробка системного опису рукописних книг та інтелектуалізація інформаційного пошуку в автоматизованих системах // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 189–200.

12. Дубровіна Л. А., Костенко Л. Й., Павлуша Т. П. Книжкова спадщина України : електронна енциклопедія // Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 181–188.

13. Затока Л. П., Омельченко М. М., Полулях Ю. Я. Оцінка стану паперу архівних документів та прогнозування можливого терміну їх експлуатації // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні : тези доп. та повід. наук. конф. (15–16 березня 1995 р.). – К., 1996. – С. 160–163.

14. Звіт науково-дослідної роботи ЦНБ АН України за 1995 рік // Архів НБУВ, оп 1, од. зб. 2766.

15. Звіти науково-дослідної роботи НБУВ за 1994–1996 рр. // Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 2697, 2766, 2839.

16. Іванова О. А. База даних «Кодекс» рукописної книги XVI ст. // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – 2001. – Вип. 6. – С. 289–294.

17. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (1991–2011) / упоряд.: Д. Бурім, О. Маврін, Я. Федорук. – К. : Укр. письменник, 2011. – 416 с.

18. Корнієнко А. П., Патока В. В. Сучасний стан і проблеми розвитку української національної бібліографії // Національна бібліографія в Україні : стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 12–14 квіт. 1994 р. – К., 1995. – С. 10–11, 13–15.

19. Матяш Ірина. Концепція створення та функціонування національного реєстру «Архівна україніка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Archives/Oglyady/Koncercsiya.pdf>.

20. Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка» (1991–1996) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/International/BranchProgs/Programa.php>.

21. Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка». Вип. 1. Інформатизація архівної справи в Україні : сучасний стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – К., 1996.

22. Новікова Г., Фролов А., Чергінець В., Якушко Б. Забезпечення фізичного збереження документних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАНУ : інструкція. – К., 1996. – 16 с.

23. Омельченко М. М., Затока Л. П., Полулях Ю. Я. Вивчення властивостей паперу документів // *Архіви України*. – 1995. – № 1–3. – С. 107–109.

24. Омельченко М. М. Фізичні, фізико-механічні та хімічні дослідження реставраційних матеріалів // *Архіви України*. – 1995. – № 1–3. – С. 109–111.

25. Омельчук В. Національна бібліографія України : тенденції розвитку, проблеми розробки // *Бібліотечний вісник*. – К., 1995. – № 5. – С. 1–13.

26. Омельчук В. Ю. Национальная библиография Украины // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития. – К., 2000. – С. 186–195.

27. Попик В. Концептуальні засади розбудови фундаментальної національної електронної бібліотеки «Україніка» // *Бібліотечний вісник*. – 2015. – № 2. – С. 3–9.

28. Про затвердження Положення про порядок формування та реалізації державних, галузевих (багатогалузевих), регіональних науково-технічних програм, науково-технічних частин інвестиційних, соціальних та інших програм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0123-94>.

References

1. *Arkhivna ta rukopysna ukrainika. Materialy rozshyrenoi mizhvidomchoi narady z obhovorennia Derzhavnoi prohramy "Arkhivna ta rukopysna ukrainika"* [Archival and manuscript Ukrainica. Materials of an expanded inter-institutional session for discussion of the State program "Archival and manuscript Ukrainica"] (Kyiv, October 17, 1991, p. 5). (1992). Kyiv: IUA. [In Ukrainian].

2. Boriak, H. V. Desiat rokiv informatyzatsii arkhivnoi spravy v Ukraini: Problemy. Zdobutky. Perspektyvy [Ten years of informatization of archival affairs in Ukraine: Issues. Achievements. Perspectives]. Retrieved from file:///NBUV1991-2018/BoriakSt.html. [In Ukrainian].

3. Boriak, H. V. (1995). *Natsionalna arkhivna spadshchyna Ukrainy ta Derzhavnyi reiestr "Arkheohrafichna ukrainika": arkhivni dokumentalni resursy ta nauково-informatsiini systemy* [National archival heritage of Ukraine and State register "Archeographic Ukrainica"]. Kyiv. [In Ukrainian].

4. Boriak, H. V. (1996). Proekt kompiuternoho dovidnyka "ArkheobiblioBaza" yak skladova "Arkhivnoi ta rukopysnoi ukrainiky" [Project of computer reference book "ArkheobiblioBaza" as a constituent of "Archival and manuscript Ukrainica"]. In *Natsionalna arkhivna informatsiina systema "Arkhivna ta rukopysna Ukrainika" i kompiuteryzatsiia arkhivnoi spravy v Ukraini* [National archival information system "Archival and manuscript Ukrainica" and computerization of archival affairs in Ukraine] (pp. 189–192). Kyiv. [In Ukrainian].

5. Boriak, T. H. (2012). *Arkhivna ukrainika: do pytanenia pro evoliutsiiu naukovoho napriamu* [Archival Ukrainica: on the issue on the evolution of a scientific direction].

In *Visnyk TsDAZU* [Herald of Central State Archives of Foreign Archival Ukrainian] (pp. 47–97). Retrieved from tsdazu.gov.ua/files/journals/2/articles/5/submission/.../5-6-1-RV.pdf. [In Ukrainian].

6. Halchenko, O. M. (1993). Zavdannia i metody kontroliu ta analizu zberezhennia fondiv rukopysnykh knyh [Tasks and methods of control and analysis of manuscript book fonds preservation]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine], Is. 1, pp. 172–177. [In Ukrainian].

7. Dubrovina, L. A. (1994). Arkhivna ta rukopysna ukrainika: do problemy obiektu arkhеографічного та інформатичного опису в системі НАІС [Archival and manuscript Ukrainian: on the issue of an object of archeographic and information description in the National Information Systems]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine], Is. 2, pp. 189–209. [In Ukrainian].

8. Dubrovina, L., Halchenko, O., Ivanova, O. (1992). Kodykohrafiia ukrainskoi ta skhidnoslovianskoi rukopysnoi knyhy i kodykologichna model struktury formalizovanoho opysu rukopysu [Codicography of Ukrainian and East Slavonic manuscript books and codicological model of manuscript formalized description structure]. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Dubrovina, L., Sokhan, O. (1994). *Natsionalna arkhivna informatsiina systema: Struktura danykh. Materialy dlia obhovorennia* [National archival information system: Data structure. Materials for discussion]. Kyiv. [In Ukrainian].

10. Dubrovina, L. A. (1998). Osnovni polozhennia kontseptsii kompiuteryzatsii arkhivnoi spravy v Ukraini [Main terms of the concept of archival affairs computerization in Ukraine]. In *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva* [Studies of archival and documental studies], Vol. 3, pp. 6–17. [In Ukrainian].

11. Dubrovina, L. A., Kostenko, L. Y. (1993). Rozrobka systemnogo opysu rukopysnykh knyh ta intelektualizatsiia informatsiinoho poshuku v avtomatyzovanykh systemakh [Elaboration of a system description of manuscript books and intellectualization of the information search in automatized systems]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine], Is. 1, pp. 189–200. [In Ukrainian].

12. Dubrovina, L. A., Kostenko, L. Y., Pavlusha, T. P. (1996). Knyzhkova spadshchyna Ukrainy: elektronna entsyklopediia [Book heritage of Ukraine: digital encyclopedia]. In *Natsionalna arkhivna informatsiina systema “Arkhivna ta rukopysna Ukrainika” i kompiuteryzatsiia arkhivnoi spravy v Ukraini* [National archival information system “Archival and manuscript Ukrainian” and computerization of archival affairs in Ukraine], Is. 1, pp. 181–188. Kyiv. [In Ukrainian].

13. Zatoka, L. P., Omelchenko, M. M., Poluliakh, Yu. Ya. (1996). Otsinka stanu paperu arkhivnykh dokumentiv ta prohnozuvannia mozhyvoho terminu yikh ekspluatatsii [Evaluation of the state of archival documents paper and prediction of possible term of their usage]. In *Aktualni problemy rozvytku arkhivnoi spravy v Ukraini: tezy dopovidei ta povidomlen naukovoї konferentsii* [Current issues of the development of archival affairs in Ukraine: proceedings of a scientific conference] (March 15–16, 1995) (pp. 160–163). Kyiv. [In Ukrainian].

14. Zvit nukovo-doslidnoi roboty TsNB AN Ukrainy za 1995 rik [Report on research and development work of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of Ukraine for 1995] (Inventory 1, Unit 2766). Archives of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

15. Zvity nukovo-doslidnoi roboty NBUV za 1994–1996 rr. [Reports on the research and development work of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine for 1994–1996] (Inventory 1, Units 2697, 2766, 2839). Archives of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

16. Ivanova, O. A. (2001). Baza danykh “Kodeks” rukopysnoi knyhy XVI st. [“Codex” database of the 16th century manuscript books]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Proceedings of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 6, pp. 289–294. [In Ukrainian].

17. Burim, D., Mavrin, O., Fedoruk, Ya. (Comps.). (2011). *Instytut ukrainskoi arkhohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy (1991–2011)* [M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine (1991–2011)]. Kyiv: Ukrainnyi pysmennyk. [In Ukrainian].

18. Korniienko, A. P., Patoka, V. V. (1995). Suchasnyi stan i problemy rozvytku ukrainskoi natsionalnoi bibliohrafiï [Modern state and issues of the development of Ukrainian national bibliography]. In *Natsionalna bibliohrafiïa v Ukraini: stan i perspektivy rozvytku: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* [National bibliography in Ukraine: state and perspectives of development: Proceedings of International scientific conference] (Kyiv, April 12–14, 1994) (pp. 10–11, 13–15). Kyiv. [In Ukrainian].

19. Matiash, I. Kontseptsiiïa stvorennia ta funktsionuvannia natsionalnogo reiestru “Arkhivna ukrainika” [Concept of creation and functioning of the national register “Archival Ukrainianica”]. Retrieved from <http://www.archives.gov.ua/Archives/Oglyady/Koncepciya.pdf>. [In Ukrainian].

20. Natsionalna arkhivna informatsiina systema “Arkhivna ta rukopysna ukrainika” (1991–1996) [National archival information system “Archival and manuscript Ukrainianica”]. Retrieved from <http://www.archives.gov.ua/International/BranchProgs/Programa.php>. [In Ukrainian].

21. *Natsionalna arkhivna informatsiina systema “Arkhivna ta rukopysna ukrainika”* [National archival information system “Archival and manuscript Ukrainianica”]: Is. 1. *Informatyzatsiïa arkhivnoi spravy v Ukraini: suchasnyi stan ta perspektivy rozvytku: zbirnyk naukovykh prats* [Informatization of archival affairs in Ukraine: modern state and development perspectives: collection of scientific works]. (1996). Kyiv. [In Ukrainian].

22. Novikova, H., Frolov, A., Cherhinets, V., Yakushko, B. (1996). *Zabezpecheniia fizychnoho zberezheniia dokumentnykh fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho NANU: instruksiiïa* [Insuring physical preservation of document fonds of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine of the NAS of Ukraine: manual]. Kyiv. [In Ukrainian].

23. Omelchenko, M. M., Zatoka, L. P., Poluliakh, Yu. Ya. (1995). Vychennia vlastyvostei paperu dokumentiv [Study of document paper properties]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], Nos. 1–3, pp. 107–109. [In Ukrainian].

24. Omelchenko, M. M. (1995). Fizychni, fizyko-mekhanichni ta khimichni doslidzhennia restavratsiinykh materialiv [Physical, physical-mechanical and chemical studies of restoration materials]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], Nos. 1–3, pp. 109–111. [In Ukrainian].

25. Omelchuk, V. (1995). Natsionalna bibliohrafiia Ukrainy: tendentsii rozvytku, problemy rozrobky [National bibliography of Ukraine: development tendencies, elaboration issues]. In *Bibliotechnyi visnyk* [Library herald], No. 5, pp. 1–13. Kyiv. [In Ukrainian].

26. Omelchuk, V. Iu. (2000). Natsionalna bibliografiia Ukrainy [National bibliography of Ukraine]. In *Biblioteki natsionalnykh akademii nauk: problemy funkcionovaniia, tendentsii rozvytku* [Libraries of national academies of sciences: functioning issues, development tendencies] (pp. 186–195). Kyiv. [In Russian].

27. Popyk, V. (2015). Kontseptualni zasady rozbudovy fundamentalnoi natsionalnoi elektronnoi biblioteky “Ukrainika” [Conceptual principles of establishment of the “Ukrainica” fundamental national digital library]. In *Bibliotechnyi visnyk* [Library herald], No. 2, pp. 3–9. Kyiv. [In Ukrainian].

28. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro poriadok formuvannia ta realizatsii derzhavnykh, haluzevykh (bahatohaluzevykh), rehionalnykh naukovo-tekhnichnykh prohram, naukovo-tekhnichnykh chastyn investytsiinykh, sotsialnykh ta inshykh prohram [On approval of the Terms of the order of the formation and implementation of state, branch (multi-branch), regional scientific technical programs, scientific technical parts of investment, social and other programs. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0123-94>. [In Ukrainian].

Dubrovina Liubov Andriivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

On the origins of the concepts of Ukrainica information resources: inter-institutional projects and state programs in the area of archival science, archeography and bibliography of the 90s of the 20th century.

The article is devoted to the history of the creation of the concept of archival, manuscript and bibliographic Ukrainica, developed by academic scientists and archivists in the 90s of the 20th century. The author provides the main provisions of the concept aimed at preserving, describing and providing intellectual access to the national archival, manuscript and book heritage, the creation of electronic resources of the national archaeographic and bibliographic registry, the participants in state programs and projects, the main directions and results of the programs in 1993–1996, organizational events. Attention is paid to the methodological development of integrated approaches to general issues of the source database of the Ukrainian documentary archival, manuscript and book heritage. The creation of a new information infrastructure of Ukraine, which includes archives, libraries and museums as institutes of a documentary historical and cultural heritage and their information resource in scientific and cultural circulation, is marked.

Key words: “Ukrainica” projects, manuscript and book heritage, archives, libraries, information resources of archives, national bibliography of Ukraine.

Дубровина Любовь Андреевна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

К истокам концепций информационных ресурсов украиники: межведомственные проекты и государственные программы в области архивоведения, археографии и библиографии 90-х годов XX ст.

Статья посвящена истории создания концепции архивной, рукописной и библиографической украиники, разработанной академическими учеными и архивистами в 90-х годах XX в. Раскрываются основные положения концепции, направленные на сохранность, описание и предоставление интеллектуального доступа к национальному архивному, рукописному и книжному наследию, создание электронных ресурсов национальных археографического и библиографического реестров. Представлены участники государственных программ и проектов, основные направления и результаты выполнения программ в 1993–1996 гг., организационные мероприятия. Обращено внимание на методологические разработки интегрированных подходов к общим вопросам источниковой базы украинского документального архивного, рукописного и книжного наследия. Отмечается создание новой информационной инфраструктуры Украины, которая включает в научный и культурный оборот архивы, библиотеки и музеи как институты документального историко-культурного наследия и их информационный ресурс.

Ключевые слова: проекты «украиники», рукописное и книжное наследие, архивы, библиотеки, информационные ресурсы архивов, национальная библиография Украины.

*Надія Андріївна Шип,
доктор історичних наук
Київський національний
торговельно-економічний університет*

УКРАЇНСЬКИЙ МОДУС СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА

До 200-річчя від дня народження Миколи Костомарова

«Ми не ставимо іконостасів,
а стараємось пізнати живих людей
з їх сильними і слабими сторонами»

М. Грушевський

Запропонований історіографічний огляд українського модусу слов'янофільства як історіософського феномену. Розглядається українофільство, що ідентифікується з українським національно-патріотичним рухом XIX ст.; з'ясовуються його витоки, подібність і відмінність від російського слов'янофільства, визначається роль Миколи Костомарова у процесі національної та цивілізаційної ідентичності українців, його прагнення утвердити офіційний статус малоруського наріччя (української мови).

Ключові слова: слов'янофільство, українофільство, слов'янство, асиміляція, великоруси, малоруси, наріччя, мовна політика, українська мова, Костомаров.

Слов'янофільство є складним історико-філософським феноменом, який, з одного боку, виглядає як сукупність різних ідей і прагнень, з іншого, – як нова літературна течія та потужний струмінь суспільно-політичної, філософської і теологічної думки в Росії, що отримало цю назву на початку 40-х років XIX ст. Майже до початку 70-х років воно зазнавало трансформацій під впливом суспільно-історичних чинників і мало особливості у відповідних теоріях інших національностей слов'янського світу: українців, чехів, поляків тощо. Воно не сформувалося в органічне вчення, а мало лише ідеологів та їхніх прихильників, погляди яких з деяких питань могли розходитися. Провідниками слов'янофільства виступали О. Хом'яков, І. Киреевський, К. Аксаков, ідеї яких модифікували й поглиблювали одnodумці та послідовники. В той період їхні філософські, теологічні, політичні концепції сприймалися неоднозначно і викликали наукову полеміку, яка часом загострювалася до звинувачення українофілів у сепаратизмі. Актуальність цієї проблеми полягає не лише в теоретичному, але й у практичному сенсі в зв'язку з поглибленням дезінтеграційних процесів

на теренах колишнього СРСР. Крім того, в умовах глобалізації, яка охоплює не лише економіку, а й духовно-культурну сферу, слов'янські народи прагнуть зберегти свою культурно-національну ідентичність. У такому аспекті ідея слов'янської взаємності набуває нового змісту. Разом з тим, загострення російсько-українських відносин з 2014 р., що призвело до порушення територіальної цілісності України, надає привід вбачати в цьому прихований відгомін слов'янофільської доктрини, яка в останній чверті XIX ст. із суто теоретичної, з благими намірами, перетворилася на підґрунтя зовнішньополітичних амбіцій Російського самодержавства. *Тому вивчення проблеми слов'янофільства та його різновидів, зокрема українофільства, є вимогою часу.* Її актуальність зумовлює мету даного дискурсу: проаналізувати український модус слов'янофільства (лат. *modus* – міра, спосіб, образ – властивість предмета, притаманна йому в деяких станах), простежити взаємозв'язок мовного питання й українофільства, висвітлити публіцистичні виступи в періодичній пресі Миколи Костомарова з питань національної ідентичності українців та їхнього права на самостійний культурно-історичний розвиток, зокрема навчання рідною мовою.

Історіографія слов'янофільства за предметами та часом досліджень досить різноманітна, менш презентабельна з українофільства. Теоретичні конструкції слов'янофілів піддавалися критичному аналізу з різною активністю: дореволюційна історіографія, яка складається не лише з монографій, а й з безлічі журнальних статей; спад наукового інтересу в радянський час до 70-х років XX ст.; згодом поява праць російських істориків і філософів, досліджень українських авторів з питань культурно-національного руху XIX ст., його окремих діячів. Зосередимося на дослідженнях, які дають підстави для розуміння українського модусу слов'янофільства.

Слов'янофільські ідеї знаходили своїх adeptів серед невеликого кола української інтелігенції, яка діяла на ниві культурно-національного відродження. Московські слов'янофіли виявляли до них інтерес, зокрема до М. Максимовича, М. Костомарова, чие ім'я належить і російській культурі, Т. Шевченка. Названі особистості мали ідейно-духовний зв'язок зі слов'янофільським ученням у його загальних рисах [1, с. 119]. Російський дослідник Ю. Янковський підкреслює суперечливість слов'янофільського вчення. На його думку, вихваляння Росії «на практиці призводило до посилення національно-визвольного руху підлеглих народів: поляки хочуть бути поляками, малоросіяни малоросіянами» [1, с. 123]. Про слов'янофільство та його різновиди є публікація автора даної статті, де розглядається українофільство, русофільство, панславизм, полонофільство [2]. Своєрідно тлумачить слов'янофільство як явище російської світської релігійної думки середини XIX ст. О. Д. Каплін. У його дослідженні є сюжети, що стосуються України, зокрема характеристика одним з ідеологів слов'янофільства

І. Аксаковим суспільно-політичного життя, побуту, культури мешканців Слобожанщини; перебування Ю. Ф. Самаріна на посаді правителя канцелярії Київського, волинського і подільського генерал-губернатора, який у слов'янофільському дусі трактував історію України [3, с. 295]. Українофільська тематика порушується в дослідженнях І. Дзюби, присвячених Тарасові Шевченку. У них аналізуються теоретичні засади українофільства, з'ясовуються конкретно-історичні умови формування українського дуалізму в культурно-національному розумінні [4]. Великою науковою увагою гуманітаріїв наділений Микола Костомаров. Зокрема Ю. Пінчук зазначає вплив бікультурного простору на його історіософські погляди, які знайшли відбиток у програмних документах кирило-мефодіївців і подальшій науковій та публіцистичній діяльності [5]. Світоглядно-цивілізаційні орієнтири М. Костомарова є предметом дослідження І. Куцого. На основі наукового аналізу його історичних, фольклорно-етнографічних творів автор здійснив термінологічне тлумачення і з'ясував співвідношення понять: Слов'янщина, слов'янський світ, східнослов'янський світ, руська сім'я. Зокрема, Руський світ і Слов'янщина співвідносяться як окреме до загального; руський і слов'янський – як такі, що взаємно доповнюються [6, с. 7]. І. Кудий визначає українофільство як суспільно-ліберальний рух української інтелігенції на теренах Російської та Австро-Угорської імперій у середині XIX ст., які прагнули до збереження і розвитку своєї мови, літератури, культурних особливостей. До ранніх українофілів належали і малоруси, і великоруси, і навіть поляки [7]. Відомий дослідник проблем націоналізму О. Міллер розглядає українофільство у контексті українського питання в Російській імперії (XIX ст.). Автор висвітлює діяльність українофілів, характер дискусії стосовно інституціоналізації української мови та обмежувальних дій щодо цього з боку царської влади. Певною мірою О. Міллер намагається коректно нівелювати жорстку реакцію уряду на дії українофілів ухваленням валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р.). Автор надає великої уваги лексикографічному аналізу вживаних термінів: руський, російський, малорус, малорос, південнорос, русин, що сприяє адекватному сприйняттю матеріалу, оскільки науковий апарат тоді ще перебував на стадії становлення. Він вважає невиправданим вживання в ретроспективному плані назви «Україна», оскільки у XIX ст. вона не відповідала політичним, етнографічним та географічним реаліям. Разом з тим, у тексті монографії О. Міллер вживає паралельно терміни «Малоросія», «Україна» та похідні від них, якщо не йдеться про автентичні висловлювання [8, с. 43–55]¹.

¹ М. Грушевський, аналізуючи публіцистичні твори М. Костомарова, зауважував, що його термінологію «Малороссия», «Южная Россия» та інші він у своїх перекладах замінював на сучасну // Грушевський М. Твори : у 50 т. Т. 10. Кн.1. Серія історичні студії та розвідки (1924 – 1930). – Львів : Світ, 2015. – С. 293.

Тенденційний погляд на українофільство відображений у виданні кивського Клубу російських націоналістів під назвою «Происхождение и сущность украинофильства». Автор корелює зародження українофільства з діями польської діаспори на території Київської, Волинської та Подільської губерній, приєднаних до Росії наприкінці XVIII ст. Саме тут, – зазначає він, утвердився польський напрям освіти, репрезентований Базилянським шестикласним училищем, де навчалися діти дрібнопоміщицького дворянства Київської губернії. Поступово витискувалось із масової свідомості сприйняття Київщини часткою Малої Росії. Натомість її стали називати Україною, що польською і російською мовами означає «пограниччя», тобто пограниччя Польської держави, якої тоді вже не існувало. Автор звинувачує діячів українського національного руху, які прагнули утвердити статус української мови з польськими запозиченнями заради відмінності від російської [9, с. 23–25, 45–47]. Як бачимо, українофільство інтерпретується по-різному, що відбиває певні суспільно-політичні погляди авторів, рівень їх компетентності, характер використаних джерел і загальний стан розвитку науки того часу, коли здійснювалися дослідження.

Використовуючи науковий доробок попередників, документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, полемічні писання М. Костомарова, визначаємо предметом даного дослідження ще недостатньо виокремлений аспект його наполегливої науково-публіцистичної діяльності, спрямованої на утвердження суспільного статусу української мови (малоросійського наріччя – тогочасною термінологією) як важливого фактора національної ідентичності українців¹. Методологічне підґрунтя складають принципи історизму, конкретності, діалектичної логіки, політичної індиферентності. Беручи до уваги неузгодженість у застосуванні й інтерпретації тогочасної термінології, обираємо принцип відтворення матеріалу автентичною лексикою із збереженням правопису (південноруський, південно-руський тощо), аби передати дух епохи і складність проблеми. На важливості врахування варіативності понятійного апарату при розгляді питання слов'янофільства/українофільства наголошує І. Дзюба, сентенцію якого, переформулюємо, варто процитувати цілком, оскільки те, що сказано про слов'янофільство Т. Шевченка, можна віднести до деяких інших діячів українського культурного відродження, у т. ч. М. Костомарова. «Уявлення про Шевченкове слов'янофільство, – за-

---

¹ В історії України виділяють базові колективні ідентичності: регіональний рівень, національний, цивілізаційний і макрорегіональний. Українську ідентичність трактують також як слов'янську, східнослов'янську, православу, євразійську, візантійську, центром якої є Україна, а не Росія. Див.: Куций І.П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 122.

значає І. Дзюба, – великою мірою впливало з недостатнього розмежування таких більш або менш взаємопов’язаних явищ, як слов’янське відродження – і панславізм, слов’янофільство, русофільство, українофільство тощо, взагалі з недостатньої віддиференційованості різних течій, відтінків думки, сучасних сил, що творили слов’янське відродження, були до нього причетні або й пропагували якісь альтернативні шляхи» [4, с. 83].

Українофільство як модус або різновид слов’янофільства в історичній літературі не має усталеного визначення, як і його хронологічні межі. Приміром, в «Енциклопедії історії України» відсутня стаття «українофільство», а трактується воно в статті «народолюбство» як синонім [10, с. 199–201]. На нашу думку, ці поняття мають лише часткову подібність, оскільки народолюбство позбавлене національної ознаки, тоді як існує *українофільство*, *полонофільство*, *русофільство*, *слов’янофільство* тощо. Інша справа, якщо воно вживалося М. Драгомановим, В. Антоновичем та іншими з прикметником українське, малоросійське народолюбство. Українофілами, народолюбцями називали опозиційно налаштовану щодо самодержавної влади інтелігенцію, яка виявляла патріотичні почуття до України, українського народу, була носієм національної ідеї. Частина з них поділяла слов’янофільські ідеї духовно-православної єдності слов’ян. За М. Костомаровим, «українофільство», що отримало таку назву у 70-х роках, означало «прагнення деяких малорусів писати на своєму рідному нарідчї, і, разом з тим, вивчати багату скарбницю народної поезії» [29, с. 319]. У даній статті українофільство означає культурницьку течію в суспільно-політичному русі 40–80-х років XIX ст. на території підросійської України, представники якої відрізнялися поміркованістю поглядів, виступали проти утисків української мови, культури. Це політично незаангажовані історики, фольклористи, етнографи, письменники, композитори, які виявляли справжній інтерес до слов’янського світу. Їхні погляди не були чітко сформульованими, отже термін мав ознаки полісемантичності й набув амбівалентного застосування [5, с. 364–365]. До них належать П. Куліш, Т. Шевченко, П. Чубинський, М. Лисенко та інші, які не займалися теоретичними питаннями, а співчували ідеї слов’янської взаємності, підтримували контакти з деякими слов’янофільськими лідерами, перекладали їхні твори тощо. Осібно ставимо Миколу Костомарова, який у теоретичному плані в межах історико-етнографічних, фольклористичних досліджень, у полемічних статтях послідовно боровся з антагоністами українського національного руху, які образливо називали його сепаратистом, українофілом.

У зв’язку з цим є потреба з’ясувати суть і контекст, в якому вживався цей термін, бо часом у нього вкладався не лише культурницький, але й політичний зміст, від чого залежить умовне чи пряме віднесення тих або інших осіб до слов’янофілів/українофілів. Від звичайної любові

до українства дехто розвивав політичну ідею федерації або незалежності України. Українофілами вважалися також польські мешканці України, письменники т. зв. «української школи», які писали українською мовою; українофілами називали діячів 1860–1880-х років (період – українофільським), які опікувалися народною освітою, створювали громади, засновували недільні школи, видавали український альманах «Основа» (січень 1861 – жовтень 1862) та ін. Приміром, професор Київської духовної академії М. І. Петров українську літературу XIX ст. вважав українофільською або літературою в дусі слов'янського відродження. (До речі, називав українською, а не малоросійською літературою). Перше з них – занадто вузьке, друге – широкіше, – зазначав він. Ближче, на його думку, пасує назва панславізму або слов'янофільства, яке з'явилося на півночі та півдні Росії і складалося із «прагнення віднайти своєрідні народні начала російського життя, але викривлені пізнішими нашаруваннями». «Суттєва відмінність українського слов'янофільства або панславізму від московського полягає в тому окремому пункті, що українофіли вважали малоросів особливим плем'ям серед інших племен слов'янського світу, зі своєю особливою мовою і культурою, які мають право на подальший розвиток, чого не припускала більшість слов'янофілів» [11, с. 233–234]. На нашу думку, М. І. Петров підкреслив суттєву відмінність північного слов'янофільства від південного (українського). Представником українського слов'янофільства вчений називає М. І. Костомарова, якому, за його словами, не подобались «у працях К. С. Аксакова ідеалізація старовини і виключність московського патріотизму», тому його погляди вважає слов'яноукраїнофільськими [11, с. 241, 243]. До них М. І. Петров також зараховує О. О. Навроцького, П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка. Відчувається пріоритетність М. І. Костомарова як історика, громадсько-політичного діяча, письменника і публіциста. Решта названих і не названих у даному контексті частково поділяли слов'янофільські ідеї, були знайомі зі слов'янофілами, перекладали поезію тощо, тобто мали певну співзвучність з їхнім вченням у загальних рисах, однак не ідентичну.

Микола Костомаров (1817–1885), 200-річчя від дня народження якого відзначає наукова громадськість України, посідає почесне місце серед діячів українського культурно-національного руху XIX ст. як один із провідників українського слов'янофільства. Паростки українського народолюбства у студента М. Костомарова визрівали в Харківському університеті, де діяв гурток поетів-романтиків, заснований філологом-славістом І. І. Срезневським та А. Л. Метлинським, члени якого плекали ідею відродження української мови та літератури. Вже тоді його цікавило народознавство як відгалуження історії. Юнак ставив перед собою питання: чому в історичних творах пишуть про державних діячів, закони, установи

і нічого про народ, його духовне життя? І ніби виправленню цієї несправедливої, на його думку, ситуації в історіографії він присвятив свою подальшу наукову, педагогічну, публіцистичну діяльність. У другій книжці історико-етнографічного альманаху «Молодик» М. Костомаров (під псевдонімом Ієремія Галка) опублікував твори Т. Шевченка, Г. Квітки, М. Петренка та ін. Третя книжка «Молодика», укладена М. Костомаровим і В. Каразіним, мала науковий характер, у т. ч. містила документи з історії України, освіти, етнографії, літератури. У статті, вміщеній у ньому під назвою «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке», молодий учений зазначав: «Мова, що її звичайно називають українською (малоруською), а якою говорять у південно-західних губерніях Росії та Галицьким королівстві, це не наріччя московської (руської) мови, що виробилася в останні часі; мова (українська мова) була здавна й тепер є як наріччя слов'янського коріння, що займає щодо своєї граматичної і лексичної будови середню між східними й західними наріччями величезного слов'янського племені, наріччя правильне, багате, гармонійне та здатне до розвитку літературної освіти» [12, с. 12]. М. Костомаров відповідає скептикам, які сумніваються у доцільності писати малоросійською мовою: це не примха, а «потреба часу, тому що походить з того начала, яке оживляє теперішнє суспільство» [13, с. 41, 43]. Наведені висловлювання стали домінуючими в його полеміці з опонентами. (Зрозуміло, чому цей збірник критикував гонитель українства В. Белінський). У статті «Воспоминание о двух малярах» М. Костомаров підкреслює: «Лише легковажне ковзання поверхнею політичних подій може знаходити єдино державний зв'язок між цими народами (малорусами й великорусами. – *Н. Ш.*), дивитись на Малоросію не більше як на країну, приєднану до Російської імперії» [14, с. 91]. На основі вивчення історії та етнографії варто усвідомити, що «російський народ має розумітися в сенсі двох народностей; між цими народностями лежить кровний, глибокий, нерозривний зв'язок, який ніколи не допустить їх до порушення політичної та суспільної єдності ... Ні Великоруси без Малорусів, ні останні без перших не можуть здійснювати свого розвитку. Одні одному необхідні; одна народність доповнює іншу» [14, с. 91]. Ці ідеї про спорідненість і відмінність українців і росіян глибше розкриті в статті «Две русские народности» і становили наукове кредо історика М. Костомарова. Вже тоді, в харківський період діяльності, він заклавав власну ідейну програму українофільства, виконанню якої залишався вірним упродовж усього життя.

Шлях М. Костомарова як історика, фольклориста й етнографа був непростим. Аналізуючи його етнографічні студії, М. Грушевський зауважив, що для південних слов'ян та для українців, білорусів етнографічні інтереси становили підвалини національного життя. Більше того,

етнографія була «многоважним імпульсом національного, соціального і політичного життя, ... дуже важною сторінкою нашої історії, в повнім значінні слова» [15, с. 377, 379]. Крім того, вчений наголошував, зокрема, на ролі народної пісні у формуванні соціально-політичного світогляду народних мас. Етнографію М. Грушевський визначав не суто літературною дисципліною чи історією народознавства, а однією з «основних частин соціальної і політичної історії, історії національної й соціальної самосвідомості і визвольної боротьби» [15, с. 378].

Захоплення фольклорно-етнографічною тематикою привело М. Костомарова на шлях наукового дослідження історичних коренів східнослов'янських народів, показу їхньої спорідненості й обстоювання самобутності українського етносу, його мови. Взятися за фольклорну тематику для написання другої дисертації він вирішив після невдачі із захистом дисертації про церковну унію, яка була конфіскована і, за наказом влади, знищена у 1841 р. Займаючись пошуком і обробкою фольклорного матеріалу, він спирався на допомогу І. Срезневського, опрацював слов'янські фольклорні збірки В. Караджича, Я. Коллара тощо. Уже в цій, написаній за короткий термін (захищена у 1844 р. на ступінь магістра історії) дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» простежується власна позиція молодого вченого стосовно окремішності малоруської і великоруської народностей, висловлена ним у Передмові, згодом розвинута в статтях «Мысли о федеративном начале в Древней Руси», вищезгаданих «Две русские народности» та ін. За всіх позитивів і недоліків, на які вказували рецензенти (І. Срезневський, В. Белінський), етнографічні студії М. Костомарова несли в собі глибокий зміст, який вказував на історичне, фольклорно-етнографічне, релігійне розходження західноєвропейського і східнослов'янського історичних типів. Хоч з методологічного і методичного боку, зауважував М. Грушевський, етнографічні писання М. Костомарова ще не відповідали високому рівню, але «відіграли велику роль в революційній історії етнографії» [15, с. 379, 385–386].

Етнографічні студії М. Костомарова не залишалися поза увагою української громадськості та склали своєрідне підґрунтя для створення в Києві таємного Кирило-Мефодіївського товариства (1846 р.). Воно ставило за мету шляхом просвітництва, пропаганди євангельських заповідей досягти соціальних змін, об'єднати в єдину сім'ю пригноблені слов'янські народи. Загальновідомо, що його засновниками були М. Костомаров, М. Гулак та В. Білозерський, членами О. Маркович, О. Навроцький, Д. Пильчиков та ін. Близьким до товариства вважається Т. Шевченко, хоч юридично його членство в ньому не доведено. Програмний документ товариства «Книги(а) буття українського народу» (у жандармських паперах називався «Закон Божий»), який виявився плодом колективної твор-

чості братчиків за редакцією М. Костомарова, має всі ознаки політичного трактату. У ньому відображені принципи звичаєвого права і християнських чеснот, слов'янофільства, українофільства, панславізму, месіанства у різних теперішніх визначеннях. Братчики вважали: Україна серед інших слов'янських країн найбільше зберегла дух слов'янства. «І встане Україна зі своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина... Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиждушии, той бисть во главу» [16, с. 169]. Іноді братчиків поприкають месіанізмом. Але треба розрізняти месіанізм народу, який має свою державу (російський), та месіанізм поневолених народів, чим і виправдовувалась ідея месіанізму кирило-мефодіївцями. Україноцентризм, насамперед, мав внутрішню спрямованість: гармонізацію суспільних відносин, збереження народних традицій, тобто місію українців вони вбачали у наданні прикладу всім пригнобленим слов'янам як упорядковувати власне життя. Цим україноцентризм відрізняється від польського месіанізму ХІХ ст., заснованого на ідеї відновлення Речі Посполитої [17, с. 21–22]. В. Доманицький вважав, що кирило-мефодіївці передбачали зложити не федерацію, а коммонвелт (співдружність) [18, с. 86]. Таким чином, сформульована у Програмі товариства українська ідея корелюється з ідеями «Товариства з'єднаних слов'ян» (20-ті роки ХІХ ст.) Як зазначалося вище, ідея слов'янського братерства захоплювала М. Костомарова здавна, тепер вона присутня в Програмі Кирило-Мефодіївського товариства, де йдеться про слов'янську взаємність, Слов'янщину й Україну. Викриття товариства і жандармська розправа над його членами навесні 1847 р. перевернули особисті долі М. Костомарова (ув'язнений на рік у Петропавловській фортеці, потім засланий до м. Саратов, амністований у 1855 р.) і Т. Шевченка (Петропавловська фортеця, заслання до Оренбурга, звідти в Орську фортецю із забороною писати і малювати) та знівелювали форму боротьби інтелігенції за національні права і державну самостійність України.

З 1859 р. М. Костомаров – у Петербурзі, де розгорнув наукову, видавничу, науково-публіцистичну діяльність, доносячи читацькій публіці історичні, етнографічні, мовознавчі відомості про українців, їхні національні права і прагнення. Політико-ідеологічна ситуація в Росії на той час характеризувалася невизначеністю. Не деталізуючи російського націоналістичного дискурсу щодо перетворення імперії на національну державу, зауважимо, що на той період залишалася розпливчатим поняття руськості, меж руської нації. Можливо, руськість передбачала етнічну і культурну спільність, але і вона трактувалася неоднозначно. У випадку з українською територією стикалися непримиренні позиції польського і руського розуміння «ідеальної Вітчизни». Перші такою називали землі в

межах 1772 р. (до трьох поділів Речі Посполитої), куди входили теперішня Білорусь і частина України. Другі вважали населення цих земель частиною великої російської нації, яка об'єднувала б Велику, Малу, Білу і Червону Русь як спадкоємицю Київської Русі. Такий розподіл відбивався навіть у назвах: поляки називали Правобережжя України, що відійшло до Російської імперії внаслідок II (1793 р.) і III (1795 р.) поділів Речі Посполитої, своїми східними окраїнами (*kresy wschodnie*), росіяни – Південно-Західним краєм (Київська, Волинська і Подільська губернії), а всю територію сучасної України – Південною Руссю. Пращурів сучасних українців (так само, як і білорусів) у XIX ст. не вважали інородцями. Вони не піддавалися дискримінації, могли посідати державні посади, і на початкових стадіях українські мовознавці в своїх лінгвістичних вправах не відчували перешкод стосовно доведення відмінності своєї мови від загальноросійської [8, с. 46]. Так, у 1857 та 1861 рр. в С.-Петербурзі видана «Грамматка» П. Куліша, в 1860 р. у Києві – «Домашня Наука. Початки» К. Шейковського. У 1861 р. вийшли друком: Т. Шевченко. Букварь южно-русский (С.-Петербург); М. Гацук (Гатцук); Українська абетка (Москва); І. Деркач. Українська Грамматка (Москва) та ін. [25, с. 67, 71].

Активізація наукової і просвітницької діяльності українофілів пов'язана зі скасуванням кріпосної залежності селян у Російській імперії (1861 р.). Тодішня прогресивна інтелігенція вважала за обов'язок, за висловом М. Драгоманова, так би мовити, віддати борг трудящому люду: в Україні відкривалися недільні школи з українською мовою викладання, видавалися науково-популярні книжки для народу тощо. Заснований у Петербурзі В. Білозерським перший український літературно-науковий вісник «Основа», в редакції якого брали участь П. Куліш, О. Кістяківський, М. Костомаров, став своєрідною трибуною оприлюднення їхніх національно-патріотичних, себто українофільських, поглядів. Зокрема історик, письменник, публіцист, археограф, фольклорист і етнограф М. Костомаров опублікував понад п'ятдесят статей у тогочасній періодиці: «Основа», «Вестник Европы», «День», «Московские ведомости», «Русская Беседа», «Русская мысль», «Киевская старина», «Киевский телеграф», «Москвитянин», «Современник», «Отечественные записки» тощо, які спричинили широку полеміку з науковцями, викликали наклепи й образи на його адресу, звинувачення в українофільстві та сепаратизмі. Особливо дискусії розгорнулися з приводу його публікацій «Мысли о федеративном начале в Древней Руси», «Две русские народности», «Мысли южнорусса о преподавании на южнорусском языке», «О преподавании на народном языке в Южной Руси» та ін. [19, с. 352–357]. В історії Руського народу, – писав історик, – поєднувалися цілість землі й роздільність частин зі своєрідним життям у кожній. Руська держава формувалася дво-

ма шляхами: складання всієї Руської Землі в єдиноподібне тіло та утворення політичних спільнот, які, зберігаючи свою самобутність, не втрачали б зв'язку і єдності [20, с. 121]. Усі домашні, релігійні, громадські звичаї за подібністю начал повинні підтримувати усвідомлення єдності Русько-Слов'янського племені [20, с. 139]. «Не дивлячись на відмінність руських наріч, між ними існувало завжди стільки подібності, скільки потрібно було, щоб кожен народець, що розмовляв тим чи іншим руським наріччям, бачив в іншому одноплемінному, сусідньому народці споріднене собі порівняно з іншими народностями» [20, с. 139]. Однак усе, що об'єднувало Землі між собою, не могло забезпечити повної єдності і заглушити прагнення жити незалежно одна від одної. Природа, історичні обставини вели до самобутності Земель з тим, щоб між ними підтримувався зв'язок. «Так Русь прагнула федерації, і федерація була формою, в яку вона починала удягатися. Вся історія Русі удільного періоду, – підкреслював учений, – є поступовий розвиток федеративного начала, але разом з тим і боротьби його з началом єдиноподібності» [20, с. 158]. Як бачимо, це було розкриттям ідеї слов'янської федерації із збереженням своїх особливостей і громадянських свобод, зафіксованою в програмних документах кирило-мефодіївців. Деякі дослідники звинувачували М. Костомарова у нібито намаганні об'єднати слов'ян під скіпетром російського царя. Відомий костюмаровознавець Ю. Пінчук відкидає їх, вважаючи таку версію вигадкою царських чиновників, аби надати Програмі непривабливого характеру для слов'янських народів [5, с. 174–175, 177]. Він констатує, що слов'янофільські погляди вченого зазнали історичних трансформацій від ідеї слов'янської федерації на основі християнських постулатів (часів кирило-мефодіївського братства) до мовно-культурного зближення та критичного ставлення до ідеї культурно-історичної унікальності Росії [5, с. 364]. У статті «Две русские народности» вчений доводив, що крім відомої руської народності з'являється друга, яка претендує «на рівні громадянські права в галузі слова і думки» [21, с. 33]. Характеризуючи їх, він зазначає: «плем'я південно-руське мало відмінним своїм характером перевагу особистої свободи, великоруське – перевагу общинності». Внаслідок цього в перших формувався образ (модель) федеративного устрою, в других – єдиновладдя й міцної держави [21, с. 63]. Такі відмінності склалися під впливом історичних обставин, внутрішніх чинників, географічних умов тощо. Одночасно зазначав, що це дві гілки одного руського народу. Дана стаття викликала гостру полеміку у тогочасній пресі й пізніше сприймалася кожним на свій розсуд; окремі висловлювання про Московську державу та інші з появою нових джерел зазнали переосмислення, проте для свого часу ідеї М. Костомарова були новаторськими.

У зв'язку з дискусійністю деяких положень, варто навести ще кілька міркувань ученого про подібність і відмінність двох народностей. Він обережно висловлювався з приводу того, що південноруське плем'я своїми особливостями повинно справляти вплив «на наше общее образование» («Цей вплив повинен не руйнувати, а доповнювати й угамовувати те корінне начало великоруське, яке веде до згуртованості, до злиття, до суворой державної та общинної форми, що поглинає особистість, і прагнення практичної діяльності, що впадає у матеріальність, позбавлену поезії» [21, с. 77]. Південноруський елемент має давати нашому спільному життю одухотворююче начало. «Південноруське плем'я, в минулій історії, довело свою неспроможність до державницького життя. Воно по справедливості повинно було поступитися саме великоруському, пристати до нього, коли завданням загальної руської історії було створення держави. *Тепер держава сформувалась, змцілилась і природньо, що народність з іншим характером встане на шлях самобутнього розвитку і справлятиме вплив на великоруську*». *Маючи власні особливості, дві народності доповнюють одна одну* (виділення наше. – Н. Ш.) [21, с. 77]. Для порівняння спільностей і відмінностей М. Костомаров співставив південноруський народ з поляками, зазначивши, що він більше відрізняється мовою, але ближче, ніж до великоруського за «народними властивостями і засадами народного характеру»; немає протилежності ні у внутрішньому, ні в зовнішньому побуті. Але між ними є провалля, якого уникнути неможливо. «Поляки й Південноруси – це ніби дві близькі гілки, що розвинулись абсолютно протилежно: одні виховали в собі й утвердили начала панства, інші – мужицтва», інакше кажучи, один народ глибоко аристократичний, інший – глибоко демократичний [21, с. 78]. Але це не можна абсолютизувати. У південнорусів – хто піднімається над масою, втрачає свою народність (у давнину ставали Поляками, тепер Великоросіянами). З поляками інше: «значна частина польської шляхти є ніщо інше, як Південноруси, що переродились». Поляки намагаються зблизитися з нами. Кажуть – станьте поляками, ми хочемо вас, мужиків, зробити панами; за цим криється бажання придушити нас духовно, позбавити своєї мови, що яскраво простежується у Галичині [21, с. 79]. Учений зауважує, що можливо він помиляється, тож закликає до діалогу у висвітленні відмінностей двох руських народностей.

Згадана публікація М. Костомарова викликала критику московських патріотів, на що він відповів статтею «Правда москвичам о Руси». Зокрема, сентенцію анонімного критика про те, що Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Ростов існували раніше за Київ, історик назвав фантазією слов'янофіла. Учений (з гумором і сарказмом) припускає можливість такого висновку зі сказаного критиком на його адресу: сія басня вчить нас,

що «у Москві існують люди, які називають себе слов'янофілами, яких можна ще назвати слов'янолюбцями; але по-суті вони не такі, якими себе виставляють, вони хочуть виховувати у своєму народі ворожість проти іншого слов'янського народу, який і малочисельніший і слабший того народу, до якого вони самі належать; а з цією метою вони, ці так звані слов'янолюбці, спотворюють і перекручують перекази глибокої старовини, додають до розповідей літописців свої вигадки і тим показують, що не поважають істини» [22, арк. 12]. Усією писаниною критик прагнув заперечити тезу М. Костомарова про подвійну природу російської народності, а також довести власну точку зору: ніби майже вся Русь є наслідком новгородської колонізації; довільно виділяє особливості устрою північних і південних слов'ян, підкреслює винятковість північних слов'ян, яким здавна притаманна думка про політичну єдність, чого не було у південних... Вчений підсумовує: «Хіба не зрозуміло, що критик прагне використовувати науку засобом для підтримання сторонніх своїх переконань, які мають для нього сенс уже не в науці, а в сучасному житті? Чи це гідно того, хто береться за науку? ... Використовувати науку для сторонніх цілей! Це не гідно чесного вченого. Можна б вибачити, якби автор лише помилявся мимоволі; ні, він не помиляється мимоволі: він вигадує, він напускає туману» [22, арк. 13]. М. Костомаров захищає власну точку зору на походження імені «Русь». На його думку, наприкінці XI – на початку XII ст. воно означало, по-перше, Київську землю, по-друге, федерацію земель разом із Києвом, яка управлялася представниками одного князівського роду. Не міг Київ від Новгороду назватися Руссю. «...Якщо Польня прийняли ім'я Русь, то безпосередньо від тих пришельців, які прийшли, а не новгородців». І останні, до речі, його місцево втратили, а поляни зберегли [22, арк. 13]¹. Учений-історик вважав, що «Русь завжди була і тепер залишається родовим ім'ям для областей, які від Карпатських гір простягаються на північний захід до Дніпра і Двіни і навіть за Двіну. Була Русь Біла, Русь Червона, Русь Мала. Мешканці цих областей називалися Русини, латиною із цього слова утворилось Русени. Але це не має нічого спільного зі словом Росія нового винаходу» [23, арк. 3]. У даному випадку М. Костомаров спростовував думки певних польських кіл, опубліковані в ж. «Revue Contemporaine», спрямовані проти росіян, які б насмілилися заперечувати права Польщі на південно-західні руські землі.

М. Костомаров добре розумів, що одним із важливих компонентів визначення національної ідентичності є мова. Характеризуючи мову українців, пояснював її синтаксичні й фонетичні відмінності від загальноросій-

¹ Питання походження імені «Русь» у науковців дотепер викликає дискусії.

ської. Шляхом освіти народ має усвідомлювати свою людську і громадянську гідність. Історик закликав засудити зневажливе ставлення до українців, вселяти їм почуття самоповаги, припинити моральне насилля над ними [24, арк. 3, 6]. Він не лише теоретично обґрунтовував необхідність навчання рідною мовою, а й практично долучався до цієї справи, організовуючи збирання коштів на видання українських книжок для початкової школи. Спочатку редактор газети «Московские ведомости» М. Катков (літературний критик консервативно-охоронних поглядів) підтримував прагнення українофілів мати україномовну літературу для народу і публікував упродовж 1861 р. оголошення М. Костомарова для заохочення спонсорів у цій справі, та згодом почав ставитися «прохолодно» і називав українофільство небезпечним у політичному відношенні.

Навколотовне питання порушувалось і на сторінках слов'янофільської газети «День». Зокрема, В. І. Ламанський вважав недоцільним намагання українофілів перетворити наріччя на розвинуту мову, вбачаючи в цьому загрозу розколу руської народності й розділення Руської землі [8, с. 105]. Однак майстер полеміки М. Костомаров з притаманною йому енергією продовжував виборювати права малоросіян на освіту південноруською (українською) мовою. Вчений закладав підвалини для самоусвідомлення українців окремим народом. На його переконання, держава як необхідна зовнішня форма поєднання суспільства не повинна вивищувати один народ серед інших, а створювати атмосферу, яка не заважає вільному розвитку кожного з них. Жоден народ не захоче відокремитися від держави, яка його задовольняє. Вдаючись до історії, він нагадав, що після об'єднання Малоросії з Московією, незважаючи на певні відхилення, все ж «принцип визнання малоросійської народності залишався і визнавався» [26, арк. 4]. Пізніше, запозичуючи європейську ідею державної і народної єдності, яка, до речі, зазначив історик, уже визнана неспроможною, російська влада вважає, що підтримка південноруської народності є загрозою для державної єдності. Насправді південноруси довели своє розуміння зв'язку з великорусами і заслуговують на довіру з їхнього боку. Опікуючись виданням книжок для народу, М. Костомаров зробив закид на адресу заможних народолубців, які можуть одягнути вишиванку, вжити кілька українських слів, але не підтримати фінансово освітню справу [26, арк. 5].

Подібне звинувачення на адресу удаваних «українофілів» робив М. Грушевський. Коли великоруську мову проголосили спільною для росіян і українців, а російську літературу їхнім спільним доробком, з цим погодилась і «більшість малоросіян», – зазначав він. Ті, хто намагався боронити українське слово, наражалися на спротив не лише з боку влади, а й деяких земляків, які «так-сяк засвоїли собі панську великоруську культу-

ру і шкільно-літературну російську мову. . Коли буржуазні верстви України настільки підросли, що вважали можливим почати боротьбу за економічні інтереси України, вони не чіпали сього культурного питання, щоб не ускладняти своїх домагань боротьбою з національною політикою уряду, і старанно відмежовувалися від «українофільства» [15, с.357].

Мовне питання набирало ознак одного з елементів широкої націєтворчої програми, самоідентифікації українців. Відтак, ідея видання українських книг сприймалась як легальна діяльність, що мала далекоглядну пропагандистську перспективу. На загострення полеміки з цього питання зреагували громадівці, опублікувавши в «Современной летописи» (1862, ноябрь, № 46) «Отзыв из Киева» за підписом 21 особи, першими з яких стояли прізвища його укладачів В. Антоновича і П. Чубинського. Як повідомляє О. Міллер, стеження за т. зв. товариством «хлопоманів»¹ розпочалося приблизно за рік до видання валуєвського циркуляру. Припускається, що наклепницький матеріал III відділенню його імператорської величності канцелярії сповістили через високопосадовців польські поміщики, вважаючи небезпечною діяльність громадівців, де, крім інших, були двоє поляків-українофілів – В. Антонович і Т. Рильський (В. Антонович писав про засновників громади «ми, поляки-українці»). (Термін «хлопомани» польською означає селянин – *chlōp*, «громада» – теж запозичене у поляків) [8, с. 112–113]. Шеф жандармів кн. В. Долгоруков непокоївся не стільки друкуванням громадівцями малоросійських книжок, скільки ліберальними ідеями, які містились у них, а також контактами з нелегальними польськими студентськими організаціями – гмінами [8, с. 114]. У той час хлопоманів і українофілів не завжди чітко розрізняли. Дехто їх уважав двома українофільськими партіями, що діяли в межах Російської імперії – Польську і Російську. «Перша з них, власне українська, що надихалась віршами Богдана Залеського, Гощинського, Падури та інших польських поетів, які оспівували Україну, мріяли про республіку південноруських провінцій під гегемонією Польської Речі Посполитої...». Друга партія «мріяла про вільну Малоросію у вигляді республіки з гетьманом на чолі замість президента, в союзі з Росією і вільною Галіцією, на кшталт Північно-Американських Штатів» (ідея кирило-мефодіївської програми. – *Н. Ш.*) [27, с. 68]. Стає очевидним, що обидві т. зв. партії грали в «темну»,

¹ М. Драгоманов вважає появу «хлопоманів» наслідком полеміки М. Костомарова та інших з поляками, яка співчутливо сприймалась українською молоддю і частково польською. Тоді й утворився у поляків вислів «хлопомани» на означення їхніх прагнень збудити у народі самосвідомість і розуміння того, що ця територія визначається «не національністю поміщиків і землевласників, а селян, «хлопів» // М. Т-ов (псевдонім М. Драгоманова). Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы, 1872. – Т.II. – Март. – С. 205.

використовуючи одна одну для провокацій проти московського уряду. Натомість посилювалася загроза українофільському рухові з боку влади. Через загострення мовної проблеми та звинувачення в сепаратизмі М. Костомаров намагався скорегувати полеміку, пом'якшити висловлювання і знівелювати мовні прагнення українців, обмежуючи лише завданнями народної освіти. Редактор слов'янофільської газети «День» І. С. Аксаков у цілому підтримав таку позицію, але не сприймав прагнень створювати самостійну літературну мову [8, с. 127]. Скептично до цього ставився й літературний критик і публіцист М. О. Добролюбов, зокрема критикуючи П. Куліша. На відміну від нього, М. Г. Чернишевський, з яким М. Костомаров був у дружніх стосунках (втім мали деякі розбіжності у власних переконаннях, часто сперечались), визнавав українську націю й критикував галицьку русофільську газету «Слово», що підтримувала антиукраїнську позицію певного кола галицької інтелігенції [8, с. 100; 28, с. 218]. Проте невдовзі ж. «Современник» також виступив із критикою, зокрема публікацій П. Куліша в альманасі «Основа».

Після придушення польського повстання 1863 р. царські чиновники посилили антиукраїнську політику. Урядовців драгувала культурницька діяльність українофілів, їх підозрювали в зв'язках з поляками, що могло, на їхню думку, призвести до політичного сепаратизму. Злочинний валуєвський циркуляр 1863 р. про заборону друкувати українською мовою підручники для початкових шкіл, літературу релігійного змісту спричинив широку полеміку М. Костомарова з опонентами й офіційними представниками влади [19, с. 355–356]. «Московские ведомости» М. Каткова звинувачували вченого у сепаратизмі. Однак в уряді знайшлася людина, яка підтримувала прагнення українців, – це був міністр народної освіти О. В. Головнін. Він вважав доцільним видавати книжки та здійснювати навчання в початковій школі народною мовою, адже справа не в мові, а в тому, який зміст, думки несе в собі той чи інший твір; вбачав корисність розповсюдження українського перекладу Нового Завіту, зробленого інспектором Ніжинського ліцею П. Морачевським. Але, незважаючи на позитивні рецензії фахівців, згаданий переклад так і не був надрукований та залишався в забутті впродовж майже сорока років [29, с. 319]. У статті «Українофільство» М. Костомаров дає аргументовану відповідь авторові наклепницької Записки міністру внутрішніх справ «По вопросу об издании на малорусском наречии духовных и учебных книг». Беручи до уваги софізми автора Записки, чиновники угледіли в діяльності «українофілів» прагнення відокремити південний край від Російської держави. Історик заперечує наявність політичних прагнень і фактами спростовує зв'язок українофілів з польським визвольним рухом. Учений нагадує, що малоруси ніколи не

були «підкорені й приєднані до Росії, а здавна складали одну зі стихій, з яких формувалось російське державне тіло» [29, с. 330]. Торкаючись мовного питання, М. Костомаров спростовує вигадки про те, що малоруси бажать навчатися російською, а не своєю мовою, оскільки це не відповідає дійсності. Їм не давали права вибору, та й взагалі не вчили, мабуть через побоювання порушити державну єдність і спокій?! Малоруси «не винні, що діди й батьки залишили їм у спадок вироблену історією народність хоча і руську, але відмінну від великоруської» [29, с. 331]. Під згаданою статтею «Українофільство» редакція щомісячного ж. «Русская старина» (1881, № 2, с. 332) оповістила: згідно з повідомленням керуючого міністерством народної освіти, 8 грудня 1880 р. імператор «соизволил» прийняти академією наук 4000 руб. від Харківського земельного банку, внесених на її рахунок членом-кореспондентом академії, дійсним статським радником К о с т о м а р о в и м, для заснування премії його імені «з а с к л а д а н н я м а л о р у с ь к о г о с л о в н и к а, на основі правил, які будуть видані для цього академією» [29, с. 332]. Отже, вчений не лише теоретично обґрунтував українську ідею, а й підтримував її фінансово. Він також організував збирання коштів на видання літератури наукового змісту південноруською мовою, чим викликав нарікання з боку антагоністів, ніби це є справою тасмних польських інтриг, і він разом з однодумцями стали зброєю ворогів. М. Костомаров запропонував газеті «Московские ведомости», у № 136 якої надруковані ці звинувачення, надати фактичні доводи, за якими можна було б або звинувачувати або виправдати його. Він пояснював: до збирання коштів і видання літератури рідною мовою його спонукало те, що існуюча книжна мова не спроможна дати відповідні знання простому народові. Популярні книжки мають друкуватися народною мовою, а не книжною штучною. «Значна частина Південної Русі розмовляє своєю рідною мовою, яку ми називаємо Південноруською». Мету збирання коштів М. Костомаров пояснював бажанням повернути увагу культурних діячів на створення літератури для потреб народної освіти. При цьому зазначив, що чимало коштів надійшло з Лівобережжя, а з правої частини Дніпра замало, оскільки там серед можливих верств населення превалює «польський елемент, ворожий нашій справі» [30, с. 18–19]. Він вимагав доведення або спростування звинувачень на свою адресу, оскільки була «зневажена його громадянська честь». У примітці до статті редакція газети «День» зазначала, що підтримує ідею викладання південноруським нарідчям лише у приватних початкових школах. Редакція не поділяла звинувачень М. Костомарова у «солідарності» з поляками; ми готові визнати М. Костомарова та його друзів «кровними Малорусами, «незважаючи на всю ненародність їхніх українофільських патріотичних і вчених федералістичних теорій» [30, с. 19].

Активізація українського національного руху припадає на початок–середину 70-х років XIX ст. До полеміки з приводу української мови та українофільства підключився М. Драгоманов, намагаючись, так би мовити, виправдати останнє. Він висловлювався в душі офіційного трактування кирило-мефодіївців – і що М. Костомаров не «українофіл», а «український слов'янофіл» як «московські слов'янофіли» [31, с. 198–200]. М. Драгоманов підкреслював, що українофіли не думали про відокремлення Малоросії від Північної Русі, а виступали за її багатоманітність і збереження місцевої мови. М. Драгоманов вважав, що обдарованість М. Костомарова могла би прислужитися на розвиток української літератури, створення історичних монографій з південноруської тематики. «Але його ідеї і хист, вочевидь, потягли його на ширшу арену, і він звернувся до тієї мови, яка могла впливати на весь руський світ», ... «він отримав широкий вплив на весь руський суспільний розвиток» [31, с. 201]. І хоча не всі його висновки остаточно закріпились у науці, його роль у розумовому русі свого часу незаперечна. М. Костомаров критикував негативні сторони московської держави, руйнував її міфи, намагався зрозуміти значення взаємодії двох руських народностей. На відміну від московських слов'янофілів, які виводили слов'яноноруські ідеали з давньої московської Русі, історик Костомаров виводив їх із Русі киево-новгородської. «Оскільки ця Русь жила загальноєвропейським життям, то в ньому і немає тієї ворожнечі до Заходу, тієї протилежності з західництвом, властивої слов'янофілам московським» [31, с. 201]. Виходячи з цього, – продовжував М. Драгоманов, у статті «Две русские народности» М. Костомаров обумовлював їхню взаємодію, отже його справедливо можна зараховувати до загальноруських істориків, не байдужих до малоросійства. Так само М. Костомаров писав про Т. Шевченка, називаючи його не винятково українським, а загальноруським поетом [31, с. 202]. Як бачимо, М. Драгоманов вказував на дуалізм М. Костомарова, називаючи «українським слов'янофілом». Пізніше він писав про, так би мовити, зауальованість його поглядів, оскільки після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, яке в жандармських документах називали «Украино-Славянским», українофіли «ховалися під захистом московського слов'янолюбства» [32, арк. 2, 30].

Виходячи з тогочасних реалій, М. Драгоманов неупереджено аналізував діяльність українофілів 60-х – початку 70-х років. Він убачав необґрунтованими вимоги навчання у школах винятково українською мовою, адже вона ще не сформувалася, висловлювався за двомовні підручники, як і відомий український та російський педагог українського походження К. Д. Ушинський [8, с. 179]. Тим часом, офіційна преса все частіше звинувачувала українофілів у політичних намірах. М. Драгоманов, сприймаючи українофільство як різновид слов'янофільства, звертався до російського

літературознавця й етнографа О. М. Пипіна з проханням включитись у полеміку на захист українського культурного руху після пасквільної записки (початок 1875 р.) анонімного автора куратору Київського навчального округу П. О. Антоновичу «Про діяльність українофілів у Київській губернії», яка викликала в урядових колах насторожене ставлення і посилену увагу до них [8, с. 189]. Автор монографії «Заборона українства 1876 р.» Ф. Савченко автором записки вважав М. Рігельмана – голову Київського Слов'янського благодійного товариства, який у 40-х роках був близьким до кирило-мефодіївців, а пізніше встав проти українофілів, підтримував галицьких москвофілів [27, с. 65]. Розгорнута українофобія торкалася насамперед М. Костомарова, якого звинувачували в упередженому ставленні до великоруського народу. На це, зокрема, історик відповів статтею «Мое украинофильство в Кудяре» (газ. «Киевский телеграф», 1875, № 85). Учений зазначав, що змальований ним тиран Іван Грозний є історичною особою, яка не повинна асоціюватися з усім великоруським народом. Він знов підтвердив свою позицію, висловлену в 1861 р. в статті «Две русские народности»: «малоруссы и великоруссы дополняют друг друга своими исторически и географически развившимися особенностями и что истинного добра малоруссам и великоруссам следует искать в тесном слиянии и взаимодействии этих двух главных народностей» [33, с. 251].

Мовно-українофільська проблема наближалася до розв'язання в антиукраїнському варіанті. У січні 1875 р. міністр народної освіти Д. А. Толстой подав записку на ім'я попечителя Київського навчального округу П. О. Антоновича про активізацію українофільського руху в зв'язку з діяльністю Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві. Головним «винуватцем» заснування товариства у записці названо П. Чубинського, який повернувся з Архангельська, де перебував на засланні. «Таким чином, з відкриттям Відділу розсіяні українофіли отримали центр і опертя, навколо яких згрупувалися, і стали діяти сміливіше, внаслідок чого упродовж понад року успіх їхньої почав кидатися в очі» [34, с. 108]. Унаслідок подібних звинувачень українофілів 18 травня 1876 р. з'явився Емський указ Олександра II, яким заборонялося ввезення з-за кордону україномовної продукції без особливого дозволу Головного управління у справах друку; видання оригінальних і перекладних творів малоруським наріччям, крім історичних документів і пам'ятників; вимагалось друкувати художню літературу лише з дотриманням російського правопису; не дозволялися сценічні вистави і друкування текстів до музичних нот; припинялося видання газети «Киевский телеграф» [34, с. 139–140]. (Валуєвський циркуляр та Емський указ 1876 р. втратили чинність під час революції 1905–1907 рр. у зв'язку з підписанням Миколою II Маніфесту 17 жовтня 1905 р.).

В умовах шаленого урядового тиску на українську інтелігенцію М. Костомаров продовжував відкидати звинувачення на свою адресу в сепаратизмі й доводити право українців навчатися рідною мовою. В статті «Задачи украинофильства» вчений спростовує висловлювання деяких російських чиновників і представників інтелігенції, що нібито не існувало і не існує окремого малоросійського народу і його мови, стверджуючи, ніби наміри піднести малоросійський діалект до статусу мови є витівками українофілів. М. Костомаров нагадав, що переслідування малоросійського наріччя дійшло до заборони влаштовувати сценічні вистави малоросійською мовою тощо. Історик вдався до висвітлення коренів цього ганебного явища; закликав інтелігенцію зважити на свій народ, який є хіба що неосвічений, але розумний, іноді навіть більше за неї. Враховуючи напругу в дискусіях з мовного питання, він пом'якшив вимоги до українського письменства, завдання якого вбачав у розкритті всіх аспектів народного життя в наукових і літературно-художніх творах, проте звужено тематично «мужицьким колом» [35, арк. 1–2, 4, 5, 11]. М. Костомаров не припускав думки, що малороси, навчаючись у російських гімназіях, університетах, зневажливо ставитимуться до своєї народності і як приклад навів українофільство, яке стало «опудалом для так званих обрусителів-патріотів не з розуму» [35, арк. 15].

Криза влади у зв'язку із терористичним актом, влаштованим народо-вольцями у Зимовому палаці 4 лютого 1880 р., змусила чиновників робити кроки щодо лібералізації політики в справах друку. До цього їх підштовхували звернення української інтелігенції, зокрема композитора М. В. Лисенка, про зняття заборони на публікацію музичних творів. У січні 1881 р. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор М. І. Чертков направив депешу міністрові внутрішніх справ М. Т. Лорис-Мелікову стосовно доцільності скасування встановлених Емським указом обмежень української мови. Чиновник висловлював невдоволення тим, що така сувора заборона ухвалювалася без урахування думки місцевої адміністрації. За його трирічний термін перебування на посаді він не спостерігав, щоб українофіли справляли значний вплив на місцеве населення у плані розповсюдження сепаратистських ідей. М. Чертков підкреслював, що тут відсутній «грунт, на якому могли б прищеплюватися подібні тенденції» [34, с. 172]. Тому він вважав не виправданими такі жорсткі заходи, які викликають невдоволення не лише уродженців Південно-Західного краю, а й тих, хто не сприймає безпідставних обмежень і, зокрема, українських вистав та музики. Він пропонував скасувати зазначені обмеження «в інтересах утвердження в суспільстві довіри до уряду». До того ж генерал-губернатор пропонував літературні та музичні твори на малоросійському наріччі «поставити в однакові цензурні умови з творами на загальноросійській мові» [34, с. 173].

Найбільш показовим документом, що висвітлював суть українофільства, є «Записка» тимчасового Харківського генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова (січень 1881 р.). У ній йшлося про необхідність послабити чинність Емського указу, адже українське питання є «справою найбільшої державної ваги, неправильна постановка якого здатна викликати незчисленні ускладнення у майбутньому стосовно як внутрішньої, так і зовнішньої політики» [34, с. 174]. Чиновник охарактеризував українофільство як національний рух патріотів 60-х років, що знайшов свій вияв у ж. «Основа», але їхні ідеологи відійшли останнім часом від справ. Проте указ 18 травня 1876 р. має відгомін у Галичині, Буковині, Угорській Русі. Після видання указу Львів, Чернівці і навіть Відень, – зазначає автор «Записки», – стали осередками друку малоросійських книжок для перевезення їх у Росію. Він подає історію національного руху в цілому, утворення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, характеризує його тенденційну діяльність тощо і називає дрібне та середнє дворянство, осіб так званих вільних професій, частину духовенства прозелітами українофільства [34, с. 176]. О. М. Дондуков-Корсаков акцентував увагу на тому, що під благовидним приводом розповсюдження грамотності серед населення криється питання заміни державної мови місцевим наріччям, що заборона сценічних вистав і друкування наукових праць, крім пам'яток історії, викликала обурення. Цим самим чиновник обґрунтував свою пропозицію скасувати ці обмеження. Разом з тим, він не припускав заміни російської мови мовою малоросійською у викладанні, оскільки це призведе до «ускладнень і небезпечних змін у державному устрої єдиної Росії» [34, с. 179]. Цілком зрозуміло, що мовне питання пов'язувалося з українофільством і розглядалося владою як ключове в збереженні цілісності Російської імперії. Як наслідок публічної дискусії українофілів, зокрема М. Костомарова, таємної гри охоронців правопорядку, наклепників, інших українофобів, у жовтні 1881 р. надіслано циркуляр міністра внутрішніх справ М. П. Ігнат'єва Київському, подільському і волинському генерал-губернаторові О. Р. Дрентельну з доповненнями положень Емського указу. У ньому дозволялося друкувати словники з дотриманням загальноросійського правопису; заборонялося ввезення без дозволу Головного управління в справах друку книг і брошур, виданих за кордоном малоруською мовою; створювати спеціально малоруський театр тощо [34, с. 193].

Зазначені заборони, як і валуєвський циркуляр, гальмували розвиток української культури, науки, освіти, мови, з чим не міг миритись український патріот М. Костомаров. Він і надалі намагався впливати на суспільну думку своїм твердим переконанням у справедливості прагнень українців до самоідентифікації. У статті «По вопросу о малорусском слове

«Современным известиям» учений зазначає, що після його публікації у «Вестнике Европы» про малоруське слово багато столичних і провінційних видань висловлюють солідарність стосовно зняття заборони малоросійського наріччя. І лише «Современные известия» підтримують і, разом з тим, висловлюють сумнів. Отже, виникає потреба через аргументи дійти істини, адже автор статті в названій газеті некоректно пояснює деякі речі, зізнавшись, що на сумніви і суперечливі судження його наштовхнули політичні міркування. Йому здається, що австро-угорський уряд проти того, щоб у його державі мешкало більше трьох мільйонів руського населення. Він вигадав називати їх рутенами, сприяє створенню окремого алфавіту, відмінного від російського. Відчувається намагання пропагувати цю нову народність і в межах Росії. М. Костомаров зазначив, що не є прихильником притягнення політики в питання етнографії та лінгвістики і нагадав авторові історичні факти: рутени згадуються в середньовічних творах у значенні руських взагалі, а не є вигадкою австро-угорців¹. Появу кулішівки пояснював бажанням уникнути плутанини між м'якою і твердою літерами «и» введенням літери «і» для пом'якшення вимови, але згодом повернулися до правопису, запропонованого М. Максимовичем [36, арк. 5–6]. На завершення вчений підкреслив: «Не лише Русь Волині й Подолії, але і Русь Полтавщини і Харківщини є також дещо інше за своєю народністю, ніж Москва – в етнографічному сенсі маси народу, що там проживає. Це правда, і правди подіти ніде». Невже маємо від неї відрікатись, а проповідувати вигадки «московських псевдослов'янолюбців-політиканів» [36, арк. 7].

Відповідаючи панові де-Пуле, який у ж. «Русский вестник» та «Московские ведомости» критикував українофілів, М. Костомаров риторично запитував: хто б говорив про малоросійську мову! Той, хто не чув її ніколи, – можна зрозуміти. Але ж де-Пуле – уродженець краю, навчався в Харківському університеті, частину життя жив у Малоросії, тобто знає і народ, і його мову. Де-Пуле пише, що народ не поміняє мову культури, мову інтелігенції на мову теперішніх і майбутніх шевченків. Він відхиляє цю мову для 14-мільйонного малоруського народу, – зазначає М. Костомаров, доміслює про якусь мову, вигадану українофілами, аби замінити загально-руську культурну мову. Разом з тим, де-Пуле писав, що не проти південно-руської мови, але немає сенсу притягувати її туди, куди не треба, тому має бути суворий контроль з боку держави і суспільства. М. Костомаров виніс наступний вердикт: де-Пуле поставив своє ім'я у список «поліційних писак, від яких має відсахнутися будь-яка чесна людина» [37, с. 299–300].

¹ Див.: Ісаєвич Я. Д. Рутени // Енциклопедія історії України. – Т. 9. – С. 403.

М. Костомарову довелося полемізувати з автором статті під хитромудрою назвою «Голос из глухой провинции по поводу украинофильства» (підпис «Соловьев»). У ній зазначалося, ніби дехто Горшковський писав, що «Костомаров при всьому таланті загине, ...якщо він, просякнутий сепаратизмом, з ненавистю до світу польського» підніме давню історію народів. Горшковський звинувачував історика в тому, ніби він всупереч розумінню поляками українців гілкою польського народу, мови – жаргоном частини Польщі, пропонує писати цією мовою, що є ворожим польській національності [38, арк. 2]. На це вчений відповідав: у Польщі все, що стосується Південної Русі та не збігається з поглядами поляків, вважається сепаратизмом, що пишеться не до вподоби полякам, кваліфікується як прагнення відособлення; південно-руську народність вони вважають провінціалізмом. М. Костомаров відсік домисли дописувача «из глухой провинции», угледівши в них незнання предмета і перекручення змісту поняття «сепаратизм». Польські хлопомани, що жили в південноруських землях, видавали себе за народолюбців, але за переконаннями залишалися поляками. Сепаратизм вимишлений не київськими сикофантами (сикофанти – наклепники, шантажисти. – *Н. Ш.*), а польськими повстанцями, – зауважив учений [38, арк. 2, 4]. «Глуха провінція» звинувачувала українофілів у тому, що деякі ладні йти вкупі з соціалістами або терористами проти московщини. М. Костомаров навів причину подібних інсинуацій: «нертерпимість до народних особливостей племен, що перебувають під однією державою з московським народом. Ця історична властивість передалася повсюдно, і вона відгукується в таких голосах, що виставляють себе такими, які йдуть із Глухої провінції» [38, арк. 7]. М. Костомаров твердо заявляв, що всі голоси чи то з Москви, чи Петербурга, чи інших великих міст про утиски малоруського слова, заборони в сільських школах навчати рідною мовою нічого не дадуть, крім шкоди. Боятися сепаратизму немає підстав, адже обидва народи пов'язані. Але потрібно визнавати, що малоруське наріччя має свої відмінності від великоруського. Бажання, щоб російська літературна мова стала спільною для росіян і малорусів, – це можливо, але поступово і не так швидко. Малороси хочуть бути тими, ким їх створила природа [38, арк. 708].

У вищенаведених мовно-українофільських дебатах чітко простежується незмінна ідейна позиція М. Костомарова щодо історичної спільності великоруського і малоруського народів та право останнього на самовизначення. Ученим воно артикулювалось у різних модифікаціях, які дослідив І. Куций. Для М. Костомарова та багатьох російських і українських інтелектуалів середини – другої половини XIX ст. культурно-цивілізаційним самовизначенням було не російське слов'янофільство як течія суспільно-

політичної думки, а *Слов'янищина*. У нього вона визначалася різноманітними мовними варіаціями: Слов'янський світ, слов'яни, слов'янське плем'я, слов'янська стихія. Складовою Слов'янищини вважався Руський світ, що включав східнослов'янські православні народи [6, с. 5]. В етнонаціональному розумінні М. Костомаров співвідносив себе з українцями, в цивілізаційному – зі Слов'янищиною. У 60-х роках XIX ст. він зосереджується на Руському (східнослов'янському) світі, не полишаючи Слов'янищини. Вчений заперечував стереотипні тлумачення слов'янського світу як відсталого порівняно з германо-романським. Слов'яни через історико-географічні обставини (боротьба з нападниками) дещо пізніше європейців узялися за власну культурну історію. З позицій імагології він розрізняв «наших» (Руський світ) та «інших» (польських, чеських, прибалтійських) слов'ян. На його думку, «Слов'янищина розкололася на «наших» та «інших» у давнину, коли перші зберегли свою слов'янськість, а другі потрапили під вплив Заходу [6, с. 6–7].

Питання ідентичності М. Костомаров порушував у своїх працях «Черты народной южно-русской истории», «Мысли о федеративном начале в Древней Руси» та ін. Характерною для розуміння ним слов'янської ідентичності є згадувана праця «Две русские народности», в якій присутні ніби суперечливі тези про їхню єдність і окремішність. І. Куций знаходить цьому пояснення своєрідною костомарівською ієрархією ідентичностей та необхідністю завуальовувати свої погляди, адже значився у жандармських колах як політично «неблагонадійний» у зв'язку із викриттям Кирило-Мефодіївського товариства. В інтерпретації історика Русь/Слов'янський світ, Південна Русь/Малоросія – етнічний вимір самоідентифікації. Південну і Північну Русь він вважав окремими в етнічному розумінні, що склали єдину цивілізаційну спільність – Руський світ (єдина Русь) [6, с. 8]. Іноді розмиті, нечіткі тлумачення Руського світу зумовлені ще й відсутністю в тогочасній науці теоретичних обґрунтувань етнографічно-цивілізаційної ідентичності. Дослідивши суть образу Слов'янищини за М. Костомаровим, І. П. Куций констатує, що в нього малороси/українці належать до слов'ян, які мали на собі європейські впливи, а великоруси – до змішаного слов'яноазійського типу. Спорідненим між ними було православне віросповідання. Разом з тим, чіткої диференціації в нього не простежується: в різних контекстах ним артикулюється Руський світ і Слов'янищина, які співвідносяться як окреме до загального; руський і слов'янський – як такі, що взаємно доповнюються [6, с. 7, 10].

Зрозуміти М. Костомарова можна лише в широкому загальноісторичному контексті. За своїми поглядами він не тотожний ані українофілам, ані слов'янофілам. Його цивілізаційним автостереотипом була «Сло-

в'янщина». Він залишається великою постаттю в українській історіографії, який у суворих цензурних умовах зумів донести до читацької публіки складні націєтворчі проблеми. В сучасній Україні вони не втратили актуальності, зокрема мовне питання, яке в XIX ст. і тепер заполітизоване, що гальмує його безболісне розв'язання. Публіцистична і полемічна діяльність М. Костомарова може слугувати прикладом виборювання власних ідейних позицій у протистоянні з польсько-російськими інтригами, звинуваченнями в українофільстві й сепаратизмі. «Його дорікали у поверховому використанні джерел і похідних від цього помилок, в однобічності поглядів, у партійності (партійністю, партіями тоді називали певні течії, рухи, гуртки. – *Н. Ш.*). У тих небагатьох випадках, коли партійність дійсно проявлялась у Костомарова, а саме в деяких працях його з малоросійської історії, – це було лише природною реакцією проти ще більш партійних поглядів, які висловлювались у літературі з іншого боку» [39, арк. 7].

У начерку статті про М. Костомарова В. Ю. Данилевич тезово характеризував його феномен і популярність рисами особистості: «розум, пам'ять, начитаність в архівних і рукописних матеріалах, знання народу (національний романтизм), художня фантазія ...», естет (картини, музика), багатий розвиток психіки, впертість – енергія і наполегливість тощо. Головне – його «громадськість», служіння суспільству, чесність, критицизм (новизна ідей), любов до народу, прогресивність, українофільство, відсутність шовінізму, не кабінетний вчений, а широкий популяризатор тощо [39, арк. 2–4].

Отже, робимо висновки: XIX ст. в українській історіографії трактується як фольклорно-етнографічний і культурницький етап національного руху, що відбувся за умов асиміляційної політики самодержавства у контексті побудови «великої російської нації». Особливо складно проходив процес національного самоусвідомлення мешканців прикордонних територій, зокрема української, частина якої тривалий час перебувала в складі Польщі – Речі Посполитої, Австро-Угорської імперії; центрально-східна, а з кінця XVIII ст. і Правобережжя – в складі Російської імперії. Українська патріотична інтелігенція в умовах бікультурної ситуації вдавалася до пошуку шляхів і політичних форм національної та цивілізаційної ідентифікації українців. У загальному потоці слов'янських національних рухів у Росії зародилося слов'янофільство як потужна течія суспільно-політичної, літературної, православно-релігійної думки. Його ідеологія мала прихильників в Україні, які в своїх поглядах відбивали національні особливості і зокрема прагнули довести національну самобутність українців, їхнє право навчатися рідною мовою, зрештою на самостійне державне життя. За аналогією до слов'янофілів їх іменували українофілами

(подібне москвофіли, русофіли, полонофіли), а рух – українофільством (осучаснено можна назвати відгалуженням (*модусом*) слов'янофільства). З активізацією українського національного руху в 60–70-х роках питання мови як основного ідентифікатора нації набуло важливого значення в їхній діяльності. В цій фазі боротьби проти обрусительства та нехтування з боку влади культурно-національними інтересами українців активну наукову і науково-публіцистичну діяльність розгорнув М. Костомаров, якого М. Грушевський називав українським слов'янофілом не лише з метою пом'якшити на нього тиск з боку гонителів українства. М. Костомаров виступав ідейним натхненником українського патріотичного руху як важливого підготовчого етапу боротьби українців за реалізацію споконвічних прагнень до самостійного державного життя. Попри звинувачення в українофільстві з домішками сепаратизму, що сипалися на нього, як із рогу достатку, вчений не припиняв доводити спільність походження й відмінність менталітету та історичної долі малоросів і великоросів. Всупереч твердженням російських націоналістів, що буцімто не було і немає окремого малоросійського (українського) народу та його мови, він доводив протилежне. Царська влада гальмувала процес національного самовизначення українців у власних централізаторських інтересах. Зрештою діяльність українських слов'янофілів перешкодила суцільній асиміляції, сприяла зростанню національної самосвідомості української еліти, що відбилося у створенні українських політичних партій наприкінці XIX – на початку XX ст. з власними політичними програмами. Слов'янофільська й україно-слов'янофільська тематика ще не вичерпала себе; залишаються актуальними теоретико-методологічні питання, термінологічні узгодження на рівні сучасних досягнень гуманітарних наук.

Список використаних джерел

1. Янковский Ю. Патриархально-дворянская утопия : страница русской литературно-общественной мысли 1840–1850-х годов. – М. : Худож. л-ра, 1981. – 373 с.
2. Шип Н. А. Слов'янофільство та його різновиди // Науковий потенціал славістики : історичні здобутки та тенденції розвитку : тези доп. Міжнар. наук. конф. до Дня слов'ян. писемності і культури (Київ, 21 травня 2015 р.). – К., 2015. – С. 69–73.
3. Каплин А. Д. Славянофильская идея исторического развития России. Дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. – Х., 2004. – 439 с.
4. Дзюба І. У всякого своя доля (Епізод із стосунків Шевченка зі слов'янофілами) : літ.-крит. нарис. – К. : Рад. письменник, 1989. – 371 с.
5. Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства. – К. : Ін-т укр. археогр. та джерелознав. НАНУ, 2012. – 608 с.

6. Куций І. П. Образ Слов'янщини як цивілізаційний автостереотип Миколи Костомарова // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2015. – № 29 (362). – С. 5–12.
7. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Украинофильство>.
8. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. – К. : Laugus, 2013. – 416 с. – (Серия «Золотые ворота»; вып. 3).
9. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства. – К., 1912. – Изд. 2-е. – 64 с. – (Издание Клуба русских националистов).
10. Енциклопедія історії України. Т. 10 : Т–Я. – К. : Наук. думка, 2013. – 784 с.
11. Петров Н. И. Украинское славянофильство и его представители // Н. И. Петров. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. – К., 1884. – 457 с. + I–XV.
12. Господин А. Микола Костомаров. – Вінніпег, 1986. – 86 с.
13. Костомаров Н. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / за ред. М. Грушевського. – К. : ДВУ, 1928. – 312 с.
14. Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах / Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / за ред. М. Грушевського – К. : ДВУ, 1928. – 312 с.
15. Грушевський М. Велике діло // Грушевський М. Твори : у 50 т. – Кн. 1. Серія історичні студії та розвідки (1924–1930). – Львів : Світ, 2015. – 572 с.
16. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3-х т. – Т. I. – К. : Наук. думка, 1990. – 540 с.
17. Шип Н. Тарас Шевченко, Павло Чубинський – духовні символи українства. – К. : Світ Успіху, 2014. – 120 с.
18. Доманицький В. Тарас Шевченко : синтетично-націологічні студії його життя й творчості. – Чикаго, 1961. – 117 с.
19. Шип Н. А. Полеміка Миколи Костомарова з опонентами і царськими чиновниками з питань української мови // Слов'язознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2017 р.). – К., 2017. – С. 352–357.
20. Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Основа. – 1861. – Январь. – С. 121–158.
21. Костомаров Н. Две русския народности // Основа. – 1861. – Март. – С. 33–80.
22. Костомаров Н. Правда москвичам о Руси 25 ноября 1861 года (Опубликовано в сборнике работ Н. Костомарова. – К., 1928. – Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. X, № 14894, 16 арк.
23. Костомаров Н. Правда полякам о Руси (по поводу новой статьи в «Revue Contemporaine» (1861 г.). – ІР НБУВ, ф. X, № 14 893, 15 арк. (Опубликовано в сборнике работ Н. Костомарова. К., 1928).
24. О преподавании на народном языке в Южной Руси (Опубликовано в сборнике работ Н. Костомарова. К., 1928). – ІР НБУВ, ф. X, № 14903, 9 арк.
25. Наські Граматки // Основа. – 1862. – № 1. – С. 64–82.

26. Костомаров Н. Мысли южнорусса. IV. Историческая неправда и западно-российский патриотизм. – IP НБУВ, ф. X, № 14901, 20 арк.
27. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. – Х. ; К., 1930. – 414 с.
28. Костомаров Н. И. Автобиография. К 190-летию со дня рождения. – К. : Стило, 2007. – 351 с.
29. Костомаров Н. Українофільство // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 281–289.
30. День. – 1863. – № 27. – С. 1–19.
31. М. Т-ов. Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы. – 1872. – Т. II, март. – С. 182–241.
32. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм. – IP НБУВ, ф. 172, № 43, 155 арк. (Машиноп. копія з ж. «Громада». – Женева, 1879. – № 4).
33. Костомаров Н. Мое украинофільство в «Кудеяре» // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 248–251.
34. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії : спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. док. і матер. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII ; 810 с.
35. Костомаров Н. Задачи украинофильства // Луна. Украинский альманах на 1881 год. – Киев, 1881. – IP НБУВ, ф. X, № 14937, 15 арк.
36. Костомаров Н. По вопросу о малорусском слове «Современным известиям» [1881 г.]. (Опубликовано в сборнике статей Н. Костомарова). – IP НБУВ, ф. X, № 14934, 7 арк.
37. Костомаров Н. По поводу статьи г. де-Пуле об украинофильстве // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 299–301. – IP НБУВ, ф. X, № 14938, 4 арк.
38. Костомаров Н. Еще по поводу малорусского слова «Московским Ведомостям» [1881]. (Опубликовано в сборнике статей Костомарова). – IP НБУВ, ф. X, № 14935, 8 арк.
39. Данилевич В. Е. Общественное значение Костомарова Николая Ивановича. [Наброски к статье]. – IP НБУВ, ф. XXIX, № 177, 8 арк.

References

1. Yankovskii, Yu. (1981). *Patriarkhalno-dvorianskaia utopiia: stranitca russkoi literaturno-obshchestvennoi mysli 1840–1850-kh godov* [Patriarchal-noble utopia: a page of Russian literal and social thought of the 1840–1850s]. Moscow: Khudozhestvennaia literatura. [In Russian].
2. Shyp, N. A. (2015). Slavophilism and its varieties. In *Naukovyi potentsial slavistyky: istorychni zdobutky ta tendentsii rozvytku* [Scientific potential of Slavistics: historical achievements and tendencies of development]: *Proceedings of the International Scientific Conference on the Day of Slavic Writing and Culture, Kyiv, May 21, 2015* (pp. 69–73). Kyiv. [In Ukrainian].

3. Kaplin, A. D. (2004). *Slavianofilskaia ideia istoricheskogo razvitiia Rossii* [Slavophilic idea of the historical development of Russia] (Doctoral dissertation). Kharkiv. [In Russian].
4. Dziuba, I. (1989). *U vsiakoho svoia dolia (Epizod iz stosunkiv Shevchenka zi slovanofilamy). Literaturno-krytychnyi narys* [Everyone has his own fate (Episode from the relationship of Shevchenko with Slavophiles). Literature criticism essay]. Kyiv: Radianskyi pysmennyk. [In Ukrainian].
5. Pinchuk, Yu. (2012). *Vybrani studii z kostomarovoznavstva* [Selected works of Kostomarov studies]. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhieohrafi ta dzhereloznavstva NANU. [In Ukrainian].
6. Kutsyi, I. P. (2015). *Obraz Slovianshchyny yak tsyvilizatsiinyi avtostereotyp Mykoly Kostomarov* [The image of Slavicinity as a civilizational auto-stereotype of Mykola Kostomarov]. In *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky* [Herald of Cherkasy University. Series: Historical sciences], No. 29 (362), pp. 5–12. Cherkasy. [In Ukrainian].
7. Ukrainofilstvo [Ukrainophilism]. Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki/Украинофильство>. [In Russian].
8. Miller, A. (2013). *Ukrainskii vopros v Rossiiskoi imperii* [Ukrainian issue in the Russian Empire] (Series: Zolotyie vorota [Golden gates], Is. 3). [In Russian].
9. Storozhenko, A. V. (1912). *Proiskhozhdenie i sushchnost ukrainofilstva* [Origin and essence of Ukrainophilism] (Ed. 2, edition of the Club of Russian Nationalists). Kyiv. [In Russian].
10. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]: Vol. 10. T–Ya. (2013). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
11. Petrov, N. I. (1884). *Ukrainskoe slavianofilstvo i ego predstaviteli* [Ukrainian Slavophilism and its representatives]. In N. I. Petrov, *Ocherki istorii ukrainskoi literatury XIX stoletii* [Essays on the history of Ukrainian literature of the 19th century]. Kyiv. [In Russian].
12. Hospodyn, A. (1986). *Mykola Kostomarov* [Mykola Kostomarov]. Winnipeg. [In Ukrainian].
13. Kostomarov, N. (1928). *Obzor sochinenii, pisannykh na malorossiiskom iazyke* [Review of compositions written in Little Russian language]. In M. Hrushevskiy (Ed.), *Naukovo-publitsychni i polemichni pysannia Kostomarov* [Scientific publicistic and polemic writings of Kostomarov] (pp. III–XXI, 1–312). Kyiv: DVU. [In Russian].
14. Kostomarov, N. (1928). *Vospominanie o dvukh maliarakh* [Memory of two house-painters] In M. Hrushevskiy (Ed.), *Naukovo-publitsychni i polemichni pysannia Kostomarov* [Scientific publicistic and polemic writings of Kostomarov]. Kyiv: DVU. [In Russian].
15. Hrushevskiy, M. (2015). *Velyke dilo* [Great matter]. In M. Hrushevskiy, *Tvory* [Works]. Book 1. Series: *Istorychni studii ta rozvidky (1924–1930)* [Historical studies and investigations (1924–1930)]. Lviv: Svit. [In Ukrainian].
16. *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo* [Cyril and Methodius Brotherhood] (Vol. 1). (1990). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

17. Shyp, N. (2014). *Taras Shevchenko, Pavlo Chubynskyi – dukhovni symvoly ukrainstva* [Taras Shevchenko, Pavlo Chubynskyi as the spiritual symbols of Ukrainity]. Kyiv: Svit uspikhu. [In Ukrainian].

18. Domanytskyi, V. (1961). *Taras Shevchenko: syntetychno-natsiolohichni studii yoho zhyttia i tvorchosti* [Taras Shevchenko: synthetic natiological studies of his life and work]. Chicago. [In Ukrainian].

19. Shyp, N. A. (2017). Polemika Mykoly Kostomarova z oponentamy i tsarskymy chynovnykamy z pytan ukrainskoi movy [Polemics of Mykola Kostomarov with opponents and tsar officers on the issues of Ukrainian language]. In *Slovianoznavstvo i novi paradyhmy ta napriamy sotsiohumanitarnykh doslidzhen* [Slavic Studies and new paradigms and directions of socio-humanitarian research]: *Proceedings of the International Scientific Conference, Kyiv, May 24, 2017* (pp. 352–357). Kyiv. [In Ukrainian].

20. Kostomarov, N. (1861). Mysli o federativnom nachale v Drevnei Rusi [Thoughts on the federative origin in Ancient Rus]. In *Osnova* [Basis], January, pp. 121–158. [In Russian].

21. Kostomarov, N. (1861). Dve russkii narodnosti [Two Russian nationalities]. In *Osnova* [Basis], March, pp. 33–80. [In Russian].

22. Kostomarov, N. (1928). Pravda moskvicham o Rusi 25 noiabria 1861 goda [The truth for the Moscovians about Rus, November 25, 1861]. (Published in *Sbornik rabot N. Kostomarov* [Collection of M. Kostomarov's works]. Kyiv). Fond 10, Unit 14894. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

23. Kostomarov, N. (1928). Pravda poliakam o Rusi (po povodu novoi stati v “Revue Contemporaine” (1861 g.) [The truth for the Polish about Rus (about the new article in “Revue Contemporaine” (1861 g.)]. (Published in *Sbornik rabot N. Kostomarov* [Collection of M. Kostomarov's works]. Kyiv). Fond 10, Unit 14893. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

24. O prepodavanii na narodnom iazyke v Iuzhnoi Rusi [On teaching in a vernacular language in Southern Rus]. (1928). (Published in *Sbornik rabot N. Kostomarov* [Collection of M. Kostomarov's works]. Kyiv). Fond 10, Unit 14903. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

25. Naski Hramatky [Our grammars]. (1862). In *Osnova* [The base], No. 1, pp. 64–82. [In Ukrainian].

26. Kostomarov, N. Mysli iuzhnorussa. 4. Istoricheskaia nepravda i zapadnorossiiskii patriotizm [The thoughts of a South Russian. 4. Historical lies and West Russian patriotism]. Fond 10, Unit 14901. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

27. Savchenko, F. (1930). *Zaborona ukrainstva 1876 r.: do istorii hromadskykh rukhiv na Ukraini 1860–1870-kh rr.* [Forbidden Ukrainity in 1876: on the history of public movements in Ukraine in the 1860–1870s]. Kharkiv, Kyiv. [In Ukrainian].

28. Kostomarov, N. I. (2007). *Avtobiografiia: k 190-letiiu so dnia rozhdeniia* [Autobiography: on the 190-year anniversary from the day of birth]. Kyiv: Stylos. [In Russian].

29. Kostomarov, M. (1928). Ukrainofilstvo [Ukrainophilism]. In M. Hrushevskiy (Ed.), *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Scientific publicistic and polemic writings of Kostomarov] (pp. 281–289). Kyiv: DVU. [In Ukrainian].

30. *Den* [Day], No. 27, pp. 18–19. (1863). [In Ukrainian].

31. M. T-ov. (1872). Vostochnaia politika Germanii i obrusenie [Eastern policy of Germany and Russification]. In *Vestnik Evropy* [Herald of Europe], Vol. 2, March, pp. 182–241. [In Russian].

32. Drahomanov, M. P. (1879). Shevchenko, ukrainofily i sotsializm [Shevchenko, Ukrainophilists and socialism] (Typewritten copy from the Hromada [Community] journal, No. 4. Geneva). Fond 172, Unit 43. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

33. Kostomarov, N. (1928). Moe ukrainofilstvo v “Kudeiare” [My Ukrainophilism in Kudeyar]. In M. Hrushevskiy (Ed.), *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Scientific publicistic and polemic writings of Kostomarov] (pp. 248–251). Kyiv: DVU. [In Russian].

34. *Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sprobna derzhavnoho rehuliuвання (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Ukrainian identity and lingual issue in the Russian Empire: an attempt of state regulation (1847–1914). Collection of documents and materials]. (2013). Kyiv: Instytut Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

35. Kostomarov, N. (1881). Zadachi ukrainofilstva [Tasks of Ukrainophilism]. In *Luna. Ukrainskii almanakh na 1881 god* [Moon. Ukrainian yearbook of 1881]. Kyiv. Fond 10, Unit 14937. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

36. Kostomarov, N. (1881). Po voprosu o maloruskom slove “Sovremennym izvestiiam” [On the issue of Little Ukrainian word to the “Contemporary News”] (Published in *Sbornik statei Kostomarova* [Collection of Kostomarov’s articles]). Fond 10, Unit 14934. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

37. Kostomarov, N. (1928). Po povodu stati g. de-Pule ob ukrainofilstve [On the article of Mr. de Poulet on Ukrainophilism]. In M. Hrushevskiy (Ed.), *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Scientific publicistic and polemic writings of Kostomarov] (pp. 299–301). Kyiv: DVU. Fond 10, Unit 14938. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

38. Kostomarov, N. (1881). Eshche po povodu maloruskogo slova “Moskovskim Vedomostiam” [More on the Russian word to the Moscow News”] (Published in *Sbornik statei Kostomarova* [Collection of Kostomarov’s articles]). Fond 10, Unit 14935. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

39. Danilevich, V. E. Obshchestvennoe znachenie Kostomarova Nikolaia Ivanovi cha [Social value of Kostomarov Nikolai Ivanovich] (Outlines for article, draft). Fond 29, Unit 177. Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Russian].

Shyp Nadiia Andriivna

Kyiv National Trade and Economical University

Ukrainian modus of Slavophilism.

The article provides a historiographic review of a Ukrainian modus of Slavophilism as a historiosophic phenomenon, and Slavophilism is covered as a social and literature movement of Ukrainian intellectual elite, which originated approximately in the mid-19th century. Moderate activity of Slavophiles initially did not bother officials. But establishment of the “Basis” Ukrainian almanac (1861–1862) in Petersburg and scientific theoretical and publicistic activity of M. Kostomarov induced a negative reaction of the government and supporters of the “single Russian nation”. In the polemics concerning his article “Two Russian nations”, where the issue of commonness and dissimilarities between the Great Russians and South Russians was raised, and the right of the latter for education in native language was justified, the scientist was blamed in the Ukrainophilism and separatism. M. Kostomarov defined the hierarchy of national identity of Ukrainians as Slavonic, Great Russian, South Russian and Little Russian. Through the power of his scientific publicistic talent he influenced the society by inducing a desire to join the process of the nation creation in the intellectual elite.

Key words: Slavophilism, Ukrainophilism, Slavicity, assimilation, Great Russians, Little Russians, dialect, lingual policy, Ukrainian language, Kostomarov.

Шип Надежда Андреевна

Киевский национальный торгово-экономический университет

Украинский модус славянофильства.

В статье представлен историографический обзор украинского модуса славянофильства как историософского феномена, а славянофильство рассматривается как общественно-литературное движение украинской интеллигенции, зародившееся приблизительно в середине XIX в. Умеренная деятельность славянофилов поначалу не раздражала чиновничий аппарат. Но открытие в Петербурге украинского альманаха «Основа» (1861–1862 гг.) и научно-теоретическая и публицистическая деятельность Н. Костомарова вызвали негативную реакцию правительства и сторонников «единой российской нации». В полемике по поводу статьи Н. Костомарова «Две русские народности», где поднимался вопрос общности и различий великороссов и южнороссов, и обосновывалось право последних учиться на родном языке, ученого обвинили в украинофильстве и сепаратизме. Иерархию национальной идентичности украинцев Н. Костомаров определял как Славянскую, Велико-русскую, Южнорусскую, Малорусскую. Силой своего научно-публицистического таланта он влиял на общество, возбуждая у интеллектуальной элиты желание присоединиться к процессу создания нации.

Ключевые слова: славянофильство, украинофильство, славянство, ассимиляция, великороссы, малороссы, наречие, языковая политика, украинский язык, Костомаров.

*Євген Костянтинович Чернухін,
кандидат філологічних наук
Інститут історії України
НАН України*

**НАПИСИ ТА ЕПІГРАМИ НА ДВОХ ІКОНАХ
ГРЕЦЬКОГО ХУДОЖНИКА ТЕОДОРА ПУЛАКІСА
З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ БОГДАНА ТА ВАРВАРИ ХАНЕНКІВ У КИЄВІ**

Розглядаються форма й зміст грецьких записів та епіграм на двох іконах Теодора Пулакиса – «Свыше пророцы Тя предвозвѣстиша» і «Друге Пришестя». Частина записів є за своєю функцією номінативно-індикативною, інші слугують вербальними додатками до зображень осіб або подій. Серед останніх – прямі цитати зі Святого Письма, перифрази з літургічних текстів і творів св. Отців, а також вислови невідомого походження.

Ключові слова: Теодор Пулакис, іконопис, грецькі написи, епіграми, літургічні тексти, патристика.

На цей час у фондах Національного музею імені Богдана та Варвари Ханенків у Києві (далі – Музей) зберігаються 11 картин, що належать до різних періодів візантійського та поствізантійського церковного живопису. Дві з них були написані знаним критським художником Теодором Пулакисом (1617–1692), творчість якого акумулює різні тренди середини XVII ст. – від мистецтва його рідного о. Крита до західноєвропейських художніх напрямів, зокрема фламандської та італійської шкіл. До нашого часу дійшло чимало картин Теодора Пулакиса – грецькі мистецтвознавці нараховують 60 лишень підписаних ним творів, але зберігаються вони в музеях, колекціях, церквах різних держав [1, с. 248–256; 2].

Перше моє знайомство з картинами Теодора Пулакиса було доволі несподіваним і *by correspondence*, тобто «заочним». Наприкінці 1990-х років до мене за посередництвом посольства Грецької Республіки в Україні звернулися грецькі дослідники з проханням зробити фотографії з двох ікон Теодора Пулакиса, що за їхніми відомостями перебувають у колекції київського Музею західного та східного мистецтв. На жаль, в тому складному перехідному періоді, в якому на той час перебувала держава, і за умов надмірної фіскалізації усіх соціальних відносин домовитися з керівництвом Музею щодо надання відповідної інформації грецькій стороні не

вдалося. Очевидно, що позитивна відповідь на запит від закордонних колег вимагала від музейних співробітників певних рухів у бік сховища, де десятки років вкривалися порохом скарби минулих століть, а також вирішення делікатного питання оплати послуг.

Удруге «питання Пулакиса» виникло значно пізніше – 2013 року науковий співробітник Музею Олена Вікторівна Живкова звернулася до мене з проханням надати консультацію щодо записів на двох іконах критського майстра, що нарешті привернули увагу київських мистецтвознавців. Мій тодішній висновок був доволі невтішним: записи не містили якихось невідомих чи бодай історичних даних, які могли б «заінтригувати» широкий загал. Пройшло ще декілька років, і ось нарешті керівництво Музею збагнуло, що всі без винятку картини мають бути не тільки описані для внутрішнього користування, але й час від часу оприлюднюватися для пересічних громадян, а відтак виникла необхідність у прочитанні й перекладі всіх грецьких епіграм. До того ж останні декілька років Музей систематично організовує виставки з різної тематики, відтак сподіваємося побачити недовзі й візантійські картини.

Отож наразі маємо вже підготовлені ґрунтовні описи картин Теодора Пулакиса «Свыше пророцы Тя предвозвѣстиша» (дерево, темпера, 189 x 164 см, Інв. № 221 ЖК. З колекції Богдана та Варвари Ханенків) і «Друге Пришествя» (дерево, темпера, 190 x 105 см, Інв. № 222 ЖК. З колекції Богдана та Варвари Ханенків), котрі, сподіваємося, увійдуть до світової скарбнички мистецтвознавчих досліджень творчості цього своєрідного грецького майстра.

У даній статті розглянемо лише самі записи та епіграми на двох названих іконах¹, посилаючись, звичайно, також і на самі образи, або «лики», християнського пантеону, не зазіхаючи, однак, на мистецтвознавчий їхній аналіз. Тема записів на іконах в якості наукового дослідження не є поширеною в історіографії вітчизняного мистецтвознавства. Зазвичай дослідники обмежуються розглядом конкретних записів у контексті вивчення тієї чи іншої картини або творчості майстра. Утім, у російській історіографії є одна значна праця, в якій зібрана велика кількість записів на іконах давньоруських або російських авторів [3]. Оскільки ці записи вочевидь мали бути кальками із записів на іконах візантійської традиції або ж, принаймні, перекладами з грецьких біблійних або патристичних джерел, то ними можна користуватися для порівняння із записами на іконах Тео-

---

¹ Автор висловлює щире подяку співробітникам Музею імені Богдана та Варвари Ханенків за можливість опрацювати записи на іконах Теодора Пулакиса, а також російському історикові й візантиністу Андрію Виноградову за слушні поради в пошуку джерел і витоків окремих записів та епіграм.

дора Пулакиса задля встановлення першоджерел або порівняння їхнього функціонального (дидактичного) навантаження. Так само корисними для нас є давні компілятивні праці грецьких ченців стосовно іконопису в цілому, де завжди приділялася увага питанню супутніх або пояснювальних записів до іконописних сюжетів. Низку таких праць переклав з грецької мови для видання в «Трудах Киевской Духовной Академии» відомий російський візантиніст і церковний діяч Порфирій Успенський (1804–1885) [4]. Найвідомішою серед них є так звана «Ермінія, або poradnik з церковного живопису» [5], останнім укладачем якої був святогорський ієромонах Діонісій з Фурни, або Фурноаграфіот (бл. 1670 – бл. 1745) [6]. Один зі списків «Ермінії», складений у першій половині XIX ст. в Руському монастирі св. Пантелеймона, що на Св. Горі Афон, зберігається в ІР НБУВ (ф. 301, № 393) [7, с. 185–186]. Пройте найсучаснішим і найдотичнішим до нашої теми є корпус візантійських епіграфічних записів, підготовлений А. Ронбі [8].

Загальна кількість записів, складених, природно, грецькою мовою і розглянутих під час підготовки опису ікон Теодора Пулакиса з колекції Музею, доволі значна: 20 – на іконі «Свыше пророцы Тя предвозвѣстиша» і 48 – на іконі «Друге Пришествя».

Як це можна побачити й на інших іконах, в тому числі руських або українських, вирізняються, насамперед, дві категорії записів. Перші – індикативні, або дейктичні, вказівні, що нібито «висять» на тлі картини поряд із зображеннями і пояснюють глядачеві, на що, власне, він дивиться. Це, передусім, відомі літери або скорочення на кшталт кириличних ІХ (Ісус Христос), БМ (Божа Матір) тощо. Такі записи виконують роль догоровказів, щоби людина розуміла, про що йдеться, або ж не плутала святих, позаяк їхні художні образи часто доволі схожі один на одного. Таких записів на розглянутих картинах чимало – 7 з 20 на першій картині, і 26 з 48 на другій. Окремо, також на загальному тлі, містяться авторські підписи, по одному на кожній з картин. Отже, лишаються ще 12 записів на першій картині і 21 на другій, такі, що за своїми функціями суттєво відрізняються від індикативних. Саме їх ми й розглянемо детальніше.

Подібні «нарративні» записи на іконах несуть певне дидактичне або роз'яснювальне навантаження і зазвичай розміщені в окреслених і ustalених традицією місцях: на «хартіях» (прямих аркушах) або стрічках-сувоях, що звисають донизу або розгортаються догори чи вбік, а також у розкритих книжках, що символізують Біблію або Новий Заповіт. Як правило, такі хартії, книжки або стрічки-сувої тримають у руках особи, зображені художником, але трапляються й окремо розміщені «рамкові» малюнки з текстами.

Теодор Пулакис належить до майстрів, що часто вдавалися до зазначених текстуальних інтерполяцій: чимало його відомих картин рясніють різного роду записами, утворюючи нібито театральну сцену, на якій його персонажі висловлюють свої особисті думки. Оскільки картини Теодора Пулакиса являють собою багатопланові композиції, що вимагають значних розмірів, то й самі записи теж «великі». Літери, звичайно, різняться за розмірами, але в середньому складають десь 5–6 см заввишки, що нібито полегшує нам їхнє прочитання. При написанні літер майстер скористався двома основними способами, або стилями, грецького письма. Перший є епіграфічним, або лапідарним, і передбачає зображення винятково «великих», тобто прописних літер (у рукописах їм відповідає унциал, або маюскул), з намаганням утулити якнайбільше їх в одиницю простору, пов'язуючи літери між собою як у вертикальній, так і в горизонтальній площинах. Так утворюється «в'язь», поширена також у давній кириличній графіці. Другий спосіб походить від так званого курсивного письма, або мінускула, – власне так писали греки за доби Теодора Пулакиса на колишніх візантійських теренах. В обох випадках грецька традиція дозволяє вживати титла, скорочення та особливі знаки для передання збігу певних літер, зазвичай діаграфів, стандартних закінчень тощо.

У нашому випадку майстер не був послідовним у додержанні стилю письма: посеред рядка «лапідарного» стилю можна натрапити на типовий курсив і навпаки. Найчастіше це стосується різного роду курсивних «дописок» закінчень, зазвичай над рядком епіграфічного типу, або ж, навпаки, прописних скорочень посеред «малого» курсивного письма. Здається, що ця «суміш» була наслідком невизначеності автора щодо розмірів майбутніх записів і, як наслідок, – намагання завершити їх будь-яким чином. Треба додати, що майстер мав свої особисті уподобання щодо зображення форми окремих літер, не надто поширені в тогочасній культурі, а також копіював записи з рукописів або друкованих видань, не поширюючи, однак, їхній стиль на інші записи на тій самій іконі. Приємною особливістю записів є майже суцільне дотримання правила поставлення діакритичних знаків – придихів і наголосів. Водночас треба зауважити, що діакритика, проставлена над прописними епіграфічними літерами, загалом суперечить граматичній (але не іконографічній) традиції і не відтворюється в сучасному друці (вона має передувати літерам). З огляду на правопис, тексти Теодора Пулакиса не дуже вирізняються серед пересічних текстів тієї доби – вони є далекими від граматичної досконалості, але з чітким поділом на слова й фонетично цілком зрозумілими.

Як наслідок, читання записів на іконах Теодора Пулакиса є доволі складним для осіб, не обізнаних з різновидами грецького письма, тобто з

грецькою палеографією, і мовою літургічних текстів. У записах, що наведені далі, ми намагалися зберегти своєрідність написів на іконах, використовуючи доступні технічні можливості. Відтак, великі «унціальні» літери передані в друці прописними, а малі «мінускульні» — відповідно малими літерами. Усі скорочення (лексичні й графічні) вміщені в дужки й передані малими літерами за нормами класичного правопису, натомість оригінальний текст подано в «дипломатичній» редакції. Розміщення записів у різних «рядках» позначається вертикальною рисою, у випадку «книжних» сторінок – двома. Таким чином, презентовані записи набули вигляду доволі незвичного й строкатого, але їх можна легко читати, не звертаючись до посібників з грецької палеографії.

Українські тексти у випадку цитування Святого Письма наведені за перекладами Івана Хоменка, в інших випадках – за церковно-слов'янськими літургічними джерелами або в перекладі автора статті.

Назва першої з ікон потребує деяких пояснень. Зазвичай такі ікони відносять до типу – «Тобою радіє». У нашому випадку ця назва буде дещо умовною, оскільки впливає з узагальненої іконописної традиції зображення Богоматері. У грецькій традиції поширені ікони так званого «літургічного» типу, зокрема Ἄνωθεν οἱ Προφῆται – «Свыше пророцы [Тя предвозвѣстиша]», побудовані як ілюстрації до тих чи інших рядків з богослужбених текстів. З плином часу такі «літургічні» теми входили й до розлогіших композицій, зокрема до ікон «Похвала Богородиці» і «Тобою радіє». Хай там як, але всі три ікони базуються на словах тропаря з піснеспіву – канона Пророкам константинопольського патріарха Германа: «Свыше пророцы тя предвозвѣстиша, Отроковице: стамну, жезль, скрижаль, кивоть, свѣщникъ, трапезу, гору несѣкомую, златую кадильницу и скинїю, дверь непроходимую, палату, и лѣствицу, и престоль Царевъ» (Ἄνωθεν οἱ Προφῆται σε προκατήγγειλαν, στάμνον, ράβδον, πλάκα, κιβωτόν, λυχνίαν, τράπεζαν, ὄρος ἀλατόμητον, χρυσοῦν θυμιατήριον καὶ σκηνὴν, πύλην ἀδιόδευτον, παλάτιον καὶ κλίμακα καὶ θρόνον τοῦ βασιλέως). Таким чином, Богоматір з пророками утворює центральну композицію на іконах вказаного типу, навколо якої вибудовуються інші групи, що підносять Їй хвалу [9; 10].

На картині Теодора Пулакиса відсутні слова з названого канона Германа. Натомість художник помістив на верхньому полі ікони обабіч центрального зображення два індикативні записи червоною фарбою «Свята Трійця» (H AGIA TRIAS) і «Божественне Блаженство» (H ΘΕΙΑ ΜΑΚΑΡΙΟΤΗΣ), перший з яких цілком очевидно стосується зображеної на центральному верхньому полі Трійці, а другий при бажанні можна сприймати за авторську назву. Утім, треба пам'ятати, що вміщення на

іконах їхніх назв не є обов'язковим, а вжитий автором вираз стосується швидше Трійці, аніж загальної композиції ікони. Ще декілька записів на іконі є також указівними. Вони стосуються назви осіб, що вітають Богородицю. Це: ΑΠΟΣΤΟ | ΛΟΙ Апостоли; ΠΡΟΦΗΤΑΙ Пророки; ΟΣΙΟΙ Преподобні; ΜΑΡΤΥΡΕΣ | ΓΥΝΑΙ | ΚΕΣ Жінки-мучениці; ΟΣΙΑΙ | ΓΥΝΑΙ | ΚΕΣ Праведні жінки.

Картина «підписна», внизу зазначено: Θεοδώρου πουλάκη — «Теодора Пулакиса». Звернімося, однак, до дидактичних записів на іконі. Свята Трійця зображена в образах Ісуса Христа з розгорнутою книжкою, де читаємо: οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν | ὧν | δια | παντός | | βλέπου | σι τὸ πρό | σωπον | τοῦ πατρὸς | μου — «Ангели на небі повсякчас бачать обличчя мого Отця» (Мат. 18, 10); Бога Отця (Саваоф) із сувоєм у лівій руці, на якому слова: ΟΥΤΟΣ ΕΣΤΙΝ Ο ΥΙΟΣ ΜΟΥ | Ο ΑΓΑΠΗΤΟΣ ΕΝ Ω ΕΥΔΟΚΗΣΑ — «Це – мій улюблений Син, що я його вподобав» (Мат. 17, 5); і Святого Духа у вигляді білого голуба в спрощеній октаграмі (восьмикут-на зірка) на тлі променистого сяйва.

Нижче від Трійці зображена головна тема ікони – Пресвята Богородиця в оточенні п'яти пророків та одного з патріархів, кожний з яких тримає в руці сувій, на розгорнутій частині якого записані їхні слова, що нібито предвіщали Її появу. Ця тема є головною для ікон перелічених типів, але кількість пророків, їхній склад, а тим більше зміст записів можуть бути різними. У нашому випадку художник не називає імен пророків, тому мусимо доповнити його, виходячи зі змісту текстів і предметів, тобто «знаменій», котрі вони презентують. Отже (з лівого боку до низу і потім з правого), зображені:

Мойсей: ΕΓΩ ΜΕΝ ΕΙΔΟΝ ΣΕ ΒΑΤΟΝ ΑΚαΑΤΑΦ(λεκτον) — «Я ж бо бачив тебе купиною неопалимою».

Аарон: ΕΓΩ ΔΕ ΡΑΒΔΟΝ ΤΟΝ Χ(ριστό)Ν ΑΝΘ(ή)ΣΑΣΑΝ Σ(έ) ΕΙΔ(ον) — «Я ж бо бачив тебе патерицею, що Христом розквітла».

Яків: ΕΓΩ ΔΕ Σ(έ) ΕΙΔ(ον) οὐ(ρα)νοΜήΚΑ ΚΛΗΜΑΚΑ — «Я ж бо бачив тебе сходами до неба (небомірними)».

Ісая: ΕΓΩ Δε ΛΑΒΙΔΑ ΑΝΘραΚΟΦόΡον ΚαίΚληκα — «Я ж бо кліщамі вугільними вінчував».

Єремія: ΟΔΟΝ ΣΕ ΕΙΔΟΝ ΔΙΚαιΩΣύνης ΚΩΡΗ — «Путтю тебе бачив справедливості, Діво».

Захарія: ΕΓΩ ΔΕ ΛΥΧΝΙΑΝ ΕΠΤΑΦΩΤΟΝ Σε ΕΙΔΟν — «Я ж бо бачив тебе світильником семисвічковим».

Як бачимо, попри особливий відбір пророків і патріархів, їхні заяви загалом укладаються в канонічні межі й побудовані на відомих у літературі літургічних словосполученнях [3, с. 105, 90, 84, 98, 96; 4, с. 146–149, 282;

5, с. 557—558; 8, с. 105—110]. Вони порівняно спрощені й одноманітні за браком місця або через якісь інші причини. Не дуже поширеним є словосполучення «путь справедливості», але вважати його за випадкове не можна, оскільки воно нам відоме ще за однією картиною Теодора Пулакиса («Тобою радіє»), що зберігається в музеї Бенакі в Афінах. В інших історичних варіантах запису слово «справедливість» зазвичай відсутнє. До прикладу, в «рекомендованому» записі в «Настановах» Діонісія Фурноаграфіота читаємо: «Азь ты видѣхъ, отроковице Дѣво, новаго Израиля путеводящую по стезямъ жизни» [4, с. 146; 3, с. 557]. У скорочених варіантах запису: 'Οδοῦ σὲ εἶδον Ἰσραὴλ Κόρη («Путтю Тебе бачив, донька Ізраїлю») [5, с. 198].

По праву руку від Богородиці розміщена група Апостолів, а по ліву – Ієрархів. Серед останніх вирізняються три особи, що тримають сувої із записами догматичного змісту. З богословського погляду, у першому ряду Ієрархів мають бути Три Святителі – св. Василій Великий, св. Григорій Богослов та св. Іоанн Золотоуст. Справді, ці зображення більш-менш відповідають традиційним: св. Іоанн Золотоуст на першому місці, св. Григорій Назіянзин – другий. Обидва тримають у руках сувої з написами. Але третя постать – подвижника св. Василя Великого – не має сувою. Натомість третій сувій знаходиться в лівій руці св. Іоанна Дамаскіна, зображеного четвертим.

Усі три записи на сувоях розкривають тему сходження Святого Духа і певним чином корелюють з тематикою творів цих св. Отців, віддзеркалюючи їхній особистий внесок у розв’язання даного богословського питання. Так, «мораліст» св. Іоанн Золотоуст стверджує тезу апофатичну за формою: οἶδα ὅτι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ | π(ατ)ρός ἐκπορεύε(ται) τὸ δὲ πῶς οὐκ ἐπὶ | σταμαί – «Знаю, що Святий Дух від Отця походить, але ж як саме, не збагну».

Св. Григорій Богослов, продовжуючи тему, проголошує, відповідно до свого вчення про Трійцю: εἶς ἡμῖν θε(ὸ)ς | ὁ ἀναρχος | π(ατ)ῆρ ἢ ἀρχὴ | παντ(ῶν) ὁ ὑἰός | κ(αί) τὸ οὐκ ἐκ τῆς | ἀρχῆς ἀλλὰ | σὺν τῇ ἀρχῇ | καὶ μετὰ τῆς | ἀρχῆς ἐκ τοῦ πα | τρός ἐκπορεύο | μενον ἅγιον | πνεῦμα – «Єдин нам Бог, без початку Отець, початок усього Син і той, що не від початку, але разом із початком і з початком від Отця походить, Святий Дух». Вислів щодо іманентності та одночасності походження Святого Духа від Отця в цьому твердженні передається двома різними конструкціями з прийменниками σὺν і μετὰ, що трохи ускладнює переклад вислову українською мовою, якою ми змушені фактично повторити той самий вислів.

Підсумовує тему св. Іоанн Дамаскін: ὁ δὲ π(νεῦ)μα τὸ ἅγιον ἐκ του | π(ατ)ρ(ό)ς ἐκπορεύεται καὶ ἐν τῷ νίῳ | διαμένει – «Дух бо Святий від Отця походить і в Сині перебуває».

Пресвяту Богородицю вітають ще чотири групи обабіч Неї: Мученики, Преподобні, Мучениці і Преподобні жінки, але всі вони мовчазні – без хартій або сувоїв. Одначе на нижньому полі, посеред святого жіноцтва, знаходиться чи не найцікавіша фігура цієї композиції. За своїм розміром вона дещо більша за Богоматір, а тому привертає увагу глядача. Це – одне з безтілесних створінь, у канонічному іконографічному вбранні, з крилами. Особливістю малюнку є колір зображення – яскраво-полум'яний. Золотом виконані лише сяйво навколо голови, окремі деталі верхнього одягу й ремінці сандалій. Усе інше палає вогнем. Подібні полум'яні особи зустрічаються й на інших картинах Теодора Пулакиса.

У нашому випадку йдеться, очевидно, про охоронця раю, на що вказують і місце його розташування – своєрідний італійський портик, що має символізувати браму до раю, і меч у правій руці. Згадаємо й настанову Діонісія щодо змалювання вигнання з раю Адама та Єви: «них гонить шѣстокрылый крылатый ангель, держащий въ рукахъ своихъ два огненныхъ меча» [4, т. 1, с. 528.].

А ось у лівій руці цього створіння сувій з епіграмою:

ὄρᾱς με τὸν ἄ | ὑλομ πρὸς μά | χημ ἔμαν | τίομ,
 ξιφηφόρος | Δάμαχος εἰμί | τῆς πύλης
 τὸν Γουῦμ ἄμ(ευ)δῶ[ς] | εἰσελθῆμ βουλη | θέντα,
 στρέψω | καταυτοῦ τὴν σπά | θην καὶ το ξίφος

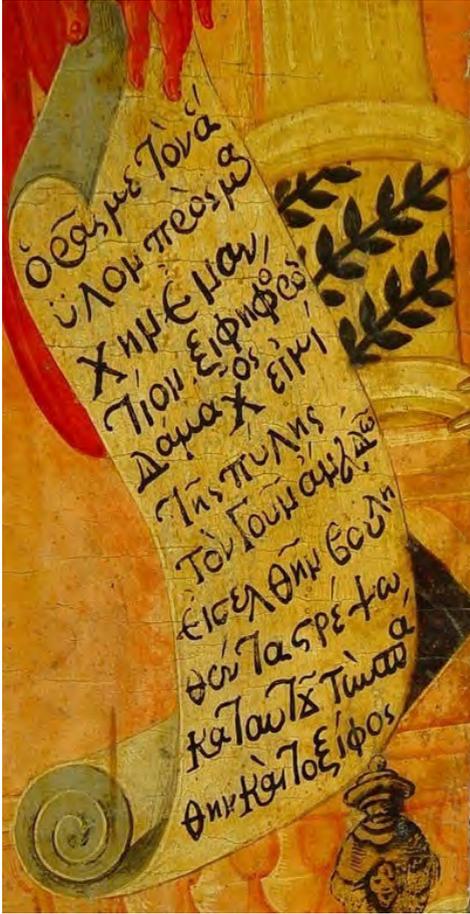
«Ти бачиш до битви готового духа,
 Мечоносець я нездоланий при брамі.
 На того ж, хто хоче увійти безсоромно,
 зверну я мечів моїх лева і вістря».

Запис зроблений книжною грецькою мовою, написання літери «ν» у формі «μ» навряд чи є забаганкою автора, це радше вказує на дотримання особливостей тексту, що був ним скопійований. Загалом текст за мовними ознаками є так званим дванадцятискладовим віршем, характерним для візантійської поетичної традиції. В основі художнього образу, звичайно, біблійне твердження про одного з Херувимів і меч на шляху до Древа життя (Буття 3, 23–24). На позначення меча замість біблійного терміна, вжитого свого часу перекладачами Старого Заповіту (ρομφαία – тракійський меч без гарди, що колись завдавав страху римським легіонерам), на сувої вжиті два грецькі слова. Перше з них (ἡ σπάθη) у давньогрецькій мові не мало значення бойового меча – це, радше, лезо, хоча саме це слово зустрічаємо в давньому вислові «Дамоклів меч». Згодом це слово породило новогрецьке (τὸ σπαθί) – будь-який меч, шабля, шпага тощо. Друге слово (τὸ ξίφος) було відомим у Давній Греції як назва короткого меча, часто з характерним розширеним лезом у середині. Зрештою, це слово теж ви-

йшло з ужитку, але збереглося в складі грецьких слів «фехтування» та деяких похідних (ξίφομαχία, ξίφασκία). Зображений на малюнку короткий полум'яний меч нагадує саме той давній грецький ксифос, але з хрестовидною гардою типу «метелик» з дещо перебільшеними і стилізованими раменами на кшталт «риб'ячого хвоста», яку ми зустрічаємо на всіх картинах Теодора Пулакиса, і яка нагадує нам про так званий «мальтійський хрест».

Охоронець брами. Фрагмент ікони «Свйше пророцы».
Дерево, темпера 189 x 164 см.

Запис на сувої охоронця брами.
Фрагмент ікони «Свыше пророцы».

Подібні охоронці добре відомі в іконографії. Діонісій з Фурни радить зображати архангела Михаїла з мечем і хартією на виході з церкви до притвору. На хартії має бути запис: «Божій восвода есмь, мечь носяй, и входящих сюда со страхомъ стрегу, защищаю, заступаю, покрываю, съ нечистымъ же сердцемъ входящихъ грозно посѣ- каю мечемъ симъ» [3, с. 18; 4, т. 4, с. 433]. Ще два варіанти запису містяться в грецькому виданні «Ермінії» [5, с. 231, с. 283].

Проте Теодор Пулакис за- позичує свій текст з інших дже- рел. По-перше, вірогідно, що він бачив запис на стіні церкви св. Георгія Меченосця (XIII ст.) в поселенні Аподулу, яке зна- ходиться між містами Ретим- но та Іракліон на його рідному Криті. Цей запис супроводжує кінну постать св. Георгія з ме- чем і за своїм змістом є обере- гом давнього монастиря. У за- писі п'ять силлабічних рядків, перший і останній майже іден- тичні записові на іконі Теодо- ра Пулакиса. Наводимо епігра- му в сучасній правописній ре- дакції за виданням А. Ронбі [8, с. 154–156, № 74]:

Ὁραῶς μ' ἔφιππον πρὸς μάχην ἐναντίων
ξίφηφόρον· δόρατι καθωπλισμένος
ἔφορος εἰμί τῆς μονῆς τῆς ἐνθάδε
εἰ τις βουληθῆ τοῦ ἀδικῆσαι ὧδε
στρέψω κατ' αὐτοῦ το δόρυ καὶ το ξίφος

Бачиш мене, вершника до битви готового,
Меченосця. Списом озброений
Охоронець я цього монастиря.

Як схоче хтось його скривдити,
зверну проти нього списа й меча.

Відомі й інші варіанти епіграми, але характеризують вони вже архангела Михаїла. Це, до прикладу, – запис на хартії архангела на іконі з колекції Грецького інституту в Венеції. Збереглися два перші рядки¹:

Ὁρᾶς με τὸν ἄυλον πρὸς μάχην ἐναντίων
ξιφηφόρος δ' ἄμαχος πέλω τῆς πύλης [8, с. 156]

Бачиш мене безтілесного, готового до битви,
З мечем бо, непереможний, вартую біля брами.

Ще одну епіграму наводить А. Орландос у своєму «Архіві візантійських пам'яток». Тут бачимо збіг із записом на картині Теодора Пулакиса майже по всіх позиціях:

Ὁρᾶς με τὸ ὄπλον πρὸς μάχην ἐναντίον
ξιφηφόρος δάραχος² εἰμοὶ τῆς πύλης
τὸν γοῦν ἀναιδὸς εἰσελθεῖν βουλευθέντα
στρέψω κατ' αὐτοῦ τὴν σπάθην καὶ τὸ ξύφος [11, с. 89]

Бачиш мене озброєного до битви,
Мечоносець бо я, [непереможний], біля брами.
Коли ж хто нахабно захоче пройти,
зверну проти нього меч і ксифос.

Нарешті ще одна ікона св. архангела Михаїла, написана в XVII ст., зі схожою епіграмою зберігається в колекції Митрополичого Дому (Греція, м. Мітіліні, інв. номер К/14η ΕΒΑ/83/25). На сувої в руці архангела записаний оберіг монастиря, подібний до згаданого вище запису в церкві св. Георгія Мечоносця:

«ΟΡΑΣ ΜΕ ΤΟΝ ΑΥΛΟΝ ΠΡΟΣ ΜΑΧΗΝ ΕΝΑΝΤΙΟΝ.
ΞΙΦΗΦΟΡΟΣ Δ' ΑΜΑΧΟΣ ΗΜΙ ΤΗΣ ΠΥΛΗΣ
ΕΤΙΜΟΣ ΗΜΙ, ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΕΝΘΑΔΕ
ΟΣΤΙΣ ΒΟΥΛΥΘΗ ΤΟΥ ΑΔΗΚΗΣΕ ΟΣ[...] ΔΕ
ΣΤΡΕΨΩ ΚΑΤ' ΑΥΤΟΥ ΤΟ ΞΙΦΟΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΣΠΑΘΗΝ».

Бачиш мене безтілесного, готового до битви.
Мечоносець бо я непереможний при брамі,
Готовий³ я цього монастиря.
Коли хто схоче скривдити його,
Зверну проти нього ксифос і меч.

¹ Цей і наступний записи оберегу наведені так, як вони були прочитані й видані їхніми дослідниками.

² Тут є очевидним неправильне прочитання або зображення літери «м» у слові ἄμαχος – «непереможний».

³ Тут також бачимо наслідки помилкового читання або копіювання слова ἔφορος – «охоронець», як це засвідчують інші, давніші записи.

Отже, очевидно, що Теодор Пулакис зустрів ці або ж подібні до них записи і скористався з них у міру свого розуміння мови, уміння читати епіграфічні записи або довіри до того, хто ці записи для нього готував. Реконструювати першотвір, з якого черпали наступні переписувачі запису, наразі важко. Виходячи з очевидних помилок, що представлені в усіх наведених епіграмах, а також відновлюючи ключові слова, що надалі вряди-годи зникали або ж перетворювалися на якісь інші, можна припустити, що попервах йшлося про «вершника», «захисника-охоронця», готового до «бою з мечоносцями», або ж і самого «мечоносця», котрий вартує коло «брами» й погрожує небажаним гостям «списом і мечем». На мій погляд, в історії зображення та епіграми первинною була іпостась охоронця церкви або іншого сакрального середовища у більш-менш фольклорному мовному оточенні, а сполучення його з образом архангела Михаїла – охоронця Раю з'явилося пізніше.

Наступна ікона дещо складніша за композицією. Її авторська назва – Н ΔΕΥΤΕΡΑ ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤ)ΟΥ ΠΑΡ(ΟΥ)ΣΙΑ – «Друге Пришестя Христа». Попри це її можна також називати «Страшний суд», оскільки значну частину композиції складають зображення Вогняної річки й Печі Вогню, де відбувають покарання грішники. Ці останні зазвичай відсутні на картинах типу «Друге Пришестя».

На картині також чимало персонажів і загалом 40 написів. 28 з них указівні, один – авторський. Як указівні ми розуміємо назви окремих персон (Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ | ΗΛΙΑΣ Пророк Ілля; Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ | ΕΝΩΧ Пророк Єнох; Ι(ησοῦς) Ν(αζωραῖος) Β(ασιλεὺς) Ι(ουδαίων) Ісус Назарянин Цар Юдеїв; ΜΑΡΤΥΡΕΣ Μученики, Ο ΑΝΤΙΧΡΙ(ΣΤ)ΟΣ Антихрист; ΟΙ ΑΙΡΕΤΙΚΟΙ Єретики); предметів (ΖΥΓΟΣ ΔΙΚΑΙΩΣΥΝΗΣ Терези справедливості; Η ΦΛΟΓΙΝΗ ΡΟΜΦΑΙΑ Полум'яний меч); місця події (ΠΟΤΑΜΟΣ ΠΥΡΙΝΟΣ Вогняна річка; ΚΑΜΙΝΟΣ ΠΥΡΟΣ Піч Вогню), а також назви явищ (ΟΒΡΙΓΜΟΣ ΤΩΝ | ὀδόντων Скрегіт зубів, Η ΑΝΑ(ΣΤ)ΑΣΙΣ Τ(ῶν) Νεκρῶν Воскресіння мерців) або носіїв гріхів (Ο ΥΠΕΡΗΦΑΝ | Ο(ς) Пихатий; Ο ΜΟΙ | ΧΟ(ς) Перелюбник; Ο ΦΙΛΑΡΓΥ | ΡΟΣ Скарна; ΟΙ ΑΙΡΕΤΙΚΟΙ Єретики; Ο ΓΑΣΤΡΙΜΑρ | ΓΟ(ς) Ненажера; ΤΟ ΠΑΡΆΝΟΜΟΝ ΑΝΔΡΟΥ | ΝΟν Незаконне подружжя; Ο ΠΟΡΝΟΣ Облудник; Ο ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΣ Жадібний; Ο ΑΝΕΛΕΝΜΩΝ Жорстокий; Ο ΑΔΙΚΟΚΡΙΤΗΣ Несправедливий суддя; ΟΙ Ψ(ευ)ΔοΜΑΡΤΥΡες Брехливі свідки). В одному випадку запис є зверненням грішника: ΠάΤΕΡ ΑΒΡΑΑΜ ΕΛΕΝΣΟΝ ΜΕ – «Отче Аврааме, помилуй мене». Усі ці записи, як уже ми бачили на попередній іконі, розміщені на загальному тлі поблизу до відповідних тем або персоналій. З філологічного погляду, вони є сталими термінами або словосполученнями грецького літургічного або богослужбного дискурсу.

Ця ікона теж підписана майстром: Κόπος Καὶ σπουδὴ | Θεωδῶρ(ου) πουλάκη | ἐκ τῆς πεΡΙΦΗΜ(ου) ΝΗΣ(ου) κρή | τῆς – «Труд і стараність Теодора Пулакиса з відомого острова Крита».

Решта записів на іконі – різної складності повчальні, або дидактичні наративи, серед яких ми розрізняємо прямі біблійні цитати, опосередковані або компілятивні, а також вислови невизначеного походження. Усі ці записи знаходяться в книжках і стрічках-сувоях. Книжок, власне, тільки п'ять. На центральному полі попід ногами Ісуса Христа, що спирається на земну кулю, розміщена «Книга живих», яку підтримують два янголи. У книзі заповнена одна сторінка записами в стовпчик:

Μ(ήτη)ρ Θ(εο)Υ Богоматір / Ο ΠΡΟΔΡΟΜος Предтеча / ΑΠΟ(στ) ΟΛΟΙ Αποστοли / ΠΡΟΦΗΤΑΙ Пророки / ΙΕΡΑΡΧΑΙ Ієрархи / ΜΑΡΤΥΡΕΣ Мученики

А ось праворуч від Христа в руках євангелістів Луки та Іоанна – книжки з їхніми власними цитатами:

ΕΠΕΙΔΗ | ΠΕΡ ΠοΛΛΟΙ | ΕΠιΧείΡησαν | ΑΝαΤΑΞΑΣΘΑΙ | ΔΙΗΓΙΣΙΝ | ΠΕΡὶ ΤΩΝ | ΠΕΠΛΗΡΟΦο | Ρ(ε)μέν(ων) ΕΝ Η(μῖν) – «Тому, що багато хто брався скласти оповідання про речі, які сталися між нами» (Лук. 1, 1)

ΕΝ ΑΡΧΗ | ΗΝ Ο ΛΟΓΟΣ | ΚΑΙ Ο ΛΟ | ΓΟΣ ΗΝ | ΠΡΟΣ ΤΟΝ | ΘΕΟΝ Κ(αί) | ΘΕὸς ΗΝ Ο | ΛΟΓΟΣ – «Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було – Бог» (Іо. 1, 1).

Навпроти них, ліворуч, відповідно, розміщені інші апостоли, серед них Матвій і Марко з книжками, в яких читаємо:

ΒΙΒΛΟΣ | ΓΕΝΕΣΕ | ΩΣ Ι(ησο)Υ Χ(ριστο)Υ | ΥΙ(οῦ) ΔΑ(υὶ)Δ | ΥΙ(οῦ) ΑΒΡΑ | ΑΜ ΑΒΡΑ | ΑΜ ΕΓΕ | ΝΙΣΑΙ – «Родовід Ісуса Христа, сина Давида, сина Авраама, Авраам був батьком» (Мат. 1, 1–2).

ΑΡΧΗ ΤΟΥ | (εὐ)ΑΓΕΛΙ(ου) | Ι(ησο)Υ Χ(ριστο)Υ ΥΙ | ΟΥ ΤΟΥ | Θ(εο)Υ ΩΣ | ΓΕΓΡΑΠΤΩ | Εν ΤΟΙΣ ΠΡο | ΦΗΤΑΙΣ – «Початок Євангелія Ісуса Христа, Сина Божого. Як написано у пророків» (Мар. 1, 1–2).

Записи, розміщені на горизонтальних стрічках, здебільшого тематичні, тобто створюють підтексти для загальної теми Воскресіння або Суду. Перша з них, у лівому верхньому куті ікони, нібито передає одне з послань автора устами ангелів:

ΙΔΟΥ ΚΗΡΥΚΕΣ ΗΜ(εῖ)Σ ΕΞ ΟΥ(ραν)οῦ)ς ΒΟΩΜΕΝ | ΜΗ ΤΙΣ ΑΝ(θρώπ)ΩΝ ΠΛΑΝΗΘ(εῖ)ΤΩ ΤΟΙΣ ΑΝΤΙΧΡΙ(στ)ο(υ) Ψ(ευ)ΔέΣΙ ΤέΡΑΣΙ – «Ось ми, вісники, з небес закликаємо: нехай ніхто з людей не буде ошуканим брехливими знаменнями Антихриста».

Тема Антихриста, відома з давніх давен, але не надто поширена в іконографії, здається, була для Теодора Пулакиса на той час актуальною.

Можливо, через чергове очікування кінця світу, що мало свої регулярні прецеденти, починаючи від перших часів становлення християнства. Однією із супутніх до цього явища ознак вважалася поява «несправжніх чудес».

Ця ж група червонокрилих і чорнокрилих янголів передає ще два послання: ΑΝΑ(στ)ΗΣΟΝΤΑΙ ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ Κ(αί) ΕΓΕΡΘΗΣΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΝ Τ(οῖς) ΜΝΗΜΙΟΙΣ – «Воскреснуть мерці і встануть у гробах»; і ще одне: ΑΡΠΑΓΗΣΟΝΤΑΙ ΕΝ ΝΕΦΕΛΑΙΣ (εἰ)Σ ΑΠΑΝΤΗΣΙΝ Τ(ου) Κ(υρίου)Υ – «Вхоплені на хмарах у повітря назустріч Господові» (Павла 1 Сол. 4, 17).

Паралельна група янголів, у протилежному куті, також несе послання щодо воскресіння мерців, побудовані на словах пророка Іезикиїля: ΤΑ Ο(στ)Α | ΤΑ ΞΗΡΑ ΑΚ(ού)ΣΑΤΕ ΛΟΓΟΝ Κ(υρίου)Υ Κ(αί) Σε ΑΥΤὸν ΣΑΡΚα ΕΚΦύΣΑΤΕ – «Сухі кістки засохлі, слухайте слово Господнє та самі тіло породить» (пор. Іезик. 37, 4); ΕΠΣΥΝαξ(εἰ) Κ(ύριο)Σ ΣΑΒαΩΘ ΑΠο ΤΩΝ ΤΕΣΣάρων ΑΝΕΜ(ων) Τὰ ΠΛηΘη ΤΗΣ ΓΗΣ – «Покличе Господь Саваоф від чотирьох вітрів населення землі» (пор. Іезик. 37, 9).

Постать Ісуса Христа в горішній частині ікони розміщена під стрічкою, що витікає з його піднятої правої руки з євангельским словом до «благоденних»: Δ(εὺ)ΤΕ ΟΙ (εὺ)ΛΟΓΗΜΕΝΟΙ Τ(οῦ) ΠΑΤΡΟΣ Μ(ου) ΚΛΗΡΟΝοΜΗΣΑΤΕ Τὴν ΝΤΟΙΜαΣΜΕΝΗΝ ΗΜῆν ΒΑΣΙΛ(εἰ)Αν | ΑΠο ΚΑΤΑΒοΛῆς ΚΟΣμ(ου) – «Прийдіть, благоденні Отця мого, візьміть у спадщину Царство, що було приготоване вам від створення світу» (Мат. 25, 41). Натомість у лівій руці Ісуса Христа розгортається донизу сувій з суворою доганою: ΠΟΡ(εὺ)ΕσΘΕ | ΑΠ'ΕΜου ΟΙ ΚΑΤΗ | ΡΑΜένΟι (εἰ)Σ ΤΟ ΠΗΡ | ΤΟ ΑΙΩΝΙΟν ΤΟ ΝΤΟΙ | ΜασΜΕΝΟΝ τΩ ΔΙΑ | ΒΟΛω Κ(αί) ΤΟΙΣ ΑΓΓΕ | Λοις ΑΥΤΟΥ ΕΠ(εἰ)ΝαΣα | ΓΑΡ Κ(αί) (οὐ)Κ ΕΔΩΚΑτε μοι | ΦΑΓ(εἰ)Ν ΕΔΙΨηΣΑ | Κ(αί) (οὐ)Κ ΕΠοΤΙΣΑ | ΤΕ ΜΕ – «Ідіть від мене геть, прокляті, у вогонь вічний, приготований дияволу й ангелам його, бо голодував я, і ви не дали мені їсти; мав спрагу, і ви не напоїли» (Мат. 25, 41–42).

Суворе ставлення Сина до грішників намагається вгамувати Богородиця, у правій руці якої стрічка з написом: ΣΕ ΙΚεΤΕΥΩ ΙΕ Μ(ου) ΙΛΕΩΣ ΕΣω ΤΩ ΤΩΝ ΧΡι(στ)ΙΑΝῶν ΓΕΝ(εἰ) – «Благаю тебе, Сине мій, будь поблагливим до християнського роду».

Між тим, тему пришествя Антихриста продовжує пророк Єнох у крайньому полі ліворуч від Христа. Він тримає хартію з написом: ΓΝΩ(στ)ΟΝ Ε(στ)Ω | ΠΑΝΤΙ ΤΩ ΚΟΣΜω | ΩΣ Ο ΑΝΤΙΧΡι(στ)Ος | Ηξ(εἰ) ΕΞΑΠΑΤΩν | ΤΟΙΣ (οὐ)Κ ΟΥ(ρανίοι)Σ | ΘΑΥΜΑΣΙ – «Нехай знає весь світ, що Антихрист прийде, ошукаючи чудами не небесними».

Розглянута вище «Книга живих» подається на тлі запису на стрічці: ΕΦΟΣΟΝ ΕΠοιΗΣαΤΕ ΕΝΙ Τ(οῦ)ΤΩΝ || ΤΩΝ ΑΔελΦῶν Μ(ου) ΤΩΝ

εΛάΧΙ(στ)ων ΕΜοὶ ΕΠοιΗΣΑτε – «Усе, що ви зробили одному з моїх братів найменших, – ви мені зробили» (Мат. 25, 40).

У центрі картини, як і в розглянутій вище композиції ікони «Пророцы свыше», на першому місці за розміром – архангел. Проте на цей раз у «природних» кольорах, з чорними крилами, але також із мечем і стрічкою з написом, побудованим на словах Одкровення: ΙΔΟΥ ΕΡΧΕΤΑΙ Ο ΥΙΟΣ Τ(ου) ΑΝ(θρώπ)(ου) Τ(ου) ἄΠοΔΟΥΝαι | ΕΚΑ(στ)Ω ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΡΓΑ ΑΥΤΟΥ – «Ось іде син Людини, щоб віддати кожному, яка робота його» (пор. Одр. 22, 12).

Звернімо увагу на меч у правій руці архангела. На цей раз це не прямий короткий меч, а вигнута шабля на кшталт східних. А ось гарда та сама, що й раніше, з двома «риб'ячими хвостами», що майже ідентичні раменам хреста на грудях архангела. Тут доречно зауважити, що полум'яний янгол з вогняним мечем також присутній на картині, але він невеличкий за розміром, безіменний, а назву має тільки його караючий короткий меч, спрямований проти грішників на узбережжі Вогняної річки. Ще один дуже схожий меч тримає янгол у правому верхньому куті картини.

Ліворуч від архангела звернена до нього постать у чорному клобуці з великою розгорнутою хартією з євангельським записом: ΚΕ ΠΟΤΕ | ΣΕ (εἶ)ΔοΜΕΝ | Π(ει)ΝῶνΤΑ Η Δι | ΨῶνΤΑ Η ΞέNov | Η ΓΥΜΝὸΝ Η Α | σθΕΝῆ Η Εν Φυ | ΛΑΚΗ Κ(αί) (ου) | ΔΙΗΚΟΝΙΣΑ | ΜΕΝ Σοι – «Коли ми бачили тебе голодним або спраглим, чужинцем або нагим, недужим або в тюрмі, і тобі не послужили?» (Мат. 25, 44).

Праворуч, біля його ніг, знаходиться постать Авраама з дитиною в лівій руці і стрічкою в правій. На стрічці запис: ΤΕΚNov ΜΝΗσΘΗΤΙ ΟΤΙ ΑΠΕΛΑΒες ΤΑ ΑΓΑΘΑ Σ(ου) Εν ΤΗ ζΩΗ ΣΟΥ | Κ(αί) ΛάζΑΡος ΟΜοίως ΤΑ ΚΑΚΑ – «Згадай, мій сину, що ти одержав твої блага за життя свого так само, як і Лазар свої лиха» (Лук. 16, 25). Завершує композицію постать Антихриста.

Отже, на прикладі двох ікон Теодора Пулакиса ми бачимо, як у живопису були сполучені образотворчі та патристичні підходи, а головні богословські сюжети картин підтримані дотичними цитаціями зі Св. Письма, перифразами з творів св. Отців, висловами або епіграмами невстановлених авторів.

Список використаних джерел

1. Ευγγόπουλος Ανδρέας. Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Αλωσιν. – Αθήναι, 1957. – Μοτ' [44], – 380, [3] σ. : προμ., 72 εικ.

2. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης Λ. *Εικόνες της Κέρκυρας*. – Αθήναι : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990. – κγ', 426, [3] σ. : εικ.

3. Филатов В. В., Камчатнова Ю. Б. Наименования и надписи на иконных изображениях. – М., ПРО-ПРЕСС, 2006. – 352 с.

4. Πορφύριος Ὑσπενσκίη. Ἐρμινία, ἢ ἐκπαίδευσις ἐν ζωγραφικῷ ἑκτεχνῶν, συντάχθη ἐν ἱερομοναχῷ καὶ ζωγραφῶν Διονυσίῳ Φουρνογράφῳ. 1701–1733 γγ. // Τруды КДА. – К., 1868. – Т. 1. – С. 269–315; Т. 2. – С. 494–563; Т. 4. – С. 355–445.

5. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης καὶ κυρία αὐτῆς ἀνέκδοται πηγαί, ἐκδιδομένη μετὰ προλόγου νῦν τὸ πρῶτον πληρῆς κατὰ τὸ πρωτότυπον αὐτῆς κείμενον / ὑπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως. Δαπάναις τῆς Ἀυτοκρατορικῆς Ῥωσικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. – Ἐν Πετροπόλει imp. Kirschbaum, B., 1909. – 351, [1] σ.

6. Διονύσιος ο εκ Φουρνά και το έργον του : Καρπενήσιον, 11–14 Οκτωβρίου 1996 : πρακτικά / πρόλογος Μητροπολίτου Καρπενησίου Νικολάου ; επιμέλεια Παναγιώτου Κων. Βλάχου. – Αθήναι : Ιερά Μητρόπολις Καρπενησίου, 2003. – 657 p. : ill., facsimils., plans.

7. Чернухин С. Грецькі рукописи у зібраннях Києва : каталог. – К. ; Вашингтон, 2000. – 378 с.

8. Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung. Bd. 2 : Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst : Nebst Addenda zu Band 1 "Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken" / Erstellt von Andreas Rhoby ; Hrsg. von Wolfram Hörandner, Andreas Rhoby, Anneliese Paul. – Wien : ÖAW, 2010. – 539 S. : Ill. – (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung ; Bd. 23) (Denkschriften Österr. Akad. der Wiss. Philos. – Hist. Kl ; Bd. 408).

9. Παπαμαστοράκης Τίτος. Η ένταξη των προεικονίσεων της Θεοτόκου και της Ὑψωσης του Σταυροῦ σε ένα ιδιότυπο εικονογραφικό κύκλο στον Άγιο Γεώργιο Βιάννου Κρήτης // Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. – Τ. 14 (1987–1988). Περίοδος Δ'. – Αθήνα, 1989. – Σ. 315–328.

10. Δρανδάκης Νικόλαος. Το εικονογραφημένο θέμα «Ἄνωθεν οἱ προφήται» σε τοιχογραφία τῆς Μεγίστης Νικόλαος Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους // Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. – Τ. 20 (1998). Περίοδος Δ'. Στῆ μνήμη τοῦ Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907–1995). – Αθήνα, 1999. – Σ. 195–200.

11. Ορλάνδου Αναστασίου Κ. Ἀρχεῖον των βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος. Περιοδικόν σύγγραμμα. – Τόμοι Ζ (1951), Η (1955 / 1956), Θ (1961). – Η ἐν Αθῆναις Ἀρχαιολογικῆ Ἑταιρεία, 1999. – 665 σελ.

References

1. Ξυγγόπουλος, Α. (1957). *Σχεδιάσμα ιστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τῆν Ἀλωσιν*. Αθήναι. [In Greek].

2. Βοκοτόπουλος, Π. Α. (1990). *Εικόνες τῆς Κέρκυρας*. Αθήναι: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης. [In Greek].

3. Filatov, V. V., Kamchatnova, Iu. B. (2006). *Naimenovaniia i nadpisi na ikonnykh izobrazheniakh* [Names and inscriptions on icon depictions]. Moscow: PRO-PRESS. [In Russian].

4. Porfirii Uspenskii. (1868). *Erminiia ili nastavlenie v zhivopisnom iskusstve, sostavlennoe ieromonakhom i zhivopistcem Dionisiem Furnoagrafiotom. 1701–1733 gg.* [Herminia or directions in depictive art, composed by hieromonk and artist Dionisios Furnoagrafiotis. 1701–1733]. In *Trudy KDA* [Works of Kyiv Ecclesiastical Academy], Vol. 1, pp. 269–315, vol. 2, pp. 494–563, vol. 4, pp. 355–445. Kyiv. [In Russian].

5. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Α. (1909). *Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης καὶ κυριαὶ αὐτῆς ἀνέκδοται πηγαί, ἐκδιδομένη μετὰ προλόγου νῦν τὸ πρῶτον πληρῆς κατὰ τὸ πρωτότυπον αὐτῆς κείμενον.* Ἐν Πετροῦπόλει imp. Kirschbaum, B. [In Greek].

6. Μητροπολίτου Καρπενησίου Νικολάου (πρόλογος), Παναγιώτου Κων (επιμέλεια). (2003). *Διονύσιος ο εκ Φουρνά και το ἔργον του: Καρπενήσιον, 11–14 Οκτωβρίου 1996: πρακτικά.* Βλάχου, Αθήνα: Ιερά Μητρόπολις Καρπενησίου. [In Greek].

7. Chernukhin, Ye. (2000). *Hretski rukopysy u zibranniakh Kyieva: katalog* [Greek manuscripts in the collections of Kyiv: catalogue]. Kyiv, Washington. [In Ukrainian].

8. Rhoby, A. (2010). *Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung Bd. 2. Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst: Nebst Addenda zu Band 1 “Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken”* (Hrsg. von W. Hörandner, A. Rhoby, A. Paul, Veröffentlichungen zur Byzanzforschung: Bd. 23). Wien: ÖAW. [In German].

9. Παπαμαστοράκης, Τ. (1989). “Ἡ ἔνταξη των προεικονίσεων της Θεοτόκου και της Ὑψωσης του Σταυροῦ σε ἓνα ιδιότυπο εικονογραφικό κύκλο στον Ἅγιο Γεώργιο Βιάννου Κρήτης”. *Δελτίον Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας: Τ. 14. 1987–1988* (Περίοδος Δ, σ. 315–328). Αθήνα. [In Greek].

10. Δρανδάκης, Ν. (1998). Το εικονογραφημένο θέμα “Ἄνωθεν οι προφήται” σε τοιχογραφία της Μεγίστης Νικόλαος Λαύρας του Ἁγίου Ὁρους. *Δελτίον Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας* (Τ. 20, σ. 195–200). Περίοδος Δ. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907–1995). Αθήνα. [In Greek].

11. Ορλάνδου Αναστασίου, Κ. (1999). Αρχεῖον των βυζαντινῶν μνημείων της Ελλάδος. Περιοδικόν σύγγραμμα. Τόμοι Ζ (1951), Η (1955 / 1956), Θ (1961). Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. [In Greek].

Chernukhin Yevhen Kostiantynovych

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine

Inscriptions and epigrams on two icons of Greek painter Theodor Pulakis in the collection of Bohdan and Varvara Khanenko National Museum in Kyiv.

The form and contents of Greek inscriptions and epigrams on two complex, judging from their composition, icons “From above the Prophets” and “The Second Coming” have been thoroughly analyzed. Part of them are of nominative-indicating nature and name characters, their general characteristics or places of events. The other inscriptions served as certain verbal additions to depicted persons or events. The inscriptions

are written and depicted on special charts or rolls usually held by persons. Among the written texts we distinguish direct citations from the Scripture, word combinations from liturgical or patristic texts, some expressions of unknown origin and epigrams. Both icons preserve the original signatures of the painter. Special attention is given to the protective epigram on the roll held by the Archangel from the icon "From above the Prophets", which can be compared to several other similar inscriptions on the pictures or frescoes of various artists.

Key words: Theodor Pulakis, iconography, Greek inscriptions, epigrams, liturgical texts, patristics.

Чернухин Евгений Константинович

Институт истории Украины НАН Украины

Надписи и эпиграммы на двух иконах греческого художника Теодора Пулакиса из коллекции Национального музея имени Богдана и Варвары Ханенко в Киеве.

Рассматриваются форма и содержание греческих записей и эпиграмм на двух сложных в композиционном отношении иконах «Свыше пророцы Тя предвозвѣстиша» и «Второе Пришествие». Часть записей имеет номинативно-индикативный характер и называет поименно действующих персонажей, их обобщенные характеристики или же место события. Другие записи представляют собой некие вербальные дополнения к изображениям лиц или событий, описанных на хартиях или свитках в руках действующих лиц. Среди этих записей находятся прямые цитаты из Священного Писания, перифразы из литургических текстов и творений св. Отцов, высказывания неизвестного происхождения и эпиграммы. На обеих картинах сохранились подписи самого мастера. Особое внимание уделено рассмотрению эпиграммы-оберега на свитке в руках Архангела на картине «Свыше пророцы Тя предвозвѣстиша», имеющей ряд аналогий на картинах и фресках других художников.

Ключевые слова: Теодор Пулакис, иконопись, греческие записи, эпиграммы, литургические тексты, патристика.

*Олеся Іванівна Дзира,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

ВІТЧИЗНЯНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ КАНАДИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті систематизовано основний масив вітчизняної історіографії, виділено загальні та спеціальні дослідження з теми. Проаналізовано науковий доробок українських учених, створений як у добу Радянської держави, так і в часи незалежності України, що стосується еміграції українців до Канади, суспільно-політичного життя діаспори в міжвоєнний період і впливу на нього імміграційної політики країни.

Ключові слова: наукові дослідження, вітчизняна історіографія, українська діаспора, Канада.

Історія зарубіжного українства, яке складає великий відсоток від українства в цілому, є невід'ємною частиною світової наукової думки і входить до кола інтересів сучасних вітчизняних дослідників. Її подальше плідне вивчення вимагає спеціальних історіографічних видань. Наразі існує невелика кількість суто історіографічних досліджень, присвячених українській діаспорі Канади у 1918–1939 рр. Це пов'язано з довгим замовчуванням проблеми української еміграції в час існування СРСР, а також недостатнім її вивченням у період незалежності України. Більшість напрацьованих з цієї теми не відриваються від контексту історичних робіт і входять у них як обов'язковий елемент згідно з сучасними вимогами до написання наукових публікацій. Історіографію міжвоєнного періоду еміграції вивчали побіжно Ю. Макар [1] і В. Білецький [2]. З цього питання ще в радянський час О. Макаром було захищено дисертацію, яка була написана на базі марксистсько-ленінської методології [3]. Така переконаливо недостатня кількість наукових історіографічних робіт і визначає актуальність обраної нами теми.

Метою статті є репрезентація основних вітчизняних наукових досліджень, що відображають історію української імміграції в Канаді в міжвоєнний період. Згідно з метою поставлено такі завдання: з'ясувати, наскільки повно розкрита обрана тема в історичних дослідженнях; відобразити зміни в методиці й методології вітчизняної історіографії радянського періоду та доби незалежності.

Протягом десятиліть радянська історіографія замовчувала або фальсифікувала відомості про становище українців за межами СРСР. Вона розглядала явище еміграції як прояв класової боротьби селян та робітників, а історію діаспор показувала у світлі переваг соціалістичного способу життя порівняно з вадами капіталістичного. У 1945–1990 рр. виходять поодинокі дослідження А. Шлепакова, В. Євтуха, Л. Лещенка, Ю. Макара, О. Сича тощо [4; 5; 6; 7]. Природно, що вказані роботи мали пропагандистське призначення, проте представлений авторами фактичний матеріал давав можливість отримати важливі відомості про життя українців Канади.

Зі здобуттям Україною незалежності з'явилися нові можливості для написання наукових досліджень із зазначеної теми, відкрився доступ до заборонених раніше джерел та зарубіжної історіографії, стали активніше налагоджуватися контакти з діаспорою. Вітчизняні вчені, зокрема у співавторстві з науковцями з діаспори, починають видавати незаідеологізовані, не обмежені класовим підходом при вивченні історії студії. Так, публікується довідник «Зарубіжні українці» [8], виходять узагальнюючі праці «Українці в зарубіжному світі» під редакцією А. Шлепакова [9] (щоправда, містить радянські ідеологеми), «Українці у світі» [10], в яких описання українських етнічних груп охоплює всі етапи в історії переселень, а не лише міжвоєнний період, і тому є максимально скороченим через широту теми. Подібний характер мають колективна монографія «Українська еміграція: від минувшини до сьогодення» В. Лановика, М. Траф'яка, Р. Матейка та інших [11] і монографія В. Євтуха, Є. Камінського, О. Ковальчук і В. Трощинського «Зберігаючи українську самобутність» [12]. Щоправда, в останній, говорячи про українців у Канаді, автори роблять акцент саме на українцях-комуністах і їхніх зв'язках з Радянським Союзом. Не дивлячись на останню заувагу, якраз В. Євтух є тим науковцем, який зробив вагомий внесок у розроблення теоретичних проблем етнічних взаємин і адаптації іммігрантів в інонаціональному середовищі. В його численних наукових дослідженнях висвітлені причини еміграції, її склад, характер розселення. Він є співавтором ряду монографій з історії еміграції й історії українців у Канаді [13; 14; 15; 16], частина з яких, на жаль, позначена концептуальними підходами тоталітарної доби.

На сучасному етапі в Україні питанням історії української еміграції у Канаді займаються академічні Інститут історії України, Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського, Інститут соціології, а також Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, Львівський національний університет ім. І. Франка, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича (останній має угоду про спів-

працю з Саскачеванським університетом), Інститут дослідження української діаспори Національного університету «Острозька академія» тощо. Відповідно в Канаді це Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті, українські та славістичні кафедри в Торонтському, Альбертському, Манітобському та Саскачеванському університетах.

Серед істориків доби незалежності України варто відзначити постать В. Макара і його ґрунтовне монографічне дослідження «Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади» [17], в якому автор зробив короткий опис джерел з історії української діаспори в Канаді, в тому числі і з канадських архівів, встановив причини еміграційного руху українців за океан, висвітлив участь переселенців у політичному та державному житті країни, дослідив їхні освітні інституції, побіжно згадавши про імміграційну політику Канади та роботу українських громадських організацій.

Фактори, що впливали на імміграційну політику Канади, її основні принципи та пріоритети окреслені в докторській дисертації О. Сича «Иммиграция и её место в социально-экономическом развитии Канады (1900–1939 гг.)» [18]. У першому розділі дисертації автор подає розгорнуту характеристику опрацьованих матеріалів, частина з яких зберігається в канадських архівах. Науковець говорить про вплив канадського уряду на життя та статус емігрантів та про їхню роль у соціально-економічному розвитку країни. Слід зауважити, що О. Сич досліджує всю імміграцію до Канади у першій половині ХХ ст., а не лише українську.

Питання імміграційної політики Канади міжвоєнного періоду стосовно власне українських переселенців більш розгорнуто репрезентоване в кандидатській дисертації О. Дзири. У роботі також визначені особливості імміграції українців, висвітлені їхнє громадське та політичне життя за океаном та вплив на нього політики канадського уряду [19].

Вагомим для дослідників зарубіжного українства є журнал «Українська діаспора», що виходив у 1992–1997 рр. під егідою Інституту соціології НАН України та редакції «Енциклопедії української діаспори» (США). В ньому час від часу публікувалися статті про причини і склад української еміграції міжвоєнного періоду, ареали розселення та чисельність українців за кордоном, умови їх проживання в іноетнічному середовищі, особливості адаптації та інтеграції, соціально-економічний статус, культурне та громадське життя переселенців.

Джерельна база вивчення імміграційної політики Канади у 1918–1939 рр. є значною за обсягом та різноманітною, через що потребує детальної розробки та вироблення оптимальних підходів при опрацюванні. Спеціальних досліджень цій тематиці не було приурочено. Вона побіжно

розглядалась у роботах В. Макара, С. Качараби, О. Сича в контексті їхніх досліджень. Питання архівної україніки в Канаді вивчалось І. Тюрменко [20] та І. Матяш [21; 22]. Їхні роботи репрезентують описи фондів канадських архівів, які зберігають документи з імміграційної політики Канади в міжвоєнний період. У статті «Архівна та рукописна україніка» І. Матяш надала загальну характеристику українських документів у канадських архівах, а в дослідженні «Архівна україніка в Канаді» – склала типологію архівних документальних джерел канадської україніки, представила історіографію проблеми, описала склад і зміст фондів архівних установ, у яких є матеріали, зокрема, й із задекларованої нами теми.

Преса також є джерелом для вивчення суспільно-політичної ситуації в українській діаспорі. Інформаційний потенціал українських періодичних видань міжвоєнного періоду в Канаді розкрито не повністю. Основа маса досліджень була зроблена зарубіжними вченими. Вітчизняна ж історіографія фактично оминула це питання. Пресу української діаспори в Канаді міжвоєнного періоду досліджувала О. Дзира. У її статті визначено роль преси як виразника думки громадськості, а класифікація часописів здійснена не за місцем видання, як до цього робили попередники з діаспори, а за суспільно-політичними поглядами їхніх видавців [23]. Преса ордену редемптористів розглядається у статті Н. Марченка [24]. В інших дослідженнях періодичні видання згадуються побіжно.

До методології дослідження звернувся в своїй статті «Международные миграции прошлого и настоящего: к оценке моделей и методов исследования» А. Шлепаков [25]. Теоретико-методологічні, термінологічні проблеми феномену української діаспори розкриваються в колективній монографії В. Євтуха, В. Трощинського, А. Попка, О. Швачки [15].

У незалежній Україні перші дослідження щодо виїзду до Канади були приурочені до 100-річчя еміграції українців до Канади. Так, за результатами конференції, проведеної Львівським національним університетом ім. І. Франка у вересні 1991 р., було опубліковано збірник статей «Українська еміграція. Історія та сучасність», серед студій якого, близьких нам за тематикою, – стаття Я. Серкіза щодо Товариства опіки над українськими емігрантами у Львові [26], стаття С. Макарчука про українську еміграцію із Західної України в 20–30-ті роки ХХ ст. [27]. Політичні, соціально-економічні мотиви другої хвилі еміграції українців висвітлені в роботі тернопільських істориків Б. Лановика, М. Траф'яка, Р. Матейка [28]. Соціальна структура української міжвоєнної еміграції, зокрема й заокеанської, проаналізована в статті А. Шваба [29], де автор обмежив географічні рамки свого дослідження Волинню, не пишучи про переселенський рух з інших регіонів України. Подібні питання коротко розглянуті в колективній моно-

графії О. Зубалія, Б. Лановика, М. Траф'яка «Історія української діаспори», що не стосується конкретно еміграції до Канади [30]. Поряд з розглядом передумов другої хвилі еміграції українців із західноукраїнських земель за океан у монографії С. Качараби [31] детально розкриті питання законодавства Канади, Польщі щодо переселенців, діяльність корабельних компаній та товариств опіки над емігрантами. Цілий розділ книги присвячений міжвоєнній еміграції до Канади. Щоправда, С. Карачаба основний акцент зробив на еміграції за океан з теренів Польщі, тому малодослідженими залишились еміграційні потоки з Буковини і Закарпаття. Окремі статті науковець присвятив діяльності польського еміграційного товариства у Львові і його впливам на еміграційні процеси у 1927–1939 рр. [32], ролі представництв мореплавних компаній в еміграційному русі на Західній Україні у 1919–1939 рр., у тому числі й до Канади [33]. Виїзд у Канаду окремо досліджено у його статті про трудову еміграцію міжвоєнного періоду [34].

Про діяльність українських громадських організацій Канади, що правда коротко, можна прочитати в статті М. Лисюк [35]. Історію вивчення гетьманського руху в Канаді та США в ХХ ст. стисло викладено у тезах Л. Бея [36]. В. Бондаренком дуже побіжно досліджена діяльність «Січей» у Канаді в контексті вільнокозацького руху в українській діаспорі [37]. Зв'язки «Січей» з українською католицькою церквою в Канаді оприлюднив на Першій міжнародній конференції з канадознавства, що проходила в Чернівцях, І. Патарак [38].

Інша ситуація із дослідженням комуністичного руху, який набув великої популярності у міжвоєнний період серед українців Канади. Пояснення причин масового поширення комуністичних ідей у діаспорі та шляхів їх втілення в життя є актуальним і сьогодні. В основному історіографія з обраної теми представлена працями членів комуністичних організацій у діаспорі або ж науковців колишнього СРСР. Ці дослідження, як правило, є заідеологізованими й однобоко висвітлюють тогочасні реалії. З наголосом на розкритті життя та діяльності українських комуністів у діаспорі в кінці ХІХ – у ХХ ст., їхніх суспільних та культурних зв'язків з СРСР написана колективна монографія радянських істориків А. Шлепакова, Л. Лещенка, В. Євтуха [39]. Серед сучасних дослідників слід виділити О. Ковальчук, яка звернулася до питання про допомогу діяльності комуністичних організацій українцям на Батьківщині [40], та Ю. Сливку, що написав статтю про діяльність українських комуністів у Канаді на матеріалах західноукраїнської преси [41]. У більшості відомих нам вітчизняних праць оцінки функціонування прокомуністичних товариств є дещо суб'єктивними, тому це ставить перед сучасними істориками завдання напрацювання об'єктивних характеристик комуністичного руху в діаспорі Канади.

Робітничий рух у Канаді в основному був об'єктом зацікавлення російських радянських істориків, у той час як фермерським рухом займався київський дослідник Л. Лещенко [6].

Сучасна наука потребує окремих досліджень та комплексних, узагальнюючих праць про освітній сегмент організованого життя українства в діаспорі. Адже досвід будівництва освіти для української молоді в Канаді, плекання в ній почуття національної гідності, формування національної свідомості можуть стати прикладом для налагодження сучасного навчально-виховного процесу в Україні. Проблема розвитку української освіти в Канаді присвячено ряд студій, переважна більшість з яких не відривається від контексту загальної історії, опису суспільного ладу українців Канади. У радянські часи тема середньої освіти в Канаді була взята для написання кандидатської дисертації Л. Булаєм, який відводив школі «роль ідейного наймита франко-англійських господарів, їх діяльного помічника в справі колонізації країни» [42, с. 26]. З 4-х розділів дисертації 3-й присвячений українській освіті в діаспорі, а саме навчальним закладам, створеним Товариством «Український робітничо-фермерський Дім» (далі – ТУРФДім). При цьому діяльність українських «буржуазних» шкіл як ворожих «робітничим» у дисертації не висвітлена зовсім [42]. Питанню становища шкіл при ТУРФДомі вже в часи незалежності України присвячена стаття М. Скрипника [43]. У монографії сучасного українського дослідника І. Руснака досліджено розвиток української шкільної освіти в Канаді за досить широкий період (кінець XIX і все XX ст.). У ній дуже стисло показано основні віхи громадського життя діаспори для кращого розуміння умов, у яких творилась освіта українців в імміграції. Глибше простежено роботу учительських організацій, їх боротьбу за відновлення системи рідномовного навчання [44]. Із сучасних українських науковців дослідженням вищої освіти в Канаді в першій половині XX ст. займалась О. Ковальчук [45]. У її студіях висвітлено роль інститутів та бурс у збереженні українцями їхньої культури та історичної пам'яті. Освітній процес українців у Канаді у міжвоєнний період і зв'язок навчальних закладів як середніх, так і вищих з громадським життям діаспори проаналізовані у статті О. Дзири [46].

У 1999 р. Інститутом дослідження діаспори за географічним принципом було підготовлено бібліографічний покажчик про закордонних українців, який витримав декілька перевидань [47].

Як бачимо, історіографія дослідження історії української діаспори Канади розлога й різноманітна за тематикою та змістом. У ній істотне місце посідають роботи, які стосуються процесу імміграції українців у міжвоєнний період, зокрема висвітлюють причини, характер і склад другої хвилі. Однак деякі питання з історії української діаспори, що були побіжно ви-

світлені на сторінках узагальнюючих праць, ще не дочекалися ґрунтового опрацювання у спеціальних дослідженнях. Потребують деталізації та порівняльної характеристики умови й можливості виїзду за кордон з різних районів України, оскільки у міжвоєнний період етнографічні землі України були у складі кількох держав. У наукових роботах недостатньо висвітлено вплив законодавства Канади на зростання кількості емігрантів із західно-українських територій. Фактично не досліджена еміграція з теренів УСРР, еміграційне законодавство Румунії, Чехословаччини, СРСР по відношенню до українських переселенців. Допоки ще не існує комплексних праць, які були б присвячені основним напрямам суспільно-політичної діяльності українців у діаспорі у міжвоєнний період. Слабо висвітлено у вітчизняній історіографії залишається громадська діяльність ліберальних, націоналістичних, консервативних та комуністичних організацій у Канаді. Дослідження діяльності комуністичних організацій є заідеологізованими й односторонньо висвітлюють тогочасні реалії, оскільки в основному вони робилися сповідувачами комуністичних поглядів. Інформаційний потенціал українських періодичних видань у Канаді розкрито не повністю. Сучасна наука також потребує окремих досліджень та узагальнюючих праць про освітній сегмент організованого життя українства в діаспорі. Малодослідженою залишається політична сфера життя української діаспори в Канаді у міжвоєнний період. Цій проблематиці не присвячено окремих досліджень, вона розглядалася лише в загальному контексті.

Загалом, більшою мірою українська етнічна група в Канаді вивчена діаспорними вченими, оскільки об'єктивне дослідження обраної проблематики розпочалося на теренах України тільки після розпаду Радянського Союзу. Марксистська історіографія через тогочасні політичні реалії була заідеологізованою. Основними напрямками дослідження були робітничий та фермерський рух у Канаді. Усі інші рухи, незважаючи на їх різноманітність, класифікувались як «буржуазно-націоналістичні», без розрізнення їх статутних платформ, урахування особливостей ідеології та напрямів діяльності. Фальсифікувались причини еміграції й факти виїзду з теренів СРСР. Сама історія Канади викладалась у ключі історії ворожої соціалістичній капіталістичній країні. У часи незалежності України науковці почали поступово відходити від радянської методологічної схеми та застосовувати оригінальні підходи до дослідження, опрацьовувати нові проблеми. Джерельна база вітчизняного діаспорознавства істотно розширюється у зв'язку з передачею недоступних раніше канадських архівів до України.

У 2016 р. минуло 125 років від часу прибуття першого українського іммігранта до Канади, отож можемо сподіватися на підвищення інтересу до історії канадських українців.

Список використаних джерел

1. Макар Ю. Українсько-канадська проблематика в дослідженнях істориків України // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади : матеріали спільних конф. / ред.: О. Макар та Р. Білаш. – Едмонтон : Канад. центр укр. культури та етнографії, Альбертський ун-т ; Від. охорони іст. пам'яток, М-во громад. розвитку Альберти, 2002. – С. 60–66.
2. Білецький В. Українська історіографія Канади 70–80-х рр. // Там само. – С. 52–59.
3. Макар А. Ю. Канадская немарксистская историография истории украинской этнической группы Канады (критический анализ) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09. – Ин-т истории АН УССР. – К., 1989. – 18 с.
4. Євтух В. Українські етнічні групи США і Канади : соціально-економічний аспект. – К. : Будівельник, 1980. – 42 с.
5. Евтух В. Б. Иммигранты в инонациональной среде : проблемы адаптации // Миграции и мигранты в мире капитала : исторические судьбы и современное положение. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 170–181.
6. Лещенко Л. Фермерское движение Канады (1900–1939 гг.). – К. : Наук. думка, 1979. – 243 с.
7. Макар Ю., Сыч А. Борьба национальных меньшинств в Канаде за свои права : науч.-аналит. обзор. – М. : ИНИОН АН СРСР, 1985. – 68 с.
8. Зарубіжні українці : довід. / С. Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар та ін. – К. : Україна, 1991. – 252 с.
9. Українці в зарубіжному світі / за ред. А. М. Шлепакова. – К. : Наук. думка, 1991. – 139 с.
10. Україна крізь віки / НАН України, Ін-т археології ; ред. В. А. Смолій. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – Т. 15; Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. – 352 с.
11. Лановик Б. Д., Траф'як М. В., Матейко Р. М. та ін. Українська еміграція : від минушини до сьогодні / за ред. Б. Д. Лановика. – Тернопіль : Чарівниця, 1999. – 512 с.
12. Євтух В. Б., Камінський Є. Є., Ковальчук О. О., Трощинський В. П. Зберігаючи українську самобутність. – К. : ІНТЕЛ, 1992. – 100 с.
13. Евтух В. Концепции этносоциального развития США и Канады : типология, традиции, эволюция. – К. : Наук. думка, 1991. – 180 с.
14. Євтух В. Б., Ковальчук О. О. Українці в Канаді. – К. : Будівельник, 1993. – 144 с.
15. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Попок А. А., Швачка О. В. Українська діаспора : соціологічні та історичні студії. – К. : Фенікс, 2003. – 228 с.
16. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Попок А. А. Закордонне українство : навч. посіб. – К. : ВІК, 2005. – 308 с.
17. Макар В. Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади. – Чернівці : Прут, 2006. – 284 с.
18. Сыч А. И. Иммиграция и ее место в социально-экономическом развитии Канады (1900–1939 гг.) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03 / Черновицкий гос. ун-т им. Ю. Федьковича. – Черновцы, 1994. – 459 с.

19. Дзира О. І. Імміграційна політика Канади щодо суспільно-політичного статусу українських переселенців 1918–1939 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Наук.-досл. ін-т українознавства МОН України. – К., 2017. – 225 с.

20. Тюрменко І. Архівні фонди Канади як джерело до вивчення українознавчих проблем ХХ ст. // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті : тези доп. Перш. міжнар. наук. конф., 8–10 березня 2006 р., Львів. – Львів : Міжнар. ін.-т освіти, культури та зв'язків з діаспорою Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – С. 309–311.

21. Матяш І. Б. Архівна україніка в Канаді : історіографія, типологія, зміст. – К. : Горобець, 2008. – 151 с.

22. Матяш І. Б. Архівна та рукописна україніка : зміст та обсяг поняття, проблема інкорпорації до національного архівного фонду України (на прикладі архівів Канади) // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – К. : Держ. акад. керівн. кадрів культури і мистецтв, 2007. – № 1. – С. 17–46.

23. Дзира О. І. Преса української діаспори Канади в міжвоєнний період як виразник думки громадськості // Рукописна та книжкова спадщина України. – К. : НБУВ, 2014. – Вип. 18. – С. 446–459.

24. Марченко Н. Українські періодичні видання католицького ордену отців редemptористів в Канаді // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті : тези доп. другої Міжнар. наук.-практ. конф., 18–20 червня 2008 р., Львів. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. – С. 192–193.

25. Шлепаков А. Н. Международные миграции прошлого и настоящего : к оценке моделей и методов исследования // Зарубежный мир : социально-политические и экономические проблемы / АН УССР, Ин-т социал. и экон. пробл. зарубеж. стран ; [редкол.: А. Н. Шлепаков и др.]. – К. : Наук. думка, 1983. – Вип. 3. – С. 79–85.

26. Серкіз Я. Львівське товариство опіки над українськими емігрантами (1925–1939 рр.) // Українська еміграція. Історія і сучасність : матеріали Міжнар. наук. конф., присв. 100-річчю еміграції українців до Канади / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 334–339.

27. Макачук С. Динаміка української еміграції із Західної України в 20–30-ті рр. ХХ ст. // Там само. – С. 116–119.

28. Лановик Б. Д., Гром'як Р. Т., Траф'як М. В. Історія української еміграції : навч. посіб. / за ред. Б. Д. Лановика. – К. : Вища школа, 1997. – 520 с.

29. Шваб А. Соціальна структура міжвоєнної еміграції з Волині // Питання історії Нового та Новітнього часу : зб. наук. ст. – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 7. – С. 279–289.

30. Зубалій О. Д., Лановик Б. Д., Траф'як М. В. Історія української діаспори : навч. посібник для студентів вузів. – К. : ІЗМН, 1998. – 148 с.

31. Качараба С. П. Еміграція з Західної України (1919–1939). – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 416 с.

32. Качараба С. П. Польське еміграційне товариство у Львові (1927–1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – Вип. 34. – С. 479–485.

33. Качараба С. П. Роль мореплавних компаній та їх агентури в еміграційному русі на Західній Україні (1919–1939) // Там само. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С. 274–285.
34. Качараба С. П. Трудова еміграція із Західної України в Канаду (1919–1939) // Там само. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 350–363.
35. Лисюк М. Л. Повоєнна українська еміграція та її роль у створенні українських громадсько-політичних організацій у Канаді (1922–1933 рр.) // Магістеріум : іст. студії : зб. наук. праць. – К. : Педагогіка, 2001. – Вип. 7. – С. 104–107.
36. Бей Л. Коротка історія Української гетьманської організації Америки // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія : Історія. Економіка. Філософія. – К. : Вид. центр КДЛУ, 2000. – Вип. 4. – С. 295–321.
37. Бондаренко В. Значення вільнокозацького руху у громадсько-політично му житті української діаспори і збереженні національної ідентичності // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті : сучасний вимір, проєкція у майбутнє (у рамках Конгресу української діаспори) : зб. матеріалів третьої Міжнар. наук.-практ. конф., 23–25 червня 2010 р., Львів. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – С. 161–165.
38. Патарак І. Релігійний вплив на формування громадських організацій українців у Канаді до Другої світової війни // Матеріали Першої міжнар. конф. з канадознавства, 26–28 лютого 2010 р., Чернівці. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2011. – С. 222–226.
39. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків : до 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади : зб. / авт. кол. : А. М. Шлепаков та ін. – К. : Дніпро, 1990. – 231 с.
40. Ковальчук О. Солідарність українців Канади та їхніх нащадків з Україною // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади : матеріали спільних конф. / ред. : О. Макар та Р. Блаш. – Едмонтон : Канад. центр укр. культури та етнографії, Альберт. університет; Від. охорони іст. пам'яток, М-во громад. розвитку Альберти, 2002. – С. 96–98.
41. Сливка Ю. Суспільно-політичне життя українців Канади в дзеркалі західноукраїнської преси (20–30-ті роки) // Українська еміграція. Історія і сучасність : матеріали Міжнар. наук. конф., присв. 100-річчю еміграції українців до Канади / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 140–153.
42. Булай Л. В. Система народної освіти в Канаді : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Наук.-досл. ін-т педагогіки УРСР МО УРСР. – К., 1972. – 183, [35] с.
43. Скрипник М. Українські школи товариства «Український робітничо-фермерський Дім» у Канаді (1920–1940 роки) // Українська еміграція. Історія і сучасність : матеріали Міжнар. наук. конф., присв. 100-річчю еміграції українців до Канади / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 129–140.
44. Руснак І. С. Розвиток українського шкільництва в Канаді (кінець XIX–XX століття). – Чернівці : Рута, 2000. – 363 с.
45. Ковальчук О. О. Роль українських бурс, інститутів у збереженні українства в Канаді (перша половина XX ст.) // Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 7. – С. 105–119.

46. Дзира О. І. Освітня система української діаспори Канади у міжвоєнний період // Українознавство. – К. : Наук.-дослід. ін-т українознавства МОН України, 2015. – № 1 (54). – С. 198–211.

47. Українське зарубіжжя : бібліогр. показ. (1900 – серпень 2006) / Ін-т досліджень діаспори ; упоряд. І. Винниченко, Н. Лисогорова. – К. : Forsal 8, 2006. – 320 с.

References

1. Makar, Yu. (2002). Ukrainско-kanadska problematyka v doslidzhenniakh istorykiv Ukrainy [Ukrainian-Canadian problems in the research of historians of Ukraine]. In O. Makar, R. Bilash (Eds.), *Mihratsiini rukhy z Zakhidnoi Ukrainy do Zakhidnoi Kanady* [Migrations from Western Ukraine to Western Canada]: *proceedings of the joint conferences* (pp. 60–66). Edmonton: Kanadskyi tsentr ukrainskoi kultury ta etnografii, Albertskiyi universytet, Viddil okhorony istorychnykh pamiatok, Ministerstvo hromadskoho rozvytku Alberta. [In Ukrainian].

2. Biletskyi, V. (2002). *Ukrainska istoriografii Kanady 70–80-kh rr.* [Ukrainian historiography of Canada in the 70–80s]. In O. Makar, R. Bilash (Eds.), *Mihratsiini rukhy z Zakhidnoi Ukrainy do Zakhidnoi Kanady* [Migrations from Western Ukraine to Western Canada]: *proceedings of the joint conferences* (pp. 52–59). Edmonton: Kanadskyi tsentr ukrainskoi kultury ta etnografii, Albertskiyi universytet, Viddil okhorony istorychnykh pamiatok, Ministerstvo hromadskoho rozvytku Alberta. [In Ukrainian].

3. Makar, A. Iu. (1989). *Kanadskaia nemarksisitskaia istoriografii istorii ukrain-skoi etnicheskoi grupy Kanady (kriticheskii analiz)* [Canadian non-Marxist historiography of the history of the Ukrainian ethnic group of Canada (critical analysis)] (Extended abstract of PhD dissertation). Institute of History of the AS of Ukrainian SSR, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

4. Yevtukh, V. (1980). *Ukrainski etnichni hrupy SShA i Kanady: sotsialno-ekonom-ichnyi aspekt* [Ukrainian ethnic groups of the United States of America and Canada: socio-economic aspect]. Kyiv: Budivelnik. [In Ukrainian].

5. Evtukh, V. B. (1990). *Immigranty v inonatsionalnoi srede: problemy adaptatsii* [Immigrants in the foreign environment: adaptation problems]. In *Migratsii i migranty v mire kapitala: istoricheskie sudby i sovremennoe polozhenie* [Migrations and migrants in the world of capital: historical destinies and contemporary situation] (pp. 170–181). Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].

6. Leshchenko, L. (1979). *Fermerskoe dvizhenie Kanady (1900–1939 gg.)* [Farmer's movement of Canada (1900–1939)]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].

7. Makar, Iu., Sych, A. (1985). *Borba natsionalnykh menshinstv v Kanade za svoi prava: nauchno-analiticheskii obzor* [The struggle of national minorities in Canada for their rights: scientific and analytic review]. Moscow: INION AN SRSR. [In Russian].

8. Lazebnyk, S. Yu., et al. (1991). *Zarubizhni ukraintsi: dovidnyk* [Foreign Ukrainians: handbook]. Kyiv: Ukraina. [In Ukrainian].

9. Shlepakov, A. M. (Ed.). (1991). *Ukraiintsi v zarubizhnomu sviti* [Ukrainians in the foreign world]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

10. Smolii, V. A. (Ed.). (1999). *Ukraina kriz viky* [Ukraine through the ages]: *Vol. 15*. V. P. Troshchynskiyi, A. A. Shevchenko, *Ukraiintsi v sviti* [Ukrainians in the world]. Kyiv: Vydavnychiy dim “Alternatyvy”. [In Ukrainian].

11. Lanovyk, B. D., Trafiak, M. V., Mateiko, R. M., Matysiakevych, Z. M., Lanovyk Z. B. (1999). *Ukrainska emihratsiia: vid mynuvshyny do sohodennia* [Ukrainian emigration: from past to present]. Ternopil: Charivnytsia. [In Ukrainian].

12. Yevtukh, V. B., Kamynskyi, Ye. Ye., Kovalchuk, O. O., Troshchynskyi, V. P. (1992). *Zberihaiuchy ukrainsku samobutnist: kolektyvna monohrafiia* [Keeping Ukrainian originality: collective monograph]. Kyiv: INTEL. [In Ukrainian].

13. Evtukh, V. (1991). *Konceptcii etnosotcialnogo rozvittia SShA i Kanady: tipologii, traditcii, evoliutiia* [Conceptions of ethnic and social development of the USA and Canada: typology, traditions, evolution]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

14. Yevtukh, V. B., Kovalchuk, O. O. (1993). *Ukrainci v Kanadi* [Ukrainians in Canada]. Kyiv: Budivelnyk. [In Ukrainian].

15. Yevtukh, V. B., Troshchynskyi, V. P., Popok, A. A., Shvachka, O. V. (2003). *Ukrainska diaspora: sotsiologichni ta istorichni studii* [Ukrainian Diaspora: sociological and historical studies]. Kyiv: Feniks. [In Ukrainian].

16. Yevtukh, V. B., Troshchynskyi V. P., Popok A. A. (2005). *Zakordonne ukrainstvo: navchalnyi posibnyk* [Foreign Ukrainians: manual]. Kyiv: VIK. [In Ukrainian].

17. Makar, V. Yu. (2006). *Sotsialno-politychna intehtratsiia ukrainciv u polietnichne suspilstvo Kanady* [Social and political integration of the Ukrainians into the multi-ethnic society of Canada]. Chernivtsi: Prut, 2006. [In Ukrainian].

18. Sych, A. I. (1994). *Immigratsiia i ee mesto v sotcialno-ekonomicheskom rozvittii Kanady (1900–1939 gg.)* [Immigration and its place in social and economic development of Canada (1900–1939)] (Doctoral dissertation). Yu. Fedkovych State University of Chernivtsi. Chernivtsi, Ukraine. [In Ukrainian].

19. Dzyra, O. I. (2017). *Immihratsiina polityka Kanady shchodo suspilno-politychnoho statusu ukrainskykh pereselentsiv in 1918–1939 rr.* [Immigration policy of Canada as to social and political status of Ukrainian immigrants in 1918–1939] (PhD dissertation). Research and Development Institute of Ukrainian Studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

20. Tiurmenko, I. (2006, March). *Arkhivni fondy Kanady yak dzherelo do vychennia ukrainoznavchykh problem XX st.* [Archival fonds of Canada as a source for research into the Ukrainian studies problems of the 20th century]. In *Diaspora yak chynnyk utverdzhennia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti: tezy dopovidei pershoi mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* [Diaspora as a factor in affirming the state of Ukraine in the international community: abstracts of papers of the first international scientific conference] (pp. 309–311). Lviv: Mizhnarodnyi instytut osvity, kultury ta zviazkiv z diasporoiu Natsionalnogo universytetu “Lvivska politehnika”. [In Ukrainian].

21. Matiash, I. B. (2008). *Arkhivna ukrainika v Kanadi: istoriografii, typologii, zmist* [Archival Ukrainica in Canada: historiography, typology, content]. Kyiv: Horobets. [In Ukrainian].

22. Matiash, I. B. (2007) *Arkhivna ta rukopysna ukrainika: zmist ta obsiah poniatia, problema inkorporatsii do natsionalnogo arkhivnogo fondu Ukrainy (na prykladi arkhiviv Kanady)* [Archival and manuscript Ukrainica: content and scope of the concept, the issue of incorporation into the National Archival Fund of Ukraine (on the example of archives of Canada)]. In *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia* [Library. Documentation. Informology], No. 1, pp. 17–46. [In Ukrainian].

23. Dzyra, O. I. (2014). *Presa ukraïnskoi diaspory Kanady v mizhvoiennyi period, yak vyraznyk dumky hromadskosti* [The press of the Ukrainian Diaspora of Canada in the interwar period as the exponent of public opinion]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukraïny* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 18, pp. 446–459. [In Ukrainian].

24. Marchenko, N. (2008). *Ukraïnski periodychni vydannia katolytskoho ordenu ottstv redemptorystiv v Kanadi* [Ukrainian periodicals of the catholic order of the Redemptorist Fathers in Canada]. In *Diaspora yak chynnyk utverzhennia derzhavy Ukraïna u mizhnarodnii spilnoti* [Diaspora as a factor in affirming the state of Ukraine in the international community]: *abstracts of papers of the second International scientific conference*. (pp. 192–193). Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”. [In Ukrainian].

25. Shlepakov, A. N. (1983). *Mezhdunarodnye migratsii proshlogo i nastoiashchego: k otcenke modelei i metodov issledovaniia* [The international migrations of the past and present: on the evaluation of models and methods of research]. In *Zarubezhnyi mir: sotcialno-politicheskie i ekonomicheskie problemy* [Foreign world: socio-political and economic problems], Is. 3, pp. 79–85. [In Ukrainian].

26. Serkiz, Ya. (1992). *Lvivske tovarystvo opiky nad ukraïnskymy emigrantamy (1925–1939 rr.)* [Lviv society of custody at Ukrainian emigrants (1925–1939)]. In Yu. Yu. Slyvka (Comp.), *Ukraïnska emihratsiia. Istoriiia i suchasnist. Materialy mizhnarodnykh naukovykh konferentsii, prysviachenykh 100-richchiu emihratsii ukraïntsiv do Kanady* [Ukrainian emigration. History and contemporaneity. Proceedings of the international scientific conferences devoted to the 100th anniversary of the Ukrainian emigration to Canada] (pp. 334–339). Lviv: Kameniar. [In Ukrainian].

27. Makarchuk, S. (1992). *Dynamika ukraïnskoi emihratsii iz Zakhidnoi Ukraïny v 20–30-ti rr. XX st.* [Dynamics of Ukrainian emigration from Western Ukraine in the 20–30s of the XXth century]. In Yu. Yu. Slyvka (Comp.), *Ukraïnska emihratsiia. Istoriiia i suchasnist. Materialy mizhnarodnykh naukovykh konferentsii, prysviachenykh 100-richchiu emihratsii ukraïntsiv do Kanady* [Ukrainian emigration. History and contemporaneity. Proceedings of the international scientific conferences devoted to the 100th anniversary of the Ukrainian emigration to Canada] (pp. 116–119). Lviv: Kameniar. [In Ukrainian].

28. Lanovyk B. D., Hromiak R. T., Trafiak M. V., Matysiakovykh Z. M. (1997). *Istoriiia ukraïnskoi emihratsii: navch. posibnyk* [The history of the Ukrainian emigration: manual]. Kyiv: Vyscha shkola. [In Ukrainian].

29. Shvab, A. (2000). *Sotsialna struktura mizhvoiennoi emihratsii z Volyni* [The social structure of the interwar emigration from Volyn]. In *Pytannia istorii Novoho ta novitnoho chasu: zbirnyk naukovykh statei* [Questions of history of Modern and Contemporary time: collection of scientific articles], Is. 7, pp. 279–289. [In Ukrainian].

30. Zubalii, O. D., Lanovyk, B. D., Trafiak, M. V. (1998). *Istoriiia ukraïnskoi diaspory: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vuziv* [The history of the Ukrainian Diaspora: educational manual for university students]. Kyiv: IZMN. [In Ukrainian].

31. Kacharaba, S. P. (2003). *Emihratsiia z Zakhidnoi Ukraïny (1919–1939)* [Emigration from Western Ukraine (1919–1939)]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka. [In Ukrainian].

32. Kacharaba, S. P. (1999). *Polske emihratsiine tovarystvo u Lvovi (1927–1939)* [Polish emigration society in Lviv (1927–1939)]. In *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna* [Herald of Lviv University. Historical series], Is. 34, pp. 479–485. [In Ukrainian].

33. Kacharaba, S. P. (2000). *Rol moreplavnykh kompanii ta ikh ahentury v emihratsiinomu rusi na Zakhidnii Ukraini (1919–1939)* [The role of nautical companies and their agents in the emigration movement in Western Ukraine (1919–1939)]. In *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna* [Herald of Lviv University. Historical series], Is. 35–36, pp. 274–285. [In Ukrainian].

34. Kacharaba, S. P. (2002). *Trudova emihratsiia iz Zakhidnoi Ukrainy v Kanadu (1919–1939)* [Labour emigration from Western Ukraine to Canada (1919–1939)]. In *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna* [Herald of Lviv University. Historical series], Is. 37, Pt. 1, pp. 350–363. [In Ukrainian].

35. Lysiuk, M. L. (2001). *Povoienna ukrainska emihratsiia ta ii rol u stvorenni ukrainskykh hromadsko-politychnykh orhanizatsii u Kanadi (1922–1933 rr.)* [Ukrainian postwar emigration and its role in the creation of the Ukrainian public and political organizations in Canada (1922–1933)]. In *Mahisterium: istorychni studii: zbirnyk naukovykh prats* [Magisterium: historical studies: collection of scientific works], Is. 7, pp. 104–107. [In Ukrainian].

36. Bei, L. (2000). *Korotka istoriia Ukrainskoi hetmanskoj orhanizatsii Ameryky* [A brief history of the Ukrainian hetman organization of America]. In *Visnyk Kyivskoho derzhavnoho linhvistychnoho universytetu. Seriiia: Istoriiia. Ekonomika. Filosofiia* [Herald of Kyiv State Linguistic University], Is. 4, pp. 295–321. [In Ukrainian].

37. Bondarenko, V. (2010, June). *Znachennia vilnokozatskoho rukhu u hromadsko-politychnomu zhytti ukrainskoi diaspory i zberezheni natsionalnoi identychnosti* [A significance of freekozak movement in public and political life of the Ukrainian Diaspora and preserving the national identity]. In *Diaspora yak chynnyk utverdzhennia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti: suchasnyi vymir, proektsiia u maibutnie (u ramkakh Konhresu ukrainskoi diaspory)* [Diaspora as a factor in affirming the state of Ukraine in the international community: a modern measuring, a project into the future (within the Ukrainian Diaspora congress)]: *collection of proceedings of the Third international scientific conference* (pp. 161–165). Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universtetu “Lvivska politekhnika”. [In Ukrainian].

38. Patarak, I. (2011, February). *Relihiinyi vplyv na formuvannia hromadskykh orhanizatsii ukrainsiv u Kanadi do Druhoi svitovoi viiny* [Religious influence on the formation of the Ukrainian public organizations in Canada before the Second World War]. In *Materialy Pershoi mizhnarodnoi konferentsii z Kanadoznavstva* [Proceedings of the First international conference on Canadian studies] (pp. 222–226). Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi universytet. [In Ukrainian].

39. Shlepakov, A. M., et al. (1990). *Ukrainski kanadtsi v istorychnykh viazkakh iz zemleiu batkiv: do 100-richchia prybuttia pershykh ukrainskykh poselentsiv do Kanady: zbirnyk* [Ukrainian Canadians in historical ties with their homeland: to the 100th anniversary of the arrival of the first Ukrainian settlers in Canada: collected book]. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].

40. Kovalchuk, O. (2002). *Solidarnist ukrainsiv Kanady ta ikhnikh nashchadkiv z Ukrainoiu* [Solidarity of the Ukrainians of Canada and their descendants with Ukraine]. In O. Makar, R. Bilash (Eds.), *Mihratsiini rukhy z Zakhidnoi Ukrainy do Zakhidnoi Kanady* [Migrations from Western Ukraine to Western Canada]: *proceedings of the joint conferences* (pp. 96–98). Edmonton: Kanadskiy tsentr ukrainskoi kultury ta etnohrafii, Alberta skhoi universytet, Vidil okhorony istorychnykh pamiatok, Ministerstvo hromad-skoho rozvytku Alberta. [In Ukrainian].

41. Slyvka, Yu. (1992). *Suspilno-politychne zhyttia ukrainsiv Kanady v dzerkali zakhidnoukrainskoi presy (20–30-ti roky)* [Social and political life of the Ukrainians of Canada in the mirror of the Western Ukrainian press (20–30s)]. In Yu. Yu. Slyvka (Comp.), *Ukrainska emihratsiia. Istoriia i suchasnist. Materialy mizhnarodnykh naukovykh konferentsii, prysviachenykh 100-richchiiu emihratsii ukrainsiv do Kanady* [Ukrainian emigration. History and contemporaneity. Proceedings of the international scientific conferences devoted to the 100th anniversary of the Ukrainian emigration to Canada] (pp. 140–153). Lviv: Kameniar. [In Ukrainian].

42. Bulai, L. V. (1972). *Systema narodnoi osvity v Kanadi* [The system of public education in Canada] (PhD dissertation). Research and Development Institute of Pedagogy of the Ukrainian SSR of the Ministry of Education of the USSR, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

43. Skrypnyk, M. (1992). *Ukrainski shkoly tovarystva “Ukrainskyi robitnycho-farmerskyi dim” u Kanadi (1920–1940 roky)* [The Ukrainian schools of the Ukrainian labour-farmer temple association in Canada (1920–1940s)]. In Yu. Yu. Slyvka (Comp.), *Ukrainska emihratsiia. Istoriia i suchasnist. Materialy mizhnarodnykh naukovykh konferentsii, prysviachenykh 100-richchiiu emihratsii ukrainsiv do Kanady* [Ukrainian emigration. History and contemporaneity. Proceedings of the international scientific conferences devoted to the 100th anniversary of the Ukrainian emigration to Canada] (pp. 129–140). Lviv: Kameniar. [In Ukrainian].

44. Rusnak, I. S. (2000). *Rozvytok ukrainskoho shkylnytstva v Kanadi (kinets XIX–XX stolittia)* [The development of Ukrainian schooling in Canada (late nineteenth and twentieth centuries)]. Chernivtsi: Ruta. [In Ukrainian].

45. Kovalchuk, O. O. (2011). *Rol ukrainskykh burs, instytutiv u zberezheni ukrainstva v Kanadi (persha polovyna XX st.)* [The role of the Ukrainian seminaries, institutions in preserving the Ukrainians in Canada (the first half of the twentieth century)]. In *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiologhiia, psykholohiia, pedahohika, menezhment: zb. nauk. prats* [The International scientific forum: sociology, psychology, pedagogy, management: collection of scientific works], Is. 7, pp. 105–119. [In Ukrainian].

46. Dzyra, O. I. (2015). *Osvitnia systema ukrainskoi diaspory Kanady u mizhvoien-nyi period* [The educational system of the Ukrainian Diaspora of Canada in the interwar period]. In *Ukrainoznavstvo* [Ukrainian studies], No. 1 (54), pp. 198–211. [In Ukrainian].

47. Vynnychenko, I., Lysohorova, N. (Comps.) (2006). *Ukrainske zarubizhzhia: bibliohrafichnyi pokazhchyk (1900 – serpen 2006)* [Ukrainian foreign countries: bibliographic index (1900 – August 2006)]. Kyiv: Forsal 8. [In Ukrainian].

Dzyra Olesia Ivanivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Domestic studies of the history of the Ukrainian Diaspora of Canada in the interwar period.

In the article the bulk of domestic historiography is systematized, general and special studies on the topic are distinguished. The scientific achievements of Ukrainian scientists, created both at the age of the Soviet state and at the time of the independence of Ukraine concerning the emigration of the Ukrainian immigrants to Canada, social and political life of the Diaspora in the interwar period and the impact on it of the immigration policy of the country are analyzed. The changes in the methods and methodology of the Soviet and contemporary historiography are reflected, the causes of these differences with taking into consideration the periodization of the national historical thought development are analyzed. It has been noted, the source base of the national Diaspora studies is substantially extending due to the transfer of previously inaccessible Canadian archives to Ukraine. The author states, that the Ukrainian ethnic group in Canada has mostly been researched by the Diaspora scientists. It is ascertained how deeply certain questions were enlightened, and what problems require further research.

Key words: scientific research, domestic historiography, Ukrainian Diaspora, Canada.

Дзыра Олеся Ивановна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Отечественные исследования истории украинской диаспоры Канады в межвоенный период.

В статье систематизирован основной массив отечественной историографии, выделены общие и специальные исследования по теме. Проанализированы научные наработки украинских ученых, созданные как в эпоху Советского государства, так и во времена независимости Украины, касающиеся эмиграции украинских переселенцев в Канаду, общественно-политической жизни диаспоры в межвоенный период и влияния на него иммиграционной политики страны. С учетом периодизации развития отечественной исторической мысли отображены изменения в методике и методологии советской и современной историографии, проанализированы причины таких различий. Отмечено, что источниковая база отечественного диаспороведения существенно расширяется в связи с передачей недоступных ранее канадских архивов в Украину. Констатируется, что в большей степени украинская этническая группа в Канаде исследована диаспорными учеными. Выяснена степень глубины разработки тех или иных вопросов и то, какие именно проблемы требуют дальнейших наработок.

Ключевые слова: научные исследования, отечественная историография, украинская диаспора, Канада.

*Олена Михайлівна Гальченко,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

СЮЖЕТНІ СЕРЕДНИКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ШКІРЯНИХ ОПРАВАХ XVI–XVIII ст.: ПИТАННЯ ІКОНОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ

На підставі авторської колекції відбитків сюжетних середників на українських шкіряних оправах XVI–XVIII ст. здійснена спроба їхнього аналізу за формою, часом появи та поширенням в окремих регіонах України. Розглянуто проблеми, з якими стикаються дослідники при описуванні, атрибуції та іконографічному вивченні сюжетів на них. Визначено основні проблемні моменти атрибуції основних типів, варіантів або груп окремого сюжету. Окреслюються подальші перспективи вивчення сюжетних середників в Україні.

Ключові слова: оздоблення українських шкіряних оправ XVI–XVIII ст., форма середників книжкових оправ, сюжетні середники, іконографія та типологія сюжетів на українських книжкових оправах.

Вплив західноєвропейських стилів на розвиток і характер художнього оформлення українських оправ др. пол. XVI – XVIII ст. відбувався опосередковано, через мистецтво країн, у межах яких у різний час перебувала частина українських земель (Литва, Польща, Угорщина, Австрія тощо). Взагалі у формуванні характеру і стилістики оформлення українських оправ зазначеного періоду взаємодіяли різні культурні впливи, що йшли із Заходу та Сходу.

Хоча українські шкіряні оправи, оздоблені тисненням, зовні є менш презентабельними за західноєвропейські, тим не менш вони становлять позитивний об'єкт для дослідження нашої культури. Особливо цікавими є сюжетні середники книжкових оправ, але їхнє студювання досі лишається чи не найменш вивченим напрямом в історії української книжності. Значною мірою ці дослідження стримує складність збирання інформації, адже значна частина рукописно-книжного надбання України переважно знаходиться в книгосховищах Росії та Польщі, і доступ до них через політичні та економічні чинники є досить обмеженим.

Перші спроби вивчення українських середньовічних оправ взагалі і їх художнього оздоблення зокрема в Україні датуються 20–30-ми роками

XX ст. [30; 31; 32; 36], проте тільки на рубежі XX–XXI ст. вони стають більш-менш систематичними. Це час накопичення інформації про техніку виконання та оздоблення українських оправ. Вивчення ж форм середників та тематики сюжетів на них вчені торкалися побіжно [16–17; 29; 32; 40], а особливості іконографії виявлених сюжетів не досліджувалися зовсім, якщо не брати до уваги деякі спостереження стосовно питань термінології, типології та уніфікації описання сюжетних зображень для баз даних [5; 7–9; 10; 11]. Певні зрушення в цьому питанні спостерігаються останнім часом [1; 2; 4–15; 18–27; 37], і все ж іконографія сюжетів на середниках вітчизняних оправ і досі залишається найменш дослідженою галуззю історії українського інтролігаторства.

Спроби зі створення альбому зі зразками відбитків тиснення, притаманних саме українським оправам, були розпочаті в рукописному підрозділі НБУВ ще в останній чверті XX ст., і на сьогодні він налічує понад 600 одиниць і продовжує поповнюватися¹. Обсяг наукової статті не дозволяє висвітлити всі аспекти вивчення цього питання, тому обмежимося оглядом стану сучасних досліджень та проблемами, з якими стикаються дослідники при вивченні сюжетних пластин-кліше на українських оправках.

Середина XVI ст. є умовною межею появи на українських землях нової західноєвропейської техніки оправлення (готична оправа), яка з др. пол. XVI ст. стає превалюючою на цих землях, чому значною мірою сприяли як політичні (здійснення політики ополячення та покатоличення української політичної та культурної еліти, отримання освіти в університетах Кракова, Праги, Болоньї, Віттенберга, Базеля, Лейдена [37, с. 88] тощо), так і економічні чинники (поширення книгодрукування сприяло впровадженню західноєвропейської (готичної) техніки оправлення, яка виявилася більш економічною у порівнянні зі старою візантійською). Разом з поширенням нової техніки оправлення значні зміни відбуваються і в декоративному оздобленні українських оправ: широко впроваджуються нові види тиснення (золотом та сріблом), змінюються схеми розміщення тиснення на кришках оправ, а в повсякденний ужиток інтролігаторів входять нові види інструменту для тиснення (кліше, накатки), який на той час можна було вільно придбати на ярмарках Кракова, Гданська, Львова [41, с. 69]. Досить скоро поряд із запозиченим європейським інструментом з'являється інструмент власного виробництва, і саме він вирізняє українські оправи поміж інших і дозволяє атрибутувати їх за національною приналежністю.

Залежно від місця розташування розрізняють два види кліше: середник та косинець. Перший використовували для тиснення прикрас у центрі

---

¹ Автор висловлює велику вдячність своїм колегам С. В. Зінченко та С. А. Волощенко за допомогу в поповненні альбому відбитками тиснень з українських оправ.

кришки, а другий – у внутрішніх кутах рамок, що йшли по периметру кришок. На відміну від косинців, середники на українських шкіряних оправах XVII – XVIII ст. відзначаються великою різноманітністю як за зовнішнім виглядом (формою, розмірами, технікою та якістю виконання гравіювання на кліше), так і за тематикою зображень на них. Всі зібрані відбитки середників систематизувалися автором спочатку за формою середників, а вже потім була зроблена спроба встановити наявні на них сюжети для подальшого іконографічного дослідження.

Середники на українських книжних оправах можуть мати просту (овал, прямокутник, ромб, квадрат, восьмикутник, коло) або складну, яку важко пов'язати з конкретними геометричними фігурами, геометричні форми. Аналіз виявлених на сьогодні форм середників за часом їх створення показав, що деякі з них були більш уживаними в одних регіонах і зовсім не зустрічалися в інших (див. табл.).

Форма середника	Час появи	Регіон поширення чи друкарня	% від загальної кількості
овальні	сер. XVI–XVIII ст.	усі регіони України	32,6%
кибалкові	кін. XVI–XVIII ст.	східна та центральна Україна	27,9%
	з др. пол. XVII ст.	Західна Україна, переважно на оправах Євангелій	
прямокутні	з XVII ст.	Західна Україна та Львів оправи КПЛ	23%
	з XVIII ст.		
ромбовидні	з 80-х рр. XVIII ст.	старообрядницькі оправи (Почаївська друкарня)	11,6%
	сер. – др. пол. XVIII ст.	оправи М. Сльозки	
	XVII–XVIII ст.	Київщина, Чернігівщина	
контурні	сер. XVII – пер. пол. XVIII ст.	переважно на оправах КПЛ	2%
	пер. пол. XVIII ст.	оправи чернігівських видань	
	з др. пол. XVIII ст.	львівські оправи, зокрема оправи М. Сльозки	
восьмикутник, квадрат, коло, у формі серця тощо	переважно з XVIII ст.(?)	регіон поширення потребує уточнення	2,9%

Як видно з наведеної таблиці, овальні середники були найбільш поширені на українських оправах. Їх розмір (співвідношення висоти до ширини) не був сталим і змінювався з плином часу: в більшості виявлених середників

він відповідає співвідношенню $3/2$, з XVIII ст. їхня форма стає більш видовженою зі співвідношенням $2/1,5$, а на лаврських оправах др. пол. XVIII ст. вони набувають значного розміру – від 105×90 мм до 112×105 мм, а їхня форма наближається до кола і має співвідношення $1,25/1$ або $1,1/1$.

Другою за поширеністю формою є кибалковий середник, що має складну криволінійну форму, в основі якої лежить прямокутник або квадрат з фігурними виступами (навершія) в середній частині на всіх його чотирьох сторонах. За їх подібність до кибалки – головного убору заміжніх жінок в Україні за часів середньовіччя – П. Курінний назвав подібний середник кибалковим [30]. Його форма не лишалася сталою, з плином часу навершія набували все більш примхливих форм, а у XVIII ст. зовнішній контур зазначеного середника набуває складних криволінійних форм, але основа – прямокутник з навершіями – проглядає і в них, хоча в багатьох випадках прямі кути перетворюються на заокруглені, а іноді й зливаються з навершіями і дійсно починають нагадувати «ромбовидну рамку із зигзагоподібними сторонами». Саме таку назву дав подібним середникам грецький книгознавець Христос Афанасіадіс [42].

Розміри кибалкових середників залежали від формату та призначення книги. Найчастіше середники великого формату зустрічаються на Євангеліях: їхня висота може досягати $12\text{--}14$ мм, і зазвичай вони розташовуються в центрі кришки, а навколо, заповнюючи внутрішній простір обрамлення між середником і кутиками, містяться середники менших розмірів і форм (кибалкові, овальні, квадратні, ромбовидні) та басми наповнення.

Кибалкові середники були традиційними для інтролігаторської майстерні КПЛ¹. Саме через посередництво друкарні КПЛ вони розповсюджувалися Україною та поза її межами [15, с. 195], на що вказують окремі зразки подібних середників, виявлені на оправах грецьких [42, іл. 1а, 2а, 4а, 6а, 7а, 9а, 14а, 15а, 16а, 17а, 19а, 20а, 21а, 39а] та сербських [39, с. 118, 119, 149, 150] рукописних книг. Деякі з них як за формою, так і за композицією сюжету дуже близькі до виявлених київських зразків і різняться між собою тільки дрібними деталями. Можливо саме середники з оправ КПЛ були зразками для їх створення.

На оправах українських стародруків О. О. Гусевою виявлені середники досить специфічної конфігурації, які вона назвала «особими силузтними очертаннями Распятія с предстоящими и Богоматери с Младенцем» [16, с. 147]. Спочатку їх назвали силузтними, але згодом було визнано більш доцільною назву «контурні» середники. Вони бувають тільки двох видів –

---

¹ На сьогодні в колекції автора 120 зразків середників цієї форми, і переважна більшість з них має лаврське походження.

це «Розп'яття» та «Мати Божа з Немовлям у повний зріст на півмісяці» – і відтискувалися зазвичай в парі: на верхній кришці «Розп'яття», а на нижній – «Мати Божа на півмісяці». Сюжет «Розп'яття» міг відтискуватися на оправках і самостійно, без парного середника [5]. Іконографічне вивчення цього типу середників має певні складності через невеликі розміри (від 28 x 18 до 41 x 21 мм) та незадовільну збереженість.

Середники у формі восьмикутника, кола, квадрата та серця є найменш поширеними на українських оправках (2,9% від загальної кількості). Їхнє використання мало досить короткий проміжок часу, і зображувалася на них переважно Богородиця.

Сюжетні композиції середників зазвичай займають весь їх внутрішній простір. Лише для кибалкових (XVIII ст.) та ромбовидних (XVII ст.) середників відомі випадки, коли сюжети в середині них розміщуються в геометричних фігурах іншої форми (прямокутник, овал, восьмикутник) [15, рис. 91]. Простір між контуром середника і геометричною фігурою в середині нього заповнювався переважно рослинним орнаментом та голівками херувимів або серафимів. На львівських оправках др. пол. XVII – поч. XVIII ст. виявлено ромбовидні середники, що мають три медальйони в середині, які облямовуються рослинними паростками: два на оправках друкарні М. Сльозки [4] та один – Львівського Свято-Успенського Ставропігійного братства [27, с. 61–63, іл. 25]. Вони розрізняються як формою медальйонів (на двох – в центрі великий овальний та два маленькі округлі зверху та знизу від нього, на одному – медальйони мають форму шестикутників різного розміру), так і сюжетами, розміщеними в них. Зараз не можна сказати, наскільки вони були поширені, але їх наявність є прямою вказівкою на львівське походження оправки.

За тематикою всі виявлені середники можна умовно розділити на орнаментальні, геральдичні та сюжетні. Останні становлять переважну більшість – 78,1% від загальної кількості виявлених, і саме вони будуть цікавити нас у першу чергу.

Сюжетні середники на українських оправках мають релігійну тематику, і їхня іконографічна атрибуція їй досі лишається найбільш складним питанням. Одна з головних причин – це їхні невеликі розміри. Середники висотою від 90 до 150 мм зустрічаються не так часто (виняток становлять прямокутні середники, для яких висота у 100–140 мм – досить звичне явище), найчастіше їхні розміри коливаються між 40 та 80 мм заввишки, але трапляються середники й менших розмірів (до 28 мм). Зазвичай розміри зображених на них персонажів доволі дрібні, а при незадовільному збереженні відбитків розгледіти, хто на ньому зображений, доволі проблематично.

Якщо на іконах та книжкових мініатюрах велику допомогу у визначенні сюжетів може надати колір вбрання зображуваних персонажів, то для сюжетних середників такої суттєвої підказки не маємо, бо їхні відбитки, в залежності від виду застосованого тиснення, мають один колір – коричневий (сліпе тиснення), золотистий (тиснення золотом), сріблястий або чорний (тиснення сріблом). У цьому випадку атрибуувати окремих персонажів може допомогти аналіз вбрання, жестів та атрибутів, що їх супроводжують, а також пояснюючі написи (див. табл.), типологія яких у загальних рисах співпадає з систематизацією, запропонованою М.С. Трубачовою для написів на іконах [33, с. 61–62]:

Тип напису	Особливості розміщення в сюжетних середниках
1) імена Ісуса Христа (IC XC) ¹ і Богоматері (MP ΘY), передані в скороченні. Абревіатура кожного імені складається з двох пар літер під титлами	1) найчастіше кожна пара літер абревіатур імені розташовується ліворуч та праворуч від німбу Ісуса Христа і Богоматері – таке розміщення є традиційним на іконах та книжкових гравюрах; 2) у зображеннях Божої Матері з Немовлям абревіатури імен розміщені ліворуч (Богородиці) та праворуч (Христа); 3) на зображенні Богородиці Оранти христограма (IC XC) у племенистий мандорлі замінює собою зображення Христа на грудях Божої Матері
2) імена святих, або агіоніми	зверху над німбами або збоку (зліва чи справа) від персонажа залежно від його розміщення на середнику
3) найменування подій	1) над зображенням на обрамленні середника, напр. “Вознесение Господне”; 2) зверху та знизу зображення, напр., “Архиерей // Великий”; виявлені тільки на овальних та кибалкових середниках великого розміру
4) тексти на сувоях або сторінках Євангелія, що мають літературне джерело	тексти зберігаються погано, зазвичай проглядають тільки окремі літери, в кращому разі, окремі слова
5) фрагменти текстів молитв, тропарів або кондака Богородиці чи святому	найчастіше розміщуються по контуру овального (рідше прямокутного) середника, на вузьких стрічках, т. зв. бандеролях ² або картушах різної форми, включених у композицію зображення
6) написи, що стосуються створення середника, – підписи граверів	розміщуються в нижній частині відбитка (в центрі або праворуч). Підписи дуже дрібні, їх можна розгледіти тільки при значному збільшенні зображення

Якщо на іконах наведення абrevіатур імен Ісуса Христа і Божої Матері обов'язкове, то на сюжетних середниках це правило постійно порушується: 2/3 від загальної кількості з них зовсім не мають підписів біля їх зображень. Це стосується як одноосібних, так і багатофігурних зображень. Виняток становлять тільки сюжети – «Розп'яття» та «Мати Божа з предстоячими Антонієм та Феодосієм», на яких, крім імен зображених осіб, часто наводяться й різні супровідні написи.

Написи на зображеннях виконувалися церковнослов'янською, грецькою та лагінською мовами. В них широко застосовувалася контрактура, тобто скорочене написання слів. У розшифруванні таких написів може стати в нагоді довідник В. В. Філатова та Ю. Б. Камчатної [34]. Іноді, доволі рідко, на середниках трапляються супровідні тексти, які, на перший погляд, видаються безглуздими. Насправді це помилка гравера: текст на кліше був відтворений у прямому, а не в зворотному (дзеркальному) вигляді, як зазвичай робиться на кліше. Щоб прочитати подібний текст, його достатньо піднести до дзеркала, і все стане зрозуміло.

При роботі з відбитками виявилось, що ідентичні розміри та контури мають т. зв. двобічні середники – кліше, на яких зображення нанесено з обох боків (один з подібних середників свого часу довелося досліджувати співробітникам відділу образотворчих мистецтв НБУВ [37]). Як правило, один відбиток наносили на верхню кришку, інший – на нижню. Саме на більшості з них виявлені підписи граверів, які ставилися тільки з одного боку кліше, – на сюжеті, що відтискувався на верхній кришці оправ. Фіксація подібних подвійних відбитків кліше дозволить збільшити кількість підписних середників, що різалися конкретними граверами. Підписи граверів виявлені тільки на середниках оправ КПЛ та чернігівських друкарень [17, с. 148].

За кількістю сюжетів середники на оправках поступаються іконам і книжковим гравюрам, але сьогодні виявлено близько 70 сюжетів, на яких зображуються як окремі персонажі Ісус Христос, Богородиця з немовлям Ісусом та одноосібно, в повний зріст, цар Давид, св. Варвара, архангел Михаїл, так і цілі біблійні сюжети з життя Богородиці та страстей Христових.

¹ На деяких сюжетних середниках XVIII ст. виявлено дещо інше написання абrevіатури імені Ісуса – «ИСС». Наявність подібної абrevіатури є прямою вказівкою на те, що середник різався після 1666 р., коли Церковний Собор офіційно затвердив подібне написання імені Христа.

² Бандероль (франц. *banderole* – букв. “ремін, перев'яз, стрічка з написом”, < *bande* – “стрічка, полотнище” + *roll* – “крутити, згортати”) – вузькі звивисті стрічки або смуги, на яких розміщували пояснювальний текст, що супроводжував зображення і був його невід'ємною складовою. За задумом автора, вони можуть переплітатися між собою, обвиватися навколо окремих предметів або майорити.

Зразками для появи нових та варіантів вже існуючих сюжетів на середниках українських оправ правили гравюри українських стародруків (а відомі випадки, коли зображення середників є копіями ксилографій, використаних у самих виданнях [17, с. 147]), були також чудотворні ікони як православної, так і католицької редакції, що отримали значне поширення на українських землях з XVII ст. Наслідком католицьких впливів стала поява нових іконографічних сюжетів на середниках – це Богородиця на півмісяці в повний зріст одноосібно та разом з немовлям Ісусом, Коронування Божої Матері, Новозавітна Трійця тощо.

Незважаючи на велику кількість виявлених сюжетів, частота їх вживання може бути різною, а окремі сюжети зустрічаються тільки на середниках певних форм. Наприклад, сюжет «Богородиця сім мечів» міститься тільки на овальних та серцеподібних середниках, а «Христос у чаші зі знаряддями мук» – на прямокутних. Навіть побіжне порівняння виявлених сюжетних середників на українських тиснених оправах показало, що одні й ті самі іконографічні сюжети на середниках найчастіше представлені декількома типами і великою кількістю варіантів, які значною мірою різняться між собою як формою та розмірами середника, технікою виконання та рівнем майстерності граверів, які їх створили, так і деталями представленого сюжету. І, як наслідок, одні й ті самі іконографічні типи можуть мати значні відмінності в деталях, що дозволяє віднести їх до окремих підтипів одного типу. Без фіксації цих особливостей неможливо чітко ідентифікувати тип і варіант середника за словесним описанням.

Серед найбільш популярних сюжетів – «Розп'яття» (30,8%), «Матір Божа з Немовлям» (20%) та «Пантократор» (10%) Вони мають велику кількість типів, підтипів та варіантів і загалом становлять 60% від загальної кількості виявлених сюжетних середників та розрізняються між собою як формою і розмірами середника, так і деталями представленого сюжету. Подібне явище спостерігається для більшості з виявлених сюжетів.

Систематизацію сюжетних середників було розпочато з сюжету «Розп'яття» як найбільш уживаного [5; 9; 10; 11]. Він зустрічається як на богослужбових книгах, так і на творах церковних письменників і навіть на підручниках релігійних навчальних закладів. На російських шкіряних оправах цей сюжет вживають тільки при оздобленні Євангелій.

В основу типології сюжету «Розп'яття» було покладено форму середника і кількість предстоячих біля хреста. Усі виявлені середники систематизуються спочатку за формою середника (кибалкові, овальні, ромбовидні, прямокутні, контурні), а далі в межах кожної форми – за іконографічним типом. Усе розмаїття виявлених середників з цим сюжетом можна умовно розділити на дві великі групи залежно від наявності або відсутності поста-

тей предстоячих біля хреста: «Розп'яття без предстоячих» та «Розп'яття з предстоячими». Кожна група, в свою чергу, поділяється на кілька основних типів. Виявлені типи, в свою чергу, можна поділити на варіанти, які до значної міри різняться між собою як розмірами і конфігурацією середника, так і кількістю деталей у представленому варіанті сюжету, а також характером заповнення фону, поданням постатей Христа та предстоячих. Крім того, окремі типи можуть поділятися на окремі групи, що відрізняються між собою тільки деякими дрібними деталями, наприклад, розмірами або формою дахів, куполів, вікон та дверей у будівлях середньовічного міста при збереженні загальної композиції зображення [9; 10]. Найбільше число варіантів виявлене для типів «Розп'яття» з двома і чотирма предстоячими, що характерні переважно для кибалкових та овальних середників др. пол. XVI – перш. пол. XIX ст. Від XVIII ст. ці типи сюжету з'являються на ромбовидних середниках, але за кількістю виявлених варіантів вони значно їм поступають. Типи «Розп'яття з одним предстоячим» та «Розп'яття з чашею» (на першому зображений розп'ятий Ісус Христос у начересельнику з кінцями, що майорять; біля підніжжя зліва від хреста – уклінна постать, а праворуч – чаша; інший тип відрізняється від попереднього тільки відсутністю уклінної постаті біля підніжжя хреста) характерні тільки для контурних середників і на середниках інших форм не виявлені.

При визначенні підтипів та варіантів одного й того типу потрібно звертати увагу саме на окремі деталі, якими вони відрізняються один від одного. Цих дрібних відмінностей може бути досить багато, і визначити відразу, які з них можуть стати визначальними для конкретного підтипу або варіанту, неможливо.

Для полегшення виділення основних ознак (відмінностей), характерних для кожного з виявлених варіантів, складалися довідкові таблиці у вигляді анкети, в якій фіксувалися, крім зображення сюжету (фото, протирка, контурний рисунок), вживана назва сюжету та його різновиди, що зустрічаються в джерелах, перелік обов'язкових (визначальних) і змінних ознак, притаманних кожному виявленому типові сюжету, його докладний словесний опис, час виникнення і поширення в Україні із зазначенням підстав, шифри всіх одиниць зберігання, на яких виявлено середник з фіксованим сюжетом. Це дозволяло уточнити, на що, в першу чергу, звертати увагу при ідентифікації певних сюжетів незалежно від форми сюжетних середників.

Для сюжету «Розп'яття» визначено сім основних ознак, за якими можуть розрізнятися варіанти у виділених типах: форма хреста, на якому був розп'ятий Ісус; зображення визначальних персонажів типу (Христос та предстоячі); форма їхніх німбів; фон зображення; додаткові (супутні) постаті та атрибути; солярні знаки; пояснювальні тексти, що супроводжують

зображення [10]. Анкета значно спростила визначення відмінностей у різних варіантах, завдяки ній було виявлені нові типи «Розп'яття» та варіанти іконографічних типів, невідомих у православної церковній іконографії. Найбільшу кількість варіантів виявлено саме для цього сюжету. Встановлено, що на середниках досить часто зустрічаються окремі деталі (католицькі німби, терновий вінець, чотири цвяхи тощо), характерні для католицької редакції сюжету «Розп'яття».

Взагалі вже сьогодні можна з упевненістю сказати, що католицький елемент посідає значне місце в іконографії переважної більшості українських сюжетних середників, що вказує на західноєвропейське походження як деяких середників, так і ряду сюжетів на них. Особливо це стосується зображень Богородиці на півмісяці. Цей сюжет, поряд із сюжетом «Розп'яття», характерний саме для контурних середників, дуже зрідка – для овальних та прямокутних. Основою для його появи став алегоричний тип Богоматері в образі апокаліптичної дружини, характерний для саме для західного середньовічного мистецтва. Виявлено кілька різних підтипів та варіантів даного типу Богородиці, що в літературі називаються по-різному: «Апокаліптична Богородиця», «Непорочне зачаття», «Богородиця цариця небесна». Основною ознакою цих зображень є постать Божої Матері в повний зріст на півмісяці, в короні та з німбом з 12-ти зірок, але саме наявність або відсутність немовляти Ісуса у неї на руках та інші змінні атрибути (процвілий жезл або лілея в неї в руках та хмари, змії або сонце під ногами) дозволяють більш-менш чітко визначити типи цього сюжету, але через невеликі розміри середників, їхню погану збереженість та нечіткість деяких відбитків не завжди можна встановити окремі деталі сюжету, щоб визначити, про який з типів або варіантів йдеться. Тоді при описуванні просто зазначають «Богородиця на півмісяці», і таких відбитків найбільше. На сьогодні виявлено п'ять типів цього сюжету, але вони потребують уточнення зображених деталей з допомогою довідкових таблиць. Вивчення цього сюжету підтверджує, наскільки важливими є будь-які деталі та спостереження, що в майбутньому можуть стати в нагоді у визначенні назви сюжетів, що не мають чітких зображень.

Маємо також з упевненістю стверджувати, що використання в роботі запропонованих довідкових таблиць не тільки допоможе при ідентифікації певних сюжетів, а й значно полегшить роботи з атрибуції сюжетних середників, що мають погану збереженість.

Роботи з вивчення сюжетних середників українських оправ ще тільки розпочалися. Але вже зараз можна стверджувати, що середники – це дуже цікаві як за формою, так і змістом зразки українського прикладного мистецтва, що потребують подальшого детального дослідження.

Список використаних джерел

1. Боднар Н. Острозькі оправи кириличних стародруків // Історія музейництва та пам'ятоохоронної справи в Острозі та на Волині. – Острог, 2011. – Вип. 3. – С. 440–447.
2. Волощенко С. Колекція Митрополита Володимира (Сабодана): рукописи, стародруки і рідкісні видання : каталог. – К., 2017. – 504 с. : іл.
3. Гальченко О. М. Атрибуція та визначення первинності оправи при описуванні кириличних рукописних книг XVI ст. : спостереження кодиколога // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2013. – Вип. 17. – С. 332–355.
4. Гальченко О. М. Деякі спостереження стосовно оздоблення та конструкції видавничих оправ друкарні Михайла Сльозки // До джерел : зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя : в 2-х т. – К. ; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 810–827.
5. Гальченко О. М. Контурні середники на українських оправах XVII–XVIII ст. // Рукописна книга з Пересопниці : зб. ст. учасників II наук. симпозіуму «Рукописна книга в Україні», 7–8 листоп. 2014 р. – Рівне ; Пересопниця, 2014. – С. 11–16.
6. Гальченко О. М., Зінченко С. В. Оздоблення оправ рукописних евангелій XVI ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 155–178 : іл.
7. Гальченко О. М. Питання уніфікації описань сюжетних зображень для бази даних «Оправи кириличних книг XIV–XVIII ст.» // Наук. пр. НБУВ. – К., 2013. – Вип. 37. – С. 392–401.
8. Гальченко О. М. Специфіка іконографічного дослідження оздоблення українських середньовічних оправ // Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовт. 2013 р.). – К., 2013. – С. 254–256.
9. Гальченко Е. М. Сюжет «Распятія» на сюжетных средниках украинских тисненых переплетов XVI–XVIII вв. // Музейные библиотеки в современном обществе: Книжный переплет. Проблемы изучения : науч.-практ. конф. (8–10 апр. 2014 г.) : тез. докл.). – М., 2014. – С. 7–8.
10. Гальченко О. М. Сюжет «Розп'яття» на сюжетных средниках українських тисненых оправ XVI–XVIII ст. та уніфікація описання для БД // Рукописна та книжкова спадщина : зб. наук пр. – К., 2014. – Вип. 18. – С. 597–620.
11. Гальченко О. М., Зінченко С. В. Сюжети середників шкіряних оправ з майстерні Києво-Печерської Лаври : спроба іконографічного вивчення // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2012. – Вип. 16. – С. 268–304.
12. Гальченко О. М. Сюжетні середники на українських оправах другої половини XVI – XVIII ст. : перспективи вивчення // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України : книга в історії і культурі. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2012. – С. 147–160.
13. Гальченко Е. М. Сюжетные средники на украинских переплетах XVI–XVIII вв. : типология и атрибуция // Вестник Екатеринбургской духовной академии. – 2014. – Вып 1 (7). – С. 184–192.

14. Гальченко Е. М. Сюжетные средники на украинских переплетах второй половины XVI–XVIII ст. : история и перспективы изучения // Здабытки : документальні помніки на Беларусі. – Мінск, 2013. – Вып. 15. – С. 203–210.

15. Гальченко О. М. Тиснення як основний вид оздоблення вжиткових оправ // Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні. – К., 2005. – С. 186–209.

16. Гусева А. А. Украинский переплет XVII–XVIII вв. // Книга : исследования и материалы. – 1997. – Сб. 74. – С. 143–154.

17. Гусева А. А. Украинский переплет XVII–XVIII ст. // Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв. : метод. рекомендации. – М. : РГБ, 1997. – С. 43–51.

18. Железняк О. О. Оправки та обкладинки кириличних стародруків з друкарні Почаївської Успенської лаври // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 18. – К., 2014. – С. 72–80.

19. Заболотна Н. Маргіналії та видавничі оправы стародруків – додаткові джерела до вивчення історії діяльності друкарень // Наук. пр. НБУВ : зб. – Вип. 31. – К., 2011. – С. 249–258.

20. Заболотна Н., Железняк О. Старообрядницькі почаївські книги з фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : особливості примірників, історія побутування // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 17. – 2013. – С. 239–249.

21. Зінченко С. В. Візантійсько-балканські впливи на розвиток інтролігаторства в монастирях та церквах Київської митрополії XIV–XVII ст. : дис. ... наук. ступ. к. іст. н. Спеціальність 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Львів, 2007. – 324 с.

22. Зінченко С. В. Візантійсько-балканські впливи на розвиток інтролігаторства в монастирях та церквах Київської митрополії XIV–XVII ст. : автореф. ... наук. ступ. к. іст. н. – Львів, 2007. – 20 с.

23. Зінченко С. В. Найдавніші українські оправы зі збірки Національного Музею у Львові // Наук. пр. НБУВ. – К. : НБУВ, 2000. – Вип. 4. – С. 112.

24. Зінченко С. В. Оправки візантійської конструкції, що виготовлялися в інтролігаторських майстернях при монастирях Львівської та Перемишльської єпархій XV–XVII ст. // Рукописна і стародрукована книга : зб. праць Міжнар. конф. (XIII Федоровський семінар) «Рукописна і стародрукована книга», Львів, 23–25 квітня 2004 р. – Львів, 2006. – С. 113–141.

25. Зінченко С. В. Суперекслібристи архієпископа Львівського Яна Анджея Прухницького (матеріали до вивчення та реконструкції давніх бібліотек XVI–XVIII ст.) // Наук. пр. НБУВ. – К. : НБУВ, 2003. – Вип. 10. – С. 192–211.

26. Зінченко С. В. Суперекслібристи Львівського магістрату XVI–XVIII вв. // До джерел : зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К. ; Львів, 2004. – С. 828–846.

27. Кириличні стародруки у фондах бібліотеки Отців Василіян при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові XVI–XIX століть : каталог / уклад. С. Волощенко. – Жовква : Місіонер, 2015. – 204 с. : іл.

28. Кирме К. К., Кюльв Э. П., Реймо Х. К., Сумматавет Э. Т. Краткий очерк истории художественной обработки кожи // *Технология художественных изделий из кожи : учебн. для худож.-промышл. училищ и училищ приклад. искусства.* – М. : Лег. и пищ. пром-сть, 1982. – С. 3–24.
29. Клепиков С. А. Из истории украинского переплета XVII–XVIII вв. // *История книги и издательского дела : сб. науч. тр.* – Ленинград : БАН СССР, 1977. – С. 53–61.
30. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. – К., 1926. – С. 5–39.
31. Модзалевський В. Л. Дещо про давніх інтролігаторів // *Наше минуле.* – К., 1918. – Ч. 2. – Стб. 1675–1676.
32. Сіверська В. К. Мистецтво оправи книг на Україні в XV–XVII ст. // *Історичні джерела та їх використання.* – К., 1966. – С. 280–285.
33. Трубачева М. С. О происхождении и некоторых свойствах надписей на иконах // *Древнерусское искусство : исследование и реставрация.* – М., 1985. – С. 61–80.
34. Филатов В. В., Камчатнова Ю. Б. Наименования и надписи на иконных изображениях : справочник для иконописцев. – Изд. 2-е. – М. : ПРО-ПРЕСС, 2006. – 352 с.
35. Функе Ф. Переплёт // *Функе Ф. Книговедение : ист. обзор книжн. дела.* – М. : Высш. школа, 1982. – С. 266–283.
36. Широцький К. В. Наше стародавнє інтролігаторство // *Книгарь.* – К., 1919. – Ч. 17. – Стб. 1031–1036.
37. Юхимець Г. М. Атрибуція інструментів лаврських інтролігаторів XVII ст. як аспект роботи над каталогом колекції гравірувальних дошок українських друкарень з фондів ЦНБ // *Бібліотечно-бібліографічні класифікації та інформаційно-наукові системи : тези доп. Міжнар. наук. конф., Київ, 10–12 жовт. 1995 р.* – К., 1995. – С. 90–91.
38. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К. : Генеза, 1997. – 312 с. : іл.
39. Јанц З. Кожни повези српске ћирилске књиге од XII до XIX века. – Београд: ШИП «Србија», 1974. – 172 с. : ил.
40. Klepikov S. A. Historical Notes on the Ukrainian Bookbinding // *The Book Collector.* – London, 1966. – Vol. 15, № 2. – P. 135–142.
41. Różycki E. Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku : *Studia nad introligatorstwem i handlem książką.* – Katowice : Museum Śląskie, 1991. – 271 s.
42. Αθανασιάδης Χρίστος Συναγωγή βιβλιοδετικών διακοσμητικών θεμάτων σε ελληνικά χειρόγραφα και παλαιά έντυπα // *Δελτίο του ιστορικού και παλαιογραφικού αρχείου 1988–1992.* – Αθήνα, 1994. – Σ. 647–714.

References

1. Bodnar, N. (2011). Ostrozki oprawy kyrylychnykh starodrukiv [Ostroh bookbindings of Cyrillic old printed books] In *Istoriia muzeinytstva ta pamiatkoohoronnoi spravy v Ostrozi ta na Volyni* [History of museum and memorial affairs in Ostroh and Volyn], Is. 3, pp. 440–447. Ostroh. [In Ukrainian].

2. Voloshchenko, S. (2017). *Kolektsiia Mytropolita Volodymyra (Sabodana): rukopysy, starodruky i ridkisi vydannia: katalog* [Collection of Metropolitan Volodymyr (Sabodan): manuscripts, old books and rare editions: catalog]. Kyiv. [In Ukrainian].

3. Halchenko, O. M. (2013). Atrybutsiia ta vyznachennia pervynnosti opravy pry opysuvanni kyrylychnykh rukopysnykh knyh XVI st.: sposterezhennia kodykoloaha [Attribution and definition of bookbinding primacy in the description of Cyrillic manuscripts of the 16th century: observation of a codicologist]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 17, pp. 332–355. Kyiv. [In Ukrainian].

4. Halchenko, O. M. (2004). Deiaki sposterezhennia stosovno ozdoblennia ta konstruktii vydavnychykh oprav drukarni Mykhaila Slozky [Some observations regarding the decoration and construction of the edition bindings of Mykhailo Sliozka printing house]. In *Do dzherel: zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia* [Ad Fontes: studia in honorem Oleh Kupchynskiy septuagenario dedicata] (Vol. 1, pp. 810–827). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].

5. Halchenko, O. M. (1914). Konturni serednyky na ukrainskykh opravakh XVII–XVIII st. [Contour center-stamps on Ukrainian bindings of the 16th–18th centuries]. In *Rukopysna knyha z Peresopnytsi: zbirnyk statei uchashnykiv II naukovoho sympoziumu “Rukopysna knyha v Ukraini” 7–8 lystopada 2014 r.* [Manuscript from Peresopnytsia: collection of works of the participants of the Second Symposium “Manuscript in Ukraine”, November 7–8, 2014] (pp. 11–16). Rivne, Peresopnytsia. [In Ukrainian].

6. Halchenko, O. M. Zinchenko, S. V. (2010). Ozdoblennia oprav rukopysnykh yevanhelii XVI st. [Decoration of bindings of handwritten gospels of the 16th century]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 14, pp. 155–178. Kyiv. [In Ukrainian].

7. Halchenko, O. M. (2013). Pytannia unifikatsii opysan siuzhetnykh zobrazhen dlia bazy danykh “Opravy kyrylychnykh knyh XIV–XVIII st.” [The issue of unification of descriptions of subject images for the “Bookbindings of Cyrillic books of the 14–18th centuries” database]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukraini imeni V. I. Vernadskoho*. [Proceedings of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 37, pp. 392–401. Kyiv. [In Ukrainian].

8. Halchenko, O. M. (2013, October). Spetsyfika ikonohrafichnogo doslidzhenia ozdoblennia ukrainskykh serednovichnykh oprav [Specificity of the iconographic study of decorations of Ukrainian medieval bindings]. In *Adaptatsiia zavdan i funktsii naukovoï biblioteki do vymoh rozvytku tsyfrovyykh informatsiynykh resursiv: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Kyiv, 8–10 zhovtnia 2013 r.)* [Adapting the tasks and functions of a scientific library to the requirements of the development of digital information resources: proceedings of International scientific conference (Kyiv, October 8–10, 2013)] (pp. 254–256). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

9. Galchenko, E. M. (2014, April). Siuzhet “Raspiatiia” na siuzhetnykh srednikakh ukrainskikh tisenenykh perepletov XVI–XVIII vv. [The subject of the “Crucifixion” on the subject center-stamps of Ukrainian embossed bindings in the 16–18th centuries]. In *Muzeinye biblioteki v sovremennom obshchestve: Knizhnyi pereplet. Problemy izuche-*

nii: *nauchno-prakticheskaia konferentsiia (8–10 aprelia 2014 g.): tezisy dokladov* [Museum libraries in modern society: Bookbinding. Problems of study: scientific-practical conference: abstracts of papers] (pp. 7–8). Moscow, Russia. [In Russian].

10. Halchenko, O. M. (2014). Siuzhet “Rozpiattia” na siuzhetnykh serednykakh ukrainskykh tysnenykh oprav XVI–XVIII st. ta unifikatsiia opysannia dlia BD [The subject “Crucifixion” on the subject center-stamps of Ukrainian embossed bookbindings of the 16–18th centuries and unification of the descriptions for the database]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 18, pp. 597–620. Kyiv, [In Ukrainian].

11. Halchenko, O. M., Zinchenko, S. V. (2012). Siuzhety serednykiv shkirianykh oprav z maisterni Kyievo-Pecherskoi Lavry: sproba ikonohrafichnoho vyvchennia [Subjects of center-stamps on leather bindings from the workshop of the Kyiv-Pechersk Lavra: an attempt of iconographic study]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 16, pp. 268–304. Kyiv. [In Ukrainian].

12. Halchenko, O. M. (2012). Siuzhetni serednyky na ukrainskykh opravakh druhoi polovyny XVI–XVIII st.: perspektyvy vyvchennia [Subject center-stamps on Ukrainian bindings of the second half of the 16th – 18th century: perspectives of studying]. In *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy: knyha v istorii i kulturi* [Historiographic and source study problems of Ukrainian history: book in history and culture] (pp. 147–160). Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrivskoho Natsionalnoho universytetu. [In Ukrainian].

13. Galchenko, E. M. (2014). Siuzhetnye sredniki na ukrainskikh perepletakh XVI–XVIII vv.: tipologiia i atributsiia [Subject center-stamps on Ukrainian bindings of the 16th–18th centuries: typology and attribution]. In *Vestnik Ekaterinburgskoi dukhovnoi akademii* [Herald of Ekaterinburg Spiritual Academy], Is. 1 (7), pp. 184–192. Ekaterinburg. [In Russian].

14. Galchenko, E. M. (2013). Siuzhetnye sredniki na ukrainskikh perepletakh vtoroi poloviny XVI–XVIII st.: istoriia i perspektivy izuchenija [Subject center-stamps on Ukrainian bindings of the second half of the 16th–18th century: history and prospects of studying]. In *Zdabytki: dokumentalnyiia pomniki na Belarusi* [Achievements: documentary monuments in Belarus], Is. 15, pp. 203–210. Minsk. [In Russian].

15. Halchenko, O. M. (2005). Tysnennia yak osnovnyi vyd ozdoblennia vzhlykovykh oprav [Embossing as a main type of ordinary bindings decoration]. In O. M. Halchenko, *Oprava skhidnoslovianskykh rukopysnykh knyh ta starodrukiv v Ukraini* [Bookbinding of Eastern Slavic manuscripts and early printed books in Ukraine] (pp. 186–209). Kyiv. [In Ukrainian].

16. Guseva, A. A. (1997). Ukrainskii pereplet XVII–XVIII vv. [The Ukrainian binding of the 17–18th centuries]. In *Kniga: issledovaniia i materialy* [Book: research and materials]. (Book 74, pp. 143–154). [In Russian].

17. Guseva A. A. (1997). Ukrainskii pereplet XVII–XVIII st. [The Ukrainian binding of the 17–18th centuries]. In Guseva A. A. *Identifikatsiia ekzemplierov ukrainskikh izdaniia kirillovskogo shrifta vtoroi poloviny XVI–XVIII vv.: metodicheskie rekomendatsii* [Identification of copies of Ukrainian editions of the Cyrillic type of the second half of the 16th – 18th century: guidelines] (pp. 43–51). Moscow. [In Russian].

18. Zhelezniak, O. O. (2014). Opravy ta obkladynky kyrylychnykh starodrukiv z drukarni Pochavivskoi Uspenskoii lavry [Bindings and covers of old printed books from the printing house of the Pochaiv Assumption Monastery]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 18, pp. 72–80. Kyiv. [In Ukrainian].

19. Zabolotna, N. (2011) Marhinalii ta vydavnychi opravy starodrukiv – dodatkovy dzherela do vyvchennia istorii diialnosti drukaren [Marginalia and edition bindings of the early printed books as the additional sources for the study of the history of printing houses activity]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Proceedings of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 31, pp. 251–248. Kyiv. [In Ukrainian].

20. Zabolotna, N. V., Zheliezniak, O. O. (2013). Staroobriadnytski pochavivski knyhy z fondiv viddilu starodrukiv ta ridkisnykh vydan Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: osoblyvosti prymirnykiv, istoriia pobutuvannia [Old Believer Pochaiv books from the fonds of the the Department of Old Printed Books and Rare Editions of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine: specifics of copies, history of existence]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 17, pp. 239–249. Kyiv. [In Ukrainian].

21. Zinchenko, S. V. (2007). *Vizantiisko-balkanski vplyvy na rozvytok introlihorstva v monastyriakh ta tserkvakh Kyivskoi mytropolii XIV–XVII st.* [Byzantine-Balkan influences on the development of bibliopegy in the monasteries and churches of the Kyiv Metropolitanate of the 14th–17th centuries] (PhD dissertation). Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

22. Zinchenko, S. V. (2007). *Vizantiisko-balkanski vplyvy na rozvytok introlihorstva v monastyriakh ta tserkvakh Kyivskoi mytropolii XIV–XVII st* [Byzantine-Balkan influences on the development of bibliopegy in the monasteries and churches of the Kyiv Metropolitanate of the 14th–17th centuries] (Extended abstract of PhD dissertation). Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

23. Zinchenko, S. V. (2000). Naidavnishi ukrainski opravy zi zbirky Natsionalnogo Muzeiu u Lvovi [The oldest Ukrainian bookbindings from the collection of the National Museum in Lviv]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*. [Proceedings of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 4, pp. 101–112. Kyiv. [In Ukrainian].

24. Zinchenko, S. V. (2004, April). Opravy vizantiiskoi konstruktsii, shcho vyhotovliavysia v introlihorstorskykh maisterniakh pry monastyriakh Lvivskoi ta Peremyshl'skoi yeparkhii XV–XVII st. [The bindings of Byzantine construction, made in binderies at the monasteries of the Lviv and Przemysl eparchies of the 15–17th centuries.] In *Rukopysna i starodrukovana knyha: zbirnyk prats Mizhnarodnoi konferentsii (XIII Fedorovskiy seminar) "Rukopysna i starodrukovana knyha", Lviv, 23–25 kvitnia 2004 r.* [Handwritten and old printed book: proceedings of the International Conference (13th Fyodorov Seminar) "Manuscript and Early-Printed Book", Lviv, April 23–25, 2004] (pp. 113–141). Lviv, Ukraine [In Ukrainian].

25. Zinchenko, S. V. (2003). Superekslibrysy arkhiepyskopa Lvivskoho Yana Andzheia Prukhnyskoho (materialy do vyvchennia ta rekonstruktsii davnykh bibliotek XVI–XVIII

st.). [Super-ex-libris of the Archbishop of Lviv, Jan Andrzej Prukhnytsky (materials for the study and reconstruction of ancient libraries of the 16–18th centuries)]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*. [Proceedings of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 10, pp. 192–211. Kyiv. [In Ukrainian].

26. Zinchenko, S. V. (2004). Superekslibrys Lvivskoho mahistratu XVI–XVIII vv. [Super-ex-libris of the Lviv Magistrate of the 16–18th centuries]. In *Do dzhherel: zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia* [Ad Fontes: Studia in honorem Oleh Kupchynskiy septuagenario dedicata] (Vol. 1, pp. 828–846. Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].

27. Voloshchenko, S. (Comp.). (2015). *Kyrylychni starodruky u fondakh biblioteky Otsvis Vasiliian pry Sviato-Onufriivskomu monastyri u Lvovi XVI–XIX stolit: katalog* [Cyrillic early printed books in the fonds of the Basilian Fathers Library at the Saint Onuphrius Monastery of Lviv in the 16–19th centuries: catalog]. Zhovkva: Misioner. [In Ukrainian].

28. Kirme, K. K., et al. (1982). Kratkii ocherk istorii khudozhestvennoi obrabotki kozhi [A short sketch of the history of artistic leather processing]. In *Tekhnologiya khudozhestvennykh izdelii iz kozhi* [Technology of artistic leather products] (pp. 3–24). Moscow: Consumer and food industry. [In Russian].

29. Klepikov, S. A. (1977). Iz istorii ukrainskogo perepleta XVII–XVIII vv. [From the history of Ukrainian bookbinding of the 17–18th centuries]. In *Istoriia knigi i izdatel'skogo dela: sbornik nauchnykh trudov* [History of book and publishing: collection of scientific works] (pp. 53–61). Leningrad: BAN SSSR. [In Russian].

30. Kurinnyi, P. (1926). *Lavrski introlihatory XVII–XVIII st.* [Lavra bookbinders of the 17–18th centuries]. In *Trudy UNIK* [Transactions of the Ukrainian Scientific Book Studies Institute] (Vol. 1, pp. 5–39). Kyiv. [In Ukrainian].

31. Modzalevskiy, V. L. (1918). Deshcho pro davnykh introlihatoriv [Something about old book binders]. In *Nashe mynule* [Our past], Pt. 2, cols. 1675–1676. [In Ukrainian].

32. Siverska, V. K. (1966). Mystetstvo opravy knykh na Ukraini v XV–XVII st. [The art of book binding in Ukraine in the 15–17th centuries.] In *Istorychni dzhherela ta yikh vykorystannia* [Historical sources and their use] (pp. 280–285). Kyiv. [In Ukrainian].

33. Trubacheva, M. S. (1985). O proiskhozhdenii i nekotorykh svoistvakh nadipei na ikonakh [About the origin and some properties of inscriptions on icons]. In *Drevnerusskoe iskusstvo: issledovanie i restavratsiia: sbornik nauchnykh trudov* [Old Russian art: research and restoration: collection of scientific works] (pp. 61–80). Moscow. [In Russian].

34. Filatov, V. V., Kamchatnova, Iu. B. (2006). *Naimenovaniia i nadipei na ikonnykh izobrazheniakh: spravochnik dlia ikonopistsev* [Names and inscriptions on icon images: guide for icon painters] (2nd ed.). Moscow: PRO-PRESS. [In Russian].

35. Funke, F. (1982). Pereplet [Bookbinbing]. In *Knigovedenie: istoricheskii obzor knizhnogo dela* [Book study: historical review of book affair] (pp. 266–283). Moscow: Vysshaha shkola. [In Russian].

36. Shyrotskyi, K. V. (1919). Nashe starodavnie introlihatorstvo [Our ancient bibliopegy]. In *Knyhar* [Scribe] (Pt. 17, pp. 1031–1036). Kyiv. [In Ukrainian].

37. Yukhymets, H. M. (1985, Oktober). Atrybutsiia instrumentiv lavrskykh intro-liatoriv XVII st. yak aspekt roboty nad kataloghom kolektsii hraviruvalnykh doshok ukrainskykh drukaren z fondiv TsNB [Attribution of instruments of lavra book binders of the 17th century as an aspect of work on the catalog of the collection of engraving boards of Ukrainian printing houses from the Central Scientific Library fonds]. In *Bibliotечно-библиографічні класифікації та інформаційно-наукові системи: Міжнародна наукова конференція* [Librarian Bibliographic Classifications and Scientific Information Systems: International scientific conference: abstracts of papers] (pp. 90–91). Kyiv, Ukraine [In Ukrainian].

38. Yakovenko, N. (1997). *Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.* [Essay on the history of Ukraine from ancient times to the end of the 18th century]. Kyiv: Heneza. [In Ukrainian].

39. Janc, Z. (1974). *Kožni povezi srpske ćirilске knjige od XII do XIX veka* [Leather bindings of Serbian Cyrillic books from the 12th to the 19th century]. Belgrade: ŠIP “Serbia”.

40. Klepikov, S. A. (1966). Historical Notes on the Ukrainian Bookbinding. In *The Book Collector*, Vol. 15, No. 2, pp. 135–142. London. [In English].

41. Różycki, E. (1991). *Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku: studia nad intro-ligatorstwem i handlem książką*. Katowice: Museum Śląskie.

42. Athanasiadis, Ch. (1994). Synagoge bibliodetikon diakosmitikon thematon se hellenika cheirographa kai palaia entypa [Subjects of decorations on the bindings of Greek manuscripts and early printed books]. In *Deltio toy historikoy kai palaiographikoy arxeioy 1988–1992* [Bulletin of the Historical and Paleographic Archive of 1988–1992] (pp. 647–714). Athens. [In Greek].

Halchenko Olena Mykhailivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Subject center-stamps on Ukrainian bindings of the 16th–18th centuries: issues of iconographic study.

The article deals with the history of study of subject center-stamps on Ukrainian leather bindings of the second half of the 16th–18th centuries in Ukraine. On the basis of a collection of subject center-stamp impressions gathered by the author, their analysis is done by types, changes of separate forms, time of appearance and the nature of plot compositions placement on the center-stamps. The author lists a number of main subjects, which most often appear on Ukrainian medieval book bindings, time of their appearance and existence of certain subjects in certain regions of Ukraine. Attempt is made to systematize them (by main kinds, types and variants). The problems faced by researchers while describing, attributing and iconographically studying subject center-stamps on medieval bookbindings are covered. Crucial points to be considered while defining main types, variants or groups of a separate subject while conducting its iconographic systematization are specified. Further prospects of subject center-stamps study in Ukraine are outlined.

Key words: decoration of Ukrainian leather bindings of the sixteenth and eighteenth centuries, form of bookbindings’ center-stamps, subject center-stamps, iconography and typology of plots on Ukrainian bookbindings.

Гальченко Елена Михайловна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Сюжетные средники на украинских кожаных переплетах XVI–XVIII вв.: вопросы иконографического изучения.

Рассматривается история изучения в Украине сюжетных средников на украинских кожаных переплетах второй пол. XVI–XVIII вв. На основании коллекции оттисков сюжетных средников (протирок и фото), собранных автором, сделана попытка анализа по их видам, изменениям отдельных форм, времени появления и характеру расположения сюжетов на них. Определен перечень основных сюжетов, наиболее часто встречающихся на украинских средневековых переплетах, время появления и распространение отдельных сюжетов в конкретных регионах Украины. Предпринята попытка их систематизации (основные виды, типы и варианты). Рассмотрены проблемы, с которыми сталкиваются исследователи при описании, атрибуции и иконографическом изучении сюжетных средников на средневековых переплетах. Определены основные моменты, на которые следует обращать внимание при определении основных типов, вариантов или групп отдельного сюжета при его иконографической систематизации. Определены дальнейшие перспективы изучения сюжетных средников в Украине.

Ключевые слова: отделка украинских кожаных переплетов XVI–XVIII вв., форма средников книжных переплетов, сюжетные средники, иконография и типология сюжетов на украинских книжных переплетах.

Сергій Борисович Козак,
доктор філософії
Український Вільний Університет (Німеччина),
Фундація імені І. Багряного (США) в Україні

З АРХІВІВ ДІАСПОРИ: ЖУРНАЛ «КИЇВ»

Досліджено історію створення та зміст «Киева» – літературно-мистецького часопису української діаспори, який упродовж п'ятнадцяти років (1950–1964 рр.) виходив у Філадельфії (США) і творив у чужому світі ім'я України. Визначені чотири чинники, що сприяли заснуванню часопису. Дані студії написані на основі першого бібліографічного покажчика змісту часопису «Київ», створеного автором завдяки опрацьованим в архівах української діаспори матеріалам.

Ключові слова: українська еміграція, видання, література, часопис «Київ», Богдан Романенчук.

Серед видань літературно-мистецької періодики, що виходила в світ у середовищі української діаспори після Другої світової війни, помітне місце посідає часопис «Київ», який у 1950–1960-х роках завдяки ентузіазмові й свідомості української громади та колу обдарованих літераторів виходив у Філадельфії (США). Ця публікація є чи не першим ґрунтовним дослідженням про зазначене періодичне видання, оскільки написане воно на основі першого бібліографічного покажчика змісту цього часопису, який створено автором цих рядків завдяки опрацьованим в архівах української діаспори матеріалам [1].

Сторінки перших чисел «Киева» я перегорнув 15 років тому в бібліотеці Українського Вільного Університету (Німеччина), де зберігається одна з найбагатших збірок української еміграційної періодики. Саме тоді я й розпочав працю над покажчиком публікацій і дослідженням історії та змісту цього часопису. І хоча нині з більшістю його примірників можна ознайомитися й в Україні (Бібліотека ім. Олега Ольжича, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, електронна книгозбірня «Diasporiana», Дослідницька бібліотека НаУКМА тощо), але опрацювати повний комплект цього періодичного видання я зміг лише в Мюнхені, в архівній збірці бібліотеки Українського Вільного Університету.

Перше число «Киева» вийшло в світ у липні–серпні 1950-го, останнє – в листопаді–грудні 1964-го. Всього за п'ятнадцять років існування журналу до читачів надійшло 87 чисел із загальною кількістю 4038 сторінок.

Нумерація сторінок часопису, до слова, мала два формати: спочатку (1950–1957) – в «межах року», потім (1958–1963) – у «межах кожного числа», а насамкінець (1964-го) редакція знову повернулася до нумерації в «межах року». Таким чином, 1950-го вийшло 3 числа загальною кількістю 184 сторінки; 1951-го – 6 чисел загальною кількістю 306 сторінок; 1952-го – 6 чисел (320 сторінок); 1953-го – 6 чисел (312 сторінок); 1954-го – 6 чисел (288 сторінок); 1955-го – 6 чисел (296 сторінок); 1956-го – 6 чисел (280 сторінок); 1957-го – 6 чисел (272 сторінки). 1958-го редакція перейшла до зазначення нумерації сторінок у «межах одного числа». Того року вийшло в світ 6 чисел часопису (1 число – 56 сторінок, 2-ге – 48, 3-тє – 48, 4-тє – 48, 5–6 числа – 80); 1959-го – 6 чисел (1 число – 56 сторінок, 2-ге – 56, 3-тє – 56, 4-тє – 52, 5-тє – 48, 6-тє – 48); 1960-го – 6 чисел (1 число – 48 сторінок, 2-ге – 48, 3–4 числа – 80, 5–6 числа – 72); 1961-го – 6 чисел (1 число – 56 сторінок, 2-ге – 48, 3-тє – 48, 4-тє – 48, 5-тє – 48, 6-тє – 48); 1962-го – 6 чисел (1 число – 48 сторінок, 2–3 числа – 72, 4-тє – 56, 5–6 числа – 72); 1963-го – 6 чисел (1–2 числа – 72 сторінки, 3–4 числа – 72, 5–6 числа – 40). 1964-го, в останній рік існування часопису, вийшло 6 чисел загальною кількістю 208 сторінок.

Це був журнал літератури і мистецтва. Уточнимо, що перше його число побачило світ як «Журнал літератури й мистецтва» Літературно-мистецького товариства у Філадельфії [2]. Натомість, починаючи з 1953-го [3] «Київ» почав виходити як «Журнал літератури й мистецтва», тобто без уточнення, що це видання Літературно-мистецького товариства. Такі зміни на анотаційній сторінці часопису збереглися ненадовго, бо вже наступне число (березень–квітень 1953-го) з'явилося як «Літературно-мистецький двомісячник» [4]. У вихідних відомостях усіх чисел містилася інформація про журнал англійською мовою («Literary and Art Magazine»). У першому числі за 1954 рік надруковано повідомлення про те, що видання розширює свої тематичні межі й відтепер стає «Журналом літератури, науки, мистецтва, критики і суспільного життя» [5]. З таким «обличчям» часопис і виходив до листопада–грудня 1964-го, коли з'явилося його останнє число.

Щодо періодичності, то, незважаючи на труднощі, які подеколи виникали під час видання журналу, можемо говорити про те, що він виходив регулярно – раз на два місяці, чим підтверджував заявлений в анотації статус «двомісячника», за винятком дев'яти чисел (5–6, 1952; 2–3, 1957; 3–4, 1960; 5–6, 1960; 2–3, 1962; 5–6, 1962; 1–2, 1963; 3–4, 1963; 5–6, 1963), які вийшли спареними.

Попри унікальність існування самого явища української еміграційної періодики, появу літературно-мистецького часопису українською мовою в американській Філадельфії не варто представляти як випадкову, її можна було передбачити. Заснуванню журналу, на мій погляд, сприяло щонайменше чотири чинники.

Перший із них – це та загальна атмосфера піднесення рідної культури, масового творення українських організацій у таборах для переміщених осіб, що її перенесли із Західної Європи на американську землю українські емігранти. Пам'ять про бурхливе громадсько-політичне, зокрема й видавниче, життя на «планеті Ді-Пі» була в колах еміграції ще зовсім свіжою, а приклад існування багатьох українських періодичних і неперіодичних видань (понад триста) в Німеччині та Австрії в другій половині 1940-х став справжнім стимулом для розвитку видавничої справи в нових умовах [6].

Другим чинником, який сприяв появі літературно-мистецького видання, стало те, що саме в Філадельфії згуртувалося значне коло відомих письменників і акторів, які були авторами нового часопису й відіграли важливу роль як у його створенні, так і загалом у його існуванні. Йдеться, насамперед, про Євгена Маланюка, Тодося Осьмачку, Анатолія Гака, Володимира Біляйва, Григорія Лужницького, Святослава Гординського, Івана Коровицького, Галину Журбу, Остапа і Марту Тарнавських, Оксану Керч та інших. Тут оселився й письменник Володимир Куліш – син відомого українського драматурга Миколи Куліша. У Філадельфії діяли Літературно-мистецьке товариство, численні культурно-мистецькі колективи, український театр під орудою відомого режисера Володимира Блавацького [7], осередок Асоціації діячів української культури (АДУК), регулярно відбувалися літературні вечори, театральні прем'єри, словом місто відзначалося не лише доволі насиченим громадсько-політичним, а й передусім культурним життям, що також стало причиною виникнення атмосфери запиту української громади на часопис літературно-мистецького спрямування [8].

Третій чинник – конкуренційний. «Київ» засновано у Філадельфії і, зрозуміла річ, видання щедро відгукувалося на культурні події, які відбувалися в цьому місті. Однак це не був часопис «місцевого значення». За рівнем і кількістю авторів, географією їхнього проживання, адресами розповсюдження, проблемно-тематичним наповненням він одразу ж став у першій шерезі загальноеміграційних видань про літературу і мистецтво. Журнал заповнив ту нішу, яку в інших країнах з великою кількістю української еміграції вже було зайнято. Йдеться, насамперед, про «Пороги» (Буенос-Айрес, Аргентина) [9] і «Нові дні» (Торонто, Канада) [10], що вийшли в світ раніше, випередивши «Київ», відповідно, на вісім і п'ять місяців. Натомість «Київ» став першим українським «товстим» журналом літературно-мистецького спрямування в Сполучених Штатах Америки. Можливо, варто додати – «встиг стати» першим, бо якби цього не трапилося, то ймовірно, що невдовзі такий часопис (нехай і з іншою назвою) міг з'явитися, приміром, у Детройті, Чикаго чи Нью-Йорку, адже в цих американських містах також перебували значні літературні сили, доволі успіш-

но діяли українські видавництва, які вже випускали в світ книжки й часописи українською мовою, а отже, існувала між ними й конкуренція. Таким чином, певною мірою стимулом до створення журналу міг бути й конкурентний момент, відчуття якого не зрадило філадельфійським засновникам «Києва», що випередили українських видавців з інших міст США у липні–серпні 1950-го, коли видали перше число часопису [11].

І насамкінець – четвертий і, напевне, найголовніший чинник – подвижницька діяльність того, хто ініціював і зрештою став двигуном справи видання журналу і з ким безпосередньо пов'язана щаслива доля «Києва». Йдеться про Богдана Романенчука – редактора й видавця часопису. Так, «Київ» – це його дітище. Власне, в «паспорті» першого числа зазначено: «Видає і редагує Б. Романенчук» і додано: «за активної співпраці П. Андрусєва, С. Гординського, Б. Кравцева, П. Мегика, Я. Славутича». Втім у другому числі журналу за 1951 рік у цьому ряду вже було відсутнє ім'я Яра Славутича, а починаючи з першого числа за 1953 рік не згадується вже жодний із співробітників, що недвозначно вказує на одне: обов'язки з видання часопису все більше лягали на одну людину. Так воно, власне, і було...

То хто ж він, цей Богдан Романенчук, без зусиль і хисту якогось історія видання так і залишилася б ненаписаною й чие ім'я завдяки п'ятнадцятилітньому існуванню «Києва» назавжди увійшло в аннали української еміграційної журналістики?

Майбутній головний редактор літературно-мистецького «Києва» Богдан Романенчук народився 1908 р. (за ін. версією – 1906 р.) у с. Воскресінці (нині – Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.). Навчався в Коломийській та Рогатинській гімназіях. Закінчив Львівський університет. Звідтоді в колі його творчих інтересів – літературознавство, лексикографія, педагогіка, видавнича справа, бібліографія. Тісно співпрацював з НТШ та редакцією львівського часопису «Українська книга». Під час Другої світової війни виїхав до Кракова, де працював редактором в Українському видавництві. Згодом, перебуваючи в австрійському місті Ляндек, став організатором культурного і громадського життя для численної української громади. Співпрацював із журналом «Літаври». З 1949-го – в США. Окрім вимушеної, суто для заробітку, праці (зокрема столярував на меблевій фабриці), активно займався науковою та видавничою справою. Навчався в Пенсильванському університеті, де отримав (1958) ступінь доктора філософії (PhD). Відтак працював у різних університетах, зокрема – професором слов'янських мов і німецької літератури в Ніагарському університеті. Належав до Асоціації діячів української культури (АДУК). Автор сотень статей у літературній та науковій періодиці, а також довідника «Азбуковник. Енциклопедія української літератури» (видано 2 томи, 1969, 1974). Редактор бібліографічного квартальника

«Українська книга» (1971–1982), головний редактор фундаментального видання «Коломия і Коломийщина». Засновник видавництва «Київ», де завдяки йому виходили в світ українські книжки. Зробив вагомий внесок у розвиток української еміграційної бібліографістики.

Уже навіть на підставі такої, вкрай стислої, біографічної силуетки можна зробити висновок, що різнопланова наукова, видавнича, громадська діяльність цієї людини заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження. Та усе ж «справою життя» Богдана Романенчука, який відійшов у вічність 1989 року і похований у Філадельфії, на кладовищі Фокс-Чейз, стало видавання і редагування часопису «Київ».

Редакція видання містилася за такими адресами: перша – KYIW 146 Brown St., Philadelphia 23, Pa; друга (з 1951-го) – 859 N. Franklin St., Philadelphia 23; третя (з 1953-го) – KYIW 838 N. 7th St., Phila 23, Pa; і, нарешті, четверта, остання в історії часопису адреса (із січня 1962-го), за якою містилася його редакція: 4800 N. 12th St. Phila, 41, Pa.

У числі 2 за 1951 рік до «паспортних» відомостей про часопис дода-но номер телефону редакції, що, зрозуміла річ, на той час стало кроком уперед на шляху спілкування редакції з читачами.

Поліграфічною базою для журналу слугувала відома у Філадельфії друкарня «Америка», за винятком останніх п'яти чисел, які побачили світ на верстатах друкарні Миколи Денисюка.

Існувало кілька шляхів розповсюдження журналу. Перший – передплата поштою, другий – продаж у книгарнях США і Канади, третій – шлях обміну (приміром, з іншими часописами), четвертий – благодійницька передплата (надходження видання насамперед на адреси бібліотек та українських установ). Порівняно з іншими містами, у Філадельфії, де виходив журнал, можливості його розповсюдження були значно ширшими. В цьому місті «Київ» поширювався біля українських церков, Народного дому, будівлі ЗУАДК, в українських кредитівках (банках), примірники часопису можна було придбати й у самій редакції, у книгарні з однойменною назвою, а також безпосередньо в тих околицях, де скупчено проживали українці. А що таких околиць у Філадельфії, де існували «українські вулиці», було чимало, особливо у 1950–1960-х роках, то й шлях розповсюдження журналу «від хати до хати» з рук кольпортера (розповсюджувача) був доволі ефективним. Вартість річної передплати в той час становила 3 дол. (згодом 3,50), а окреме число коштувало 50 центів (згодом 60).

Таким чином, невдовзі після виходу першого числа часопис з ошатною обкладинкою відомого графіка Святослава Гординського швидко став упізнаваним серед українців Філадельфії, надійно увійшов у плин життя всієї української політичної еміграції на американському континенті.

Щодо ідеотворчих та естетичних засад нового видання, то про них було заявлено вже в першому числі часопису. Ось, зокрема, промовиста цитата зі статті без назви, яка відкривала номер за липень–серпень 1950-го: «Видаємо цей журнал під назвою, що дуже зобов'язує, але ми свідомі цього зобов'язання і свідомо нав'язуємо до світлих традицій літературного й мистецького Києва, що завжди був осередком високоякісного й ідейного літературно-мистецького життя. Ці світлі традиції прагнемо продовжувати на еміграції, а надто, що перед сучасною українською еміграційною літературою й мистецтвом стоять особливі завдання...». І далі ці «особливі завдання» уточнено: «Література й мистецтво української еміграції силою обставин покликані заступати українську літературу й мистецтво перед усім українським народом і перед цілим світом...».

Отже, за задумом засновників, йшлося – не менше і не більше – про «репрезентацію письменниками й мистцями, які перебували на вигнанні, усієї української літератури і мистецтва». Часопис цілком присвятив себе цій великій загальній меті, кожне його число ставало своєрідним окремим етапом такої «репрезентації» в умовах нелегкої мандрівки рідного слова дорогами чужини.

За 15 років існування часопису на сторінках 87 чисел побачило світ 1615 матеріалів різних жанрів (текстових та ілюстративних). Опрацювання змісту цих публікацій дає підстави класифікувати їх за такими тематично-жанровими розділами: «Від редакції та видавництва» (26 публікацій), «Поезія» (228), «Проза» (107), «З перекладів» (143), «Драматургія» (12), «Шевченкіана» (41), «Література. Критика. Час» (79), «Огляди й рецензії» (405), «На мовні теми» (17), «Спогади, щоденники» (53), «Імена і дати» (76), «Історія» (48), «Мистецтво» (30), «Театр» (38), «Подорожні нотатки» (7), «З плину подій» (25), «Від редакції і видавництва» (26), «Листи до редакції» (14), «Матеріали до словника літератури» (12), «Бібліографія» (72), «*Camera obscura*» (14), «Відійшли у вічність» (16), «Цитати, крилаті вислови» (40), «Різне» (69) та «Ілюстрації» (43). Така класифікація мала допомогти зорієнтуватися в масиві величезної кількості матеріалів усім тим, хто цікавиться набутками української еміграції в царині слова, історією преси, літератури і хто продовжуватиме дослідження змісту на вже поживклих нині сторінках часопису «Київ».

Якщо ж рухатися вглиб «жанр за жанром», «тема за темою», «розділ за розділом», то варто зазначити, що на шпальтах журналу надруковано поетичні твори (поезії, поеми) Емми Андіївської, Богдана Бойчука, Жени Васильківської, Святослава Гординського, Юрія Дарагана, Ростислава Єндика, Олега Зуєвського, Богдана Кравціва, Наталі Ливицької-Холодної, Вадима Лесича, Оксани Лятуринської, Євгена Маланюка, Михайла Ореста,

Тодося Осьмачки, Леоніда Полтави, Остапа Тарнавського, Ігоря Шанковського та інших поетів української еміграції. Серед авторів прози (оповідання, новели, уривки з повістей та романів) – імена Докії Гуменної, Федора Дудка, Галини Журби, Ростислава Єндика, Олекси Ізарського, Івана Керницького, Юрія Косача, Богдана Нижанківського, Миколи Понеділка, Зенона Тарнавського, Василя Чапленка та ін.

Як бачимо, значна частина найкращих літературних сил, що після Другої світової війни перебували в еміграції, брала активну участь у творенні «Кисва». Серед авторів – члени Об'єднання українських письменників «Слово», Нью-Йоркської групи, колишні члени Мистецького українського руху [12], ті, хто належав до літературно-мистецьких угруповань і хто не належав до жодних літературних об'єднань. Також у часопису надруковано переклади Олега Зуєвського, Романа Климкевича, Оксани Лятуринської, Михайла Ореста, Миколи Понеділка, Остапа Тарнавського з англійської, іспанської, німецької, португальської, французької й інших літератур. Усього ж на шпальтах журналу знайшли місце твори різних жанрів 390 авторів.

Для всіх них – авторів часопису – «Київ» був тим літературним майданчиком, який створював умови для творчості; водночас журнал, друкуючи твори відомих і талановитих молодих еміграційних авторів, вносив помітне пожвавлення в загальноеміграційне культурне життя й через рідне друковане слово сприяв духовному наближенню читачів до Батьківщини-України.

Прикметним є й те, що, окрім еміграційних, «Київ» приділяв увагу письменникам материкової України, регулярно друкуючи твори підрадянських авторів, як-от: Миколи Бажана, Івана Драча, Ліни Костенко, Світлани Йовенко, Віталія Коротича, Максима Рильського, Євгена Гуцала, Бориса Антоненка-Давидовича, Романа Іваничука, Юрія Яновського. Слово цих та інших письменників Радянської України доволі часто з'являлося на сторінках діаспорного журналу, що свідчило не лише про зацікавлення літературним процесом на материковій Україні, а й про певну позицію видання, адже то був час, коли в колах української політичної еміграції питання «співпраці – неспівпраці» з митцями Радянської України не мало однозначної відповіді й було дискусійним.

Важливе місце посіла шевченківська тематика. Доволі насичена панорама матеріалів про Тараса Шевченка в журналі свідчить не про «принагідну» їх подачу, скажімо, до ювілею, як інколи це буває з висвітленням матеріалів про класиків літератури, а про системний підхід творців видання до віддзеркалення цієї теми. Насамперед ідеться про проблемно-жанрове розмаїття таких матеріалів. Це й історія написання творів

Кобзаря, зокрема поеми «Гамалія», і дослідження зв'язку деяких його творів з «Літописом Самійла Величка», а саме у вірші «Чигирин», поемі-містерії «Великий льох», це і тема народних приказок і прислів'їв у поезії Т. Шевченка, і низка наукових статей (приміром, про магічну силу, філософсько-релігійний світогляд, історизм у творчості Шевченка). А також спогади («Шевченківські роковини у Львові 1925 р.»), повідомлення про книжкові еміграційні видання, присвячені Кобзареві (Зайцев Павло. Життя Тараса Шевченка. НТШ, Б-ка українознавства, ч. 4. Нью-Йорк – Париж – Мюнхен, 1955), систематичні (щорічні) огляди шевченкіани в календарях, яких поза Україною (надто ж у США та Канаді) виходило доволі багато. Та все ж головне у висвітленні цієї теми полягало в тому, що редакція, розміщуючи статті про Т. Шевченка, нагадувала читачам і про ті заповіти, які Кобзар залишив для нових поколінь, зокрема про плекання національного духу, рідної мови, відмежування від Москви тощо.

Утім якщо ґрунтовні дописи на шевченківську тему ми можемо зустріти і в інших еміграційних періодичних виданнях, то стала увага «Киева» до бібліографічних матеріалів вирізняє його з-поміж інших часописів. Розділ «Бібліографія» з'являвся в журналі практично щомісяця, а за обсягом його матеріали переважають формат будь-якої іншої рубрики чи іншого розділу. Таким чином, саме «Київ» залишив для дослідників діаспорної бібліографістики ту найвагомішу базу, якої не відшукати в решті періодичних видань української еміграції.

Бібліографічні матеріали «Киева» – це і україніка в англійських виданнях, і україніка в радянських виданнях, та насамперед це повідомлення про книжки, журнали, брошури українських видавництв, які існували поза Україною. Цінність такого масиву інформації для нас не лише в тому, що тут зафіксовано відомості про сотні й сотні видань, навіть про ті, які вже нині важко, ба навіть неможливо десь розшукати, а й у тому, що тут збережено вкрай важливі факти про мережу українських видавництв по всьому світу, окреслено найголовніші українські видавничі центри і редакції періодичних видань за кордоном.

Постійну зацікавленість часопису книжками, які щойно вийшли з друку, підтверджують і «Заклики до видавництва», що містили повідомлення редакції про створення бібліографічної картотеки книжкових видань на еміграції та прохання надсилати всі нові книжки на адресу «Киева» (1959. – Ч. 1. – С. 37). Прикметно, що рубрика «Бібліографія», яка впродовж п'ятнадцяти років з'являлася на шпальтах цього часопису, через сім років після припинення існування «Киева» знайшла своєрідне продовження у кварталнику бібліографії і книгознавства «Українська книга» – спільному виданні Товариства українських книголюбів, Товариства

українських бібліотекарів і Бібліографічної комісії НТШ, який з 1971-го за редактування того ж таки Богдана Романенчука понад десять років виходив у Філадельфії, у видавництві «Київ».

Окрім літературних творів і всебічного огляду книжкових новинок, часопис представляв читачам і широку панораму літературно-мистецьких подій (творчий вечір Тодося Осьмачки, вшанування режисера Володимира Блавацького, прем'єра «Боярині» за драматичною поемою Лесі Українки тощо), спогадів (О. Городиського – про Юрія Клена, Й. Гірняка – про Леся Курбаса, Олекси Грищенка – про Соню Левицьку, про крелевецький період Миколи Зерова тощо), сторінок щоденників (зокрема Євгена Маланюка), епістолярію (зосібна публікація листа Костя Буревія до Леся Курбаса щодо заснування українського театру-студії в Москві) тощо.

Завдяки матеріалам часопису ми маємо змогу довідатись і про «Клуб приятелів української книжки», і про вже згадуване Літературно-мистецьке товариство у Філадельфії, яке, за інформацією часопису, «засновано у вересні 1949 р. за співучасті 7 осіб», а пізніше (станом на червень 1950 р.) «налічувало у своєму складі 20 осіб, які щосуботи о 19 годині відбували сходини у приміщенні «Провидіння», що «надало бездомному товариству прихисток». Де ще, як не на сторінках «Києва», ми нині можемо дізнатися про такі цікаві, а головне важливі для відтворення повноти літературного життя в еміграції подробиці?

Тривале існування часопису залежало від передплати і кількості передплатників. Про це свідчать і неодноразові звернення редакції до читачів. Одне з них – з промовистою назвою «Пустить в хату “Київ”» (1964. – Ч. 1) – підкреслювало, що «кількість передплатників є показником культури нашого народу на еміграції», і нагадувало, що журнал приносив читачам «новини української літератури у вільному світі» та «кращі зразки нескореного духу українського народу під московською окупацією», ставив за мету «спростовувати московсько-большовицьку брехню». Редакція наголошувала на важливості передплати, адже за часописом «не стояла якась організація чи установа», а зусилля, вважай, однієї людини.

Історія видання «Києва» – це шлях з «великими труднощами і в важких умовах». Власне, про це відверто мовиться в «Слові до передплатників і читачів» [13], в якому, зокрема, зазначалося й те, що п'ятнадцять років – «вік як на літературний журнал на еміграції досить поважний». З цим твердженням важко не погодитися. Беручи до уваги обставини місця і часу – було це після Другої світової війни, за тисячі кілометрів від рідної землі, а ще – стали регулярність видання, високий фаховий рівень автурського вихід з друку часопису впродовж такого тривалого часу, «Київ» можна вважати непересічним явищем в історії української журналістики, зосібна в царині літературно-мистецької періодики.

Список використаних джерел

1. Козак С. «Київ» на вулицях Філадельфії : [бібліогр. покажч.]. – К. : Літ. Україна, Укр. вид. спілка ім. І. Багряного, 2016. – 448 с.
2. [Видаємо цей журнал] : [слово від Редакції з нагоди випуску першого числа журналу] // Київ. – 1950. – Ч. 1. – С. 1–2.
3. Слово до бувших, теперішніх і майбутніх передплатників «Киева» : [звернення до читачів часопису від Редакції] / підпис: В-во «Київ» // Київ. – 1953 – Ч. 1. – С. 1.
4. [Керч Оксана]. Лист до Видавництва : [Лист-звернення від вдячного передплатника щодо необхідності й надалі видавати журнал-місячник, а також коментар видавництва] / підпис О. К. // Київ. – 1953 – Ч. 2. – С. 66.
5. Ідемо вперед! : [про початок п'ятого видавничого року в історії часопису «Київ» та заклик до передплати] / підпис: Редакція // Київ. – 1954. – Ч. 1. – С. 2.
6. Курдидик А. П'ять років еміграційної преси // Українські вісті. – 1951. – Ч. 6, 18 січ.
7. Лужницький Гр. В. Блавацький як режисер : [доповідь, виголошена на жалібних сходах Літературно-мистецького товариства 18 січня 1953 р. у Філадельфії про видатного українського актора і режисера] // Київ. – 1953. – Ч. 1. – С. 37–41.
8. З літературно-мистецького життя : [про товариський вечір мистецького слова і музики за участю Софії Парфанович, Юліяна Мовчана, І. Чолгана, Йосипа Гірняка, Яр. Курдидика] // Київ. – 1952. – Ч. 5/6. – С. 297.
9. Козак С. Аргентинські запорожці : з думою про Україну (Журнал «Пороги» : історія, зміст, автори). – К. : Літ. Україна, 2015. – 156 с. – («Часописи української діаспори»).
10. Козак С. «Нові дні» на берегах Онтаріо : бібліогр. покажч. змісту журн. «Нові дні» (1950–1997. Канада). – К. : Літ. Україна, 2015. – 588 с. – («Часописи української діаспори»).
11. Козак С. Бібліографічні покажчики періодичних видань української діаспори // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2016. – Вип. 44. – С. 573–580.
12. Під небом чужини : письменники української еміграції : довідник / упоряд. Дарина Козак, Сергій Козак. – К. : Літ. Україна ; Книжкова Фондація ім. І. Багряного, 2017. – 372 с.
13. Романенчук Богдан, редактор і видавець, Видавництво «Київ». Слово до передплатників і читачів : [До 15-річчя виходу журналу у світ, труднощі з друком часопису та причини зменшення кількості сторінок в журналі] // Київ. – 1964. – Ч. 1. – С. 1–2.

References

1. Kozak, S. (2016). "Kyiv" na vulytsiakh Filadelfii: [bibliohrafichniy pokazhchuk] ["Kyiv" on the streets of Philadelphia: [bibliographic index]]. Kyiv: Literaturna Ukraina, Ivan Bahrianyi Ukrainian Publishing Union. [In Ukrainian].

2. [Vydaemo tsei zhurnal]: [slovo vid Redaktsii z nahody vypusku pershoho chysla zhurnalu] [Publishing this journal: an address from the Editorial on occasion of the first number of the journal]. (1950). In *Kyiv*, No. 1, pp. 1–2. Kyiv. [In Ukrainian].

3. Kyiv Publishing House. (1953). Slovo do buvshykh, teperishnykh i maibutnykh peredplatnykyv “Kyieva”: [zvernennia do chytachiv chasopysu vid Redaktsii] [An address to former, current and future subscribers of the journal from the Editorial]. In *Kyiv*, No. 1, p. 1. Kyiv. [In Ukrainian].

4. [Kerch, O.]. Lyst do Vydavnytstva: [Lyst-zvernennia vid vdiachnoho peredplatnyka shchodo neobkhidnosti i nadali vydavaty zhurnal-misiachnyk, a takozh komentar vydavnytstva] [Letter to the Editorial: an address from a graceful subscriber on the need to keep publishing a monthly journal, and a publishing house commentary]. (1953). In *Kyiv*, No. 2, p. 66. Kyiv. [In Ukrainian].

5. Kyiv Journal Editorial Board. (1954). Idemo vpered!: [pro pochatok piatoho vydavnychoho roku v istorii chasopysu “Kyiv” ta zaklyk do peredplaty] [Going forward: on the start of the fifth publishing year in the Kyiv journal history and a call for subscribing]. In *Kyiv*, No. 1, p. 2. [In Ukrainian].

6. Kurdydyk, A. (1951). Piat rokov emihratsiinoi presy [Five years of emigration press]. In *Ukrainski visti* [Ukrainian news], No. 6. January 18. [In Ukrainian].

7. Luzhnytskyi, H. (1953). V. Blavatskyi yak rezhyser: [dopovid, vyholoshena na zhalibnykh skhodynakh Literaturno-mystetskoho tovarystva 18 sichnia 1953 r. u Filadelfii pro vydatnoho ukrainskoho aktora i rezhysera] [V. Blavatsky as a cinema director: a speech given at a mourning meeting of the Literature and Art Society on January 18, 1953 in Philadelphia about a famous Ukrainian actor and cinema director]. In *Kyiv*, No. 1, pp. 37–41. Kyiv. [In Ukrainian].

8. Z literaturno-mystetskoho zhyttia: [pro tovaryskyi vechir mystetskoho slova i muzyky za uchastiu Sofii Parfanovych, Yuliana Movchana, I. Cholhana, Yosypa Hirniaka, Yar. Kurdydyka] [From the literature and art life: about the friendly evening of art word and music, with the participation of Sophia Parfanovych, Yulian Movchan, I. Cholhan, Yosyp Hirniak, Yar. Kurdydyk]. (1952). In *Kyiv*, No. 5/6, p. 297. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Kozak, S. (2015). *Arhentynski zaporozhtsi: z dumoiu pro Ukrainu (Zhurnal “Porohy”: istoriia, zmist, avtory)* [Argentine Zaporozhian Cossacks: with a thought about Ukraine (Rapids journal: history, contents, authors)] (Chasopysy ukrainskoi diaspory [Ukrainian diaspora journals] series). Kyiv: Literaturna Ukraina. [In Ukrainian].

10. Kozak, S. (2015). *“Novi dni” na berehakh Ontario”: bibliografichni pokazhychyk zmistu zhurnalnu “Novi dni” (1950–1997. Kanada)* [“New Days” on the banks of Ontario: bibliographic index of the New Days journal contents (1950–1997. Canada)]. (Chasopysy ukrainskoi diaspory [Ukrainian diaspora journals] series). Kyiv: Literaturna Ukraina. [In Ukrainian].

11. Kozak, S. (2016). Bibliografichni pokazhychyky periodychnykh vydan ukrainskoi diaspory [Bibliographic indices of Ukrainian diaspora periodicals]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Proceedings of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], Is. 44, pp. 573–580. Kyiv. [In Ukrainian].

12. Kozak, D., Kozak, S. (Comps.). (2017). *Pid nebom chuzhyny: pysmenyky ukrainskoi emihratsii: dovidnyk* [Under the skies of the foreign land: writers of Ukrainian emigration: reference book]. Kyiv: Literaturna Ukraina, Ivan Bahrianyi Book Foundation. [In Ukrainian].

13. Romanenchuk, B. (editor and publisher), Kyiv publishing house. (1964). Slovo doпередplatnykiv i chytachiv: [Do 15-richchia vykhodu zhurnalu u svit, trudnoshchi z drukom chasopysu ta prychny zmenshennia kilkosti storinok v zhurnali] [An address to subscribers and readers: on the 15th anniversary of the journal publishing, difficulties in the publishing and reasons of the pages number reduction]. In *Kyiv*. No. 1, pp. 1–2. Kyiv. [In Ukrainian].

Kozak Serhii Borysovych

Ukrainian Free University (Germany), Ivan Bahrianyi Foundation (U.S.) in Ukraine

From the archives of diaspora: Kyiv journal.

The article provides a research into the history of creation and contents of the Kyiv journal, a literature and art journal of the Ukrainian diaspora, which was published in Philadelphia (U.S.) during fifteen years (1950–1964) and covered Ukrainian life in the English speaking world. The journal publishing statistics is given. The author defines four factors, which provided for the creation, formation and popularity of the edition: the first one is the example of multiple Ukrainian editions existence in Germany and Austria in the second half of the 1940s; the second one is gathering of a large number of famous writers and actors in Philadelphia; the third one is Kyiv journal becoming the first Ukrainian “thick” journal in the U.S.; the fourth one is the self-sacrificing activity of Bohdan Romanenchuk, an editor and publisher of the journal. Brief biography of life and creative work of B. Romanenchuk is presented. The journal contents, history, authors, editors, publishers and journalists are characterized.

Key words: Ukrainian emigration, edition, literature, Kyiv journal, Bohdan Romanenchuk.

Козак Сергей Борисович

Украинский Вольный Университет (Германия),

Фонд имени И. Багряного (США) в Украине

Из архивов диаспоры: журнал «Київ».

Исследована история создания и содержание «Києва» – литературно-художественного журнала украинской диаспоры, который в течение пятнадцати лет (1950 – 1964 гг.) издавался в Филадельфии (США) и освещал украинскую жизнь в англоязычном мире. Предложена статистика выхода журнала в свет. Определены четыре фактора, способствовавших возникновению, становлению и популярности данного издания: первый – пример существования многих украинских изданий в Германии и Австрии во второй половине 1940-х годов; второй – в Филадельфии организовался значительный круг известных писателей и актеров; третий – «Київ» «успел стать» первым украинским «толстым» журналом в США; четвертый – подвижническая деятельность Богдана Романенчука – редактора и издателя журнала. Представлена краткая биография и обзор творчества Б. Романенчука. Охарактеризованы содержание журнала, его история, авторы, редакторы, издатели и журналисты.

Ключевые слова: украинская эмиграция, издание, литература, журнал «Київ», Богдан Романенчук.

**ГАЗЕТНА ПЕРІОДИКА КИЄВА 1919 Р.
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО,
МІЖНАРОДНОГО, КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО РОЗВИТКУ
УКРАЇНИ ЗА ДЕНІКІНСЬКОГО РЕЖИМУ**

Запропоновано відомості про кількісний та мовний стан київської газетної періодики 1919 р., визначено характерні риси денікінського режиму в Україні, встановлено тематику періодичних видань, що в такий чи інший спосіб реагували на стан соціально-економічного і духовного життя тогочасної України, зокрема висвітлювали робітниче та селянське питання, проблеми профспілкового руху, врегулювання грошового обігу, ситуацію в українській кооперації, забезпечення Києва продовольством, проблеми української школи, діяльність Української академії наук за білогвардійської влади тощо.

Ключові слова: київські газети, денікінський режим, міжнародне становище, соціально-економічне життя Києва, українська кооперація, робітничий рух, культурно-освітній розвиток.

Утвердження суверенності України активізує інтерес до документальної бази вітчизняної історії, чим мотивується наше звернення до такої недостатньо вивченої ділянки життя українського суспільства, як київська газетна періодика 1919 р. в умовах денікінської влади та її значення як історичного джерела.

Окремі аспекти теми отримали певне відображення як в українській, так і в зарубіжній історіографії. Проте спеціальних праць, які б розглядали київську газетну періодику 1919 р. в задекларованому нами аспекті, немає.

За підрахунками автора, в 1919 р. в Києві видавалося 16 періодичних видань. Більшість газет зазначеного періоду зберігається у фондах НБУВ. Серед них – державні, партійні, профспілкові, просвітницькі та приватні, переважно російської мови видання (13). Це, зокрема, «Вечерние огни», «Киевский вестник», «Киевлянин», «Киевское эхо», «Киевская жизнь», «Молва», «Народная газета», «Объединение», «Путь рабочего», «Русь». Були й три україномовні газети – «Промінь», «Рада» і «Слово». Переважно періодика була щоденною (14). Видання «Киевская Русь» виходило тричі на тиждень. Газета «Киевский вестник» видавалася в святкові і післясвяткові дні.

Проведені нами дослідження свідчать, що українській пресі, зокрема й київській, у 1919 р. доводилося функціонувати в доволі складних політичних і економічних умовах. Насамперед, не було чітко виписаного правового становища і, відповідно, визначених меж дозволеного і недозволеного для періодики [1]. Владні ж структури мали право вживати санкції до українських газет та їх працівників, отож одні періодичні видання закривалися через «неблагодійність», інші – за браком паперу.

Окрім того, внаслідок розвалу інфраструктури київські українські газети були відрізані від свого наймасовішого читача – селянства. Українська газетна періодика несла великі матеріальні збитки та постійно зменшувала свій бюджет [2].

Аналіз газетних публікацій свідчить, що денікінська влада була орієнтована на впровадження земельного законодавства, яке повертало до революційні виробничі відносини на селі. Так, згідно з новим законодавством, передбачався викуп селянами поміщицької землі до 45 десятин на господарство. Водночас, поміщицьке землеволодіння обмежувалося 400 десятинами. Київська періодика вміщувала матеріали, що мали на меті привернути увагу до проблеми середнього класу на селі. У пресі відзначалося, що інтереси середняка-селянина потребують демократичної політики з боку держави. Селянство вже стомилося від експериментів революційної доби, але потреби свої знає. Воно не пішло на обіцянки більшовиків про становлення заможного селянина-середняка, так само і при новій владі селяни не зловляться на її гарні обіцянки [3].

Перші ж кроки добровольчої влади засвідчили, що вона з допомогою військових команд повертала поміщикам конфісковані в них більшовиками землю, майно, реманент. Так, згідно із законом про врожай 1919 р., селянство мало віддати третину зібраного зерна на потреби добровольчої армії. Так само, як і більшовики, денікінська влада проводила репресивні заходи проти селян, які не погоджувалися з реквізицією збіжжя.

У пресі постійно наголошувалося на тому, що треба пам'ятати про тил білогвардійської влади, яким є українське село. Свіжа пам'ять про гетьманат повинна була послужити новій владі уроком [4]. Таким же уроком мала бути й радянська репресивна політика проти селян. За інформацією київських газет, каральні загони і органи ВУЧК розстріляли понад 12 тисяч українських селян [5]. Досить часто в газетних виданнях, які перебували на платформі білогвардійської влади, містилися заклики на кшталт «серйозна увага до справ селянських повинна бути одним з першочергових завдань кожного політичного режиму, що ставить завданням налагодити злагоду і спокій в країні» [6]. Крім того, наголошувалося, що тільки задовольнивши потреби й інтереси селян, справедливо розв'язуючи

аграрне питання, зможемо вийти на сталий шлях розвитку. В цьому полягає центр ваги соціально-економічного життя України [7]. В газетній періодиці досить докладно обґрунтовано положення проекту нового аграрного закону, підготовленого професором Билимовичем і поданого на затвердження генералу Денікіну [8].

Досить гостро в київській періодиці висвітлювалося робітниче питання. Насамперед, привертають увагу газетні матеріали про роль і місце профспілкового руху в об'єднанні українських робітників. У київській пресі з'явилися статті, метою яких було познайомити читачів з історією робітничого руху в Західній Європі [9]. Зокрема наголошувалося, що російська революція 1917 р. переконливіше, ніж весь попередній робітничий рух на Заході, довела нежиттєздатність і утопічність окремих ідей марксистського партійного катехізису [10].

Аналіз газетних матеріалів свідчить, що білогвардійський режим прагнув, з одного боку, розколоти робітничі професійні спілки, а з іншого – взяти їх під контроль урядових органів. З цією метою частина профспілкових функціонерів на чолі з інженером Кірстом, лояльних до денікінської влади, створили у вересні 1919 р. Організаційний комітет з об'єднання всіх професійних спілок м. Києва. Режим підтримав цей захід, який неминуче мав призвести до розколу профспілкового руху в Україні. Газета «Путь рабочего» та інші наближені до денікінської влади газетні видання досить докладно подали основні програмні засади цієї новоствореної професійної спілки. Згідно з програмою спілки, вона мала переважно економічне спрямування. Нові профспілкові організації зосереджували свою увагу на пропаганді ідей збереження і недоторканості приватної власності, запобігання страйкам робітників, сприяння повній свободі торгівлі та ін. Проте основною їхньою метою було повне відвернення робітничого класу від активної політичної боротьби з білогвардійським режимом. В цілому робітники неоднозначно сприйняли діяльність Організаційного комітету та його програму. Частина професійних робітничих спілок засуджувала розкольницькі дії новоствореної профспілки Кірста, репресивні заходи денікінської влади проти її опонентів, інша – підтримувала це професійне об'єднання. Проте згодом велика кількість членів новостворених спілок розчарувалася в політиці їхнього керівництва. Антинародна, антиукраїнська в цілому політика білогвардійського уряду не знайшла масової підтримки в середовищі міського робітництва.

В опозиційній пресі відзначалося, що об'єднання профспілок у Києві під орудою Кірста закінчилося невдачею. Він мав успіх там само, де мали успіх більшовики, – серед неорганізованих низів. Сила Кірста полягала лише в тому, що він виступив проти більшовицького режиму. Але він

користувався методами, прийомами і засобами комуністів і також як вони намагався підпорядкувати робітничий рух владі, позбавити його самостійності і розколоти його з середини [11]. Крім того, у пресі повідомлялося, що на зібранні робітників-залізничників у Шулявському районі м. Києва відбулася полеміка про те, чи є Організаційний комітет з об'єднання всіх профспілок м. Києва самочинним, чи ні [12]. Також на сторінках київської газетної періодики поширювалися твердження про те, що в переважній більшості випадків робітництво утримувалося від приєднання до будь-яких партій, що очолювали політичні рухи. Єдність і солідарність робітників могли бути досягнуті лише в контексті їхніх професійних потреб і економічних інтересів [13]. Чимала група газетних матеріалів висвітлює таку пекучу соціальну проблему, як безробіття в тогочасній Україні. На газетних шпальтах знаходимо виклад доповідної записки київської біржі праці щодо стану безробіття в Києві, яка була подана білогвардійській владі [14]. За відомостями преси, в тогочасному Києві нараховувалося 40 тисяч безробітних [15]. У зв'язку з цим підкреслювалося, що боротьба з безробіттям вимагає енергійних заходів, і поширювалася думка, що безробіття це результат винятково розрухи і руїни, які після себе залишили більшовики [16].

У київській пресі широко висвітлювалося одне з найзлободенніших тогочасних питань про врегулювання грошового обігу в зв'язку із заборону білогвардійської влади приймати державними установами радянські гроші. Зокрема, в газеті «Киевское эхо» було опубліковане інтерв'ю начальника Київського управління фінансів М. В. Бернацького, в якому визначалися основні засади, на яких мала відбуватися грошова реформа за денікінщини [17].

Значне місце на сторінках періодичних видань 1919 р. відведене українській кооперації, її ролі в подоланні економічної кризи, об'єднанню кооперативних організацій у потужний кооперативний рух, їхній участі в суспільному, соціально-економічному і культурному житті України. Відзначалося, що вміло налагоджена робота, зокрема київських кооперативів, мала надавати населенню послуги, а не бути лише засобом самозабезпечення за рахунок жителів Києва [18]. Вся сила кооперації у служінні інтересам широких верств народу, в прагненні підняти не тільки господарський, але й суспільно-культурний рівень населення [19]. На сторінках періодичних видань зустрічаються й публікації про створення кооперативних підприємств. Так, у газетах з'явилася інформація про відновлення у вересні 1919 р. роботи кооперативного лісопильного заводу Київського кредитного союзу кооперативних установ. Це приватне підприємство на початку революції припинило свою діяльність і два роки простоювало. Тепер же, перейшовши з рук приватного капіталу до кооперації, завод відновив випуск своєї продукції [20].

Однією з найскладніших проблем 1919 р. було забезпечення Києва та інших великих міст України продовольчими товарами. У періодичних виданнях постійно публікувалися думки читачів щодо організації цієї важливої роботи в умовах господарської руїни. Показовою є стаття «Торбарі» в київській газеті «Слово», в якій зазначалося, що в революційний період все більше поширюється продовольчий рух, названий торбарством. Громадянська війна та соціально-економічна криза знищили всі форми постачання продукції сільського господарства до міст. Отож щодня торбарі перевозили тисячі пудів сільськогосподарської продукції з сіл у міста, тим самим створюючи робочі місця та годуючи городян хлібом. У статті зі «Слова» пропонувалося вивчити це соціальне явище і використати можливості торбарства у розв'язанні продовольчого питання [21].

Значне місце на сторінках преси займали питання про відносини денікінської влади з Антантою, Польщею, Директорією УНР, про війну Добровольчої армії проти більшовицької Росії. Висвітлювалося також створення з Антантою об'єднаних сил для боротьби з більшовиками, зокрема переговори між делегаціями Франції і Білої Гвардії у жовтні 1919 р. у Таганрозі. Постійними для преси, яка перебувала на платформі денікінської влади, стали публікації, в яких з великодержавницьких і кон'юнктурних позицій аналізувалися актуальні завдання міжнародної політики. Прикладом цього є кореспонденція М. Бяловського «Наша задача» в газеті «Молва», де наголошувалося, що завдання Добровольчої армії полягає в тому, щоб користуватися послугами всіх зацікавлених країн і не пов'язувати свого майбутнього ні з яким союзом держав [22]. І краще за все це завдання денікінська влада зможе вирішити, зберігаючи дружні відносини з усіма союзниками і водночас використовуючи тогочасну конкуренцію держав-суперниць [23]. Важливу групу матеріалів складають статті і кореспонденції в опозиційній періодиці, в яких з національних позицій висвітлюється роль українського питання у відносинах Антанти з Білою Гвардією, білогвардійської Росії і Польщі, зокрема відзначалося прагнення польської і білогвардійської влади вирішити українське питання без урахування інтересів українського народу [24].

Порушувалася у київських газетах 1919 р. й проблема збереження української школи. В полі зору періодичних видань перебували заходи білогвардійського командування щодо заборони українознавства в школі і позбавлення українських шкіл державного фінансування, а також відповідна реакція громадськості на ці владні ініціативи. Так, газета «Киевлянин» від імені реакційно налаштованої частини російськомовного населення поширювала твердження, що зміст уроків українознавства викликає недоброзичливе ставлення до російської культури, виховування нездорового націо-

нального шовінізму. Ці уроки вносили лише сумбур в голови учнів і сприяли розвиткові національної ворожнечі. Тому прийняття наказу про заборону українознавства в школі, на їхню думку, є цілком вмотивованим [25]. В опозиційній пресі відзначалося, що найбільша загроза українознавству і національній школі простує саме з реакційних кіл російського вчителства, для якого принцип єдиної і неподільної Росії – вищий від культурних принципів [26]. У пресі також поширювалося твердження, що державною школою має бути російська, українські школи можуть відкриватися як приватні [27], а російська мова повинна мати статус державної в школі [28]. Такі публікації типові для тогочасної російськомовної преси.

На сторінках київських газет чимало місця займали виступи громадських організацій, окремих українських діячів на захист національної освіти. В пресі було опубліковане звернення Центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки до всіх місцевих спілок з приводу заборони національної школи [29], а також докладно повідомлялося про роботу загальних зборів всіх учителів Києва, на яких група з 22 реакційних учителів запропонувала, щоб Спілка працівників школи і культурно-просвітних установ Києва негайно була приєднана до Всеросійського союзу учителів. Переважною більшістю голосів ця пропозиція була провалена [30].

В україномовній пресі постійно поширювалося твердження, що «несприятливі для шкільної справи офіційні обставини збуджують громадську ініціативу й активність» [31]. Поряд з цим, у газетних виданнях зазначалося, що в умовах реакції для української громади залишається єдиний вихід – приватні школи, приватна ініціатива. Це буде екзамен на національну культурну зрілість [32].

Є в газетах 1919 р. публікації на матеріальну підтримку національної освіти, про створення і діяльність Фонду національної освіти, про збір коштів на допомогу українським школам. Так, в газеті «Слово» регулярно репрезентувалися списки добродійних організацій і окремих персоналій, які перераховували кошти і пожертвування на потреби національної школи. У пресі також порушувалося питання про залучення кооперативних спілок до справи збереження і розвитку української школи. Зокрема, наголошувалося, що кооперативні організації мають у складний час підтримати рідну школу, допомагати їй, не дати загинути. Показовими є інформаційні повідомлення про надання асигнування українським школам Радою кооперативних з'їздів Чернігівщини на суму 200 000 крб., Радою херсонських кооперативних з'їздів – 150 000 крб., Радою елісаветградських кооперативних з'їздів – 500 000 крб. та ін. Крім того, національні кооперативні організації відкривали нові школи, організовували курси, лекції, виставки, народні університети і загалом дбали про українську освіту [33].

Українській громадськості відводилася ключова роль у розвитку національної школи за білогвардійського режиму. Газетні публікації присвячувалися ролі і місцю громадськості у вихованні підростаючого покоління. У багатьох газетних матеріалах йшлося про те, що чим більше утисків зазнає українська культура, чим жорстокіша її опіка, тим більше виявляються в українців не тільки національні почуття, але й національна свідомість. Незважаючи на складні умови, школи майже усюди відкриваються, а там, де бракує коштів на утримання вчителів й придбання навчальної літератури, кошти ці добуваються сільськими чи волосними сходинами найчастіше шляхом спеціального податку на землю [34]. Тематично пов'язаною із зазначеним масовим джерелом є група матеріалів, що висвітлювали боротьбу української громадськості за долю українських вишів. У зв'язку з цим у періодичних виданнях почали з'являтися публікації, що відбивали зміни щодо вищої школи в Україні, насамперед із заборону навчання у вищих навчальних закладах українською мовою. На шпальтах київських газет під рубриками «Навколо українського університету», «Український університет», «Дім Українського університету» вміщувалися матеріали на захист Київського українського університету, який був позбавлений денікінськими властями державної опіки [35].

Крім того, в газетах «Киевское эхо», «Рада», «Слово» регулярно висвітлювалися переговори попечителя Київського навчального округу професора Є. В. Спекторського з білогвардійськими властями в Ростові-на-Дону щодо розв'язання питання про надання Київському університетові статусу державного [36].

Газетна періодика містить також групу публікацій про пограбування Київського університету більшовиками під час їхнього відступу з Києва. Зокрема, повідомлялося, що радянська влада, покидаючи Київ, вивезла з собою 1,5 млн. крб., виділених на виплату стипендій студентам Університету св. Володимира і, крім того, більшовиками було вкрадено 180 тис. крб., які були асигновані на різні потреби університету. Також ними вивезений рентгенівський кабінет університету [37].

Є в київській пресі група матеріалів про реформування тогочасної вищої школи, про підготовку викладацьких кадрів для вишів [38].

Безперечно, на особливу увагу заслуговують газетні публікації про діяльність Української академії наук за білогвардійської влади. Як свідчить аналіз, у зазначений період не лише всю попередню науково-організаційну роботу щодо становлення і розвитку УАН було зведено нанівець, а й заборонено Академію як державну установу. Київська преса багато зробила для висвітлення ролі її засновників, які в суворий час випробувань розгорнули справжню боротьбу за Академію. У газетах «Киевская жизнь»,

«Промінь», «Рада», «Слово» докладно повідомлялося про відрядження до Ростова-на-Дону, де розмішувалася денікінська влада, академіків Б. Кістяківського, С. Тимошенка, а пізніше й В. Вернадського, та про результати їхніх перемовин. У газетних публікаціях з питань збереження УАН постійно наголошувалося, що вона має бути національною за характером і незалежною від адміністративного впливу [39].

На сторінках київської періодики вміщувалися і матеріали про підсумки розгляду в «особом совещании» під головуванням генерала А. І. Денікіна питання про УАН, що ухвалило рішення, яким було зобов'язано Раду університетів Півдня Росії дати свої висновки з цього питання і доручило Управлінню народної освіти на підставі цих висновків подати доповідну записку про створення російської АН на Півдні Росії. Всі клопотання керівництва УАН перед білогвардійською владою були безрезультатними [40]. Поряд з цим на сторінках періодичних видань, які перебували на платформі денікінської влади, містилися публікації, в яких доводилася помилковість створення УАН як національної і автономної інституції. В одній із статей в газеті «Киевлянин» стверджувалося, що УАН – штучне утворення і є «дитинча Петлюри і Винниченка, інспіроване німецькою владою і пізніше вирощене більшовиками» [41].

На сторінках київських періодичних видань дослідник знайде значний інформаційний матеріал про тогочасну мовну ситуацію в Україні, розвиток української мови. Так, за даними перепису міста Києва, проведеного 4 березня 1919 р. більшовиками, всього в Києві на той час проживало 544 369 осіб, тоді як за переписом 1917 р. нараховувалося 467 703. Порівняно з попереднім переписом, етнічний склад населення Києва суттєво змінився. Якщо українці в 1917 р. склали 36 225 осіб (12,2%) від загальної кількості населення Києва, то у 1919 р. їх кількість збільшилася до 128 506 чоловік (31,1%). У 1917 р. до російської групи себе зараховували 231 403 (50,3%), у 1919 р. – 232 149 (42,9%). Євреї в 1917 р. склали 19%, у 1919 р. – 26%. Поляків у 1917 р. нараховувалося 9,3%, у 1919 р. – 6,8% [42].

За тогочасних умов особливої актуальності набувала проблема збереження української мови і культури. За денікінської влади національна політика мала антиукраїнський характер. Українських патріотів було оголошено зрадниками, назву «Україна» замінено на «Південь Росії» або «Малоросію». Під характерними заголовками «Единство России», «Россия или Украина», «Конец самостийности» київські російськомовні газети відбивали погляди шовіністичних груп російського населення, які прагнули витіснити українську мову і культуру з широкого суспільно-політичного і культурного вжитку і повернути її до принизливого становища, яке вона займала перед революцією. Друкувалися й публікації, в яких містилися

заклики до знищення «мови Грушевського» і радість з приводу скасування українознавства в школі, де цькувалися українські діячі, що мали сміливість у період української державності боротися за те, щоб українська мова в Україні стала державною. Зокрема, стверджувалося, що ідея української самостійності – це витвір поляків, німців, австрійців, українських інтелігентів [43]. Крім цього, на шпальтах періодичних видань вміщені матеріали про видання розпорядження денікінських властей, щоб всі державні установи Києва мали російські вивіски, щоб в окремих установах не приймали документи українською мовою [44], йшлося також про заборону російською церковною владою здійснення в київських храмах богослужіння українською мовою [45]. І все-таки київська періодика в складних умовах денікінщини продовжувала наполегливо боротися за ідею державності української мови і культури. На сторінках періодичних видань «Промінь», «Рада», «Слово» систематично друкувалися статті, нариси, кореспонденції, фейлетони, заяви на підтримку українознавства, української мови як державної. Преса надавала широку трибуну шанувальникам рідної мови для протесту проти спроб білогвардійської влади заборонити українську мову. Зокрема, наголошувалося, що «український народ має право на повне культурне самовизначення, признання з боку держави за українцями права творити свою школу, культуру і літературу, що дасть можливість народові українському у всій повноті виявити свій національний характер і внести свою «лепту» у скарбницю світової культури» [46].

Водночас у пресі зазначалося, що всі намагання російських шовіністів знищити українську мову, культуру привели тільки до часткової денационалізації української інтелігенції, а більшості українців не торкнулося. «Російська мова і культура ніякого ґрунту в Україні не мала і не могла мати, бо вони для України не є національними, а були і є мовою урядовців і зайд» [47]. Крім цього, на шпальтах періодичних видань трапляються публікації, автори яких критично осмислювали причини занепаду українознавства в пореволюційний період. Типовою є одна зі статей в газеті «Промінь», де писалося: «Правду кажучи, нам дуже дещо легко дісталися наші національні придбання післяреволюційного часу, і ми не дуже то вміли їх до цієї пори шанувати. В українстві ще занадто було багато до останнього моменту стихійних та напівсвідомих, а то й просто легковажних і навіть часто еґотичних елементів, випадкових попутчиків українського руху. Зараз, коли ускладнилося становище в національній справі, від українства, безумовно, відійдуть оті «попутчики», оте сміття, яке шкодить справі» [48].

Знаходимо в періодиці також матеріали про розвиток української літератури в період денікінського окупаційного режиму. Основними темами

зазначеної проблематики були відзначення ювілейних дат громадської і літературної діяльності українських письменників, знайомство з творами українських митців, критичні огляди їх літературного доробку. Так, газети «Промінь», «Рада», «Слово» докладно інформували громадськість про підготовку і відзначення 150-річчя з дня народження І. Котляревського, зокрема й про святкування цього ювілею в Полтаві (передруки з полтавської газети «Рідне слово»).

У 1919 р. на шпальтах газет знайшов також висвітлення розвиток національного мистецтва. Особливої актуальності набула проблема збереження музичної і театральної культури, зокрема повідомлялося про труднощі в діяльності українського оперного театру в Києві, який на той час залишили багато досвідчених співаків [49].

Поряд з цим у київських виданнях постійно друкувалися публікації про стан розвитку театрального мистецтва у період більшовицького режиму. Насамперед, відзначалося, що більшовицький пролетарський театр не зміг примусити робітників і селян полюбити театр. У зв'язку з цим у пресі наголошувалося, що нехай гіркий досвід націоналізації театрів візьме до відома білогвардійське керівництво театральною справою [50].

Провідним для тогочасної української культури стало поняття «національний театр»: рятувати національний театр від занепаду є обов'язок українського громадянства, і це мають робити не «окремі свідомі українці, не меценати і шанувальники, а кожний чесний громадянин, котрому болить справа української культури, мусить йти на поміч українському театрові» [51].

Певне місце на сторінках київської періодики відведено охороні пам'яток історії та культури, зокрема йшлося про діяльність білогвардійської адміністрації в цьому напрямі; про організацію пам'яткоохоронного комітету при Університеті св. Володимира, проти створення якого виступала патріотично налаштована українська громадськість, про роботу комісії з аналізу пошкоджень київських храмів під час обстрілу міста дніпровською флотилією більшовиків в ніч у 17 на 18 серпня 1919 р. Так, за висновками останньої з'ясувався ступінь пошкодження Десятинної та Андріївської церков, костюлу св. Олександра, дзвіниць Покровської церкви на Подолі та Софійського собору [52]. На сторінках періодичних видань були й публікації про недбале ставлення до діяльності Київського музею: «музей залишає жакливе враження», «випадкові відвідувачі клянуть від сирості», «працівники місяцями не отримують заробітної плати» [53]. Тогочасна періодика містить інформацію про пограбування під час нападу більшовиків на Київ 1–5 жовтня 1919 р. музею київського союзу «Споживач», який був розміщений у Центральному кооперативному клубі

(вул. Прорізна, 23) [54]. Трапляються й газетні матеріали про акти вандалізму, зокрема про пошкодження герба Києва – Архангела Михаїла, про написи на пам'ятнику Богдану Хмельницькому [55], про руйнування пам'ятника Тарасові Шевченку на Царській площі [56].

Важливою є інформація про історію спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому. Зокрема, в київській пресі зазначалося, що цей пам'ятник ставили не тому гетьману Української держави, яким його уявляла українська громадськість, а тому, яким його бачили представники російської державності. Для значної частини російського громадянства в Україні Хмельницький «був яскравою антитезою Мазепі» [57].

Є в київській періодиці велика група матеріалів про розвиток видавничої справи за денікінської влади. Видавничий процес на той період характеризувався утиском українського друкованого слова, денационалізацією органів друку. Основною темою київської преси, насамперед, газет «Промінь», «Рада», «Слово», стала боротьба проти заборони українства в усіх сферах духовного життя, викриття таких негативних моментів функціонування білогвардійського окупаційного режиму, якими були конфіскація та нищення українських книжок. Так, газети інформували громадськість про те, що комісія під керівництвом Будиловича склала список із 118 назв українських книжок і брошур, котрі підлягали вилученню з книгарень і видавництва. До цього списку потрапили твори, дозволені навіть царською цензурою. Всього до тимчасового бюро-складу в Києві членами комісії було зведено 39 тисяч примірників конфіскованих українських книжок, які мали бути спалені [58].

У київській періодиці є низка матеріалів про труднощі, котрі стояли на перешкоді поширенню видавничої справи, і про нові твори українських письменників, які, не дивлячись на надзвичайно складні політичні і соціально-економічні умови, все ж таки з'являлися і радували читачів. Так, у пресі була опублікована інформація про підготовку і видання нових листів Михайла Коцюбинського; про випуск у видавництві «Дніпросоюз» майже 30 назв науково-популярної, довідкової, художньої літератури [59]; про діяльність видавництв «Криниця», «Книгоспілка», «Стяг»; про видання у Катеринославі першої книжки літературно-наукового й педагогічного збірника «Січ»; про вихід у вересні 1919 р. у Києві щоденника «Слово». Заслужують на увагу повідомлення про розвиток українського друкованого слова за кордоном: в Австрії друкувалася велика кількість українських книжок, виходив тижневик «Воля»; в Болгарії було створено український клуб і видавався часопис «Українське слово» [60].

Отже, проведене вивчення київської газетної періодици 1919 р. дало змогу визначити характерні риси денікінського режиму в Україні. Масив

газетних джерел, які стали предметом нашого аналізу, інтерпретація даних, отриманих у результаті опрацювання матеріалів, дозволили простежити розвиток кожного суспільного явища, докладно і в усій повноті відтворити на їх базі основні події міжнародного, соціально-економічного і духовного життя тогочасної України.

Список використаних джерел

1. Вічний попіхач // Промінь. – 1919. – 19 вересня.
2. Українська преса і український читач // Слово. – 1919. – 31 жовтня.
3. Заславський Д. Середняк // Слово. – 1919. – 1 жовтня.
4. Ярошевич А. Из уроков прошлого // Киевская жизнь. – 1919. – 12 октября.
5. Чирский. Земля и воля // Заря России. – 1919. – 18 сентября.
6. Справи селянські // Слово. – 1919. – 11 вересня.
7. Місто й село // Там само. – 14 листопада.
8. Неманов Л. Земельная реформа // Путь рабочего. – 1919. – 22 октября.
9. Борисов М. Рабочее движение в Англии // Молва. – 1919. – 7 ноября.
10. Борисов М. Рабочий класс и интернационализм // Там само. – 24 октября.
11. Незалежність і політика // Слово. – 1919. – 8 вересня.
12. Собрание рабочих // Молва. – 1919. – 8 сентября.
13. Заседание организационного комитета по объединению всех профессиональных союзов рабочих г. Киева // Путь рабочего. – 1919. – 3 сентября.
14. Безробіття // Слово. – 1919. – 10 листопада.
15. Безработные // Киевлянин. – 1919. – 6 ноября.
16. Косачев И. Безработица // Путь рабочего. – 1919. – 20 сентября.
17. Реформа денежного обращения // Киевское эхо. – 1919. – 27 августа.
18. Наши кооперативы // Киевская речь. – 1919. – 18 ноября.
19. Старые принципы // Кооперативное слово. – 1919. – 24 ноября.
20. Азовський І. Перемога кооперації // Промінь. – 1919. – 14 вересня.
21. Торбарі // Слово. – 1919. – 29 жовтня.
22. Бяловский М. Наша задача // Молва. – 1919. – 26 октября.
23. Польша й Добрармія // Слово. – 1919. – 19 листопада.
24. Антанта і східна справа // Там само. – 25 вересня.
25. Чепіга Я. Як сваряться з приводу українського питання // Рада. – 1919. – 11 вересня.
26. Слободяник М. Украинская школа и русское учительство // Киевлянин. – 1919. – 21 сентября.
27. Украинский вопрос // Объединение. – 1919. – 28 сентября.
28. До українського вчителства і громадянства // Рада. – 1919. – 10 вересня.
29. Розкол поміж київським учительством // Слово. – 1919. – 24 вересня.
30. Дорош С. Українська школа // Промінь. – 1919. – 2 грудня.
31. Чепіга Я. Школа і громада // Рада. – 1919. – 5 вересня.
32. Гермайзе. Державне чи приватне // Слово. – 1919. – 31 жовтня.

33. Недоля Д. Шлях до національної перемоги // Там само. – 27 листопада.
 34. Доровський А. Заняття в університеті // Об'єднання. – 1919. – 15 жовтня.
 35. Освітні перспективи // Слово. – 1919. – 11 жовтня.
 36. Розгром Київського університету більшовиками // Об'єднання. – 1919. – 31 августа.
 37. Реформи высшей школы // Русь. – 1919. – 24 сентября.
 38. Ніковський А. Академія наук // Рада. – 1919. – 22 вересня.
 39. Бурлака. Українська Академія наук // Слово. – 16 жовтня.
 40. Украинская академия наук // Киевлянин. – 1919. – 26 сентября.
 41. Останній перепис населення м. Києва // Слово. – 1919. – 21 вересня.
 42. Чебышев Н. Самозванцы // Заря России. – 1919. – 27 октября.
 43. Державні установи й українська мова // Промінь. – 1919. – 5 листопада
 44. Украинцы и церковь // Киевское эхо. – 1919. – 20 сентября.
 45. Лист до редакції // Рада. – 1919. – 5 вересня.
 46. На стару й вічно нову тему // Слово. – 1919. – 31 жовтня.
 47. Потоцький О. Перед новими шляхами // Промінь. – 1919. – 17 вересня.
 48. Єфремов С. Фенікс (1769–1919). Пам'яті Котляревського // Рада. – 1919. – 3 вересня.
 49. Василько А. Музична драма // Промінь. – 1919. – 29 вересня.
 50. Старый. У разбитого корыта // Киевское эхо. – 1919. – 22 августа.
 51. Мішта О. Театр справа громадська // Слово. – 1919. – 24 вересня.
 52. Повреждение церквей // Киевлянин. – 1919. – 23 августа.
 53. Гибнут музеи // Русь. – 1919. – 18 ноября.
 54. Разгром кооперации // Кооперативное слово. – 1919. – 20 октября.
 55. Восстановление герба г. Киева // Русь. – 1919. – 12 сентября.
 56. Памятник поэту Шевченко // Киевское эхо. – 1919. – 29 августа.
 57. Порський В. Минуле й сучасне // Слово. – 1919. – 28 вересня.
 58. Руїна української культури // Новини. – 1919. – 11 листопада.
 59. Видавництво Дніпросоюзу // Промінь. – 1919. – 14 вересня.
 60. Між людьми // Слово. – 1919. – 20 жовтня.

References

1. Vichnyi popykhach [Perpetual servant]. (1919, September 19). In *Promin* [Ray]. [In Ukrainian].
2. Ukrainska presa i ukrainskyi chytach [Ukrainian press and Ukrainian reader]. (1919, October 31). In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
3. Zaslavskiy, D. (1919, October 1). Seredniak [Middling]. In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
4. Iaroshevich, A. (1912, October 12). Iz urokov proshlogo [From the lessons of the past]. In *Kievskaiia zhizn* [Kyiv life]. [In Russian].
5. Chirskii. (1919, September 18). *Zemlia i volia* [Land and freedom]. *Zaria Rossii* [The dawn of Russia]. [In Russian].

6. Spravy selianski [Peasant affairs]. (1919, September 11). In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
7. Misto i selo [City and village]. (1919, November 14). In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
8. Nemanov, L. (1919, October 22). *Zemelnaia reforma* [Land reform]. In *Put rabocheho* [Path of a worker]. [In Russian].
9. Borisov, M. (1919, November 7). Rabochee dvizhenie v Anglii [Movement of workers in England]. In *Molva* [Rumour]. [In Russian].
10. Borisov, M. (1919, October 24). Rabochii klass i internatsionalizm [Working class and internationalism]. In *Molva* [Rumour]. [In Russian].
11. Nezalezhnist i polityka [Independence and politics]. (1919, September 8). In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
12. Sobranie rabochikh [Gathering of workers]. (1919, September 8). In *Molva* [Rumor]. [In Russian].
13. Zasedanie organizatsionnogo komiteta po obedineniiu vsekh professionalnykh soiuзов rabochikh g. Kieva [Sitting of the organizational committee for uniting all professional unions of workers of Kyiv city]. (1919, September 3). In *Put rabocheho* [Path of a worker]. [In Russian].
14. Bezrobittia [Unemployment]. (1919, November 10). *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
15. Bezrobotnye [The unemployed]. (1919, November 6). *Kievlianin* [Kyiv citizen]. [In Russian].
16. Kosachev, I. (1919, September 20). Bezrobotitca [Unemployment]. In *Put rabocheho* [Path of a worker]. [In Russian].
17. Reforma denezhnogo obrashcheniia [Reform of monetary circulation]. (1919, August 27). In *Kievskoe echo* [Kyiv echo]. [In Russian].
18. Nashi kooperativy [Our cooperatives]. (1918, November 18). In *Kievskaiia rech* [Kyiv speech]. [In Russian].
19. Starye printcipy [Old principles]. (1919, November 24). In *Kooperativnoe slovo* [Cooperative word]. [In Russian].
20. Azovskiyi, I. (1919, September 14). Peremoha kooperatsii [Victory of cooperation]. In *Promin* [Ray]. [In Ukrainian].
21. Torbari [Beggars]. (1919, October 29). In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
22. Bialovskii, M. (1919, October 26). Nasha zadacha [Our task]. In *Molva* [Rumor]. [In Russian].
23. Polshcha i Dobrarmiiia [Poland and volunteer army]. (1919, November 19). In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
24. Antanta i skhidna sprava [The Entente and the oriental affair]. (1919, September 25). In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
25. Chepiha, Ya. (1919, September 11). Yak svariatsia z pryvodu ukrainskoho pytannia [On arguing about the Ukrainian issue]. In *Rada* [The Council]. [In Ukrainian].
26. Slobodianik, M. (1919, September 21). Ukrainskaia shkola i russkoe uchitelstvo [Ukrainian school and Russian teaching]. In *Kievlianin* [Kyiv citizen]. [In Russian].

27. Ukrainskii vopros [Ukrainian issue]. (1919, September 28). In *Obedinenie* [Uniting]. [In Russian].
28. Do ukrainskoho vchytelstva i hromadianstva [On Ukrainian teaching and citizenship]. (1919, September 10). *Rada* [The Council]. [In Ukrainian].
29. Rozkol pomizh kyivskym uchytelstvom [Segregation within Kyiv teachers]. (1919, September 24). In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
30. Dorosh, S. (1919, December 2). Ukrainska shkola [Ukrainian school]. In *Promin* [Ray]. [In Ukrainian].
31. Chepiha, Ya. (1919, September 5). Shkola i hromada [School and community]. In *Rada*. [The Council]. [In Ukrainian].
32. Hermaize. (1919, October 31). Derzhavne chy pryvatne [State or private]. In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
33. Nedolia, D. (1919, November 27). Shliakh do natsionalnoi peremohy [A path to the national victory]. In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
34. Dorovskii, A. (1919, October 15). Zaniatii v universitete [University studies]. In *Obedinenie* [Uniting]. [In Russian].
35. Osvitni perspektyvy [Educational perspectives]. (1919, October 11). In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
36. Rozghrom Kyivskoho universytetu bilshovykamy [Kyiv University devastation by the Bolsheviks]. (1919, August 31). In *Obedinenie* [Uniting]. [In Ukrainian].
37. Reformy vysshei shkoly [Reforms of the higher school]. (1919, September 24). In *Rus* [The Rus]. [In Russian].
38. Nikovskyi A. (1919, September 22). Akademiia nauk [Academy of Sciences]. In *Rada* [The Council]. [In Ukrainian].
39. Burlaka. (1919, October 16). Ukrainska Akademiia nauk [Ukrainian Academy of Sciences]. In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
40. Ukrainskaia akademiia nauk [Ukrainian Academy of Sciences]. (1919, September 26). In *Kievlia* [Kyiv citizen]. [In Ukrainian].
41. Ostannii perepys naseleattia m. Kyieva [The last census of Kyiv city population]. (1919, September 21). In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
42. Chebyshev, N. (1919, October 27). Samozvantcy [Impostors]. In *Zaria Rossii* [The dawn of Russia]. [In Russian].
43. Derzhavni ustanovy i ukrainska mova [State institutions and Ukrainian language]. (1919, November 5). *Promin* [Ray]. [In Ukrainian].
44. Ukraintcy i tcerkov [Ukrainians and the church]. (1919, September 20). In *Kievskoe echo* [Kyiv echo]. [In Russian].
45. Lyst do redaktsii [Letter to editorial]. (1919, September 5). In *Rada* [The Council]. [In Ukrainian].
46. Na staru i vichno novu temu [On the old and ever new topic]. (1919, October 31). In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
47. Pototskyi, O. (1919, September 17). Pered novymy shliakhamy [Before the new paths]. In *Promin* [Ray]. [In Ukrainian].
48. Yefremov, S. (1919, September 3). Feniks (1769–1919). Pamiati Kotliarevskoho [Phoenix (1769–1919). On the memory of Kotliarevsky]. In *Rada* [The Council]. [In Ukrainian].

49. Vasylo, A. (1919, September 29). Muzychna drama [Musical drama]. In *Promin* [Ray]. [In Ukrainian].
50. Staryi. U razbitogo koryta [The old man. Back at the bottom of the ladder]. (1919, August 22). In *Kievskoe echo* [Kyiv echo]. [In Russian].
51. Mishta, O. (1919, September 24). Teatr sprava hromadska [Theater is a communal affair]. In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
52. Povrezhdenie tserkvei [Damaging churches]. (1919, August 23). In *Kievlianin* [Kyiv citizen]. [In Russian].
53. Gibnut muzei [Museums are dying]. (1919, November 18). In *Rus* [The Rus]. [In Russian].
54. Razgrom kooperatsii [Devastation of cooperation]. (1919, November 20). In *Kooperativnoe slovo* [Cooperative word]. [In Russian].
55. Vosstanovlenie gerba g. Kieva [Restoration of Kyiv city coat of arms]. (1919, September 12). In *Rus* [The Rus]. [In Russian].
56. Pamiatnik poetu Shevchenko [Memorial of poet Shevchenko]. (1919, August 29). In *Kievskoe echo* [Kyiv echo]. [In Russian].
57. Porskyi, V. (1919, September 28). Mynule i suchasne [The past and the present]. In *Slovo* [The word]. [In Ukrainian].
58. Ruina ukrainskoi kultury [Ruin of the Ukrainian culture]. (1919, November 11). In *Novyny* [News]. [In Ukrainian].
59. Vydavnytstvo Dniprosoiuzu [Publishing of Dniprosouiz]. (1919, September 14). In *Promin* [Ray]. [In Ukrainian].
60. Mizh liudmy [Between people]. (1919, October 20). In *Slovo* [The word].

Rudyi Hryhorii Yakovych

Institute of History of the NAS of Ukraine

Newspaper periodicals of Kyiv of 1919 as a source on the study of socio-economic, international, and cultural and educational development of Ukraine during the Denikin's regime.

The article provides data on the quantitative and lingual composition of Kyiv newspaper periodicals in 1919 – the period of Kyiv occupation by Denikin's troops, and defines the characteristic features of this regime. Based on the analysis of 1919 Kyiv periodicals, the author establishes principal thematic complexes revealing the state of socioeconomic and spiritual life of Ukraine in that time, in particular, Denikin's government aiming at the implementation of land legislation, which would return pre-revolutionary productive relations in villages; definition of a role and place of trade union movement for uniting Ukrainian workers; regulation of monetary circulation due to the White Guard ban of the Soviet money; food provision for Kyiv; Ukrainian school problems; financial support of national education, creation and operation of the National Education Foundation, collecting funds to support Ukrainian schools; activity of the Ukrainian Academy of Sciences during the Denikin's regime; development of the national culture and art, etc.

Key words: Kyiv newspapers, Denikin's regime, international situation, socioeconomic life of Kyiv, Ukrainian cooperation, working movement, cultural and educational development.

Рудый Григорий Яковлевич

Институт истории Украины НАН Украины

Газетная периодика Киева 1919 г. как источник изучения социально-экономического, международного, культурно-образовательного развития Украины в период деникинского режима.

В статье предлагаются сведения о количественном и языковом составе киевской газетной периодики в 1919 г. – периоде оккупации Киева деникинскими войсками, определены характерные черты этого режима. На основании анализа периодических изданий Киева 1919 г. установлены основные тематические комплексы, раскрывающие состояние социально-экономической и духовной жизни Украины того времени, в частности: ориентация деникинской власти на внедрение земельного законодательства, которое бы возвратило дореволюционные производственные отношения в селе; определение роли и места профсоюзного движения в деле объединения украинских рабочих; урегулирование денежного оборота в связи с запретом белогвардейской властью советских денег; обеспечение Киева продовольствием; проблемы украинской школы; материальная поддержка национального образования, создание и деятельность Фонда национального образования, сбор средств в помощь украинским школам; деятельность Украинской академии наук при деникинском режиме; развитие национальной культуры и искусства и др.

Ключевые слова: киевские газеты, деникинский режим, международное положение, социально-экономическая жизнь Киева, украинская кооперация, рабочее движение, культурно-просветительное развитие.

**ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО В КИЄВІ (1907–1914 РР.)
У ДОКУМЕНТАХ
КИЇВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЖАНДАРМСЬКОГО УПРАВЛІННЯ**

Запропоновано історіографічний огляд видавничої діяльності М. Грушевського в Києві у 1907–1914 рр.; проаналізовано склад та зміст документів Київського губернського жандармського управління, що стосуються персоналії М. Грушевського як керівника українського руху на території підросійської України та видавця українських часописів.

Ключові слова: М. Грушевський, видавнича діяльність, Київське губернське жандармське управління, архівні документи.

Істотне значення для розкриття видавничого сегмента соціально-політичної діяльності М. Грушевського має залучення до досліджень джерельного матеріалу, який дозволяє відтворити постать діяча як видавця української преси, визначити його роль у перенесенні центру української видавничої справи зі Львова до Києва, а також проаналізувати, з одного боку, вплив київських часописів М. Грушевського на національний громадський та культурний процес та, з іншого, ставлення до них як українського суспільства, так й імперської адміністрації та цензури.

Як відомо, революція 1905–1907 рр. у Росії скасувала цензурні заборони на розвиток української преси, і в 1905 р. М. Грушевський вирішив перенести видання «Літературно-Наукового Вістника» (ЛНВ) зі Львова до Києва з метою вирівняти ситуацію з розвитком національного руху у Галичині та в підросійській Україні. Проте тоді зробити це не вдалося через опір київської громади, яка побачила в намірі М. Грушевського загрозу їхнім власним, щойно народженим виданням, мотивуючи це тим, що найпопулярніший національний діяч одразу перебере на себе першість в українському громадському житті.

Лише в 1907 р. ЛНВ починає видаватися в Києві. Свою місію зближення культурного і громадсько-політичного життя двох частин України журнал успішно виконує до початку Першої світової війни, коли він разом з іншими українськими часописами ліквідується військовою адміністрацією.

Тема взаємин М. Грушевського з офіційними органами влади опосередковано висвітлюється в працях О. Сарнацького та М. Щербака, присвячених аналізу жандармсько-поліцейського устрою Російської імперії та фактам адміністративно-судових утисків української преси [1]. Протоколи допитів М. Грушевського, де, окрім іншого, йдеться про його роль у виданні ЛНВ, опубліковані О. Музичук [2]. Дослідження С. Панькової також характеризує М. Грушевського як видавця ЛНВ та народного тижневика «Село» [3]. Про М. Грушевського і його київські видання йдеться й у праці О. Сарнацького щодо утисків царизмом легальної української преси [4]. В цілому маємо певну кількість студій, що так чи інакше торкаються проблеми взаємин української преси з адміністративними органами Російської імперії, однак немає комплексної праці з даної тематики. Сподіваюся, що дана стаття стане ще однією «цеглинкою» в її розкритті.

Перенесення видання ЛНВ до Києва, як ми вже зазначали вище, означало розширення видавничої справи М. Грушевського на підросійську Україну і, відповідно, посилило увагу до нього з боку адміністрації та інших державних структур імперії, зокрема київського тимчасового комітету в справах друку, який «опікувався» періодичною пресою шляхом накладання арешту та притягнення до кримінальної відповідальності редакторів періодичних видань за порушення цензурних правил [5].

Ще однією установою, яка здійснювала нагляд за М. Грушевським у Києві, було Київське губернське жандармське управління (КГЖУ), підпорядковане департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ. Управління здійснювало виключно поліційно-адміністративні функції – нагляд за політично неблагонадійними особами, розшук політичних злочинців, арешти тощо.

М. Грушевський привернув увагу КГЖУ задовго до перенесення його видавничої діяльності до Києва. У огляді департаменту поліції про український рух стверджувалося: «...для агитации и полемики у украинофилов сил более чем достаточно. В особенности много стало литературных работников, пропагандирующих автономию Украины, после 17 октября 1905 г., когда на подмогу «обессиленным реакцией» русским украинцам двинулись их соратники из Галиции во главе с Михаилом Грушевским» [6]. З огляду на це, його діяльність розглядалася як небезпечна, а видання постійно перебували під офіційним наглядом, про що неодноразово згадував у спогадах Ю. Тищенко (Сірий), який писав, що проти ЛНВ виступали як офіційні, так і добровільні «симпатики» царського режиму, а М. Грушевський перебував під постійною загрозою арешту [7].

Особливе обурення жандармерії викликала література, яка завдяки М. Грушевському потрапляла до Києва з Галичини: «Печатали, вернее

«заготовляли» эту литературу до 1905 года во Львове (Галиция), а после манифеста 17 октября уже в России – Киеве. Последнему никто не препятствовал, а это для руководителей движения было главным» [8].

Нагода для арешту М. Грушевського з'явилася в 1914 р., після початку війни. Як згадував видатний українець у своїй автобіографії, з початком війни був виданий секретний наказ: коли б він не приїхав у Київ – арештувати і вислати до Сибіру [9]. Отож прибувши до Києва в середині листопада 1914 р., вже в кінці цього місяця, 30 числа, М. Грушевський був заарештований київською жандармерією. Привід був придуманий найпростіший – зв'язок з австро-угорським урядом, що під час війни розцінювалося як шпигунство.

Матеріали стосовно арешту М. Грушевського зберігаються у фонді КГЖУ в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Це і циркуляри про його арешт, і листування жандармських установ про хід розслідування справи, і документи стосовно відправки вченого на заслання. Для розкриття нашої тематики важливими є ті матеріали, що пов'язані з видавничою діяльністю М. Грушевського в Києві в 1907–1914 рр. Це, зокрема:

а). Протоколи допитів. Після арешту М. Грушевського 30 листопада 1914 р. над ним було вчинено слідство з метою встановлення всіх аспектів його діяльності взагалі, і в Києві зокрема. Протоколи велися з 29 листопада 1914 р. до 8 лютого 1915 р., усього їх налічується вісім.

Даючи свідчення про свою діяльність і перебування у Києві, М. Грушевський, хоча й намагався применшити свою роль для українського національного руху, все ж зазначав, що він брав безпосередню участь у переведенні ЛНВ до Києва, провадив перемовини з друкарнями, часто відвідував цензурні органи зі своїми статтями [10]. Концепція ЛНВ була сформульована ним так: «журнал намагався освітлювати українські питання незалежно від партійної приналежності, даючи місце навіть статтям, протилежним за партійним напрямком; у ньому працювали і працюють люди самих різних напрямів» [11, арк. 4 зв.].

М. Грушевський часто цитував власні публіцистичні статті, оприлюднені на сторінках ЛНВ. Це, в першу чергу, збірник «Наша політика», опублікований у журналі в 1910–1911 рр., що складався зі студій вченого, в яких він критикував галичан за проавстрійські настрої.

Доводячи те, що він не є прихильником Австро-Угорщини, М. Грушевський зазначав, що його видання в Києві завжди мали федералістський напрям [2, арк. 16], що він сам ніколи не був прихильником австрійської орієнтації у зовнішній політиці, що саме за такими орієнтирами набирив співробітників ЛНВ, особливо після його перенесення до Києва у 1907 р.

М. Грушевський особливо наголошував на своєму невторчанні у роботу відділу хроніки ЛНВ [2, 18], намагаючись довести, що у своєму часописі він не проводив ані антиросійської, ані проавстрійської політики. За його словами, на сторінках свого друкованого органу він якраз боровся з галицьким політичним опортунізмом, згадуючи, що у відповідь на статті у ЛНВ проти нього неодноразово організовувалися кампанії на шпальтах галицьких періодичних видань (наприклад, у львівській газеті «Діло») у 1911–1912 рр.

У свідченнях М. Грушевського часто фігурують особи працівників ЛНВ, яких він брав на роботу і які викликали підозру російської жандармерії. Так, він називає прізвища П. Лаврова (Ю. Тищенко), І. Лизанівського та М. Залізняка. З його слів маємо інформацію про те, як саме ці люди потрапили до редагованих ним видань і яку роль у них вони відігравали. Так, про І. Лизанівського М. Грушевський згадував, що знав його як студента Львівського університету, який бажав зайняти цю посаду, і що той працює коректором ЛНВ щонайменше два роки. Про П. Лаврова (Ю. Тищенко) М. Грушевський говорить у контексті відкриття в Києві книгарні ЛНВ, підготовка до чого розпочалася в кінці 1907 р.: П. Лавров запропонував йому свою допомогу в організації книготоргівлі виданнями з Галичини і з того часу перебував на посаді завідуючого книгарнею [2, арк. 24]. Згадавши про М. Залізняка, М. Грушевський свідчить, що познайомився з ним у 1909 р. і спілкувався надалі як із членом львівського НТШ. Згадані особи дуже цікавили російську жандармерію, адже перебували в розшуку за свою сепаратистську діяльність (зокрема М. Залізник був лідером Спілки визволення України). Жандарми хотіли інкримінувати й М. Грушевському сепаратизм і, відповідно, державну зраду. Підставою для таких звинувачень стали записи його власного щоденника за другу половину 1910 р. – 1914 р., який потрапив до рук російської жандармерії і в якому містилося багато інформації, що могла скомпрометувати М. Грушевського. Отож він намагався уникати прямих відповідей на запитання щодо справжніх мотивів його політичної, публіцистичної та видавничої діяльності.

б). Перелік видань та документів, конфіскованих у М. Грушевського.

Після арешту М. Грушевського у його київському будинку було проведено обшук з конфіскацією знайдених у нього видань українською мовою та всієї документації і листування. Серед вилучених матеріалів значне місце посідають документи, пов'язані з його видавничою діяльністю у Києві, – це велика кількість книжок ЛНВ з помітками та правками М. Грушевського, окремі екземпляри народних тижневиків «Село» та «Засів» [10, арк. 164], рахунки головної контори ЛНВ на ім'я М. Грушевського, рахунки книгарні ЛНВ, а також листування зі співробітниками. В цілому матеріали свідчать про провідну роль М. Грушевського у виданні ЛНВ,

«Села» та «Засіву». Серед конфіскованих документів згадується щоденник за 1910–1914 рр., залучений до матеріалів справи у вигляді речового доказу [10, арк. 167], місцезнаходження якого й досі залишається невідомим.

в). *Відомості, зібрані КГЖУ про видавничу діяльність М. Грушевського у Києві*. Відомості про М. Грушевського збиралися жандармерією протягом багатьох років, отож у справі про його арешт та заслання міститься лише частина з них.

Так, у справі «Об издании в г. Киеве журнала «Литературно-научный вестник», его направлении, редакторе» М. Грушевський названий теоретиком «українства» і очільником «українського руху», який основну свою діяльність здійснював через власний літературний орган – ЛНВ, перенесений до Києва зі Львова з метою «сіяти вороже ставлення малоросів до великоросів» [12, арк. 19–22]. В іншому документі говориться: «Со времени беспорядков 1905 года появились требования о признании «самостийности» малороссийского языка, иначе называемого украинским. Главным вождем украинского движения в России является Михаил Грушевский, который несколько лет состоял профессором истории в Львовском университете, где читал этот предмет на украинском языке. Он ученик и продолжатель профессора Драгоманова – создателя украинофильского движения в России. Из Австрии Михаил Грушевский перенес свою деятельность по развитию мазепинских стремлений в г. Киев, где взял на себя издание украинофильского оппозиционного журнала «Литературно-Научный Вестник» [10, 172]. Український же рух, на думку жандармів, культивувався «австрійським правительством в Галичине и оттуда перекидывался в Россию. На это «движение» Австрией и Германией возлагались большие надежды в настоящей войне. В действительности оно оказалось мыльным пузырем, который лопнул при первом же соприкосновении с реальной действительностью» [10, арк. 49]. Також жандармерія стверджувала, що українська видавнича продукція мала незначний попит серед українських селян та робітників [10, арк. 173 зв].

Відносно ж власне часопису ЛНВ вказувалося, що це «ежемесячный журнал литературы, науки и народной жизни. Старейший из украинских журналов, издающийся при участии кружка лиц, близко стоящих к украинской национально-демократической партии, а некоторых, как М. Грушевский, стоящих даже во главе ее» [12, арк. 23]. Головною метою журналу декларувалося розробка питань з усіх галузей народного життя, розвиток національної самосвідомості в українській інтелігенції, згуртування її для досягнення цілі українофілів. Відзначалося, що через високу передплатну вартість і серйозний науковий виклад журнал недоступний навіть для широких кіл інтелігенції.

Про те, що М. Грушевський і його видавнича діяльність перебували під постійним наглядом царської адміністрації, свідчить спільне повідомлення департаменту поліції і охоронних відділень різних губерній Російської імперії від 18 січня 1914 р. [10, арк. 173–175], в якому йдеться про те, що «малоросійський літератор» М. Грушевський був видавцем місцевого київського журналу ЛНВ, який генерал-губернатор змушений був призупинити на початку 1907 р. через його шкідливий і тенденційний характер [10, арк. 173]. Далі в повідомленні говориться, що М. Грушевський часто приїздив до Києва, привозячи велику кількість нелегальної літератури, а його діяльність не обмежувалась участю лише у ЛНВ – він був постійним співробітником тижневої газети «Село», опозиційний напрям якої звернув на себе увагу департаменту поліції [10, арк. 174]. У цьому ж документі згадується Ю. Тищенко, «якийсь молодий чоловік, який говорить малоросійською мовою і, очевидно, є управляючим його (М. Грушевського. – І. Т.) будинком».

з) Експертизи записів щоденників М. Грушевського за 1910–1914 рр.

Під час обшуку будинку М. Грушевського після його арешту було конфісковано щоденники вченого за 1910–1914 рр. Їх було залучено до матеріалів справи як речові докази. Саме аналіз щоденникових записів експертами КГЖУ дав привід вислати М. Грушевського в адміністративному порядку з Києва. Матеріали експертизи щоденників свідчать про те, що М. Грушевський переймався проблемами видання народних тижневиків «Село» і «Засів» [10, арк. 228–231] і намагався через депутата австрійського парламенту Є. Олесницького і через управу НТШ у Львові дістати урядові субсидії на ліквідацію проблем, пов'язаних з виданням цих органів, наприклад, на сплату штрафів [10, арк. 229]. До речі, Є Олесницькому було приділено чи не найбільше уваги, адже знайомство з ним М. Грушевського могло свідчити не на користь останнього і ще раз підтверджувало його характеристику як «австрофіла» [10, арк. 230].

Серйозний інтерес для слідства становили щоденникові записи М. Грушевського про його взаємини з Є. Чикаленком і В. Симиренком, видавцями та меценатами українського руху [11, арк. 23 зв]. Як відомо, останній частково субсидував видання ЛНВ і подеколи покривав його дефіцит.

Для російських жандармів важливо було оцінити масштаби діяльності М. Грушевського і визначити її загрозу для цілісності Російської імперії на конкретних прикладах. Отож саме видавнича робота вченого становила найбільший інтерес для адміністрації, оскільки, не маючи можливості для публічної пропаганди власних ідей, М. Грушевський висловлював їх через власну українську пресу в Києві, необхідність існування якої він не раз доводив правлінню НТШ.

За даними жандармерії, саме М. Грушевський та його оточення були ініціаторами та організаторами антиросійських виступів в українській пресі в 1911 р.: «вожди украинства сидели в Киеве, в редакции «Литературно-Научного Вестника», и потирали руки, радуясь достигнутым результатам» [13, арк. 10]. І далі: «М. С. Грушевский является здесь (в Киеве – *И. Т.*) главным звеном, соединявшим Галицких мазепинцев с Российскими, и, чтобы упростить это соединение, Грушевский частично перенес свою деятельность в Киев, где открыл филию «Научного Товарищества имени Шевченко», так называемое «Научное Общество», перевел туда издательство и редакцию «Л. Н. Вестника», открыл в Киеве два украинских книжных магазина (по Большой Владимирской № 28 и по Фундуклеевской)» [10, арк. 222].

Страх перед «мазепинцем» Грушевським був настільки серйозним, що йому приписувалися плани з розвалення Російської імперії. Так, у повідомленні Київського, волинського і подільського генерал-губернатора на ім'я міністра внутрішніх справ від 2 вересня 1914 р. йшлося про те, що за останні роки «политические взгляды профессора Грушевского, изложенные в программе его партии, были резко направлены против России, имея конечной мечтой отторжение 10 губерний и двух областей от России с целью присоединения их к Червонной Руси и образования суверенного украинского государства» [10, арк. 176].

Із виселенням М. Грушевського з Києва судові процеси, пов'язані з його видавничою діяльністю, не закінчилися: в 1916 р. розпочалося слідство у справах Ф. Красицького та М. Безкровного, яким інкримінувалося розповсюдження забороненого ЛНВ, що передавався зі Львова [13]. У такий спосіб імперські урядові установи давали зрозуміти, що видавнича діяльність М. Грушевського завжди буде знаходитися під їхньою пильною увагою.

Список використаних джерел

1. Сарнацький О. Жандармський нагляд за українськими політичними партіями в Росії (1900–1907 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 24–34; Щербак М. Жандармсько-поліцейська система в Україні на початку ХХ ст. // Там само. – 2004. – № 8. – С. 28–35.
2. Музичук О. Звинувачується в шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського) // Архіви України. – 1991. – № 5. – С. 12–29.
3. Панькова С. «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці М. Грушевського // Київ і кияни : матеріали щоріч. наук.-практ. конф. – Вип. 4. – К. : Кий, 2005. – С. 140–157; Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. – 2004–2005. – № 3–4 (2004); № 1 (2005). – С. 25–46.

4. Сарнацький О. Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907–1910 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 66–72.
5. Ткаченко І. М. Грушевський і цензура (1901–1914 роки) // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 207–214.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 274, оп. 1, спр. 2792, арк. 44.
7. Тищенко (Сірий) Ю. 3 моїх зустрічей : спогади / упоряд.: О. Сидоренко, Н. Сидоренко ; передм. М. А. Шудрі. – К. : Дослідницький центр історії укр. преси, 1997. – С. 38.
8. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 2792, арк. 71.
9. Грушевський М. Автобіографія. – К., 1926. – С. 27.
10. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3320, 267 арк.
11. Там само, спр. 3321, 58 арк.
12. Там само, спр. 3322, 23 арк.
13. Там само, спр. 3505, арк. 1–36.

References

1. Sarnatskyi, O. (2006). Zhandarmskyi nahliad za ukrainskymy politychnymy partiiamy v Rosii (1900–1907 rr.) [Gendarme surveillance on Ukrainian political parties in Russia (1900–1907)]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 1, pp. 24–34. [In Ukrainian]; Shcherbak, M. (2004). Zhandarmsko-politseiska sistema v Ukraini na pochatku XX st. [Gendarme police system in Ukraine in the early 20th century]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 8, pp. 28–35. [In Ukrainian].
2. Muzychuk, O. (1991). Zvynuvachuietsia v shpyhunstvi... (Nevidomi dzhherela do biohrafiï M. S. Hrushevskoho) [Accused in espionage... (Unknown sources on the biography of M. S. Hrushevsky)]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 5, pp. 12–29. [In Ukrainian].
3. Pankova, S. (2005). “Literaturno-naukovyi vistnyk” – rupor hromadsko-politychnoi pratsi M. Hrushevskoho [“Literature and science herald” as a bullhorn of socio-political work of M. Hrushevsky]. In *Kyiv i kyiany: materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Kyiv and its citizens: proceedings of the annual scientific and practical conference], Is. 4, pp. 140–157. Kyiv: Kyi. [In Ukrainian]; Mykhailo Hrushevskyi i narodna hazeta “Selo” u svitli memuarnykh ta epistoliarnykh dzherel [Mykhailo Hrushevsky and public newspaper “Village” in the light of memoir and epistolary sources]. (2004–2005). In *Ukrainskyi istoryk* [Ukrainian historian], Nos. 3–4 (2004), No. 1 (2005), pp. 25–46. [In Ukrainian].
4. Sarnatskyi, O. (2005). Administratyvni i tsenzurno-sudovi utysky tsaryzmmom lehalnoi periodychnoi presy ukrainskykh politychnykh partii (1907–1910 rr.) [Administrative and censor-judiciary derogation by the Tsar government of legal periodical press of Ukrainian political parties (1907–1910)]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 6, pp. 66–72. [In Ukrainian].

5. Tkachenko, I. M. (2007). Hrushevskiy i tsenzura (1901–1914 roky) [Hrushevsky and censorship (1901–1914)]. In *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk* [Ukrainian archeographic annals], Is. 12, pp. 207–214. Kyiv. [In Ukrainian].
6. Fond 274, Inventory 1, Unit 2792, Folio 44. Central State Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Tyshchenko (Siryi), Yu. (1997). Z moikh zustrichei: spohady [From my encounters: memoirs] (O. Sydorenko, N. Sydorenko, Comps., M. A. Shudria, foreword, p. 38). Kyiv: Research Center of the History of Ukrainian Press. [In Ukrainian].
8. Fond 274, Inventory 1, Unit 2792, Folio 71. Central State Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Hrushevskiy, M. (1926). *Avtobiohrafia* [Autobiography] (p. 27). Kyiv. [In Ukrainian].
10. Fond 274, Inventory 1, Unit 3320. Central State Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Fond 274, Inventory 1, Unit 3321. Central State Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Fond 274, Inventory 1, Unit 3322. Central State Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Fond 274, Inventory 1, Unit 3321, Folios 1–36. Central State Archive of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Tkachenko Ihor Volodymyrovych

Institute of World History of the NAS of Ukraine

Publishing activity of M. Hrushevsky in Kyiv (1907–1914) under the documents of Kyiv provincial gendarme administration.

Based on the documents from the fond of Kyiv provincial gendarme administration deposited in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, the publishing activity of M. Hrushevsky in Kyiv in 1907–1914 is covered. A historiographical review on the topic is given. The contents and composition of the documents of Kyiv temporary committee on publishing affairs and Kyiv provincial gendarme administration, which concern the personality of M. Hrushevsky as a head of the Ukrainian movement on the territory of Ukraine under the Russian governance and as a publisher of Ukrainian journals, are analyzed. Details are given on the group of documents, which concern the arrest of M. Hrushevsky in 1914 “for espionage in favor of Austria-Hungary”, of those the most informative are interrogation protocols; a list of editions and documents confiscated from M. Hrushevsky; data on M. Hrushevsky’s publishing activity in Kyiv; findings of the expertise of M. Hrushevsky’s diary notes for 1910–1914.

Key words: M. Hrushevsky, publishing activity, Kyiv provincial gendarme administration, archival documents.

Ткаченко Игорь Владимирович

Институт всемирной истории НАН Украины

Издательская деятельность М. Грушевского в Киеве (1907–1914 гг.) в документах Киевского губернского жандармского управления.

На документах из фонда Киевского губернского жандармского управления, которые хранятся в Центральном государственном историческом архиве Украины в г. Киеве, освещается издательская деятельность М. Грушевского в Киеве в 1907–1914 гг. Предложен историографический обзор по теме. Проанализированы состав и содержание документов Киевского временного комитета по делам печати и Киевского губернского жандармского управления, которые касаются персоналии М. Грушевского как руководителя украинского движения на территории подросийской Украины и издателя украинских журналов. Подробно освещен комплекс документов, касающихся ареста М. Грушевского в 1914 г. «за шпионаж в пользу Австро-Венгрии», в котором наиболее информативными являются протоколы допросов; перечень изданий и документов, конфискованных у М. Грушевского; данные об издательской деятельности М. Грушевского в Киеве; результаты экспертизы дневниковых записей М. Грушевского за 1910–1914 гг.

Ключевые слова: М. С. Грушевский, издательская деятельность, Киевское губернное жандармское управление, архивные документы.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

УДК 091.5:027.54(477-25)НБУВ:27(044)

Євген Костянтинович Чернухін,
кандидат філологічних наук
Інститут історії України НАН України,
Олесь Богданович Кульчинський,
кандидат філологічних наук
Таврійський національний університет
ім. В. І. Вернадського,
м. Київ

БЛАГАЛЬНИЙ ЛИСТ ПРОТОІЄРЕЯ ТРИФІЛІЯ КАРАЦОГЛУ ДО МИТРОПОЛИТА ІГНАТІЯ ГОЗАДИНОВА ВІД СІЧНЯ 1785 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ ТРИФІЛІЯ КАРАЦОГЛУ В ІНСТИТУТІ РУКОПІСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)

Запропоновані оригінальний караманлійський текст листа маріупольського протопопа Трифілія Карацоглу до останнього митрополита Готського та Кафського Ігнатія Гозадинова, переклад листа українською мовою і транслітерація сучасною турецькою абеткою. Лист віддзеркалює погляди Трифілія на переселення християн з Криму, умови їхнього проживання в Північному Причорномор'ї, містить низку спогадів про кримський період і настійливе прохання про грошову допомогу.

Ключові слова: Інститут рукопису НБУВ, Трифілій Карацоглу, Ігнатій Гозадинов, греки Надазов'я, уруми, караманлійське письмо.

Ім'я протоієрея Трифілія (або Триандафіла) Карацоглу (1728 – після 1804 р.) [1, с. 145–156] уже давно утвердилося в історіографії як наймення одного з найближчих помічників останніх двох очільників об'єднаної кримської митрополії Готії і Кафи Гедеона († 1769) [2] та Ігнатія (Гозадинова, † 16.02.1786) [3, 4]. Час церковного служіння Трифілія треба рахувати від його висвячення 1759 і принаймні до 1801 р., коли його ім'я згадується в контексті його заміни на посаді маріупольського протопопа [5; 6]. Трифілій Карацоглу прожив складне, насичене подіями життя і, на щастя, залишив по собі чимало паперів різного характеру, що час від часу потрапляли до науковців – фахівців з історії Північного Причорномор'я і, зокрема, з питань грецької людності в Криму та Надазов'ї. Нещодавно вийшло

друком видання, що містить тексти всіх відомих документів, так чи інакше пов'язаних з особою Трифілія Карацоглу, які з плином часу зосередилися у фондах Інституту рукопису НБУВ [7]. Особливістю цього видання є те, що всі документи подані мовами оригіналів, зокрема й караманлійським письмом, без перекладу. Отже, задля кращого розуміння їх і введення до ширшого наукового обігу необхідні знання грецької та тюркських мов або ж достовірні переклади. Ця стаття є природним продовженням попередніх публікацій авторів [8] і пропонує увазі читачів переклад ще одного з виданих в «Архіві протоієрея Трифілія Карацоглу» караманлійських (урумських) документів [7, с. 212–216].

Цей надзвичайно цікавий документ є, до певної міри, знахідкою «випадковою». За сучасним обліком, це колишні арк. 1–2 з одиниці зберігання ф. V, № 3690, що є зошитом з виписками та перекладами протоієрея Трифілія Карацоглу стосовно різних церковних справ. Іншими словами, в два аркуші паперу розміром 335 x 210 мм був загорнутий інший рукопис (нині – № 3690/2, 21 арк.) [7, с. 167–181]. Стан цих двох аркушів украй незадовільний: окрайці подерті, зовнішні сторони колишньої «обкладинки» дуже забруднені. Вперше документ згадується в переліку урумських рукописів ІР НБУВ в збірнику О. Гаркавця, але без коментарів щодо змісту [9, с. 26]. Насправді, це лист без підпису й зазначення імені адресата. Проте ми можемо припустити, що писав текст протоієрей Трифілій Карацоглу, рука якого нам добре знайома за низкою складених ним документів та окремих записів на книжках.

І все ж, оскільки лист не має ані адреси, ані підпису, остаточно судити про належність його самому протоієрею та про вірогідного одержувача треба виходячи зі змісту. Отже, розглянемо зміст листа, оригінальний урумський текст якого, український переклад і транслітерацію сучасною турецькою абеткою наведено наприкінці статті.

Лист легко структурується за декількома частинами. Початок листа являє собою доволі традиційну й розлогу адресацію. Не називаючи імені, дописувач бажає адресатові всіляких благ від Господа і висловлює надію на прихильне ставлення до його супліки. Далі йде відомий вислів про людину, яка, упавши, мусить піднятися, що дозволяє дописувачу перейти до власної особи, котра також упала, а тому просить допомоги. Закінчуючи так преамбулу, дописувач переходить до спільних спогадів. З цієї частини дізнаємося про посадову залежність дописувача від адресата, про їхнє перебування в Криму доби ханату, про вихід з Криму, подорож від Самари до Санкт-Петербурга тощо. У цих рядках лунає і пряме посилення на те, що адресат свого часу представляв дописувача як «економа» і свою «праву руку». Отож ми доходимо висновку стосовно імен контрагентів – митрополита Ігнатія Гозадинова та його економа протоієрея Трифілія Кара-

поглу. Ця частина листа зі спогадами протоієрея та його думками про переселення і подальший стан переселенців – найважливіша в листі і вкрай корисна для реконструкції історії кримських греків та їхнього облаштування в Надазов'ї після виходу з Криму в 1778 р.

На жаль, подібно до інших листів-спогадів Трифілія [7, с. 254–265] і цей лист є лексично й синтаксично неохайним, побудова речень, послідовність думок – доволі випадкові. До цих труднощів додаються й суто технічні, пов'язані з утратами літер по крайцях аркушів, а також недостатньою дослідженістю власне кримського діалекту, яким користувався Трифілій. Отже, зрозуміти окремі місця, не знаючи всіх обставин згаданих подій, досить важко. До прикладу, згаданий в листі «Гаджи» – вірогідно, Алі-Гаджи Джаникли-бей (1720–1785), трапезундський та ерзерумський паша, командувач турецького флоту і десантного корпусу в Південному Криму під час кампанії 1774 р. Однак про перебування митрополита Ігнатія та економа Трифілія «у нього», можливо, в полоні, нам невідомо за іншими джерелами. Натомість ми знаємо, що полоненим в Алі-Гаджи певний час був резидент в Кримському ханаті (в 1771–1774 рр. і з травня 1780 р.) Петро Петрович Веселицький (1711–1786)¹, теж згаданий у листі Трифілія. Інші відомі особи, про яких ідеться в листі, – Андрій Дмитрович Константинов (1740 – після 1811 р.), також резидент у Кримському ханаті (1777–1780 рр.) [11; 12, с. 298–300], і Константин Схоларій, був за секретаря Маріупольського суду, а пізніше, з 1785 р., – священник у Таганрозі.

Усі ці спогади й скарги зрештою підводять протоієрея до викладу головного питання – прохання про позику 400 рублів під заставу. Трифілій не приховує мети позики – аби найняти «добру людину» як партнера в порядкуванні крамницею. Залишаються невідомими передумови звернення Трифілія до митрополита, але очевидними є погіршення його майнового стану, а також якісь зміни в його особистих стосунках з не тільки з самим Ігнатієм, але також і з паствою. Ці останні обставини, очевидно, й спричинили до написання Трифілієм трагічних рядків про можливість покинути все і, взявши довідку про службу, піти деінде, «аби на прожиток їжа знайшлася».

Наразі невідомо, чи задовольнив митрополит прохання економа. Однак ми знаємо, що Ігнатій Гозадинов помер у лютому 1786 р., натомість протоієрей Трифілій Карацоглу залишався «економом» у Маріуполі та в усій Грецькій окрузі за всіх наступників митрополита до скасування Феодосійсько-Маріупольського вікаріату 1799 р. і навіть надалі, до усунення з посади за віком.

¹ Окремої праці, присвяченої особі П. П. Веселицького, здається, ще не існує, проте окремі відомості можна зустріти у всіх джерелах, що стосуються історії Криму XVIII ст. Одне з перших повідомлень, вірогідно, було в «Записках Одесского общества истории и древностей» за 1872 р. [10].

Пропонований оригінальний урумський текст подається в дипломатичній редакції. Поділ тексту на окремі лексичні одиниці, реконструкція відсутніх у тексті літер і слів, що додаються в квадратних дужках, віддзеркалюють філологічне сприйняття тексту авторами цієї публікації. Відповідно, переклад тексту українською мовою та умовна транслітерація його сучасною турецькою абеткою також є продуктом певних історичних та мовознавчих поглядів авторів, що може бути оскаржене іншими науковцями. Так, зокрема, в тексті перекладу збережені деякі світоглядні особливості християн – носіїв тюркських діалектів, котрі вживали питомі тюркські слова «Аллах», «падишах», «диван» тощо для позначення таких реалій, як «Бог», «цар» або «рада».

Текст:

Ἐφέντιμ χαζρετηνιζέ γκιογ γιου-
ζουντέν Χριστός ἐφέντιμιζ ναζάρ
ἐγίλεγε, ἰδρεάς γκουλλαρινιζή |
νιαζινί καπούλ ἐγίλεγέ τίζ κουτρέτ
ἐφέντιμιζέ κερεμιντέν εχσάν ἐγι-
λεγέ, πακίλ μελχουν σεγ[ι] | τανὰ
καρσί γεγγιτζί ἐγίλεγέ, ἀλλάχ αζιμ
ισάν καβί βε μουχкем хоқмоуғи-
лан θρόνοζουν | σενελέρλεν χιπέ
ἐγίλεγε, βε τιβανιντά σάγ тарафинά
ναήл ἐγίλεγε, κερεμζанте | ἐφέντιμ
ῥάππιτέν, ιμετλου βε суани σογρεт-
λου ἐφέντιμ ἀλλαχ αζιμι сүέν | сиζ-
леғи тәғиμ ἐγίλεγέ βε хос кионул-
лан μπέν εκοκκλι кулουνουζουν |
кирiк киоууллаван νιάζ итoup ιαζ-
тиғи арзими хри христос | ἐφέντιμιζ
σιζ νтоβлетлиге маχπούл киосте-
ре | әмһн.

Ἐφέντιμ ἄτζαν μπiο αντάμ μου-
σκουλού ολουρ τουσερ λαζιμ ки та-
βρανiπ калкмағиá мпенте тоум
тзо[к] | τουρλου τουσουтоум ζια-
те сiγилан касеβэт итoup хаспа-
лиғá βε тeртлeрeтe oғрағи мпоу-
νтáн oтoу[рoу] | фикрiмэ кoтoум
ки ἐφέντιме χαλιμί мπεγiáн этеғиμ
νιτze ки керэм етиτζi βε тзоумле-
γi [...] | γиoιτζi ἐφέντιμιζτιo сиζлeрiн
ἐλινтэн γкeлiғ нé ки мoурáт этéрce-
νиζ áмáн ἐφέντιμi | этiπ ιαλβαғиғиμ
пенiм хасеβeтлeрoғиμi тэф этéсиζ

Нехай за Його Превелебністю моїм паном Христос Господь наш із небес наглядє, ієреїв, рабів Ваших, нехай молитву прийме, над нашим могутнім господарем щедро змилюється, над задрісним клятим бісом перемогу дарує, хай високославний Аллах сильним і владним велінням твій трон роками увінчає і від Пана-Господа мого, сина Милосердного, у Його дивані місцем праворуч удостоїть. Благочинний та високошанований мій пане, хай високославний Аллах Вас вічністю наділяє і нехай Господь наш Христос Вашій вельможності представить прийнятною мою супліку, котру з добрим серцем я, з розбитим серцем Вашого нужденного раба, помолившись, написав, аминь.

Пане мій, коли людина, обтяжена негараздами, падає, – мусить, потрудившись, підвестися. Ось і я всякчас порізному падав, затиснений турботами, на недуги й біди наражаючись. Через це надумав я моему панові про своє становище повідомити, позаяк милостивцем і всіх опікуном є наш пан. Усе Вам під силу, що тільки zvolите, милості в мого пана попросивши, благаю:

μπογиле ἐτέρσενιζ μπενί μπου
 μουσκούλ | τέν κουρταρίσινις
 ζιρα μπενίμ τερτίμ χασεβεττέν
 γκελμέτιρ μπανα μπίρ ζάλοβα του |
 καρτινιζ μπέντε ραχάτ ὀλάγιμ
 πατισαγιμιζά βέ ἔφέντιμιζέ ντο-
 ατζί ὀλαγίμ ια ἔφεντιμ του | λιρ
 μι μπου, κιριμτα μπου κατάρ κορ-
 κουλάρ μπου κατάρ κασεβετλέρ
 τζεκτίμ τεσενίς κι | γιγισι τζεκμετί
 μι τζεκτί κάγιρι παπ(α)ζλάρ τζεκ-
 μετισι τζεκτί χερκες κεντί κασεβε-
 τινι [τσεικ] | εριτι, βε λακιμ μπενίμ
 κι ὀγιλε τεγίλ πενιμ κι χεμ σιζίν
 κασεβετηνιζ χέμ πενίμ χέμ σιζίν
 κορκ[ουνουζ] | χέμ μπενιμ, ὀ κι-
 ουνλέρ νάσιλ κιουνλέριτή σιζλέρ
 κεφετε ὀλτουγουνουζ ζεμάν μπου
 κιούν μπ[ανα] | μπίρ σοζ τζικάρ ιτι
 ραγεγί κιρατζακλαρ ιάριν κινέ πο-
 γιλε χερ κιούν μπίρ τουλου κορκ |
 λακιρτί ισιτίριτικ κιουλιλέρτε γκε-
 λιρ ιτι κερέκ παρανοματάν ὀτου-
 ρου κερέκ στεφανη | τάν ὀτουρουῦ
 μιτζίμ ἄτετιμιζ τεγίλιρ μπίρ κου-
 ρούς βερμεγε (дописано зверху:
 που εισηερι μπιρικите φαχатз ма-
 νолта ραστ γκωχ) тиου, νίза ете-
 лέρ ιτι агаган ζα | ἀνταμλαρί γκε-
 τιριφλεριτι μπενί ἐλέ βερμεγέ, νε-
 ρεγέ κατζατζαγιμουῦ μπιλμέζιτιμ |
 μαγαζαγί οὔζεριμε κιλιτετιπ κιζ-
 лενίρ ιτιμ, μπουντάν σόρα γκιδόγι κι-
 ογιτέν τάγταγτάν κιριζ | γκεζεριτιμ
 ἔπ τάγιμα σαπαχά γιακίν γκεζέρ
 ιτιμ κιμ ιτζούν τζεκέρ ιτιμ μπον-
 ναρί χαζο[ετι] | νιζ ιτζουν, κεντί
 κιαρίμ ιτζουν τεγίλιτι, ἔφέντιμιζίν
 μεκτούπλαρί γκελίρτι κεφετέν για-
 ζι | ριτινιζ νά ισтύν εὔχι μου μου-
 καγιάτ ὀλάσιν εισηεριγγέ μπέν
 σενί τζιράκ ἐτετζέγιμ тиου, μπεν |
 τε μπουνά κιорé τζαλισιρ ιτιμ
 ἔφέντιμίν χός ναζαριντά ὀλαγίμ
 γκεντιμ οὔταντίρμαζ | ἔлπεт ἔφέν-
 τιμίν аγιακί тούζ μπασάρσα μπανά
 та μπίρ κερεμί ὀλούρ тиουῦ ια

μοί нещастя проженіть. Якщо так вчи-
 ните, – мене від цього тягара визволи-
 те, бо мій клопіт із лиха бере початок.
 Платню Ви мені призначили, щоб я за-
 спокоївся, за падишаха й пана нашого
 молився.

Ой, пане, чи чувано таке? У Криму
 такі жахи, такі лиха пережив. Ви мо-
 жете мовити, хіба ж решта не пере-
 жила? Пережила. Хіба й інші свяще-
 ники не пережили? Пережили. Кожен
 своє лихо зносив. Однак зі мною –
 все не так, у мене – якщо Ваше лихо,
 то – і моє, якщо Ваші жахи, то – і мої.
 І які ж то випали дні, як Ви перебува-
 ли в Кафі. Нині чутка пройде, що райя
 розіб'ють, завтра – знову, і отак щодня
 ми різні страшні звістки чули. Селяни
 також приходили, сварку вчиняли, щоб
 їм, чи то з [їхньої] сваволі, чи то з на-
 годи весілля, – у наших звичаях немає
 такого – куруша дати (на ці речі кіль-
 ка разів у Хаджи-Маноліса натрапив).
 Від старійшини сторожу приводили,
 щоби мене забрати; я не знав, куди вті-
 кати, замкнувшись у крамниці, сховав-
 ся. Після того від села до села, серед
 гір скитався, постійно аж до ранку ве-
 штався.

Заради кого я це все зносив? Усе задля
 Вашої превелебності, не заради свого
 зиску. Пана мого листи приходили, з
 Кефи писали, мовляв, пильнуй за сво-
 їми справами, а «я тебе слугою зроб-
 лю»; і з огляду на це, аби моему панові
 догодити, себе не посоромити, я пра-
 цював; звісно, щоб і мені милість була,
 як пана справи на лад підуть.

О пане, і такий слуга, і така щедрість
 хіба бувають? Чи хоч від якогось із Ва-
 ших завдань я відмовився?

ἔφεντιμ | πογιλέ τζιράκ τα πογιλέ
 κερέμ τε όλούρ μου, μπεν σιζλερίν
 χανγκί κιζμετινιζτέν κερι | καλίμ,
 ἔφεντιμ κιζμετ ετιρεν ούνουτουρου-
 μους, κιζμέτ ἔτεν τζούνκι ζαχμέτι |
 τιγιντέν ούνουτμαζιμис, νε κατάρ
 ζαχμετλή εισλέρ βε κορκουλάρ
 κιορτουμσα ἐπισι φικι | τέτιρ
 μπουντάν σόρα ἔφεντιμ πετρο πε-
 τροβιτζίν βαχτιντά ἀγγί παπ(α)
 ζιγγιζίν καπουσουνού κι[ρ] | τιλάρ
 ἔβινι μπαστιλάρ πανα όλουό ο εἰς ιὰ
 σιζί ἀράριτλαρ ιὰ μπενι, σός κεσμέ
 χα[τζι] | τά τα περαπέρ όλτουκ —
 μπες αλτί κερé ουλούμ σαατινά ρα-
 στυγκελτίμ μπεν πιλίρ | νε ζαχμέτ
 τζεκτιγιμί σίντι μπούρατα ἔπ πα-
 παζλάρτα μπίρ πέντε οννάρλεν
 περαπέρ || ιὰ ἔφεντιμ ρουσιγέ το-
 βλετινέ γκελτίκ μιτζιτέ όλμαλί ρου-
 σιγέ ἀτετλερί ἀγγί ατετιμιζι | πεγ-
 γζετελίμ, παπ(α)ζλαριμιζ μι ιδκσαμ
 κλησετακιμιζι μι ψάλτιλεριμιζ μι
 μπεντέν ο[...] | τουρού τεσενίς μπεν-
 ιμ ἔφεντιμ αζρετίμ κιριμα γκε-
 λεντέν μπερι χερ γερτέ μπεν | νίμ
 ἄταμίμηρ μπενίμ οίκονόμοζουμ
 ικι ουτζ τεφα τα ισιτίμ τετηγινι-
 ζι κι μπενίμ σα[γ] | ἔλιμιτιρ, μπου-
 νου τα χέρ τάγιμ ισιτίριτιμ μπενίμ
 κιρίμ παп(α)ζλαριμιν ιτζιντέ μπίρ
 ма[φли] | παп(α)ζιμιτιρ οίκονομος,
 ἔφεντιμ πογιλε μαφлик τα όλούρ
 μου, σιζίν σαγλιγινιζτά μαφ |
 ликтан, ἀζιλλίк τε όλούρ μου, σα-
 μαρτάν πετροπουρκά κιτίντζε
 μπενίμ προτοπο | πουμτουρ τεγέ
 μπιλιτινιζ ἀρχιερέαλαρά та афи-
 тζερλερέ τε, ρουσιγέ προτοπολαρ |
 νίν ἀγγι τζεστί βάρ μπεντε, ἀγγί
 ρουχεστί βάρ, ἔφεντημ γεναραλά
 μπού κεατί ιαζτι | τινιζ κουπέρνα-
 για ιολλαμαγιά χατζιτά όλτου-
 γουνούζ ζεμάν, σιζλερέ σορτούμ
 ἔφεντ[ημ] | κιουζέλ ἐγί ρουσιγεγέ
 γκιτελίμ χριστιάν μεμλεκετίτιρ βε
 λάκιμ νασил γκετζε | μελί ὄρατα,

Мій пан, розпорядник певно про них
 і забував, але ж виконавець не забуде,
 адже клопочеться: хай би які труднощі
 зі страхами спіткали мене, я все в голо-
 ві тримаю. Після того, пане мій, за часів
 Петра Петровича, хай би кому з Ва-
 ших попів двері виламували б, хай би
 на чий дім налітали, та справа на мене
 валилася, або Вас шукали, словом, у
 Гаджи ми разом були, я п'ять-шість разів
 у вічі смерті зазирав. Я знаю, яких
 труднощів зазнав. Тепер усі попи тут, і
 я разом із ними. //

От, пане, прийшли ми в російську державу,
 і в нас мусять бути російські звичаї,
 та які наші звичаї підлаштуємо
 [під російські]: чи то попів наших, чи
 то церкви наші, чи то півчі наші. Як
 скажете, що [це] через мене, мій пане,
 то я кілька разів чув, як, Ваша превеле-
 лебносте, Ви відтоді, як до Криму при-
 їхали, всюди казали, що це моя люди-
 на, мій економ, «моя права рука», — це
 я також кілька разів чув; серед моїх
 попів у Криму один безгрішний піп —
 економ.

Пане мій, така безгрішність хіба бу-
 ває? Чи ж Ваше здоров'я від безгріш-
 ності? Чи святість буває? З Самари до
 Петербурга приїхавши, Ви повідомили
 і архієреям, і офіцерам, що це — мій
 протопоп. Та що в мене є як у росій-
 ських протопопів, які з їхніх привілеїв?
 Пане, Ви написали генералові цей
 документ та коли були в Гаджи, щоб
 послати його, я Вас запитав: пане, до-
 бре, гаразд, поїдьмо до Росії, це хри-
 стиянський народ, однак як будемо туди
 перебиратися? Ви сказали: дивися, там
 тебе протопопом вважатимуть, тобі
 там протопопська платня буде, ти у
 двокінному ландо мандруватимеш, Ви
 казали.

σιλέρ ντετινιζ κι μπά αακ ὄρατα
 προτοπόπ σαγιλίρσιν сени ὄρατα
 πρ[ο] | τοποπλαρiν ζάλοβασι ὄλουρ
 iки атлi ηντόβλαν κεζέрсин сен ὄρα-
 та тетиниζ σiνητη μπέν μπουρα | iки
 атлi киπiткаγiατά каγiл ὄλουμ
 οτα γιοκ, μπουνταν σορα ἔφέντιμ
 аτзан ки кионтерсиниζ | μπενi ερμενi
 μαγλεσινε ο ακτζεγi σαγiπ ал-
 μαγiά βαкитoиζ ὀлμάγiλαν кап |
 таки карабуллар μπενi κόματι-
 λαρ. сиζλερε пoулоуμαγiά sóρα
 άνδρεά δημητ[ρ]ο | βιτζiν коναγiνά
 киотуортоум мoухорулоῦ олμάγi-
 лан, εманέτ μπρακτιμ, саπαχ | сá
 ὄρατán алтiм χαζρεтиниζе киоту-
 роῦп теслiм еттiм капoυiά тζиктiм
 атце | киτμεγε мпактiм ки μπάκη-
 мiн махсoулоуна мoυστερι γκελ-
 тi βακτιμ итце | γε ντεтiм ἔφεντιμi-
 ζiν [...] oниζ [...] βαραγiм махсoу-
 лoυноῦ аллагiм мпiζ м[π] | oυноῦн
 итзинε μπάχ iкoнoμe oὔτανμάμiσιν
 μπουраτα мпou κατáρ iσмиζ βαρ
 ара | мпaγiήна γкитмеγe. iσтe γиoρ-
 сoυн аллáχ γεтiстiρсiн ὄραγiά βα-
 ραгiм саксе[...] | мпiρταχi те γεчeк
 мiсiн ки, мпенiм εβiм калтi мпaγiήм
 калтi киpиmтá | тeкpaρ кiνε тетiнiζ
 ки сенин ὄρατα εσαμέγγ ὄλουρ εβiγγ
 γεpиné εβ μπάγiήν γε | ρиne мпáγiáни
 ἔφέντιμ πoυннáρ εβ iαπτιρтiм 350 –
 ρουπλεμ киπтi, 20 – ρου[...] | βαρ-
 τиниζ 20 – ρουπλεγe νάσιл εβ мпiтeρ.
 ἄρατά пак лaζiм ити ми сиζлepин
 iσиn | μπέν, κλiсeνiн iσиné μπέν мoυ-
 сoυpμαννάpлан тζиφoυтлáρлан
 χpиcтiανлар | αλαтцаγi βepетцe-
 γинi мпакáн мпен áγγi тeлi кeνтi
 iσиni мпpакiо та мпен | εiσлepi кi-
 oρoῦρ. мпoυннaρтán мпaνά ve φα-
 γиτά ὄлtoῦ, ἔφέντιμ σοζ кеcмé са-
 ма[ρα] | тá мaναcтiρтe тцаγiο-
 тиниζ νтeνтiнiζ χαζiρ ὀл παтiсaγi-
 миζá γкитeтцeγiч ὄραγiά | βαρтиκτά
 сaνά ζάлоβα еттиpиoиμ áни iа εрмeнi
 тepтepлepi катаρ тá ὀлмaтi | ми

Тепер я тут на двокінну кибитку по-
 годився, та й тієї немає. Потім, пане,
 коли Ви послали мене до вірмен-
 ського кварталу ці гроші порахува-
 ти та взяти, вартові, що не забарили-
 ся, мене не впустили. Вас зустрівши,
 потому я до Андрія Дмитровича са-
 диби поніс їх незапечатані, залишив-
 довірив, а на ранок звідти забрав, Ва-
 шій превелебності приніс, віддав, із
 дверей вийшов, поспішаю, аж бачу, –
 на врожай із мого садка покупець
 прийшов учасно. У господу, сказав я,
 нашого пана заходьте, я поїду, товар
 привезу; ще й сюди, економе, заглянь,
 щоб не посоромився, – тут стільки на-
 ших речей на твоїй візок перекласти.
 Отож нехай Аллах бачить, допрова-
 дить, щоб живі-здорові туди дісталися.
 Якщо знову скажеш, що в Криму мій
 будинок залишився, мій виноградник
 залишився? Ви знову повторили, що
 в тебе там жалювання буде, замість бу-
 динку – будинок, замість садка – садок.
 Отже, пане, я тут замовив будинок зво-
 дити, 350 моїх рублів пішло, 20 рублів
 Ви дали, за 20 рублів як будинок за-
 вершити? Між тим, дивися, хіба ж не
 треба було: Ваші справи – я, церковні
 справи – я, за торгівлею з бусурманами,
 циганами, християнами наглядати –
 [також] я; де який божевільний спра-
 ву покине – і я за справами пильную. З
 того мені який був зиск? Пане, словом,
 у Самарі, в монастирі, Ви покликали і
 сказали: готуйся, до падишаха поїде-
 мо; туди діставшись, тобі платно зро-
 блию. Гов, чи ж не було стільки лиха, як
 у вірмен? Їм за лихо – по 40 рублів, за
 великі біди – по 50 рублів платні, вже
 три-чотири роки, як вони втішаються,
 а нам що – після смерті хіба платити-
 муть?

ὄνλαριν ντερτερερινίν κικάρ
 οὐρούπλε μπουγίκ ντερτερε-
 ρινίν αλτμισάρ | ρούπλε ζαλοβα-
 λαρί βάρ, οὐτζ τόρτ γιλτάν με-
 ρυ ζευκινί έτέγιολεο μπιζιμ κι |
 οὐλπουκτέν σορα μι τζικατζάκ. έφε-
 ντιμ τζόκ ουζάτμαγιαλιμ μπενίμ
 σιζλερέ τζοκ | ζαχμετίμ έμεγίμ
 γκετζμύστιο τογρού χάκκα χιζμέτ
 έτμίσιμ μπιο χιανετλίκ ια | κονα-
 γινιζτά ισιττιγίμ ουρλαρτάν τι-
 σαργιά βερτιγίμ ιόκτουο, σιζλεο-
 τε έφεντιμ | μπέν κουλουουζού
 μαγσουμ μπράκμαγιασινιζ άλλαχ
 έσκινά ολσοϋν μερχαμέτ εγ | λένιζ
 || νάσιλ κι μερχαμετλί ντοβλετ-
 λιλερί χакτουάλε σεβέρ μπενιμτε
 ὄμουμ τζόκ μου аз | μι ιασατιγίμ
 катаχ ιασαμάμ σίξ ντοβλετλι
 έφέντιμιν κιουουῶντε αζατζικ ρα |
 άτ ὄλαγίμ ὄ έττιγίμ εισλέο μπενίμ
 αχρετιμέ γαοαγιατζάκ τεγίλ έπισι-
 ποс. σίζτε | έφεντιμ μπου ντουνια-
 τα аз ὄμουμουν βαχτηντα πὸс
 μπράκμανιζ νιτζουν κι μ(ηт)
 ρο[полит] | еттиктέν σορα νέ ιστε-
 сенιζ έτέρσινιζ, έφέντιμ μπουουῶ
 ντηλέριμ σιζλεοрте | μπουουῶ ντη-
 леριμ πατισαамиζίν μπου катаρ ου-
 ρουγενίν ιτζιντέ παπαζλαρά μιλιόν
 ат | τζε ζάλοβα βερίγιο κιμινέ 100 –
 κιμινέ iki γιουζ ουρουπλε пουν-
 ναρά βουκουοулогούμ βάρτιο |
 νтουν пап(α) κωστάντιοс таγιγανά
 пап(α)ζ ολтоϋ 60 – ρούπλε ζάλο-
 βασι βαο μπιζε τέ ὄлтоϋ | ζεμάν
 πατισаамиζίν χαζνεσινέ ζαράο
 τεγίλτιο ζίρα γκετζέ κιουνтоϋζ
 νтоατζ | σιγιζ, μπουῶта ὄλμάса
 έφέτιμτεν ντιλέριμ νтеμесоϋκлан
 νтоυкеаниμ εβ | μιρεγίν άλίп – 400 –
 οὐρούπλε βερέσιζ μπανά κι νтоυ-
 кеаниμά μπι[ο] | έγί αντάμ ὄρτάχ
 έτεγίμ – 3 – γιλάτζακ μαμελέ άλμα-
 νιζ σάγ ολσάμ – 3 – γιλτάν | 400 –
 οὐρούπλενιζί μπίο τεμαμ βερίοριμ
 саγ ολμάсаμ οϋλουρсаμ 3 –

Πανε, не будемо довго вести мови, над-
 то Вас не обтяжуватиму, минулося; я
 правдиво Богові служив, жодної зра-
 ди не вчинив, жодної з таємниць, які
 в садибі Вашій почув, не видав. І Ви,
 пане мій, мене, раба безгрішного, не
 залиште, заради Аллаха, змилостив-
 тесь, // адже милостивих державників
 Усевишній любить, і мого життя, ба-
 гато чи мало, стільки, скільки прожив,
 уже не проживу, та краще у дні Ваші,
 державного пана мого, бодай хоч тро-
 хи спокій матиму. Ті справи, що я вчи-
 нив, мені на тому світі не знадоблять-
 ся, все марно. І Ви, пане мій, на цьому
 світі, впродовж короткого життя мого,
 не легковажте: що з того, що робите,
 що хочете, після того, як митрополи-
 том стали.

Πανε мій, цього бажаю Вам, цього ба-
 жаю. Наш падишах стільком у Росії
 попам мільйон акче платні виділяє,
 кому – 100, кому – 200 рублів, їм моя
 повага...

Учора піп Костянтин став у Таганро-
 зі священником, 60 рублів платні має.
 І нам би вже пора. Для скарбниці па-
 дишаха шкоди не буде, бо ми і вно-
 чі, і вдень за нього молимося. Якщо ж
 цьому не бути, то я в мого пана про-
 шу: по векселю мої крамницю та бу-
 динок у заклад узявши, дайте мені
 400 рублів, щоб я взяв собі у партне-
 ри до моєї крамниці одну добру особу;
 до трьох років їх назад не забирайте;
 як я буду здоровий, то за три роки геть
 усі 400 Ваших рублів поверну. Якщо
 ж я нездужатиму, помру раніше, ніж
 за три роки, то хоч коли був би прибу-
 ток, хай упродовж 6 місяців Ваші гро-
 ші до останку віддадуть: оскільки гро-
 ші в товар вкладатимуться, то тільки за

γιλτάν έβέλ | χαρ νε ζαμάντα
 όλούρσα 6 — άγι άρασιντά
 άκτζενιζί τεκμίλ επιπ βερσιννέο ζη |
 ακτζέ μαλ τά πουλουνούο αλί
 άγίτά άντζα τεκμίλ όλούο ακτζενιζ,
 εις αλλάχ μπίο | ορό γκετιομέμ
 σιζλερέ — 350 — ρουπλεγέ πιτιεβιμ
 πατισάχ αγατζιντάν πασκά ταχί
 άγάτζ κομουσουμ ντουκεανιμ 250 —
 ρουπλεγε πιτιμιστιο άγατζίτασί
 τοπτα | γί χέρ χαρτζίγιλαν όνά
 σεκλίκ αγατζί άλματιμ κεντίμ
 χάρτζ επιπ ιαπιτιμ | [μπουνλ] αρί
 σιζέ ρεγίν βερίοιμ νέ γιαπαγιμ
 παπαζικταν κετζε κα [...] | [...] μάχ
 κιπί τουρούπ νάσιλ κεντίμ σεμελί
 γαγιπ ετεγκη έγερο σοραοσα | [...]
 ου μου πατισαγιμιζίν ακτζεσιντέν —
 55 — ρούπλε πορτζούμ βάρ οντάν
 πασκά μπορ [τζ] | ούμ κάλματι
 έφεντιμ σιζλεριν ακτζεσί γαγίπ
 όλμάζ αλλάχ τζανιμί σαγ έτέρσα
 βε[ρ] | μεγέ τζαχτ έτέριμ. μπουτα
 ολμάσα έφέντιμ μπενίμ εγλιγιμέ
 σιζλερέσεν | όν γιλ κιζμέτ ετιπμε
 έγι τογρού ανταπιτιο τιού μπίο κεάτ
 βερινιζ μπιρτε άποδ[ειξη] | βέρινιζ
 νερεγέ ιστέροσαμ κιτεγίμ, έλπεν
 μπίο γκετζινετζεκ γεμ μπουλου |
 έφεντιμ μπου εγλιγίν μπιρινί
 έτινιζ αζιζμπασινιζ ιτζούν όλσοούν,
 μπεκ κιουτζ | κι, έβινί όγλουνού
 ουσαγινή μπρακίπ κιτέκ βε λάκιμ
 τζαρεσινί πουλαματιγιμ[τ] | αν
 τιλετίμ μπου τιλεγί μπακαγιριμ
 κι σονούμ μπέκ φενά γκελετζέκ,
 έφέντιμ | χак ραππι τουάλε
 ουτζούτ σαετλερινί χατεσιζ εγλιγεγέ
 άμην : — 1785 — ιανουαριου 2[...]

6 місяців Ваші акче повністю зберуться. Дасть Аллах, не завдам Вам збитку. Будинок мій за 350 рублів добудовано, окрім падишахської деревини також іншу деревину поставив. Мою крамницю за 250 рублів добудовано. За всіма затратами на дерево, камінь, землю готового дерева не набрав, своїм коштом збудував. Їх Вам у заставу дам.

Що мені робити, чи ж себе до останку загубити, ставши наче дурень, що священства позбувся. Як спитати: чи це в мене з грошей нашого падишаха 55 рублів боргу? То окрім цього боргу іншого — не залишилося, пане. Ваші гроші не пропадуть, — якщо Бог мені здоров'я подасть, старатимуся віддати. А як і цьому не бути, пане мій, то дайте якийсь папір на моє благо, що я Вам 10 років служив як добра чесна людина, і ще розписку дасте. Куди захочу піду, звичайно, аби на прожиток їжа знайшлася.

Пане мій, вчиніть якесь із цих благодіянь, хай заради святої Вашої голови буде, бо дуже важко будинок, сина малого залишивши, піти. Однак, не маючи ради, я попросив, на це прохання покладаюся, інакше кінець мій дуже поганий прийде.

Пане мій, нехай Господь Бог Всесвіту години тілесні (існування) безгрішними зробить, амінь. 1785, січня 2[...].

Транслітерація урумського тексту:

Efendim hazretinize gök yüzünden Hristos efendimiz nazar eyleye, iyereaz kullarınızı niyazımı kabul eyleye, biz kudret efendimize kereminden ihsan eyleye, pakil melün şeytana karşı yenici eyleye, Allah azim işan kavi ve muhkem hökmüğülan tronzun senelerlen hibe eyleye, ve divanında sağ tarafına nail eyleye keremzade efendim Rabbinden, imetlü ve şan(l)ı şöhretlü efendim, Allah azim işan sizleri daim eyleye, ve

hoş gönüllan ben eksikli kulunuzun kırık gönüllan niaz idüp yaztığım arzımı, Hristos efendimiz, siz devletliğe makbul göstere, amin.

Efendim, açan bir adam müşkülü olup düşer lazım ki, davranıp kalkmaya, ben de tüm çok türlü düşüdüm, ziade sığılan kasevet idüp hastalığa ve dertlerede uğradım, bundan ötü[rü] fikrime koydum ki, efendime halimi beyan edeyim nice ki, kerem edici ve cümleyi [se]yirici efendimizdir, sizlerin elinden gelir ne ki murat edersiniz, aman efendimi edip yalvarırım, benim kasevetlerimi def edersiz, böyle ederseniz beni bu müşkülden kurtarırsınız, zira benim derdim kasevetten gelmedir, bana bir zalova dükartınız, ben de rahat olayım, padişahımıza ve efendimize duacı olayım, ya efendim dulir mi bu, Kırım da bu kadar korkular, bu kadar kasevetler çektim, de(r)seniz ki, gayırısı çekmedi mi? Çekti. Gayırı papazlar çekmedisi? Çekti, herkes kendi kasevetini [çek]eridi, ve lakim benimki öyle değil, benimki, hem sizin kasavetiniz, hem benim, hem sizin kork[unuz], hem benim, o günler nasıl günleridi, sizler Kefe'de olduğunuz zaman, bugün bir söz çıkaridi, rayeyi kıracaklar, yarın gine böyle her gün bir türlü kork[ulu] lakırdı iştiridik köyililerde gelir idi gerek paranomiadan ötürü, gerek stefanidan ötürü bizim adetimiz değildir, bir kuruş vermeye (bu işleri bir iki defa hac(ı) manolda rast gel[dim]) diu, niza ederler idi, ağadan za[bıta ad]amları getirirler idi, beni ele vermeye, nereye kaçaçağımı bilmez idim, mağazayı üzerime kilitledip gizlenir idim, bundan sonra köyü köyünden dağ dağdan giriz gezerdim, ep daima sabaha yakın gezer idim, kim için çekerdim bunları, hazretiniz için, kendi kırım için değil idi, efendimizin mektupları gelirdi, Kefeden yazırdınız (và εις τῆν εὐχὴ μου) mukayat olasın işlerine, ben seni çıkar edeceğim diu, ben de buna göre çalışırdım, efendimin hoş nazarında olayım, kendimi utandırmaz elbet efendimin ayağı düz basarsa, bana da bir keremi olur diu, ya efendim böyle çırak da, böyle kerem de olur mu, ben sizlerin hangi hizmetinizden geri kaldım, efendim hizmet ettiren unutturmuş, hizmet eden çünkü zahmettiğinden unutmamış, ne kadar zahmetli işler ve korkular gördümsa, episi fik(r)idedir, bundan sonra efendim Petro Petroviçin vaktında angi papazınızın kapusunu kı[r]dılar, evini bastılar, bana oldu o iş ya sizi ararıldılar, ya beni, söz kesme Ha[ç]ı da da beraber olduk – beş altı kere ölüm saatına rastgeldim, ben bilir ne zahmet çektiğimi, şimdi burada ep papazlar da, bir ben de onlarlen beraber // ya, efendim, Rusiye dövletine geldik, bizde olmalı Rusiye adetleri, angi adetimizi benzedelim, papazlarımız mı yoksam, klisetakımız mı, psaltlerimiz mi, benden ötürü de(r)seniz, benim efendim, azretiniz Kırıma gelenden beri her yerde benim adamımdır, benim ikonozum iki üç defa da işittim dediğimizi ki, benim sa[ğ] elimdir, bunu da her daim iştiridim, benim Kırım papazlarımızın içinde bir maf[ı] papazımdır ikonomos, efendim, böyle maflık da olur mu, sizin sağlığınız da maflıktan, azi[z]lik de olur mu, Samardan Petroburga gidince benim protopoptur deye bildirdiniz arhiyereyalara da afitserlere de, Rusiye protopo(p)lar(ı)nın angi çeşdi var bende, angi ruhseti var, efendim, genarala bu keati yazdırdınız gubernaya yollamaya Hacıda olduğunuz zaman, sizlere sordum, efendim, güzel eyi Rusiye gidelim, hristian memleketidir, ve lakim nasıl geçmeli orada, si(z)ler dediniz ki, bak, orada protopop sağılırsın, seni orada protopopların zalovası olur, iki atlı in dovlan gezersin, sen orada dediniz, şimdi ben bura[da] iki atlı kibitkayada kail oldum, o da yok, bundan sonra, efendim, açan ki, gönderdiniz beni ermeni mah(a)lesine o akçeyi sayıp almaya, vakitsiz olmağılan kap[ı]daki karavullar beni koymadılar, sizlere buluşmaya sonra Andreya Dimitroviçin konağına götürdüm

mühürlü olmağılan, emanet bıraktım, sabah [i]sa oradan aldım hazretinize götürüp teslim ettim kapuya çıktım ace[le] gitmeye baktım ki, bakımın mahsulüne müşteri geldi, vaktim, ice[ri]ye dedim efendimizin [gi]riniz, [ben] varayım mahsulünü alayım, bir [b] unun içine bak, ikonome, utanmamısın, burada bu kadar işimiz var, arabayına gitmeye. İşte görsün Allah yetiştirsün, oraya varalım sağ se[lim], birtakı deyecek misin ki, benim evim kaldı, bağım kaldı Kırım'da, tekrar yine dediniz ki, senin orada esamen olur, evin yerine ev, bağın yerine bağ, yani, efendim, bunlar ev yaptırdım, 350 – rublem gitti, 20 – rublem vardınız, 20 – rubleye nasıl ev biter. Arada bak lazım idi mi, sizlerin işin ben, klisenin işine ben, musurmanarlan, çıfutlarlan, hristianlar alacağı vereceğini bakan ben, angi deli kendi işini bırakır da ben işleri görür. Bunlardan bana ne fayda oldu, efendim, söz kesme, Sama[ra]da, manastırda çağırınız dediniz, hazır ol padişahımıza gideceğiz, oraya vardıkta sana zalova ettiririm, ani ya ermeni derderleri kadar da olmadı mı, onların derderlerinin kırkar uruble büyük derderlerinin altmışar ruble zalovaları var, üç dört yıldan beri zevkini edeyirler bizim ki, öldükten sonra mı çıkacak. Efendim, çok uzatmayalım benim sözlere, çok zahmetim etmeyim, geçmiştir, doğru Hakka hizmet etmişim, bir hiyanetlik ya konağınızda işittiğim sırlardan dışarıya verdiğim yoktur, sizlerde, efendim, ben kulunuzu mahsum bırakmıyasınız, Allah eşkina olsun, merhamet [3 cr.] eyleniz // nasıl ki, merhametli dövletlileri Hak Taale sever, benim de ömrüm çok mu, az mı yaşadığım kadar, dahi yaşamam, siz dövletli efendimin gününde azıcık raat olayım, o ettiğim işler benim ahretime yarayacak değil, episi boş. Siz de efendim bu dünyada az ömrümün vaktında boş bırakmanız niçün ki, m[et]r[opolit] ettikten sonra ne isterseniz edersiniz, efendim, bunu dilerim sizler de, bunu dilerim padişahamızın, bu kadar Urus(i)yenin içinde papazlara milion akçe zalova veriyor, kimine 100 – kimine iki yüz uruble, bunlara vakurlugum vardır, dün papa Konstantios Taygana papaz oldu, 60 – ruble zalovası var, bize de oldu zeman, padişahımızın kaznesine zarar değildir, zira gece gündüz duacısıyız, bu da olmasa efendimden dilerim temessüklan dükkânımı, evimi rehin alıp – 400 – uruble veresiz bana ki, dükkânıma bir eyi adam ortak edeyim, – 3 – yıl acak mamele almanız, sağ olsam – 3 – yıldan 400 – urublenizi bir tamam veririm, sağ olmasam, ölürsam 3 – yıldan evel kâr ne zamanda olursa, 6 – ayı arasında akçenizi tekmiil edip versinler zi[ra] akçe mal da bulunur, altı ayda anca tekmiil olur akçeniz, i(n) ş Allah, birar getirmem sizlere, – 350 – rubleye bitti evim, padişah ağacından başka dahi ağaç koymuşum, dükkânım 250 – rubleye bitmiştir, ağacıdası toprağı her harciyilan ona şeklik ağacı almadım, kendim harç edip yaptım, [bun]ları size rehin veririm, ne yapayım papazlıktan geçe ka[lmış bir ahm]jak gibi durup, nasıl kendimi temelli kayıp edey ki eğer sorarsa [b]u mu padişahımızın akçesinden – 55 – uruble borcum var, ondan başka borcum kalmadı, efendim, sizlerin akçesi kayıp olmaz, Allah canımı sağ ederse, ve[r]meye caht ederim, bu da olmasa, efendim, benim eyliğime sizlere sen on yıl hizmet ettime eyi doğru adamdır diu, bir keat veriniz, bir de ἀπόδ[ετξη] veriniz, nereye istersam gideyim, elbet bir geçinecek yem bulu[nur], efendim, bu eyiliğin birini ediniz aziz başımız için olsun, pek güç ki, evini oğlunu uşağını bırakıp gitmek, ve lakim çaresini bulamadığımdan diledim, bu dileği bakayırım ki, sonum pek fena gelecek, efendim, Hak Rabbi Taale üçüt saatlerini hatesiz eyleye, amin: 1785 ἰαvouαῳίου 2[...]

Список використаних джерел

1. Пирго М. Д., Макмак Н. И., Тасиц И. Н. Сподвижник митрополита Игнатия Трифиллий Карацоглу и его потомки по данным ревизских сказок и метрических книг // Святитель Игнатий Мариупольский : подвиг веры и созидания : материалы Всеукр. науч. конф., г. Мариуполь, 2011 г. / редкол. С. С. Самотугин и др. – Мариуполь, 2011. – С. 145–156.
2. Чернухін Є. Митрополит Готії та Кафи Гедеон // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 10. – К., 2005. – С. 50–74.
3. Калоеров С. А. Митрополит Игнатий Мариупольский в опубликованных и документальных источниках // Живой родник. Православный собеседник. – Донецк, 2012. – № 1/2. – С. 5–7; № 3. – С. 2–7.
4. Макмак Н. И., Пирго М. Д., Тасиц И. Н., Чубарь Ю. П. Фамильный род святителя Игнатия Мариупольского – последнего митрополита Готфейского и Кафайского. – Донецк : Юго-Восток, 2013. – 158 с. : ил.
5. Лиман І. І. Церква приазовських греків на зламі XVIII–XIX ст. // Україна вчора, сьогодні, завтра : зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2003. – С. 142–147.
6. Він же. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. – Запоріжжя : Тандем-У, 2004. – 488 с.
7. Чернухін Є. Архів протоієрея Трифілія Карацоглу : першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я XVIII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К. : НБУВ, 2016. – 320 с., іл.
8. Чернухін Є. К., Кульчинський О. Б. Автографи св. Ігнатія Маріупольського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2016. – № 20. – С. 428–439.
9. Гаркавець О. М. Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата : Укр. культ. центр, 1999. – 624 с.
10. Материалы для истории Новороссийского края. Возмущение татар // ЗООИД. – 1872. – Т. 8. – С. 188–190.
11. Макидонов А. В. Константинов Андрей Дмитриевич (к биографии дипломата) // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2002. – № 35. – С. 53–55.
12. Он же. Персональный состав административного состава Новороссии. – Запорожье : Просвіта, 2011. – 336 с.

References

1. Pirgo, M. D., Makmak, N. I., Tasitc, I. N. (2011). Spodvizhnik mitropolita Ignatii Trifillii Karatsoglu i ego potomki po dannym revizskikh skazok i metriceskikh knig [Metropolitan Ignatius' associate Trifillius Karatsoglu and his descendants on the basis of revisions and metrical registries]. In S. S. Samotugin et al., Eds., *Sviatitel Ignatii Mariupolskii: podvig very i sozidaniia: materialy Vseukrainskoi nauchnoi konferentsii, g. Mariupol, 2001 g.* [Saint Ignatius of Mariupol: the feat of faith and creation: proceedings of the All-Ukrainian scientific conference, Mariupol, 2011] (pp. 142–147). Mariupol. [In Russian].
2. Chernukhin, Ye. K. (2005). Mytropolyt Hotii ta Kafy Hedeon [Metropolitan of Gothia and Kafa Gedeon]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 10, pp. 50–74. Kyiv. [In Ukrainian].

3. Kaloerov, S. A. (2012). Mitropolit Ignatii Mariupolskii v opublikovannykh i dokumentalnykh istochnikakh [Mariupol Metropolitan Ignatius in published and unpublished documental sources]. In *Zhyvoi rodnik. Pravoslavnyi sobesednik* [Live springlet. Orthodox companion], No. 1/2, pp. 5–7, No. 3, pp. 2–7. Donetsk. [In Russian].

4. Makmak, N. I., Pirgo, M. D., Tasitc, I. N., Chubar, Yu. P. (2013). Familnyi rod sviatitela Ignatii Mariupolskogo – poslednego mitropolita Gotfeiskogo i Kafaiskogo [The family origin of saint Ignatius of Mariupol – the last Metropolitan of Gothia and Kafa]. Donetsk: Yugo-Vostok. [In Russian].

5. Lyman, I. (2003). Tserkva pryazovs'kykh hrekiv na zlami XVIII–XIX st. [The church of Azov Greeks on the edge of the 18th–19th centuries]. In *Ukraina vchora, siohodni, zavtra: zbirnyk naukovykh prats* [Ukraine yesterday, today, tomorrow: collection of scientific works] (pp. 142–147). Zaporizhzhia. [In Ukrainian].

6. Lyman, I. (2004). Rosiiska pravoslavna tserkva na pivdni Ukrainy ostannioi chverti 18 – seredyny 19 stolittia [Russian Orthodox Church in the South of Ukraine in the last quarter of the 18th – the middle of the 19th century]. Zaporizhzhia: Tandem-U. [In Ukrainian].

7. Chernukhin, Ye. K. (2016). *Arkhiv protoiereia Tryfiliia Karatsohlu: pershodzherela z istorii hrekiv Krymu ta Nadazovia XVIII st. u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [The Archives of archpriest Trifillius Karatsoglu. The sources on the history of the Crimean and Azov Greeks in the 18th. cent. in the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv: NBUV. [In Ukrainian].

8. Chernukhin, Ye. K., Kulchynskiy, O. B. (2016). Avtohrify sv. Ihnatiia Mariupolskoho u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Autographs of saint Ignatius of Mariupol in the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 20, pp. 428–439. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Harkavets, O. M. (1999). *Urummy Nadazovia. Istorii, mova, kazky, pisni, zahadky, pryslivia, pysemni pamiatky* [The Urums of the Azov sea region. History, language, tales, songs, riddles, proverbs, manuscripts]. Almaty: Ukrainian Culture Center. [In Ukrainian].

10. Materialy dla istorii Novorossiiskogo kraia. Vozmushchenie tatar [Data for the history of Novorossia region. The Tatars revolt]. (1872). In *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei* [Proceedings of the Odesa History and Antiquities Society, Vol. 8, pp. 188–190. Odesa. [In Russian].

11. Makidonov, A. V. (2002). Konstantinov Andrei Dmitriiievich (k biografii diplomata) [Konstantinov Andrei Dmitriiievich (on the biography of the diplomat)]. In *Kultura narodov Prichernomoria* [The culture of the peoples of the Black sea region], No. 35, pp. 53–55. Simferopol. [In Russian].

12. Makidonov, A. V. *Personalnyi sostav administrativnogo sostava Novorossii* [Personal lineup of the administrative staff of Novorossia]. Zaporizhzhia: Prosvita. [In Ukrainian].

Chernukhin Yevhen Kostiantynovych*Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,****Kulchynskiy Oles Bohdanovych****V. I. Vernadsky Taurida National University, Kyiv***Pleading epistle of protopresbyter Trifillios Karatsoglu to Metropolitan Ignatius Gozadinov of January 1785 (on the materials from the archive of Trifillios Karatsoglu in the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine)**

The original text of the letter of Mariupol protopresbyter Trifillios Karatsoglu to the last Metropolitan of Gothia and Kaffa Ignatius Gozadinov, the translation of the letter in Ukrainian and its transliteration with modern Turkish alphabet are proposed. The document is deposited in the archive of presbyter Trifillios, which was acquired from his descendants in 1914 and came to Kyiv within a manuscript collection of the Odesa History and Antiquities Society. The letter consists of two large sheets of paper, which served as a covering for some other documents of the same archive. The text was written by the hand of presbyter Trifillios in local Turkish dialect with Karamanlidika script in January 1785. The letter reflects the views of Trifillios on migration of the Christians from Crimea and their resettlement in the Azov sea region. It also includes some reminiscences on Crimea period and the urgent request for pecuniary aid. All this in general allows us to identify the letter compiler as Trifillios Karatsoglu, and the addressee as Metropolitan Ignatius Gozadinov.

Key words: Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Trifillios Karatsoglu, Ignatius Gozadinov, Greeks of the Azov sea region, Urums, Karamanli script.

Чернухин Евгений Константинович*Институт истории Украины НАН Украины,****Кульчинский Олесь Богданович****Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, г. Киев***Просительное письмо протоиерея Трифиллия Карацоглу к митрополиту Игнатию Гозадинову от января 1785 г. (по материалам архива Трифиллия Карацоглу в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского).**

Предлагаются оригинальный текст письма мариупольского протопопы Трифиллия Карацоглу к последнему митрополиту Готскому и Кафскому Игнатию Гозадинову, перевод письма на украинский язык и транслитерация его современным турецким алфавитом. Документ сохранился в составе архива протоиерея Трифиллия, приобретенного у его потомков в 1914 г. и поступившего в Киев в составе рукописного собрания Одесского общества истории и древностей. Письмо представляет собой два листа большого формата, которые служили обложкой для других бумаг архива. Текст написан рукой Трифиллия на местном тюркском диалекте караманлийским письмом в январе 1785 г. Письмо отражает взгляды Трифиллия на переселение христиан из Крыма и условия их проживания в Приазовье, содержит ряд воспоминаний о крымском периоде и настоятельную просьбу о денежной помощи. Все это в целом позволяет идентифицировать составителя письма как Трифиллия Карацоглу, а адресата – как митрополита Игнатия Гозадинова.

Ключевые слова: Институт рукописи НБУВ, Трифиллий Карацоглу, Игнатий Гозадинов, греки Приазовья, урумы, караманлийское письмо.

*Сергій Миколайович Кіржаєв,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

З ЛИСТУВАННЯ М. П. ДРАГОМАНОВА: ДВА НЕВІДОМИХ ЛИСТИ ДО М. В. ВОДОВОЗОВА 1894 Р.

Уперше до наукового обігу залучаються маловідомі листи визначного українського вченого, політика, публіциста Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895). Написані в останній період життя вченого два його листи до молодого економіста і публіциста Миколи Васильовича Водовозова (1870–1896) розширюють джерельну базу не лише для біографів Драгоманова. Вони є свідченням його зв'язків з російськими лібералами, які пізніше склали ядро партії конституційних демократів.

Ключові слова: М. П. Драгоманов, М. В. Водовозов, листування.

Постать Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895) і за життя, й після смерті залишається однією з найбільш суперечливих серед великих українців. І причиною тому є неоднозначність і широта трактування понять політичного українства, патріотизму, лібералізму, соціалізму і революційного радикалізму тощо, навіть крізь призму «значущого іншого»¹.

Критичний розум самого Драгоманова – вченого, політика, публіциста – завжди «будував» підвалини для різноманітних оцінок його особистості і впливу як з лівого, так і з правого таборів, як «інтернаціоналістів», так і націоналістів. У Драгоманова завжди знаходили думки й цитати за для апологетики його месіанства або для жорсткої критики його як «злого генія» України. Для критиків залишається незмінною та позиція, що федералізм Драгоманова затримав розвиток української політичної самосвідомості на десятки років.

При цьому надзвичайна вагомість особистості Драгоманова в системі цінностей ліберально-демократичної опозиції в Росії, його місце в суспільно-політичному русі Росії та України визначилися майже відразу після його смерті. Втім контраверсійною залишається оцінка сприйняття Драгоманова як предтечі кадетизму в Росії. Для російських лібералів завжди найважливішим і найвагомим був демократизм Драгоманова, його федералізм і загальнорусизм у питанні стосовно політичного майбутнього українців.

Друковане «драгоманознавство» налічує сьогодні сотні книжок і тисячі статей, опублікованих документів та листування².

У сучасній українській історіографії можна побачити неабияку активність у галузі «драгоманознавства»³, в російській – спеціальних досліджень менше⁴.

Зв'язки Драгоманова з російськими лібералами широковідомі, але недостатньо вивчені, через що важливою є публікація листів М. П. Драгоманова до О. В. Гольштейн та В. І. Вернадського⁵.

Інтерес, на наш погляд, становлять і виявлені в фонді В. І. Вернадського у Москві два листи Драгоманова до певного Миколи Васильовича. І хоча вони не атрибутовані й зберігаються в одній справі з листами Драгоманова до Вернадського, зміст листів дає повне право визначити адресата – це економіст і публіцист Микола Васильович Водовозов (1870–1896).

Сьогодні про нього відомо лише фахівцям, останні більш-менш розгорнуті замітки лишилися в біографічних довідниках першої третини ХХ ст.⁶

На жаль, нам невідома доля архіву М. В. Водовозова, тому джерелами стають саме довідники і деякі згадки в літературі.

Коротке, проте яскраве життя Миколи Васильовича Водовозова обірвала головна хвороба ХІХ ст. – і хвороба не тільки «тюрми і суми» – туберкульоз (сухоти). Він був сином відомого педагога і дитячого письменника Василя Івановича Водовозова (1825–1886) і не менш відомої письменниці Єлизавети Миколаївни Водовозової (1844–1923). Микола Васильович ще дитиною виявляв видатні здібності, чим в гімназії звертав на себе увагу. Його твори відрізнялися оригінальністю думки і блискучою формою, начитаністю і вмінням справлятися з великим обсягом матеріалу⁷. Був організатором і учасником гімназичних гуртків самоосвіти в Петербурзі. Навчався в 1889–1891 рр. на юридичному факультеті Петербурзького університету, проте був виключений за участь у студентських заворушеннях. Отримав дозвіл продовжити освіту на юридичному факультеті Дерптського університету, де також увійшов до студентського соціал-демократичного гуртка, засновником якого був поляк М. Лісник. 1894 р. склав державні іспити при юридичній випробувальній комісії Московського університету. Ще в студентські роки дебютував у літературі рецензіями в «Книжном Вестнике», «Русской Старине», а в «Русской мысли» опублікував статтю «Фурье. Опыт критического обзора учения» (1892, № 9) – у переробленому й оновленому вигляді ця робота довго залишалася найкращим з усього написаного про Фур'є російською мовою⁸. 1893 р. написав статтю на захист російських марксистів проти випадів В. П. Воронцова (1847–1918) в його «спробах обґрунтування народництва». Стаття Водовозова в той час, однак, не могла бути надрукована і вперше побачила світ лише в 2-му виданні його «Экономических этюдов» (1907).

У 1894 р. за кордоном Водовозов докладно знайомиться з бельгійським робочим і кооперативним рухом, результатом чого стали його стаття «Рабочее движение в Бельгии» і кореспонденція в «Русских ведомостях». Він також встиг випустити 2 томи книги «Землевладение и сельское хозяйство» (М., 1896; 2-е изд., СПб., 1905), книжку «Роберт Мальтус. Его жизнь и научная деятельность. Биографический очерк» у серії біографічних видань Ф. Ф. Павленкова (СПб., 1895), переклав російською книгу Е. Магайма «Професійні спілки» (1895), яку видав зі своїми передмовою та примітками⁹. Автор низки статей в «Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона», в тому числі про поняття «коммунизм», «коллективизм», «католический социализм» тощо.

Після смерті Водовозова були видані його «Экономические этюды» (М., 1897) – серед них «Учение Мальтуса о народонаселении», «Экономические идеи французских католиков», нариси з історії робітничого руху в Бельгії, а також стосовно ідей і партій у США¹⁰.

Спільно зі своєю дружиною Марією Іванівною Водовозовою (уродж. Токмакова, 1869–1954) він заснував «Издательство М. И. Водовозовой», яке стало першим легальним марксистським видавництвом у Росії. В цьому видавництві вийшли, зокрема, книги В. Ільїна (В. І. Леніна) «Экономические этюды и статьи» (1898) та «Развитие капитализма в России» (1899). М. В. Водовозов, як і П. Б. Струве та інші легальні марксиста, був під негласним наглядом поліції¹¹.

Помер М. В. Водовозов у Відні, поховали його на Полікуровському кладовищі в Ялті. Некрологи подали, зокрема, В. Г. Короленко («Русское богатство», 1896, № 7, с. 179–182); С. М. Булгаков («Русские ведомости», 1896, 1 июня, № 149), П. Б. Струве (в статті «Экономические этюды» М. В. Водовозова – «Новое слово», 1897, № 9, с. 56–62).

Слід зазначити, що старший брат М. В. Водовозова Василь Васильович Водовозов (1864–1933) – також відомий публіцист, історик, економіст. Був близьким знайомим В. І. Вернадського зі студентських років, член «Союза освобождения» (1904–1905), долучався до «трудовиків», обирався членом ЦК (1917). За відрядженням Наркомосу РРФСР у 1922 р. виїхав до Берліна і назад не повернувся, жив у Чехословаччині. Член Союзу російських письменників і журналістів у Празі, співпрацював у газеті «Дни»¹².

Історія знайомства М. В. Водовозова з М. П. Драгомановим нам достеменно невідома, можливо це сталося на початку 1890-х років. Можна лише припустити, що вона якимось чином пов'язана зі знайомством його брата В. В. Водовозова і членів «Приютинського братства», а саме В. І. Вернадського¹³, І. М. Гревса, С. Ф. і О. П. Ольденбургів, із Олександром Васильовою та Володимиром Августовичем Гольштейнами в Парижі у 1887 –

на початку 1890-х років¹⁴. Саме родину Гольштейнів на авеню Ваграм часто відвідував Драгоманов, навіть коли переїхав 1889 р. з Женеви до Софії.

Є також вірогідність того, що знайомство могло відбутися через П. Б. Струве, який ще студентом Петербурзького університету познайомився 1889 р. з Драгомановим у Медоні під Парижем на прощальному прийомі (перед від'їздом до Софії) за участю 8-ми або 10-ти молодих лібералів із Росії¹⁵.

М. В. Водовозова М. П. Драгоманов згадував у листі до О. В. Гольштейн лише в червні 1894 р.: «Ну что же, Гревс уже появился? Верно он водворился где-нибудь на Латинке, и Вы по вторникам отравляетесь вместе в какой-нибудь гарготке. Следовало бы на это стихи написать, да моя муза на этот раз не прилетела на встречу Гревса. М[ожет] б[ыть], в сем виноват сам Гревс, который собрался написать мне только в недавнее время, через Водовозова. Сей юноша все здесь, – да только шансы имеет российские: полетел в Белград смотреть революцию, – а там ее не оказалось, – а тем часом здесь революция маленькая вышла. Прилетел сюда, – а тут уже спокойно. – Снилось татарину каша, да ложки не было; лег спать с ложкой, да каши не видал. – А юноша хороший, – вроде брата, только больше немного третий, – но все еще российских смелей в носу имеет немало. И ему мало, чтоб было дело, – а подавай великое дело, перемену всего туалета, – а иначе – «наплевать»!), – писав Драгоманов в листі з Софії 1/13 червня 1894 р.¹⁶

Виходячи з листування, Драгоманов не лише критикував «толстовство» членів «Приютинського братства», але й допомагав у зв'язках задля подальших наукових студій (зокрема, Гревсу), намагався розширити через них контакти з демократичними колами в Росії, знайти фінансову підтримку для видання, наприклад, листів Бакуніна¹⁷. П. Б. Струве, І. М. Гревс і Б. О. Кістяківський були серед видавців політичних творів М. П. Драгоманова¹⁸, саме Гревс 1893 р. познайомив з Драгомановим П. М. Мілюкова в Парижі у Гольштейнів¹⁹.

Власне це коло спілкування Драгоманова, абсолютна більшість членів якого стояла біля витоків конституційно-демократичної партії Росії, й дало підставу для тези Гревса про те, що Драгоманов був «родоначальником партії Народної свободи»²⁰, а також для полеміки щодо його «політичної спадщини»²¹.

На жаль, є дуже мало інформації щодо листування М. П. Драгоманова із зазначеним колом осіб²², тому його два листи до М. В. Водовозова можуть додати декілька цікавих штрихів до історії цих стосунків.

Текст листів, які зберігаються в Архіві Російської АН (Москва), подано без змін, авторські скорочення розкриті в [ ], можливе прочитання важкорозбірливих слів також подане в [ ]. Те, що додане від укладача, зазначено у <>.

*****

**ЛИСТИ МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА ДРАГОМАНОВА
ДО МИКОЛИ ВАСИЛЬОВИЧА ВОДОВОЗОВА**

5/17 янв[аря] [18]94.

Улица Денкоглу, София

Дорогой Николай Васильевич,

Много я виновен перед Вами, давно собираюсь писать, но парализуюсь то недугом, то страхом, что мое письмо уже не застанет Вас в Париже. Недуг, – в последний [месяц] инфлюенца презлющая, захватившая весь дом с прислугой, – решительно не давала мне что-либо делать, кроме *stricte** служебного и начатого, почему и Бакунин запоздал²³. Но теперь Бакунин пойдет, зависит только от Кузьмы²⁴.

Большой грех делаете Вы, едучи в Питер в такую погоду, и да не накажет Вас Бог за сей грех! Но коль Вы уже едете, то дам поручение. Найдите в Питере Ег[ора] Ег[оровича] Цветковского²⁵, учителя в военных гимназиях. Живет он на Мытной Набережной, но № не помню. Узнаете от Мордовцева²⁶ (Столярный переулок, 6). Это лучше, чем через адр[есный] стол. С Морд[овцевым] поговорите при сем о Галиции и [придете] к большей энергии.

Цв[етковск]ого спросите, получил ли он мое письмо в ответ на то, которое передал мне Гревс²⁷. Мое письмо [пошло] «бабушке», т. е. Наталии Ивановне Баулер²⁸ (матери Ал[ександры] В[асильевны] Гольшт[ейн]²⁹) в здании Штаба военного округа у полк[овника] Баулера³⁰. Это письмо д[олжен] б[ыл] взять Гревс и отдать Цв[етковскому], – да Гревс [предался] курсам, и я от него [ответа] не имею. Цв[етковский] – мой старый товарищ, и Вы с ним можете поговорить обо всем меня касающемся и меня интересующем, особенно о Галиции. Скажите ему, что если хочет, может переписываться со мною через «бабушку», отдавая ей письма и получая ответы.

Да и Вы о себе подавайте вести да выезжайте скорее и в страны цивилизованные. Ведь Вы литератор, а не конспиратор, а потому даже лучше можете служить отечеству из Европы.

Пожмите руку себе, и Марьи Ивановне, и Варваре Ивановне³¹ от нас обоих.

Ваш М. Драг[оманов]

Б[удьте] д[обры], отдайте Морд[овце]ву 1 экз[емпляр] моего болгарского [исчадия]**³², которое посылаю Ольден[бургу]³³, и скажите, что 1<-ю> половину я передал через Гревса.

АРАН, ф. 518, оп. 3, спр. 546, арк. 8–9.

* Строго (фр.) – Уклад.

** Умвие прочитання. – Уклад.

19 янв[аря] [18]94.

Дорогой Николай Васильевич,

Сейчас получил Ваше письмо и спешу ответить. Прежде всего по поводу Бельгии. Там у меня двое знакомых – заочных: в Charleroi – Hins³⁴, проф[ессор] в Athenée (бывший член интернационала, потом частный учитель где-то в России, теперь проф[ессор] греч[еской] филологии и отчасти фольклорист), и в Брюсселе – L. Bertrand³⁵, редактор какой-то теперь социал[истической] газеты. На случай нужды прилагаю карточку свою.

Письмо Ваше очень интересно, хотя [что-то] я в нем не разобрал. Вы скажете: не мне бы жаловаться на почерк. Но я пишу просто скверно через то, что рука дрожит, а Вы пишете хорошо, но скверно. Исправтесь, молодой человек.

То, что Вы рассказываете о «Р[усском] Бог[атстве]», утверждает меня в хуторизме больших городов, большем иногда, чем в хуторах полтавских. В последних люди поумнее тех и знают, что живут в хуторе и потому боятся показаться хуторянами и воздерживаются от многого хуторского. А в больших, да еще таких, как Питер, где «стоять вольно» все-таки не позволено, люди все-таки живут по нормам, но считают, что в их норе именно пуп земли и находится. Ну, и дурят! – Я думаю, что в нынешнюю пору лечение – это [преследовать] некоторый эклектизм. Пусть хутора хоть познакомятся друг с другом, соблюдая правила вежливости. А дальше можно будет разобраться. А иначе произойдет взаимное зуболоманье, еще более вредное, чем в 60-е годы.

Со мной делаются чудеса. Дней 5 совсем без голоса. Возвращение ли это моей парализии*, что была два года назад от давления аневризмы на *nervus recurrens*** , или это последний акт моей чудной, подобной инфлюенце болезни, которая длится уже месяца 1½ – 2, – как думает доктор, или нечто третье, – не знаю, да здесь, м[ожет] б[ыть], и не узнаю³⁶. Но все равно: «умер ли Данило, или болячка задавила»³⁷, а дело в том, что для профессуры я [опять] инвалид. Надолго ли? Надо ли будет подавать в отставку? Что делать затем, да еще среди зимы? Вот вопросы!

Пока лежу и пишу о Прометее и подобных вещах, читая самый [чистейший] классицизм: Гезиода, Эсхила, Овидия, Библию и т. п. Хочется написать по-малорусски книги, две брошюры, чтобы были и ученые, и мужицкие, – одну Повести о завистливых богах (Зевс, Иегова и т. п.), – а другую Рай и прогресс (поступ, по-нашему)³⁸. Хочется поймать среди народа черта за самые рога, т. е. ударить на основы консерватизма: идеи: 1) что разум – буйство против бога и 2) что свет идет к худшему, – а вместе изложить рост идеи о прогрессе, к которой привязываются все новые стремления. Мы их хотим привить народу, но без основы теории прогресса и при [крепости] консервативной или ретроспективной теории ничего, кроме правил, не можем. – Первая брошюра уже готова и печатается в «Хліборобе» (Галиция)³⁹, – авось прокуроры польские пропустят.

* Параліч (фр. – paralyisie, болг. – парализия). – Уклад.

** Очевидно, зворотний гортанный нерв (лат. – nervus laryngeus recurrens). – Уклад.

Был сейчас доктор и смотрел меня с ларингоскопом: нашел поражение [левого] голосника не полное, но такое все-таки, что говорить нельзя сколько-нибудь по-человечески. Говорит: *Il ne faut pas perché le courage, monsieur le professeur! – Oui, – il ne faut pas – mais qu'est ce qu'il faut faire avec tout mon courage?!** Выиграть 200000 1-го марта⁴⁰. *Speriamo!*^{**}

Больше нового ничего не имею сообщить, – разве прибавлю, что сегодня утром у болгар родился наследник престола⁴¹ – и что софийцы этому рады. Даже наша служанка целых 2 недели постоянно говорит о том, что *ще дойде князче!*^{***} Приходили из училища⁴² звать и меня идти во дворец с поздравлениями. Я, конечно, не пошел, по болезни, но моя жена⁴³ заехала во дворец расписаться в книге. Если увидите Александра III⁴⁴, то скажите, чтобы не усматривал в сем измену [природному] государю, а лишь любезность за любезность: так новый год князь Ф[еодинанд] передал мне поздравление через мою дочь⁴⁵ и при том в столь любезных выражениях, что надо быть совсем невежей, чтобы не поздравить их с «семейной радостью».

А вот разве новость: будет печататься, только не здесь, – продолжение тех документов, которые вышли здесь: о заговорах, устраиваемых русским мин[истерством] ин[остранных] дел в Болгарии. На этот раз пойдет Румыния и Сербия. Говорят, будут сведения и вообще о шпионстве русских в Бухаресте и о предательстве некоторых нигилистов⁴⁶. Что-то, говорят, и о Тихомирове⁴⁷ будет. Авось это отобьет охоту у «В[естника] Европы» полемизировать с ним⁴⁸. Как, право, не стыдно!

А все таки, что будет с Вашей статьей о **** социалистах?

Напишите мне заглавие той английской книги по истории социальной философии⁴⁹, что я у Вас видел. Я затерял свою заметку. Всего Вам лучшего всем 4-м от нас 3-х. Искренне преданный

М. Драг[оманов]

РАН, ф. 518, оп. 3, спр. 546, арк. 10–11 зв.

¹ Див., наприклад: *Іваницька С. Г.* Михайло Драгоманов як «значущий інший» у світосприйманняні Сергія Єфремова (1890–1920-ті) // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – 2011. – Вип. 30. – С. 237–244.

² Див., зокрема, новіші бібліографічні видання: М. Драгоманов і Галичина : [бібліограф. покаж.] / [уклад: М. Гордій, Г. Домбровська, Т. Романченко ; наук. ред. Л. Зашкільняк. – Львів, 1992. – 62 с.; Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Наук. б-ка ім. М. Максимовича ; упоряд. М. О. Мороз, В. А. Короткий, І. І. Тіщенко. – Дрогобич : Коло, 2011. – 738 с.; а також

* Вам не слід перевтомлюватися, пане професоре! – Так. – Не треба, але що робити з усім моїм навантаженням (*фр.*) – *Уклад.*

** Сподіваємося (*итал.*) – *Уклад.*

*** Прийде княжич (*болг.*) – *Уклад.*

**** Далі незрозуміле скорочення, можливо, «пр.» (пр[очих]) або «хр.» чи «гр.» – *Уклад.*

бібліографічну частину в: Драгоманов – історик : каталог виставки до 185-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / упоряд.: Н. І. Тарасова, Ю. І. Левченко. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. – 137 с.; і статях Ю. Ю. Куценка – далі.

³ Див., зокрема: *Куценко Ю. Ю.* 1) Сучасне драгоманознавство: стан та перспективи розвитку // Література та культура Полісся. – Вип. 63: Історико-культурний простір та його наповненість окремими явищами / [відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – С. 162–185; 2) Історіографічні образи М. П. Драгоманова в гуманітаристиці кін. XIX – поч. XX ст. // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя, 2012. – С. 280–288; 3) Образ М. Драгоманова як громадського діяча в сучасній українській історичній науці // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 24. – С. 146–168; 4) Постать і спадщина М. Драгоманова в українській історіографії : стереотипи й канон // Укр. іст. журнал. – 2015. – № 4. – С. 139–148.

⁴ Див., наприклад: *Ананьич Б. В., Ганелин Р. Ш.* М. П. Драгоманов и П. Н. Милуков о самоуправлении и федерализме // Русская эмиграция до 1917 – лаборатория либеральной и революционной мысли. – СПб., 1997. – С. 70–89; *Задорожнюк И., Лаврик Э.* Централизм, самоуправление и региональная идентичность славянства. Наследие М. П. Драгоманова // Свободная мысль. – Москва, 2007. – № 1. – С. 177–192; *Кудряшова В. Н.* М. П. Драгоманов и русские социалисты : дискуссия о федерализме // Вест. Томского гос. ун-та. – 2010. – № 336 (июль). – С. 82–85; *Тесля А. А.* 1) Народнический национализм Михаила Драгоманова (1860-е – 1-я пол. 1880-х гг.) // Вопросы национализма. – 2014. – № 19. – С. 152–164; 2) Национально-политические взгляды М. П. Драгоманова : 1888–1895 гг. // Социолог. обозрение. – 2016. – Т. 15, № 1. – С. 94–111; *Матвеев В. А.* Идея восточнославянской федерации в исторической публицистике М. П. Драгоманова // Голос минувшого : Кубанский ист. журнал. – 2016. – Т. 3/4, № 3/4. – С. 27–43; *Карнишин В. Ю.* 1) Историко-графические интерпретации научного творчества М. П. Драгоманова // Наука. Общество. Государство. – 2014. – № 1. – С. 1–9; 2) Политико-правовые воззрения М. П. Драгоманова : украинский контекст // Право : История, Теория, Практика : сб. ст. и материалов. – Брянск, 2016. – С. 248–253; *Малинов А. В., Пештерова И. Ю.* Две версии областничества : Г. Н. Потанин и М. П. Драгоманов // Studia Culturae. – 2016. – Т. 1, № 27. – С. 136–149 тощо.

⁵ [Драгоманов М. Листи до О. В. та В. А. Гольштейн; включаючи листи до Ф. В. Волховського, О. В. Якунчикової, С. М. Драгоманова, Дж. Кеннана, 1881–1895] // Матеріали до історії літератури і громадської думки : листування з американських архівів : 1857–1933 / Укр. Вільна Академія Наук у США ; ред. Богдан Струмінський та ін.; вступ. ст. Марк Раєв, Марта Скорупська. – Нью-Йорк ; Торонто, 1992. – С. 37–174 (Джерела до новітньої історії України; Т. 3). [Драгоманов М. П. Листи до В. І. Вернадського, 1889–1894] // Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч. 1: Д–Н. – К, 2012. – С. 96–113. Див. також листи С. М. Драгоманова до Вернадського, 1939–1940 рр. // Там само. – С. 114–144.

⁶ Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : в 82 т. Доп. т. I : Аа – Вяхирь. – СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1905. – С. 443; Деятели революционного

движения в России : биобиблиографический словарь : от предшественников декабристов до падения царизма. – М., 1933. – Т. 5: Социал-демократы, 1880–1904, вып. 2: В–Гм. – Стб. 898. Згадки про М. В. Водовозова можна зустріти і у спогадах його сучасників – П. М. Мілюкова, В. А. Оболенського та ін. Див. також згадки у мемуарах матері: *Водовозова Е. Н.* Из недавнего прошлого // Водовозова Е. Н. На заре жизни : в 2-х т. – М. : Худ. л-ра, 1964. – Т. 2 – С. 466.

⁷ *Богданович А. И.* Памяти Н. В. Водовозова // Богданович А. И. Годы перелома, 1895–1906 : сб. критич. ст. – СПб. : Мир Божий, 1908. – С. 40.

⁸ *Зильберфарб И. И.* Социальная философия Шарля Фурье и ее место в истории социалистической мысли первой половины XIX в. – М., 1964 – С. 438. Йдеться про посмертні видання: в «Историческом обозрении» (1899, т. 10) і окремо: *Водовозов Н. В.* Шарль Фурье. 3-е изд. – М. ; Петроград : Госиздат, 1923. – 138 с.

⁹ *Магайм Э.* Профессиональные рабочие союзы / пер. с фр. с предисл. и примеч. Н. Водовозова. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1895. – 335 с.

¹⁰ *Водовозов Н.* Экономические этюды : с портр. автора / изд. М. И. Водовозовой. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова. 1897. – 218 с.

Водовозов Н. Экономические этюды. 2-е доп. изд. / изд. М. И. Водовозовой. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная Польза», 1907. – [4], 505, [3] с. Окрім нарисів з першого видання – «Учение Мальтуса о народонаселении», «Рабочее движение в Бельгии», «К истории идей и партий в Соединенных Штатах», «Экономические идеи французских католиков», «Кооперативная булочная», було подано також розвідки «Мальтус», «Шарль Фурье», «Д. И. Писарев как экономист», «Кульгт разума и Верховного существа», «С чего начинается изучение политической экономии», «По поводу статей В. В. [В. П. Воронцова] о народничестве».

¹¹ *Мокшин Г. Н.* Василий Павлович Воронцов // Вопросы истории. – 2003. – № 9. – С. 66.

¹² Його архів див.: ГАРФ, ф. 539 (3 описи, 3660 справ, 1887–1933 рр.).

¹³ Див., зокрема: *Даниленко В. М.* Михайло Драгоманов у житті і світі Володимира Вернадського // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 45–54; Листування В. І. Вернадського із О. В. Гольштейн за 1890–1937 рр. див.: История полувековой дружбы / публ. А. Сергеева и А. Тюрина // Минувшее. – Вып. 18. – М., СПб. : Atheneum, Феникс, 1995. – С. 353–425.

¹⁴ Про С. Ф. Ольденбурга Драгоманов згадував у листі до Гольштейн вже 1887 р. – С. 52, Гревса и Вернадского – 1889 (с. 89–90), В. В. Водовозова – 1893 ([*Драгоманов М.* Листи до О. В. та В. А. Гольштейн...]) – С. 52, 89–90, 134). Див. також: *Баулер А. (Гольштейн О.)* Воспоминания о М. П. Драгоманове / с предисл. проф. Г. В. Вернадского // Новый журнал (Нью-Йорк). – 1944. – № 8. – С. 321–333; *Гревс И. М.* Воспоминания о Драгоманове : научные интересы и умственный облик М. П. Драгоманова / публ. Б. В. Ананьича, Р. Ш. Ганелина // Общественная мысль в России XIX. – 1986. – С. 238–241. (обидва передр. у: Михайло Драгоманов у спогадах / уклад.: І. С. Грищенко, В. А. Короткий. – К. : Либідь, 2012. – С. 100–108, 109–113).

Студенти-випускники Петербурзького університету природничник В. І. Вернадський, філолог Д. І. Шаховської, історик І. М. Гревс, юрист О. М. Корнілов,

філолог-класик Ф. Ф. Ольденбург і сходознавець С. Ф. Ольденбург склали ядро «Приюгинського братства» – заснованого 1886 р. підпільного гуртка ліберально-толстовської спрямованості. Приютино – спільно придбана садиба для щорічних зустрічей. Члени «Братства» прожили життя як братчики, орієнтуючись на той життєвий ідеал, який задавався їхніми молодечими мріями. Див. також: *Вернадский В. И.* Памяти профессора Н. Г. Ушинского // *Природа*. – 1935. – № 2. – С. 80; *Аксенов Г. П.* Сила «Братства» // *Природа*. – 1988. – № 2. – С. 82–93; *Шаховской Д. И.* Письма о Братстве // *Звенья* : ист. альманах. – М. ; СПб., 1992. – Вып. 2. – С. 174–318.

¹⁵ *Бачинський С.* Українська друкарня в Женеві // *Наук. зб. УВАН*. – Нью-Йорк, 1953. – Ч. 2. – С. 89; *Баулер А. (Гольштейн А. В.)* Воспоминания о М. П. Драгоманове // *Новый журнал (Нью-Йорк)*. – 1944. – № 8. – С. 331.

¹⁶ [*Драгоманов М.* Листи до О. В. та В. А. Гольштейн...]. – С. 157.

¹⁷ У листі до В. Гольштейна від 18/30 грудня 1894 р. Драгоманов писав, зокрема: «Писал и Гревсу, отвечая на его запоздалый ответ. Между прочим, плакал, что В. не извещает о том, какие надежды есть на деньги на письма Б[акунина]. 1000 фр[анков], полученные от юного приятеля, давно вычерпаны, так как уже печатается 20-ый лист. Писем будет еще листа 2, да приложений и биографии листов 5, – так что я вскочу в дефицит франков на 1300–1500. – Не помню, просил ли я Гр[евса] переглянуть Correspondance Прудона и, если там что есть о Б[акуни]не, то выписать. <...> По сим двум пунктам слезная просьба Ал[ександре] В[асильев] не: вооружиться перунами и нагнать должного ужаса «всем петерб[ургским] и моск[овским] доцентам, толстистам, санскритистам, медиевистам и пр[очим] альтруистам-эгоистам», да вытянут меня грешного из омота бакунинского. Да поскорее, ибо времена не ждут. Помру – вся работа станет лент на 10–15.» ([*Драгоманов М.* Листи до О. В. та В. А. Гольштейн...]. – С. 162).

¹⁸ *Драгоманов М. П.* Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова = *Œuvres politiques* / печатается по инициативе и на средства украинцев-демократов. Изд. ред. «Освобождения»; под ред. Б. А. Кистяковского [при участии П. Б. Струве]. – Paris : Société nouvelle de librairie et d'édition. – Т. 1. – VIII, 376 с.; Т. 2. – LX, 874 с. (у т. 2 Кістяківський також подав біографічний нарис із характеристикою Драгоманова «как политического мыслителя» – С. IX–LIX; в цьому ж томі було перевидано брошуру: *Драгоманов М. П.* Либерализм и земство в России: 1. Земский либерализм в России (1858–1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд. – Genève : M. Elpidine, 1889. – 64 с. – Отд. отт. из № 1 «Свободной России»); *Драгоманов М. П.* Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – М., 1908. – Т. 1: Центры и окраины. – 486 с. Гревс і Кістяківський планували 4 томи і останній з робочою назвою «Политическая свобода и права личности» (див. передмову укладачів с. VII). В 1-му томі розгорнута стаття: *Кистяковский Б. А.* М. П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь. – С. IX–LXXVII. (нове видання у перекл. укр.: *Кістяківський Б. М.* П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя // *Кістяківський Б.* Вибране. – К. : Абрис, 1996. – С. 275–346).

П. Б. Струве у вересні 1905 р. в передмові зазначав: «Драгоманов первый из русских публицистов дал русской демократии широкую и ясную политическую

программу. Он первый резко и отчетливо объяснил русскому обществу смысл и значение конституционного порядка и, в особенности, прав личности, начало самоуправления. Но он не был только формальным конституционалистом и чисто политическим демократом. <...> В общем и целом, политические сочинения либерала, демократа и социалиста Драгоманова останутся навсегда в русской политической литературе замечательным памятником широкой и в то же время зрелой политической мысли и неопенимым руководством живой, гибкой и поэтуому истинно революционной тактики» (*Струве П.* От редакции «Освобождения» // Собр. полит. соч. М. П. Драгоманова. – Paris, 1905. – Т. 1. – С. V–VII).

¹⁹ Див.: *Ананьин Б. В., Ганелин Р. Ш.* М. П. Драгоманов и П. Н. Милюков о самоуправлении и федерализме: Русская эмиграция до 1917 года – лаборатория либеральной и революционной мысли / под ред. Ю. Шеррер, Б. Ананьича. – СПб., 1997. – С. 83; *Милюков П. Н.* Воспоминания. (1859–1917). – М.: Современник, 1990. – Т. 1. – С. 165–166.

²⁰ *Гревс И. М.* Из политических настроений четверть века назад // Свобода и культура / под ред. С. Л. Франка, при участии П. Б. Струве. – СПб.: Тип. Труд, 1906. – Вып. 1–7 (1 апр. – 18 мая). – С. 510–513.

Гревс та Кістяківський також зазначали: «Идейная проповедь Драгоманова пополнила существенный, громадный пробел в ряду элементов, из которых состояла у нас политическая мысль: он был долгие годы единственным истинным представителем широкого конституционализма и полного понимания демократии. Он также являлся одним из немногих защитников осуществления этих великих начал путем сознательной планомерной постепенности («эволюционизма»), однако не постоянно прилаживающейся или вечно отступающей, а всегда твердо завоевывающей шаг за шагом яснонамеченные позиции, непримиримой при проведении в жизнь политического убеждения» (*Гревс И. М., Кістяківський Б. А.* От редакторов // Драгоманов М. П. Политические сочинения. – Т. 1. – М., 1908. – С. IV).

В. І. Вернадський навіть не вважав Драгоманова соціалістом, зокрема писав у щоденнику, коли перебував закордоном (записи від 21 травня та 3 липня 1923 р.): «Читаю Грушевського о Драгоманове (йдеться про книжку *Грушевський М. С.* З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. – Відень, 1922. – 212 с. – *Уклад.*) и [мысль] переносится в прошлое. <...>. Я помню, как М. П. [Драгоманов] говорил мне, что он так был рад увидеть во мне совпадение – необычное для молодого – с его идеями. <...> Считать Драгом[анова] социалистом нельзя, и все это у Грушевского не глубоко и белыми нитками сшито. Я помню, как после разговоров моих с Драгом[ановым] он мне высказал свою радость, что нашел во мне более молодого и столь близкого ему по настроению и полит[ическим], национ[альным] идеалам, и я думаю это верно. Я его знал уже не социалистом» (*Вернадский В. И.* Дневники: март 1921 – август 1925. – М., 1998. – С. 105, 114).

²¹ Див.: *Іваницька С. Г.* Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – 2011. – Вип. 31. – С. 309–314. Див. також: *Круглашов А. М.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – 2-е вид. – Чернівці: Прут, 2001. – С. 21–30.

²² Можна припустити, що такі листи до Драгоманова могли опинитися в переданій його дочкою Лідією Михайлівною частині архіву батька до Українського наукового інституту у Варшаві, проте його архівно-бібліотечні зібрання зникли під час Другої світової війни (*Савчук В. А.* Епістолярна спадщина Лесі Українки: джерелознавчо-текстологічний аспект : автореф. дис ... канд. філол. наук: 10.01.09. – К., 2009. – С. 5).

²³ Йдеться про видання, що його готував Драгоманов: книжка вийшла друком, на який завжди бракувало грошей, вже після смерті Драгоманова: *Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву / с прилож. его памфлетов, биографии, введения и объяснительными примечаниями М. П. Драгоманова; с предисловием Ф. В.* – Женева : Georg et Colibraires éd., Укр. тип., 1896. – VIII, CVII, 562 с. На обкладинці заголовок фр. мовою. З приводу цього видання Драгоманов писав Феліксу Волховському(?): «Преинтересная буде штука! Зрештою, для кого? Мусила бути для «революціонерів» найбільше, та не видно, щоб вони думали чому-небудь учитись, надто з історії своєї» ([*Драгоманов М.* Листи до О. В. та В. А. Гольштейн...]) – С. 154). Книга була перевидана 1906 р. в Петербурзі зі скороченням додатків. Цікаво, що раніше за російське вийшло німецьке видання: *Michael Bakunins sozial-politischer Briefwechsel mit Alexander Iw. Herzen und Ogarjow. Mit einer biographischen Einleitung, Beilagen und Erlauterungen von Prpf. Michael Dragomanow. Autorisierte Uebersetzung aus dem Russischen von Dr. Boris Minzes a.o. Prof. a.d. Hochschule zu Sofia.* – Stuttgart: Verlag der I. G. Gotta'schen Buchhandlung Nachfolger, 1895. – CX, 420 S. – (Bibliothek Russischer Denkwürdigkeiten. Herausgegeben von Dr. Theodor Schiemann Professor an der Universitat Berlin. – Band 6) – у тому, зокрема: *Bakunin M. A. Biographische Skizzen und Materialien von M. Dragomanow.* – S. XI–CVIII; Briefe. – S. 1–272 (1840–1874).

Див. також: *Драгоманов М. П.* Михаил Александрович Бакунин: критико-биограф. очерк. – Казань: Тип. Д. М. Гран, 1905. – [2], 97 с.; *Бакунин М. А.* Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву / с биограф. введ. и объясн. примеч. М. П. Драгоманова. – СПб. : Изд. В. Врублевского, 1906. – 456 с.

²⁴ Ляхощкий Антон Михайлович (псевд. – Н. Кузьма, Олександр Куртієв; 1853–1918), український громадський діяч, політичний емігрант, друкар женеvської «Української громади». У 1877 р. був заарештований разом з М. Павликом та І. Франком за поширення соціалістичних ідей, рік сидів у тюрмі в Кракові. Виправданий на судовому процесі 1878 р., емігрував до Швейцарії. Працював як укладач і видавець з Драгомановим, з 1878 р. фактично керував вільною Українською друкарнею у Женеві. За його участі видано понад 100 книжок українською і російською мовами.

²⁵ Цвітковський Юрій Юрійович (1843–1913), педагог, громадський діяч. Закінчив Київський університет (1865), викладач ряду гімназій, брав участь у виданні творів Т. Шевченка. В сер. 1870-х років був одним з організаторів київської «Громади». У 1876 р. був прихильником перенесення діяльності «Громади» за кордон; брав участь в організації української друкарні в Женеві. Після відсторонення від викладання в Київській військовій гімназії переїхав 1880 р. в Петербург, де вів педагогічну роботу і не припиняв зв'язку з українськими діячами. У 1907 р.

отримав місце директора Олександрівського комерційного училища в Москві. Був близький до редакції журналу «Украинская жизнь».

²⁶ Мордовець (Сліпченко-Мордовець, Мордовцов, Мордовцев) Данило Лукич (1830–1905), історик, письменник, громадський діяч. Закінчив Петербурзький університет (1854). Один із найбільш плідних белетристів др. пол. XIX ст., перу якого належать десятки історичних романів і повістей. Писав українською і російською мовами. Автор історичних монографій «Гайдамащина», «Самозванці та понизовая вольница», «Политические движения русского народа», «Русские исторические женщины», «Русские женщины нового времени» та ін. Залишив спогади про Т. Г. Шевченка – «Из прошлого и пережитого» (1902); М. П. Драгоманова – «Про забытие» (1903) та М. І. Костомарова – «Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни» (1885–1886). Останні десять років життя проживав переважно у брата в Ростові-на-Дону.

²⁷ Гревс Іван Михайлович (1860–1941), історик, культуролог, краєзнавець, засновник петербурзької школи медієвістики, професор університету. Близький друг Вернадського з часу гуртка «Братство». Закінчив Петербурзький університет (1884). У 1889 р. став приват-доцентом цього університету. У 1890–1892 і 1894–1896 рр. працював за кордоном, у бібліотеках Рима та Парижа. Як професор викладав на Вищих жіночих (Бестужевських) курсах (1892–1918) та в Петербурзькому університеті (1903–1923, 1934–1941). У 1921–1924 рр. очолював Гуманітарний відділ Петроградського екскурсійного інституту. З 1925 р. постійно співпрацював з Центральним бюро краєзнавства. Досліджував історію римського землеволодіння, середньовічної культури та побуту. Теоретик екскурсійного методу у викладанні історії. Готував до видання зібрання політичних творів Драгоманова, залишив про нього спогади (див. комент. № 14 та 18). Див. також: *Гревс И. М.* 1) М. П. Драгоманов о Тургеневе (Из вновь найденных архивов) // *Былое*. – 1925. – № 3 (31). – С. 113–130; В годы юности. За культуру // *Былое*. – 1918. – № 12. – С. 42–88; 2) В годы юности. Отрывок 2-й: После студенчества. Наше братство // *Былое*. – 1921. – № 16. – С. 137–166.

Його дружина Марія Сергіївна Гревс (уродж. Зарудна; 1860–1942), двоюрідна сестра Н. Є. Вернадської, також була членом «Приютинського братства».

І. М. Гревс і син А. В. Гольштейн від першого шлюбу геолог і палеонтолог Валеріан Миколайович Вебер (1871–1940) були друзями, а їхні дружини – кузинами.

На жаль, у нас бракує інформації, чи збереглося в якомусь вигляді листування між М. Драгомановим та І. Гревсом.

²⁸ Баулер Наталя Іванівна (уродж. Семенова), мати О. В. Гольштейн. За сімейними спогадами, вона походила з роду отамана Семенка, сподвижника Мазепи. Далі її предки служили Росії, «відредагували» прізвище, були великими власниками. Була одружена із Василем Яковичем Баулером (1822–1884), викладачем математики Першої військової гімназії в Петербурзі. У цьому шлюбі народилося троє дітей: в 1850 р. – дочка Олександра, в 1852 р. – син Аркадій, в 1854 р. – ще один син Петро, який помер у дитячому віці. В. І. Вернадський у «Хронології» за 1940 р. згадував: «Ее <О. В. Гольштейн – Уклад.> мати Наталья Ивановна Семенова (я ее знал старушкой, маленькой захолустной помещицей без всяких следов образования)» (*Вернадский В. И.* Дневники. 1935–1941 : в 2 кн. – М., 2008. – Кн. 2: 1939–941. – С. 156).

²⁹ Гольштейн (Гольдштейн) Олександра Василівна (уроджена Баулер, у першому шлюбі Вебер; 1850–1937), письменниця, перекладач, журналіст, лікар, активний діяч народовольських гуртків у Росії (соратниця П. Лаврова), революційного руху Д. Гарібальді в Італії, боролася за рівноправ'я жінок. Брала участь у «ходінні в народ». 1876 р. виїхала за кордон, де і проживала до кінця життя. Мешкала у Франції. Перекладала О. С. Пушкіна, К. Д. Бальмонта, М. О. Волошина на французьку мову, А. Бергсона – на російську. Дописувала в російську пресу (зокрема, «Листи з Парижа»), перекладала з англійської та французької для т. зв. «товстих» журналів. У 1891–1892 рр. у Франції організувала збір коштів для потерпілих від голоду в Росії. Тримала в Парижі салон, де збиралися російські емігранти, брала участь у Гуртку російських художників Монмартра (1903–1914). Серед тих, хто відвідував її салони та гуртки, були й громадські діячі та вчені, з котрими вона підтримувала тісний зв'язок, зокрема М. П. Драгоманов, І. М. Гревс, В. І. Вернадський, поети та письменники – Вяч. Иванов, К. Д. Бальмонт, М. О. Волошин, Ю. Балтрушайтіс, Рене Гіль, Ж. Р. Дюамель, П. Фор, філософи – А. Бергсон та багато ін. Її спогади про М. П. Драгоманова опублікував 1944 р. син В. І. Вернадського Георгій Володимирович (*Баулер А. Михаил Петрович Драгоманов // Новый журнал. – 1944. – № 8. – С. 321–333*; невдзові частково були перекладені українською: [*Гольштейн О.*] Нові спогади про М. Драгоманова // *Україна (Париж). – 1950. – № 3. – С. 170–173*). Див. також листування О. В. Гольштейн з родиною Вернадських: *История полувековой дружбы / публ. А. Сергеева, А. Тюрина // Минувшее. – Т. 18. – М., СПб.: Atheneum, Феникс, 1995. – С. 353–425.*

³⁰ Очевидно, Баулер Аркадій Васильович (1852–1919 або 1920), брат О. В. Гольштейн, випускник Миколаївського кавалерійського училища, ротмістр гвардії з 1886 р., полковник з 1892 р., генерал-майор з 1901 р., генерал-лейтенант з 1907 р. З 1888 р. перебував для доручень, з 1896 р. скарбник, а з 1901 р. в розпорядженні головнокомандувача військ гвардії і Петербурзького військового округу, інтендант Петербурзького військового округу (1904–1912). З 1912 р. у відставці. У шлюбі з Марією Іллівною Баулер (ур. Назимова 1852 (1854?) – 1917) мав трьох дочок: Наталю (1885–?), Ксенію (1886–?) та Надію (1888–1972).

³¹ Водовозова Марія Іванівна (уродж. Токмакова; 1869–1954), дочка сибірського купця, винороба і мецената Івана Федоровича Токмакова (1838–1908) і Варвари Іванівни Теплової (1850–1936). Навчалася в гімназії в Москві, а з 1890 р. – на Вищих жіночих курсах у Петербурзі, де не закінчила курсу. В маєтку батьків у Криму Марія Іванівна познайомилася з Миколою Васильовичем Водовозовим і в січні 1893 р. виїхала за нього заміж. У 1895 р. вони заснували легальне видавництво соціально-економічної літератури. У 1897 р. входила до редакції і надавала матеріальну підтримку журналу «Новое слово» (редактор П. Б. Струве), відвідувала белетристичним відділом журналу «Начало» (редактори П. Б. Струве та М. І. Туган-Барановський). У 1898 р. долучилася в Петербурзі до групи «народо-правців» і надавала їй допомогу у виданні та розповсюдженні нелегальної літератури. 1901 р. їй було заборонено проживання в столицях, столичних губерніях, університетських містах, Ризі і Ярославлі протягом 3-х років, але вже в грудні 1902 р. дозволено проживання повсюди. З 1905 р. бібліотекар Пречистенських жіночих курсів у Москві, де працювала і після 1917 р.

У М. І. Водовозової було троє дітей від першого шлюбу з М. В. Водовозовим – Олена (1893–1928), Володимир (1895–1924) і Лідія (1896–1934) і троє дітей від другого шлюбу – з Василем Костянтинівичем Хорошком (1881–1949), членом АМН СРСР, завідувачем неврологічної клініки Державного інституту фізіатрії і ортопедії, фахівцем з нервових і душевних хвороб.

Токмакова (Теплова) Варвара Івановна (1850–1936), мати М. І. Водовозової. Від 1867 р. дружина І. Ф. Токмакова. У 1870-х сім'я оселилася в Криму (масток «Олеїз» між Місхором і Корейзом). Були сусідами графині С. В. Паніної. На кошти Токмакових була побудована Корейзька лікарня, в Корейзі побудували школу на 50 місць, Народний дім, де працювали драматичний і музичний гуртки, хор, бібліотека з читальним залом. У маєтку Токмакових збиралися письменники, композитори, художники, лікарі. На дачі «Шора», яка входила в маєток Олеїз, в різні роки жили М. Горький, Ф. І. Шаляпін, М. М. Єрмолова, С. В. Рахманінов, М. В. Нестеров, революціонер Л. Б. Красін та ін.

У них було 6 дітей: Олена (1868–1945; була одружена з філософом, священиком С. М. Булгаковим); Марія (1869–1954); Сергій (1873–1913); В'ячеслав (1873–1902); Микола (1880–1940); Галина (1882–1960).

Коли будинок Токмакових в Олеїзі реквізували на початку 1930-х років Варвара Івановна переїхала до Москви і мешкала у дочок Марії і Галини.

³² Можливо, йдеться про: *Драгоманов М.* Заб'ялжжи вѣрху славянскитѣ религиозно-етически легенди: II. Дуалистическото миротворение. [Ч. 1. Гл. 1–3]. – София, 1892. – 60 с.; [Ч. 2. Гл. 4–6]. – София, 1893. – 66 с. (відб. з «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина»). – 1892. – Кн. 8, 10).

³³ Очевидно, Ольденбург Сергій Федорович (1863–1934), сходознавець-індолог. Екстраординарний академік (1903), ординарний академік (1908), неодмінний секретар Петербурзької АН та АН СРСР (1904–1929). Директор Азіатського музею (1916–1930), згодом Інституту сходознавства АН СРСР (1930–1934). Друг В. І. Вернадського зі студентських років. Член «Приютинського братства». Депутат ІV Державної думи, член Державної ради (1912–1917). Член ЦК партії кадетів (з травня 1917 р.). Міністр народної освіти Тимчасового уряду. У 1918 р. відійшов від політичної діяльності.

³⁴ Гінс Ежен (Hins Eugène; 1839–1923), професор середньовічної історії, лідер бельгійського руху вільнодумства, засновник газети *La Pensée*, спочатку прудоніст, потім прихильник М. Бакуніна, один із засновників бельгійської секції Першого Інтернаціоналу. У 1872–1880 рр. мешкав у Росії, де, зокрема, викладав у військовому училищі. Потім до 1900 р. – професор змішаної школи середньої загальної освіти – *Athenée Royale* у Шарлеруа. Автор книжки: *Hins E. La Russie dévoilée au moyen de sa littérature populaire: l'épopée animale.* – Paris : L. Baillièrre et H. Messager, 1883. – 176 р.

³⁵ Бертран Луї (Bertrand Louis; 1856–1943), бельгійський політик-соціаліст. 1885 р. заснував бельгійську робітничу партію і газету *Le Peuple*. Був керівником самоврядування у Брюссельському окрузі Схарбек (1895–1921), членом парламенту (1894–1926), державним міністром (1918).

³⁶ Афонія може розвинутися і через здавлення нижнього гортанного нерва аневризмою аорти (ліворуч). Про афонію і проблеми з голосом М. Драгоманов

писав до О. Гольштейн ще в серпні 1891 р. (*Драгоманов М. Листи до О. В. та В. А. Гольштейн...*). – С. 89). М. Драгоманов останні роки страждав серцевою хворобою – аневризмою аорти. 8 (за н. ст. 20) червня 1895 р. він помер на 54-му році життя «від розриву аорти», повернувшись із лекції.

³⁷ Варіація на українське прислів'я: «Не вмер Данила, болячка задавила».

³⁸ *Драгоманов М. П.* Оповідання про заздрих богів (Посвящається М. Павликові) // *Хлібороб*. – 1894. – № 1–2. – 15 січ. – С. 7–9; № 3–4. – 1–15 лют. – С. 15–20; № 5. – 1 берез. – С. 27–29; № 6. – 15 берез. – С. 35–38. Окремо: *Драгоманов М. П.* Оповідання про заздрих богів. – Коломия, 1894. – 56 с.

Драгоманов М. П. Про рай і поступ // *Народ*. – 1894. – № 6. – С. 86–91; № 7–8. – С. 115–122; № 9. – С. 141–142; № 10. – С. 143–151; № 11–12. – С. 159–178. Окремо: *Драгоманов М. П.* Рай і поступ. – Коломия : Ред. «Народа», 1894. – 160 с.

³⁹ Газета радикального напрямку, що виходила два рази на місяць спершу 1891–1895 рр. у Львові, а потім у Коломиї. Спочатку «Хлібороб» редагував І. Франко, а потім М. Павлик та інші. 1891 р. мала наклад у 200 екз., на початку 1895 р. наклад зріс до 1000 екз. Була відома не тільки в Галичині, а й поза її межами. *Хлібороб: 1891–1895: системат. покаж. змісту / склали П. Г. Баб'як, В. І. Хома*. – Львів, 1971. – 54 с.

⁴⁰ Автоцитата М. Драгоманова. В листі до О. Гольштейн від 9 вересня 1891 р. він писав з приводу проблем з голосом і з необхідністю читати лекції, щоб існувати: «Вы спрашиваете, что я думаю делать, если надо будет оставить профессорить. На сей вопрос может быть ответ только в таком роде: думаю выиграть 200 тысяч рублей или быть избрану в академики в национальный институт Малороссийской республики» (*Драгоманов М. Листи до О. В. та В. А. Гольштейн...*). – С. 91).

⁴¹ Йдеться про спадкоємця і майбутнього царя Болгарії Бориса III (1894–1943). 30 січня 1894 р. о п'ятій годині вісімнадцять хвилин ранку ста пострілами з гармат було оголошено про народження першого сина правлячого великого князя Болгарії Фердинанда I і його дружини Марії-Луїзи Бурбон-Пармської. Князь Тирновський Борис царював у 1918–1943 рр.

Фердинанд I (герцог Фердинанд Максиміліан Карл Леопольд Марія Саксен-Кобург-Гота; 1861–1948), князь Болгарії з липня 1887 р., потім цар Болгарії (засновник Третього Болгарського царства) з вересня 1908 р. до 3 жовтня 1918 р. Після поразки у війні Фердинанд I відрікся від престолу на користь сина Бориса III і покинув країну. Відомий також як ботанік, ентомолог і філателіст.

Його дружина з 1893 р. Кліментина-Марія-Луїза (1870–1899), сестра останньої австрійської імператриці Ціти. Померла через день після народження молодшої дочки у віці 29 років у Софії.

⁴² Йдеться про найстаріший вуз («висше училище») Болгарії – Софійський університет св. Климента Охридського. Заснований 1888 р., через 10 років після звільнення Болгарії, спочатку мав лише один факультет (історико-філологічний) та 7 викладачів: 4 професори і 3 приват-доценти. У 1889 р. був відкритий фізико-математичний факультет, а в 1892 р. – юридичний. М. Драгоманов викладав тут у 1889–1895 рр.

⁴³ Драгоманова Людмила Михайлівна (уродж. Кучинська; 1842–1918), громадсько-культурна діячка, перекладач. Дружина Михайла Драгоманова. У 1860-ті

роки була акторкою. На початку 1870-х років разом з чоловіком виступила співавтором розвідки «Народні говірки й місцевий елемент в освіті» («Вестник Европы», 1874). 1876 р. разом з чоловіком емігрувала, мешкала в Женеві, згодом – у Софії. Російською мовою переклала новели Василя Стефаника. Допомогала Михайлові Павловичу у виданні наукової спадщини свого чоловіка та його листування з Іваном Франком, Лесею Українкою та іншими письменниками.

Діти: Лідія (1866–1937; заміжня за Іваном Шишмановим); Аріадна (Рада; 1877–1954; заміжня за Іваном Трушем), Світозар (1884–1958).

⁴⁴ Російський імператор Олександр III (Романов; 1845–1894).

⁴⁵ Шишманова Лідія Михайлівна (уродж. Драгоманова; 1866–1937), болгарська письменниця, журналістка, театральний і музичний критик, перекладач, громадська діячка. Дочка Михайла Драгоманова. Виросла у Швейцарії, в Женеві закінчила університет і консерваторію. 1888 р вийшла заміж за болгарського письменника Івана Шишманова (1862–1928). Подружжя переїхало до Софії того ж року. Лідія перекладала французькою мовою твори болгарських письменників, входила до Клубу болгарських письменниць, Жіночого союзу.

Чоловік Іван Димитров Шишманов – професор Софійського університету (з 1894 р.). Член Болгарської АН. Міністр освіти Болгарії (1903–1907). Дійсний член НТШ. Посол Болгарії в Києві (1918–1919). Ініціатор і засновник Болгарсько-українського товариства (1920).

Їхній син Дмитро Шишманов (1889–1945) став політиком і дипломатом, був міністром закордонних справ Болгарії (1943–1944). Відомий також як белетрист і драматург.

⁴⁶ Див.: *Драгоманов М.* 1) Письма з Болгарії. Софія, 4 січ. // Діло. – 1891. – Ч. 14, 17 січ. – С. 2. (Зі змісту: Російські нігілісти і революціонери в Болгарії. Російська нота до болгарської влади. Нові екстерновані); 2) Письма з Болгарії. Софія, 4 січ. // Там само. – Ч. 28. 5 лют. – С. 1. (Закінчення справи російських нігілістів у Болгарії).

З цього питання див. також, зокрема: *Заимов Ст.* 1) Христо Ботев, опит за биография от Захари Стоянов. 1 изд. – Руссе : Печатница Н. Л. Каравелова и С-ие 1888. – 478 с.; 2) Миналото: Етюди Върху записките на Захари Стоянов. – София, 1895. – 227 с.; *Бакалов Г.* 1) Русские друзья Христо Ботева // Летописи марксизма. – М. ; Ленинград, 1927. – Кн. 2. – С. 43–59; 2) Христо Ботев и Сергей Нечаев // Там само. – 1929. – Кн. 9/10. – С. 3–37; Авантюры русского царизма в Болгарии: сб. док. / сост. П. Павлович ; с предисл. В. Коларова. – М. : ОГИЗ; СОЦЭЖИЗ, 1935. – 240 с. (перекл. болг.: Варна; Велико Търново, 1991. – 292 с.); *Таринска Ст.* Захари Стоянов и руските революционери народници (към предисторията на «Христо Ботев. Опит за биография») // Захари Стоянов. Нови изследвания и материали. – София, 1980. – С. 256–288.

⁴⁷ Тихомиров Лев Александрович (1852–1923), народник, публіцист. У 1870–1873 рр. навчався в Московському університеті. Член гуртків «чайковців», «Земля і воля», Виконкому «Народної волі», редактор народовольських видань, з 1882 р. представник Виконкому за кордоном. Видавав разом з П. Л. Лавровим «Вестник Народной воли». 1888 р. відрікся від революційних переконань, відкрито виступивши проти колишніх ідей у передмові до другого видання книги «La Russie politique et sociale». Подав прохання про помилювання. Брошура (видана

російською і французькою) «Почему я перестал быть революционером» (1888; 2 вид., М., 1896) зробила можливим повернення Тихомирова в Росію. Після повернення (1889) – монархіст. Автор книги «Монархическая государственность» (1905; репринт, 1992). Від 1913 р. мешкав у Сергієвому Посаді. В 1917 р. відійшов від політичної діяльності, писав художні твори. Видано його щоденники: Дневник Л. А. Тихомирова. 1915–1917 гг. – М., 2008. – 456 с; Дневник Л. А. Тихомирова. 1905–1907 гг. – М., 2015. – 599 с.

⁴⁸ Л. О. Тихомиров у своїй книзі «Монархическая государственность» (М., 1905) зазначав, що питання про «государственную исповедную политику» він розглядав у суперечці з Володимиром Соловйовим на початку 1890-х років: «В 1893 году В. Соловьев поместил в июньской книжке «Вестник Европы» статью «Исторический Сфинкс» (этот сфинкс – Россия, или точнее русское православие). Я возразил в статье «К вопросу о терпимости» («Русское обозрение», июль 1893 г.). Соловьев возразил мне через 9 месяцев в том же «Вестнике Европы» (апрель 1894 г.) статьей «Спор о справедливости». Я ответил статьей «Два объяснения» («Русское обозрение», май 1894 г.). Он ответил статьей «Конец спора» («Вестник Европы», июль 1894 г.), и я закончил полемику «В чем конец спора» («Русское обозрение», август 1894 г.)».

⁴⁹ Незрозуміло, про яку книжку йдеться. Можливо, це: *Mackenzie J. S. An introduction to social philosophy.* – Glasgow : J. Maclehose & sons, 1890. – XI, 390 p.

Kirzhaiev Serhii Mykolaiovych

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

From the correspondence of M. P. Drahomanov: two unknown letters to M. V. Vodovozov of 1894.

This publication introduces into scientific discourse little-known letters of prominent Ukrainian scholar, politician and publicist M. P. Drahomanov (1841–1895), discovered in the fond of V. I. Vernadsky in the Archive of the Russian Academy of Sciences in Moscow. Two letters written in the latest period of the life of M. P. Drahomanov, which are addressed to young economist and publicist Mykola Vasyliovych Vodovozov (1870–1896), expand the source base not only for M. P. Drahomanov’s biographers. They show his ties with Russian liberals, who later formed the core of the party of constitutional democrats. A preface to the publication contains a biography of M. V. Vodovozov, and the author makes a hypothesis on the history of an acquaintance of the correspondent and the addressee, which could be connected with M. V. Vodovozov’s brother, V. V. Vodovozov, and members of the “Shelter Fraternity”, and through them with M. P. Drahomanov. The analysis of the published letters proves that M. P. Drahomanov endeavored to widen through the “Shelter Fraternity” members his contacts with democratic circles in Russia, and also to find financial support for publishing letters of Bakunin and Struve.

Key words: M. P. Drahomanov, M. V. Vodovozov, correspondence.

Киржаев Сергей Николаевич

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Из переписки М. П. Драгоманова: два неизвестных письма к Н. В. Водовозу 1894 г.

Впервые в научный оборот вводятся малоизвестные письма выдающегося украинского ученого, политика, публициста М. П. Драгоманова (1841–1895), выявленные в фонде В. И. Вернадского в Архиве Российской академии наук в Москве. Написанные в последний период жизни М. П. Драгоманова два его письма к молодому экономисту и публицисту Николаю Васильевичу Водовозову (1870–1896) расширяют источниковую базу не только для биографов М. П. Драгоманова. Они являются свидетельством его связей с российскими либералами, которые позднее составили ядро партии конституционных демократов. В предисловии к публикации предлагается биография Н. В. Водовозова, высказывается предположение об истории знакомства корреспондента и адресата, которое могло быть связано с братом Н. В. Водовозова – В. В. Водовозовым и членами «Приютинского братства», а через них – с М. П. Драгомановым. Анализ представленных к публикации писем свидетельствует о том, что через членов «Приютинского братства» М. П. Драгоманов старался расширить контакты с демократическими кругами в России, а также найти финансовую поддержку для издания писем Бакунина и Струве.

Ключевые слова: М. П. Драгоманов, Н. В. Водовозов, переписка.

**УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНА ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Запропоновано публікацію двох десятків досі невідомих науковому загалові універсалів гетьмана Івана Скоропадського; проаналізовано їхні інформаційні можливості. Всі універсали стосуються Сіверщини, насамперед Чернігова. Гетьман турбувався про розвиток цього міста, надавав йому різноманітні пільги, особливо після пожежі 1717 р.

Ключові слова: гетьман, універсали, Іван Скоропадський, Сіверщина, Чернігів.

У незалежній Україні нарешті реалізується археографічна серія «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», до якої входять документи уряду Гетьманщини і Запорозької Січі, насамперед гетьманів України. Ці матеріали яскраво свідчать, зокрема, про державотворчі традиції українського народу, через що таку публікацію неможливо було здійснити ані в царській Росії, ані в СРСР. На сьогодні Інститут української археографії та джерелознавства НАН України (ІУА) вже видав томи, в яких охоплюється період XVI – першої чверті XVIII ст., що закінчується гетьманатами Івана Мазепи і Павла Полуботка [1]. Залишається здійснити видання документації Івана Скоропадського, Данила Апостола і Кирила Розумовського. Власне універсали й листи Скоропадського вже підготовлені до друку співробітником ІУА Д. В. Ринсевичем, і цей том не виходить тільки через брак фінансування. Між тим в обіг вводяться виявлені в архівосховищах нові документи гетьманів. Особливо слід відзначити роль чернігівського журналу «Сіверянський літопис» (головний редактор С. Павленко), на сторінках якого регулярно з'являються публікації гетьманських документів. Зокрема ми видали на його сторінках понад 50 документів Івана Скоропадського [2].

Наразі ми готуємо до друку двотомник «Сіверщина гетьманська». Під час пошуків в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ) нам вдалося виявити чимало невідомих документів з історії України XVI–XVIII ст., серед яких є й універсали гетьмана Скоропадського, тексти 19-ти з яких подаються нижче.

Відкриває дану публікацію універсал 1709 р. (№ 1) в обороні Чернігова. Зазначимо, що в рукописному збірнику знаходяться й 13 (!) універсалів Чернігову (№ 1–4, 9–13, 16–19; по роках вони згруповані так: 1709–1710 рр. – 4; 1719 р. – 5; 1721 р. – 4). Він, як й інші документи цієї групи, адресувався, в першу чергу, Чернігівському полку, насамперед чернігівському полковникові Павлу Полуботку. Гетьман безперечно турбувався про розвиток Чернігова – важливого центру Гетьманщини. Тим більше, що через місто постійно проходили російські та українські війська (йшла війна з Османською імперією, Кримським ханством, тривало протиборство з прихильниками гетьмана Орлика), проїжджали різні кур'єри, і тому міщанам було тяжко постійно надавати їм коней та вози, особливо після страхітливої пожежі 1717 р. Отож гетьман на прохання міської верхівки в особі, насамперед, вйта Федора Лопати (Лопатенка, очевидно він же проходить у деяких універсалах під прізвищем Романович) надавав міщанам усілякі пільги. Зокрема він наказував селам Чернігівського полку, підданним церковних і світських державців, допомагати чернігівцям у наданні коней і возів, звільняв міщан від деяких податків, а деякі податки (покуховна повинність) наказував збирати на користь Чернігова, надавав міщанам право винокуріння, брав до уваги ставище сіл (Петрушина, Березанка, Киселівка, Хмільниця сучасного Чернігівського району; с. Свинь не значиться на сучасних картах, хоча колись воно існувало в околицях Чернігова), полегшував їхнє становище і водночас застерігав, щоб ніхто «нікого з тамошних посполитих жителей не приймивал до реєстру козацького», тощо. Так, у січні 1719 р. вийшов універсал (№ 4), який було видано у відповідь на звернення чернігівського вйта Федора Лопати, котрий просив про підтвердження універсалів попередників і царських грамот на передачу ряду маєтностей Чернігову (в першу чергу, с. Петрушин під Черніговом, переправу на Десні, млин на р. Білоус тощо). Скоропадський не тільки підтвердив ці документи, але й надав с. Суличівку (нині – Ріпкінського р-ну). Через кілька місяців, у травні 1719 р., гетьман видав новий універсал Чернігову, відгукуючись на чергове звернення Лопати (№ 5). Цього разу той представив грамоту Петра I, на підставі якої козакам заборонялося будувати свої торгові лавки й комори на міській землі. Ясно, що козацькі лавки створювали конкуренцію для міщан, і Скоропадський видав свій універсал ще й з огляду на те, що Чернігів серйозно постраждав від пожежі 1717 р. Додамо, що це був далеко не єдиний універсал Скоропадського Чернігову, гетьман докладав зусиль, щоб відновити його значення після пожежі. Так, у 1721 р. він знову звертається до чернігівської влади в особі наказного полковника Василя Томари, городского отамана Івана Силича та військового товариша Мойсея Дмитровича з цього ж

приводе. Всупереч попередньому гетьманському універсалу і інженерному плану на відведених місцях місцях самовільно і без купівлі були поставлені комори й лавки згаданими особами. Гетьман попереджав, що в разі невиконання його волі ці комори будуть зруйновані, а звільнені місця повернуть у власність чернігівської ратуші. Однак ці розпорядження гетьмана, інколи повторні, часто лишалися тільки на папері. Тут слід вказати на правильність висновків сучасної української історіографії [3] щодо посилення при Скоропадському колоніальної політики Російської імперії і падіння авторитету гетьманської влади.

Іншої тематики стосується універсал, виданий 13 (2) липня 1710 р. в таборі під Івангородом (нині – село на Чернігівщині між Борзною та Ічнею). Його появу спричинила скарга групи бахмацьких козаків на обмачевського старосту (в с. Обмачев під Батурином знаходився господарський центр, який забезпечував гетьманський двір усім необхідним), котрий вирубував гаї, що належали цим козакам. Гетьман брав під оборону козаків і суворо попереджав свого старосту, щоб той не чинив більше «шкоди і спустошення». У наступному універсалі 1714 р., який, на жаль, не містить точної дати, Скоропадський підтверджував універсал Івана Мазепи від 29(19).06.1699 р. (його прізвище було зі зрозумілих причин пропущено), даний громаді с. Киріївки [4]. Зазначимо, що ця Киріївка є нині селом Сосницького району і лежить вище Сосниці на березі р. Убеді. Неподалік знаходиться с. Спаське, теж згадуване в універсалі. Мазепа видав цей документ на прохання громади, котра клопоталася про те, щоб млин, який заповідав на церкву покійний житель с. Киріївки Євсей (Овсій) «Мор», був взятий гетьманом під оборону. Скоропадський же підтверджував згаданий універсал, причому у ньому, здається, точніше наводиться прізвище покійного жертводавця – «Мороз» (універсал Мазепи зберігся в копії).

Під 1715 р. значиться стверджувальний універсал Скоропадського Григорію Фридрикевичу – синові пасинка гетьмана Івана Мазепи Криштофа Фридрикевича [5]. Григорій представив Скоропадському універсал Мазепи (видно, універсал від 2.05.(22.04.)1691 р. [6] та два досі не знайдені універсали самого Скоропадського, дані матері Фридрикевича Ганні – дружині Мазепи. В універсалі-привілеї Мазепи Криштофу (батьку Григорія) надавалися три села на Седнівщині (Конотоп, Смяч, Хрипківка), а в універсалах Скоропадського, видно, містилося підтвердження цього надання Ганні. Додамо, що в розвиток універсалу Мазепи чернігівський полковник Яків Лизогуб 30.(20).11.1691 р. видав свій універсал з тим, щоб селяни Хрипківки без спротиву віддавали «послушенство» Криштофу Фридрикевичу [7]. Село Конотоп сучасної Чернігівської області (не плутати з містом Конотопом) знаходиться в нижній течії р. Крюків при

впадінні останньої в Снов. Трохи вище за течією Снова, на березі притоки Смячі, знаходиться с. Смяч. Вище за течією Смячі знаходиться с. Хрипківка. Тепер же, видно в зв'язку зі смертю Ганни, Скоропадський підтверджував згадані маєтності її синові і до того ж затверджував придбані Фридрикевичами хутори, млини, землі тощо. Гетьманом було враховано й те, що Григорій добре служив канцеляристом і, щоб заохотити його до подальшої служби, гетьман брав його під особливу протекцію.

1719 роком датується більшість наведених нижче документів – шість. Крім тих, які стосувалися Чернігова, вкажемо той, що був виданий 24 (13) січня у відповідь на скаргу борзенського вїта Дениса Вискварки (№ 3). Останній скаржився, що всупереч наказові Олександра Чуйкевича громади сіл Борзнянської сотні (Плиски, Ядути, Ховми, Адамівка, Кинашівка, Красностав) відмовляються допомагати Борзні кіньми й возами, що надто обтяжує місто. Враховуючи це, а також і те, що Борзна знаходилася на важливому і жвавому шляху, а його мешканці змушені були давати своїх коней і вози для проїжджаючих, Скоропадський і видав свій універсал-наказ. У тому ж травні 1719 р. був виданий універсал Никифору Савуйську, козаку Конотопської сотні, який придбав Лугинину греблю під Конотопом з двома млинами – вешняками у козака Лук'яна Баклана і удови-попаді Мигалевської (№ 6). Ним підтверджується купчий запис конотопського уряду, і ці млини звільняються від податків. Раніше (у 1715 р.) універсал на користь Савуйська видав генеральний писар Семен Савич (див. додаток № 2). Виявляється Савуйсько перейшов на жительство з Конотопу в Прилуцький полк, де придбав хутір під с. Талалаївкою у Красноколядинській сотні і став сусідом Савича, котрому доводився родичем («яко моему свойственному»). Нарешті в серпні був виданий універсал Свято-Троїцькому Густинському монастиреві. Його ігумен ієромонах Йов Мартинович представив універсал гетьмана Мазепи (його ім'я, знову ж зі зрозумілих причин, не згадується, а йдеться про універсал від 1.08.(22.07).1700 р. [8]. Тут йшлося про те, що житель і власник х. Переводського Семен Касьяненко відписав свій хутір ігумену Йосифу Товстущичу, а по смерті останнього новий ігумен Яків Жданович добився універсалу від Мазепи. Скоропадський підтверджував цей універсал, додавши тут кордони маєтності.

У наведених додатках вміщено два документи. Про один з них (№ 2) було сказано вище. Документ же 1713 р. (№ 1) є листом гетьманші Анастасії Маркевич-Скоропадської до сина і дочки. Він стосувався господарських справ. Проте тут важливо інше. Листа адресовано синові й дочці. Зазначимо, що і в гетьмана, і в Анастасії це був другий шлюб. Від Скоропадського вона мала дочку Уляну (1703–1733), якій на момент написання

листа було всього 10 років. Від першого чоловіка – генерального бунчужного Костянтина Голуба – вона мала дочку Євдокію, яка нібито двічі була заміжня: за шляхтичем Йосипом Дяковським та Іваном Чарнишем, який був гадяцьким полковим суддею в 1709–1715 рр. Оскільки синів у гетьманші не було, то, видно, вона називала зятя своїм сином.

Насамкінець відзначимо, що при публікації ми керувались правилами Я. І. Дзири [9]. Слова, які не вдалося прочитати, показані знаком: (...)*

Список використаних джерел

1. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст. : універсали, листування, угоди, присяги. – К., 2016; Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1998; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К. ; Львів, 2004; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К. ; Львів, 2002. – Ч. I; 2006. – Ч. II; Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008.

2. Мищик Ю. З документації гетьмана Івана Скоропадського // СЛ. – 1997. – № 6. – С. 66–71 (8 універсалів); Мищик Ю. Сім універсалів гетьмана Івана Скоропадського // СЛ. – 2006. – № 4. – С. 37–41; Мищик Ю. Гетьман І. Скоропадський – покровитель Свято-Михайлівського монастиря у Києві // СЛ. – 2000. – № 4, 5, 6 (всього 30 документів); Мищик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – Ч. 1–6 // СЛ. – 2016. – № 2–5, 2017. – № 1–2 (4 документи); Мищик Ю., Тарасенко І. Матеріали фонду 148 ЦДІА України у Києві як джерело з історії Пустинно-Харлампіївського Гамаліївського монастиря XVIII ст. // Сіверщина в історії України – 2017. – № 10. – С. 140–148 (3 документи).

3. Див.: Гуржій О. Іван Скоропадський // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 414.

4. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К. ; Львів, 2006. – Ч. II. – № 195.

5. Детальніше про Фридрикевичів див.: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи : соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 85.

6. Там само. – Ч. I. – № 167.

7. Там само. – Ч. I. – № 128.

8. Там само. – Ч. II. – № 217.

9. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 40–42.

References

1. *Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st. : universal, lystuvannia, uhody, prysiahy* [Documents of Ukrainian Cossacs of the 16th – first half of the 17th centuries: universals, correspondence, agreements, oaths] (2016). Kyiv. [In Ukrainian]; *Universal Bohdana Khmelnytskoho (1648–1657)* [Universals of Bohdan Khmelnytsky (1648–1657)] (1998). Kyiv. [In Ukrainian]; *Universal ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687)* [Universals of Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoilovych]. (2004). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian];

Universaly Ivana Mazepy (1687–1709) [Universals of Ivan Mazepa (1687–1709)] (Pts. 1–2). (2002, 2006). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian]; *Universaly Pavla Polubotka (1722–1723)* [Universals of Pavlo Polubotko (1722–1723)]. (2008). Kyiv. [In Ukrainian].

2. Mytsyk, Yu. (1997). Z dokumentatsii hetmana Ivana Skoropadskoho [From the documents of hetman Ivan Skoropadsky]. In *Siverianskyi litopys* [Siverianskyi annals], No. 6, pp. 66–71. [In Ukrainian]; Mytsyk, Yu. (2006). Sim universaliv hetmana Ivana Skoropadskoho [Seven universals of hetman Ivan Skoropadsky]. In *Siverianskyi litopys* [Siverianskyi annals], No. 4, pp. 37–41. [In Ukrainian]; Mytsyk, Yu. (2000). Hetman I. Skoropadskyi – pokrovytel Sviato-Mykhailivskoho monastyria u Kyievi [Hetman I. Skoropadsky – a patron of St. Michael Monastery in Kyiv]. In *Siverianskyi litopys* [Siverianskyi annals], Nos. 4, 5, 6. [In Ukrainian]; Mytsyk, Yu., Tarasenko I. (2016–2017). Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny (druha polovyna XVII – XVIII st.) [From the new documents on the history of the Sivershchyna (second half of the 17th – 18th centuries)]. In *Siverianskyi litopys* [Siverianskyi annals] (Pts. 1–6), Nos. 2–5 (2016), Nos. 1–2 (2016). [In Ukrainian]; Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2017). Materialy fondu 148 TsDIA Ukrainy u Kyievi yak dzherelo z istorii Pustynno-Kharlampiievskoho Hamaliivskoho monastyria XVIII st. [Materials of the fond No. 148 of the Central Historical Archives of Ukraine in Kyiv as a source on the history of St. Kharalampii Hermit Monastery in Hamaliivka of the 18th century]. In *Sivershchyna v istorii Ukrainy* [The Sivershchyna in the history of Ukraine], No. 10, pp. 140–148. [In Ukrainian].

3. Hurzhii, O. (1994). Ivan Skoropadskyi [Ivan Skoropadsky]. In *Volodari hetmanskoï bulavy* [Lords of hetman's mace], p. 414. Kyiv. [In Ukrainian].

4. *Universaly Ivana Mazepy (1687–1709)* [Universals of Ivan Mazepa (1687–1709)], pt. 2, No. 195. (2006). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].

5. Pavlenko, S. (2004). *Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybichnyk* [Entourage of hetman Mazepa: fellows and comrades], p. 85. Kyiv. [In Ukrainian].

6. *Universaly Ivana Mazepy (1687–1709)* [Universals of Ivan Mazepa (1687–1709)], pt. 1, No. 167. (2006). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].

7. *Universaly Ivana Mazepy (1687–1709)* [Universals of Ivan Mazepa (1687–1709)], pt. 1, No. 128. (2006). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].

8. *Universaly Ivana Mazepy (1687–1709)* [Universals of Ivan Mazepa (1687–1709)], pt. 2, No. 217. (2006). Kyiv, Lviv. [In Ukrainian].

9. *Litopys Samovydsia* [Annals of Eyewitness] (pp. 40–42). (1971). Kyiv. [In Ukrainian].

***

№ 1

1709, січня 29 (лютого 9). – Ніжин.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Всей полку его ж царского пресвітлого величества Войска Запорожского старшині и черні, а зособна висланому нашому и каждому, кому колвек відати о том належатимет, сим нашим писанем ознаймуем, иж пан Федор Романович, войт

черниговский, з бурмистрами ратуша черниговского суппліковали до нас, просячи, аби ми их уволяли от дорочной показанной належитости вибираючоїся подлуг обиклостей прежних до скарбу войскового. Якое их, пана войта черниговского з бурмистрами, до нас внесенное принявши прошение, а респектуючи на їх праці и кошты, которые они в приймованно розних особ великороссийских и малороссийских, чрез город Чернигов пережджающих, уставичне ложат и належитиї в ратушу своем з всяким старанем устрояют порядок, уволяем от тоей показанной дорочной належитости меженного пана Федора Романовича, войта черниговского, позволяючи ему на килко хотя казанах ку вспартю своего господарства без жадного отпачення належитости дорочной курити горілку. Так же и панов бурмистров уволяем от плаченя дорочной показанной повинности от двох казанов каждого з них. А если би хто з межи их, панов бурмистров, иміл колко хотя для лучшего своего пожитку горілчаних казанов, теди волно оним и свободно горілку курити. Тилко ж от инших казанов дорочную показанную до скарбу войскового належитость повинни каждорочне до рук нашего посланого отдавати и уищати подлуг прежной обиклости декляруем.

Дан в Ніжині януаря 29 року 1709.

В подлинном подпис таков:

Звишменованный гетман рукою власною.

В подлинном універсали печать гетманская».

*ІР НБУВ, ф. VIII, № 2331, арк. 11–11 зв.
Копія першої половини XVIII ст.*

№ 2

1709, лютого 18 (7). – Ніжин.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітліяшого и державнійшого великого государя его царского величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Ознаймуем сим нашим універсалом всей полку его царского пресвітлого величества Войска Запорожского Черниговского старшини и черні, и кождому, кому колвек відати о том належатимет, иж суппліковали до нас пан Федор Романович, войт черниговский, з бурмистрами, райцами всіми майстратовими тамошними, доносячи, что права и порядки их, на якие они иміют висоцеповажние монаршие его царского величества грамоти и універсали антецессоров наших, бивших гетманов, данние, нарушени зостали тим самим, что старшина полковая и панове сотники тамошние околичные их, мешчан черниговских, над их права до суду полкового потягают, не допускаючи в ратушу тамошним споров, заводов и всяких справ межи мешчанами точачихся разсуждати и кончити и людей посполитих в селах, до ратуша черниговского належних, именно Петрушині, Свині, Березанці, Киселювці, и Хмельниці мешкающих, мимо пана войта и бурмистров усилюуют до отбування общих сотенних подвод и видатков. Надто з тих же сел ратушних нікоторих достатнійших посполитих людей приймуют до войскової служби, а когда якая городовая бивает общая потреба на вистачене подвод великороссийским и малороссийским особам болше ста и далій, теди не бивает з околичности сел черниговски

чинена жадная помощь, леч то з своїх дворов, то з тих же селец, до ратуша належних, мусит он, пан войт, з бурмистрами тую вистатченем подвод отбувати повинность. В монаршой зась его царского величества грамоті, нам от пана войта черниговского презентованной, и в універсалах антецессоров наших тое зконфирмовано, жеби з черниговского ратуша хочай би невідомо як валная указовала потреба, тилко по десят подвод било вистатчовано, а в помоч з околичних сел черниговских міет чинитися вспоможение, в чом на тие свої порядки мененний пан войт черниговский з бурмистрами и з майстратом тамошним просили нашего потвержателного універсалу. Зачим ми, гетман, стосуючися до волі монаршой его царского величества в поважних грамотах вираженной и до універсалов антецессоров наших, пану войтови черниговскому и всему майстратови тамошнему виданих, всі права и порядки, здавна в ратушу черниговском уведение, нашою гетманскою конфирмуем обороною, пилно варуючи, аби нихто з старшини полковой черниговской не важился тих прав и порядков ратушних нарушати, ані до оних интересоватися, але всякие спори и звади розних справ до суду ратушного черниговского належачих, которые мешчанами тамошніми точили би ся, не хто инший, толко пан войт черниговский з майстратом своїм разсуждати и кончити міет подлуг слушности. До сел зась вишменованних Петрушина, Свині, Березанки, Киселювки и Хмелници, аби нихто з полковой старшини и из панов сотников не втрчался и нікого з тамошних посполитих жителей не приймвал до реестру козацкого под сроким каранем, в подводах, если обшая указоватися городова потреба, аби з околжности черниговской з маетностей панов державцов духовних и світских без жадного противенства чинена била ратушу черниговскому помощь, грозно приказуем. А поневаж по разсмотрению пана полковника черниговского сіножати дві: одна Мазапетина, а другая Утвишинская для уставичного наездов ратушних отбувания заховани zostали. Теди и ми, гетман, тие сіножати, аби до ратуша черниговского належали, міти хочем, варуючи того пилно, аби нихто як з войскових, так и з посполитих людей, в кошеню травы на общую ратушу черниговского потребу не важился чинити жадной перешкоди.

Дан в Ніжині февраля 7 року 1709.

В подлинном подпис таков:

Звишменованный гетман рукою власною.

В подлинном універсалі печать гетманская».

*ІР НБУВ, ф. VIII, № 2332, арк. 42–43.
Копія першої половини XVIII ст.*

№ 3

1710, січня 24 (13). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникови Войска его царского пресвітлого величества Запорожского черниговскому з старшиною полковою, также державцам духовного и мирского стану, в том полку будучим, и кому толко відати належит, сим нашим

ознаймуем універсалом, иж пан Феодор Лопатенко, войт черниговский, з майстратовими, доносил нам, что во время войск великороссийских переходу и тепер уставичне переезжающих посилщиков, выдачею им кормов и на поевю (?) до такового скарбець міський прийшов оскуднія, же и набор много мусили запозичитися, для чего просили нашего респекту, абисмо з людей уїзду Черниговского побор, почему ухвала станет, избрати позволили. Ми теди, гетман, уваживши слушное пана войта черниговского и майстратових прошение, до того знаючи, же не без расходов било и тепер на переезжающих мусить бити, яко позволяем в уезді Черниговском з людей в маестностях духовного и мирского чина по чому ухвала станет, к вспартю расходам міским побор избрати (не займаючи и иних того ж полку міет, поневаж и в оних не без трудности и расходов міет бити) так жадаем и повагою сего нашего універсалу приказуем, аби хто будет от пана войта черниговского ради избраня побору в уезд Черниговский и в маестности духовного и мирского стану числаний, з людей почему ухвала станет, державци не збороняли, повторе и подесяте жадаем, грозим и приказуем.

Дан в Глухові януаря 13 року 1710.

В подлинном подпис таков:

Звишенованный гетман рукою власною.

В подлинном універсалі печать гетманская».

ІР НБУВ, ф. VIII, № 2332, арк. 43 зв.–43.

Копія першої половини XVIII ст.

№ 4

1710, січня 24 (13). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетма Иоанн Скоропадский.

Пану полковникови черниговскому з старшиною полковою и кому тилко відати належит, сим нашим ознаймуем універсалом, иж пан Федор Лопатенко, войт черниговский, з майстратовими, просил нашего позволения, абисмо ку вспартю на уставичние наезди расходам міским з людей, шинком якимколвек в городі Чернигові будучих и приїжджающих, подачу, почему есть обикновение избирати, не зборонили Ми теди, гетман, принявши пана войта черниговского и майстратових прошение, до того респектуючи и на уставичние городу Чернигову от наездов долегливости, на що не меншая в міських розходах діється убель, яко не збороняем от людей, шинком бавячихся, почому установа, черниговских и приездших ку вспартю расходам міским подачу избирати, овшем позволяем. Так жадаем пишно, аби в том пан полковник черниговский и ніхто инший не важился чинити перепони, а шинком жители черниговские горілчанам приезджающие зась якимколвек бавячихся, належной грошевой повинности отдавати не били противними, подесяте приказуем.

Дан в Глухові януаря 13 року 1710.

Тут же докладам и тоє, аби для вибрания покуховной подачи з сторони козацкой и міської били пристави учинені и на якіскаколек міські потреби забранні гроші потребні будуть, за відомом пана полковника оборочатися міют.

В подлинном подпис таков:
Звишенованный гетман рукою власною.
В подлинном універсали печать гетманская».

*ІР НБУВ, ф. VIII, № 2332, арк. 42 зв.–43.
Копія першої половини XVIII ст.*

№ 5

1710, липня 13 (2). – Табір під Івангородом. Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Копія.

Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского обоїх сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский

Всім кому бы колвек о том відати надлежало, а особливе старості нашому обмачевському, сим нашим ознаймуем універсалом, иж супліковали до нас Марко Зарудний, Фома, Грыцко Юрченко, Дмитро обмачевский Ковтун, Татариненко, жители бахмацкие, жалостне ускаржаючыся на старосту нашого обмачевского за тоє, что он в гаях их куплених, над рікою Борзною лежачих, и иние (?) за его поводом жители великие чинят шкоды и спустошение, в чом просили нашого себї оборонного листу, за которим бы жадная в гаях их болш им не чинилась шкода. Мы теды, гетман, слушному их прошению давши у себе місце розказалисмо выдати сей наш універсал, через которий пилно міти хочем и рейментарско грозно приказуем, абы так помененний наш староста обмачевский, яко и никто инший, не сміл и не важился жадной найменшой в гаях их вишей вираженних чинити впредь шкоды и спустошена, повагою сего ж нашого універсала повторе пилно варуем.

Дан в табуре под Ивангородом июля 2 року 1710.
На копії:
Звышенованный гетман рукою власною».

*ІР НБУВ, ф. I, № 55163.
Тогочасна копія. Наприкінці документа намальоване коло,
всередині якого написано: «Місто печати рейментарской»,
а нижче запис: «Войсковий канцелярист Федор Яценко».*

№ 6

1714. – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Копія.

Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иван Скоропадский

Ознаймуем сим нашим універсалом кожному, кому колвек о том відати належит, а меновите дозорцам мнстра Новгородского в селі Спаском найдуючимся,

иж громада кириевкая презентовала нам антесесора нашого універсал потвержателный на коло млиновое на греблі в том же селі будучой найдуючоеся, яке покойный Евсей Мороз, жител кириевский, же (...) * лекговал на церков тамошную, виданный, на шо просили и нашого (...) * потвержение. Теды мы, гетман, узнавшы их слушное в том прошение, велілисмо з канцеляриі войскової наш універсал выдаты, которого повагою пилно варуем и сурово приказуем, абы нікто не сміл и не важился, а особливе з дозорцев мнстра Новгородского, жадною мірою млинового кола интересоватися и брат з оного приходи кроме тамошних жителей, которые не на себе, але на церков божественную туоу с помянутого кола млинового приходи употребляты. В чом абы ж найменшой не дерзал чиныты перешкоды, повторе упоминаем и приказуем.

Дан в Глухові дня ___ року 1714.

У подлином подписано тако:

Звышменованный гетман рукою власною».

ІР НБУВ, ф. 1, № 55163. Тогочасна копія.

Наприкінці документа запис копіїста: «Місто печати войскової».

№ 7

1715, лютого 2 (січня 22). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Войск Запорожских обох сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Пресвітліишого и державніишого великого государя его царского величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского пану полковниково черниговскому, пп. старшинам полковим, пп. сотникам седневскому [сос]ницкому з урядами їх тамошними, всему старшому и меншому того полку товариству и посполству и каждому, кому колвек відати о том належит, сим нашим ознаймуем універсалом, иж пн Григорий Фридрикевич, канцеляриста наш войсковий, презентовал нам антесесора нашого и наши два універсали, покойной матці его данние, один на селця здавна владіемие, именно на Смяч, Конотоп и Хриповку и на футорі, в них будучие, з пущею, з гаями, лісами, полями пахатними и сінокісними, також и на част войсковую розмірових приходов з покабанщиною в млинку тамошним Хриповском данную, другий з купчими записами на власние купление крунта посполитим правом и сукцессиею ему в наслідие ко владінию доставшиися, именно на два млини з одбыранем оних войскової мірочки, один на реці Смячи под селом Смячю о чотирох колах, а другий на реці Рудці вижеі села Смячи о трох колах стоячие, на футорець, прозиваемий Глибовский, з гаем и сіножатми, куплею набытие, на двори свої в самом місті Седневі: один в замку, другий под замком, где сам мешкает на подолі построение, а особно на футорі, там же в Седневі найдуючиися, и на все тое просил нашого гетманского потдвержения и себі протекціи и оборони. Мы прето, гетман, респектуючи на осиротілий дом покойной Криштофоровой, а знаючи его, пна Фридрикевича, позосталого оно потомка до услуг войскових годного, якие и тепер в канцеляриі нашей войскової одправует, до которих и впред заохочуючи, яко взялисмо оного в особливаю нашу рейментарскую

протекцію и оборону, так и вишпомянутий маєтності зо всіми до них приналежними угодіями з футорами, пушею, гаями, лісами, полями пахатними и сінокосними из мірочною військовою покабанщиною и поколювищиною там же в млинку Хриповском будучою, а особливе млини на річках Смячи и Рудці стоячіе з частми оних війсковими, футорець прозиваемий Глибовский з гаєм, сіножатми, двори и футори в самом городі Седневі и з городом найдуючіеся и иншіе власніе куплею набытіе кгрунта сым ствержаем нашим універсалом позволяючи ему з них всякіе отбыват користи и приходи. Зачим абы ніхто з старшини и черні війскових и посполитих людей в спокойном владінію преречоних селец в одбыраню з млинов всяких розміровихи військової части приходов и свободном купленних кгрунтов держаню жадной найменшой ему, пну Фридрикевичу, не сміл и не важил инит трудности и препятія. Если бы зас яковая трафилася кому з ним справа или завод, теде повинен будет на него до суду військового енерального, жадного не потягаючи, до полкового заносит аппеляцію и тут у нас искат себі управу. Войти теж помянутих маєтностей з посполитими людми кромі козаков, якіе при своїх волностях должни зостават, повинни всякіе ему ж, пну Фридрикевичу, яко державці своєму отдавати послушенство, міти хочем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові з канцелярії військової 1715 январ[ия] 22».

ІР НБУВ, ф. І, № 56275.

Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою.

№ 8

1719, січня 24 (13). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его црского пресвітлого величества Войска Запорожского обоіх сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Ознаймуем сим нашим універсалом каждому кому о том відати надлежатимет, особливе пп. державцом, в сотні Борзенской села свои міючим, духовним и свіцким, и войтом их, а именно плисецкому, ядутинскому, ховминскому, праховскому, адамовскому, кунашовскому и красноставскому, иж супліковал до на Денис Вискварка, войт борзенский, со всім посполством, прекладаючи, что любо пред тим по указу нашому пан Олександр Чуйкевич, товариш війсковий, определіл бил до ратуши их борзенской для помощи в случаючихся навалних оказиях и вистатчень подвод села тие Плиски, Ядути, Ховмин, Прачи, Адамовку, Кунашовку и Красний Став, однак державци оних сел, уничтожаючи тое определение, жадного людем своим до города не велеть чинити и под час великой навалности помоществование, в чом он, войт борзенский, з посполитими людми, не меншую узнаючи тяжесть и делегливость малолюдствия ради, просили нас о помилованіи и респект. Прето ми и сами відаючи, что тот город, на головном тракті будучи, от уставичних наїздов и переїздов великороссийских и малороссийских людей великую трудност и делегливост поносит, жадаем и пилно упоминаем, абы помянутіе державских сел войти, когда потреба укажет пятдесят или шістдесят или болш до сот ся из лишком подвод до города вистатчити безотволочно число належное оних виправляти, а по килко власне в том же (?) они ж, войти, за старшиною міют подлук

припорці число в кождом селі тяглих людей певное учинити постановление, тут же чрез сей наш універсал и людей посполитих в городі и Красиловці (*очевидно слід мати на увазі Красилівку – Ю. М.*) з под протекції розних персон панам Чуйкевичам до ратуши одобраних, яких тепер державци городовие и кросиловские (?) знову под протекцію свою побравши, от всяких городових повинностей заступают до города приворочати, якої волі нашої тут, в універсалі, виражений, аби нхто з п. п. державцов духовних и свіцких не міл противитися под утраченем маестности приказуем.

Дан в Глухові генваря 13 1719.
В копії пишется тако:
Звишменованный гетман рукою власною».

*IP НБУВ, ф. VIII, № 2332, арк. 43–43 зв.
Копія другої половини XVIII ст.*

№ 9

1719, січня 28 (лютого 8). – Ніжин.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітлішого и державнішого великого государя нашого его царского величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникови Войска его царского пресвітлого величества Запорожского черниговскому, старшині полковой, сотником, атамані городової и курінної зо всім старшим и меншим того полку товариством и каждому, кому колвек відати о том належатимет, ознаймуем, иж пан Федор Лопата, войт черниговский, зо всім майстратом суппліковал до нас, просячи, аби ми наданние села на вспоможение розних росходов ратуша черниговского ствердили, именно село Петрушин зо всіми до оногo належними угодиями, в сотні Роїской положение свое иміючое, села Свинь, Березанку и Киселювку на уряд войтовский належние, село Хмельницу бурмистром тамошним в отбуванню уставичних наездов, в ратушу порадкуючим перевоз на реці Десні з озерами и з сінними покосами, млин на реці Білоусі, прозиваемий Погоріловский, ваговое в самом городі Чернигові помір и торговое з приезжаючих всяких гандлюючих людей отбирати ку вспартю и ку вспоможеню уставичних ратушних росходов, на якие села перевоз и млин з озерами и з сінними покосами презентовал он, пан войт черниговский, височеповажние монаршии его царского величества потвержателние грамоти и антecessоров наших бивших гетманов універсали. За чим ми, гетман, по милости монаршой всемилостивішого нашого царя и государя его царского величества міючие зуполную моц и власть всякие в Малой Росії устроевати порядки, ствержаем сим універсалом нашим всі тие добра, як села в околнности черниговской положение свое міючие, так млин, перевоз з озерами и з сінними покосами, позволяючи як от посполитих в тих селах мешкаючих людей належитое отбирати послушенство и повинность пану войтови чернигові (!), именно з села Петрушин до ратуша черниговского належного, з млина Погоріловского всі розміровие пожитки, з перевоза на реці Десні будучого, з помірнoгo, вагового и торгового користи и прибилі не ку приватной якої потребі, леч ку общой до ратушних экспенсов на отбувание розних росходов нале-

жачой, так зособна от людей посполитих в селах, в Свині, Березанці и Киселювці мешкаючих, на уряд войтовский належных ку вспартию господарства его, пана войта черниговского, отбирати повинности, а з села Хмелниці паном бурмистром подлуг прежнего поведения з посполитих людей иміти всякое удоволствование, да внов надаем село Суличовку, в околности черниговской положене свое иміючое, до ратуша черниговского для отбувания тамошних уставичных расходов и подвод до далшой ласки нашой. Прето міти хочем и рейментарско сим нашим приказуем універсалом, аби всі посполитие в мененних селах люде живучие (опроч козаков, которих волость міет ненарушне бити захована) ему, пану войтови черниговскому, бурмистрам и всему тамошнему майстратови без жадного упору отдавали послушенство и повинность, в яком помененних сел владніи и в отбиранию всяких пожитков з млина Погорілого, з перевозу на реці Десні будучого, з озер и з сінокосов, аби ніхто з старшини и черні полковой пану войту черниговскому, бурмистром, райцом и всему тамошнему майстратові не важился чинити трудности, кривди и перешкоди, пишно варуем, докладаючи и тое, аби в дворах посполитих людей в селі Петрушині мешкаючие підсусідки, без жадного противенства отдавали до ратуша черниговского послушенство, в чом аби волі нашей, в сем універсалі вираженной, досить чинилося и повторе грозно приказуем.

Дан в Ніжині януария 28 року 1719.

В подлинном подпис таков:

Звишменованный гетман рукою власною.

В подлинном універсалі печать гетманская».

ІР НБУВ, ф. VIII, № 2332, арк. 42–43.

Копія першої половини XVIII ст.

№ 10

1719, березня 25 (14). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского обоіх сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникові черниговскому з старшиною его полковою и всім кому колвек о том відати надлежатимет, сим нашим ознаймуем універсалом, иж обявлял нам пан Федор Лопата, войт черниговский, з панамі панамі майстратовими тамошними універсал наш, виданный им на отбирание до ратуша половини покуховного приходу от шинков там, в их городі стягаючогося, прекладаючи, же по тому нашему універсалу не вся им належитая тоей покуховной повинности доходит дача. А донесли на своей супплици, же немалую ратуша тамошнего во всем иміют скудость. Чего ради просили нас даби для отбирания того покуховного приходу половинной части (которая аби завше в цілости их доходила) постановити им от себе шафара, як и в прочіих полкових городах везді такое есть определіение. Теди ми, не отрікаючи помянутого пана войта слушность прошенію, а маючи особливий наш на ратуш их взгляд, же згола затягненних на оную долгов не маот чим уплачовати, позволяем им от себе учредити шафара, которий сполне з определіенним од стороны козацкой шафаром повинен будет тие всі гроши за покуховное належные там,

в Чернигові, збираючи, половину оних до ратуша отдавати. В яком отбираню тих покуховних грошей на міські общин росходи, аби ні од кого жадная ему, пану войту, з майстром не діялася перепона, повагою сего нашего універсалу приказуем, толко тое докладаем, иж бы пан полковник черниговский з старшиною его полковою в кождорочное время велі з помянутих майстратових о росходах и приходах міських збирати калкуляцію.

Дан в Глухові марта 15 д. року 1719.

В подлинном подпис таков:

Звишенованный гетман рукою власною.

В подлинном універсалі печать гетманская».

*IP НБУВ, ф. VIII, № 2332, арк. 45–45 зв.
Копія першої половини XVIII ст.*

№ 11

1719, березня 26 (15). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорозского обоіх сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Всім комуколлевок о том відати надлежатимет, особливо пану полковникові черниговскому з его старшиною полковою ознаймуем сим нашим універсалом, иж презентовал нам премошнійшую монаршую царского пресвітлого величества грамоту пан Феодор Лопата, войт черниговский, з всіми тамошніми панами панами майстратовими на знесене там в городі з их землі ратушной козацких лавок, жеби оних не било. Которих в тот час перед сим по тому монаршому указу они не занимали, але во время прошлолітнего на увесь город Чернигов Божиім попущением ставшогося пожару, тие комори згоріли Чего ради он, пан войт, з майстратовими просили тепер такового нашего універсалу, жеби запретить козакам на помянутих ратушних містцах комор строїти. Прето ми, гетман, его, пана войта, слушному внявши прошено, а барзій послідуючи преречною царского пресвітлого величества грамоті, яко веліли сей наш відати універсал, так повагою оного варуем и приказуем, аби войсковие особи там, в Чернигові, на вижей менованных містцах ратушних, где свої міли комори, внов оних не важилися строїти, але тая земля як міская, повинна при ратушном владініні найдоватися, барзій для пространства годового, которий велми есть отвсюду стіснен.

Дан в Глухові з канцелярії нашої войскової марта 15 року 1719.

В подлинном подпис таков:

Звишенованный гетман рукою власною.

В подлинном універсалі печать гетманская».

*IP НБУВ, ф. VIII, № 2332, арк. 45–45 зв.
Тогочасна копія.*

№ 12

1719, травня 16 (5). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоіх сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Ознаймуем сим нашим універсалом пану полковникові черниговському з старшиною его полковою и всім духовного и свіцкогo стану черниговским же обивателем, також кому би колвек о том відати надлежало, иж пан войт черниговский з майстратом тамошним неединокротне доносил нам, что нікоторі з старшини полковой, сотников и прочіих войскового чину особ, многих людей в городі и поза містом мешкаючих, взявши под свою оборону, приватніи толко оними справуют роботизни, а од публічних тяжестей заступаючи, жадной ратушеви черниговському и міщанам тамошним, так в сусентації драгун, яко и в инних общенародних налогах, не велят свідчити помощи. В чом помянутий майстрат черниговский и люде, сполне з ним всякие налагаемие двигаючіи повинности, крайную узнаючи нужду, списавши реестр сколко под ним тих протекцияльных, од общой тяжести ухиялючихся знайдуется, нам презентовали и стужателно просили, даби и тие, под обороною застаючие, належитую до ратуша отбували повинность и обществу яке возможно чинили помоществование. Прето ми, гетман, прошению их, иле слушному, не одмовивши, а запобігаючи, чтоб чрез то они, міщане, до остатнего не пришли знищеня, выдаем сей наш універсал. Которого силою пилно варуем и приказуем, аби впредь особи духовніи и свіцкие, особливе превелебніи отцеве архимандрити елецкие и святотроицкие иллінские черниговский, також законники катедри тамошней и нікто отнюдь такихих людей, которіи помощь ратушеви чинити должны, протекцією своею не окривали, а барзій од общенародних необходимых в кормленію драгун и протчіих тож найдуючихся обороною, заровно з ратушними посполитие отбували налоги. Що аби не иначей било содержано, рейментарско упоминаем и міти хочем.

Дан в Глухові мая 5 д. року 1719.

В подлинном подпис таков:

Звишменованный гетман рукою власною.

В подлинном універсалі печать гетманская».

ІР НБУВ, ф. VIII, № 2332, арк. 45 зв. – 46.

Копія першої половини XVIII ст.

№ 13

1719, травня 16 (5). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Великого государя нашего его царского пресвітлого величества Войска Запорожского обоіх сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникові черниговському з панамі панамі старшиною его полковою, панам панам сотникам з атаманиєю и товариством, войтам з людми посполитими, особливе панам панам державцам духовним и свіцким в сотнях уезду

Черниговского маетности свої міючим, и всім кому би колвек о том відати надлежало, сим нашим універсалом ознаймуем: поневаж міщане черниговские для частих чрез город их переездов особ великороссийских и малороссийских немалуу в вистатчаню подвод узнают тяжесть, для якої многиї уже люде тамошніи крайній в конях понесли убиток, а к тому знаючи, что в инних полковых городах, жеби латвійше указние подводи били вистатчани, з околичних сіл переміною певное число коней держится, просили нас о таковой респект, ижбисмо тоей ради общенародной нужди росказали и их городови полковому з шести уезду Черниговского сотень чинити подводами вспоможене. Теди ми, зваживши и сами, что одним им, міщанам черниговским, з между яких нікоторіи пришлого году чрез огненный пожар весма разорилися, трудно своїми толко конями для уставичних ездаков видолати и в частом що час подвод выдаванно управитися, а хотячи цілоств иле под сее трудное время оних заховати, велілісмо сей наш з канцелярії войсковой видати універсал. Чрез которий полцаем пану полковнику черниговскому, аби таковой полкового своего города міщанам для помощи в подводах учинил порядок, ижби з шести сотень там, в уезді Черниговском будучих, певное число коней переміною вистатчано туда, до Чернигова. О якої волі и указу нашолм відаючи панове панове державці духовніи и свіцкіе, в помянутих уезду Черниговского сотнях маетности міючіи, аби всяк з них подлуг определения, которое пан полковник черниговский, пропорционалне миркуючись сколко в яком селі людей конних найдуется, учинити міет неотмовне так под час валних, яко и поточних наездов коні в подводи вистатчали и в назначеное перемінами время, пилно мити хочем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові мая 5 року 1719.
В подлинном подпис таков:
Звишменованный гетман рукою власною.
В подлинном універсалі печать гетманская».

*ІР НБУВ, ф. VIII, № 2332, арк. 46 зв.–47.
Копія першої половини XVIII ст.*

№ 14
1719, травня 26(15). – Глухів.
Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

Великого гсдря ншого его царского пресвітлого величества Войск Запорожских гетман Иоанн Скоропадский.

Всім кому би колвек о том відати надлежало, а особливе пану пану сотниково конотопскому з урядом, также дозорці нашому млинов, в сотні тамошней обритаючихся, сим універсалом нашим ознаймуем, иж Никифор Савуйско, козак сотні Конотопской, купивши гребелку у Лукяна Баклана, козака конотопского, и в удовствующей гспжи протопопі Мигалевской, в сполним их владінії под самим містом Конотопом будучую, прозиваемую Лугинина гать, а оправуючи оную власним своїм коштом и старанем, просил нас потвердити на тую куплю подлуг урадового купчого запису и нам от его же презентовал універсал з прилогом и того в нем докладу, аби з стоячих на той гребелці двох млинков вешняков, по одному тилко

колу в собі міючому, части войскової розмірових приходов, когда би оние под час молотя міли бити, не брано. Теди ми, гетман, відавши з розиску по указу ншом чиненого, же и прежде з преречоних млинков часть войсковая не биралася, для того что тую гребельку завше господарі, ею владіющие, гачовали, як више помянутий Савуйско оню сам своім коштом и працею гатит. З тих мір прошенію его не отмовляючи и як сим універсалом ншим ствержаем ему, Савуйску, помянутую купленую з млинками гребельку в всегдашное свободное заживание и оние од войскової части по прежнему увольняем, так аби ніхто и пн. сотник конотопский з урядом, а особливе дозорца нш млинов, в сотні тамошней будучих, жадного (...)»* ку тому Никифору Савуйску в спокойном той гребелки з млинками вешняками владіній в бранію з них розмірових пожитков не чинили перешкоди и трудности рейментарско приказуем.

Дан в Глухові мая 15 року 1719.
Звиш менованный гетман рукою власною».

ІР НБУВ, ф. І, № 55004.

Точасна копія. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «Місто печати національної», а також записи: «Читал сотенний писар варвинский (...)» Білоцерковский, «Таковий подлений універсал к себе обратил п (...)» и росписался значковий товариши Кондрат Езучевский».

№ 15

1719, серпня 4 (липня 24). – Прилуки. Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоіх сторон Днепра гетман Иоан Скоропадский.

Паном полковникам Войска его ж царского пресвітлого величества Запорожского ніжинскому, старшині полковой, и каждому, кому бы колвек о том відати надлежало, сим нашим ознаймуем універсалом, иж превелебный в Бгу господин отец Иов Мартинович, игумен монастыра Густинского прилуцкого, презентовал нам антecessора нашего бывшего гетмана на хутор Переводский у Семена Касяненка, жителя переводского, куплений зо всіми до него належитостями, а именно з сіножатми, гаем и иними угодіями в купчой од его, Касяненка, им данной, обширне вираженними, якие там (...)»* знайдються ограничением от селища Покровскую (?) Рудку, а од Рудки долиною по могилки, а ниже хутора к Туровці селцу по четвертую (?) Рудку сіножать, поле, а за перевозом на другом боці річки сіножать, од Рудки до Рудки берегом понад перевозом к горбом напротив хутора и далей положением зостаем універсал, на который просил и нашего собі потвержательного універсалу. Мы теды, гетман, его, превелебного отца игумена, з братією такому прошенію, а иле слушному не отмовившы яко ствержаем сим нашим універсалом тот вишпомянутий Переводни хутор прозиваемый, ему, отцу игумену, и по нем міючим быти сукцессорам, з братією зо всіми до того хутора приналежностями подаем ограничением, в купчой вираженной, вічними впредь часи спокійне владіти и вшелякие на употребление святой обители з него пожиткы міты и отбираты так, абы жаден з старшини и черни войсковая и вшелякой кондиції людей, а

особливе з тамошних переводских обывателей и околичных жителей в спокойном того хутора заживанню ему, превелебному отцу игумену монастыря Густинского, з братиею жадной и наименшой не важился задавати трудности и ніякой не чинити перешкоды, повагою сего ж універсалу нашого варуем и пилно приказуем. Докладаем од (...)»*и тое, жебы одних густинских законников тими помененного хутора кгрунтами прилеглими до них людским околичним грунтам жадная не чинилась шкода варуем.

Дан в Прилуці июля 24 року 171__.

В подленном тако:

Звишменованный гетман рукою власною.

С подлінном свідітствовал бунчуковий товариш Петр Горленко.

Обозний полковий Яков Огронович.

Писар полковий Иван Шнурчевский».

IP НБУВ, ф. 1, № 55004, арк. 7.

Копія третьої чверті XVIII ст. Внизу документа намальовано коло, всередині якого написано «Місто печати».

№ 16

1721, квітня 9 (березня 29). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских гетман Иоанн Скоропадский.

Всім кому би колвек о том відати надлежало, а особливе пану пану Василю Томарі, судії полковому и наказному на сей час полковникові черниговскому, Ивану Силічу, атаманові городовому черниговскому ж, и Мойсію Дмитровичу, товаришеві войсковому, сим нашим одкритим листом чиним відомо, иж пан Федор Лопата, войт черниговский, з майстратом доносил нам, что любо прошлого году видан наш універсал о нестроении там войскового чина людми комор, между которими міскими не на купленной, леч на самоволне занятой землі, прежде пожара тамошнего бивших з тоей причини, же, когда ратушнее місце по розміру иньженіра одойшло на замок, то на устроение ратуши мусіли панове майстратовые заняти коморние, многие дорогою ценою розними мішанами покупление містца, которих в заміну шкодуючим дати всеконечная указует потреба тие містца, на яких войскового чину персони без куплі самоизволне постановили били собі комори. Однак тое наше, в первом універсали вираженное повеление, не всі до skutечного привели собития, ибо нікоторие, барзій пан пан Томара, судия полковий, Силіч, атаман и Мойсій Дмитрович занятих своїм хотением на комори містц не хотят уступити. Зачим повторе рейментарско упоминаем и пилно приказуем аби помянутие пан пан Томара, судия полковий, Силіч, атаман городовий, и Мойсій Дмитрович болш ослушанием своїм указові нашему не противляючися, всеконечно тих комор міских, самоволне без куплі собою не од тепер позаниманных земель, до ратуши мішанам уступили. А если б и сие наше предложение не прийшло до дійствителного исполнення и неотмінно похотіли би там пан пан судия полковий, также атаман Силіч и Мойсій Дмитрович комори свої строїти, то вперед за аппе-

ляцією предречонних панов майстратових черниговских роскажем тие оних особ комори рукговати и містца очистивши, все ціле до ратуша тамошнего привернути.

Дан з Глухова марта 29 1721.

В подлинном подпис таков:

Звишменованный гетман рукою власною.

В подлинном універсалі печать гетманская».

*ІР НБУВ, ф. VIII, № 2332, арк. 48 зв.–49.
Копія першої половини XVIII ст.*

№ 17

1721, квітня 9 (березня 29). – Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских гетман Иоанн Скоропадский.

Вам паном сотником и протчіим урядникам в околичних черниговских сотнях обрїтающихся, а особливе панам панам державцам духовним и свїцким, в тих же сотнях маетности свої міучим, и кому би колвек о том відати надлежало, ознаймуем: любо перед сим по прошенію пана войта черниговского з майстром видалисмо наш універсал, чтобы з сотень, в околичности черниговской будучих, подвод с потребу вистатчивши, вислали оние по деревню на строение ратуши тамошней потребную. Однак поневаж за своїм в Глухов теперейшим приездом мененний пан войт од всего майстрату донесл нам в суплїці, же державці указові нашому спротивившися, не похотїли з своїх маетностей под тую деревню подвод видати, якую купуючи прошлого літа, немало ратушного витратили кошту, чего ради подтвєрдителного нашего до оних просил указу. Теди ми, слушному его, пана войта черниговского, прошенію давши у себе місце, а ганячи помянутих державцов такое первому указові нашему ослушание, засилаем повторе сей наш одкритий лист и пилно приказуем, аби так панове сотники предречоних околичних черниговских сотень и протчие оних урядники, яко и державці, в тих же сотнях селами владїючие, духовние и свїцкіе, без противности опредїленное число деревнї подлуг пропорції людей подводами маетностей своїх на строение ратушное весною як тилко просхнет дорога, все конечно привезли. Ежели би и по сему указові нашому мїли еще яковую од себе являти противность, то таких ослушников до виправи для привезена на ратуш деревнї подвод и грабежем принудити урядникам сотенним позволяем.

Дан з Глухова марта 29 року 1721.

В подлинном подпис таков:

Звишменованный гетман рукою власною.

В подлинном універсалі печать гетманская».

*ІР НБУВ, ф. VIII, № 2332, арк. 49 зв.–50.
Копія першої половини XVIII ст.*

№ 18

1721, квітня 9 (березня 29). – Глухів.
Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских гетман Иоанн Скоропадский.

Ознаймуем сим універсалом нашим пану полковникові черниговскому, з старшиною полковою, сотникам и всім кому би колвек о том відати надлежало, иж респектуючи ми на скудость ратуша черниговского и на ежечасние оной росходи, опреділяем для вспоможения тоей в селі ратушном Петрушині от людей козаков и посполитих, горілкою своєю шинкуючих, покуховную повинность отбирати. В яком отбиранию аби ніхто з старшини полку Черниговского, а особливе шафарі тим покуховним збором з майстратом жадной не чинили перешкоди и трудности и болш би уже до той прибели в селі Петрушині на ратуш опреділеної, од сего времени не интересовалися рейментарско приказуем.

Дан з Глухова марта 29 1721 року.

В подлинном подпис таков:

Звишменованный гетман рукою власною.

В подлинном універсалі печать гетманская».

ІР НБУВ, ф. VIII, № 2332, арк. 49–49 зв.

Копія першої половини XVIII ст.

№ 19

1721, квітня 9 (березня 29). – Глухів.
Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоіх сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Ознаймуем сим універсалом нашим пану полковникові черниговскому з старшиною и всім старшим и меншим войскового и посполитого чина людем и кожному кому би колвек о том відати надлежало, поневаж пан Федор Лопата, войт черниговский, доносил нам з майстратом, что многие их міские люде достатніе и ремісники под протекцію розних панов удавшись, а иншие и совсім свою осідлость спровавши, живутъ свободно и жадних общенародних міских долегливостей (хочай би и могли оние двигати) не дознають, чрез що осталние міщане черниговские приклячающіеся налоги отбуваючи, до не меншого пришли и приходять оскудения. Чего ради просил нашего респекту и призріння такового, аби тие протекцианти в вистатченю хочай грошей на оплачене четвертей по указу царского пресвітлого величества, в Смоленску поставленных, были помощеними. Прето ми тое его, пана войта черниговского, прошение принявши, а зваживши, же тое за четверти муки грошей видане естъ монарший его царского величества интерес, от котрого ніхто волен бити не повинен, видаем сей наш універсал, чрез которий пилно міти хочем и рейментарско приказуем, аби всякие протекцианти под монастирами и под розними свіцких людем панамі в городі Чернигові и поза городом мешкаючи ремесники и протчие маючіеся люде в вистатченю за помянутіе чет-

верти грошей подлуг мірного определения пана войта черниговского з майстратом были тамошним міщанам, яко и сами суть міские посполитие люде, помощными неотреченно. Од чого державци духовние и свіцкие жадною мірою заступати тих своїх протекциантов (поколя вперед инакшое о оних учинит определение куда належатимет) не повинни.

Дан з Глухова марта 29 року 1721.

В подлинном подпис таков:

Звишменованный гетман рукою власною.

В подлинном універсалі печать гетманская».

IP НБУВ, ф. VIII, № 2332, арк. 48 зв.–49.

Копія першої половини XVIII ст.

ДОДАТКИ:

№ 1

1713, липня 17 (6). – Глухів.

Лист Анастасії Маркевич-Скоронадської до сина і дочки.

«Мні велце кохание діти, пне сыну и пне цорко.

Перед сим уже с килка недел по указу ншом Ліневич с Подолова до Мутина ехавши, все господарство тамошное реестровне вручив в дозор Ивану Сокуленку на том добре знаючомуся, яким и тепер оним завідует. А що писалисте до нас сего листоподавцу на тое дозорство посилаючи, то оний, знаючи себе до того бити неспособним и сам от того перед нами вымовлявся. Которого знову до вас з сим листом ншим отсилаючи, люб сему, люб кому иному тое дозорство вручити по волі вашой даемо, в якео мы интересоватися уже не будем. При том вам молитви и благословение нше материнское засилаючи, их же о сохранение Гсду Бгу поручаем.

З Глухова июля 6 д. 1713 року.

Вам всего добра щиро желаючая матка Анастасия Марковна Иванова Скоронадская Войск Запорожских гетманова».

IP НБУВ, ф. I, № 56272.

Оригінал.

№ 2

1715, квітня 19 (8). – Глухів.

Універсал генерального писаря Семена Савича.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского писар енералний Семен Савич.

Их млстем пном старшинам вишняго и нижняго чину в полку Прилуцком обрітаючимся и всім, кому бы колвек о том відати надлежало, сим моім ознаямую писанем, иж свойствений и курінчик мой пн. Никифор Савуїско, міючи в сотні

Красноколядинской под селом Талалаевкою куплений свой хутор з млином, там построеним, для управления и моїх нікоторих, в будучом там же поблизу маєтності моеї селі Ведмежом приключаящихся діл, перейшол з Конотопу до оногo на мешкане. Зачим, аби ему, пну Никифору Савойсковы, яко моему свойственному, в спокойном в помянутом хуторі житиї ні од кого [з ко]заков, панов старшини и черні полку Прилуцкогo, жадной не било трудности и ні до яких войскових и посполитих повинностей не притягано прошу, обіцуючи тому(?) учинкови всякою моею отвдчати приязнию, ибо он, пн. Савуйско, повинен будет за в те (?) при мні в курені войсковую, когда позовет слу[жи]ти (?), отпраовати службу.

Апр[іля] 8 д. року 1715.

Више именованный писар войсковий енералний рукою.

С подліногo читал полковий канцелярист Иван Салогуб.

Тажо с подліногo к себї принял и в приєми оногo росписался значковий товариш Кондрат Езучевский).

IP НБУВ, ф. 1, № 55003.

Тогочасна копія. Наприкінці документа намальовано коло, всередині якого написано: «Місто печаты».

p. Yuri Mytsyk

Universals of hetman Ivan Skoropadsky (on the materials of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine)

During the preparation to publication of the “Hetman Sivershchyna” two volume edition, in the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine unknown universals of hetman Skoropadsky were discovered. Of those, 19 texts are offered for publication. All the universals concern the Sivershchyna and predominantly Chernihiv. These are, in particular, the universals, which provided different benefits to the citizens of Chernihiv, who were in charge of caring about the Chernihiv regiment; a universal, by which a hetman took under his protection the Cossacks against the graft of Obmachiv village chief, who provided a hetman’s court with everything necessary; a universal certifying the properties of hetman Mazepa’s stepson Hryhorii Frydkevych and confirming the purchase by the Frydkevych family of small villages, grinding mills and lands; a universal about tax remissions for two grinding mills bought by a Cossack of the Konotop sotnia Nykyfor Savuiskyi, and some other documents.

Key words: hetman, universals, Ivan Skoropadsky, Sivershchyna, Chernihiv.

o. Юрий Мыцык

Универсалы гетмана Ивана Скоропадского (по материалам Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского)

В процессе подготовки к печати двухтомника «Сіверщина гетьманська» в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского были выявлены неизвестные универсалы гетмана Скоропадского, тексты 19-ти из которых предложены к публикации. Все универсалы касаются Сиверщины, прежде всего Чернигова. Это, в частности, универсалы, которыми предоставлялись

различные льготы мещанам Чернигова, которые должны были заботиться о Черниговском полке; универсал, которым гетман принимал под собственную защиту козаков от лихоимства обмачевского старосты, обеспечивавшего гетманский двор всем необходимым; еще одним универсалом подтверждаются маетности пасынка гетмана Мазепы Григория Фридрикевича и утверждаются купленные Фридрикевичами хутора, мельницы, земли; универсал об освобождении от налогов двух мельниц, приобретенных козаком Конотопской сотни Никифором Савуйско вместе с Лугининой плотиной, и некоторые другие документы.

Ключевые слова: гетман, универсалы, Иван Скоропадский, Сиверщина, Чернигов.

о. Юрій Мицик,
доктор історичних наук,
Інна Юрївна Тарасенко,
кандидат історичних наук
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України

12 ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ ПОЛТАВЩИНИ XVII–XVIII СТ. (З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)

Наведено невідомі раніше документи, які стосуються минулого Полтавщини гетьманських часів, міст і сіл Гадяцького, Лубенського, Миргородського і Полтавського полків, їх соціально-економічної, політичної та церковної історії. Проаналізовано інформаційний потенціал опублікованих документів.

Ключові слова: Полтавщина, Гетьманщина, універсали, купчі, монастирі, краєзнавство.

На жаль, Полтавщина, яка має багату історію козацької доби, не може похвалитися добрими традиціями краєзнавства на відміну хоча б від сусідніх Чернігівщини та Сумщини. Відчутним є брак джерел.

У ході пошуків матеріалів з історії Сіверщини XVII–XVIII ст. в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ) ми нерідко нагапували на документи, які стосуються Полтавщини гетьманських часів, і подаємо деякі з них нижче зі сподіванням на використання, в першу чергу, краєзнавцями.

Отже, відкривають публікацію чотири купчі. Перша з них датована 1654 р., тобто роком Національно-визвольної війни 1648–1658 рр., за цей період їх збереглося дуже мало. Ніжинський козак Юсько Охрімович продає свою власність (будинок в Кременчуці) Юрію Мойсеєнку. Важливим є факт того, що цей будинок Охрімович придбав за копу під «час заверух», тобто Національно-визвольної війни, з наказу Богдана Хмельницького. Не менш вагомою є згадка про сотника Богдана Лавриченка. В Кременчуці, який входив тоді до складу Миргородського полку, дійсно ця особа була сотником, але її каденцію визначали лютим 1652 р. Зовсім невідомим є ім'я писаря Пінчука [1]. Наступна купча 1682 р. також стосується Миргородського полку, але Омельницької сотні. Козак Андрій Михайлович продавав свій млин Семену Гелезі. Тут слід вказати на особу колишньо-

го («бившаго») сотника Дмитра Авраменка. У списку Володимира Кривошеї він поданий як сотник 1682 р., однак крайні дати його каденції не визначені. Цей документ дозволяє стверджувати, що в листопаді 1682 р. Авраменко вже не був сотником, але нового сотника ще не обрали чи не призначили. Важливою є звістка про те, що Михайлович очолював православне Різдво-Богородицьке братство, і з купчої вперше довідуємося про його наявність в Омельнику. В третій купчій (1699 р.) жительки Власівки Вівдя Нечипориха та Параска Василюха продавали свій ліс на правому (!) боці Дніпра городиському крамареві Семену Антоненку. Каденція сотника Андрія Лавриненка досі визначалася січнем-лютим 1697 р., тут же бачимо його 1699 р. як наказного сотника. Названі й імена тодішньої міської верхівки. Тим же роком датовано й наступну купчу (№ 4), але вже стосовно Лубенського полку. Калашинський житель (тут неточність, бо явно йдеться про Калайдинці – село на Лубенщині) продав свою мастність (хутір, землю, млин тощо) Корнію Григоровичу, зятю покійного Кулябки. Тут, зокрема, названий Дем'ян Василієвич в якості сотника і наказного городового отамана, котрого взагалі не знаходимо в існуючих списках. Названі й імена тодішньої міської верхівки. Дуже цікавою є згадка про Кулябку – представника відомого старшинського роду. На жаль, не вказано його імені. Все ж вважаємо, що це міг бути Іван Кулябка, суддя Лубенського полку у 1657–1670 рр. Зять Кулябки, Корній Григорович, як свідчить додаток 1715 р. до купчої, передавав цей хутір своєму синові Івану.

Далі йдуть документи XVIII ст. Цей ряд відкривають, насамперед, документи № 5 і 7. Це – оборонний універсал 1707 р. лубенського полковника Дмитра Зеленського Свято-Покровській церкві в Лубнах і її титарю Василю Лехненку, яким вони звільнялися від міських повинностей і податків. Інший документ (№ 7) – універсал-привілей гетьмана Данила Апостола 1729 р., яким він підтверджував надання бунчуковому товаришу Івану Ломиковському сіл Шахворостівки, Ярмаки і Мелюшки, що знаходяться поблизу Миргорода на захід і південний захід від нього. Вони були надані йому тоді, коли Апостол був миргородським полковником, тобто в період 1683–1727 рр. Цей документ, як і документ № 8, походить з колекції Ольги Яковенко, яку нещодавно вона передала в Інститут рукопису (ф. 14). Наведені гетьманські універсали є важливим доповненням до «Українського Дипломатарію XVI–XVIII ст.». А документ № 8 («куступний запис» козака Шишацької сотні Миргородського полку сотні Федора Яковенка) свідчить про обмін його луки над р. Говтвою з панами Миколою і Григорієм Лісницькими. Останні поза сумнівом є нащадками (правнуками?) сподвижника гетьмана Івана Виговського миргородського полковника Григорія Лісницького. Відома дарча вдови Г. Лісницького Олени і трьох його синів Товстого лісу Мгарському монастиреві [2].

Потім слідує скарга пушкаря Петра Тулюпи гетьману Івану Скоропадському на гадяцького полковника Михайла Милорадовича (№ 6). Цей полковник-серб зажив лихого слави своїм беззаконням і злочинами не лише проти рядових козаків, але й полкової старшини (досить вказати на його «діяння» стосовно знаменитого літописця, гадяцького полкового судді Григорія Грабянки). Численні скарги зазвичай не давали результату, бо Милорадович був поставлений з волі Петра I і, маючи такого патрона, не звертав особливої уваги на гетьманські універсали. Скарга пушкаря є типовою і наводить факт незаконного і тяжкого його побиття Милорадовичем.

Документ № 9 стосується козаків села Турбаї Остапівської сотні Миргородського полку. Це село, що лежить на лівому боці Хоролу неподалік його гирла при впадінні в Псьол, знамените своїм повстанням 1789–1793 рр. Тоді козаки, котрих незаконно перевели в розряд кріпаків, повстали проти такого закріпачення. Їхній виступ був придушений, а селян виселили в безводні степи Херсонської і Таврійської губерній. Цей документ – «доношение» в сенат якогось старшини, котрий стверджував необґрунтованість козацьких вимог, очевидно був складений напередодні повстання і доповнює його історію. У документі № 10, складеному не раніше 1774 р., наводиться витяг зі списку черниць київського монастиря свв. Флора і Лавра – уродженок Полтавщини, в основному з Лубенського полку, хоч є тут уродженки Гадяцького, Миргородського і Полтавського полків (міст і містечок Гадяча, Глинська, Зіньківа, Лохвиці, Решетилівки, Ромна, Сенчі, Сорочинець, Чорнух, декількох сіл). Вони походили переважно з козацького стану, хоч були серед черниць і міщанки, і селянки. Впадає у вічі досить високий відсоток їхньої письменності – 73% (11 з 15 черниць), що до певної міри підтверджує свідчення арабського мандрівника 1654 та 1656 рр. Павла Алепського, за яким більшість козацьких жінок, навіть малолітніх дівчат, були грамотними.

Документ № 11 – лист кримського посла Мегмет-аги до полтавського полковника, який, на жаль, не є датованим і може бути віднесений, очевидно, до другої половини XVIII ст., але не пізніше 1783 р. Таким чином, цей анонімний полтавський полковник був або Андрій Горленко (до 1743–1775 рр.) або Іван Кованька (–1779 р.–). Якщо документ був створений раніше, то полтавським полковником був тоді Василь Кочубей (1729–1743 рр.). Послання містить пропозицію провести переговори про розмежування кордону між Османською та Російською імперіями. Вони мали відбутися в травні місяці (через 15 днів після свята Юрія Переможця (23 квітня за старим стилем), в гирлі Самари (сучасне м. Дніпро), а частина московської делегації («казанский боярин») мала бути в той же день у гирлі р. Оріль. Делегація Османської імперії та Кримського ханства чекала на повернення гінця в Перекопі.

Таким чином, дана публікація документів проливає додаткове світло на історію важливого регіону України гетьманських часів. Зазначимо, що при їх виданні ми використали правила публікації українських текстів XVII–XVIII ст., розроблені Я. І. Дзирою [3], з незначними поправками. Квадратними дужками [...] показані пропуски в тексті, а знаком (...) – нерозбірливі слова, які не вдалося прочитати.

Список використаних джерел

1. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – К., 2005. – С. 253.
2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – К., 2015. – Т. 4 (1655–1658). – С. 463.
3. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 39–42.

References

1. Kryvosheia, V. V. (2005). *Ukrainska kozatska starshyna* [Ukrainian Cossack top sergeants] (p. 253). Kyiv. [In Ukrainian].
2. *Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr.* [Sources on the history of the National Liberation War of the Ukrainian nation of 1648–1658]: Vol. 4. 1655–1658 (p. 463). (2015). Kyiv. [In Ukrainian].
3. *Litopys Samovydtisia* [Annals of Eyewitness] (pp. 39–42). (1971). Kyiv. [In Ukrainian].

№ 1

1654, лютого 29 (19). – Кременчук.

Купча.

«Я, Юско Охрімович, козак Войска Запорозького, обывател ніжинский, маючи дом мой властный и за копу мою купленной в месте Кременчуку под час заверух з росказаня господаря нашего его мл. пна гетмана по розных містах. Прето я з малжонкою моею, отримавши тот дом од Яна Безпятого, а часу теперешнего я, повернувшись ку домовы своему до Ніжина, а тот дом продадем пану Юрю Мойсеенку у Кременчуку в моц и в посесию пушаю и в спокойное держане вічними часы, за которого шлюбую, же ни от кого пан Юрей Мойсеенко ни од кого жадного zatrudnenia міті не мает. Я сам и малжонка моя, повинна в том отповедат потребуячому в той продаже, а пна Юря Мойсеенка во всем очищат и от всего ослободжат, где бы хто важилсе турбацьню чинит пану Юрю. И для увереня и при написатю того листа зезнаного был пан Левко Зілда, пан Иван Цівьченко, Мартин Шарапаненко, козак кременчуцкий. И пна Богдана Лавриченка, сотника, и пна Ивана Дяченка, просили о приложене печаты звыклой товарыства и писара о подпису руки. Що на прозбу мою учинит рачили.

В Кременчуку року 1654 мсца феврала 19 дня.
Миколай Пинчук, писар кременчуцкий, рукою».

IP НБУВ, ф. II, № 20545.
Оригінал, завірений печаткою.

№ 2
1681, листопада 16 (6). – Омельник.
Купча.

«Року 1681 мсця ноеврия 6 дня.

Перед нас, урад омелницький, Дмитра Авраменка, сотника нашого на тот час бившаго, Филипа Григоренка, атамана городского, я, Андрій Михайлович, брат старший Рождества Пресвятой Бци зо всім братством еднокупне, міючи собі млин от пана Ивана, который то млин продаем пану Семену Гелезі зо всім тим, котороя на нас належала половина, кол дві, едно яловое, дві робочих мучное и ступное з фолюшами, мівши ми половину з Степаном Шишаком вічними часи пну Семену Гелезі продалисмо частку свою належитую. Волно будет пану Семену Гелезі про-дат люб дароват и на якийколвек свой повернут пожиток. При которой продажи и куплі било людей зацних Демян Мороз, Грицко Сухомлин, Федор Різник, Гаврило Середа, Юрочко (...)*, Ярема Павленко, ктитор, инших людей било немало. На що устне упрошоний урад омелницький о подпис имен и притиснене печати урадовой міской, року и дня виш писаного(?).

Андрій Михайлович, брат Рождества Пресвятой Бци, руку подписал.
 Иван Григориевич подписал руку».

*IP НБУВ, ф. II, № 20546.
 Оригінал, завірений печаткою.*

№ 3
1699, червня 1 (травня 22).
Купча.

«Року Бжого 1699 мсця мая 22 д.

Мы, невести и жительки уласовские, Вовдотия Нечипориха и Параскевия Василюха, чинимо відомо сим нашим записом пред урадом міским уласовским Андрієм Лавріненьком, сотником наказним, Фомі Рососі, атаману городовому, Левку, войту, Подзюбану, и при битности товариства зацного и віри годного Михайла Брайка, Артюха Сеченька, Диниса Крамара, Грицка Ма(...) *перечиною (...) * и иних, ижесмо з доброй волі нашой, ані з жадного примусу, продалисмо власний свой ліс на том боку Днепра зостаючий, зо всіми приналежними сіножа-тями в урочищи Чуті пну Семену Аньтоненку, жителю и крамарю городискому, за вусім коп. Которому волно будет яко своим добрим владіти и ко своему пожитку обертати. На що для ліпшой віри и певности сей запис даемо ему до рук для луч-шого иствержения и певности при ураду міскому уласовскому и при звиклой печата городской уласовской.

Діялос в Уласовці року и дня виш написаного».

*IP НБУВ, ф. II, № 20548. Тогочасна копія.
 Записи на звороті: «Лист от Семена Крамара на Чуту»,
 «В полковой миргородской канцелярии вписан 1744 рока мая 27 дня».*

№ 4
1699, квітня 10 (березня 31). – Лубни.
Купча.

«Року от Нарожения Сна Бжого 1699 місяца марта тридцат первого дня.

За відомом пана Василя Саввича, асаула полкового лубенского, перед нами, Демяном Василичем, на сей час сотником и атаманом наказним лубенским, а з міського уряду перед нами, Яремою Василичем, войтом, Фомою Нагурным и Иваном Великошапокою, бурмистрами, постановившиися Андрій Микитенько, жител калашинский, явне, ясне и добровольное ку записаню до книг міських чинил сознане продажи своих кгрунтов, тыми мовячи словы:

Мсци пане уряде городовый наш лубенский! Міночи я хутор з лісом и з ставом, по небожчику тестю моему Хведку на мене спальный, у Калашиньцах селі лежачое, тот теды хутор, ліс и став с порадою жоны и діток наших міночи на продажи, а пан Корній Григоревич, зят п. Кулябков, если бы непеньное було одзывався купити. Теды я с тым паном Корніем видячися и з швакграми моїми Хведченками, ознаймилем, же тот хутор, на котором мешкаю, як ся в собі мїет, маю на продажи и если бы вони отзываючися близкостю чи не призволилися одкупити. А же оные не призволившись одказали, коли б, мовят, нам сего часу діток не поморити не толко хутори куповати, продавай, мовит, его собі кому хочеш, не будем мы о тое никого турбувати, ани грошей одкладати вічними часы, бо и на тебе, мовят, відаемо добре сего часу притужно. И так я оциркуловавшися, же юж то не ест пенное, а к тому не ест теж никому ни в чом заведенное, але яко свое власное (сполне из жоною моею) продадем оную свою (...) *вщину хутор з лісом и з ставом, где и млын вешняк бував, за (...) * млсти (?) пану Корнію Григориевичу, зятю небожчика п. Кулябки, за певную готовую суму доброе монеты грошей, то ест за золотых сто десят, с таковым докладом, же волно будет пану Корнієви Григориевичови, малжоньце и потомком его тым хутором и лісом яко своїм власным добрим вічними часы диспозовати (...) * став як перед часы бував, слушне баняти (?) так же и в огороді у вершині ставу (...) * для их користи же так бувало и конопли собі мочит повинни (...) * дати, даровати, заменяти, (...) * и як (...) * пожиткови своему оборочати. Якое таковое мое сознане волно его млст пану Корнієви на (?) ліпшую того твердост и до книг міських записавши и выписом с книг печати міскої оный же выпис на потомный час до себе взявши, що ести записано и належной стороні, пану Корнієви Григориевичови, так при печати міскої, яко и с подписом руки писарское, в потомный час выдан з ратуша лубенского выш положоного термину.

При печати маестратовой Юрий Николаевич Кгаевский, писар міский лубенский.

Дописка: Року 1715 я, Корній Григориевич, чиню відомо сим моим рукописанием, иж мы с порадою жоны моей куплений за свои власные гроши в селі Калайдинцах хутор з лісом и ставом ув Андрія Микитенка за певную суму, як в запису урядовом виражает; далисмо у вічност милому синову нашому Ивану Корнієвичу, жоні и діткам его. Также и по смерти блаженной памят сина нашого Ивана потвержаем тож с порадою жоны моеї того кгрунту, як ся в собі мїет,

нікому іншому владіти тилко жоні и діткам его и для ліпшей памяти в потомние часи руку свою подписую.

Корній Григориевич».

ІР НБУВ, ф. II, № 20551. Оригінал, завірений печаткою.

Запис рукою лубенського писаря Гаєвського: «Выпис с книг міських ратуша лубенского. Запис сей од Андрія Микитенка Каладинского за проданы хутором, лісом и ставом пану Корнію Григориевичови, зятю п. Кулябковом, есть даный и вічне служачий». Запис інішою рукою: «На Калайдинские грунта».

№ 5

1707, серпня 31 (20). – Київ.

Універсал лубенського полковника Дмитра Зеленського.

«Его царского пресвітлого влчства Войска Запорозского полковник лубенский Димитрий Зеленский.

Пану сотнику лохвицкому, атаману городовому и войтови тамошним, ознаймуем, иж для певного діла, же церков новую стопокровскую старанием и коштом своїм в Лохвиці п. Василь Лехненко, житель тамошний, строит, увольняем оног от всяких повинностей міських, а позволяем ему при той же церкви Бжой ктиторим и господарем (...) *вати и хтоколвек з ласки и побожности своей яко то з цехов, доносил нам відати, он же, п. Васил, же приобіцяли нікоторії люде на достроение мененной церкви Бжой учинити, по своему изволению вспоможетелское, то он же ктитор, тим звіцовати (?), а не хто инший повинен будет. Его теж самого п. Василя респектом тоей ктиторской услуги, абысте вы, старшина, від (?) яких повинности и дачей міських не чепали пишно приказуем.

Дата в Києві августа 20 року 1707.

Вишменований полковник лубенский».

ІР НБУВ, ф. X, № 10207.

Оригінал (?)

№ 6

1715–1721 рр. (?) – Гадяч (?).

Лист пушкарка Петра Тулюпи до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, мні велце блгонадеждний патроне и великий добродію .

Я, ниже подписавшийся, жалосную мою вношу скаргу до велможности вашей в такой способ. По заслуги нашей войсковой пушкарской приїхавши в Гадяч взят плату и кто до господина полковника Милорадовича, яко до пна своего пошедши, побрала оружже чистит и взявчис, пошол до господара в молодецку хату и говору господару: «Зволте дати желіза та оливи для оружжа». И тут Бандурка, пустуючи, закинет мині на голову кожух и я рукою на хребет кинулся и его зачепил и, не хотячи, жупанок розидрал и господар змовил: «Оттож тебі, Бандурко, и новий кунтуш ест». Теди я стал его о прощения просит и там не простился и вийшов з оружем з оной хати и пошол з двора. И Бандурка во слід біжит и кличет вернути до пана. И

я отвітовал: «Ні як до пна з оружам ити, нехай напотом» и он, Бандурка, вкупі з мною и пошол и поклавши в курені оружа, пошли з ним в козацку хату и там вовся попростили прилюдне и купил я ему горілки полькварти и розишлис, а там остался Пищалка Остап и Иван бул и чо го не вім за что они два їх побилис и на завтрашний ден пришол до гармат атаман гармаский спускает Пищалку з гармати и спустошивши, мовит нам: «Ходіте просит товариство пна полковника за Пищалку» и пошол я и по суду велілі нам держат Пищалку и держали и потом хто шепнет полковнику об міні: «Се той, что розидрал на Бандурці кунтуш». И тот час велілі мене розибрати з одежі и ку[шу]лю закинувши на голову, сам перш полковник взяв кнут в руки и впоперек бил, поки втомился, и приказал еще слуги бит вдвож и не тямлю сколько вдаров дато. И послі такого незносног убою двох недел лежал и насилу трохи к памяти пришов и на гарматі окований сиділі сутки.

О том велможности вашей прошу слезне: блговолі милост свою на мене показат, даби впред такої муки мордерской не терпіл. Я, принявши милост от велможности вашей панской, должен назавше Гспда Бга Всемогущаго благати.

Велможности вашей великого патрона моего нижайший слуга и подножок Петро Тулюпа, пушкар».

*IP НБУВ, ф. I, № 62409.
Оригінал (?)*

№ 7

1729, лютого 11(січня 31). – Глухів. Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Его императорского всепрісвітлішого величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Пну полковникові миргородскому п.п. старшині полковой тамошний, а особливе пну сотникові миргородскому з урядом и всім, кому бы о том відати надлежало, ознаймуем сим ншим універсалом, иж знатний бунчуковый товариш пн. Иван Ломиковский просил нас, дабысмо селца ему еще за полковництва ншего в полку Миргородском наданные, а именно Шаховоростовку, Ярмаки и Милюшки, с принадлежащими до них всякими угодиами и купленными грунтами в сотні Миргородской положене свое иміючие, потвердили ншим гетманским універсалом. Мы прето, гетман, по силі данной нам высокомонаршой его императорского велчества[...] всякие в Малой Россіи воинские и гражданские устроевати порядки, респектуючи же на его, пна Ломиковского, давные войсковые службы и в пред узнаючи в нем и дітях его к тым же службам всякую способность, яко и тепер сн его, пна Ломиковского, Павел на службі его императорского влчества в Гилянском поході чрез нісколко уже літ обрїтается, велілі сей нш видати універсал, чрез которий яко вишпомянутіе села Шаховоростовку, Ярмаки и Милюшки с принадлежащими до них угодиями и всіми также будущими его пна Ломиковского покупленными грунтами, ствержаем ему в спокойное владіние, так дабы пн. полковник миргородский и п.п. старшина полковая, а особливе пн. сотник миргородский з урядом и нікто иний до владіние вишположенных сел жадной трудности и препятствия ему, пну Ломиковскому, не чинили, войти зас тих же сел з

посполитими жителми (опроч козаков, которые при своїх волностях ненарушно захованы быти імiють) ему ж, пну Ломиковскому, яко державци своему надлежачую отдавали повинност и послушенство, мiти хочем и реiментарско приказуем.

Дан в Глуховi, генвар 31 д. 1729 году

Звишменованный гетман рукою власною».

IP НБУВ, ф. 14. Оригiнал, завірений печаткою.

На зворотi напис iншою рукою:

«На селце Шаховоростовку, Ярмаки и Милюшки».

№ 8

1756, жовтня 8 (вересня 27).

«Уступний запис» козака Федора Яковенка.

«Тысяча семсот пятьдесят шестого году двадцать седмого дня.

Я, нижей подписанный, малороссийского Миргородского полку сотни Шишацкой Федор Яковлев син Яковенко всякого суду и праву и кому тепер и в потомние часы вiдати надлежати будет, сим моiм уступним записом обявляю, что имiлас в моем владiнии сiнокосная лука з лужком в полку в полку Миргородском в дачи сотни Шишацкой над рекою Голтвою лежачая, смiжностию з одной стороны от лук владiлцов шишацких Николая и Григория Лiсницких и козака перевозкого Василя Борового, з другой козака шишацкого Юхима Шарлаенка и племенников его Матвiя и Федора Шарлаенков же (?) з (...) * войскового товарища Якова Зарудного по имiючис тамо острови его ж, Зарудного, ни в чем ни с кем не спорная, никому пред сим продажею и закладом ни другимы зделками не спорная и не заведення, но собственная моя, мнi по куплi от козаков шишацких Ивана Чирвенка и Трофима Реземенка (?) доставшюся, да нивя сто ступеней близ Толстого байраку лежащые поуз их, Лiсницких, поле и мною чрез многие года владiмое и на своi користи употребляемое, з доброй моей волi без всякого принуждения по визначенние от вишеписанных помiжников граничные знаки уступил в замiну вишеобявленним владiлцам шишацким Николая и Григорию Лiсницким, самим им и наслiдникам их, во вiчност за поле, лежачое их, Лiсницких, близ моего футора у Панчiмковской балки состоят Федорченково Гринченково да и к шляху Решетиловскому Трикопiвске, Сталiвске и Троянiвське през тое поле, лежачое да над Голтвою поуз мой же облог Панченковское да там же против Трошинских футора по дорожку и загон, лежачий от Голтвы Омелка Рибалки. И як (?) в том уступленном мною грунті (...) * луцi з лужком и полi близ Толстого байраку никакого владiния собственности и близости викупного права не оставляю, но все свое право и владение, которое в том сам я имiл, оним же Лiсницким вручил и уступил вiчными часи с таким утверждением и обовязательством моiм, что волно им самим, Лiсницким, тепер и кому от них впред достатис имiет тiм грунтом как хотя диспонувати, продати, даровати и в заклад или в замiну кому пустити и по всякому своему изволению на свой как найлутшей пожиток употреблять. А я от того грунту вiчне изрiкаюс себе, жену, дiтей и сродников моiх близких и далеких отдалив, не имiет ниhto от нас не токмо за то им, Лiсницким, или кто по них тiм грунтом владiт будет, денег откладат, но и никакого препятствия, затруднения и помiшателства чинит и никаким об-

разом того ґрунта отбират и присвоєват не должен. В лупшое же такой моеї уступки достовірие и твердост для потомних часов сия уступная кріпост за подписанием и жени моеї и упрошенных мною о сем свидителей оним Николаю и Григорию Лісницким данна року и дня вишеписанного».

*ІР НБУВ, ф. 14.
Копія кінця XVIII ст.*

№ 8

70-ті рр. (?) XVIII ст.

«Доношение» в сенат у справі козаків с. Турбаї.

«В правительствующий сенат

Доношение

Указом ея императорского величества из правительствующего сената от 20 числа августа сего года состоявшимся, утверждая решению суда генерального и малороссийской коллегии о бытии полку Миргородской сотни Остаповской села Турбаев жителям, искавшим козачества, по недоказательству онаго, с ґрунтами их за женою полковника Кондратия Битяговского Катериною Битяговскою в подданстве, между прочим поручено мне о бывших в походех из числа турбаевских жителей козаків разсмотреть и если подлинно окажется, что они службою своею против неприятеля себя отличили, оных всех оставить в козачьем звании и снабдить надлежащим числом земли по разсмотрению и вследствие того предписал я полковой миргородской канцелярии о таковых сделать верное исследование, кто из них служили, в каких именно походах, чем против неприятеля себя отличили и какие имеются на то доказательства? Но каков я от оной канцелярии на то получил рапорт, при сем представляю и как из оного правительствующий сенат изволит усмотреть оказанное упомянутыми турбаевскими жителями определенным к следствию явное слушание, упорство и дерзость, то сим самым уже, по мнению моему должны они лишиться своего права, естли б и имелось оное на козачество {а тем более, что они видно на оное не имели точных доказательств} они как из нашего (?) рапорта видно всю свою надежду {полагают} на своего поверенного, находящегося в Санктпетербурге, который как известно, пользуясь их невежеством, подобно (?) старается на собственную свою користь, а на пущее их разорение всегда их обнадеживает и тем вводит в (дальшее) заблуждение {своими искушениями}”.

*ІР НБУВ, ф. VIII, № 1755. Чернетка.
Слова, взяті в фігурні дужки, в рукопису закреслені.*

№ 9

Не раніше 1774 р.

Із списку черниць кїївського монастиря свв. Флора і Лавра.

«[...]50. Монахиня **Стефанида** малороссийского Лубенского полку села Чорнух дочь козака Василя Данилевского з дозволения игуменї Феодоры вступила в мнстръ 761 года, а по резолюції Арсения Могилянского, митрополита

киевского, и по указу киевской духовной консистории пострижена в мантию. Грамоты и рукоделия изучена, послушание несет клирошанское, в замужьи ни за ким не была, лет от роду 40, здорова.[...]

54. Монахиня **Надежда** малороссийского Миргородского полку села Поповки дочь козака Саввы Горбатого, з дозволения игумені Магдалины вступила в мнстрь з малолітства, а по резолюції Рафаїла, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консистории пострижена в мантию. Грамоты не умеет, рукоделия простого в разних экономических послушаниях проходила, в замужьи ни за ким не была, лет от рода 90, за старостию и глазами слаба.

55. Схимонахиня **Мелания** малороссийского Лубенского полку города Ромна, дочь посполитого Якова, з дозволения игумені Анастасіі 736 года вступила в мнстрь 761 года, а по резолюції Рафаїла, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консистории в 743 году пострижена в мантию. Грамоты изучена, рукоделия простого, послушания разние мнстрские проходила, лет от рода 80, в замужьи ни за ким не была.

56. Монахиня **Евсевия** малороссийского Полтавского полку местечка Решетиловки, дочь козака Стефана Мартыненка, з дозволения игумені Панфіліі вступила в мнстрь в 741 году, а по резолюції Рафаїла, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консистории 743 года пострижена в мантию. Грамоты не умеет, рукоделия простого, в послушаниях экономических проходила, в замужьи ни за ким не была, лет от рода 64, за старостию слаба.

57. Монахиня **Петрония** малороссийского Лубенского полку села Москаленки, дочь козака Андрея Игнатенка, з дозволения игумені Юстины от малолітства вступила в мнстрь, а по резолюції Арсения, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консистории пострижена в мантию. Грамоты изучена, рукоделия простого, в послушаниях экономических проходила, в замужьи ни за ким не была, лет от рода 51, здорова [...].

65. Монахиня **Акилина** малороссийского Лубенского полку местечка Сенчі, дочь умерлого козака Данила Гриценка, з дозволения игумені Иустини вступила в мнстрь, а по резолюції Арсения, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консистории пострижена в мантию. Грамоты изучена, рукоделия простого, в послушаниях разних экономических проходила, в замужьи ни за ким не была, лет от роду 43, здоровьем слаба.

66. Монахиня **Евфросиния** малороссийского Гадяцкого полку местечка Зінкова, дочь козака Григория Шаповаленка, з дозволения игумені Настасіі вступила в монастырь з малолетства, а по резолюції Тимофея, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консистории пострижена в мантию. Грамоты и рукоделия изучена, в послушаниях разних проходила, в замужьи ни за ким не была, лет от рода 56, здорова.

67. Монахиня **Фекла** малороссийского Миргородского полку местечка Сорочинець, жена посполитого Степана Менченка, з дозволения игумені Иустини вступила в мнстрь 740 года, а по резолюції Тимофея, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консистории пострижена в мантию. Грамоты изучена, рукоделия простого. В послушаниях экономических проходила, лет от рода 58, за старостию слаба.[...]

101. Монахиня **Варвара** малороссийского Лубенского полку местечка Лохвиці, дочь священника Петра Білкевича по указу киевской духовной консистории пры игумені Полисфени вступила в мнстр, а пострыжена в мантию в Киевобогословенском дівичем мнстре. Грамоты и рукоделія изучена, послушание несет клирошанское, в замужьи ни за ким не была, лет от роду 42, здорова.

106. Монахиня **Ирына** малороссийского Гадяцкого полку города Гадяча, жена мещанина Василя Десятникова, з дозволения игумені Магдаліни вступила в мнстр з малолетства, а по резолюції Рафаїла, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії пострыжена в мантию. Грамоти не умеет, рукоделія простого, в послушаниях разних мнстрских проходила, лет от рода 80. За старостию слаба.

107. Монахиня **Пелагія** малороссийского Лубенского полку села Волошинки, дочь козака Ивана Кушниренка, з дозволения игумені Елени вступила в мнстр з малолетства, а по резолюції Арсенія, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії пострыжена в рясофор. Рукоделія простого, грамоты не умеет, в послушаниях разних мнстрских находится, в замужьи ни за ким не была, лет от роду 50, изувечена косноязычием.

108. Монахиня **Александра** малороссийского Лубенского полку села Засулье, дочь козака Прокопа Быличенка, по резолюції Гавриїла, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії в 774 году вступила в мнстр и пострыжена в рясофор в чигринском Свято-Троїцком дівичем мнстрі. Грамоты изучена, рукоделія простого, в послушанії, в замужьи ни за ким не была, лет от роду 48, здорова.[...].

116. Монахиня **Порфирія** малороссийского Лубенского полку местечка Глинска, дочь козака Данила Бенковского, з дозволения игумені Феодоры 765 года вступила в мнстр, а по резолюції Гавриїла, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії в 774 году пострыжена в мантию. Грамоты и рукоделія изучена, послушание несет клирошанское, в замужьи ни за ким не была, лет от рода 49, здорова.[...].

118. Монахиня **Фоїна** малороссийского Лубенского полку села Городища, дочь посполитого Ивана Левченка, з дозволения игумені Феодоры 768 года вступила в монастырь, а по резолюції Гавриїла, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії в 774 году пострыжена в мантию. Грамоты изучена, рукоделія простого, в послушанії проходила пономарском, а нині без послушания, в замужьи ни за ким не была, лет от рода 53, здорова.[...].

122. Монахиня **Евсевія** малороссийского Гадяцкого полку города Гадяча, дочь козака Емельяна Кислиці, з дозволения игумені Елени вступила в мнстр з малолетства, а по резолюції Арсенія, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії пострыжена в расофор. Грамоты изучена, рукоделія простого, послушание проходила мірническое, в замужьи ни за ким не была, лет от рода 50, за старостию слаба[...].

№ 10

Друга половина XVIII ст.

Лист Мегмет-аги до полтавського полковника.

«Копия с перевода писаного по турецки от Магмет аги к полковнику полтавскому.

Христианские віри почтеннейшему, в Иисусові законе избраннейшему, нынешнему нашему другу, полтавскому полковнику, дружелюбительно поздравляем. Потом вашей чесности известно чиню по указу пресветлейшаго нашего салтанова величества между двема государи велено чинити границу, от нашего светлейшаго салтанова величества в Украину посланы Ибрагим ага Магмет Афендий, Мурат Эфендий, од державнейшаго ханова величества я, и для вашей дружбы извествюя вам сим листом, чтоб после Егорьева дни спустя пятнадцать дней быть вам в усть Самары реки, чтоб нам заставить вас там, також де с московской стороны к казанскому боярину о том же писано, а сие писмо не задерживая изволите послать к казанскому боярину, толко б они после Егориева дни спустя пятнадцать дней были на реке Ареле в устье, а сего нашего человека прикажите, не держав, отпустить. Для того посланные аги на камисию будут ево дожидатца в Перекопе и сия ваша будет дружба, что посланого нашего не будете держать».

IP НБУВ, ф. 1, № 2428.

Тогочасна копія з російського перекладу.

№ 11

1772, жовтня 26(15). – Полтава.

Рапорт полтавської полкової канцелярії в Малоросійську колегію.

«В Малоросійскую колегию от полтавской канцелярії

Репорт

Указом ея императорского величества из оной коллегии от 31 числа прошедшего августа под № 4916 состоявшимся, а в полковой канцелярії сентября 8 полученном, велено о значащомся по выписке при том указе приложенной желающом принять монашество малороссиянину Ивану Бабинскому учинить вірную справку: подлинно ль он уроженец и житель местечка Решетиловки козакого звания, иміет ли козаchie грунта, и кто ими нині владіет, отправляется с них войсковая служба и кем именно, и репортовать в колегию в обстоятелтве. На которий указ полковая полтавская канцелярия репортует, что на посланный указ в сотенное решетиловское правление по учинению вишписанном виправки репортом от того правления представлено: яко оного Бабинского мать, будучи Новоросійской губернии в местечку Царичанке, оставшись от мужа своего Осипа Бабинского в удовстве с оним же сином, будучим еще малолетним, и перейшла в местечко Решетиловку, где и в замужье за козака Якима Ногая вишла и за дозволением еї, Бабинской. Прописанной Иван Бабинский отишол на послушание в монастыр Киево-Печерской лаври. Грунтов же никаких за собою не иміл, нині не иміет и службою никакою не занят и к получению монашества препятственной причины ніт.

Полковник Андрей Горленко.
Полковий писар Федор Якович.
15 октября 1772 году
Полтава № 4760».

IP НБУВ, ф. 160, № 560, арк. 164. Оригінал.

*р. Yurii Mytsyk,
Tarasenko Inna Yuriivna*

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine

12 documents on the history of Poltava region in the 17–18th centuries (from the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine).

The publication presents previously unknown documents on the history of Poltava region in the 17–18th centuries found in the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. The documents cover the past of Poltava region in hetman times, cities and villages of Hadiach, Lubny, Myrhorod and Poltava regiments, their socio-economic, political and ecclesiastic history. The documents include four conveyances of 1654–1699; a defence universal of 1707 of Lubny colonel Dmytro Zelenskyi to the Holy Protection Church in Lubny and its warden Vasyl Lekhnenko, by which they were released from local taxes and duties; a universal of hetman Danylo Apostol of 1729, by which he confirmed the handover to officer Ivan Lomykovsky of three villages located near Myrhorod on the West and South-West from it; a complaint of gunner Petro Tiuliupa to hetman Ivan Skoropadsky against Hadiach colonel Mykhailo Myloradovych; an excerpt from a list of nuns of Saint Flor and Lavr Monastery of Kyiv, native residents of Poltava region.

Key words: Poltava region, Hetmanshchyna, universals, conveyances, monasteries, local lore.

*о. Юрий Мыцык,
Тарасенко Инна Юрьевна*

Институт украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины

12 документов из истории Полтавщины XVII–XVIII вв. (из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского).

К публикации представлены неизвестные ранее документы из истории Полтавщины XVII–XVIII ст., найденные в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Документы касаются прошлого Полтавщины гетманских времен, городов и сел Гадяцкого, Лубенского, Миргородского и Полтавского полков, их социально-экономической, политической и церковной истории. Это, в частности, четыре купчих 1654–1699 гг.; оборонный универсал 1707 г. лубенского полковника Дмитрия Зеленского Свято-Покровской церкви в Лубнах и ее титарю Василию Лехненко, которым они освобождались от местных повинностей и налогов; универсал гетмана Даниила Апостола 1729 г., которым он подтверждал передачу бунчуковому товарищу Ивану Ломиковскому трех сел, которые находятся вблизи Миргорода на запад и юго-запад от него; жалоба пушкаря Петра Тюлюпы гетману Ивану Скоропадскому на гадяцкого полковника Михаила Милорадовича; выписка из списка монахинь киевского монастыря свв. Флора и Лавра – уроженок Полтавщины.

Ключевые слова: Полтавщина, Гетманщина, универсалы, купчие, монастыри, краеведение.

ЗБЕРЕЖЕННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ТА АРХІВНИХ ФОНДІВ

УДК 504.3:582.28:022.4:027.54(477-25)НБУВ

*Антоніна Георгіївна Суббота,
кандидат біологічних наук,
Людмила Вікторівна Муха,
кандидат історичних наук,
Любов Петрівна Затока
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

МІКОБІОТА ПОВІТРЯ СХОВИЩ І ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ, ДОСЛІДЖЕННЯ З 1992 РОКУ)

У ретроспективі узагальнено і представлено результати щодо перших в Україні систематичних моніторингових досліджень мікологічного стану повітря сховищ і документів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Починаючи з 1992 р. у порівняльному аспекті вивчено видовий склад мікобіоти повітря у його спокійному стані і під час санітарно-гігієнічної обробки фондів, а також сезонну динаміку мікроміцетів. З повітря сховищ і документів виділено та ідентифіковано близько 15000 штамів мікроскопічних грибів, що належали до 72 видів 31 роду двох відділів Мисоgomycota і Ascomycota. Моніторинг мікологічного стану сховищ і стратегію консерваційних заходів впроваджено у систему збереження бібліотечних фондів НБУВ.

Ключові слова: бібліотека, мікобіота повітря, мікроміцети, моніторинг, частота трапляння, книгосховище, деструктивні властивості.

Бібліотеки та архіви ХХІ ст. відіграють визначну роль у формуванні сучасного інформаційного простору та є центрами, де накопичуються і зберігаються об'єкти інформації – документи. Для створення оптимальних умов зберігання документів і профілактики їх мікологічного пошкодження найбільш важливим є знання складу мікобіоти повітря книго- та архівосховищ. Уперше найбільш повно мікобіоту повітря бібліотечних сховищ і документів вивчила Ю. П. Нюкша у 50–70 роках ХХ ст. [1, 2]. Пізніше подібні дослідження було проведено у Національній бібліотеці Естонії і бібліотеці Тартуського університету [3], у Національній бібліо-

теці Білорусі [4], а також у сховищах документів академічних установ Праги [5, 6] і бібліотеці жіночого коледжу в Хайдерабаді [7].

Аналіз кількісних даних мікобіоти повітря, представлених цими авторами, свідчить, що кількість грибних зародків у повітрі, або колонієутворюючих одиниць (КУО), коливається залежно від пори року та стану бібліотечних фондів [2]. У сховищах з фондами, що характеризуються стабільним фізичним станом, їх кількість складає 30–500 колонієутворюючих одиниць у 1 м^3 повітря (КУО/ м^3), у сховищах із забрудненими фондами – від 600 до 2500 КУО/ м^3 , а під час надзвичайних ситуацій (стихійного лиха – повеней, злив, ураганів, пилових і піщаних бур); техногенних аварій (пошкодження водою через прорив водо- та теплопостачання, пожежа) досягає 7400–15 400 КУО/ м^3 ; при цьому рідко хто з авторів конкретизує умови відбору проб – у якому стані повітря відбиралися проби, спокійному чи збудженому, не звертали увагу на чисельність мікроорганізмів у повітрі під час маніпулювання з пошкодженими документами. Однак є повідомлення, що з книг XVIII–XIX ст. зі стабільного фонду під час перегортання їх сторінок упродовж 5 хв. кількість КУО зростала від 190 до 1450 в 1 м^3 повітря [8]. Труднощі кількісної оцінки мікобіоти повітря сховищ були пов'язані з відсутністю нормативних вимог і стандартів щодо гранично припустимої кількості (ГПК) спор сапрофітних грибів у 1 м^3 повітря закритих приміщень немедичного профілю. У медицині мікробіологічний стан повітря приміщень вивчали звичайно в епідеміологічному аспекті. У нормативних документах медичної промисловості з виготовлення нестерильних препаратів гранично припустима концентрація мікроорганізмів у 1 м^3 повітря приміщень дорівнювала 500 КУО [9]. У методичних вказівках щодо обґрунтування ГПК мікроорганізмів-продуцентів у робочій зоні підприємств біотехнологічного виробництва від 01.10.1998 р. мікроміцети віднесено до 3 класу небезпеки, і їх ГПК залежить від виду мікроміцета та знаходиться у межах від 300 до 5000 КУО/ м^3 . Для книгосховищ науковцями бібліотек було запропоновано вважати задовільним стан, коли у звичайних умовах упродовж 1 год. методом седиментації на агаризоване живильне середовище з повітря виділялося не більше 10 КУО на чашку Петрі (КУО/ч) діаметром 9 см [10]. 1992 року математично доведено, що величина 10 КУО на чашку під час седиментаційного методу відбору проб відповідає кількості 1000 КУО в 1 м^3 повітря за відбору проб повітря апаратом Кротова [8]. Разом з цим, встановлено, що чисельність 1000 КУО в 1 м^3 повітря за високих показників відносної вологості повітря (70–90%) може спричинити мікологічне ураження паперу [2]. У розробленому та впровадженому стандарті з консервації документів ДСТУ ГОСТ 7.50:2006 нормативи щодо ГПК колонієутворюючих одиниць мікроскопічних

грибів у 1 м³ повітря сховищ відсутні [11]. Більшість дослідників використовують величину 500 КУО/м³, що запропонував проф. М. П. Слінов, як ГПК спор мікроскопічних грибів у повітрі приміщень немедичного профілю [12].

Для книго- та архівосховищ також велике значення має видовий склад мікобіоти, оскільки серед деструкторів матеріальної основи документів трапляються не лише сапротрофні мікроміцети, але й патогенні, умовно патогенні і токсичні для людини види. Присутність останніх, особливо таких, як *Aspergillus flavus*, *Aspergillus fumigatus* і *Stachybotrys chartarum*, у сховищах архівів і бібліотек є небезпечною, тому мікологічний контроль за станом фондів є необхідним і передбачається стандартом [11].

В Україні мікобіоту книго- та архівосховищ досліджено недостатньо. Постановою Президії Національної академії наук України (НАН України) «Про Розвиток Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України» № 241 у вересні 1992 року у Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського АН України (нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, НБУВ) було ухвалено рішення щодо створення науково-виробничого та координаційно-методичного підрозділу – Центру консервації та реставрації (ЦКР НБУВ). Метою ЦКР НБУВ було виконання функцій науково-дослідного і координаційно-методичного органу з питань забезпечення збереження бібліотечних фондів в установах НАН України, а також здійснення наукової розробки технологічних, організаційних і методичних засад забезпечення фізичного збереження інформаційних ресурсів у процесі їх надходження, зберігання та використання. Збереження фондів – це характеристика їх фактичного фізичного стану, що відображає ступінь утримання експлуатаційних властивостей документів. Завданнями Центру були визначення стратегії збереження бібліотечних і архівних фондів; розробка програми досліджень з консервації документів у трьох напрямках: стабілізація, реставрація і оптимізація режимів зберігання. Одним з них є санітарно-гігієнічний, що досліджується з використанням мікробіологічних методів. Характеристику мікологічного і фізичного стану 13 млн. од. зберігання, які знаходилися на той час у сховищах НБУВ, можливо було надати лише за допомогою моніторингових досліджень мікобіоти повітря і документів у сховищах.

Метою наукової роботи ЦКР НБУВ у мікробіологічному напрямі було вивчення мікобіоти повітря сховищ і документних фондів НБУВ, дослідження деструктивної активності найбільш поширених у сховищах мікроміцетів і науково-практичне обґрунтування стабілізації пошкоджених мікроскопічними грибами документів. Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити такі завдання:

– вивчити видовий склад і сезонну динаміку мікроміцетів у повітрі сховищ різних відділів і розробити методичні підходи до моніторингових досліджень;

– визначити залежність кількісної і таксономічної характеристик мікобіоти повітря і документів від умов їх зберігання;

– провести порівняльне дослідження мікобіоти повітря у його спокійному стані та у збудженому стані під час санітарно-гігієнічної обробки фондів і роботи вентиляційної системи сховищ;

– сформувати колекцію чистих культур мікроміцетів, що виділені з повітря сховищ і бібліотечних фондів;

– дослідити деструктивну активність найбільш поширених у сховищах мікроміцетів і визначити стійкість різних видів реставраційного паперу щодо грибів-деструкторів;

– розробити інструкційно-методичну документацію щодо стабілізації пошкоджених мікроскопічними грибами документів і поліпшення санітарно-гігієнічного стану фондів НБУВ.

Об'єкти і методи дослідження. У статті проаналізовано результати моніторингових досліджень, проведених у НБУВ з 1992 по 2016 рр., – у порівняльному аспекті вивчено видовий склад мікроміцетів у повітрі сховищ різних документів: стародруків та рідкісних видань, рукописів, нотних видань, естампів, періодики (газет і журналів), архівних фондів. Досліджено повітря у приміщеннях 27-поверхової будівлі головного корпусу НБУВ (нині корпус НБУВ по Голосіївському проспекту, 3) і Філії № 1 НБУВ (нині корпус НБУВ по вул. Володимирській, 62), а також стан повітря, що надходило із вентиляційної системи до сховищ. Також дослідження повітря проводили у напівпідвальних сховищах відділу обмінно-резервних фондів (ВОРФ), що були розташовані по вул. Єреванській і Ольжича. Моніторингові дослідження проводили у сховищах корпусу НБУВ по вул. Володимирській, 62 під час аварії 2002 р., у поставарійний період – за участі фахівців Інституту мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України, Інституту гігієни та медичної екології ім. О. М. Марзєєва АМН України (нині – ДУ «Інститут громадського здоров'я імені О. М. Марзєєва НАМН України») та продовжуються донині науковцями НБУВ.

Проби повітря відбирали седиментаційним способом у чашки Петрі діаметром 9 см на агаризовані живильні середовища – Чапека і сусло, на рівні підлоги і на рівні 1,8 м від підлоги за експозиції протягом 1 години. Проби з документів відбирали стерильними тампонами або стерильною препарувальною голкою і переносили у чашки Петрі на агаризоване середовище. Чашки інкубували за температури $28 \pm 2^\circ\text{C}$. Облік росту мікроорганізмів і ідентифікацію мікроміцетів проводили на 3, 5, 7, 10, 14, 30 доби. У процесі десятирічної роботи було відібрано понад 3000 проб

повітря, виділено понад 15000 ізолятів, з них бактеріальні колонії складала 24%, грибні – 76%. Мікроміцети ідентифікували з використанням вітчизняних і закордонних визначників, бактерії не визначали [13, 14]. Ідентифікацію виділених мікроміцетів проводили за підтримки і з використанням наукової бази відділу фізіології та систематики мікроміцетів Інституту мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України. Сучасні назви видів мікроміцетів і їх систематичне положення наведено відповідно до www.mycobank.org.

Для екологічного аналізу виділених мікроміцетів визначали частоту їх трапляння за формулою: $P = \left\{ \frac{n}{N} \right\} \times 100\%$, де n – кількість зразків, у яких виявлено даний вид; N – загальна кількість зразків [15]. За частотою трапляння види поділяли на: домінуючі (вище 60%); ті, що трапляються часто (30–60%); типові (10–30%); випадкові види (нижче 10%) [16].

При кількісному аналізі заспореності повітря дотримувалися рекомендацій з профілактики біопшкоджень бібліотечних фондів, за якими кількість до 10 КУО/ч відповідала 1000 КУО в 1 м³ повітря за відбору проб повітря апаратом Кротова і задовільного стану повітря сховища [8, 10]. Перерахування КУО у 1 м³ повітря здійснювали відповідно до методу Л. Сергєєвої [8]. За ГПК КУО у 1 м³ повітря приймали 500 КУО/м³, проби повітря відбирали методом примусової аспірації з використанням апарата «Тайфун».

Упродовж 1993–1994 рр. детально вивчали видовий склад і сезонну динаміку чисельності мікроміцетів у повітрі книгосховищ двох підрозділів, що різко відрізнялися між собою за санітарно-гігієнічним станом документних фондів: відділу стародруків та рідкісних видань та сектору сходознавства (нині відділ фонду юдаїки), їх сховища знаходилися поряд на першому поверсі будівлі Філії № 1 НБУВ (нині корпус НБУВ по вул. Володимирській, 62) і були аеродисперсно пов'язані між собою загальним коридором. У трьох суміжних залах відділу стародруків та рідкісних видань, що були одночасно робочими кімнатами, документні фонди регулярно знепилювалися. Впродовж експерименту вони знаходилися у задовільному санітарно-гігієнічному стані – зберігалися у дерев'яних шафах в умовах відносно стабільного температурно-вологісного режиму. Сховища сектору сходознавства (відділ фонду юдаїки) розташовано у двох ізольованих кімнатах. Фонди укомплектовані зібраннями єврейських рукописів і друкованих видань, які більше 40 років знаходилися у непристосованих для зберігання підвальних приміщеннях, унаслідок чого значна частина їх була запилена, контамінована, а іноді пошкоджена мікроміцетами. Пошкоджені документи дезінфікували у дезкамері, яку було встановлено на першому поверсі корпусу НБУВ по вул. Володимирській, 62.

Мікобіоту повітря вивчали у спокійному і збудженому стані в процесі санітарно-гігієнічної обробки фондів у зазначених вище сховищах, а також у сховищах ще п'яти відділів двох інститутів, що знаходилися у корпусі НБУВ по вул. Володимирській, 62. Сховища відділів бібліотечних зібрань і історичних колекцій; обмінно-резервних фондів; газетних фондів (нині відділ формування та використання газетних фондів); образотворчих мистецтв; нотних видань (нині відділ музичних фондів) знаходилися у восьмиповерховій прибудові до основної чотириповерхової будівлі, яку було оснащено припливно-рециркуляційною системою вентиляції. Усі сховища прибудови характеризувалися однаковими умовами розміщення документів на стелажах. Сховища відділу стародруків та рідкісних видань, Інституту рукопису та Інституту архівознавства знаходилися в основній чотириповерховій будівлі корпусу НБУВ, у якій відсутня вентиляційна система. В Інституті рукопису і відділі стародруків та рідкісних видань документи зберігалися переважно у шафах, в Інституті архівознавства – на відкритих стелажах у папках і коробках.

У 27-поверховому корпусі НБУВ (проспект Голосіївський, 3), оснащеному системою кондиціонування, що працювала лише у режимі припливної вентиляції, мікобіоту повітря вивчали у сховищах відділу наукової організації та обслуговування основного фонду (ВНООФ), залі каталогів, секторі картографії тощо. Для забезпечення збереження документних фондів на папері необхідно дотримуватися нормативних показників: температура – $(18 \pm 2)^\circ\text{C}$, відносна вологість повітря (ВВП) – $(55 \pm 5)\%$ [11]. Тому одночасно з відбором проб повітря вимірювали температуру і ВВП у сховищах з використанням до 2003 р. психрометричних гігрометрів ВІТ-1 і ВІТ-2, з 2003 р. – портативних термогігрометрів “Нанна І” і компактних кліматичних станцій (барометр–термометр–гігрометр), з 2009 р. – електронних контрольно-вимірювальних приладів DT-3. Відповідні показники записували у розроблений ЦКР «Бюлетень стану температурно-вологісного режиму сховищ».

Деструктивні властивості мікроміцетів, що були виділені нами зі сховищ, визначали за їхньою здатністю продукувати целюлозолітичні і протеолітичні ферменти, що можуть руйнувати паперовий і пергаментний носії інформації [17]. Для експерименту брали 18 видів грибів, що часто траплялися у сховищах: *Alternaria alternata*, *Arcopilus aureus*, *Aspergillus fumigatus*, *A. niger*, *A. versicolor*, *Aureobasidium pullulans*, *Cladosporium macrocarpum*, *Eurotium amstelodami*, *Geotrichum candidum*, *Gilmaniella gumicola*, *Mucor plumbeus*, *Penicillium aurantiogriseum*, *P. canescens*, *P. chrysogenum*, *P. diversum*, *P. expansum*, *P. viridicatum*, *Trichoderma viride*. Целюлозолітичні властивості визначали за ростом грибів на смужках

фільтрувального паперу розміром 1×5 см, занурених на 1/3 у рідке мінеральне середовище Чапека, де єдиним джерелом вуглецю був фільтрувальний папір. Протеолітичні властивості грибів визначали візуально за їх здатністю гідролізувати 10% желатин [15].

Надалі інтенсивність росту *Alternaria alternata*, *Arcopilus aureus*, *Aspergillus niger*, *Penicillium aurantiogriseum*, *Trichoderma viride*, у яких було виявлено целюлозолітичну активність, вивчали на дослідних зразках деяких видів реставраційного паперу: газетного, писального, реставраційного РД–10 і фільтрувального. Стерильні диски паперів, як єдине джерело вуглецю, розташовували у чашках Петрі на агаризованому середовищі Гетчінсона, яке було інокульовано зазначеними вище тест-культурами [18].

Результати досліджень та обговорення. За нашими спостереженнями, термо-гігрометричні параметри повітря як у приміщеннях корпусу НБУВ по вул. Володимирській, 62, так і у 27-поверховій будівлі НБУВ були нестабільними. Також встановлено незначні добові і сезонні відхилення від нормативних параметрів температури і ВВП протягом опалювального періоду. Значно знижувалася температура і підвищувалася ВВП у приміщеннях НБУВ восени за затримки початку опалювального сезону.

За мікробіологічним аналізом повітря сховищ відділу стародруків та рідкісних видань і сектору сходознавства 1993 року було виявлено специфічність їхніх мікобіот і зв'язок кількісної і таксономічної характеристик з фізичним і санітарно-гігієнічним станом кожного з фондів.

У відділі стародруків та рідкісних видань упродовж року середня загальна чисельність мікроорганізмів знаходилася в межах 650 КУО/м³. У той же час показано, що залежно від сезону співвідношення мікроміцетів і бактерій було різним: у зимово-весняний період мікроміцети складали 70% від загальної чисельності ізолятів, бактерії – 30%; у літній період мікроміцети значно переважали над бактеріями, їх співвідношення було – 96 : 4. В осінній період воно було на одному рівні – 50 : 50 і залежало від температурно-вологісного режиму.

У книгосховищах сектору сходознавства мікробіологічний стан повітря протягом року залежав не стільки від сезону, скільки від маніпуляцій з документами. У спокійному стані у повітрі обох сховищ чисельність мікроорганізмів складала 400 КУО/м³, а за маніпуляцій з документами в процесі їх бібліографічної обробки кількість мікроорганізмів зростала в одному сховищі до 1500 КУО/м³, у другому – до 2400 КУО/м³. Безпосередньо в зоні маніпуляцій їх рівень у кожному зі сховищ досягав 2500 КУО/м³ і 7000 КУО/м³ відповідно. За кількістю мікроміцети значно переважали бактерії протягом усього року, крім осіннього періоду, коли в робочій зоні їх співвідношення було рівним – 50:50.

Мікобіота сховища відділу стародруків та рідкісних видань у зимовий та весняний періоди була представлена, в основному, видами роду *Penicillium*: *P. aurantiogriseum*, *P. corylophylum*, *P. expansum*, *P. implicatum*, *P. lanosum*, *P. simplicissimum*, *P. spinulosum*, *P. brevicompactum*, рідше траплялися *Cladosporium cladosporioides* і *C. macrocarpum*, випадковими були *Alternaria alternata*, *Aspergillus flavus*, *A. fumigatus*, *A. niger*, *A. ustus*, *Aureobasidium pullulans*, *Mucor hiemalis*, *Paecilomyces variotii*, *Sarocladium strictum*, а також *Mycelia sterilia* (white). У літній період у мікобіоті сховищ переважали види роду *Cladosporium* – *C. cladosporioides*, *C. herbarum*, *C. macrocarpum* і *Mycelia sterilia* (white). На цьому тлі на всіх позиціях встановлено наявність мікроміцетів *Geotrichum candidum* і *A. alternata*. Випадковими були *Mucor plumbeus*, *Papulaspora immersa*, *Penicillium canescens*, а у повітрі читального залу – *Chaetomium globosum*, *Phoma chartarum*, *P. glomerata*, *Scopulariopsis brevicaulis*. В осінній неопалюваний період за температури у дослідженому приміщенні +14°C і ВВП 79% у мікобіоті домінували ті види, що й у літній період – види роду *Cladosporium* і *A. alternata*. Часто траплялися види роду *Penicillium* – *P. chrysogenum*, *P. frequentans*, *P. lanosum*, *P. miczynskii*, *P. rugulosum*, рідко виділяли *A. candidus*, *A. flavus*, *Botrytis cinerea*, *C. globosum*, *Eurotium amstelodami*, *G. candidum*, *M. hiemalis*, *P. glomerata*, *Scopulariopsis asperula*.

У книгосховищах сектору сходознавства (нині відділ фонду юдаїки) у зимовий період переважали види роду *Penicillium* – *P. aurantiogriseum*, *P. chrysogenum*, *P. corylophylum*, *P. frequentans*, *P. lanosum*, *P. brevicompactum*, *P. verrucosum* і представники відділу Mucoromycota – *Absidia* sp., *Mucor hiemalis*, *M. plumbeus*. Також з цих приміщень ізолювали *A. fumigatus*, *A. wentii*, *C. cladosporioides*, *S. brevicaulis*, *T. viride*, *Mycelia sterilia* (white). У весняний період, протягом бібліографічної роботи з документами у повітрі зростає кількість спор мікроміцетів *T. koningii*, *T. viride*, а особливо представників відділу Mucoromycota, видовий склад яких значно розширився – крім *M. hiemalis* і *M. plumbeus* з'явилися *Cunninghamella echinulata*, *Rhizopus stolonifer* var. *stolonifer*, *R. oryzae*. Розширився і видовий склад темнопігментованих мікроміцетів – крім *C. cladosporioides* реєстрували *C. herbarum*, *C. macrocarpum*, *A. alternata*. Рідко траплялися *A. fumigatus*, *A. wentii*. Спостерігалася поява *Chrysonilia sitophila* (Mont.) Arx. Протягом літнього й осіннього періодів видовий склад мікобіоти повітря книгосховищ сектору сходознавства залишався відносно постійним, рідко траплялися *Arcopilus aureus*, *B. cinerea*, *C. globosum*, *Fusarium graminearum*, *F. solani*, *G. candidum*, *P. aurantiogriseum*.

У сховищі на 14-у поверсі відділу наукової організації основного фонду НБУВ, де знаходилися переважно видання другої половини ХХ ст.,

типovими для мікобіоти повітря були види *P. canescens*, *P. frequentans*, *P. granulatum*, *P. lanosum*, рідко траплялися *A. fumigatus*, *A. glaucus*, *A. niger*.

У повітрі сховищ ВОРФ, як і у секторі сходознавства, спостерігали різноманітність мікобіоти за рахунок видів відділу Mucoromycota: *Absidia* sp., *C. echinulata*, *M. circinelloides* f. *circinelloides*, *M. globosus*, *R. stolonifer* var. *stolonifer*, тобто ці види можна вважати характерними для мікобіоти приміщень з низьким рівнем санітарно-гігієнічного стану (дуже запилені, з наявністю відшарування штукатурки на стінах і стелі). Типовими для мікобіоти сховищ ВОРФ були види роду *Penicillium*: *P. citrinum*, *P. decumbens*, *P. diversum*, *P. expansum*, *P. funiculosum*, *P. psittacinum*, *P. rugulosum*, *P. varians*, *P. variabile* Sopp, *Talaromyces wortmannii*, рідко траплялися *A. candidus*, *A. fumigatus*, *A. glaucus*, *A. flavus* var. *oryzae*, *T. koningii*, *T. viride*, а також *B. cinerea*, *C. bostrychodes*, *C. globosum*, *F. solani*, *G. candidum*.

За таксономічним аналізом було показано, що у мікобіоті повітря сховищ усіх обстежених відділів НБУВ траплялися мікроміцети роду *Penicillium*. У всіх сховищах НБУВ по вул. Володимирській, 62 часто траплялися *G. candidum*, *Mycelia sterilia* (white); майже у всіх сховищах типовими були – *A. alternata* і *C. cladosporioides*; для одних сховищ були типовими, для інших випадковими – *Mortierella alpina* і *Sporotrichum pruinosum*. У відділі газетних фондів і ВОРФ у спокійному і збудженому стані повітря типовим був *A. niger*.

Необхідно відзначити гриби, що траплялися лише в одному з відділів: тільки у сховищах відділу стародруків та рідкісних видань як випадкові види траплялись *A. pullulans*, *Gliomastix murorum*, *P. glomerata*, *P. chartarum*, *S. asperula*; у секторі сходознавства типовим був *R. stolonifer* var. *stolonifer* і випадково траплялися види роду *Chaetomium*; у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій (при маніпуляціях з документами в зоні їх знепилювання) як випадковий траплявся *Microascus chartarum*; у відділі газетних фондів – *Acaulium acremonium*; ВОРФ – *Isaria farinosa*; відділі музичних фондів – *Arthrimum phaeospermum*, *Chaetomium bostrychodes* і *Stemphylium botryosum*.

Таким чином, за період з листопада 1992 по жовтень 2002 р. з повітря сховищ і документів НБУВ було виділено та ідентифіковано близько 15 000 штамів мікроміцетів, що належали до 72 видів 31 роду двох відділів Mucoromycota і Ascomycota (табл. 1).

Таблиця 1. Частота трапляння мікроміцетів у повітрі сховищ НБУВ за даними моніторингових досліджень у період з 1992 по 2002 р.

№ п/п	Вид мікроміцета	Частота трапляння мікроміцетів, %												
		Відділ Mucoromycota												
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10			
1.	<i>Absidia</i> spp.	-	6,2	-	-	5,1	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	<i>Cunninghamella echinulata</i> (Thaxter) Thaxter	-	1,4	-	-	5,1	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	<i>Mortierella alpina</i> Peyronel	-	1,4	6,2	6,2	12,1	1,4	1,4	-	-	-	-	-	1,4
4.	<i>Mucor circinelloides</i> f. <i>circinelloides</i> Tiegh.	-	3,1	-	-	3,1	-	-	-	-	-	-	-	-
5.	<i>M. globosus</i> Schreb.	-	9,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	<i>M. hiemalis</i> Wehmer	1,4	12,5	-	-	3,1	-	1,4	-	-	-	-	-	-
7.	<i>M. plumbeus</i> Bonord.	1,4	12,5	3,1	-	47,3	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	<i>M. racemosus</i> Bull.	-	9,4	-	-	3,1	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	<i>Rhizopus oryzae</i> Went. & Prins. Geerl.	-	9,4	-	-	15,9	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	<i>R. stolonifer</i> var. <i>stolonifer</i> (Ehrenb.) Vuill.	-	25	3,1	3,1	10,1	-	-	-	-	-	-	-	-
Відділ Ascomycota														
11.	<i>Acaulium acremonium</i> (Delacr.) Sandoval-Denis, Guarro & Gené	-	-	-	3,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	<i>Alternaria alternata</i> (Fr.) Keissl.	29	16	20	22	10,5	5,1	5,1	10,5	-	-	-	-	20
13.	<i>Arcopilus aureus</i> (Chivers) X. Wei Wang & Samson	-	-	-	-	1,4	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	<i>Arthrinium phaeospermum</i> (Corda) M.B. Ellis	-	-	-	-	-	-	5,1	-	-	-	-	-	-

Примітка: 1) Нумерація сховищ відповідає: 1 – відділ стародруків та рідкісних видань; 2 – сектор сходознавства (нині відділ фонду юдаїки); 3 – відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій; 4 – відділ газетних фондів; 5 – відділ обмінно-резервних фондів; 6 – відділ образотворчих мистецтв; 7 – сектор нотних видань (відділ музичних фондів); 8 – відділ наукової організації та обслуговування основного фонду; 9 – Інститут рукопису; 10 – Інститут архівознавства.

2) Позначення «←» – вид не виявлено.

Із застосуванням мікробіологічного методу було перевірено чистоту повітря, що надходило до сховищ з мікрокліматичних систем його кондиціонування; встановлено високий рівень наявності спор видів роду *Cladosporium*. Разом з технічними службами було експериментально підібрано матеріал для фільтрування повітря і доведено, що поступання повітря у сховище через синтопонові фільтри позитивно впливало на якісний стан повітря, що забезпечувало його чистоту.

Виявлено незначну залежність мікобіоти повітря сховищ від пори року. **Основним фактором впливу на зміну видового складу мікроміцетів у повітрі сховищ був санітарно-гігієнічний стан документних фондів**, що підтверджувалося результатами мікологічного аналізу, проведеного під час знепилювання документів або маніпуляцій з ними. У мікобіоті повітря сховищ, де зберігаються документи у стабільному фізичному стані, спостерігалася родова розмаїтість мікроміцетів, тоді як у мікобіоті сховищ з документами з ослабленою з різних причин матеріальною основою домінували види відділу *Mucoromycota* і роду *Trichoderma*.

Їх домінування дало нам підставу запропонувати мікологічний показник екологічного стану сховищ документів і вважати види відділу *Mucoromycota* і роду *Trichoderma* індикаторними видами, що свідчить про високий рівень запиленості як сховищ, так і документів, які довгий час перебували у непристосованих або у вологих підвальних приміщеннях з низьким рівнем екологічної безпеки бібліотечних фондів [19].

За аналізом результатів досліджень інших авторів показано, що найбільша заспориленість повітря при седиментаційному методі відбору проб відмічалася на рівні підлоги і ядром мікобіоти міських приміщень у різних країнах світу є види родів *Aspergillus*, *Cladosporium*, *Penicillium*, *Alternaria* [1, 8, 12]. Аварійні ситуації відіграють значну роль у зміні видового складу і чисельності мікроміцетів, що обумовлює зростання їх ролі в процесах біопшкодження і руйнації приміщень. Мікобіоту сховищ документів різних європейських держав головним чином представлено видами родів *Aspergillus* і *Penicillium*, меншою мірою – родів *Cladosporium*, *Alternaria*, *Geotrichum*, *Mucor*, *Rhizopus*, *Scopulariopsis*, *Paecilomyces*, *Trichoderma*, *Acremonium* і *Chaetomium*, зрідка – родів *Aureobasidium*, *Stachybotrys* і

Stemphylium. Серед видів, які траплялися у всіх досліджених приміщеннях, необхідно відмітити *Alternaria alternata*, *Aspergillus flavus*, *A. niger*, *A. versicolor*, *Cladosporium cladosporioides*, *C. herbarum*, *Penicillium canescens*, *P. chrysogenum*, *P. ochraceum*, *P. psittacinum*, *P. puberulum*, *P. roqueforti*, *P. terlikowskii*, *Rhizopus stolonifer* var. *stolonifer* [2–7]. Співставлення цих даних з отриманими нами результатами надає підстави стверджувати, що дійсно найбільша заспореність повітря при седиментаційному методі відбору проб відмічається на рівні підлоги, а також у місцях маніпулювання з документами і у сховищах з документами, що були уражені мікроміцетами, але стан мікобіоти сховищ НБУВ був дещо кращим тому, що в її складі ми не зустрічали токсигенного і дуже небезпечного для людини, а також активного деструктора целюлозовмісних матеріалів виду *Stachybotrys chartarum*. Відомо, що цей вид з'являється на целюлозовмісних матеріалах у приміщеннях з надмірним зволоженням або у випадку виникнення надзвичайної ситуації [14]. Це ще раз наводить на думку про зв'язок санітарно-гігієнічного стану сховищ, бібліотечних фондів і складу мікобіоти повітря у сховищах, де вони зберігаються.

У подальших дослідженнях ми провели співставлення даних кількості і таксономічного складу мікобіоти в одному й тому ж сховищі в звичайних умовах і у збудженому стані повітря під час знепилювання фондів у санітарний день. В результаті кількісного аналізу мікобіоти повітря було встановлено, що:

- ✓ у відділі стародруків та рідкісних видань у спокійному стані чисельність мікроорганізмів у повітрі складала 650 КУО/м³; під час знепилювання в зоні маніпуляцій з документами – 1400 КУО/м³;
- ✓ у книгосховищах сектору сходознавства (нині відділ фонду юдаїки) у спокійному стані з повітря було виділено 400 КУО/м³, під час маніпуляцій з документами заспореність зростала в одному сховищі до 1500 КУО/м³, у другому – до 2400 КУО/м³;
- ✓ у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій у спокійному стані заспореність складала 700 КУО/м³, у збудженому стані під час знепилювання фондів – 1500 КУО/м³;
- ✓ у відділі газетних фондів (нині відділ формування та використання газетних фондів) у спокійному стані з повітря було виділено 550 КУО/м³, у збудженому 3300 КУО/м³, у зоні маніпуляцій з підшивками газет другої половини ХХ ст. – 5900 КУО/м³;
- ✓ у відділі музичних фондів у спокійному стані з повітря було виділено 450 КУО/м³, у збудженому – 1400 КУО/м³;
- ✓ у спокійному стані повітря сховищ Інституту рукопису виділено 450 КУО/м³, при маніпуляції з документами – 800 КУО/м³;

✓ у спокійному стані повітря сховищ Інституту архівознавства – 780 КУО/м³, при роботі з документами – 1100 КУО/м³;

✓ у відділі обмінно-резервних фондів заспореність повітря в спокійному стані складала 400 КУО/м³, у збудженому – 4700 КУО/м³;

✓ у сховищах відділу наукової організації основного фонду (нині відділ організації та обслуговування основним фондом) з повітря у спокійному стані виділено – 300 КУО/м³, під час знепилювання фондів на 14-му поверсі – 1400 КУО/м³; у сховищі на 26-му поверсі, де знаходилися документи, що надійшли з підвальних сховищ, чисельність мікроорганізмів у спокійному стані повітря була на рівні 950 КУО/м³, при маніпуляції з ураженими книгами їх кількість зростала до 4600 КУО/м³.

Таким чином, нами було доведено, що мікологічний контроль повітря надає більш повну характеристику мікобіоти фондів, якщо проводити його під час перегортання аркушів документів у процесі їх мікологічного обстеження та під час їх санітарно-гігієнічного знепилювання.

Отримані нами дані узгоджуються з даними інших дослідників [1–7] за такими положеннями: 1) кількість колонієутворюючих одиниць у повітрі сховищ змінювалася залежно від пори року; 2) найбільша заспореність повітря при седиментаційному методі відбору проб відмічалася на рівні підлоги у місцях маніпулювання з документами, а також у сховищах з документами, що були уражені мікроміцетами; 3) спостерігалася пряма залежність збільшення кількості мікроорганізмів у повітрі від погіршення екологічного стану сховищ, а також від недотримання норм та вимог санітарно-гігієнічного та температурно-вологісного режимів зберігання документів.

Підсумовуючи методичні підходи щодо моніторингових досліджень, слід звернути увагу на те, що мікологічний контроль був їх основним елементом і складався з п'яти етапів. На першому етапі контролювали мікобіоту повітря методом відбору проб на тверді живильні середовища. На другому – формували банк даних з визначенням кількісної та таксономічної характеристик мікобіоти. На третьому – статистично обробляли отримані дані і визначали частоту трапляння видів мікроміцетів. На четвертому – аналізували загальний склад мікобіоти та його залежність від санітарно-гігієнічного і температурно-вологісного режимів зберігання документів. На п'ятому – описували фізичний стан документів в досліджених умовах і розробляли стратегію подальших консерваційних заходів.

Водночас з дослідженнями мікобіоти повітря вивчали мікологічний стан документних фондів НБУВ. Було встановлено, що для повітря сховищ з документами без біопшкоджень характерна наявність мікроміцетів родів *Aspergillus*, *Penicillium* і *Cladosporium*. У сховищах із мікрокліматом,

що не регулюється, де тривалий час зберігалися стародруки, у повітрі домінували види родів *Cladosporium*, *Geotrichum*, *Sporotrichum*. У приміщенні 26-го поверху корпусу НБУВ (Голосіївський проспект, 3), де знаходилися книжкові видання, що надійшли з підвальных сховищ, під час мікробіологічного відбору проб із книг, уражених мікроміцетами, з повітря в радіусі до 5 м від місця відбору виділяли один вид – *Aspergillus versicolor*. За результатами мікологічного аналізу документів показано, що цей гриб був причиною пошкодження полотняних палітурок книг обстежених документів. З використанням мікологічного контролю повітря доведено, що *Aspergillus versicolor* дуже швидко розповсюджувався у повітрі сховища не лише при маніпулюванні в процесі обстеження книжок, але й під час відбору проб з них. Надалі уражені мікроміцетами документи було рекомендовано обгортати у крафт-папір, ізолюючи їх від інших фондів, з метою подальшої передачі до ЦКР для проведення стабілізаційних заходів.

Мікологічне візуальне обстеження бібліотечних документів проводили регулярно. Обов'язковому мікологічному контролю підлягали особливо цінні, раритетні документи, а також усі нові надходження до фондів НБУВ. Взагалі з різних структурних підрозділів Бібліотеки було оглянуто 11 601 од. зб. З ознаками мікологічного пошкодження виявлено 994 од. зб. З них було виділено 25 видів мікроміцетів, що належали до 16 родів 2 відділів Mucoromycota і Ascomycota. Найбільшу кількість штамів було виділено з поверхонь палітурок, особливо картонних і коленкорових. Чисельними за кількістю видів були роди *Aspergillus* і *Penicillium*. На шкіряних оправах найчастіше зустрічався гриб *Geotrichum candidum*. З ізольованих у чисті культури мікроміцетів було сформовано колекцію грибів для подальшого дослідження їх деструктивних властивостей.

У приміщенні, де проводили знепилювання фондів, за частотою трапляння домінували види *M. plumbeus*, *C. echinulata*, *R. stolonifer* var. *stolonifer*; типовими були *A. alternata*, *A. niger* і *C. globosum*; випадковими – *A. fumigatus*, *B. cinerea*; рідко траплялися *A. versicolor*, *Mycelia sterilia* (white), *T. viride* і види роду *Penicillium*. Під час знепилювання документних фондів, що надійшли з підвальных приміщень, у повітрі зростала кількість мікроміцетів *A. niger* і *T. koningii*. З наукової літератури відомо, що для них характерна висока швидкість росту і антагоністичні властивості щодо інших грибів, внаслідок чого вони швидко поширюються на пошкодженому об'єкті і пригнічують ріст інших видів, крім того, ці гриби є потужними продуцентами целюлаз – ферментів, що руйнують папір [2, 20]. Проте більше половини видів, що були виділені з повітря сховищ ВОРФ, за даними наукової літератури, відомі як активні целюлозоруйнівні гриби, особливо – *A. niger*, *A. fumigatus*, *P. funiculosum*, *A. alternata*, *G. candidum*, *S. botryosum* і види родів *Chaetomium* і *Trichoderma* [20].

У зв'язку з цим нами було вивчено деструктивні властивості мікроміцетів, що виділені зі сховищ. Із 18 досліджених ізолятів 12 – проявили протеолітичні властивості (здатність руйнувати плівкові носії інформації), 15 – целюлазні (здатність руйнувати папір) [15, 17].

Високу протеолітичну і целюлазну активності було встановлено у *G. candidum*, *Gilmaniella humicola*, *P. viridicatum* і *T. viride*.

Високий рівень протеолітичної активності та середній целюлазної спостерігали у *C. macrocarpum*.

Високою целюлазною та середньою протеолітичною активностями характеризувалися *P. chrysogenum*, *P. aurantiogriseum* та *A. aureus*.

Середній рівень целюлазної і протеолітичної активностей виявлено у *A. alternata*, *A. fumigatus*, *A. versicolor*, *P. canescens*, *P. expansum*.

Також середній рівень целюлазної активності, але за відсутності протеолітичної, зафіксовано у *A. niger*, *A. pullulans*, *M. plumbeus* і *P. diversum*.

Зовсім неактивним був *Eurotium amstelodami* – жодної з досліджених активностей виявлено не було.

Визначали також стійкість реставраційних видів паперу щодо впливу грибів. Як показали дослідження, більш стійким був реставраційний папір РД-10, на якому зовсім не розвивався *P. aurantiogriseum*; слабо росли *A. niger* і *T. viride*. За зменшенням стійкості щодо впливу грибів види паперу розташувались так: газетний, фільтрувальний, писальний. Найбільш агресивними щодо всіх видів паперу були *A. alternata* і *A. aureus* (табл. 2).

Таблиця 2

Ступінь ураження мікроміцетами деяких видів реставраційного паперу

Зразок паперу	Вид мікроміцета				
	<i>Alternaria alternata</i>	<i>Arcopilus aureus</i>	<i>Aspergillus niger</i>	<i>Penicillium aurantiogriseum</i>	<i>Trichoderma viride</i>
Газетний	+++	+++	++	+	++
Писальний	++++	+++	++	+++	+
Реставраційний РД-10	++++	+++	+	-	+
Фільтрувальний	+++++	++++	++	+	+

Примітка: «+» – наявність росту гриба і його інтенсивність:

« + » – слабкий ріст міцелію гриба без спороношення;

« ++ » – слабкий ріст міцелію гриба і слабке спороношення;

« +++ » – розвинутий ріст міцелію і слабке спороношення;

« ++++ » – розвинутий ріст міцелію і нормальне спороношення;

« +++++ » – інтенсивний ріст міцелію гриба і ясне спороношення;

« - » – відсутність росту гриба.

Виходячи з отриманих експериментальних даних, слід зазначити, що у реставраційній практиці мікологічний фактор ураження є одним з вирішальних. У зв'язку з цим було рекомендовано перевіряти на стійкість щодо впливу грибів усі види реставраційних паперів і картонів, що використовуються у технологічних реставраційних операціях.

Уражені мікроміцетами документи, що надходили на реставрацію, було рекомендовано обов'язково попередньо піддавати мікологічному контролю і, у разі виявлення життєздатних грибів, проводити їх дезобробку [18].

Вивчення проблеми знепилювання і дезінфекції пошкоджених мікроміцетами бібліотечних і архівних документів. Після аналізу світового досвіду було розроблено методи поаркушевого знепилювання і дезінфекції документів. Роботи було розгорнуто у спеціальному приміщенні ЦКР НБУВ, обладнаному витяжною шафою «Прогрес» і бактерицидними лампами (корпус НБУВ, вул. Володимирська, 62). Їх результати стали основою розроблених відповідних інструкцій з додатками, форм щодо порядку передачі пошкоджених мікроміцетами документів із бібліотечних фондів до ЦКР на санітарно-гігієнічну обробку і дезінфекцію. У процесі розробки відповідних інструкцій методи знепилювання і дезінфекції кожного аркуша документів проходили апробацію, під час якої було очищено близько 200 од. зб. і продезінфіковано – 80 од. зб. раритетних видань [21, 22].

Набутий досвід роботи щодо профілактики біопшкоджень і оперативного подолання розповсюдження спор грибів у сховищах передавався співробітникам НБУВ під час проведення науково-методичних занять. Розроблений у НБУВ мікологічний моніторинг поширювався за межі Бібліотеки, його систему було успішно впроваджено у практику збереження архівних фондів в Українському державному науково-дослідному інституті архівної справи і документознавства. Позитивним аспектом цієї системи стало започаткування та організація роботи у ЦКР НБУВ спеціальної групи зі знепилення фондів.

Отримані результати мали велике значення для профілактики масової мікодеструкції документів і свідчили про важливість мікробіологічного контролю повітря сховищ документів. Впроваджений у НБУВ мікробіологічний аналіз повітря сховищ став складовою частиною екологічного моніторингу приміщень і фондів.

Аварійна ситуація 2002 р. і мікобіота. На початку другого десятиріччя діяльності ЦКР, вночі на 22 жовтня 2002 р. у корпусі НБУВ, що по вул. Володимирський, 62, сталася аварія. На сьомому поверсі восьмиповерхового сховища трапилося протікання магістрального трубопроводу під час запуску системи водяного опалення, внаслідок чого гарячою водою і парою частково було пошкоджено фонди відділів бібліотечних зі-

брань та історичних колекцій, образотворчих мистецтв, газетних фондів, обмінно-резервних фондів.

Результати обстеження постраждалих сховищ і документів дали підстави прогнозувати великі збитки внаслідок пошкодження мікроміцетами у випадку затримки впровадження ефективних заходів щодо переміщення документних фондів для їх висушування в інші сухі приміщення. Колектив Бібліотеки і всі співробітники ЦКР НБУВ були мобілізовані для цієї роботи. Надто зволожені книги з картонними, паперовими і полотняними палітурками відправляли у морозильні камери для їх подальшого розморожування, висушування і стабілізації матеріального носія. Раритетні видання висушували з використанням фільтрувального паперу, який замінювали на сухий після його насичення вологою. Документи зі слідами мікологічного ураження поаркушно дезінфікували [23, 24].

У ліквідації наслідків аварії брали участь інститути НАН України у відповідності до постанови Президії НАН України № 255 від 23.10.2002 р. «Про чергові заходи з ліквідації наслідків аварії у книгосховищі Філії № 1 Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України». У зв'язку з цим з 28 жовтня 2002 р. Інститут мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України (ІМВ НАН України), а саме співробітники відділу фізіології та систематики мікроміцетів, надавали допомогу у дослідженнях мікологічного стану повітря і документів постраждалих внаслідок аварії сховищ з 1 по 8 поверхи. Усього за весь період досліджень, з 28.10.2002 р. по 26.03.2003 р., співробітниками ІМВ НАН України було відібрано 570 проб повітря і 200 проб зі зволених документів [25]. У результаті проведених робіт за весь період спостережень було виділено та ідентифіковано мікроміцети, що належали до 49 видів 29 родів відділів *Mucogomycota* і *Ascomycota*. За таксономічною характеристикою виявлено триразову зміну домінуючих видів. У перших пробах повітря у період з 30.10.2002 р. по 19.11.2002 р. у сховищах домінували види р. *Mucor* і бактерії, що спостерігалось внаслідок високої відносної вологості повітря, яка досягала рівня $(80 \pm 10)\%$ за температури $(12 \pm 3)^\circ\text{C}$. У другому періоді відбору проб, з 20.11.2002 р. по 03.12.2002 р., у повітрі домінували види р. *Cladosporium* і *Mycelia sterilia*. Показники температурно-вологісного режиму були у цей проміжок часу вже майже на рівні нормативних – $T^\circ = (18 \pm 2)^\circ\text{C}$, ВВП = $(55 \pm 5)\%$, тому що вже на повну потужність працювала система опалення [26]. На завершальному етапі обстеження, з 04.12.2002 р. по 16.01.2003 р., у повітрі спостерігали домінування видів рр. *Penicillium* і *Mucor*. Чисельність мікроорганізмів під час проведення моніторингу варіювала залежно від виду робіт, що проводилися у сховищах, і у спокійному стані повітря варіювала у діапазоні від 90 КУО/м³

до 346 КУО/м³, під час проведення ремонтних робіт – від 2 950 КУО/м³ до 26 502 КУО/м³ [25]. Найвище мікробне число було зафіксоване на рівні 71 700 КУО/м³ у сховищі на восьмому поверсі [27]. Такі високі кількості мікроорганізмів у повітрі приміщень спостерігали під час подолання наслідків аварійної ситуації і проведення ремонтних робіт у будівлі, зокрема під час зняття мокрого лінолеуму з підлоги та чищення штукатурного шару у зонах мікологічного ураження стін. У той же час на восьмому (контрольному) поверсі у книгосховищі відділу стародруків і рідкісних видань у спокійному стані повітря максимальна чисельність мікроорганізмів дорівнювала 469 КУО/м³.

З документів, що перебували у зоні аварії, було виділено 22 види 12 родів мікроміцетів відділів Mucoromycota і Ascomycota. Серед них домінували види р. *Mucor*, були наявні види рр. *Cladosporium*, *Penicillium* і гриби з целюлозолітичними властивостями: види рр. *Chaetomium*, *Alternaria*, *Trichoderma*, а також *A. niger* і *G. candidum*. При надмірному зволоженні книжкових фондів у повітрі спостерігали розвиток *S. chartarum*. Вперше з книг було виділено види *Ascotricha chartarum* Berk., *Chaetomium funicola* Cooke, *Cladosporium tenuissimum* Cooke і *Rhizopus oryzae* [25].

Під час аварійної ситуації ядром мікобіоти повітря були види родів *Mucor*, *Alternaria*, *Cladosporium*, *Penicillium* і *Mycelia sterilia*. Надмірна вологість сприяла розвитку видів роду *Mucor*.

Десятирічна робота ЦКР у мікологічному напрямі була вкрай важливою. Лише знання великого ризику від масштабів мікологічного пошкодження документних фондів під час аварії, самовіддана праця співробітників НБУВ і підтримка широкого загалу фахівців допомогли в короткий термін подолати аварійну ситуацію і відновити роботу в корпусі Бібліотеки. З третього лютого 2003 р. у бібліотечному корпусі по вул. Володимирській, 62 почали обслуговувати читачів.

У поставарійний період після виконання ремонтних робіт і здійснення відповідних санітарно-гігієнічних заходів кількість мікроскопічних грибів у повітрі була в межах 55 – 2600 КУО/м³ [27]. Для стабілізації документів, що перебували у зоні аварії, була розгорнута робота з індивідуальної санітарно-гігієнічної поаркушевої обробки. Позитивні результати роботи групи зі знепилення документів у сховищах Бібліотеки, що проводилася з 2002 р., було підтверджено подальшими плановими моніторинговими обстеженнями з 2012 по 2014 рр. Зазначені обстеження проводили двічі на рік у весняно-літній та осінньо-зимовий періоди. У корпусі НБУВ, що по Голосіївському проспекту, 3, було обстежено приміщення читальних залів і семи відділів: наукової організації та обслуговування основного фонду (нині ВОООФ), комплексного бібліотечного обслугову-

вання, довідково-бібліографічного обслуговування (ДБО), міжбібліотечного абонементу, технологій дистанційного обслуговування, міжнародної інформації та зарубіжних зв'язків, бібліотекознавства.

У корпусі НБУВ по вул. Володимирській, 62 обстежено приміщення читальних залів і сховищ Інституту рукопису і восьми відділів: стародруків і рідкісних видань, бібліотечних зібрань та історичних колекцій, зарубіжної україніки, образотворчих мистецтв, музичних фондів, фонду юдаїки, газетних фондів, обмінно-резервних фондів.

Згідно з отриманими результатами у більшості відділів кількість мікроорганізмів у повітрі не перевищувала загальноприйняту для приміщень норму 500 КУО/м³. В окремих випадках, при збільшенні числа мікроскопічних грибів понад норму або виділенні з повітря потенційно небезпечних для паперових носіїв інформації видів мікроміцетів, проводили заходи зі зменшення кількості мікроорганізмів у повітрі та попередження мікологічного ураження. Наприклад, для покращення умов зберігання документів у відділі стародруків і рідкісних видань при виділенні з повітря у кімнатах № 114–116 незначної кількості *Mucor racemosus* було проведено комплекс профілактичних заходів, а також очищення повітря системами «HYLA» упродовж двох годин. Після цього за результатами мікробіологічного контролю виявилось, що вид *M. racemosus* був відсутній, тобто було доведено, що очищення повітря системами «HYLA» є ефективним заходом для покращення санітарно-гігієнічного стану сховищ [28].

Моніторинговими дослідженнями упродовж 2005–2016 рр. було підтверджено встановлену раніше залежність між санітарно-гігієнічним станом приміщень і мікобіотою повітря. У повітрі ВОРФ спостерігали підвищення кількості бактерій і грибів, серед яких домінували мікроміцети роду *Penicillium*. Під час візуального огляду поверхні стін у фондосховищі на першому поверсі було виявлено ознаки замokання, висоли, чорні цятки, лущення штукатурки стіни. Також на стіні цокольного поверху було помічено білий пухнастий наліт. Усе це викликало підозру щодо наявності мікологічного ураження стін. У зразках штукатурки, відібраної зі стіни на першому поверсі, було виявлено життєздатні мікроскопічні гриби роду *Penicillium*, які виділяли раніше з повітря цього приміщення. У пробах зі стіни цокольного поверху було ізольовано мікроміцети, що належали до родів *Penicillium* і *Mucor*.

Для запобігання розповсюдження мікологічного ураження у фондосховищі першого та цокольного поверхів ВОРФ було рекомендовано провести ремонт стін з обов'язковою обробкою поверхні дезінфікуючими фунгіцидними засобами до і після зняття шару штукатурки; зазначені заходи було виконано [28].

У сховищах обох будівель Бібліотеки було встановлено, що заспореність повітря у деяких відділах залежала від сезону, а саме в цокольних приміщеннях, у фондосховищі п'ятого поверху ВОООФ, секторі картографічних видань, відділах технологій дистанційного обслуговування, образотворчих мистецтв, музичних фондів і читальному залі відділу комплексного бібліотечного обслуговування кількість грибних та мікробних одиниць в осінньо-зимовий період була більшою приблизно в 2–7 разів за такі ж показники у весняно-літній період. Ці коливання могли бути обумовлені сезонними відхиленнями температури і відносної вологості повітря. У відділах фонду юдаїки, ДБО, ОРФ та Інституті рукопису, навпаки, спостерігали підвищення кількості КУО у весняно-літній період. Це можна пояснити початком провітрювань приміщень у цей сезон. В інших обстежених приміщеннях залежності між порами року та кількістю мікробіологічних об'єктів у повітрі встановлено не було.

За даними таксономічного аналізу було показано, що у весняно-літній період у повітрі приміщень корпусу НБУВ (Голосіївський проспект, 3) домінували мікроскопічні гриби родів *Penicillium*, *Aspergillus*, *Paecilomyces*, *Cladosporium*, *Fusarium*, *Micelia sterilia*. В осінньо-зимовий період найчастіше виділяли темнопігментовані види роду *Cladosporium*. Відомо, що такі види мікроміцетів виділяють з приміщень з нерегульованим мікрокліматом. У таких ситуаціях потрібно проводити регулярне очищення повітря спеціальними системами, наприклад, «HYLA» з подальшим контролем мікологічного стану повітря і документних фондів та їх стабілізацію [28, 29].

Для стабілізації режимів зберігання фондів за умови неможливості підтримання нормативних режимів згідно з вимогами стандарту на консервацію документів внаслідок значних витрат на електроенергію технічним службам надавалися і надаються рекомендації щодо розробки раціонального регламенту використання обладнання для зменшення максимального підвищення температури у сховищах влітку і максимального зниження температури взимку, принаймні на 2–3°C. Це дозволяє уникнути так званих «піків» на річному графіку температури, що зменшує сезонні коливання температури повітря та їх негативний вплив на стан приміщень і документи.

У рамках мікрокліматичного моніторингу обов'язковими залишаються рекомендації співробітників ЦКР щодо регулярності не лише провітрювання приміщень, а й обов'язкового провітрювання документів, що зберігаються у закритих шафах і сейфах, зокрема у санітарний день.

Визначення якості аеродисперсної системи повітря приміщень НБУВ надає можливість скласти повне уявлення про умови зберігання бібліотеч-

них фондів. Виконаними за період з 1992 р. по 2016 р. науковими обстеженнями встановлено, що існує закономірна залежність між мікобіотою повітря сховища і мікобіотою фондів, що зберігаються у цих приміщеннях.

Для гарантування мікологічної безпеки бібліотечних фондів з метою запровадження різних методів захисту документів від руйнівної дії мікроміцетів продовжується вивчення можливості використання нових дезінфектантів серед рекомендованих в Україні з метою подальшого їх впровадження у практику НБУВ [29].

Таким чином, ретроспективний аналіз мікробіологічного стану повітря фондосховищ НБУВ дозволяє зробити дуже важливі для подальших досліджень **висновки**:

1. Вперше в Україні у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського в моніторинговому режимі було вивчено мікобіоту повітря бібліотечних і архівних сховищ документів і матеріальної основи самих документів за нормальних умов (1992–2002 рр.), під час техногенної аварії (2002 р.), у поставарійний період (2003–2004 рр.), а також протягом останнього десятиріччя (2005–2016 рр.).

2. Комплексний екологічний моніторинг приміщень і бібліотечних фондів, де основним елементом є мікологічний контроль повітря сховищ документів, було вперше розроблено та впроваджено у НБУВ.

3. За період з листопада 1992 по жовтень 2002 р. виділено з повітря і документів та ідентифіковано близько 15000 штамів мікроміцетів, що належали до 72 видів 31 роду 2 відділів *Mucoromycota* і *Ascomycota*. У повітрі сховищ було зафіксовано повсюдне трапляння мікроміцетів роду *Penicillium*, видів *Alternaria alternata*, *Cladosporium cladosporioides* і *Geotrichum candidum*, що дало підстави вважати їх ядром мікобіоти.

4. Виявлено залежність мікобіоти повітря сховищ від пори року: у зимовий і весняний періоди за кількістю переважали види родів *Penicillium* і *Aspergillus*, улітку – види роду *Cladosporium*, восени – види рр. *Cladosporium* і *Alternaria*. За затримки початку опалювального сезону спостерігали *Geotrichum candidum*. Встановлено сезонну залежність співвідношення мікроміцетів і бактерій у повітрі: у зимовий і весняний періоди мікроміцети складали 70% від загальної чисельності КУО, бактерії – 30%; у літній період мікроміцети значно переважали бактерії, їхнє співвідношення було 96 : 4; в осінній період воно було рівним – 50 : 50.

5. У приміщенні, де проводили знепилення фондів, за частотою трапляння домінували *Mucor plumbeus*, *Cunninghamella echinulata*, *Rhizopus stolonifer* var. *stolonifer*; типовими були *Alternaria alternata*, *Aspergillus niger* і *Chaetomium globosum*, випадковими – *A. fumigatus*, *Botrytis cinerea*, рідко траплялися *A. versicolor*, *Mycelia sterilia* (white), *Trichoderma viride* і види

роду *Penicillium*. Внаслідок цього гриби відділу Mucoromycota і види роду *Trichoderma* визначені як індикаторні, що є мікологічним показником екологічного стану сховищ документів. Їх домінування характеризує високий рівень запиленості і низький рівень екологічної безпеки бібліотечних фондів.

6. Встановлено, що чисельність мікроорганізмів за період з 1992 р. по 2002 р. у *спокійному стані повітря* становила 300 – 950 КУО/м³, у *збудженому, за знепилення* документів, їх кількість зростала залежно від санітарно-гігієнічного стану бібліотечних фондів і була у межах 800 – 4700 КУО/м³, у *зоні маніпуляції* з ураженими документами кількість спор мікроскопічних грибів у повітрі була на рівні 5900 КУО/м³. За умови дотримання гранично припустимої кількості (ГПК) мікроорганізмів на рівні 500 КУО/м³ спостерігали перевищення у спокійному стані повітря – у 1,5 рази; збудженому (під час знепилення документів) – у 9,4 рази; під час роботи з ураженими документами – у 11,8 разів.

7. Вивчено деструктивні властивості 18 виділених зі сховищ мікроміцетів, 12 з них проявили протеолітичні властивості (здатність руйнувати плівкові носії інформації), 15 – целюлозолітичні (здатність руйнувати папір). Високу протеолітичну і целюлазну активності встановлено для *Geotrichum candidum*, *Gilmaniella humicola*, *Penicillium viridicatum* і *Trichoderma viride*.

8. Визначено стійкість реставраційних видів паперу щодо впливу грибів, внаслідок чого було внесено корективи у реставраційну практику НБУВ. Найбільш стійким був реставраційний папір РД – 10. Найбільш агресивними щодо усіх досліджених видів паперу були види *Alternaria alternata* і *Arcopilus aureus*.

9. Під час аварії 2002 р. за період моніторингових досліджень мікобіоти повітря було виділено та ідентифіковано мікроміцети, що належали до 49 видів 29 родів мікроміцетів відділів Mucoromycota і Ascomycota. Виявлено триразову зміну домінуючих видів. За високої відносної вологості повітря (ВВП) у сховищах домінували види р. *Mucor* і бактерії. Відповідно до зниження ВВП домінуючими ставали види рр. *Cladosporium* і *Mycelia sterilia*. Зі встановленням нормативних ВВП і температури у повітрі спостерігали домінування видів рр. *Penicillium* і *Mucor*. Встановлено, що ядром мікобіоти повітря під час аварійної ситуації були види родів *Mucor*, *Alternaria*, *Cladosporium*, *Penicillium* і *Mycelia sterilia*.

10. Чисельність мікроорганізмів під час аварійної ситуації змінювалася залежно від виду робіт, що проводилися у сховищах, і була у спокійному стані повітря 90–346 КУО/м³, при проведенні ремонтних робіт – 2 950–26 502 КУО/м³, найвище мікробне число досягало 71 700 КУО/м³ у зоні ремонтних робіт за чисельності мікроорганізмів у контрольному приміщенні на рівні 469 КУО/м³.

11. Регулярна робота групи зі знепилення документних фондів НБУВ в останнє десятиріччя сприяла суттєвому покращенню кількісної і якісної характеристик мікобіоти повітря сховищ, читальних залів та допоміжних приміщень. Чисельність мікроорганізмів в усіх відділах була в межах норми – мінімальне значення складало 11 КУО/м³ і максимальне – 348 КУО/м³, що не перевищувало ГПК 500 КУО/м³. Під час роботи з документами ВОРФ іноді спостерігали незначне підвищення до 800 КУО/м³, що усувалося профілактичними заходами: контрольним обстеженням документів з метою виокремлення примірників з ознаками мікологічного ураження для подальшої індивідуальної санітарно-гігієнічної обробки, очищення повітря приміщень системами НУЛА, раціональним режимом провітрювання тощо.

12. За результатами наших досліджень виявлено, що основним фактором впливу на зміну видового складу мікроміцетів у повітрі сховищ були санітарно-гігієнічний стан документних фондів і екологічний стан сховища.

Автори висловлюють щирю подяку керівництву і співробітникам Інституту мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України, зокрема науковцям відділу фізіології та систематики мікроміцетів, за методичну допомогу, сприяння в ідентифікації мікроміцетів і плідну співпрацю, а також фахівцям ДУ «Інститут громадського здоров'я ім. О. М. Марзеєва НАМН України».

Список використаних джерел

1. Нюкша Ю. П. К вопросу о гигиеническом состоянии воздуха книгохранилищ // Опыт работы Гос. публ. б-ки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина : сб. ст. / ГПБ. – Ленинград, 1954. – Вып. 9. – С. 3–15.
2. Нюкша Ю. П. Биологическое повреждение бумаги и книг. – СПб. : РАН, 1994. – 233 с.
3. Кокассаар У. Р., Пеэбо С. А., Каллинг А. А. Выделение микромицетов-биоповредителей из воздуха библиотек // Выделение, идентификация и хранение микромицетов и др. микроорганизмов : сб. ст. – Вильнюс, 1990. – С. 67.
4. Стигайло И. Н., Романова Л. В. Оценка микробиологической загрязненности воздушной среды помещений книгохранилищ Национальной библиотеки Беларуси // Теория и практика сохранения памятников культуры : сб. науч. тр. / РНБ. – СПб., 1996. – Вып. 18. – С. 7–20.
5. Repova A. The occurrence of microscopic fungi in air of the building of the Czechoslovak Academy of Sciences in České Budějovice // Česká mykologie. – 1986. – Vol. 40, N. 1. – Pp. 19–29.
6. Fassatiava O., Kubatova A., Prasil K., Vanova M. Microscopical fungi in archive environment // Česká mykologie. – 1987. – Vol. 41, N. 1. – Pp. 8–15.

7. Raman Tulasi, Regina Mary. Concentration of fungal spores in the air inside library and laboratories of women's college, Hyderabad // *Geobios (India)*. – 1991. – Vol. 18, № 2–3. – P. 74–76.

8. Сергеева Л. Е. Сравнительный анализ экологического состояния книгохранилищ Российской национальной библиотеки // *Теория и практика сохранения книг в библиотеке* : сб. науч. тр. / РНБ. – СПб., 1992. – Вып. 16. – С. 32–49.

9. Сборник руководящих нормативных документов /инструкций/ по предупреждению микробной обсемененности нестерильных лекарственных средств в процессе их производства /РДИ-64-29-84/ – М. : Минмедпром, 1984. – 9 с.

10. Профилактика биоповреждений библиотечных фондов : метод. рекоменд. / сост. З. П. Дворяшина, Н. В. Мантуровская. – М. : ГБЛ, 1987. – 40 с.

11. ДСТУ ГОСТ 7.50:2006. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Консервація документів. Загальні вимоги (ГОСТ 7.50–2002, IDT). – Чинний з 01.07.2007.

12. Богомолова Т. С., Васильева Н. В., Чилина Г. А. Грибы-контаминанты жилых помещений в Санкт-Петербурге // *Проблемы мед. микологии*, 2002. – Т. 4, № 2. – С. 68.

13. Пидопличко Н. М. Пеницилли : ключи для определения видов. – К. : Наук. думка, 1977. – 150 с.

14. Domsch K. H., Gams W., Anderson T.-H. *Compendium of soil Fungi*. – New York ; Toronto : Acad. Press, 1980. – Vol. 1. – 860 p.

15. Методы экспериментальной микологии : справочник / под ред. В. И. Билай / К. : Наук. думка, 1982. – С. 439.

16. Мирчинк Т. Г. Почвенная микология. – М. : МГУ, 1988. – 220 с.

17. Суббота А. Г., Новікова Г. М. Деструктивні властивості мікроміцетів, що вилучені з повітря книго- та архівосховищ Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського // *Українське архівознавство : історія, сучасний стан та перспективи* : наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листоп. 1996 р.). – К., 1997. – Ч. 2. – С. 258–259.

18. Суббота А. Г., Новікова Г. М., Іванова Н. І. Визначення ступеня ураження мікроміцетами деяких видів реставраційного паперу // *Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення* : тези та матеріали доп. I Міжнар. конф. ННДРЦУ. – К., 1998. – С. 151–153.

19. Суббота А. Г. Микологический надзор за физическим состоянием документов в Национальной библиотеке Украины им. В. И. Вернадского // *Теория и практика сохранения памятников культуры* : сб. науч. тр. / РНБ. – СПб., 2000. – Вып. 20. – С. 127–131.

20. Билай В. И., Билай Т. И., Мусич Е. Г. Трансформация целлюлозы грибами. – К. : Наук. думка, 1982. – 296 с.

21. Суббота А. Г. Проблеми дезінфекції пошкоджених мікроміцетами бібліотечних і архівних документів // *Студії з архівної справи та документознавства*. – К. : УДНІАСД, 2000. – Т. 6. – С. 114–116.

22. Про порядок передачі пошкоджених мікроміцетами документів на санітарно-гігієнічну обробку і дезінфекцію : інструкція /уклад.: Г. М. Новікова, А. Г. Суббота. – К., 2000. – 14 с.

23. Муха Л., Омельченко М. Аварійна ситуація в бібліотеці : досвід і проблеми запобігання та ліквідації наслідків // Наук. праці НБУВ. Інноваційні технології збереження документальних фондів: запобігання надзвичайній ситуації у бібліотеці, шляхи її подолання : зб. наук. пр. / НАН України ; НБУВ ; АБУ. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 99–111.

24. Суббота А. Моніторинг мікологічного стану особливо цінних документів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського // Наук. праці НБУВ. Інноваційні технології збереження документальних фондів : запобігання надзвичайній ситуації у бібліотеці, шляхи її подолання : зб. наук. пр. – Вип. 17 / НАН України ; НБУВ ; АБУ. – К., 2007. – С. 64–72.

25. Кондратюк Т., Коритнянська В., Захарченко В., Артишкова Л. Наконечна Мікобіота книгосховищ Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського // Наук. праці НБУВ. Інноваційні технології збереження документальних фондів : запобігання надзвичайній ситуації у бібліотеці, шляхи її подолання : зб. наук. пр. / НАН України ; НБУВ ; АБУ. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 53–63.

26. Крікова Т. Досвід відновлення температурно-вологісного режиму зберігання фондів Філії № 1 НБУВ у поставарійний період // Наук. пр. НБУВ. Інноваційні технології збереження документальних фондів : запобігання надзвичайній ситуації у бібліотеці, шляхи її подолання : зб. наук. пр. / НАН України ; НБУВ ; АБУ. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 145–147.

27. Сурмашева О., Корчак Г., Муха Л. Значення мікологічного обстеження приміщень і фондів бібліотек // Наук. пр. НБУВ. Інноваційні технології збереження документальних фондів : запобігання надзвичайній ситуації у бібліотеці, шляхи її подолання : зб. наук. пр. / НАН України ; НБУВ ; АБУ. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 46–52.

28. Оптимізація використання традиційних та новітніх технологій в системі збереження бібліотечних фондів // Заключний звіт / НАН України; НБУВ. – УДК 025.7/9; № ДР 0111U009301; Інв. № НТП 0715U006234. – К., 2014. – 152 с.

29. Затока Л. П., Баляниця Н. Б., Мозгова С. Г., Суббота А. Г., Чуєнко А. І., Письменна Ю. Б. Стабілізація бібліотечних документів : експериментальні дослідження та перспективи впровадження // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 20. – К. : НБУВ, 2016. – С. 488–508.

References

1. Niuksha, Iu. P. (1954). K voprosu o gigienicheskom sostoianii vozdukhа knigokhranilishch [On the question of the hygienic state of the air of book depositories]. In *Opyt raboty Gosudarstvennoy publichnoy biblioteki im. M. E. Saltykova-Shchedrina: sbornik statei* [Work experience of M. E. Saltykov-Shchedrin State Public Library: collection of articles], Is. 9, pp. 3–15. Leningrad. [In Russian].

2. Niuksha, Iu. P. (1994). *Biologicheskoe povrezhdenie bumagi i knig* [Biological damage of paper and books]. Saint Petersburg. [In Russian].

3. Kokassaar, U. R., Peebo, S. A., Kalling, A. A. (1990). Vydelenie mikromitsetov-biopovreditelei iz vozdukhа bibliotek [Isolation of micromycetes-destructors from the

air in the premises of libraries]. In *Vydelenie, identifikatsiia i khranenie mikromitsetov i dr. mikroorganizmov: sbornik statei* [Isolation, identification and storage of micromycetes and other microorganisms: collection of articles] (p. 67). Vilnius. [In Russian].

4. Stigailo, I. N., Romanova, L. V. (1996). Otsenka mikrobiologicheskoi zagriaznenosti vozdukhnoi sredy pomeshchenii knigokhranilishch Natsionalnoi biblioteki Belarusi [Assessment of microbiological contamination of the air in the premises of the National Library of Belarus]. In *Teoriia i praktika sokhraneniia pamiatnikov kultury: sbornik nauchnykh trudov* [Theory and practice of cultural artifacts preservation: collection of scientific works], *Is. 18*, pp. 21–25. Saint Petersburg: Izdatelstvo Rossiiskoi natsionalnoi biblioteki. [In Russian].

5. Repova, A. (1986). The occurrence of microscopic fungi in air of the building of the Czechoslovak Academy of Sciences in České Budějovice. In *Česká mykologie*, *Vol. 40*, No. 1, pp. 19–29. [In English].

6. Fassatova, O., Kubatova, A., Prasil K., Vanova, M. (1987). Microscopical fungi in archive environment. In *Česká mykologie*, *Vol. 41*, No. 1, pp. 8–15. [In English].

7. Raman Tulasi, Regina Mary. (1991). Concentration of fungal spores in the air inside library and laboratories of women's college, Hyderabad. In *Geobios (India)*, *Vol. 18*, Nos. 2–3, pp. 74–76. [In English].

8. Sergeeva, L. E. (1992). Sravnitelnyi analiz ekologicheskogo sostoianii knigokhranilishch Rossiiskoi Natsionalnoi biblioteki [Comparative analysis of the ecological state of the book depositories of the Russian National Library] In *Teoriia i praktika sokhraneniia pamiatnikov kultury: sbornik nauchnykh trudov* [Theory and practice of cultural artifacts preservation: collection of scientific works], *Is. 16*, pp. 32–49. Saint Petersburg: Izdatelstvo Rossiiskoi natsionalnoi biblioteki. [In Russian].

9. *Sbornik rukovodiashchikh normativnykh dokumentov (instruktsii) po preduprezhdeniiu mikrobnoi obsemenenosti nesterilnykh lekarstvennykh sredstv v protsesse ikh proizvodstva (RDI- 64-29-84)* [Collection of guidelines (instructions) for the prevention of microbial contamination of non-sterile medicines in the production process (RDI-64-29–84)]. (1984). Moscow: Minmedprom. [In Russian].

10. Dvoriashina, Z. P., Manturovskaia, N. V. (Comps.). (1987). *Profilaktika biopovrezhdenii bibliotechnykh fondov: metodicheskie rekomendatsii* [Prevention of biodeterioration of library fonds: guidelines]. Moscow: V. I. Lenin State Library of the USSR. [In Russian].

11. *DSTU HOST 7.50:2006. Systema standartiv z informatsii, bibliotechnoi ta vydavnychoi spravy. Konservatsiia dokumentiv. Zahalni vymohy (HOST 7.50–2002, IDT)* [Ukrainian State Standard 7.50:2006. System of standards for information, libraries and publishing. Documents conservation. General requirements (State Standard 7.50–2002)]. (2007). Kyiv. [In Ukrainian]

12. Bogomolova, T. S., Vasileva, N. V., Chilina, G. A. (2002). Griby-kontaminanty zhilykh pomeshchenii v Sankt-Peterburge [Fungi-contaminants of living premises in Saint Petersburg] In *Problemy meditsinskoj mikologii* [Problems of medical mycology], *Vol. 4*, No. 2, p. 68. Saint Petersburg. [In Russian].

13. Pidoplichko, N. M. (1977). *Penicillii: kliuchi dlia opredeleniia vidov* [Penicillii: keys for species identification]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].

14. Domsch, K. H., Gams, W., Anderson, T.-H. (1980). *Compendium of soil Fungi* (Vol. 1). New York, Toronto: Academic Press. [In English].

15. Bilai, V. I. (Ed.). (1982). *Metody eksperimentalnoi mikologii* [Methods of experimental mycology: handbook]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].

16. Mirchink, T. G. (1988). *Pochvennaia mikologiia* [Soil mycology]. Moscow: Moscow State University. [In Russian].

17. Subbota, A. H., Novikova, H. M. (1997). Destruktyvni vlastyosti mikromitsetiv, shcho vylucheni z povitria knyho- ta arkhivoskhovyshch Natcionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Destructive properties of micromycetes, extracted from the air of book and archive depositories of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Ukrainske arkhivoznavstvo: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvy: naukovi dopovidi Vseukrainkoi konferentsii (19–20 lystopada 1996 r.)* [Ukrainian archival studies: history, current state and perspectives: scientific reports of the All-Ukrainian Conference (November 19–20, 1996)] (Pt. 2. pp. 258–259). Kyiv. [In Ukrainian].

18. Subbota, A. H., Novikova, H. M., Ivanova, N. I. (1998). Vyznachennia stupenia urazhennia mikromitsetamy deiakykh vydiv restavratsiinoho paperu [Determination of a degree of damage by micromycetes of some types of restoration paper]. In *Restavratsiia muzeinykh pamiatok v suchasnykh umovakh. Problemy ta shliakhy ikh vyrishennia: tezy ta materialy dopovidei I Mizhnarodnoi konferentsii NNDRTSU* [Restoration of museum artifacts in modern conditions. Problems and ways to solve them: abstracts and materials of reports of the 1st International Scientific and Practical Conference of the National Scientific Restoration Center of Ukraine] (pp. 151–153). Kyiv. [In Ukrainian].

19. Subbota, A. G. (2000). Mikologicheskii nadzor za fizicheskim sostoianiem dokumentov v Natcionalnoi biblioteke Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Mycological supervision of the physical state of documents in V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Teoriia i praktika sokhraneniia pamiatnikov kultury: sbornik nauchnykh trudov* [Theory and practice of cultural monuments preservation: collection of scientific works], *Is. 20*, pp. 127–131. Saint Petersburg: Izdatelstvo Rossiiskoi natsionalnoi biblioteki. [In Russian].

20. Bilai, V. I., Bilai, T. I., Musich, E. G. (1982). *Transformatsiia tseliulozy gribami* [Transformation of cellulose by fungi]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].

21. Subbota, A. H. (2000). Problemy dezynfeksii poshkodzhennykh mikromitsetamy bibliotechnykh i arkhivnykh dokumentiv [Problems of disinfection of library and archival documents damaged by micromycetes]. In *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva* [Studies on archival affairs and documentation], *Vol. 6*, pp. 114–116. Kyiv: UDNIASD. [In Ukrainian].

22. Novikova, H. M., Subbota, A. H. (Comps.). (2000). *Pro poriadok peredachi poshkodzhennykh mikromitsetamy dokumentiv na sanitarno-hihiienichnu obrobku i dezinfeksiiu: instruksiiia* [On the order of transfer of documents damaged by micromycetes for sanitary-hygienic processing and disinfection: instruction] Kyiv: NBUV. [In Ukrainian].

23. Mukha, L., Omelchenko, M. (2007). Avariina sytuatsiia v bibliotetsi: dosvid i problemy zapobihannia ta likvidatsii naslidkiv [Emergency situation in a library: experience and problems of preventing and eliminating the consequences]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Innovatsiini tekhnolohii*

zberezhennia dokumentalnykh fondiv: zapobihannia nadzvychainii sytuatsii u bibliotetsi, shliakhy ii podolannia: zbirnyk naukovykh prats [Transactions of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Innovative technologies of documental fonds preservation: how to prevent and cope with emergency situations in a library: collection of scientific works], *Is. 17*, pp. 99–111. Kyiv. [In Ukrainian].

24. Subbota, A. (2007). Monitorynh mikolohichnoho stanu osoblyvo tsinnykh dokumentiv Natsionalnoi biblioteky imeni V. I. Vernadskoho [Monitoring of mycological state of valuable documents of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Innovatsiini tekhnolohii zberezhennia dokumentalnykh fondiv: zapobihannia nadzvychainii sytuatsii u bibliotetsi, shliakhy ii podolannia: zbirnyk naukovykh prats* [Transactions of V. Vernadsky National Library of Ukraine. Innovative technologies of documental fonds preservation: how to prevent and cope with emergency situations in a library: collection of scientific works], *Is. 17*, pp. 64–72. Kyiv. [In Ukrainian].

25. Kondratiuk, T., Korytnianska, V., Zakharchenko, V., Artyshkova, L., Nakonechna, L. (2007). Mikrobiota knyhoskhovyshch Natsionalnoi biblioteky imeni V. I. Vernadskoho [Mikrobiota of the depositories of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Innovatsiini tekhnolohii zberezhennia dokumentalnykh fondiv: zapobihannia nadzvychainii sytuatsii u bibliotetsi, shliakhy ii podolannia: zbirnyk naukovykh prats* [Transactions of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Innovative technologies of documental fonds preservation: how to prevent and cope with emergency situations in a library: collection of scientific works], *Is. 17*, pp. 53–63. Kyiv. [In Ukrainian].

26. Krikova, T. (2007). Dosvid vidnovlennia temperaturno-volohishnoho rezhymu zberihannia fondiv Filii № 1 NBUV u postavariinyi period [The experience of restoring the regime of temperature and humidity of storage of of the fonds of Branch No. 1 of VNLU in the post-emergency period]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Innovatsiini tekhnolohii zberezhennia dokumentalnykh fondiv: zapobihannia nadzvychainii sytuatsii u bibliotetsi, shliakhy ii podolannia: zbirnyk naukovykh prats* [Transactions of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Innovative technologies of documental fonds preservation: how to prevent and cope with emergency situations in a library: collection of scientific works], *Is. 17*, pp. 145–147. Kyiv. [In Ukrainian].

27. Surmasheva, O., Korchak, H., Mukha, L. (2007). Znachennia mikolohichnoho obstezhennia prymishchen i fondiv bibliotek [Importance of mycological examination of librarian rooms and fonds]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Innovatsiini tekhnolohii zberezhennia dokumentalnykh fondiv: zapobihannia nadzvychainii sytuatsii u bibliotetsi, shliakhy ii podolannia: zbirnyk naukovykh prats* [Transactions of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Innovative technologies of documental fonds preservation: how to prevent and cope with emergency situations in a library: collection of scientific works], *Is. 17*, pp. 46–52. Kyiv. [In Ukrainian].

28. Optyimizatsiia vykorystannia tradytsiinykh ta novitnykh tekhnolohii v systemi zberezhennia bibliotechnykh fondiv [Optimization of the use of traditional and ad-

vanced technologies in the system of preservation of library fonds]. (2014). In *NAS of Ukraine, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Zakliuchnyi zvit* [Final report]. Kyiv. [In Ukrainian].

29. Zatoka, L. P., Balianytsia, N. B., Mozhova, S. H., Subbota, A. H., Chuienko, A. I., Pysmenna, Yu. B. (2016). Stabilizatsiia biblioteknykh dokumentiv: eksperymentalni doslidzhennia ta perspektyvy vprovadzhennia [Stabilization of library documents: experimental studies and implementation perspectives]. In *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], *Is. 20*, pp. 488–508. Kyiv: NBUV. [In Ukrainian].

Subbota Antonina Heorhiivna, Mukha Liudmyla Viktorivna, Zatoka Liubov Petrivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Mykobiota of the air of depositories and documents of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine (Historical aspect, the research since 1992).

The results of the first in Ukraine systematic monitoring research of the mycological state of the air of depositories and documents of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine are retrospectively generalized and presented. Since 1992, in a comparative aspect, the species composition of the mycobiota of air has been studied in its quiescent state and in the process of sanitary-hygienic processing of fonds, as well as the seasonal dynamics of micromycetes. About 15,000 strains of microscopic fungi (micromycetes) belonging to 81 species of 26 genera, 3 departments of Zygomycotina, Ascomycotina i Mytosporic fungi (Deuteromycotina) were isolated and identified from the air of depositories and documents. The dependence of the quantitative and taxonomic characteristics of the mycobiota of air on the storage conditions and the physical state of the documents was determined, and the mycological index of the ecological state of the storages and documents was clarified. The destructive properties of micromycetes isolated from mycobiota of the depositories have been studied.

Key words: mycobiota of indoor air, micromycetes, monitoring, frequency of occurrence, book depository, destructive properties.

Суббота Антонина Георгиевна, Муха Людмила Викторовна, Затока Любовь Петровна

Национальная библиотека Украины им. В. И. Вернадского

Микобиота воздуха хранилищ и документов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (Исторический аспект, исследования с 1992 г.).

В ретроспективе обобщены и представлены данные по результатам первых в Украине мониторинговых систематических исследований микологического состояния воздуха хранилищ и документов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Начиная с 1992 г. в сравнительном аспекте изучены видовой состав микобиоты воздуха в его спокойном состоянии и в процессе санитарно-гигиенической обработки фондов, а также сезонную динамику микромицетов. Выделены и идентифицированы из воздуха хранилищ и документов

около 15 000 штаммов микроскопических грибов (микромикетов), принадлежавших к 72 видам 31 роду 2 отделов Mucoromycota, Ascomycota и Mycosporic. Определена зависимость количественной и таксономической характеристик микобиоты воздуха от условий хранения и физического состояния документов, выяснен микологический показатель экологического состояния хранилищ и документов. Исследованы деструктивные свойства выделенных из микобиоты хранилищ микромикетов.

Ключевые слова: библиотека, микобиота воздуха, микромикеты, мониторинг, частота встречаемости, книгохранилище, деструктивные свойства.

ДО СТОРІЧЧЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

УДК 022.2:027.54(477-25)НБУВ:929Петров

*Галина Іванівна Ковальчук,
доктор історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

СТЕПАН ЙОСИПОВИЧ ПЕТРОВ – ЗАВДУВАЧ ВІДДІЛУ РІДКІСНИХ ТА ЦІННИХ КНИГ ДЕРЖАВНОЇ ПУБЛІЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ УРСР (1949–1961 рр.)

Присвячено книгознавцю і бібліографу С. Й. Петрову, автору перших трьох каталогів стародруків з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також першого в Україні зведеного каталогу вітчизняних видань гражданським шрифтом за XVIII – першу половину XIX ст., де закладено основи українського бібліографічного репертуару. Ґрунтуючись на документах з архіву НБУВ, детально показано роботу відділу рідкісних і цінних книг, яким С. Й. Петров керував від 1949 до 1961 р.

Ключові слова: С. Й. Петров, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, книги гражданського друку, кириличні стародруки, відділ рідкісних і цінних книг, каталоги.

Готуючись до 100-річного ювілею, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ) спрямовує основні зусилля на виконання перспективних напрямів своєї діяльності, пов'язаних, насамперед, зі створенням сучасних інформаційних ресурсів. Але ювілеї завжди примушують озирнутися назад, визначити кращі традиції минулого, спираючись на які можна інтенсивно рухатися вперед. Відомо, що історії без людей, без яскравих особистостей не буває, адже її творять люди.

70 років тому, по закінченню війни, в якій брав безпосередню участь, на роботу в Бібліотеку Академії наук УРСР прийшов тридцятирічний Степан Йосипович Петров. Вищу філологічну освіту він отримав безпосередньо перед війною (1937–1941). У травні 2017 р. виповнилося 100 років від дня його народження, а його сину Сергію, який продовжив наукові праці батька і плідно працював у цій же Бібліотеці останні роки свого життя,

© Г. І. Ковальчук, 2017

виповнилося б цього року 70. Усі ці круглі дати – це привід уважніше придивитися до наукового спадку насамперед Степана Йосиповича Петрова, який працював у Бібліотеці в дуже складний час – з листопада 1946 по вересень 1961 р., спочатку старшим бібліотекарем у різних відділах, а надалі – завідувачем відділу стародруків, перейменованого згодом, не без його участі, у відділ рідкісних та цінних книг.

Вже працюючи, він з 1947 р. заочно навчався в аспірантурі Київського державного університету, а з 1 вересня 1948 р. був переведений на II курс до щойно відкритої (відновленої) аспірантури Бібліотеки (тоді – Державна публічна бібліотека УРСР, ДПБ) за спеціальністю «книгознавство» (Архів НБУВ, оп. 1, № 696, арк. 35)¹. Науковим керівником його дисертаційного дослідження став член-кореспондент АН УРСР, доктор філологічних наук, професор С. І. Маслов, який очолював цей же відділ Бібліотеки у 1926–1937 рр. [1]. Сергій Іванович Маслов усе життя дбайливо формував власний архів, свідомо залишав в оригіналах чи копіях усі документи, дотичні до його діяльності, тож у його архіві збережена папка аспірантських і дисертаційних документів С. Й. Петрова [2]. Слід зазначити, що тема дисертації кілька разів уточнювалась, і навіть ще в 1950 р. вчена рада Бібліотеки рекомендувала Петрову змінити тему на зовсім іншу – «До питання про початок книгодрукування в СРСР» (№ 768, арк. 2), проте він завершив розпочате дослідження і в червні 1951 р. захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук «Книгоиздательская и книготорговая деятельность Н. И. Новикова», примірник автореферату якої зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ (шифр П 1197). Впевнені, що, насамперед, прискіплива праця з колекціями громадянського друку відділу стародруків дозволила дослідникові виявити невідомі в бібліографії видання, список яких становить додаток до дисертації, виправити неточності в описах, укласти альбом графічного оформлення новіковських видань (другий додаток), охарактеризувати книжкову культуру другої половини XVIII ст., оскільки видання Новикова становили основний масив тогочасних російських світських видань. У характеристиці С. Петрова в його особовій справі з відомчого архіву НБУВ зазначено, що він є першим у Бібліотеці молодим фахівцем у галузі історії друку та вивчення стародрукованої книги. Додамо, що в 1949 р. в Бібліотеці працювало всього 2 кандидати наук.

Для того, щоб зрозуміти, в яких умовах доводилося тоді працювати, необхідно звернутися до архівних джерел, що стосуються, відповідно до

---

¹ Надалі для зручності посилання на документи з архіву НБУВ, опис 1, наводитимуться по тексту в дужках – номер справи і відповідний аркуш.

теми статті, історії і самої Бібліотеки, а насамперед – відділу, в якому довелося працювати Степану Йосиповичу і який, переконані, визначив подальший його творчий шлях.

Варто зауважити, що кваліфіковані, досвідчені співробітники після війни в Бібліотеку майже не повернулися, а ті, що працювали тут під час окупації, були, в кращому випадку, під підозрою, а то й взагалі не приймалися на роботу. Проблем з відбудовою Бібліотеки, відновленням електрики, опалення, поверненням з евакуації та репатріації, перевіркою і розміщенням фондів, обслуговуванням читачів тощо було дуже багато, і вирішувати їх у тих надзвичайно складних умовах було неймовірно важко. Мабуть тому було викликано в 1945 р. з Ленінграда Ю. О. Меженка, котрий, як відомо, переслідувався в Україні на початку 1930-х років і змушений був переїхати тоді до РРСФР. Він плідно працював у Публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедрина з грудня 1934 р., але на запрошення керівництва Академії наук УРСР кинув налагоджене там життя і повернувся до Києва. І так виходить, що Степана Петрова на роботу брав саме Ю. О. Меженко, принаймні, це відбулось за його директорства тут. Проте попрацювати на цій посаді Меженку дали недовго: згідно з наказом від 26.01.1948 він був звільнений, хоча Президія Академії наук розглянула його відповідну заяву й задовольнила її ще 15 липня 1947 р., після звинувачення його в просуванні буржуазно-націоналістичних концепцій [3, с. 45].

Через місяць було звільнено І. П. Крип'якевича, який на півставки, за сумісництвом, працював тут заввідділу стародруків з 1947 р. (Архів НБУВ, опис 1л, № 86). Аналіз подальших наказів по Бібліотеці за I півріччя 1948 р. (там само) свідчить не просто про гостру нестачу чи плінність кадрів, а про повну чехарду, викликану, в першу чергу, непрофесіоналізмом як рядових співробітників, які не мали досвіду бібліотечної роботи, особливо в спеціалізованих підрозділах, так і керівництва установи. Усього по Бібліотеці за наказами в. о. директора К. Грибовської за цей короткий час 25 людей постійно пересувалися з відділу у відділ, інколи не один раз. При тому, що у відділах не вистачало співробітників, штатний розклад (і людей, які працювали) було скорочено з 1 квітня 1948 р. на 10 одиниць. Відповідно до наказів по Бібліотеці, упродовж I півріччя 1948 р. у відділі стародруків попрацювали від кількох днів до місяця, максимум двох – І. П. Крип'якевич, А. А. Карамішев, М. І. Стасюк, І. Н. Зеленко, Г. В. Горбуненко, О. К. Захвалінський, П. І. Золотухіна, Е. Б. Белая, Я. Н. Прайсман, Н. М. Коваленко. За наказом № 61 від 23.03.1948 відділ стародруків було взагалі тимчасово закрито, а його майно головний бібліотекар А. А. Карамішев здав комісії (там само).

Необхідно згадати ще одну важливу подію, пов'язану з Постановою Політбюро ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР про реорганізацію влітку

1948 р. Бібліотеки Академії наук на республіканську публічну бібліотеку [4], що означало нові завдання, зміну структури та функцій установи, збільшення книговидачі, а одночасно й посилення бібліографічного інформування читачів, насамперед, у вигляді рекомендаційної бібліографії. Степан Петров у цей час був старшим бібліотекарем Кабінету дитячої літератури (наказ по Бібліотеці № 126 від 29.06.1948 р.).

Власне історія відділу стародруків за звітами вимальовується така: фонди відділу починаючи з часу евакуації до Уфи в 1941 р. перебували в стані консервації (№ 670, арк. 71). Повернуті з Уфи стародруки зберігалися до 1946 р. в ящиках у Подільській філії Бібліотеки або частково були складені тут у стоси в 1944–1945 рр. Лише в травні 1946 р. були розпочаті роботи з відродження відділу – ремонт приміщення, книжкових шаф, пошкоджених вибухом, а також упорядкування фондів. Розгортанню роботи дуже заважала відсутність керівника відділу. Роботи з фондом проводив єдиний співробітник – старший редактор О. О. Радзімовський; частину робочого часу приділяв розбиранню стародруків керівник Подільської філії М. З. Суслопаров. До кінця 1946 р. були зроблені й пофарбовані нові віконні рами й двері, полагоджено і пофарбовано ґрати, проведено штукатурні роботи, відцикльовано паркетну підлогу, засклено вікна і дверцята всіх шаф; королівські шафи пофарбовано емалевою фарбою, колір «слонова кістка», та покрито бронзою оздоблення шаф, столів і тумб. Частково реставрована була різьба по дереву в оздобленні шаф і столів, відремонтовані замки у шафах тощо.

По завершенні ремонту в перших двох кімнатах відділу з королівськими шафами сюди були перевезені з Подолу 16 ящиків інкунабул (302 кн. од.). У третій кімнаті відділу проводилися роботи з упорядкування підручної бібліотеки, яка залишалася під час окупації в Києві. З огляду на ремонт, нестачу місця, частини фондів постійно переміщували: відправили до Подільської філії 322 Євангелія, 3 ящики палеотипів та ін. При цьому щодо проведення наукової роботи у звіті зазначено, що наприкінці 1946 р. Радзімовський розпочав підбір джерел до теми «Книговидавнича та книгопродавча діяльність М. І. Новікова» (!), склав картотеку з 268 карток (№ 670, арк. 72 зв.). Важливо, що до звіту за цей рік включена фраза про пошук, за дорученням дирекції, кадрів для відділу стародруків.

Окремого плану роботи відділу стародруків на 1947 р. нема, але є звіт, підписаний І. П. Крип'якевичем, за яким у I кварталі до відділу з Подолу були перевезені найцінніші стародруки і з 1 квітня розпочалося обслуговування читачів; проведено у відділі 8 виставок, а також відбувалася звірка фондів з наявними каталогами, інвентаризація. Опрацьовувалися наукові теми: «Бібліографія київських стародруків» (Крип'якевич), «Ката-

лог ельзевірів» (Карамишев), «До питання про перше видання «Путешествия из Петербурга в Москву» (Радзімовський), «Оздоба книг київського друку XVII–XVIII ст.» (О. К. Захвалинський).

У плані на 1948 р. було передбачено інвентаризацію та каталогізацію видань громадянського друку; завершення інвентаризації підручного фонду, колекцій Рага, палеотипів; початок інвентаризації та каталогізації західноєвропейських і польських стародруків, видань «славних друкарів»; складання «реального» каталогу кирилических стародруків. План неімовірний для трьох виконавців, які мали ще й обслуговувати користувачів і проводити наукові дослідження, пов'язані з бібліографією провінційних друкарів України XVI–XVIII ст., історією київських бібліотек XIX ст. та ін. На початок липня 1948 р. відділ стародруків мав 4 штатні одиниці, з яких посада заввідділу була вакантною; працювали головний бібліотекар А. А. Карамишев, старший бібліотекар В. Н. Касьянова, бібліотекар Б. В. Ремізов (звільнений з 16.10). Робочий день у спеціалізованих підрозділах тоді тривав від 11 год. до 19-30, з перервою у 30 хв., і 1 вихідний на тиждень – неділя.

На засіданні вченої ради 24.09.1948 р. Степан Петров запропонував внести до тематичного плану наукової роботи бібліотеки на 1949 р. створення бібліографічного покажчика видань М. Новікова, що зберігаються тут (№ 698, арк. 1), а значить, він уже працював тоді у відділі стародруків (зокрема, архівні документи свідчать, що з 13.10 по 17.10 старший бібліограф відділу стародруків Петров перебував на лікарняному (наказ № 198: оп. 1л, № 86). Наказом № 206 від 01.11.1948 р. Петрова перевели на половину робочого дня в зв'язку з переходом на II курс аспірантури при Бібліотеці (там само). Вже тоді він виконував обов'язки заввідділу стародруків, про що свідчить його підпис на звіті про роботу відділу за вересень–грудень 1948 р. (№ 701, арк. 77). Зокрема, тут вказано про таку роботу за ці 4 місяці: читачів було у відділі 85, книговидача – 400 книг, екскурсій проведено 30 (252 екскурсанти), надано 23 усні довідки, 2 письмові; описано 2144 книги, переглянуто 10 тисяч книг на Подолі, перевезено до відділу 1000; розібрано й відправлено з відділу до Подільської філії 1500 книжок. Виявлені (!) та упорядковані колекції видавців Новікова (750 книжок) та Дідо (350 книжок); організована виставка до 150-річчя виходу «Енеїди»; проведено переоблік фондів відділу.

У плані на 1949 р., що був розрахований на двох співробітників, з яких один (С. Петров) працював по півдня, заввідділу передбачив різнопланову діяльність за такими нормами: обслуговування одного читача 4-ма книгами – 0,5 години; підготовка і проведення екскурсії – 2 год.; підготовка письмової довідки – 2 дні, усної – 0,5 год.; опис книг громадянським

шрифтом – 40 на день, іноземних і кириличних стародруків – 20, рідкісних видань XIX ст. – 20, палеотипів – 20, етьєнів, альдин і Дідо – 25. З 1 червня 1949 р. С. Й. Петрова було переведено офіційно на посаду тимчасово виконуючого обов'язки заввідділу стародруків на 4-годинний робочий день (як аспіранта денної форми навчання).

Не зайвим буде відзначити, чим жила Бібліотека в 1949 р. Незважаючи на те, що від часу закінчення війни пройшло майже 5 років, не було достеменно відомо, що саме з фондів було вивезено німцями, що втрачено під час окупації, що під час евакуації. «Прогалини у фондах при наявності їх у каталогах, з одного боку, невідповідність каталогів до наявної в книгосховищі літератури, з другого боку, створили великі труднощі в обслуговуванні читачів. Крім того, з часів заснування бібліотеки не було проведено точного обліку книжкового фонду бібліотеки. Систематична інвентаризація фондів була запроваджена лише з 1938 року», зазначалось у звіті Бібліотеки за 1949 р. (№ 720, арк. 28).

У відділі стародруків, окрім інвентаризації 2-х тисяч книжок, відбувалося також перевезення книг з Подолу (добре, що співробітниками були чоловіки!); описано 2479 книжок, звірено 750 кириличних стародруків із картотекою на цей фонд (№ 720, арк. 103). Відвідувачів у читальній залі було 637, книговидача становила майже 3 тисячі, було підготовлено 176 довідок, з них 4 – письмові; проведені 6 виставок та 131 екскурсія для 1760 екскурсантів (!), надано 45 консультацій (№ 720, арк. 45, 103). А ще була наукова робота: в цей час Степан Петров працював над дисертацією, а ще підготував статтю «375 лет украинского книгопечатания» для довідника-щорічника (5 с.), нотатку про виставку, присвячену О. Радіщеву, опубліковану в «Правді України» 21 серпня 1949 р., 2 рецензії – на план «Музей книги Всесоюзної публічної бібліотеки» та на інструкцію з переінвентаризації та перевірки книжкових фондів Одеської державної наукової бібліотеки (№ 720, арк. 107, № 721, арк. 14). Крім того, Петров проводив у відділі лекції-екскурсії для співробітників Бібліотеки (№ 720, арк. 32).

У 1949 р. ДПБ провела дві наукові конференції: 6–7 травня – «Роль радянської книги в комуністичному вихованні трудящих», на якій С. Й. Петров виступив із доповіддю «Використання стародруків для вивчення історії вітчизняної науки і боротьби за її пріоритет» (№ 724, арк. 138–145), де, зокрема, зупинився на рідкісних книгах громадянського друку «Известие о Гальванивольтовских опытах» академіка Петрова 1803 р. та «Философическое рассуждение о перерождении животных» О. Каверзнева 70-х років XVIII ст. У висновках доповіді він підкреслив: *«Тільки часткове знайомство з фондами показало виключне їхнє багатство. Виявлені найрідкісніші книги дофедорівського друку, багато цінних, маловідомих, а подеколи і невідомих у бібліографії книжок громадянського друку XVIII ст. Встановле-*

ні варіанти одних і тих же видань» (№ 724, арк. 145). Тоді ж він наголосив на вимозі, щоб дослідження фондів не було епізодичним, а носило систематичний, планомірний характер (там само, арк. 144). Підкреслимо, на той час він працював у відділі стародруків 8 місяців. А в грудні, на конференції, присвяченій 30-річчю Бібліотеки, С. Й. Петров виступив із доповіддю «Стародруковані книги як пам'ятки культури». Необхідно підкреслити, що теми його доповідей різко відрізнялися своєю тематикою від інших, таких, наприклад, як «Комсомол і книга» чи «Роль радянської книги в боротьбі з релігійними пережитками» (№ 723, арк. 10–11).

На 1950 р. Бібліотека планувала роботи, пов'язані з опрацюванням непорядкованих книжкових фондів, у т. ч. стародруків (№ 722), у Георгіївській філії (Георгіївська церква Видубицького монастиря, філія № 3 ДПБ з 1949 р.), в Подільській філії (колишня й нинішня Києво-Могилянська академія, філія № 2), у Софійській філії (Києво-Софійський собор), у головному будинку Бібліотеки. Зокрема було відзначено, що в Георгіївській церкві відбуватимуться роботи з упорядкування фондів, вивезених туди для зберігання, а саме: «слов'янського та іноземного друку» 250 тис. кн. од., «релігійної літератури» 50 тис., єврейської літератури 100 тис. Передбачалися такі процеси: сортування за сторіччями, мовами та видами літератури, алфавітизація, інвентаризація 200 тис. стародруків, їхній опис та каталогізація (№ 722, арк. 15). До речі, за актом від 30 травня 1949 р. Бібліотека передала Державному історико-культурному заповіднику «Києво-Печерська Лавра» 275 стародруків, переважно видання Євангелія і Службника.

З 3 вересня 1950 р., у зв'язку із завершенням аспірантури, С. Петрова було переведено на повну ставку заввідділу стародруків (№ 737, арк. 45). Саме тоді він уперше поставив питання щодо доцільності розширити функції відділу і реорганізувати його у відділ рідкісної книги, розробив перший варіант положення, що вважати рідкісною книгою, і розпочав відбирати рідкісні українські книги першої половини XIX ст. з інших фондів Бібліотеки. Наголосив він і на необхідності посилити роботу відділу з популяризації історії книги, особливо історії української книги, шляхом організації відповідних тематичних виставок, екскурсій, збільшення кількості відвідувань відділу (№ 738, арк. 130). Між тим відділ (Петров і Карамішев) продовжував обслуговувати читачів у різних формах; було описано понад 800 книжок, відібрано із загальних фондів (вірніше, укладено робочу картотеку) 500 раритетів, заінвентаризовано 4600 книжок. Петров підготував статтю «Путешествие из Петербурга в Москву», рецензію «Праця І. Романовського «Книга і життя», матеріали до біобібліографічного словника «Видатні діячі України» (№ 743, арк. 65–70). У цей час готувався Путівник по Бібліотеці, де про відділ стародруків ним була також підготовлена стаття.

За архівними документами, каталог книжок громадянського друку вперше зафіксований 1951 р. в плані на 1952 р. як результат виконання проблемної теми «Історія книги і преси», керівник теми С. І. Маслов (№ 768, арк. 5), але, схоже, підготовчі роботи розпочалися раніше. З укладанням каталогу пов'язані й придбані Бібліотекою в 1951 р. рідкісні стародруки, надруковані при Петрі I, – «Приемы циркуля и линейки» (1725), «География, или краткое земного круга описание» (1710), «Книга устав морской» (1720), «Геометрия практика» (1709), «Рассуждение, какие законные причины император Петр Великий к начатию войны против короля Шведского Карла XII имел» (1716).

Нагадаємо, що в червні 1951 р. Степан Йосипович захистив дисертацію і отримав учений ступінь кандидата філологічних наук (№ 769, арк. 41). Допускаємо, що на форсування завершення дисертаційного дослідження могла вплинути Постанова Президії АН УРСР від 16 березня 1951 р. з питання «Про роботу наукових установ Відділу суспільних наук АН УРСР за 1950 р.», де у п. 2б, зокрема, зафіксовано: «Наукових співробітників, які систематично не виконують тематичних планів або недоброякісно виконують завдання, відчислити з роботи» (№ 758, арк. 11). Крім того, було вирішено до 25 травня 1951 р. розглянути на засіданні Президії питання про роботу Державної публічної бібліотеки, а на засіданні 13 квітня було затверджено проведення атестації бібліотечних працівників наукових установ Академії наук, викликане відповідними ухвалами ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР (№ 758, арк. 16). Атестація в ДПБ відбулася: з 252 працівників (разом з тимчасовими, які також проходили атестацію), було атестовано на своїх посадах 116, атестовано із зобов'язанням одержати бібліотечну освіту 35, атестовано на вищій посаді 2, допущено до виконання обов'язків 72, атестовано на нижчій посаді 25, не атестовано 2 (№ 771, арк. 25). На цьому фоні захист дисертації Петрова, тоді єдиний у ДПБ, виглядає ще більш поважно.

Тоді ж розпочалися заходи, що тривали кілька років, щодо реорганізації відділу стародруків у відділ рідкісних та цінних книг (№ 761, арк. 99, 107). На вченій раді ДПБ (з 1952 р. С. Й. Петров був незмінним членом вченої ради Бібліотеки) було затверджено відповідне Положення, а Президенту АН УРСР відправлена доповідна записка, в якій, серед іншого, йшлося про те, що в зв'язку з реорганізацією бібліотеки Академії наук у державну публічну бібліотеку відділ стародруків доцільно реорганізувати у відділ рідкісної та цінної книги з приєднанням до нього фондів Кабінету революційної преси (№ 772, арк. 10). У цей час у відділі працювало три співробітники: заввідділу Степан Йосипович Петров, головний бібліотекар Антон Антонович Карамішев (у Бібліотеці працював з 1944 р. до ви-

ходу на пенсію восени 1951 р.) і старший редактор Федір Захарович Шимченко (у відділі працював з березня 1951 р., а далі все життя в Бібліотеці на різних посадах, у т. ч. заввідділу рідкісних і цінних книг). Відділ займав ті самі три кімнати, що й сьогодні, читачьких місць було 14. Загальна кількість фонду становила 11 тис. од., були сформовані колекції стародруків, на кожному з яких були свої каталоги. За рік було описано майже 6 тис. книг. Усі книги були заінвентаризовані, проводилася їхня оцінка. Планувалася робота з розширення зібрання цінних і рідкісних книжок за такими критеріями: перші видання творів класиків, малотиражні видання, збережені в невеликій кількості примірників (знищені цензурою, вилучені з обігу, тираж з яких загинув при пожежі), кращі зразки поліграфії.

Влітку 1952 р. С. Й. Петров, окрім керівництва відділом і власної наукової роботи (йому додатково було заплановано розробку теми «Російсько-українські культурні зв'язки XVI–XVIII ст.» (№ 791, арк. 21), тимчасово виконував обов'язки заступника директора з наукової роботи Бібліотеки – Постановою Президії АН УРСР від 7 червня 1952 р. заступник директора К. Грибовська була звільнена з роботи за грубі порушення фінансової та штатної дисципліни впродовж 1949–1951 рр. (№ 789, арк. 28, 34). В якості заступника директора ДПБ В. С. Дончака Петров підготував і виголосив на засіданнях вченої ради Бібліотеки дві доповіді: «Підсумки виконання тематичного плану наукової роботи за січень–травень 1952 р.» (№ 792, арк. 67) та «Два роки роботи ДПБ УРСР в світлі геніальної праці тов. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства» (№ 792, арк. 87) – характерна прикмета того часу. У доповідній записці ДПБ Президенту АН УРСР академіку О. В. Палладіну знов було обґрунтовано доцільність реорганізації відділу стародруків у відділ рідкісних та цінних книг з приєднанням до нього фондів Кабінету революційної преси (№ 799, арк. 35). Петров був тоді також відповідальним редактором рукопису «На допомогу дисертантам» (№ 792, арк. 137), каталогу Й. В. Шубинського «Описание автографов Н. В. Гоголя», керівником наукового напрямку «Розробка посібників в галузі бібліотекознавства» [5, с. 194], керівником аспіранта П. В. Коломійця [5, с. 197]. Проте це все негативно позначилося на роботі відділу, і 23 жовтня Степан Йосипович звернувся до директора ДПБ з доповідною запискою, в якій зазначив, що з причини його тривалої відсутності у відділі порушений графік виконання наукової роботи «Книги громадянського друку XVIII ст.» (№ 792, арк. 149). Водночас у звіті про наукову роботу за рік зафіксовано, що тема ця виконана, укладена картотека на 3 тисячі назв, керівник теми С. І. Маслов (№ 796, арк. 10). При цьому поточна робота у відділі була активною: 946 читачів за рік, 4762 – книговидача, 118 екскурсій, 1818 екскурсантів, усні, письмові довідки, консультації, виставки, а також

відбирання 2800 книжок громадянського друку XVIII ст. в інших фондах Бібліотеки, перевезення книжок з філії. Наприкінці року тут працювало 2 співробітники (№ 797, арк. 98).

На початку 1953 р. відділ завершив укладання алфавітного каталогу на книжки громадянського друку XVIII ст., упродовж року шляхом дублювання карток було створено систематичний (насправді – тематичний) каталог книг громадянського друку з 1317 карток. На кириличні стародруки був складений топографічно-хронологічний каталог, відбувався відбір кирилических стародруків з інших фондів Бібліотеки; на підручний фонд укладені алфавітний і систематичний каталоги (№ 822, арк. 15). Працювали у відділі знов-таки 2 співробітники – С. Й. Петров і Ф. З. Шимченко; з квітня 1953 р. старший редактор Шимченко був направлений на переінвентаризацію фондів до Філії № 1 (№ 819, арк. 76). Виконання С. Петровим теми «Російсько-українські культурні зв'язки XVI–XVIII ст.», як відзначено в звіті ДПБ про наукову роботу (№ 813, арк. 4), відстає від графіка в зв'язку із завершенням ним капітальної праці, обсягом у 25 др. арк., – «Каталог книг громадянського друку XVIII ст.»: рукопис каталогу остаточно виправлено після рецензування і передано для редагування члену-кореспонденту АН УРСР С. І. Маслову. Петров виїздив в архіви Москви, де працював над збиранням і вивченням документів за темою роботи, ним зібрані й вивчені матеріали, що знаходяться в Києві. Сам він у звіті про наукову роботу відділу формулював здійснену працю так: *«Розкриття фондів шляхом наукового опису окремих колекцій і зібрань і укладання розгорнутої системи каталогів, що дають можливість науковим співробітникам у своїй практичній роботі найбільш повно використовувати фонди відділу»* (№ 813, арк. 47). Крім того, він підкреслював, що опис відбувався безпосередньо з книг, тому каталог буде найбільш повним і точним і матиме перевагу перед існуючими подібними каталогами (№ 818, арк. 47). І ще Степан Йосипович дуже добре розумів роль виходу друкованого каталогу для інших бібліотек – це спонукатиме їх до аналогічної діяльності. Серед інших форм наукової роботи можна назвати 2 статті, підготовлені вченим того року: «Іван Федоров – першодрукар» та «Видатний російський видавець та пропагандист книги М. І. Новиков» (№ 818, арк. 47 зв.; № 819, арк. 76 зв.).

Завідувач відділу писав доповідні записки директорові ДПБ з пропозиціями щодо покращення роботи відділу, де передбачав такі заходи: завершити реорганізацію відділу стародруків у відділ цінних і рідкісних книг; відповідно до Положення про відділ збільшити штат та віднайти додаткові приміщення для розташування цінних і рідкісних книг тощо (№ 823, арк. 23). Слід звернути увагу і на такий факт: 17 жовтня 1953 р. Бібліотека звернулася до керівника Бюро Відділення суспільних наук АН УРСР

І. К. Білодіда з клопотанням поставити кілька питань перед АН СРСР, серед яких і такі, що явно були підготовлені С. Й. Петровим, зокрема: передати Бібліотеці дублетні примірники книжок початку XVIII ст. (т. зв. книги Петровської епохи), примірники тогочасних «Ведомостей», київський першодрук – Часослов 1616 р., перші видання українських класиків, українські збірники та альманахи, українські періодичні видання XIX ст., у т. ч. «Основа» та ін.; налагодити обмін стародруками гражданського та кириличного друку між академічними бібліотеками УРСР і СРСР (№ 822, арк. 64). І хай не здаються такі пропозиції наївними та відірваними від реалій життя: як побачимо, і відділ було згодом реорганізовано, і дублетами з російськими бібліотеками певний час обмінювалися.

У 1954 р. відділ рідкісних і цінних книг, в якому тоді працювали Степан Йосипович Петров і Тетяна Петрівна Золотар (№ 837, арк. 73), і лише на час відпустки заввідділу долучався О. В. Молодчиков, активно обслуговував читачів, проводив екскурсії, надавав довідки та консультації, здійснював заходи зі збереження фондів, провів перевірку підручного фонду і здав з нього застарілі та непрофільні видання. Поряд з цим була завершена багаторічна робота зі збирання, обробки та наукового описування зібрання книжок гражданського друку XVIII ст., укладено відповідний каталог, переданий до Видавництва Академії наук УРСР; крім того, було укладено систематичний, як названо в звіті (насправді – тематичний, 2000 карток), а також топографічний (2400 карток) картковий каталог на книги гражданського друку XVIII ст., підготовлено список дезидерат по цьому фонду (№ 837, арк. 73, 75). Петров і Золотар запланували роботу з опрацювання кирилических стародруків; було підготовлено алфавітний і топографічно-хронологічний каталоги кирилических стародруків (по 1000 карток), проте робота з цим фондом була призупинена через відсутність приміщення для цих книжок. Петров підготував статтю «Відділ рідкісних і цінних книг». Водночас він витрачав багато часу на непов'язану безпосередньо з роботою у відділі діяльність – у комісії ЦК Компартії України, в агітпункті та ін. (там само).

У 1955 р. фонди відділу рідкісних книг збільшилися майже на 1300 примірників, насамперед рідкісних видань XIX – поч. XX ст. (з основного фонду були відібрані перші видання класиків літератури та марксизму-ленінізму), а також стародруків кирилическим (24), гражданським (110), латинським (24) шрифтом. Основним джерелом надходжень був обмін дублетами з московськими Державною бібліотекою СРСР ім. В. І. Леніна та Державною історичною бібліотекою (№ 864, арк. 80в). Цього року завершилося остаточне злиття фондів колишнього відділу стародруків і Кабінету революційної преси (№ 864, арк. 81); для цього було проведено

ремонт у відділі (№ 864, арк. 84), здійснена велика робота з розміщення фондів і створення каталогів та картотек. Було розроблено нове Положення про відділ рідкісних і цінних книг. Продовжувалася робота з удосконалення каталогів на стародруки кириличного шрифту та громадянського друку XVIII ст., але найбільша увага приділялася створенню алфавітного каталогу на рідкісні видання XIX–XX ст. та окремих картотек цього фонду, зокрема видань класиків марксизму-ленінізму, нелегальних революційних видань, періодики часів першої російської революції 1905–1907 рр. Тривало мікрофільмування й фотографування відсутніх у фонді книг і газет. Було проведено систематизацію та розстановку на стелажах 4800 примірників кирилических стародруків за століттями, містами й друкарнями.

На початку 1956 р. С. Й. Петров доповідав на засіданні вченої ради ДПБ про стан роботи над «Каталогом книг слов'янського друку (кирилиці) XVI–XVIII ст., що зберігаються в ДПБ УРСР», – таку робочу назву мав тоді каталог кирилических стародруків (№ 893, арк. 35, 38). Зі звіту роботи за цей рік (№ 895, арк. 128) дізнаємося, що відділ розібрав, систематизував за роками, містами й друкарнями 3080 кирилических стародруків (за звітом – «старослов'янських книг»), здійснив їхні описання, шифрування, каталогізацію, розстановку на полицях. Проводилася підготовка до друку відповідного каталогу, укладено проспект видання, робоча картотека, відбувалося редагування описів, і головну скрипку тут грав С. Й. Петров. Проте через відсутність місця для розташування книжок ця робота була тимчасово припинена. Негативно позначалася і розкиданість фондів різними будівлями Бібліотеки. Було описано також понад 380 іноземних чи іномовних стародруків. Поповнення фондів (96 книг) відбувалося шляхом придбання книжок та через книгообмін: з Бібліотеки ім. В. І. Леніна одержано близько 40 стародруків громадянським шрифтом (№ 895, арк. 129). Працювало у відділі 3 співробітники.

Восени 1956 р. директор Бібліотеки В. С. Дончак затвердив Положення про відділ рідкісних і цінних книг ДПБ УРСР (№ 900, арк. 1–5), в якому сформульоване завдання підрозділу, склад фондів, зміст роботи, штат відділу і обов'язки співробітників; Правила користування матеріалами відділу рідкісних і цінних книг (там само, арк. 6–7). Серед інших документів варто назвати «Пропозиції з питання про переопрацювання частини літератури ряду спеціалізованих відділів і кабінетів ДПБ АН УРСР в 1956 р.» (там само, арк. 24), де вказано, що до 1948 р. в Бібліотеці існувала своєрідна і неправильна система опрацювання книжкових фондів, внаслідок чого вся література, що потрапляла до спеціалізованих відділів і кабінетів, не мала шифру головного книгосховища, що й призвело до неможливості передання, в разі необхідності, в основне сховище застарілої та

«малоходової» літератури. Відділ рідкісних і цінних книг пропонував продублювати орієнтовно 1000 карток для генерального каталогу з метою відображення його фондів у загальному алфавітному і систематичному каталогах, а також присвоїти даним книжкам розстановочний шифр основного книгосховища. В силу різних причин ця діяльність не була здійснена. Відрізнялася структурно від сучасної і статистика книговидачі: понад 2000 – з колекції рідкісних видань, 1614 книг становила т. зв. громадянка, 282 – кирилиця, 78 – іноземні стародруки і лише 46 книг – з підручного фонду (№ 895, арк. 130).

У 1957 р. у відділі тривала робота в напрямі розкриття фондів шляхом їхнього опису, вдосконалення каталогів і поліпшення таким чином якості обслуговування. Активізувалося поточне комплектування фондів, особливо довідковими, книгознавчими, бібліографічними виданнями. Водночас до фондів відділу надійшло тоді 54 стародруки, з них 34, що належать до початкового періоду українського і російського книговидання, і в т. ч. примірник Апостола 1574 р., надрукованого Іваном Федоровим у Львові. Слід підкреслити, що основна увага того року була приділена описові кирилических стародруків. У довідці про стан роботи над їхнім каталогом повідомляється, що на 1 липня 1957 р. співробітники відділу завершили розбирання, систематизацію і описування цих видань; книги розставлені на полицях, укладено їхній хронологічний каталог. Не описаними залишилася «невелика кількість дефектних книжок, які не становлять особливого інтересу» (№ 893, арк. 38). Далі відбувалася перевірка описів, укладання й редагування картотеки для друкованого каталогу. У звіті за 1957 р. підкреслено (№ 942, арк. 166–167), що ці видання до того були фактично недоступні читачам: більшість із них були не тільки не описаними, але й зберігалися в стосах. Упродовж 1956–1957 рр. силами 2–3-х співробітників відділу ці фонди, що за підрахунками С. Й. Петрова нараховували близько 10 тис. томів, були розібрані, систематизовані за містами і друкарнями, описані й поставлені на стелажі. Описування книг дозволило встановити: назв видань 1290, що складає приблизно 35% усіх кирилических стародруків XV–XVIII ст.; майже 140 видань, зазначав С. Й. Петров, описано вперше; у зібранні є багато видань, відомих у бібліографії в 1–2 примірниках (№ 942, арк. 168). Велика екземплярність книжок дозволила виявити значну кількість варіантів окремих видань, які також до того часу не були відомі в бібліографії. Рукопис каталогу обговорювався на засіданні вченої ради ДПБ, де Петров виступив з доповіддю на цю тему (№ 937, арк. 54–59). У промовах колег (№ 937) відмічалася цінність майбутнього видання, в т. ч. для розпізнавання підробок титульних аркушів, встановлення автора, виявлення того, кому належав примірник; це не просто каталог, а дослідницька

праця (М. В. Булавицька); «Автори роблять подвиги. Ця книга викличе інтерес не лише в Радянському Союзі, а і за кордоном» (І. З. Бойко). Були, безперечно, й зауваження та рекомендації, наприклад: виділити в окремий список назви книг, невідомі в бібліографії; уніфікувати анотації тощо. Для завершення роботи надавався лише місяць.

Того ж 1957 р. співробітниками відділу (три людини) було описано й 522 західноєвропейські стародруки XVI–XVII ст. Ще одна бібліографічна тема, яку здійснював відділ тоді, – укладання бібліографії періоду середньовіччя України. 50 робочих днів С. Й. Петров витратив на приймання бібліотеки С. І. Маслова (№ 942, арк. 170). Він же був затверджений відповідальним редактором збірника статей, написаних за матеріалами дисертацій співробітників та колишніх аспірантів Бібліотеки (№ 936, арк. 12). А ще за розпорядженням директора від 31 серпня 1957 р. завідувачі відділів зобов'язані були вести щоденники, в яких мусили фіксувати всі цікаві факти в житті відділу – проведення внутрішніх нарад, оглядів, відвідування відділів делегаціями, особливо цінні надходження до фондів, найбільш цікаві запити читачів (№ 936, арк. 22). На жаль, щоденник С. Й. Петрова ми не виявили, а він міг би допомогти яскравіше й точніше побачити та зрозуміти тогочасне життя відділу та Бібліотеки в цілому.

Наступного 1958 р. відділ багато уваги приділив книгообміну, випишуванню фотокопій і мікрокниг з видань, відсутніх у фондах ДПБ, а насамперед – виявленню й обліку видань гражданським шрифтом першої чверті XIX ст. Робота планувалася на 3 роки: 1958–1960 (№ 913, арк. 4). Описано, зашифровано, розставлено на полицях протягом року було понад 2 тис. книжок. Крім того, описано 2315 іноземних стародруків (№ 985, арк. 173). Шляхом дублювання карток укладено зведений географічний, алфавітний та топографічний каталоги іноземних стародруків. У складі фондів відбулися зміни: частина фондів колишнього Кабінету революційної преси, насамперед, газети, у квітні 1958 р. були передані до газетного відділу (№ 985, арк. 174). Стосовно наукової роботи – планувалася правка коректури каталогу кирилических стародруків, – книга обсягом 267 с. вишла друком того ж року. Петров редагував також збірник наукових праць аспірантів, представляв його на засіданні вченої ради ДПБ 14 січня 1958 р. за дорученням дирекції він знайомився зі станом підготовки бібліографічного покажчика праць Т. Г. Шевченка, про що доповідав на засіданні вченої ради (№ 980, арк. 62). Дослідник підготував ще й низку статей для першого видання УРЕ, зокрема «Анастасевич», «Богданов» та ін.

У 1959 р. у відділі працювали С. Й. Петров, Я. Д. Бирюк та Т. П. Золотарь. Упродовж року з відділу повністю була передана т. зв. революційна преса, у зв'язку з чим відвідування відділу знизилося (№ 1032, арк. 58).

Спільно з Інститутом мовознавства готувався до перевидання примірник «Лексикона словенороського» Памви Беринди (там само, арк. 59). Активно проводилися екскурсії. Працювала виставка «Українські альманахи першої половини XIX ст.».

Наукова робота відділу відбувалася за трьома темами: опис гражданських видань I чверті XIX ст. (Петров); зведений каталог інкунабул України та історія ДПБ АН УРСР (Бирюк) (№ 1032, арк. 60). Особисто Петровим були переглянуті всі загальні каталоги, а також каталоги і фонди Подільської філії (!), внаслідок чого ним було описано, зашифровано й поставлено на полиці понад 7 тис. томів (близько 3 тис. назв видань). Завершувалася діяльність з укладання робочої картотеки для друкованого каталогу і попередньої звірки т. зв. дублетів (№ 1032, арк. 61; № 1029, арк. 2). Він підготував статті «Аполлія Апологія», «Стефан Беринда» для УРЕ, рецензії на статтю про відділ рідкісної книги Одеської бібліотеки, на дисертацію Т. Каменевої з історії чернігівської друкарні (№ 1029, арк. 25); надавав методичну допомогу бібліотеці Київського університету та Історичній бібліотеці в зв'язку з організацією там відділів рідкісних книг тощо (№ 1032, арк. 62). Десятирічний досвід завідування відділом дозволяв йому це робити якісно.

У 1960 р. було закінчено описування видань гражданського друку першої чверті XIX ст., питання розглядалося на засіданні вченої ради 22 жовтня, доповідав, зрозуміло, С. Й. Петров (№ 1063, арк. 48–49). Як зазначив у своєму виступі М. П. Візир, *«робота Петрова в третій раз виводить нашу бібліотеку в ряд зачинателів публікацій таких фондів. В роботі в багатьох випадках подано анотації, що навіть доповнюють і вправляють дослідження Сопікова»* (там само, арк. 48). У виступі К. О. Коваленка наголошено: *«Треба було б десь обумовити виявлені неточності в бібліографічних описах, що існували раніше, бо т. Петровим у цьому напрямі проведена велика дослідна робота, і не слід позбавляти його авторського права»* (там само, арк. 49). Того ж року рукопис (25 др. арк.) було здано до друку до Видавництва Академії наук УРСР.

Описувалися іноземні стародруки відділу (№ 1069, арк. 14). Продовжувалися всі основні бібліотечні процеси і ті ж напрями наукових досліджень, що й минулих років. Саме тоді Степан Йосипович запланував у перспективному плані Бібліотеки на 1961–1964 рр. нову величезну роботу – *«Зведений опис українських видань гражданського друку XVIII – першої чверті XIX ст.»*. За рік він проглянув джерельну базу за темою, що є в ДПБ (№ 1063, арк. 43).

14 березня 1961 р. на розширеному засіданні вченої ради ДПБ, приуроченому до відзначення 100-річчя від дні смерті Т. Г. Шевченка,

С. Й. Петров виголосив доповідь «Рідкісні видання творів Т. Г. Шевченка у фондах ДПБ АН УРСР», відповідна його стаття була опублікована у виданні «Збірник оглядів фондів відділу рукописів» у 1962 р. Він же відповідав за підготовку тексту річного звіту Бібліотеки за 1960 р., зробив відповідну доповідь на засіданні вченої ради (№ 1106, арк. 47). Пояснюючи проблеми редколегії з підготовки звіту, він зробив характерне для вченого пояснення: *«Показники 1960 р. виявилися нижчими за 1959 р. Може, тут якась нова якість, в якій ми ще не розібрались»* (там само).

У 1961 р. було створено загальний алфавітний каталог на іноземні видання відділу. Степан Йосипович розпочав нову перспективну тему – зведений опис видань громадянського друку, що вийшли на території України. Тема планувалася на 1961–1964 рр. За I півріччя було розписано друковану продукцію видавництва Харківського університету, розпочато збирання й вивчення бібліографічних джерел. Проте з 1 жовтня 1961 р. Степан Йосипович Петров звільняється з Бібліотеки у зв'язку з переходом на викладацьку й адміністративну роботу до Київської філії Харківського державного інституту культури (з 1968 р. – Київський державний інститут культури), де був першим деканом бібліотечного факультету, працював завідувачем кафедри бібліографії, читав курс історії книги та бібліотечної справи. Того ж року пішов на пенсію Я. Д. Бирюк. Відділ очолив О. В. Молодчиков, але це вже зовсім інша історія.

Список використаних джерел

1. Ковальчук Г. І. Архів С. І. Маслова як джерело з історії створення та діяльності відділу стародруків ВБУ // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідомчий зб. наук. пр. – К., 1999. – Вип. 1: Архів і особа. – С. 175–182.
2. Аспирант Государственной публичной библиотеки УССР Степан Осипович Петров (1948–1950). – Інститут рукопису НБУВ, ф. 33 (Архів С. І. Маслова), од. зб. 2896, арк. 1–6.
3. Юрій Олексійович Меженко (1892–1969) : матеріали до біографії / уклад. Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець ; НАН України, ЦНБ ім. В. І. Вернадського та ін. – К., 1994. – 176 с.
4. Постановление Совета Министров УССР «О Государственной публичной библиотеке Украинской ССР» 7 августа 1948 г. // Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. док. и материалов. 1941–1984. – К., 1986. – № 48. – С. 73, 80–81.
5. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1941–1964). – К., 2003. – 360 с.

References

1. Kovalchuk, H. I. Arkhiv S. I. (1999). Maslova yak dzherelo z istorii stvorennia ta dialnosti viddilu starodrukiv VBU [Archive of S. I. Maslov as the source on the history

of the foundation and functioning of the Department of Old Printed Editions of the All-National Library of Ukraine]. In *Arkhivознавство. Археографія. Дзhereлознавство: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats* [Archival Studies. Archeography. Source Studies: inter-institutional collection of scientific works]: *Is. 1. Arkhiv i osoba* [Archive and person], pp. 175–182. Kyiv. [In Ukrainian].

2. Aspirant Gosudarstvennoi publichnoi biblioteki USSR Stepan Osipovich Petrov (1948–1950) [Postgraduate student of the State Public Library of the UkrSSR Stepan Osypovych Petrov (1948–1950)]. The archive of S. I. Maslov (Fond 33, Unit 2896, Leafs 1–6). Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

3. Ihnatova, T. A., Kozakova, N. V., Strishenets, N. V. (Comps.). (1994). *Yurii Oleksiovych Mezhenko (1892–1969): materialy do biohrafii* [Yurii Oleksiovych Mezhenko (1892–1969): materials on the biography]. Kyiv. [In Ukrainian].

4. Postanovlenie Soveta Ministrov USSR “O Gosudarstvennoi publichnoi biblioteke Ukrainskoi SSR” 7 avgusta 1948 g. [Decree of the Council of Ministers of the UkrSSR “On the State Public Library of the Ukrainian SSR” of August 7, 1948]. (1986). In *Kniga i knizhnoe delo v Ukrainskoi SSR: sbornik dokumentov i materialov. 1941–1984* [Book and book affair in the Ukrainian SSR: collection of documents and materials. 1941–1984], No. 48, pp. 73, 80–81. Kyiv. [In Ukrainian].

5. Dubrovina, L. A., Onyshchenko, O. S. (2003). *Istoriia Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (1941–1964)* [The history of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine (1941–1964)]. Kyiv. [In Ukrainian].

Kovalchuk Halyna Ivanivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Stepan Yosypovych Petrov – the head of Rare and Valuable Books Department of the State Public Library of Ukrainian SSR (1949–1961)

The article is dedicated to famous Ukrainian bibliologist, bibliographer and library expert S. Y. Petrov during the time of his work in the State Public Library of Ukrainian SSR (currently V. I. Vernadsky National Library of Ukraine) and, in particular, his work as the head of the Rare and Valuable Books Department. The overall situation in the State Public Library of the Ukrainian SSR when S. Y. Petrov started working there is covered. It includes the issues of the building restoration, fonds recovery from evacuation, their inspection and placement, arranging of reader services, etc. Circumstantially the role of Yu. A. Mezhenko in the State Public Library’s reversion to normal functioning is reviewed. Based on the librarian reports deposited in the Archives of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, the after-war history of the Department of Old Printed Books and S. Y. Petrov’s place in it are characterized in detail. It has been noted that S. Y. Petrov himself was the initiator of the Department of Old Printed Books reformation into the Department of Rare and Valuable Books, which provided for a wider composition of fonds.

Key words: S. Y. Petrov, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, civil type books, Cyrillic old-printed books, Rare and Valuable Books Department, catalogues.

Ковальчук Галина Ивановна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Степан Иосифович Петров – заведующий отделом редких и ценных книг Государственной публичной библиотеки УССР (1949–1961 гг.).

Статья посвящена известному украинскому книговеду, библиографу, библиотековеду С. И. Петрову в бытность его сотрудником Государственной публичной библиотеки УССР (ныне Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского) и, в частности, заведующим отделом редкой и ценной книги. Представлено общее состояние дел в ГПБ УССР на момент прихода в нее С. И. Петрова – проблемы с восстановлением здания, возвращение фондов из эвакуации, их проверка и размещение, налаживание обслуживания читателей и многое др. Косвенно освещена роль в возвращении ДПБ к нормальному функционированию Ю. А. Меженко. На основании библиотечных отчетов, хранящихся в Архиве НБУВ, подробно охарактеризована послевоенная история отдела старопечатной книги и место в ней С. И. Петрова. Отмечено, что именно С. И. Петров стал инициатором реформирования отдела старопечатной книги в отдел редкой и ценной книги, что подразумевало более широкий состав фондов.

Ключевые слова: С. И. Петров, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского, книги гражданской печати, кириллические старопечатные книги, отдел редких и ценных книг, каталоги.

*Світлана Володимирівна Старовойт,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ СЛАВІСТИКИ В ОСОБОВОМУ ФОНДІ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ І. К. БІЛОДІДА

Розглянуто склад документів особового архіву академіка І. К. Білодіда з огляду на внесок ученого в розвиток славістики в Україні. Визначено коло документів, що можуть слугувати джерелами для досліджень у галузі історії славістики і проаналізовано ступінь їхньої інформативності. Встановлено, що частина документів містить різноманітну інформацію стосовно організації славістичних досліджень в Україні, їхніх напрямів, про участь українських славістів у міжнародних славістичних форумах.

Ключові слова: І. К. Білодід, славістика, особовий архів, НАН України.

Історичне чи культурне явище, що перейшло у своєму розвитку відомий рубіж, без застережень має бути віднесене до низки самодостатніх об'єктів для дослідження. Саме таким об'єктом, на наш погляд, можуть виступати славістичні студії на теренах України і поза ними в своєму історичному розвитку. Огляду досліджень у галузі славістики, окремим славістичним форумам у своїх працях приділяли увагу О. С. Онищенко, Г. П. Півторак, Т. Б. Лукінова, Ю. Л. Булаховська, В. О. Захаржевська та інші [1, 2, 3, 4]. Пропонована стаття є спробою привернути увагу дослідників до архівного джерельного комплексу з історії славістики, зокрема до тієї його частини, що міститься в особовому фонді академіка НАН України І. К. Білодіда [5].

На початку декілька слів про самого вченого. Іван Костянтинович Білодід народився 29 серпня 1906 р. в с. Успенське (тепер – с. Успенка, Кіровоградська обл.). Випускник літературно-лінгвістичного факультету Харківського державного університету; з 1946 р. до кінця життя – співробітник і директор Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, одночасно – професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Знаний мовознавець, наукові дослідження якого присвячені історії української мови, лінгвостилістиці, загальному мовознавству, методології та історії мовознавства, лексикології, взаємозв'язку слов'янських мов. Автор понад 400 наукових праць. Відомий науковій спільноті як

організатор науки: у 1952–1957 рр. – голова Відділу суспільних наук, в 1963–1978 рр. – академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР. Протягом 1957–1962 рр. очолював Міністерство освіти УРСР.

Зараз науковий спадок вченого сприймається неоднозначно, зокрема пропагований і обґрунтований ним білінгвізм. Однак для нас постать І. К. Білодіда найперше важлива тим, що протягом 1964–1981 рр. він очолював Український комітет славистів і в його особовому архівному фонді відклалися документи, які інформують про участь вченого в славистичних студіях і як науковця, і як їхнього організатора в Україні. В загальному масиві частка цих матеріалів не дуже велика, однак серед них є низка звітів про участь у міжнародних з'їздах славистів і пленумах Міжнародного комітету славистів (МКС) і виступи на них, декілька документів, що висвітлюють діяльність Українського комітету славистів. Опосередковані дані про участь І. К. Білодіда в світових славистичних зібраннях містять біографічні документи, такі, як особові листки з обліку кадрів, анкети, автобіографії, характеристики, а його наукові інтереси в галузі славистики репрезентують доповіді на наукових славистичних форумах.

Наразі відшукати цілісний діловодний архів Українського комітету славистів нам не вдалося, тому, з позицій відтворення організації славистичного руху в Україні, найбільшу цінність у комплексі згаданих вище документів набуває виявлений у фонді вченого документ, що представляє склад комітету [6, арк. 1–2]. Згідно з наведеним переліком, до ядра, що визначало напрями славистичних досліджень в Україні, входили як представники академічних інститутів, так і представники вищих навчальних закладів. Серед перших Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні представляли директор І. К. Білодід (голова комітету), заступник директора і одночасно академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР В. М. Русанівський (заступник голови), завідувач відділу О. С. Мельничук та с. н. с. В. Т. Коломієць (члени бюро); Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка – завідувач відділу Г. Д. Вервес (заступник голови), завідувач відділу Н. Є. Крутікова (член бюро) та м. н. с. В. О. Захаржевська (вчений секретар), директор І. О. Дзевєрін та завідувач відділу Є. П. Кирилюк (члени комітету); Інститут історії – завідувачі відділів П. Т. Тронько та І. М. Мельникова (члени бюро), директор Ю. Ю. Кондуфор та заступник директора П. С. Сохань (члени комітету); Інститут археології – директор І. І. Артеменко (член комітету); Інститут суспільних наук – завідувач відділу Д. Г. Гринчишин та с. н. с. Л. Л. Гумецька (члени комітету); Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського – завідувач відділу В. А. Юзвенко (член бюро), директор С. Д. Зубков та завідувач відділу О. І. Дей (члени комітету).

Вищі навчальні заклади України в комітеті на правах членів представляли завідувачі профільних кафедр. Так, від Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка це був М. С. Зарицький, Харківського – З. С. Голубченко, Дніпропетровського – Д. Х. Баранник, Чернівецького – А. Р. Волков, Ужгородського – Й. О. Дзєндзелівський, Львівського – В. А. Моторний та К. К. Трофимович, Одеського – В. В. Фащенко. На жаль, документ недатований і, скоріше за все, не має закінчення (підставою для такого висновку є неповний перелік представників інших державних університетів України того часу). Щодо часу створення документа, то, відштовхуючись від інформації про членів комітету, можна стверджувати, що сталося це не раніше 1979 р. Швидше за все, новий склад комітету затверджувався в рамках розпочатої підготовки до IX Міжнародного з'їзду славістів, який проходив у Києві у 1983 р. Підтверджує це наявність в одній справі зі списком членів Українського комітету славістів також і переліку основних тем для розгляду на згаданому з'їзді та проекту листа до керівників наукових установ України та вищих навчальних закладів з проханням передати на розгляд комітетові затверджені вченими радами установ списки доповідей учасників майбутнього з'їзду [6, арк. 3–6].

Ще одним документом, що презентує діяльність І. К. Білодіда на посаді голови Українського комітету славістів і може слугувати джерелом для вивчення історії розвитку славістики в Україні, є його вступне слово на відкритті VIII Української славістичної конференції, що відбулася в Вінниці в 1971 р. [7]. Відкинувши частину тексту з обов'язковою для того часу даниною ідеологічним моментам і цитуванню керівників радянської держави, серед фактів матимемо такі. Конференція була присвячена питанням вивчення інтернаціональних зв'язків української культури з культурами інших слов'янських народів. Вона була одним із етапів підготовки українських славістів до VII Міжнародного конгресу славістів, що мав відбутися в Варшаві в серпні 1973 р., і завданням організаторів конференції було забезпечити широту досліджуваних слов'янських проблем з метою подальшого формування тематики доповідей майбутніх учасників конгресу.

Крім того, в цьому документі є низка цікавих фактів про співпрацю науковців-славістів академічних установ і вищих навчальних закладів України з науковцями-славістами інших країн і про розгортання славістичних досліджень в усьому світі. Зокрема, йдеться про поширення такої форми співпраці, як спільне виконання наукових досліджень з певних проблем українськими славістами і славістами зарубіжних слов'янських країн. Повідомляється про започаткування курсу історії слов'янської цивілізації в низці університетів Європи і Америки, зокрема США та Канади. Є інформація про викладання курсів української і російської мови в

університетах Франції (у Парижі і Бордо) науковцями з радянської України. Із зауваження про вчених-емігрантів, які також викладають славистичні дисципліни у вищих навчальних закладах інших європейських країн [7, арк. 6], можемо припустити, що ареал славистичних студій того часу значно ширший.

Згаданий виступ І. К. Білодіда важливий також і з точки зору дослідження слов'язнознавства поза українськими теренами. Значна його частина присвячена розповіді про пленум Міжнародного комітету славистів у Парижі 1971 р., в якому вчений брав участь як один із членів делегації Радянського комітету славистів. Серед предметів обговорення на цьому науковому форумі також була підготовка до VII Міжнародного конгресу славистів у Варшаві. І. К. Білодід інформує, що в Парижі вже було визначено попередній список виступів для виголошення, і налічував він понад 950 доповідей із різних галузей слов'язнознавчої науки. На пленумі було висловлено зауваження і побажання щодо уточнення формулювання, обсягу, характеру викладу деяких тем, запропонованих національними комітетами, та прийнято рішення перенести на наступний пленум МКС, що мав відбутися у жовтні 1972 р., остаточне компонування програми конгресу. Вчений із приємністю відзначає, що наукові теми, пов'язані з історією слов'янських народів СРСР, їхніми мовами, літературою, культурою та фольклором, широко представлені в доповідях учених багатьох країн світу, що братимуть участь у конгресі.

У цьому ж документі є коротка інформація про проект ЮНЕСКО «Вивчення слов'янських культур», реалізація якого запланована на 1971–1975 рр. [7, арк. 7]. Зокрема, зазначено, що координаційну роль у рамках проекту виконуватимуть спеціальні комісії ЮНЕСКО при урядах СРСР та УРСР, а безпосередніми виконавцями будуть профільні науково-дослідні установи та вищі навчальні заклади. Вчений відзначає, що в низці країн – Радянському Союзу, і зокрема в Україні, Польщі, Болгарії, Чехословаччині, Югославії та інших вже розгортається виконання заходів у рамках програми.

Іншими документами, що дають більш докладну інформацію про Паризький пленум МКС, є стаття та звіт І. К. Білодіда про участь у його роботі [8]. З них дізнаємося, що пленум проходив 6–11 вересня в Інституті слов'язнознавства університету Сорбонна. На ньому були присутні представники 33 країн світу. Відкривав пленум голова МКС академік Польської академії наук Вітольд Дорошевський. На пленарному засіданні 6 вересня 1971 р., на правах господарів, до учасників пленуму звернулися з привітальним словом директор Інституту слов'язнознавства професор Роже Патраль та голова Французького комітету славистів, керівник

Слов'язознавчого відділу університету професор Анрі Гранжар. Оскільки головна увага пленуму зосереджувалася на накресленні плану дій щодо організації і проведення VII Міжнародного конгресу славистів, то й доповіді виступаючих були присвячені переважно організаційним питанням. Зокрема, доповідь В. Дорошевського торкалася питань наукового обсягу слов'язознавчих проблем, окресленого поданими на розгляд учасників пленуму доповідями, розширення напрямів досліджень зі славістики, загальної наукової і суспільної концепції наступного конгресу. Мечислав Шимчак – учений секретар МКС – у своїй доповіді зосередився на кількості запропонованих на розгляд у секційних засіданнях конгресу доповідей і оприлюднив пропозиції польської групи МКС щодо організації роботи конгресу в Варшаві, кількості делегатів та гостей цього широкого наукового заходу з кожної з країн-учасниць. Інші три дні пленуму були присвячені докладному розгляду на секціях і комісіях МКС поданих доповідей. На їхніх засіданнях були вироблені основні вимоги до доповідей, уточнені окремі термінологічні моменти і фахові формулювання та характер деяких тем, запропонованих національними комітетами.

Зупинимося окремо на згаданому в статті факті про те, що в кінці роботи пленуму МКС його учасників було прийнято в меріі Парижа. Серед фотодокументів І. К. Білодіда, які відклалися в його особовому архівному фонді, є фотознімок цього прийому [9, арк. 11]. Також учений відвідав Національну бібліотеку Франції, до фондів якої від імені Президії АН УРСР передав примірник перевиданої Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР «Слов'янської граматики» І. Ужевича. Оригінал цієї книги, створений автором понад 300 років тому, зберігається саме в згаданій бібліотеці Парижа і був люб'язно наданий українським науковцям у 1962 р. для перевидання [10]. Ще один примірник цього видання вчений подарував бібліотеці Сорбонни.

Ще декілька документів із фонду І. К. Білодіда засвідчують участь ученого в міжнародних славистичних форумах, дають чимало інформації про те, як вони відбувалися, та характеризують організацію славистичного руху в світі в цілому. Так, роботу Віденського пленуму МКС ілюструють звіт і текст виступу на телебаченні [11]. Звіт складений у формі тез і лаконічно інформує про мету пленуму, участь членів делегації Радянського славистичного комітету в обговоренні розділів програми майбутнього з'їзду славистів й виступи самого вченого під час обговорення. Ширші відомості отримуємо із тексту виступу І. К. Білодіда. Його вступна частина присвячена загальній інформації про славистичний рух і структуру об'єднань славистів того часу. В ній згадується, що на час проведення пленуму (вересень 1965 р.) в роботі МКС беруть участь слависти з

Європи, Австралії, Азії, Америки, навіть Африки – фактично з усіх континентів світу. Однак вчений зазначає, що національні славістичні комітети утворено лише в Європі та Америці; інші континенти на славістичних форумах представляють окремі вчені, бо організаційних об'єднань у вигляді комітетів там немає. Міжнародні конгреси або з'їзди славістів усього світу відбуваються один раз на 4–5 років, і всі їхня діяльність спрямована на ширше і глибше вивчення проблем славістики, піднесення престижу слов'янства, зміцнення наукових і культурних зв'язків між народами.

Говорячи про принципи головування в МКС (головою комітету обирається представник тієї країни, що має проводити черговий всесвітній конгрес славістів), І. К. Білодід наводить дані про IV–VI з'їзди славістів, два з яких відбувалися у 1958 і 1963 рр. у Москві (СРСР) та Софії (НРБ) і, відповідно, головами МКС у цей час були академік АН СРСР В. В. Виноградов та академік Болгарської академії наук В. Георгієв, а третій мав відбутися у 1968 р. у Празі (ЧССР), і тому на час проведення пленуму головував у МКС академік Чеської академії наук Б. Гавранек.

Перш ніж перейти до характеристики роботи самого пленуму, вчений описує представницький склад учасників. Так, СРСР представляли мовознавці та літературознавці з АН СРСР В. В. Виноградов, Б. І. Борковський, Д. Ф. Марков, О. С. М'ясников, А. М. Робінсон та академік АН УРСР І. К. Білодід. Зауважимо, що серед членів делегації немає жодного науковця з академії наук інших союзних республік. Деякі подальші зауваги вченого дозволяють стверджувати, що він був присутній на цьому заході саме як представник Українського комітету славістів. Від Чехословаччини на пленумі були Ю. Доланський, який виконував обов'язки голови делегації і представляв відсутнього через хворобу Б. Гавранека, К. Горалек; від Польщі – В. Дорошевський, Ю. Крижановський, П. Зволіньський; від Болгарії – В. Георгієв, Р. Дінеков, С. Стойков; від Югославії – Й. Бадалич, В. Конеський, Б. Крет, Р. Лалич; від Франції – А. Мазон, Р. Герле; від Великобританії – Р. Оті; від США – В. Еджертон, Р. Якобсон, Д. Уорт; від ФРН – Е. Кошмідер, М. Браун; від НДР – Г. Більфельдт, П. Новотний, Г. Онгер; від Норвегії – Х. Стенг; від Румунії – Е. Петрович; від Італії – Р. Піккіо і Л. Пачині; від Австрії – Р. Ягодич, Й. Гамм, Г. Вітженс. З огляду на зазначення в деяких місцях тексту скорочення «та ін.» можемо стверджувати, що чисельна присутність делегатів від згаданих у переліку країн була дещо, а може й значно більшою. Також були представники від славістів Фінляндії, Данії, Швеції. Дистанційно у форумі брали участь представники Бразилії та Ізраїлю, від яких на засіданні пленуму були заслухані листи-повідомлення.

Протягом шести днів роботи пленуму (21–25 вересня) на пленарних і секційних засіданнях було заслухано та обговорено доповіді В. Ге-

оргієва про підсумки V Софійського з'їзду славістів, Ю. Доланського про концепцію VI Празького з'їзду, генерального секретаря МКС С. Вольмана про роботу комісій МКС і секцій, виділених для підготовки пропозицій щодо тематики цього з'їзду. Найважливішим результатом роботи пленуму, за визначенням І. К. Білодіда, було створення погодженої і одно-стайно прийнятої програми майбутнього заходу. Вона включала п'ять розділів: мовознавство, літературознавство, літературно-лінгвістичні проблеми, слов'янська народна словесність та загальнослов'янські історичні проблеми. Кожен із цих розділів охоплював 5–6 проблем, які мали в подальшому розроблятися в окремих темах. До червня 1966 р. національні славістичні комітети мали визначитися з темами і доповідачами. Загалом було прийнято рішення про те, що загальна кількість доповідей на з'їзді не повинна перевищувати 200–300. Таке рішення було ухвалене за підсумками попереднього форуму, де було представлено понад 500 доповідей, і, за визначенням ученого, це дуже розпоршувало увагу, заважало сконцентруватися на найголовніших проблемах славістики. Також на пленумі відбулися довибори членів до складу МКС. Від Польщі замість померлого академіка Т. Лера-Сплавінського був обраний академік Ю. Крижановський, від України – І. К. Білодід, який замінив померлого академіка М. Т. Рильського; від Угорщини – професор П. Кіраї, якого було обрано замість померлого академіка І. Кнежі.

На цьому інформація про роботу пленуму вичерпується. Однак привертає увагу повідомлення про відвідання І. К. Білодідом Віденського університету, де він мав бесіду з ректором університету та завідувачем кафедри слов'янських літератур. Учений відзначає, що в університеті активно розробляються питання франкознавства (І. Франко навчався в цьому університеті), читається курс української мови і літератури; славістичний напрям досліджень координується Інститутом слов'янознавства.

Ще один документ – про роботу VI Міжнародного з'їзду славістів 1968 р., що проходив у Празі. Він складений у формі розширеного звіту, який, з огляду на деякі особливості тексту, очевидно, готувався до публікації [12, арк. 1–20]. Інтерес викликають наведені вченим статистичні дані щодо представництва від окремих країн. І. К. Білодід зазначає, що серед делегацій із 27 країн світу кількісно найбільшою на з'їзді була делегація з Чехословаччини, яка складалася із 616 науковців. Значно менші делегації представляли Болгарію (173 особи), Радянський Союз (162 особи), Югославію (142 особи), США (113 осіб), Польщу (89 осіб), ФРН (89 осіб), Румунію (83 особи), НДР (69 осіб), Угорщину (47 осіб), Великобританію (40 осіб), Францію (34 особи), Данію (30 осіб), Канаду (245 осіб), Швецію (22 особи), Австрію (17 осіб), Італію (16 осіб), Норвегію (12 осіб), Бельгію (10 осіб).

Для вивчення такого аспекту, як розвиток українського сектору досліджень у світовій славистиці, ваги набуває наведений І. К. Білодідом перелік доповідей зарубіжних учених, присвячених взаємозв'язкам української літератури з іншими літературами. Серед них М. Мольнар – літературознавець з Чехословаччини з доповіддю «До проблеми словацько-українських літературних зв'язків», славіст з Угорщини В. Шер з доповіддю «Шевченко і його угорські перекладачі», науковці Е. Райсснер та П. Кірхнер з НДР з доповідями «Про драму Лесі Українки “В пущі”» та «Про українське бароко».

Багато уваги в документі приділено і діяльності вітчизняних славістів. Повідомляючи про роботу науковців делегації СРСР, учений озвучує цікавий факт про те, що з майже 100 виголошених членами делегації доповідей на долю науковців України припадало понад 20. Безпосередньо згадуються доповіді літературознавців Є. П. Кирилюка «Український реалізм і літератури слов'янських народів у XIX ст.», Н. Є. Крутікової і Д. В. Чалого «Форми реалізму в східнослов'янських літературах другої половини XIX – початку XX століття», С. Русакієва та Є. С. Шаблювського «Становлення і розвиток соціалістичного реалізму в національних літературах»; Л. М. Новиченка – «Проблема стильової диференціації в сучасних східнослов'янських літературах», Ю. Л. Булаховської, І. Ю. Журавської та В. О. Захаржевської «Багатство і різноманітність форм літературних взаємин у сучасній слов'янській поезії», Г. Д. Вервеса «Про традиційне і новаторське в слов'янській поезії XX ст.».

Українське мовознавство на з'їзді представляли своїми доповідями С. О. Висоцький – «Давньоруські написи Софії Київської XI–XIV ст.», Л. Л. Гумецька – «Питання стандартизації слов'янських писемно-літературних мов стародавньої доби», І. К. Білодід – «Контакти української мови з іншими слов'янськими і уніфікація її усної літературної форми», В. Т. Коломієць – «Спільні тенденції розвитку лексики слов'янських мов у післявоєнний період», В. М. Русанівський – «Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах», К. К. Цілуйко – «Засади створення національного атласу гідронімії».

Двома доповідями презентовано роботу українських фольклористів: С. Й. Грици та О. І. Дея «Принципи класифікації і наукового видання української словесно-музичної народної творчості на сучасному етапі» та М. М. Гайдая, В. М. Скрипки, Н. С. Шумади, В. А. Юзвенко «Історико-типологічні та генетичні зв'язки в епічній пісенній творчості слов'ян (XVII–XIX ст.)».

Але більшу вагу для розкриття процесів розвитку слов'янознавства в Україні має стислий фаховий аналіз діяльності науковців у цій царині.

Так, роботу українських славістів-літературознавців скеровували фахівці відділу слов'янських літератур Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, очолюваного Г. Д. Вервесом. Вони розробляли проблеми національних традицій, новаторства і взаємодії слов'янських літератур другої половини XIX–XX ст., зосереджуючись на вузлових питаннях, таких як: вплив революційних подій на літературний процес західних і південних слов'ян; зародження і розвиток літератури соціалістичного реалізму – єдиного правильного і можливого на той час шляху для розвитку літератури в СРСР, а особливо національної; теорія і практика міжслов'янських літературних зв'язків; доля критичного реалізму в сучасних літературах країн соціалістичної співдружності. Було розпочате вивчення авангардистських течій у літературах західних і південних слов'янських країн. Учений відзначає, що протягом 1960-х років значно розширилися дослідження в галузі вивчення контактів та взаємодії між літературами різних країн, підвищився їх теоретичний і методологічний рівень.

Центром наукової роботи з слов'янського мовознавства був відділ загального і слов'янського мовознавства академічного Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, керований О. С. Мельничуком. У цій царині дослідження зосереджувалися на питаннях структури слов'янських мов, їх розвитку, лексичного складу. Важливе місце займали дослідження і популяризація наукової спадщини видатних українських славістів. Українські фольклористи зосередили свою роботу на дослідженні закономірностей розвитку народної творчості в сучасну описуваному періоду епохи, вивченні міжслов'янських фольклорних зв'язків. Окремо в роботі цих науковців І. К. Білодід відзначає великі зусилля, спрямовані на створення 50-томної науково-популярної серії «Українська народна творчість».

У галузі історії слов'ян роль координатора досліджень виконував відділ історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР, який очолювала І. М. Мельникова. Розроблялися питання післявоєнної історії слов'янських народів, соціально-економічні перетворення в країнах соціалістичного табору, взаємозв'язки слов'янських народів з неслов'янськими, трудова міграція слов'ян до країн Американського континенту. Характеризуючи роботу українських істориків, І. К. Білодід відзначає велику кількість спільних наукових проєктів і видань з науковцями інших країн. Зауважує він і іншу особливість: беручи участь у республіканських та всесоюзних наукових зібраннях славістів різного рівня, українські історики неவிправдано мало виступають на міжнародних форумах.

Відзначає вчений і активну участь у славістичних дослідженнях представників Київського, Львівського, Одеського, Донецького та Ужгородського державних університетів. У галузі мовознавства вони досліджували

такі питання, як стилістичне використання лексичних паралелей у слов'янських мовах, граматична будова та історія граматики низки західнослов'янських мов, порівняльно-історичний аналіз словотвору слов'янських мов, вивчення сучасних процесів розвитку західнослов'янських мов, українсько-західнослов'янських мовних стосунків та інші. В галузі літератури вивчали питання поезики українських епічних творів, балад і билин у порівнянні з іншими слов'янськими, досліджували фольклор національних меншин окремих регіонів України, зв'язки між фольклором різних слов'янських країн, у тому числі захоплювався значний сегмент перекладів.

Серед іншої групи документів – приватного листування вченого – є окремі листи від фахівців-славістів, які також містять інформацію переважно щодо вирішення внутрішніх питань організації славістичних досліджень у наукових установах Радянського Союзу або лобіювання інтересів вітчизняних славістів на міжнародному рівні [13, 14, 15, 16, 17, 18, 19]. Низка наукових праць ученого як об'єкт дослідження становитиме інтерес для мовознавців-славістів [20, 21, 22, 23].

За результатами огляду джерел з історії славістики в складі особового архівного фонду академіка НАН України І. К. Білодіда можемо стверджувати, що вони містять різноманітну інформацію щодо організації славістичних досліджень в Україні, їхньої тематики та поширення упродовж майже двох десятиліть, досить повно розкривають участь українських славістів у міжнародних славістичних форумах. Відповідно, ці документи можуть бути використані як повноцінне джерело інформації при відтворенні етапів розвитку славістичних досліджень в Україні.

Список використаних джерел

1. Онищенко О. С., Шевченко Л. І. Славістика в сучасному світі : післямова до XIV Міжнародного конгресу славістів // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика. – 2008. – Вип. 17. – С. 8–16.
2. Лукінова Т. Б., Півторак Г. П. Славістичні студії // Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005 : матеріали до історії. – К. : Дніпро, 2005. – С. 72–112.
3. Булаховська Ю. Славістика і балканістика // Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. 1926–2001 : сторінки історії, 75 / відп. ред. В. Г. Складенко. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 375–390.
4. Захаржевська В. О. До VI Міжнародного з'їзду славістів (Підготовка славістів УРСР) // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 153–154.
5. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), ф. 39, 1 опис, 223 од. зб. за 1906–1981 рр.
6. ІА НБУВ, ф. 39, оп. 1, спр. 160, 6 арк.
7. Там само, спр. 169, 9 арк.

8. Там само, спр. 168, 9 арк.
9. Там само, спр. 132, 14 арк.
10. Білодід І. К., Кудрицький Є. М. Іван Ужєвич і його граматики // Граматика слов'янська І. Ужєвича. – К. : Наук. думка, 1970. – С. VII–XXXVI.
11. ІА НБУВ, ф. 39, оп. 1, спр. 166, 10 арк.
12. Там само, спр. 167, 25 арк.
13. Там само, спр. 187, 2 арк.
14. Там само, спр. 189, 2 арк.
15. Там само, спр. 195, 4 арк.
16. Там само, спр. 205, 4 арк.
17. Там само, спр. 208, 2 арк.
18. Там само, спр. 216, 3 арк.
19. Там само, спр. 218, 2 арк.
20. Там само, спр. 19, 35 арк.
21. Там само, спр. 21, 16 арк.
22. Там само, спр. 26, 50 арк.
23. Там само, спр. 35, 48 арк.

References

1. Onyshchenko, O. S., Shevchenko, L. I. (2008). Slavistyka v suchasnomu sviti: pisliamova do XIV Mizhnarodnoho konhresu slavistiv [Slavic studies in the modern world: an afterword to the 14th international Slavic congress]. In *Aktualni problemy ukraïnskoi linhvistyky: teoriia i praktyka* [Current issues of Ukrainian linguistics: theory and practice], Is. 17, pp. 8–16. [In Ukrainian].
2. Lukinova, T. B., Pivtorak, H. P. (2005). Slavistychni studii [Slavic studies]. In V. H. Skliarenko (Ed.), *Instytut movoznavstva imeni O. O. Potebnia NAN Ukrainy – 75, 1930–2005: materialy do istorii* [O. O. Potebnia Institute of Linguistics, The National Academy of Sciences of Ukraine – 75, 1930–2005: materials on the history] (pp. 72–112). Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
3. Bulakhovska, Yu. (2003). Slavistyka i balkanistyka [Slavic and Balkan studies]. In O. V. Mishanych (Ed.), *Instytut literatury imeni T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. 1926–2001: storinky istorii, 75* [Taras Shevchenko Institute of Literature, The National Academy of Sciences of Ukraine. 1926–2001: pages of the history, 75] (pp. 375–390). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
4. Zakhazhevska, V. O. (1966). Do VI Mizhnarodnoho zizdu slavistiv (Pidhotovka slavistiv URSR) [On the 6th International Slavic Congress (Preparation of the Slavic studies experts of the Ukrainian SSR)]. In *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 2, pp. 153–154. [In Ukrainian].
5. Fond 39, Inventory 1. (1906–1981). The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Fond 39, Inventory 1, Unit 160. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
7. Fond 39, Inventory 1, Unit 169. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

8. Fond 39, Inventory 1, Unit 168. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
9. Fond 39, Inventory 1, Unit 132. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
10. Bilodid, I. K., Kudrytskyi, Ye. M. (1970). Ivan Uzhevych i yoho hramatyka [Ivan Uzhevych and his grammar]. In *Hramatyka slovianska I. Uzhevycha* [Slavic grammar of I. Uzhevych] (pp. VII–XXVI). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
11. Fond 39, Inventory 1, Unit 166. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
12. Fond 39, Inventory 1, Unit 167. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
13. Fond 39, Inventory 1, Unit 187. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
14. Fond 39, Inventory 1, Unit 189. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
15. Fond 39, Inventory 1, Unit 195. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
16. Fond 39, Inventory 1, Unit 205. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
17. Fond 39, Inventory 1, Unit 208. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
18. Fond 39, Inventory 1, Unit 216. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
19. Fond 39, Inventory 1, Unit 218. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
20. Fond 39, Inventory 1, Unit 19. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
21. Fond 39, Inventory 1, Unit 21. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
22. Fond 39, Inventory 1, Unit 26. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
23. Fond 39, Inventory 1, Unit 35. The Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

Starovoit Svitlana Volodymyrivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Sources on the history of Slavic Studies in a personal fond of the NAS of Ukraine academician I. K. Bilodid.

The article covers the contents of the documents from a personal fond of an academician of the NAS of Ukraine I. K. Bilodid. Brief biographical data on the fond creator as a linguist and science organizer in Ukraine is presented. The range of documents which can provide a source base for research into the history of Slavic Studies is determined, their information value is analyzed, and attempt is made to define the scholar's contribution to the development of Slavic Studies in Ukraine. The author has defined

that some of the documents contain various data covering the organization of Slavic research in Ukraine, its directions, and the information on Ukrainian Slavists' participation in international Slavic forums. In particular, surnames and topics of speeches of Ukrainian scientists are indicated. It is proved that the documents provide a comprehensive information source for establishing the stages of Slavic Studies' development in Ukraine.

Key words: I. K. Bilodid, Slavic Studies, personal archive, National Academy of Sciences of Ukraine.

Старовойт Светлана Владимировна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Источники по истории славистики в личном фонде академика НАН Украины И. К. Белодеда.

В статье рассмотрен состав документов личного архива академика НАН Украины И. К. Белодеда. Представлены краткие биографические сведения о фондообразователе как об ученом-языковеде и организаторе науки в Украине. Определен круг документов, которые могут быть использованы как источники для исследований в области истории славистики, проведен анализ степени их информативности и сделана попытка определить вклад ученого в развитие славистических исследований в Украине. Установлено, что часть документов содержит разнообразную информацию по вопросам организации этих исследований в Украине, их направлений, а также об участии украинских славистов в международных славистических форумах, в частности указываются фамилии и темы докладов украинских ученых. Доказано, что эти документы являются полноценным достоверным источником информации для реконструкции этапов развития славистики в Украине.

Ключевые слова: И. К. Белодед, славистика, личный архив, НАН Украины.

*Юрій Володимирович Булгаков,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ
НАУКОВОЇ СПІВПРАЦІ У ГАЛУЗІ МЕХАНІКИ:
НАУКОВЕ ВІДРЯДЖЕННЯ АКАДЕМІКА А. Д. КОВАЛЕНКА
ДО ПНР (16 СІЧНЯ – 5 ЛЮТОГО 1958 Р.)**

Досліджено передумови, перебіг та результати наукового відрядження академіка А. Д. Коваленка до Польщі 16 січня – 5 лютого 1958 р. Проаналізовано документи з особових архівних фондів А. Д. Коваленка, Г. М. Савіна, Ю. О. Митропольського, що зберігаються в Інституті архівознавства НБУВ. З'ясовано, що відрядження мало велике значення для розгортання співпраці АН УРСР з провідними науковими та освітніми осередками Польщі в галузі механіки, а також для освоєння українськими академічними установами ринку збуту своєї високотехнологічної наукової продукції в ПНР.

Ключові слова: архівний фонд, Інститут архівознавства НБУВ, історія механіки, Академія наук УРСР, Польська Народна Республіка, А. Д. Коваленко.

Досліджуючи майже сторічну діяльність Національної академії наук України, можна простежити певні історичні паралелі, спробувати відшукати конструктивні ідеї для сучасного розвитку української академічної науки. Цікавим у цьому плані є період історії НАН України, який умовно охоплює 1956–1960 рр. У передмові до видання «Історія Національної академії наук України. 1956–1960» зазначено, що вказаний період став часом інтенсивного піднесення Академії, коли її наукові здобутки сприяли зростанню економічного потенціалу республіки. Тоді важливе значення для розвитку діяльності та підвищення якості наукової продукції України мало налагодження співробітництва з іноземними науковими установами. У 1956–1960 рр. спостерігалось зростання обсягів міжнародного наукового співробітництва АН УРСР [1, с. 9, 43]. Тож вивчення цього історичного досвіду сьогодні матиме позитивний вплив на розвиток академічної діяльності.

В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ) проводиться активна робота із залучення до наукового обігу документів архівного фонду НАН України, попу-

ляризації наукової спадщини академічних наукових установ та видатних учених України. Велику наукову цінність мають особові архівні фонди академіків та членів-кореспондентів НАН України, а також документальні видання, підготовлені в ІА НБУВ на їх джерельній основі. Зокрема, в 2017 р. завершено наукове описування особового фонду видатного українського вченого у галузі механіки, спеціаліста з теорії пружності і термопружності, доктора технічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки, лауреата Державної премії УРСР, академіка АН УРСР Анатолія Дмитровича Коваленка (1905–1973). Серед іншого, у документах особового фонду відображено участь вченого в налагодженні українсько-польської наукової співпраці у 1950–1970-х роках. У даній статті автор ставить за мету на основі широкого кола документів, що відклалися у фондах ІА НБУВ, дослідити передумови, перебіг та результати наукового відрядження академіка А. Д. Коваленка до ПНР, що тривало від 16 січня до 5 лютого 1958 р.

Наукове відрядження групи вчених-механіків АН УРСР у складі академіка АН УРСР Г. М. Савіна, членів-кореспондентів АН УРСР А. Д. Коваленка, Г. С. Писаренка та професора Ю. О. Митропольського до ПНР відбувалося в рамках обміну досвідом учених обох держав. Цей факт зафіксовано в низці праць з історії науки в Україні та про українських учених.

Коротку інформацію про цю подію вміщено в огляді С. М. Левтерова «Міжнародні наукові зв'язки АН УРСР у 1958 р.» (1959) [2, с. 70–71]. Ширші відомості містяться в публікаціях, присвячених життю та діяльності членів української делегації. Так, Ю. М. Шевченко у вступній статті до біобібліографії А. Д. Коваленка (1980) подав інформацію про виступи вченого з науковими доповідями у низці науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів Польщі [3, с. 9]. Особисті враження від свого першого закордонного відрядження залишив у своїх спогадах Г. С. Писаренко (1989). Учений відзначив, що візит до ПНР відбувся на запрошення президента Польської АН академіка Т. Котарбинського.

Польські вчені приймали делегацію з України дружньо як у президії академії, так і в установах математичного та механічного профілю. Зокрема, українські вчені відвідали наукові установи, навчальні заклади та підприємства Варшави, Кракова, Гданська та інших міст, де виступали з науковими доповідями. З особливою теплотою Г. С. Писаренко згадав про зустрічі з польськими вченими-механіками академіками В. Ольшаком та В. Новацьким [4, с. 126]. Короткі відомості про відрядження до ПНР у 1958 р. в порядку обміну між ученими АН України та АН Польщі подано в біобібліографії Ю. О. Митропольського (2005) [5, с. 55–56, 215–216], статтях С. А. Хорошевої про наукову школу Г. М. Савіна (2006) [6, с. 96] та О. Купчика – про міжнародні наукові зв'язки Київського державного

університету ім. Т. Г. Шевченка [7, с. 24]. Проблемам налагодження науково-інформаційного обміну між академічними установами України і Польщі в 1955–1960 рр., зокрема у гуманітарній сфері, присвячено публікації Г. В. Індиченко [8, 9].

Важливе значення для історіографічного процесу дослідження передумов та перебігу візиту до ПНР делегації учених АН УРСР мав вихід у світ збірника «Документы и материалы по истории советско-польских отношений», в якому опубліковано угоду про наукове співробітництво між АН СРСР та Польською АН від 21 грудня 1957 р., протокол 12-ї сесії Радянсько-Польської комісії з науково-технічної співпраці між СРСР та ПНР від 21 грудня 1957 р., а також план наукового співробітництва АН СРСР та Польської АН на 1958 р. [10, с. 165–173]. В ІА НБУВ підготовлено видання «Історія Національної академії наук України. 1956–1960» (2016), у першій частині якого опубліковано дещо скорочений текст офіційного звіту, складеного головою делегації академіком Г. М. Савіним 20 березня 1958 р. [1, с. 366–368].

Основою джерельної бази дослідження є документи, які відклалися в особових архівних фондах Г. М. Савіна, А. Д. Коваленка та О. Ю. Митропольського, що зберігаються в ІА НБУВ. Зокрема, у фонді Г. М. Савіна представлено його листування із заступником ученого секретаря Польської АН академіком В. Новацьким з приводу організації відрядження та особистий щоденник. У фонді А. Д. Коваленка відклалися 12 його листів від 17 січня – 5 лютого 1958 р. до З. П. Васильєвої – майбутньої дружини вченого, а також автобіографічний записник А. Д. Коваленка, в яких він поділився особистими враженнями та спостереженнями стосовно візиту до ПНР. У фонді Ю. О. Митропольського збереглася копія розпорядження Президії АН СРСР про направлення групи українських учених до ПНР у січні 1958 р. та переписаний ученим повний текст звіту Г. М. Савіна про перебіг та результати відрядження. Найважливіша джерельна база є достатньою для реконструкції перебігу відрядження, оцінки його результатів і їх значення для подальшого розвитку технічних наук в АН УРСР.

З питань попередньої організації відрядження упродовж 26 жовтня – 19 грудня 1957 р. наявне листування Г. М. Савіна з В. Новацьким. З листів довідуємося, що науковці дійшли спільної думки про відсутність будь-яких перепон для налагодження українсько-польського обміну вченими з прикладної механіки. В. Новацьким було направлено запрошення для українських учених, окреслено програму та визначено орієнтовний час відрядження – середину січня 1958 р. [11, арк. 11, 12]. А. Д. Коваленко в листі до З. П. Васильєвої від 17 січня вказав, що план заходів щодо перебування українських вчених у ПНР був розрахований на 20 днів [12, арк. 4].

Варто відзначити, що власна ініціатива вчених дещо випереджала проходження офіційного оформлення на найвищому рівні передумов для відрядження. Так, угода про наукове співробітництво між АН СРСР та Польською АН, план наукового співробітництва АН СРСР та Польської АН на 1958 р., рішення 12-ї сесії Радянсько-Польської комісії з науково-технічної співпраці між СРСР та ПНР, які регулювали питання щодо відряджень радянських учених до ПНР, з'явилися лише 21 грудня 1957 р. [10, с. 165–173], а розпорядження Президії АН СРСР про направлення групи українських учених-механіків до ПНР – 21 січня, тобто після тижня перебування українських науковців у Польщі [13, арк. 8].

Г. М. Савін упродовж 13 січня – 7 лютого 1958 р. зафіксував перебіг подій у їх хронологічній послідовності на сторінках щоденника, завдяки чому цей документ можна взяти за основу для реконструкції поденної програми відрядження. З нього дізнаємося, що українські вчені поїздом виїхали з Києва 13 січня, наступного дня прибули до Москви, отримали в іноземному відділі паспорти та білети до Варшави і 16 січня літаком прибули до Мінська, а звідти – до Варшави. У Варшаві делегацію зустріли заступник ученого секретаря Польської АН академік В. Новацький, професор Варшавського політехнічного інституту академік В. Ольшак, кандидати наук Х. Зарський та Олесяк. Українських учених розмістили в готелі «Полонія» по двоє в номері – Г. М. Савіна з Ю. О. Митропольським, А. Д. Коваленка з Г. С. Писаренком.

Як видно із записів Г. М. Савіна, програма відрядження була насичена як науковими, так і культурними заходами, найбільша кількість яких припала на перші дні перебування. До того, як почалася активна наукова робота, виступи з доповідями, українські вчені відвідали виставу «Досконале вбивство» в театрі «Сагира», який розміщувався в Палаці культури і науки, побували на концерті у Варшавській філармонії та Варшавському цирку на виставі трупи зі Швеції, оглянули архітектурні пам'ятки Варшави, побували на балеті «Пан Твардовський». У цей же період відбулося дві наукові події: 17 січня для делегації було влаштовано прийом у В. Новацького та екскурсію бібліотекою Польської АН; 18 січня відбувся візит до одного з інститутів Польської АН, імовірно Інституту основних проблем техніки, прийоми у В. Новацького та В. Ольшака.

20 січня Г. М. Савіним та Ю. О. Митропольським було виголошено перші доповіді, для делегації було влаштовано прийом у президента Польської АН Т. Котарбинського, на якому були також присутні один з віце-президентів академії, директор Інституту основних проблем техніки В. Новацький та В. Ольшак. Наступного дня представили свої доповіді Г. С. Писаренко та А. Д. Коваленко [14, арк. 5–8]. Останній у листі

до З. П. Васильєвої від 22 січня уточнює, що зробив доповідь в Інституті основних проблем механіки [15]. Вчені відвідали виставу «Riss me Kate» у театрі «Комедія» [12, арк. 7].

22 січня у Варшавському університеті доповіді представили Г. М. Савін та Ю. О. Митропольський, відбулася зустріч з ректором університету професором С. Турським. 23 січня виголосив доповідь А. Д. Коваленко, відбувся прийом на честь українських учених у С. Турського за участю В. Новацького, В. Ольшака та декана математично-фізичного факультету професора Петровського, вчені відвідали театр «Сирена». 24 січня у Варшавському університеті виголосили доповіді Г. С. Писаренко та А. Д. Коваленко. Вироблено остаточний план перебування українських учених у ПНР. 25 січня українські вчені відвідали Авіаційний інститут (Instytut Lotnictwa) Польської АН, спілкувалися з професором-консультантом Фішдоном. На завершення перебування у Варшаві оглянули Національний музей і виїхали поїздом до Кракова [14, арк. 8–10].

У листі до З. П. Васильєвої від 25 січня А. Д. Коваленко підсумував перший період свого перебування у Варшаві, відзначивши, що успішно виступив з трьома доповідями та був запрошений Інститутом основних проблем механіки Польської АН для участі у всесвітньому симпозіумі у Варшаві у вересні 1958 р. [12, арк. 8].

26 січня делегація прибула до Кракова, де її зустріли доцент Мужевський та кандидат наук Голецький. Розмістившись у готелі, вчені оглянули архітектуру міста. Наступного дня для українських учених влаштовано прийом у ректора Гірничо-металургійної академії академіка Польської АН В. Будрика, на якому були присутні проректори та декани факультетів академії, Г. М. Савін виступив перед ними із доповіддю. Вчені оглянули лабораторії академії, соляну шахту в м. Величка. Відвідали оперу «Севільський цирюльник» [14, арк. 10–11].

Огляд історичних пам'яток Кракова справив велике враження на А. Д. Коваленка. У листі до З. П. Васильєвої від 27 та 28 січня вчений із захопленням згадував про відвідання Вавеля, кафедрального костелу з гробницями польських королів, про спуск до соляних копалень у м. Величка. Наприкінці листа вказав, що 27 січня виголосив доповідь під час спільного прийому в ректорів Гірничо-металургійної академії та Краківського політехнічного інституту [12, арк. 9].

У записках Г. М. Савіна зафіксовано інший момент перебування в Кракові – прийом у проректора Краківського політехнічного інституту професора Кунца 28 січня, на якому були присутні проректори та декани факультетів інституту і де А. Д. Коваленко виступив з доповіддю. Цього ж дня в Інституті математики Ягеллонського університету прочитав допо-

відь Ю. О. Митропольський, під час якої були присутні професори інституту, зокрема Т. Вашецький та С. Голаб.

29 січня відбулися доповіді Г. М. Савіна «О динамике подъемного каната» та Г. С. Писаренка в Гірничо-металургійній академії, вчені зустрілися з академіком Круковським. Упродовж 30 січня – 1 лютого українські вчені відвідали курортне місто Закопане, с. Поронін. По завершенні туристичної поїздки дісталися із Закопане до Кракова, а звідти поїздом до Сопота, де були зустрінуті представниками Турбінного інституту Польської АН та Гданського політехнічного інституту.

2 лютого українські вчені розпочали огляд історичних пам'яток Гданська. Наступного дня для делегації було влаштовано прийом у ректора Гданського політехнічного інституту, зустріч з професором Налешкевичем на кафедрі опору матеріалів, екскурсії лабораторіями інституту та гданськими суднобудівними верфями. В академічному Інституті турбомашин учені виступили з доповідями перед науковцями Гданська, зустріч з якими було організовано директором інституту членом-кореспондентом Польської АН Р. Шевальським.

Завершуючи науковий тур академічними установами та вищими навчальними закладами Польщі, 4 лютого українські вчені прибули до Варшави, де для них було влаштовано прийом у ректора Варшавського політехнічного інституту, екскурсії лабораторіями політехнічного інституту та Інституту будівельної техніки, прийом у начальника Військово-технічної академії генерала М. Овчинникова та екскурсію лабораторіями академії, збори механіків Польщі, на яких було заслухано доповіді Х. Зорського та З. Мроза.

5 лютого українські вчені відправились у зворотній шлях – з Варшави до Києва через Москву. З польської сторони вчених проводжали В. Новацький та В. Ольшак. 6 лютого в іноземному відділі АН СРСР у Москві вчені коротко відвідували про візит до ПНР та взяли участь у складенні документа до АН УРСР про доцільність організації візиту польських механіків в Україну. 7 лютого Г. М. Савін та А. Д. Коваленко відвідали Інститут механіки АН СРСР, зустрілися з його директором членом-кореспондентом АН СРСР О. А. Іллюшиним та обговорили питання щодо організації конференції з теорії пружності в Києві в травні–червні 1959 р. [14, арк. 12–23].

Офіційним документом, в якому висвітлено перебіг та результати відрядження, є звіт, підготовлений Г. М. Савіним, повний текст якого представлено у фонді Ю. О. Митропольського. З нього довідуємося, що на запрошення Польської АН група механіків АН УРСР в складі академіка АН УРСР Г. М. Савіна, члена-кореспондента АН УРСР А. Д. Коваленка,

члена-кореспондента АН УРСР Г. С. Писаренка, професора Ю. О. Митропольського відвідала Польську АН, а також кілька науково-дослідних і навчальних інститутів Польщі в період з 16 січня до 5 лютого 1958 р. Членами делегації було виголошено 21 доповідь в інститутах Польської АН, університетах та інших наукових установах, в тому числі 10 доповідей у Варшаві, 6 доповідей у Кракові і 5 доповідей у Гданську. Доповіді були присвячені оглядові загального стану механіки, останнім досягненням в галузі механіки в Україні, а також результатам особистих наукових розробок, отриманих членами делегації та їх колегами в останні роки в галузі механіки і математики. Зміст доповідей базувався на опублікованих статтях і монографіях.

Зокрема, у Варшаві Г. М. Савіним було виголошено доповіді «40 лет механики на Украине» та «Динамика нити переменной длины»; А. Д. Коваленком – «Новый метод исследования напряжений в лопатках турбин», «К вопросу о температурных напряжениях в дисках» та «Некоторые вопросы теории гипергеометрических функций»; Г. С. Писаренком – «Некоторые вопросы исследования прочности металлокерамических материалов при высоких температурах» та «Некоторые проблемы колебаний с учетом внутреннего трения»; Ю. О. Митропольським – «Теория нелинейных колебаний в системах с несколькими степенями свободы», «Асимптотические методы в теории нелинейных дифференциальных уравнений» та «Некоторые вопросы исследования дифференциальных уравнений с малым параметром».

Доповіді було представлено в Інституті основних проблем техніки Польської АН перед співробітниками цього інституту, Авіаційного інституту (Instytut Lotnictwa) та інших інститутів Польської АН, Варшавського університету, Варшавського політехнічного інституту.

У Кракові Г. М. Савіним було виголошено доповіді «40 лет механики на Украине» (у Краківському політехнічному інституті) та «Динамика шахтного подъемного каната» (в Гірничо-металургійній академії); А. Д. Коваленком – «Исследование напряжений в дисках переменного профиля» (у Краківському політехнічному інституті) та «Некоторые вопросы определения напряжений с помощью электроинтегратора» (в Гірничо-металургійній академії); Г. С. Писаренком – «О поведении металлокерамических изделий при высоких температурах» (в Гірничо-металургійній академії); Ю. О. Митропольським – «О существовании и свойствах интегральных многообразий для систем дифференциальных уравнений, содержащих малый параметр» (на об'єднаних зборах механіко-математичного факультету Ягеллонського університету, філії Інституту математики Польської АН та Краківського математичного товариства).

У Гданську на спільному засіданні співробітників Гданського політехнічного інституту і Турбінного інституту Польської АН Г. М. Савіним було представлено доповідь «40 лет механики на Украине»; А. Д. Коваленком – «Исследование напряжений в лопатках турбин, дисках и т. д.»; Г. С. Писаренком – «О рассеянии энергии в колебательных системах с учетом внутреннего трения» та «О температурных напряжениях в металлокерамических изделиях»; Ю. О. Митропольским – «Некоторые вопросы прохождения через резонанс в нелинейных колебательных системах» [13, арк. 3–13].

Варто відзначити, що в хронологічному списку доповідей А. Д. Коваленка, наведеному в його автобіографічному записнику, назви доповідей дещо відрізняються від наведених у звіті Г. М. Савіна. Так, за даними А. Д. Коваленка, він виступив з доповідями: у Варшаві – «Развитие методов технической теории упругости для изучения напряженного состояния деталей быстроходных машин», «Современные методы исследования напряженного состояния элементов турбомашин» та «Применение гипергеометрических функций в теории пластин и оболочек»; у Кракові – «Развитие методов технической теории упругости для решения задач о напряженном состоянии деталей турбомашин»; у Гданську – «Исследование напряженного состояния деталей турбомашин» [16, арк. 28–28 зв.].

Подовжуючи аналізувати звіт, підготовлений Г. М. Савіним, дізнаємося, що всі доповіді пройшли за активної участі аудиторії, після доповідей слухачами було поставлено численні запитання і проведено жваві дискусії. Крім представлення доповідей, членами делегації було проведено чимало консультацій для молоді, бесід та обговорено наукові питання під час прийомів, відвідувань лабораторій, відділів, бібліотек і т. п.

Члени делегації детально ознайомилися з діяльністю науководослідних інститутів Польської АН, галузевих інститутів та відповідних факультетів університетів і політехнічних інститутів (в галузі механіки, частково математики). У Варшаві делегація відвідала лабораторії Інституту основних проблем техніки, Авіаційний інститут (Instytut Lotnictwa), Інститут математики, Обчислювальний центр Польської АН, університет, політехнічний інститут та ряд лабораторій Військово-технічної академії; у Кракові – філію Інституту математики Польської АН, політехнічний інститут та численні лабораторії Гірничо-металургійної академії; в Гданську – Турбінний інститут Польської АН і політехнічний інститут.

Далі Г. М. Савін коротко проаналізував стан наукових досліджень у ПНР. Так, провідними вченими-механіками Польщі були академіки Польської АН В. Новацький та В. Ольшак, професори С. Каліський, Налешкевич та Фішдон, навколо них групувалася велика кількість наукової молоді. Основними напрямками досліджень, які виконувалися в Польщі на

високому теоретичному рівні, були механіка неоднорідного суцільного середовища, анізотропні пластини і плити та деякі задачі термопружності, а також динамічні задачі. Однак дослідження мали переважно теоретичну спрямованість та відірваність від практики.

Обміну науковою інформацією між польськими вченими сприяв високий рівень організації видавничої та бібліотечної справи. У багатьох академічних інститутах у кінці року співробітники замість технічних звітів представляють надруковані статті. У науково-дослідних інститутах та вищих навчальних закладах Польщі приділялася велика увага комплектуванню бібліотек. Наприклад, лише одна бібліотека Інституту математики Польської АН нараховувала понад 20000 примірників книг та журналів, виписувала понад 400 назв періодичних видань з усього світу. Велику допомогу в справі комплектування бібліотек приносить постійно діюча книжкова виставка світової літератури, організована в Палаці науки і культури.

На думку Г. М. Савіна, рівень експериментальної бази та забезпечення обладнанням у вищих навчальних закладах ПНР порівняно з СРСР був однаковим, у польських академічних установах – неоднорідним. Найбільш динамічно розвивались у цьому плані Гірничо-металургійна академія в Кракові, Військово-технічна академія та Авіаційний інститут (Instytut Lotnictwa) Польської АН у Варшаві. Вчений особливо відзначив розповсюдження в наукових установах Польщі обладнання та вимірювальних пристроїв з Англії, Франції, Швейцарії, НДР та майже повну відсутність обладнання та вимірювальних пристроїв радянського виробництва.

У цілому Г. М. Савін дійшов висновку про успішність поїздки делегації українських учених-механіків до ПНР, яка дала можливість досить повно ознайомити польських учених зі станом науки в Україні і ознайомитися самим з організацією та результатами науково-дослідної роботи в Польщі, відзначивши, що до цього візиту польські вчені були орієнтовані переважно на наукові центри Москви і Ленінграда. Вчений наголосив на необхідності залучення польської наукової молоді до розвою низки напрямів у механіці, які розвивалися в Україні шляхом прийому до аспірантури, проведення консультацій, організації прослуховування доповідей, участі в сесіях, нарадах, а також організації безпосереднього наукового обміну, взаємних візитів та книгообміну між висококваліфікованими фахівцями Польської АН та АН УРСР [13, арк. 13–24].

В особовому архівному фонді А. Д. Коваленка відклався масив документів про розгортання подальшої українсько-польської наукової співпраці в галузі механіки, поштовхом до активізації якої було досліджуване нами відрядження. Зокрема, документи засвідчують участь А. Д. Ковален-

ка в організації успішного візиту до Інституту механіки АН УРСР заступника директора Інституту окремих проблем техніки Польської АН В. Гутковського, наукового стажування в Україні польського вченого-техніка К. Борсука, трьох радянсько-польських конференцій під спільною назвою «Некласичні проблеми теорії пружності», які відбувались у Варшаві 26–29 жовтня 1970 р., у Києві 19–22 жовтня 1971 р. та знов у Варшаві 22–25 травня 1973 р. Під час третьої конференції А. Д. Коваленко був головою делегації українських учених. Учений також отримував запрошення від академіка-секретаря Четвертого відділення Польської АН М. Наленча взяти участь у польсько-радянській науковій сесії на тему «Проблеми сучасної механіки» у м. Сандомир та від директора Інституту прикладних проблем техніки Польської АН В. Ольшака – в науковій конференції з питань теорії пружності та пластичності в м. Закопане [17, с. 244].

Таким чином, проаналізувавши широке коло документів, можна стверджувати, що наукове відрядження видатних учених-механіків А. Д. Коваленка та його колег – Г. М. Савіна, Г. С. Писаренка та Ю. О. Митропольського до ПНР 16 січня – 5 лютого 1958 р. було однією з ключових подій у налагодженні та подальшому розгортанні тісної співпраці української академічної науки з провідними науковими та освітніми осередками Польщі в галузі механіки. А визначене Г. М. Савіним становище з розповсюдженням у наукових установах ПНР обладнання та вимірювальних пристроїв з розвинутих країн та майже повною відсутністю з СРСР давало українським ученим широкі можливості для дослідження досягнень зарубіжного верстатно- та приладобудування, а зрештою і освоєння українськими академічними установами раніше невідомого ринку збуту власної високотехнологічної наукової продукції.

Варто відзначити високий інформативний потенціал особових архівних фондів А. Д. Коваленка, О. Ю. Митропольського та Г. М. Савіна як джерел із дослідження історії міжнародних наукових зв'язків загалом та українсько-польської наукової співпраці в галузі механіки зокрема. У фондах представлені як офіційні документи, що мають регуляторний та узагальнюючий характер, серед яких розпорядження Президії АН СРСР та звіт про відрядження, так і документи суто особового походження – листування, особистий щоденник, автобіографічний записник, які надають інформацію з перших рук, показують перебіг подій у динаміці.

Список використаних джерел

1. Історія Національної академії наук України. 1956–1960. Ч. 1 : Документи і матеріали / редкол. : О. С. Онищенко (голов. ред.) [та ін.] ; упоряд. : Л. М. Яременко, Г. В. Індиченко, С. В. Старовойт [та ін.]. – К., 2016. – 872 с.

2. Левтеров С. М. Міжнародні наукові зв'язки АН УРСР у 1958 р. // Вісник АН УРСР. – 1959. – № 5. – С. 68–74.
3. Анатолий Дмитриевич Коваленко / вступ. ст. і указ. печат. раб. Ю. Н. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1980. – 41 с.
4. Писаренко Г. С. Жизнь в науке. – К. : Наук. думка, 1989. – 192 с.
5. Юрий Алексеевич Митропольский : к 90-летию со дня рождения / сост. Е. В. Мейнарович, М. Н. Свириденко ; авт. вступ. ст. А. Н. Боголюбов. – К., 2005. – 230 с.
6. Хорошева С. А. Наукова школа Г. М. Савіна в галузі механіки деформівного твердого тіла // Наука та наукознавство. – 2006. – № 4. Додаток. – С. 93–101.
7. Купчик О. Міжнародні наукові зв'язки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1943–1964 рр.) // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. – К., 2014. – Вип. 4 (122). – С. 23–24.
8. Індіченко Г. В. Міжнародний науково-інформаційний обмін соціогуманітарних установ АН УРСР з науково-дослідними установами Польщі (1955–1960 рр.) // Науковий потенціал славістики : історичні здобутки та тенденції розвитку : тези доп. Між нар. наук. конф. до Дня слов'ян. писемності і культури (Київ, 21 трав. 2015 р.). – К., 2015. – С. 7–11.
9. Індіченко Г. В. Науково-інформаційний обмін в гуманітарній сфері між академічними установами України і Польщі (1955–1960) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2015. – Вип. 19. – С. 494–509.
10. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 11 : Январь 1956 г. – декабрь 1960 г. / подгот. Э. Басинский, В. Бальцерак, И. И. Костюшко [и др.]. – М. : Наука, 1963. – 603 с.
11. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), ф. 158, оп. 3, спр. 108, 26 арк.
12. ІА НБУВ, ф. 102, оп. 4, спр. 113, 18 арк.
13. ІА НБУВ, ф. 125, оп. 2, спр. 54, 186 арк.
14. ІА НБУВ, ф. 158, оп. 2, спр. 98, 34 арк.
15. Тут і далі правильно: «техніки».
16. ІА НБУВ, ф. 102, оп. 4, спр. 46а, 105 арк.
17. Булгаков Ю. В. Документи про участь академіка А. Коваленка в українсько-польській науковій співпраці у галузі механіки // Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 трав. 2017 р.). – К., 2017. – С. 242–245.

References

1. Yaremenko, L. M., Indychenko, H. V., Starovoit, S. V., [et al.]. (Comps.). (2016). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1956–1960. Pt. 1: Dokumenty i materialy* [History of The National Academy of Sciences of Ukraine. 1956–1960. Pt. 1. Documents and materials] (O. S. Onyshchenko, Ed.). Kyiv. [In Ukrainian].
2. Levterov, S. M. (1959). Mizhnarodni naukovy zviazky AN URSSR u 1958 r. [International scientific relations of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in 1958]. In *Visnyk AN URSSR* [Bulletin of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR], No. 5, pp. 68–74. [In Ukrainian].

3. Shevchenko, Iu. N. (1980). *Anatolii Dmitrievich Kovalenko*. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
4. Pisarenko, G. S. (1989). *Zhizn v nauke* [Life in science]. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
5. Meinarovich, Ie. V., Sviridenko, M. N., Bogoliubov, A. N. (Comps.). (2005). *Yurii Alekseevich Mitropolskii: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia* [Yurii Alekseevich Mitropolskii: on the occasion of his 90th birthday]. Kyiv. [In Russian].
6. Khorosheva, S. A. (2006). Naukova shkola H. M. Savina v haluzi mekhaniky deformivnogo tverdogo tila [Scientific school of H. M. Savin in the field of mechanics of a deformable solid]. In *Nauka ta naukoznavstvo* [Science and Science Studies], No. 4. Supplement, pp. 93–101. [In Ukrainian].
7. Kupchyk, O. (2014). Mizhnarodni naukovi zviazky kyivskoho derzhavnogo universytetu im. T. H. Shevchenka (1943–1964 rr.) [International academic ties of Taras Shevchenko State University of Kyiv in 1943–1964]. In *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History], Is. 4 (122), pp. 23–24. [In Ukrainian].
8. Indychenko, H. V. (2015). Mizhnarodnyi naukovo-informatsiinyi obmin sotsio-humanitarnykh ustanov AN URSSR z naukovo-doslidnymy ustanovamy Polshchi (1955–1960 rr.) [International scientific and information exchange of socio-humanitarian institutions of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR with Polish research institutions (1955–1960)]. In *Naukovyi potentsial slavistyky: istorychni zdobutky ta tendentsii rozvytku* [Scientific potential of Slavic studies: historical achievements and development trends]: *Abstracts of Papers of the International Scientific Conference* (pp. 7–11). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Indychenko, H. V. (2015). Naukovo-informatsiinyi obmin v humanitarnii sferi mizh akademichnymy ustanovamy Ukrainy i Polshchi (1955–1960) [Scientific information exchange in the field of humanities between academic institutions of Ukraine and Poland (1955–1960)]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy: arkhеоhrafichni doslidzhennia unikalnykh arkhivnykh ta bibliotechnykh fondiv* [Manuscript and book heritage of Ukraine: archaeological studies of unique archival and librarian fonds], Is. 19, pp. 494–509. [In Ukrainian].
10. Basinskii, E., Baltcerak, V., Kostushko, I. I., [et al.]. (1963). *Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-polskikh otnoshenii. Vol. 11. Yanvar 1956 g. – dekabr 1960 g.* [Documents and materials on the history of Soviet-Polish relations. Vol. 11. January 1956 – December 1960]. Moscow: Nauka. [In Russian].
11. Fond 158, Inventory 3, Unit 108. Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
12. Fond 102, Inventory 4, Unit 113. Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
13. Fond 125, Inventory 2, Unit 54. Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
14. Fond 158, Inventory 2, Unit 98. Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].
15. Hereinafter correctly: “technique”.

16. Fond 102, Inventory 4, Unit 46a. Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Russian].

17. Bulhakov, Yu. V. (2017). Dokumenty pro uchast akademika A. Kovalenka v ukrainsko-polskii naukovii spivpratsi u haluzi mekhaniky [Documents on the participation of academician A. Kovalenko in Ukrainian-Polish scientific cooperation in the field of mechanics]. In *Slovianoznavstvo i novi paradyhmy ta napriamy sotsiohumanitarnykh doslidzhen* [Slavic studies and new paradigms and trends of socio-humanitarian research]: *Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 242–245). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Bulhakov Yurii Volodymyrovych

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

On the history of the Ukrainian-Polish scientific cooperation in the field of mechanics: the scientific trip of academician A. D. Kovalenko to the Polish People's Republic (January 16 – February 5, 1958).

Investigated are preconditions, course and results of a scientific trip of academician A. D. Kovalenko to Poland on January 16 – February 5, 1958. Carried out is a review of historiography and defined is a source base of the study. Analyzed are documents from the personal archival fonds of A. D. Kovalenko, H. M. Savin, Yu. O. Mytropolskyi, deposited in the Institute of Archival Studies VNLU. It was found out that the trip was of great importance for the establishment and further development of close cooperation between the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR and leading scientific and educational centers of Poland in the field of mechanics, for research in Ukraine of achievements of foreign machine tool and instrument making industries, the development by Ukrainian academic institutions of the market of high-tech scientific products in Poland. Noted is a high informative potential of personal archival fonds of outstanding scientists of Ukraine as a source of research of the history of international scientific cooperation.

Key words: archival fond, Institute of Archival Studies of VNLU, history of mechanics, Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Polish People's Republic, A. D. Kovalenko.

Булгаков Юрий Владимирович

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

К истории украинско-польского научного сотрудничества в области механики: научная командировка академика А. Д. Коваленко в ПНР (16 января – 5 февраля 1958 г.).

Исследованы предпосылки, ход и результаты научной командировки академика А. Д. Коваленко в Польшу 16 января – 5 февраля 1958 г. Осуществлен обзор историографии и определена источниковая база исследования. Проанализированы документы из личных архивных фондов А. Д. Коваленко, Г. Н. Савина, Ю. А. Митропольского, хранящиеся в Институте архивоведения НБУВ. Выяснено, что командировка имела большое значение для налаживания и дальнейшего развертывания тесного сотрудничества АН УССР с ведущими научными и образовательными

центрами Польши в области механики, для исследования в Украине достижений зарубежного станко- и приборостроения и освоения украинскими академическими учреждениями рынка сбыта своей высокотехнологичной научной продукции в ПНР. Отмечен высокий информационный потенциал личных архивных фондов выдающихся ученых Украины как источников исследования истории международных научных связей.

Ключевые слова: архивный фонд, Институт архивоведения НБУВ, история механики, Академия наук УССР, Польская Народная Республика, А. Д. Коваленко.

УДК001.83:3](477+437.3+439.22)"1955-1960"

*Ганна Володимирівна Індиченко,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**МЕЖАКАДЕМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО
УКРАИНСКИХ, ЧЕШСКИХ И СЛОВАЦКИХ УЧЕНЫХ
В ГУМАНИТАРНОЙ СФЕРЕ:
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС (1955–1960 гг.)**

На основі архівних джерел висвітлено міжакадемічне співробітництво українських, чеських та словацьких учених у гуманітарній галузі в 1955–1960 гг., визначено його напрями в дослідженні історії, археології, мовознавства, літератури та економіки, бібліотечної справи тощо. Поглиблення співпраці простежується в рамках спільних наукових розробок, зокрема археологічних розкопок, діалектологічних та етнографічних експедицій, спільних публікацій, участі в наукових заходах, книгообміну тощо.

Ключові слова: документ, АН УРСР, Чехословацька академія наук, Словацька академія наук, співпраця, книгообмін.

Сотрудничество Национальной академии наук Украины (далее – НАН Украины) с чешскими и словацкими учеными в области гуманитаристики имеет устоявшиеся традиции и продолжает успешно развиваться на современном этапе. Совместные исследования имеют место в области языкознания, литературоведения, истории, археологии. Представляется интересным становление и развитие такого сотрудничества с середины 50-х годов XX в., когда сложились благоприятные условия для творческого содружества украинских, чешских и словацких ученых, формы и направления которого проявлялись в личных контактах, обмене научной информацией, взаимном участии в научных съездах, конференциях, симпозиумах, публикации и рецензировании научных трудов, научных командировках с целью обмена опытом, а также специализации в отдельных отраслях гуманитарной науки, международном книгообмене. Заслуживает внимания и сотрудничество по разработке отдельных научных проблем, которые представляли обоюдный интерес.

Современные историки международную деятельность НАН Украины преимущественно анализируют за период независимости Украины. Прежде всего имеем в виду фундаментальные издания по истории НАН Украины [1]. В последнее время академические научные учреждения активно исследуют

свою историю, публикуя издания, в которых анализируется наследие научных коллективов с момента создания учреждения и до современности. В контексте освещения общей истории учреждения приводится информация и об ускоспециализированном международном научном сотрудничестве [2]. В определенной степени международная научная деятельность анализируется в работах, посвященных отдельным ученым. Среди современных научных исследований международные научные связи являются предметом исследования акад. НАН Украины А. Г. Загороднего, который в своих трудах подает общий анализ направлений и форм международного научного сотрудничества с момента, когда президентом АН УССР стал акад. Б. Е. Патон; необходимо также упомянуть о разработках С. В. Виднянского (о международных научных связях Института истории Украины НАН Украины разных хронологических периодов), М. Ю. Карацубы (о развитии литературоведческой славистики XX в.), М. А. Вальо (о научном наследии М. Н. Мундяк-Мольнар), А. В. Индыченко (источниковедческие исследования о международной деятельности АН УССР), А. И. Шаповала (разработка архивного наследия чл.-корр. АН УССР И. Н. Мельниковой). Источниковедческие исследования истории АН продолжительное время осуществляются Институтом архивоведения НБУВ [3]. В главном периодическом издании Академии – «Віснику АН УРСР» – с середины 1950-х годов начали печататься краткие обзоры о международной деятельности, отдельные статьи ведущих украинских ученых в рамках участия в международных научных мероприятиях, сообщения (адаптированные к журнальному формату отчеты) о командировках в ту или иную страну. Информация по международной деятельности Академии наук, как правило, готовилась заведующим сектором научных связей с зарубежными организациями АН УССР. Так, в обзоре о встречах украинских ученых с иностранными исследователями С. М. Левтеров представляет информацию о посещении гуманитарных учреждений АН УССР чешскими коллегами, а в обзоре о международных научных связях АН за 1958 г. отдельным блоком подана информация о научном сотрудничестве с Чехословацкой Республикой. Хроники о международных научных связях Института истории Украины АН УССР печатались на страницах «Українського історичного журналу» [4]. Составной частью международного научного сотрудничества был международный книгообмен, который осуществлялся в системе АН УССР централизованно, через Государственную публичную библиотеку УССР (далее – ГПБ), которая одновременно была и научной библиотекой Академии. Международный книгообмен рассматривался в трудах работников НБУВ [5]. Несмотря на отдельные научные работы, предметом комплексного исследования сотрудничество украинских, чешских и словацких ученых в области социогуманитаристики в 1955–1960-е годы не стало.

Исследование базируется, прежде всего, на архивных материалах, которые отложились в Архиве Президиума НАН Украины и в Институте архивоведения НБУВ. В Архиве Президиума архивные документы по международной деятельности Академии сформированы в дела описи «Отдел научных связей с зарубежными организациями». Научную информативность представляют отчеты по международной деятельности АН УССР, годовые отчеты учреждений о международных связях, переписка Академии наук с академиями наук зарубежных стран. Также представлена переписка АН УССР с высшими союзными и республиканскими органами власти, союзной академией наук, министерствами и ведомствами по вопросам выезда украинских ученых за границу, о приеме иностранных ученых, по вопросам налаживания контактов с зарубежными научными организациями. Отдельные архивные дела содержат документный массив по конкретным мероприятиям (прием иностранных делегаций, участие в международных конференциях и симпозиумах и др.). Также исследовались архивные дела по описи «Секретариат», в частности, протоколы заседаний Президиума АН УССР и материалы к ним. В Институте архивоведения НБУВ хранится ф. № 261 «Институт литературы им. Т. Г. Шевченко АН Украины» и ф. № 360 «Объединенный Институт экономики НАН Украины», где представлены документы разных хронологических периодов, всесторонне раскрывающие научную и научно-организационную деятельность этих учреждений.

Необходимо отметить, что определенное смягчение идеологического давления в СССР с середины 1950-х годов положительно повлияло на интенсификацию международных связей в научной сфере. Значительные усилия по укреплению международного научного сотрудничества в указанный период прилагал Президиум АН УССР. В это время в его аппарате организован сектор международных связей, реализованы меры по улучшению международного книгообмена, в ГПБ УССР создан международный библиотечный абонемент, усилено внимание к практическому внедрению результатов научных командировок за границу, налажен диалог с высшими органами власти республики и союзной академией наук в плане реализации конкретных предложений от АН УССР по улучшению международного научного сотрудничества, ужесточены требования по знанию иностранных языков для ученых, выезжающих в научные командировки за рубеж. С середины 50-х годов приоритетное значение в международном научном сотрудничестве Академии приобретает партнерство со странами Восточной Европы. Заметное место в этом процессе принадлежало сотрудничеству с гуманитарными научно-исследовательскими учреждениями Чехословакии. Необходимо отметить, что в Чехословакии

успешно функционировали две академии наук. История Чешской академии наук уходит в последнее десятилетие XIX в., когда она была основана как Чешская академия наук и искусств им. Императора Франца Иосифа. С 1918 г. она получила название Чешской академии наук и искусств. На протяжении 1952–1992 гг., в период существования Чехословакии, Академия функционировала как Чехословацкая академия наук. Словацкая академия наук и искусств, основанная в 1942 г., после Второй мировой войны, трансформировалась в Словацкую академию наук, а с 1963 г. функционировала как автономная структура Чехословацкой академии наук.

Определенный толчок сотрудничеству между АН УССР и вышеназванными академиями наук получило после посещения украинской академии в 1954 г. делегаций ученых Чехословацкой и Словацкой академий наук во главе с ученым секретарем Президиума Чехословацкой академии наук акад. Франтишком Шормом. Во время визита ученые детально ознакомились с работой научно-исследовательских учреждений АН УССР, в т. ч. и направлениями работы институтов Отдела общественных наук. В 1954 г. в Чехословакию выезжал в составе советской делегации с. н. с. Института истории АН УССР к. и. н. В. И. Клоков, который встречался с сотрудниками Института истории Чехословацкой академии наук, что, в свою очередь, способствовало налаживанию регулярного книгообмена между чехословацкими историками и Институтом истории АН УССР. Академические институты истории Чехословакии и Украины также обменивались рукописными статьями для публикации в своих изданиях. Так, Институт истории АН УССР получил из Чехословакии статью об откликах на первую русскую революцию 1905–1907 гг. В свою очередь, украинские историки направили для опубликования в Чехословакии научные статьи об участии чехов и словаков в партизанском движении в Украине [6, л. 71–72].

С середины 1950-х годов связи украинских и чехословацких научных учреждений укрепились. В значительной степени этому способствовали мероприятия по организации и проведению торжеств по случаю 100-летия со дня рождения Ивана Франко, проходившие не только в АН УССР, но и в академиях зарубежных стран, в том числе и Чехословакии. С 7 по 13 декабря 1955 г. в Киеве находился директор Чехословацко-советского института в г. Братислава И. Грозиенчик. Во время своего визита он посетил институты истории и литературы АН УССР, где обсудил организационные вопросы, связанные с подготовкой к печати общего с украинскими учеными юбилейного сборника трудов, который должен был печататься в Чехословакии и посвящаться 100-летию со дня рождения Ивана Франко [7, л. 410, 57]. Во время пребывания в Киеве ученый также ознакомился с

материалами исторических архивов. В последнюю декаду декабря 1955 г. АН УССР посетил директор Института словацкой литературы Словацкой академии наук проф. К. Розенбаум, который ознакомился с работой Института литературы им. Т. Г. Шевченко АН УССР и Государственного музея Т. Г. Шевченко [8, л. 16].

С 1955 г. налаживаются творческие связи украинских, чешских и словацких археологов. В конце декабря 1955 г. в Киеве находился словацкий археолог д-р А. Точик, который имел возможность ознакомиться с работой Института археологии АН УССР. В частности, директор института д. и. н. С. Н. Бибилов рассказал о последних результатах археологических исследований, проводившихся институтом. 29 декабря 1955 г. д-р А. Точик выехал в Западную Украину, где познакомился с археологическими учреждениями и краеведческими музеями гг. Львова, Ужгорода и Мукачево. Особый интерес ученого вызвали археологические исследования территории Закарпатской области и северного района Карпатского предгорья, проводившиеся Институтом общественных наук АН УССР [9, л. 54–58]. В первый же день своего пребывания в отделе археологии Института общественных наук АН УССР А. Точик подробно проинформировал украинских коллег о работе словацких археологов и получил общую информацию об археологических исследованиях отдела. Во время дальнейшего пребывания в институте А. Точик ознакомил сотрудников с разработкой отдельных археологических проблем на территории Словакии и провел дискуссии со специалистами отдела по отдельным периодам. В частности, с Ю. Н. Захаруком – по памятникам эпохи неолита и ранней бронзы; с М. Ю. Смишко – по проблемам изучения истории населения Прикарпатья последних столетий до н. э. и первой половины I тыс. н. э.; А. А. Ратич проинформировал коллегу о новых исследованиях древнерусских памятников во Львове и на территории западных областей УССР; А. П. Черныш обменялся со словацким ученым своим видением проблематики палеолита Поднестровья и Карпатской котловины; К. К. Черныш обсудила с А. Точицом вопросы истории населения Поднестровья и Прикарпатья в энеолитическое и неолитическое время. Особый интерес вызвали исследования памятников культур линейно-ленточной и шнуровой керамики, осуществляемые украинскими археологами. А. Точик предложил наладить обмен литературой в области археологии между Институтом археологии Словацкой академии наук и Институтом общественных наук АН УССР и предложил совместно исследовать проблемы происхождения и древней истории славянских племен Прикарпатья [10, л. 455–456].

Институт литературы им. Т. Г. Шевченко АН УССР с готовностью воспринял предложение филологического факультета Карлового уни-

верситета в Праге по установлению научных связей и обмену научными трудами, в частности, отправлять в университет свое издание «Радянське літературознавство», сборники статей, а также монографии по вопросам украинской литературы. В свою очередь, институт был заинтересован в получении от коллег из Чехословакии научных работ по чешской и словацкой литературе. Предметом особой заинтересованности украинских литературоведов было выявление в литературных архивах Праги документов, касающихся жизни и деятельности классиков украинской литературы (письма украинских писателей к чешским и словацким деятелям культуры, материалы об их участии в чешских научных обществах и др.). Определенный документный массив по этому направлению хранился и в Институте литературы им. Т. Г. Шевченко АН УССР, который инициировал обмен фотокопиями архивных документов [11, л. 472]. Укреплению связей с чехословацкими учеными-гуманитариями способствовала научная конференция о чехословацко-украинских научных связях, посвященная 100-летию со дня рождения и 40-летию со дня смерти Ивана Франко, которая прошла 28 мая 1956 в г. Пряшев. По приглашению Президиума Словацкой академии наук в Чехословакию выехала делегация ученых АН УССР во главе с заведующим отделом Института литературы им. Т. Г. Шевченко АН УССР д. филол. н. Е. П. Кирилюком, который выступил перед участниками конференции с научным докладом о влиянии творчества Ивана Франко на развитие славянских литератур [6, л. 167]. Также на эту конференцию была командирована к. филол. н. М. Н. Мундяк-Мольнар (Институт общественных наук АН УССР). В своем отчете о командировке Е. П. Кирилюк отмечал, что конференция собрала более 300 участников и на ней было зачитано приветственное слово от Президиума АН УССР. Кроме участия в работе конференции, украинские ученые выступили в Пряшеве по украинскому радио, подали статьи в журнал «Дружно вперед» и альманах «Дукля», встречались с преподавателями вузов. Во время командировки также посетили Братиславу, где познакомились с работой институтов Словацкой академии наук, встретились с редакторами педагогического издательства, которое публиковало учебники для украинских школ; также Е. П. Кирилюк подготовил рецензию на украинско-словацкий словарь. В Брно украинские ученые посетили филиал Чехословацкой академии наук. В Праге, где украинские филологи находились с 13 по 16 июня, состоялся творческий вечер, организованный Славянским комитетом Чехословакии, Чехословацким комитетом сторонников мира, Союзом Чехословацко-Советской дружбы, Чехословацкой академией наук и Союзом чехословацких писателей. Украинские ученые получили возможность ознакомиться с работой Института чешской литературы, Чехословацко-Советского института,

Славянской библиотеки, в которой хранились рукописи многих украинских писателей [12, л. 65–69]. Следует отметить, что Президиум АН УССР направил в адрес президента Словацкой академии наук акад. А. Сивацкого письмо с благодарностью за теплый, радушный прием, проявленный по отношению к украинской делегации [13, л. 269]. Е. П. Кирилук, докладывая о результатах ее работы на заседании Президиума АН УССР, отмечал: «Эта конференция имеет огромное значение для дальнейшего укрепления наших связей с Чехословакией [...] важно также для Института литературы иметь собственный печатный орган и направить в Пряшев издания по общественным наукам» [12, л. 23–24].

В августе 1956 г. чешские и словацкие ученые принимали участие в работе юбилейных сессий АН УССР, посвященных 100-летию со дня рождения Ивана Франко, в свою очередь украинские литературоведы принимали участие в работе научных сессий в Чехословакии, посвященных этому же событию. Необходимо отметить, что по случаю юбилея Государственное издательство художественной литературы Чехословацкой Республики издало на чешском языке книгу стихов поэта, которая была направлена в АН УССР [14, л. 144].

В целом 1956 г. стал годом интенсивного взаимного ознакомления с научно-исследовательской работой украинских, чешских и словацких ученых-гуманитариев. В научных учреждениях АН УССР в 1956 г. побывали директор Института чешского языка Чехословацкой академии наук акад. Богуслав Гавранек, вице-президент Чехословацкой академии наук, директор Археологического института акад. Ярослав Бем, член Президиума Чехословацкой академии наук, председатель Секции экономики и права акад. Владимир Прохазка и другие. О проявлении настоящих дружеских связей между украинскими и чешскими учеными свидетельствует реакция Президиума АН УССР на просьбу Народного музея в г. Праге вернуть им переписку чешского писателя Эдварда Йелинека. Свои соображения по этому вопросу учреждение изложило в письме от 27 августа 1956 г., направленном в адрес Президиума АН УССР. В письме указывалось, что переписка была предоставлена еще в 1937 г. для научной работы тогдашнему кустосу заведения народного им. Оссолинских во Львове¹ Владиславу Т. Вислоцкому, а также сообщалось, что в Народном музее в г. Праге было обнаружено письмо П. И. Шафарика от 30 ноября 1856 г., которое принад-

---

¹ Тут имеется в виду Национальная библиотека имени Оссолинских, или Оссолинеум, основанная графом Оссолинским в 1817 г. во Львове. После Второй мировой войны часть фондов переехала во Вроцлав (Польша), а во Львове была учреждена Львовская библиотека АН УССР (ныне – Львовская национальная научная библиотека Украины имени В. Стефаника НАН Украины).

лежало библиотеке Русского народного дома во Львове и будет возвращено АН УССР через М. Мольнара, научного сотрудника академии наук, приглашенного на юбилейную сессию АН УССР, посвященную И. Франко [14, л. 80]. Президиум АН УССР выполнил просьбу чешских коллег и вернул переписку, о чем свидетельствует письмо-благодарность от 12 ноября 1956 г. в Президиум АН УССР от директора библиотеки и литературного архива Народного музея в Праге за возвращение корреспонденции. В частности, в письме сообщалось: «Дирекция библиотеки и литературного архива Народного музея в Праге выражает Вам самую сердечную благодарность за передачу корреспонденции Эдварда Йелинека» [14, л. 132].

Академия наук УССР стремилась развивать взаимовыгодное сотрудничество с научными учреждениями стран Восточной Европы, в частности, в рамках разработки научных тем, которые представляли совместный научный интерес. Именно поэтому учреждениям Академии в конце 1956 г. было предложено подать соответствующие предложения в Отделы наук АН. Свое видение по этому вопросу высказали и гуманитарные учреждения Академии, направив соответствующие предложения в Отдел общественных наук АН УССР [15, л. 130–155]. Значительное количество предложений касалось усиления сотрудничества с научными учреждениями Чехословакии. Так, Институт философии АН УССР высказался за то, чтобы ученые этой страны прочитали в учреждении доклады по актуальным направлениям философии. Институт истории АН УССР намеревался сотрудничать с чешскими учреждениями и вузами по ряду научных проблем, а также сообщал об опыте по размещению публикаций чешских исследователей в изданиях Института истории АН УССР. В сборнике документов и материалов «Революция 1905–1907 гг. на Украине», изданном институтом в 1955 г., была опубликована статья А. Кодедовой о революции 1905–1907 гг. в чешских землях, в 1956 г. в сборнике «Історичні зв'язки слов'янських народів» – статья Ф. Гейла об отношении Австро-Габсбургской империи и Ватикана к освободительной борьбе украинского народа 1648–1654 гг. В 1955 г. в «Чехословацком историческом журнале» была опубликована статья к. и. наук, с. н. с. В. И. Клокова об участии чехов и словаков в партизанском движении на территории Украины, а в «Словацком историческом журнале» в том же году – статья к. и. н., с. н. с. И. А. Петерса «Участие советских людей в словацком народном восстании». Институт был заинтересован в визитах исследователя Второй мировой войны проф. Иосифа Грозиенчика (директор Чехословацко-Советского института в Братиславе) и исследователя совместной борьбы славянских народов проф. Мирослава Кропилака (заместитель директора Института истории Словацкой академии наук).

Институт языкознания им. А. А. Потебни АН УССР высказывал заинтересованность в проведении совместных исследований со Словацкой академией наук и Пряшевским педагогическим институтом по составлению диалектологического атласа украинского языка, дал свое согласие на рецензирование «Украинско-чешского словаря», запланировал совещания с участием чешских, болгарских и польских специалистов по обсуждению проспекта толкового словаря украинского языка; по проведению X Республиканского диалектологического совещания и дискуссии по вопросам взаимосвязи украинского языка с западно- и южнославянскими языками. Перспективным виделся обмен хрониками для языковедческих изданий, подготовка совместных тематических сборников по вопросам лексикографии, славянской топонимики, взаимосвязей славянских языков, славистики. Особую заинтересованность институт высказал относительно организации диалектологических экспедиций совместно с Пряшевским пединститутом и Словацкой академией наук, а также приглашения в институт для чтения лекции «О состоянии и задачах изучения украинского языка в Чехословакии» заведующего кафедрой украинского языка Карлового университета в Праге И. Данькевича.

Институт искусствоведения, фольклора и этнографии АН УССР считал целесообразной разработку со славянскими странами таких комплексных проблем и тем, как «Культура и быт украинского народа во взаимосвязях с культурой и бытом польского, словацкого, чешского, румынского и болгарского народов», «Украинское народное музыкальное творчество Пряшевщины». Сотрудничество по первой проблеме было необходимым для выполнения плановых работ института, подготовки изданий «Українці» и «Український історико-етнографічний атлас». Совместная разработка второй темы способствовала выявлению общности народного музыкального творчества украинского, чешского и словацкого народов. Разработка этой темы требовала установления научных связей со Словацкой академией наук. Также необходимым было участие чешских и словацких ученых в конференциях, семинарах, совещаниях; публикация научных работ чешских ученых в украинских научных периодических изданиях по культуре и быту украинского народа во взаимосвязи с культурой и бытом чешского и словацкого народов, эпоса чешского и словацкого народов; статей по вопросам теории театрального искусства, кино- и изобразительного искусства отдельных славянских стран. Планировалась публикация отдельных разработок украинских ученых в научных изданиях Чехословакии. И украинские, и чешские ученые были заинтересованы в организации совместных экспедиций в пограничные с Чехословакией и Украиной районы с целью изучения общей материальной и духовной культуры двух

народов, проведении фольклорной экспедиции на Пряшевщину в рамках разработки совместно со Словацкой академией наук темы «Украинское народно-музыкальное творчество Пряшевщины». Ставился вопрос о приглашении иностранных специалистов в институт с целью обмена опытом, командировке в Чехословакию м. н. с. института Ю. Ф. Лашука сроком на три месяца для исследования керамики и керамических коллекций.

Институт общественных наук АН УССР был заинтересован в совместных исследованиях со славянскими странами в области истории, языковедения и археологии, в частности, с чешскими и словацкими коллегами – в проведении совместной археологической экспедиции в 1958–1959 гг., которая предусматривала выявление археологических памятников на территории Ужгородского района и восточных районов Словакии с целью определения пунктов совместных стационарных исследований. Для публикации в изданиях Словацкой академии наук подавались научные разработки М. Н. Мундяк-Мольнар (по вопросам украинско-словацко-чешских литературных связей, участия в составлении сборника публикаций по связям И. Франко с чехами и словаками), статьи Л. Л. Гумецкой (союзы и соединительные слова в украинском языке), К. К. Черныш (памятники культуры линейно-ленточной керамики и условная хронология). Для чтения лекций предлагалось пригласить проф. Нанькевича из Праги для консультации по картографированию закарпатских и украинских говоров на территории Словакии и для консультации по теме «Процесс нормализации украинского литературного языка в Закарпатье в период 1918–1944 гг.».

Государственный музей Т. Г. Шевченко в план культурных связей со славянскими странами просил внести подготовку тематических выставок с литературными музеями Праги, а также проведение совместных конференций с учеными Восточной Европы в Пражском литературном музее для обсуждения принципов построения экспозиций литературных музеев.

Большой план взаимовыгодного сотрудничества на 1958–1960 гг. представил Институт археологии АН УССР, в частности по разработке комплексной проблемы «Палеолит юго-восточной и центральной Европы». Представлялась необходимой также разработка вопроса хронологизации памятников северной Украины с центральноевропейскими, организация совместных исследований с чешскими и словацкими специалистами в рамках проблемы «Происхождение славян и культура средневековых славян». Одним из направлений сотрудничества могла стать подготовка научных статей совместно с учреждениями славянских стран, в т. ч. Чехословакии, а также сборников – «Палеолит», «Трипольская культура», «Славяне»; осуществление совместных археологических экспедиций с участием археологов Чехословакии по проведению раскопок на западе Украины

и в Среднем Поднепровье, палеолитических памятников бассейна р. Десны на Черниговщине и раскопок по проблеме «Происхождение славян и культура средневековых славян». Для обмена опытом полезным должен был стать визит акад. Ярослава Бема из Института археологии Чехословацкой академии наук.

1957 год был годом дальнейшего развития научного сотрудничества между учеными УССР и Чехословакии. В общей сложности более 30 ученых из Чехословакии ознакомились с деятельностью Академии наук УССР и ее институций. Прочные связи установились в области общественных наук. Так, аспирантка Чехословацко-Советского института в г. Братислава А. Н. Рудловчакова получила возможность работать с рукописями закарпатского поэта и общественного деятеля А. В. Духновича из фондов Львовской библиотеки АН УССР, а рукописи А. В. Духновича из Пряшевского музея исследовали научные сотрудники Института литературы им. Т. Г. Шевченко АН УССР д. филол. н. Д. В. Чалый и к. филол. н. А. Е. Засенко [16, л. 5–6].

На протяжении 12 марта – 6 апреля 1958 г. длился визит делегации ученых АН УССР во главе с главным ученым секретарем Президиума АН УССР чл.-корр. И. М. Федорченко в Чехословакию. В состав этой делегации входили также: чл.-корр. В. Н. Гриднев, д. т. н. Г. В. Самсонов, к. искусств. В. Д. Довженко, д. филол. н. Л. Л. Гумецкая. Ученые ознакомились с работой Чехословацкой и Словацкой академий наук, посетили промышленные предприятия. И. М. Федорченко в своем докладе ознакомил иностранных коллег со структурой АН УССР и направлениями научной деятельности ее учреждений. Докладывая на заседании Президиума АН УССР о результатах командировки, И. М. Федорченко остановился на положительном опыте организации библиографической работы. В частности, он отмечал, что в библиотеках институтов работают слаженные, хорошо укомплектованные коллективы, поэтому ученые очень хорошо информированы о научных трудах, выходящих за рубежом. Каждый научный сотрудник может легко найти необходимые публикации по своему профилю деятельности. Положительный опыт библиографического обеспечения научной работы влияет на внедрение иностранных разработок в Чехословакии. Такой опыт работы библиотек ученые считали целесообразным перенять и, по возможности, внедрить в АН УССР. Также положительно оценивалась издательская деятельность, ведь только академических журналов издавалось 64 наименования, а научные статьи печатались не позднее, чем через шесть месяцев с момента их передачи в издательство. Чешские и словацкие ученые выразили желание координировать научные исследования с тем, чтобы научная работа проводилась по единому плану

с УССР. Главный ученый секретарь Президиума АН УССР констатировал, что ученые Чехословакии еще недостаточно знакомы с работой украинских академических учреждений, «[...] когда я им рассказывал о наших институтах [...] для них это было откровением», однако высказали желание усилить научные контакты с украинскими учеными. Еще один вывод из этой командировки – требования к сотрудникам, которые выезжают на научные командировки за границу, по владению иностранными языками, без знания которых ценность поездки уменьшается до 50% [17, л. 201–208].

В 1958 г. более 50 ученых Чехословакии побывали в учреждениях АН УССР. Налаживанию сотрудничества с украинскими учеными-экономистами способствовал визит директора Института экономики Словацкой академии наук проф. П. Турчана в Институт экономики АН УССР [6, л. 3]. В течение 1958 г. учеными-гуманитариями АН УССР было осуществлено 9 научных командировок в Чехословакию. Украинские историки, литературоведы, искусствоведы и сотрудники ГПБ УССР использовали командировки для ознакомления и изучения фондов зарубежных архивов и библиотек. Заведующая отделом языкознания Института общественных наук АН УССР Л. Л. Гумецкая во время командировки в Чехословакию ознакомилась с состоянием чешской и словацкой лексикографии, наработками чешских коллег в составлении исторического словаря чешского языка. Полученный опыт способствовал совершенствованию организации подготовительных работ по выполнению плановой темы института – составлению исторического словаря украинского языка, а также был использован в разработке теоретических принципов, которые были положены в основу работы над словарем [6, л. 22]. С докладом «Принципы создания исторического словаря украинского языка» Л. Л. Гумецкая выступила на IV Международном съезде славистов в Москве (сентябрь 1958 г.). Также исследовательница познакомила украинских ученых с основными направлениями чехословацкого языкознания, в частности, выступила с докладом на собрании отдела языкознания Института общественных наук АН УССР и на заседании языковедов г. Львова [18, л. 39]. По состоянию на 1958 г. сотрудничество между АН УССР и академическими учреждениями Чехословакии достигло значительного уровня, и Чехословацкая академия наук инициировала установление прямых научных связей с АН УССР. С соответствующим ходатайством к главному ученому секретарю АН СССР акад. А. В. Топчиеву обратился 9 апреля 1958 г. главный ученый секретарь Чехословацкой академии наук Я. Кложешник, который просил содействовать установлению прямого сотрудничества с Академией наук УССР [19, л. 4]. Однако, поскольку система международного сотрудничества жестко регламентировалась АН СССР и фактически была ею «монополизирована», в указанный период такие

проекты не были реализованы, хотя АН УССР и выходила с ходатайствами к высшим республиканским органам власти и союзной академии наук по расширению полномочий АН УССР в области международного сотрудничества, по крайней мере с соседними с Украиной странами.

Одним из направлений сотрудничества был книгообмен АН УССР с научными учреждениями Чехословакии. Расширение книгообмена с Чехословакией характеризуется увеличением пунктов обмена и количеством полученных изданий. Если на 1 января 1956 г. АН УССР имела 260 пунктов обмена, то на конец 1956 г. уже проводила обмен с 672 зарубежными научными организациями и библиотеками, а на конец июня 1957 г. обмен осуществлялся с 730 зарубежными научными учреждениями и библиотеками. Из них в Чехословацкой Республике – 90 научных учреждений и библиотек [6, л. 25–26]. Государственная публичная библиотека УССР осуществляла обмен научными изданиями с библиотеками Университета им. Т. Масарика в г. Брно, Карлового университета в г. Прага, с библиотекой «Матица Словенская» в г. Мартин и др. В конце октября 1956 г. в Киеве находился директор Фундаментальной библиотеки Чехословацкой академии наук Франтишек Горак, директор центральной библиотеки Словацкой академии наук Тамара Боровская и директор центральной библиотеки Чехословацкой академии сельскохозяйственных наук Мирослав Патява [6, л. 163]. От Чехословацкой академии наук ГПБ УССР по состоянию на 1957 г. получала 16 изданий, а от Словацкой академии наук – 10. В свою очередь, ГПБ УССР направляла двум академиям наук все периодические издания АН УССР. Посещение Киева руководящими работниками чехословацких научных библиотек имело большое значение для дальнейшего расширения книгообмена между двумя странами. Если на конец первого квартала 1957 г. книгообмен осуществлялся с 89 чехословацкими партнерами, то в 1959 г. обмен научными изданиями проводился уже со 106 учреждениями Чехословацкой Республики [6, л. 31].

В течение 1959 г. АН УССР продолжали посещать чешские и словацкие ученые – директор Института права Чехословацкой академии наук чл.-корр. Виктор Кнапп, директор Института этнографии Словацкой академии наук д-р Божена Филова и др. В соответствии с предложениями IV Международного съезда славистов, который состоялся в 1958 г. в Москве, в августе 1959 г. в Праге работала научно-исследовательская летняя школа славистов. Своей задачей она ставила углубление знаний славистов, которые работали в других странах, по чешскому языку и литературе, истории, экономике и культуре страны. Для участия в работе школы в Чехословакию выезжали научные сотрудники Института языкознания им. А. А. Потебни АН УССР Т. Б. Лукинова, А. И. Багмут и аспирант Ин-

ститута экономики АН УССР С. С. Данилюк. В определенной степени активизировалось сотрудничество между учеными-экономистами двух стран. В частности, с целью ознакомления с экспонатами промышленной выставки в Брно Чехословакию посетили пять сотрудников Института экономики АН УССР. В дальнейшем сотрудничество чешских, словацких и украинских экономистов закрепилось визитами в Институт экономики АН УССР ученых из Чехословакии Эрнеста Фрейштадта и Иосифа Флека, налаживанием регулярного книгообмена литературой по вопросам демографии с Чехословацким центральным управлением народного контроля и статистики и Чехословацким демографическим обществом [20, л. 1–3].

Большое значение для развития сотрудничества в области языкознания имело постановление бюро Президиума АН УССР от 15 сентября 1959 г., которым Институт языкознания им. А. А. Потебни АН УССР привлекался к подготовке «Украинско-чешского словаря» [21, л. 82]. Этим постановлением Президиум поручил дирекции института выделить для работы над словарем квалифицированных специалистов и внести это в научные планы. Также Институт языкознания совместно с Отделом общественных наук АН УССР должен был решить через Министерство культуры УССР вопрос о заказе и продаже через книготорговые учреждения УССР части тиража словаря, который должен был выйти в Чехословакии.

В 1960 г. в учреждениях АН УССР было принято 53 ученых из Чехословакии [22, л. 192]. С исследованиями Института археологии АН УССР в области палеонтологии и палеозоологии ознакомился д-р Рудольф Музил, а научный сорудник Археологического института Словацкой академии наук Микулаш Душек – с исследованиями в области скифской проблематики. Вопросы украинской диалектологии в Институте языкознания им. А. А. Потебни АН УССР изучал научный сотрудник Института чешского языка Славомир Утешены, Николай Затовкалюк посетил этот институт для обсуждения вопросов по изданию украинско-чешского словаря. С работой ГПБ УССР ознакомились сотрудники Научно-технической библиотеки Братиславы [22, л. 112–123].

Показательным документом, характеризующим украинско-чешские связи в 1960 г., является письмо, направленное в адрес Президиума АН УССР от участников Первой общегосударственной сессии научных работников-украинистов, присланное в ответ на поздравление от АН УССР. В письме говорится: «Ученые и культурно-образовательные работники с радостью отмечают большой интерес [...] украинских ученых к работам наших украинистов [...] Основанная при Президиуме Словацкой академии наук Чехословацкая украиноведческая комиссия будет способствовать дальнейшему углублению [...] научных и [...] культурных связей» [23, л. 59–60].

Таким образом, 1955–1960 гг. – время укрепления международного научного сотрудничества АН УССР с зарубежными научными учреждениями. Развивалось сотрудничество украинских ученых-гуманитариев с чешскими и словацкими коллегами, происходило не только налаживание связей по многим направлениям гуманитаристики, но и начались совместные разработки по комплексным научным проблемам. Общность границ УССР с рядом европейских стран делала целесообразной обоюдную разработку многих научных проблем, в частности по изучению историко-культурного наследия, а также экономических связей славянских народов. Архивные документы, представленные годовыми отчетами о международной научной деятельности АН УССР, отчетами институтов о международных научных связях, информацией и справками украинских учреждений о приеме чешских и словацких ученых, перепиской АН УССР с союзной академией наук, директивными органами о приеме чешских ученых в институтах АН УССР и выезде украинских ученых в Чехословакию, а также переписка украинской Академии наук с чешскими и словацкими научными учреждениями представляют интегрированный документный ресурс для дальнейших исследований межакадемического сотрудничества украинской Академии наук.

Список використаних джерел

1. Національна академія наук України. 1918–2008 : до 90-річчя від дня заснування / гол. ред. Б. Є. Патон. – К. : Вид-во КММ, 2008. – С. 534–553; Соціогуманітарні дослідження у Національній академії наук України. 2004–2008 : звіт Секції сусп. і гуманіт. наук НАН України : до 90-річчя НАН України / НАН України, НБУВ; редкол. : В. М. Литвин (голова) та ін. – К., 2008. – С. 206–216; Цуп О. Співробітництво України й Чеської Республіки у сфері науки та технологій // Україна–Європа–Світ : міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнар. відносини. – 2012. – Вип. 10. – С. 196–201. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ues_2012_10_22.pdf.
2. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. 1926–2001 : сторінки історії, 75 / відп. ред. та упоряд. О. В. Мишанич. – К. : Наук. думка, 2003. – 589 с. : іл.; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005 : матеріали до історії / редкол. : В. Г. Скляренко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра, 2005. – С. 320–328.
3. Загородній А. Б. Є. Патон і розвиток міжнародних наукових зв'язків // Вісник НАН України. – 2012. – № 2. – С. 99–108; Віднянський С. Славістичні дослідження в Інституті історії України НАН України : основні етапи, напрями і тенденції розвитку // Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки. – 2015. – Вип. 24. – С. 60–84; Карацуба М. Ю. Літературознавча славістика у ХХ столітті (найважливіші здобутки) // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. – 2010. – Вип. 11. – С. 351–359; Вальо М. Марія Мондяк-Мольнар – дослідниця українсько-чеських та українсько-словацьких літературних взаємин // Проблеми

слов'язнознавства. – 1996. – Вип. 48. – С. 90–96; Индиченко Г. Форми та напрями міжнародної співпраці соціогуманітарних установ НАН України з науково-дослідними установами країн Європи (1955–1960) // Матеріали 14-ї Всеукр. конф. «Актуальні питання історії науки і техніки». – К., 2015. – С. 173–177; Индыченко А. Сотрудничество украинских, чешских и словацких академических гуманитарных учреждений в свете архивных материалов (середина 50-х – 60-е годы XX в.) // Слов'язнознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2017 р.). – К., 2017. – С. 263–268; Шаповал А. Співпраця І. М. Мельникової з чехословацькими вченими (за матеріалами Інституту архівознавства НБУВ) // Слов'язнознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2017 р.). – К., 2017. – С. 331–334; Яременко Л. М., Индиченко Г. В., Старовойт С. В. та ін. Історія Національної академії наук України. 1956–1960 : Ч. 1 : Документи і матеріали. – К., 2015. – 872 с.; Яременко Л. М., Индиченко Г. В., Старовойт С. В. та ін. Історія Національної академії наук України. 1956–1960 : Ч. 2 : Додатки. – К., 2015. – 1064 с.

4. Левтеров С. Зустрічі з зарубіжними вченими // Вісник Академії наук УРСР. – 1956. – № 3. – С. 71; Левтеров С. Міжнародні наукові зв'язки АН УРСР у 1958 р. // Вісник Академії наук УРСР. – 1959 – № 5. – С. 69–70; Кравченко Г. П. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР // Український історичний журнал. – 1960. – № 3. – С. 167; Кравченко Г. П. Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР з зарубіжними країнами (1960–1961) // Український історичний журнал. – 1962. – № 2. – С. 153–154.

5. Малолетова Н. І., Красій Р. Л. Міжнародний книгообмін Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–2008. Започаткування. Становлення. Розвиток. – К., 2009. – 144 с.; Малолетова Н., Бодак О. Міжнародний документообмін Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в системі формування бібліотечно-інформаційних ресурсів // Бібліотечний вісник. – 2015. – № 1. – С. 33–45.

6. Архив Президиума НАН Украины, ф. 251, оп. Отдел научных связей с зарубежными организациями, д. 3, 168 л.

7. Там же, д. 10 – 493 л.; д. 9, 78 л.

8. Там же, д. 8, 28 л.

9. Там же, д. 9, 78 л.

10. Там же, д. 10, 493 л.

11. Институт архивоведения НБУВ, ф. 261, оп. 1, д. 472, 61 л.

12. Архив Президиума НАН Украины, ф. 251, оп. 1, д. 713, (т. VIII), 499 л.

13. Там же, оп. Отдел научных связей с зарубежными организациями, д. 20, т. I, 294 л.

14. Там же, д. 21 (т. II), 250 л.

15. Там же, д. 28, 155 л.

16. Там же, д. 27, 29 л.

17. Там же, ф. 251, оп. 1, д. 821, (т. IV), 454 л.

18. Там же, оп. Отдел научных связей с зарубежными организациями, д. 42, 125 л.

19. Там же, д. 36, 113 л.

20. Институт архивоведения НБУВ, ф. 360, оп. 1, д. 895, 3 л.

21. Архив Президиума НАН Украины, ф. 251, оп. 1, д. 876 (т. IV), 299 л.

22. Там же, ф. 251, оп. Отдел научных связей с зарубежными организациями, д. 135, 202 л.
 23. Архив Президиума НАН Украины, ф. 251, оп. 8, д. 814, 187 л.

References

1. Paton, B. Ye. (Ed.-in-Chief). (2008). *Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. 1918–2008: do 90-richchia vid dnia zasnuvannia* [National Academy of Sciences of Ukraine. 1918–2008: on the 90th anniversary of its foundation] (pp. 534–553). Kyiv: KMM Publishing House. [In Ukrainian]; Lytvyn, V. M., et al. (Eds.). (2008). *Sotsiohumanitarni doslidzhennia u natsionalnii akademii nauk Ukrainy. 2004–2008: zvit Sektzii suspilnykh i humanitarnykh nauk NAN Ukrainy: do 90-richchia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy* [Socio-humanitarian studies in the National Academy of Sciences of Ukraine. 2004–2008: report of Section of Social and Humanitarian Sciences of the NAS of Ukraine: on the 90th anniversary of the NAS of Ukraine] (pp. 206–216). Kyiv. [In Ukrainian]; Tsup, O. (2012). Spivrobotnytstvo Ukrainy i Cheskoï Respubliky u sferi nauky ta tekhnolohii [Cooperation of Ukraine and the Czech Republic in the scientific and technical field]. In *Ukraina-Yevropa-Svit: mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny* [Ukraine-Europe-World: international collection of scientific works. Series: History, Foreign Relations], Is. 10, pp. 196–201. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ues_2012_10_22.pdf. [In Ukrainian].
2. Myshanych, O. V. (Ed., Comp.). (2003). *Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. 1926–2001: storinky istorii, 75* [T. H. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1926–2001: pages of history, 75]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]; Skliarenko, V. H., et al. (Eds.). (2005). *Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni NAN Ukrainy – 75, 1930–2005: materialy do istorii* [O. O. Potebnya Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine – 75, 1930–2005: materials of the history] (pp. 320–328). Kyiv: Dovira. [In Ukrainian].
3. Zahorodnii, A. (2012). B. Ye. Paton i rozvytok mizhnarodnykh naukovykh zviazkiv [B. Ye. Paton and the development of international scientific relations]. In *Visnyk NAN Ukrainy* [Herald of the NAS of Ukraine], No. 2, pp. 99–108. [In Ukrainian]; Vidnianskyi, S. (2015). Slavistychni doslidzhennia v Instytuti istorii Ukrainy NAN Ukrainy: osnovni etapy, napriamy i tendentsii rozvytku [The Slavonic studies in the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine: main stages, priority approaches and development tendencies]. In *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky* [Foreign relations of Ukraine: scientific search and findings], No. 24, pp. 60–84. [In Ukrainian]; Karatsuba, M. Yu. (2010). Literaturoznachcha slavistyka u XX stolitti (naivazhlyvishi zdobutky) [Literary Slavic Studies in the 20th century (major achievements)]. In *Komparatyvni doslidzhennia slovianskykh mov i literatur* [Comparative studies of Slavic languages and literatures], No. 11, pp. 351–359. [In Ukrainian]; Valo, M. (1996). Mariia Mondiak-Volnar – doslidnytsia ukraïnsko-cheskykh ta ukraïnsko-slovatskykh literaturnykh vzaiemyn [Maria Mondiak-Molnar – a researcher of Ukrainian-Czech and Ukrainian-Slovak literary relations]. In *Problemy slovianoznavstva*, No 48, pp. 90–96. [In Ukrainian]; Indychenko, H. (2015). Formy ta napriamy mizhnarodnoi spivpratsi sotsiohumanitarnykh ustanov NAN Ukrainy z nauko-doslidnyimi ustanovamy krain

Yevropy [Forms and directions of international cooperation of socio-humanitarian institutions of the National Academy of Sciences of Ukraine with research institutions of European countries (1955–1960)]. In *Aktualni pytannia istori nauky i tekhniky* [Current issues of science and technology]: *Proceedings of the 14th All-Ukrainian Conference* (pp. 173–177). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian]; Indychenko, A. (2017, May). Sotrudnichestvo ukrainskikh, cheshskikh i slovatskikh akademicheskikh gumanitarnykh uchrezhdenii v svete arkhivnykh materialov (seredina 50-kh–60-e gody XX v.) [Cooperation of the Ukrainian, Czech and Slovak academic humanitarian institutions in the light of archival materials (mid 50s–60s of the 20th century)]. In *Slovianoznavstvo i novi paradyhmy ta napriami sotsiohumanitarnykh doslidzhen* [Slavonic studies and new paradigms and directions of socio-humanitarian research]: *Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 263–268). Kyiv, Ukraine. [In Russian]; Shapoval, A. (2017, May). Spivpratsia I. M. Melnykovi z chekhoslovatskymy vchenymy (za materialamy Instytutu arkhivoznavstva NBUV) [Cooperation of I. M. Melnykova with Czecho-Slovak scientists (based on the materials of the Institute of Archival Studies of VNLU)]. In *Slovianoznavstvo i novi paradyhmy ta napriami sotsiohumanitarnykh doslidzhen* [Slavonic studies and new paradigms and directions of socio-humanitarian research]: *Proceedings of the International Scientific Conference* (pp. 331–334). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian]; Yaremko, L. M., Indychenko, H. V., Starovoi, S. V., et al. (2015). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1956–1960* [The history of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1956–1960]: Pt. 1. *Dokumenty i materialy* [Documents and materials]. Kyiv. [In Ukrainian]; Yaremko, L. M., Indychenko, H. V., Starovoi, S. V., et al. (2015). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1956–1960* [The history of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1956–1960]: Pt. 2. *Do-datky* [Appendices]. Kyiv. [In Ukrainian].

4. Levterov, S. (1956). Zustrichi z zarubizhnymy vchenymy [Meetings with foreign scientists]. In *Visnyk Akademii nauk URSS* [Herald of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR], No 3, p. 71. [In Ukrainian]; Levterov, S. (1959). Mizhnarodni naukovy zviazky AN URSS u 1958 r. [International scientific relations of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in 1958]. In *Visnyk Akademii nauk URSS* [Herald of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR], No 5, pp. 69–70. [In Ukrainian]; Kravchenko, H. P. (1960). Zarubizhni zviazky Instytutu istorii AN URSS [Foreign relations of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 3, p. 167. [In Ukrainian]; Kravchenko, H. P. (1962). Naukovy zviazky Instytutu istorii AN URSS z zarubizhnymy kraynamy (1960–1961) [Scientific relations of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR with foreign countries (1960–1961)]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], No. 2, pp. 153–154. [In Ukrainian].

5. Malolietova, N. I., Krasii, R. L. (2009). *Mizhnarodnyi knyhoobmin Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. 1918–2008. Zapochatkuvannia. Stanovlennia. Rozvytok* [The international book exchange of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. 1918–2008. Establishment. Formation. Development]. Kyiv. [In Ukrainian]; Malolietova, N., Bodak, O. (2015). Mizhnarodnyi dokumentoobmin Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho v systemi forumavannia bibliotechno-informatsiinykh resursiv [The international document exchange of V. I. Vernadski National

Library of Ukraine in the library and information resources development system]. In *Biblioteknyj visnyk*, No. 1, pp. 33–45. [In Ukrainian].

6. Fond 251, Inventory “Otdel nauchnykh sviazei s zarubezhnymi organizatciiami” [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 3. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

7. Fond 251, Inventory “Otdel nauchnykh sviazei s zarubezhnymi organizatciiami” [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 10. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian]; Fond 251, Inventory “Otdel nauchnykh sviazei s zarubezhnymi organizatciiami” [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 9. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

8. Fond 251, Inventory “Otdel nauchnykh sviazei s zarubezhnymi organizatciiami” [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 8. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

9. Fond 251, Inventory “Otdel nauchnykh sviazei s zarubezhnymi organizatciiami” [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 9. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

10. Fond 251, Inventory “Otdel nauchnykh sviazei s zarubezhnymi organizatciiami” [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 10. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

11. Fond 261, Inventory 1, Unit 472. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

12. Fond 251, Inventory 1, Unit 713, Vol. 8. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

13. Fond 251, Inventory “Otdel nauchnykh sviazei s zarubezhnymi organizatciiami” [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 20, Vol. 1. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

14. Fond 251, Inventory “Otdel nauchnykh sviazei s zarubezhnymi organizatciiami” [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 21, Vol. 2. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

15. Fond 251, Inventory “Otdel nauchnykh sviazei s zarubezhnymi organizatciiami” [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 28. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

16. Fond 251, Inventory “Otdel nauchnykh sviazei s zarubezhnymi organizatciiami” [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 27. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

17. Fond 251, Inventory 1, Unit 821, Vol. 4. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

18. Fond 251, Inventory “Otdel nauchnykh sviazei s zarubezhnymi organizatciiami” [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 42. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

19. Fond 251, Inventory “Otdel nauchnykh sviazei s zarubezhnymi organizatciiami” [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 36. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

20. Fond 360, Inventory 1, Unit 895. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

21. Fond 251, Inventory 1, Unit 876, Vol. 4. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

22. Fond 251, Inventory “Otdel nauchnykh sviazei s zarubezhnymi organizatsiiami” [Department of scientific relations with foreign organizations], Unit 135. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

23. Fond 251, Inventory 8, Unit 814. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Indychenko Hanna Volodymyrivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Inreacademic cooperation of Ukrainian, Czech and Slovak scholars in the humanitarian field: insight into history (1955–1960).

The article is devoted to cooperation of Ukrainian, Czech and Slovak scientists in the field of humanities and chronologically covers the period of 1955–1960. On the basis of archival sources the directions of cooperation in the research of history, archeology, linguistics, literature and economics were determined. Czechoslovakia was also one of the leading partners of the Academy of Sciences of the UkrSSR in the field of book exchange. The forms of cooperation between Ukrainian, Czech and Slovak scientists in the course of joint elaboration of scientific problems, which had a mutual scientific interest for the scientists, research trips, participation in academic events, scientific works’ reviewing, etc., are analyzed. The archival documents include annual reports on international scientific relations, information and certificates of Ukrainian institutions on acceptance of Czech and Slovak scientists, and other integrated resource.

Keywords: document, Academy of Sciences of the UkrSSR, Czechoslovak Academy of Sciences, Slovak Academy of Sciences, cooperation, book exchange.

Индыченко Анна Владимировна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Межакадемическое сотрудничество украинских, чешских и словацких ученых в гуманитарной сфере: исторический экскурс (1955–1960 гг.).

Статья представляет собой исторический экскурс по вопросу сотрудничества украинских, чешских и словацких ученых в области гуманитаристики и хронологически охватывает 1955–1960 гг. На основе архивных источников определены направления сотрудничества в исследованиях по истории, археологии, языкознанию, литературоведению, экономике. Чехословакия также была одним из главных партнеров Академии наук УССР по книгообмену. Проанализированы формы сотрудничества между украинскими, чешскими и словацкими учеными в рамках совместной разработки научных проблем, которые представляли обоюдный научный интерес, научных командировок, участия в научных мероприятиях, рецензирования научных работ и т. д. Архивные документы представлены годовыми отчетами о международной научной деятельности АН УССР, отчетами институтов о международных научных связях, информацией и справками украинских учреждений о приеме чешских и словацких ученых и другим интегрированным ресурсом.

Ключевые слова: документ, АН УССР, Чехословацкая академия наук, Словацкая академия наук, сотрудничество, книгообмен.

*Олексій Анастасович Лук'янець,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА
ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ПАРАЗИТОЛОГІВ
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ АРХІВНОГО ФОНДУ НАН УКРАЇНИ)**

Проаналізовано джерельну базу з історії створення Українського республіканського наукового товариства паразитологів (УРНТП); висвітлено історіографію питання; показано організаційний процес зі створення товариства та обґрунтовано офіційну дату його входження до структури АН УРСР. Серед важливих документів, залучених до дослідження, – статут УРНТП; проекти звернень та клопотань до Президії АН УРСР про створення товариства; постанови та протоколи Президії АН УРСР; звітна документація Інституту зоології АН УРСР та ін.

Ключові слова: Українське республіканське наукове товариство паразитологів, О. П. Маркевич, паразитологія, архівні документи, архівний фонд, громадська організація, наукове товариство, Академія наук.

Українське республіканське наукове товариство паразитологів (УРНТП) як громадська організація було створене та функціонувало на території УРСР після Другої світової війни. УРНТП сприяло розвитку паразитології (загальної, ветеринарної, сільськогосподарської, медичної) та впровадженню її досягнень у практику; здійснювало планування та координацію паразитологічних досліджень на території УРСР; організовувало та проводило (спільно з профільними організаціями) різноманітні лекції, семінари, консультації і т. д.

Під час та після Другої світової війни хвороби, викликані діяльністю паразитів в організмі людини, значно поширилися на території України. Особливу загрозу для населення становила малярія. Боротьба з цією хворобою була головною проблемою на Першій науковій конференції паразитологів УРСР, яка відбулася в грудні 1945 р. у Києві [1, арк. 123]. У науковій літературі побутує теза, що УРНТП було засноване саме на цій конференції. Спробуємо розібратися в даному питанні, аналізуючи історіографію та джерельну базу, присвячену зазначеній проблемі.

Історія організації УРНТП тісно пов'язана з діяльністю О. П. Маркевича – одного з ініціаторів його створення та протягом тривалого часу керівника товариства. Маркевич Олександр Прокопович (19.03.1905–23.04.1999) – український учений-зоолог, член-кореспондент (1948), академік (1957) АН УРСР, лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки (1988), заслужений діяч науки України (1965).

У 1930 р. закінчив Київський інститут народної освіти. У 1935–1970 рр. – заввідділом, 1948–1950 рр. – директор, 1973–1978 рр. – завсектором Інституту зоології АН УРСР. У 1970–1973 рр. і з 1978 р. – заввідділом Інституту гідробіології АН УРСР. Одночасно 1935–1941 рр. і 1944–1961 рр. – завкафедрою (з 1935 р. – професор), 1936–1939 рр. і 1944–1947 рр. – проєктор Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

Автор понад 500 наукових праць, у тому числі 25 монографій. Досліджував зоологію безхребетних, паразитологію, філогенію тварин, історію та методологію біології. Визначив основні засади гідропаразитології та паразитоценології (запровадив у науку ці терміни) [2, с. 485].

Історіографія про життя та діяльність О. П. Маркевича містить деякі відомості й про УРНТП. Так, у книзі «Александр Прокофьевич Маркевич», зокрема, зазначається, що на Першій науковій конференції паразитологів УРСР О. П. Маркевич виступив з доповіддю про організацію наукового товариства паразитологів УРСР. Також зазначено, але не підтверджено посиланнями на джерела, що конференція обрала головою правління товариства О. П. Маркевича та прийняла статут [3, с. 9]. Аналогічну тезу зустрічаємо в статті, присвяченій науково-організаційній діяльності О. П. Маркевича, опублікованій у «Віснику зоології» [4, с. 6–10]. В УРЕ також зазначається, що УРНТП створене в 1945 р. [5, с. 245].

У колективній науковій праці за редакцією О. Я. Пилипчука підтверджується, що УРНТП було засноване в 1945 р. [6, с. 4]. Багатогранна та продуктивна діяльність вченого відображена й у дисертаційному дослідженні О. В. Кратко [7], де в підрозділі «Діяльність О. П. Маркевича в Українському республіканському науковому товаристві паразитологів» також зазначається, що УРНТП розпочало свою діяльність у 1945 р.

Варто відзначити, що УРНТП діє і в наш час під назвою «Українське наукове товариство паразитологів». На офіційному веб-сайті товариства зазначено: «Українське наукове товариство було засновано у 1945 році на Першій науковій конференції паразитологів УРСР (Київ, грудень 1945 р.) за участю фахівців трьох основних напрямів паразитологічної науки – біологічного, медичного і ветеринарного. З того часу воно працює як наукове товариство Академії наук України» [8].

Згідно зі статутом УРНТП було добровільною (громадською – *авт.*) науковою організацією, проте в його складі були провідні науковці-

паразитологи, які працювали в державних установах, зокрема в АН УРСР [9]. Також товариство співпрацювало з АН УРСР та її установами. Відповідно до цього матеріали, що стосуються діяльності УРНТП, зберігаються в Архівному фонді НАН України (АФ НАН України). Під час написання цієї статті проаналізовано джерельний потенціал документів особового фонду О. П. Маркевича (ф. 121), Інституту зоології АН УРСР (ф. 258) та Архіву Президії НАН України (ф. 251).

Документи особового фонду О. П. Маркевича можна вважати найбільш інформативними у питанні висвітлення історії виникнення та діяльності УРНТП. Вони зберігаються в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ) у фонді 121 «Маркевич Олександр Прокопович (19.03.1905–23.04.1999) – зоолог, академік НАН України (1975)». Варто відзначити, що фонд став доступним для дослідників з 2012 р., після закінчення його науково-технічного опрацювання.

В особовому фонді О. П. Маркевича зберігається комплекс документів, що висвітлюють підготовку та перебіг Першої наукової конференції паразитологів УРСР, зокрема листи, заяви, списки учасників, стенограма, резолюції, запрошення, телеграми, окремі виступи та протоколи засідань. Також у фонді відкладалася копія доповідної записки директора Інституту зоології АН УРСР Д. К. Третьякова до Президії АН УРСР, в якій зазначено: «...Інститут зоології знову звертається до Президії АН УРСР з проханням санкціонувати скликання в жовтні ц. р. (1945 – авт.) Республіканської конференції паразитологів і відпустити кошти відповідно до прикладеного кошторису (38300 крб. – авт.). Крім того, Інститут зоології просить Президію АН УРСР санкціонувати створення на базі відділу паразитології нашого Інституту паразитологічного товариства, яке об'єднало б і направляло б роботу всіх діячів в галузі паразитології...» [10, арк. 12].

У фонді міститься й проект звернення АН УРСР до Уряду УРСР за підписом О. П. Маркевича, датований 12 квітня 1945 р., що починається словами: «Президія Академії наук УРСР, йдучи назустріч прагненню паразитологів нашої республіки, виявленому в постанові І наукової паразитологічної конференції (див. додаток), входить до Ради Міністрів УРСР з клопотанням про організацію наукового товариства паразитологів УРСР...», далі йде обґрунтування цієї потреби. Заключні тези проекту: «...Президія Академії Наук УРСР просить Раду Міністрів УРСР: 1) Дозволити організувати при Президії АН УРСР «Наукове товариство паразитологів УРСР» [10, арк. 1–2]. Отже, підготовча робота з метою заснування товариства розпочалася задовго до конференції, і спочатку наукове товариство планувалося на базі відділу паразитології Інституту зоології АН УРСР.

У своєму виступі, який підводив підсумки роботи конференції, О. П. Маркевич наголосив: «Паразитологічні дослідження дадуть особливо багаті наслідки тоді, коли ми їх будемо провадити за певним планом, за певними методами. Щоб забезпечити плановість і необхідний контроль в справі розвитку паразитологічних досліджень, потрібно створити при Академії наук УРСР наукове товариство паразитологів, яке об'єднало б наукових працівників, що провадять дослідження в галузі загальної, медичної, ветеринарної, сільськогосподарської паразитології та в суміжних галузях науки» [11, арк. 1–2].

Серед документів, представлених у фонді, є й резолюція Першої наукової конференції паразитологів УРСР, в якій зафіксовані основні рішення, зокрема: 1) постановили вжити термінових заходів для ліквідації паразитарних захворювань; 2) вирішили посилити науково-дослідну роботу в сфері паразитології в Україні з метою розроблення найбільш ефективних засобів та методів боротьби з паразитарними захворюваннями шляхом створення нових паразитологічних лабораторій та Інституту паразитології при АН УРСР; 3) визначили найбільш пріоритетні напрями дослідження паразитологічних проблем; 4) з метою забезпечення плановості у вивченні паразитологічних проблем була висловлена думка про необхідність створення Товариства паразитологів УРСР при Біологічному відділенні АН УРСР, доручивши йому планування, координування і контроль за паразитологічною роботою в Україні; 5) звернулися з клопотанням у Президію АН УРСР щодо заснування друкованого органу паразитологічного товариства – «Украинский паразитологический журнал»; 6) вирішили клопотатися до РНК УРСР стосовно створення комітету чи комісії для планування, координації між окремими наркоматами всіх заходів, пов'язаних з паразитарними захворюваннями людей, тварин та корисних рослин. Планували покласти на цей орган підготовку профільних урядових рішень та контроль за їх виконанням, а також підготовку кваліфікованих фахівців [10, арк. 115–115 зв.].

У фонді відклався примірник машинописного варіанту автобіографії О. П. Маркевича, датований 1956 р. і засвідчений його підписом. У документі зазначено: «З 20 по 23.12.1945 р., за нашою ініціативою, при Інституті зоології АН УРСР була скликана Перша наукова конференція паразитологів УРСР, присвячена питанням розвитку паразитологічної науки на Україні та участі паразитологів у справі охорони здоров'я населення і відновлення соціалістичного тваринництва...<...> Конференція відобразила основні напрями та досягнення паразитології на Україні, а також окреслила шляхи подальшого розвитку паразитологічної науки у нашій республіці. Крім того, вона поклала на очолюваний нами відділ паразитології

завдання науково-організаційного центру, який повинен об'єднати роботу українських паразитологів і направити її по найбільш важливому для народного господарства шляху. В цей час цю роботу ми здійснюємо через Українське республіканське товариство паразитологів» [12, арк. 1–4].

Таким чином, створення наукового товариства планувалося заздалегідь. Відповідно до цього було підготовлено низку письмових звернень, які мали б узгодити зазначене питання на різних відомчих рівнях. Проте, резолюція конференції зафіксувала у собі лише тезу про необхідність заснування наукового товариства паразитологів.

Важливими також є документи з науково-дослідної та організаційної діяльності Інституту зоології АН УРСР та його структурних підрозділів, зокрема відділу паразитології, який очолював О. П. Маркевич. Так, важливі матеріали зосереджені у ф. 258 «Інститут зоології АН УРСР» ІА НБУВ. У річному звіті про роботу Інституту зоології АН УРСР за 1945 р. вказано лише, що інститут скликав «Паразитологічну конференцію», про її результати та підсумки інформації немає [13, 2–4 зв.]. Звіт про діяльність відділу паразитології за 1946 р. (за 1945 р. звіту немає – авт.) теж подає стислі відомості про участь у конференції: «...на Першій науковій конференції паразитологів УРСР відділові було доручено важливу справу об'єднання українських паразитологів для максимально швидкого розвитку паразитологічної науки на Україні...» [14, арк. 1]. Крім того, у звіті міститься інформація про те, що «...відділ паразитології не може замикатися в рамках суто академічних інтересів, а зобов'язаний вийти за ці рамки, негайно посилити свою роботу і домогтися того, щоб не тільки формально, але й по суті стати науково-організаційним центром, який об'єднав би роботу українських паразитологів...» [14, арк. 6]. Звіт про роботу Інституту зоології АН УРСР за 1946 р. [15, арк. 1–11] не містить жодних відомостей про діяльність наукового товариства.

У довідці про роботу Інституту зоології за 1944–1951 рр. [16, арк. 1–27], про роботу за 3 роки і перспективи роботи на 1952 р. [17, арк. 1–8] та в річному звіті за 1952 р. [18, арк. 1–21] немає жодної згадки про створення наукового товариства та його співпрацю зі структурними підрозділами. Річні звіти відділу паразитології за 1951 р. [19, арк. 1–35] та 1952 р. [20, арк. 1–8] не містять жодної згадки про співпрацю (спільні засідання, наради, семінари) з науковим товариством. У протоколах виробничих наукових нарад співробітників відділу паразитології за 1952 р. [21, арк. 1–22] також немає інформації про діяльність товариства.

Отже, як свідчать проаналізовані джерела, тогочасна науково-організаційна документація Інституту зоології АН УРСР містить фрагментарні відомості стосовно участі установи в Першій науковій конференції паразитологів УРСР. Жодних відомостей про співпрацю з УРНТП не виявлено.

З документів, які відклалися в Архіві Президії НАН України, проаналізовано постанови, зафіксовані в протоколах Президії АН УРСР. Так, відповідно до протоколу № 1 засідання АН УРСР від 4 січня 1946 р. п. 7, Президія АН УРСР взяла до відома повідомлення акад. АН УРСР Д. К. Третьякова про завершення роботи конференції з питань паразитології [22, с. 8]. Проте жодної постанови про створення та включення наукового товариства до структури АН УРСР не було прийнято.

Натомість, аж через десять років на засіданні Президії АН УРСР (протокол № 57-Б від 4 серпня 1955 р.) розглядалося клопотання Відділу біологічних наук АН УРСР та Інституту зоології АН УРСР про створення Республіканського товариства паразитологів. Відповідно до цього було вирішено звернутися до РМ УРСР із проханням про організацію при Відділі біологічних наук АН УРСР Українського республіканського наукового товариства паразитологів. Також було затверджено його статут та тимчасове правління під керівництвом чл.-кор. АН УРСР О. П. Маркевича [23, с. 506].

Однак остаточну крапку в цьому питанні було поставлено в наступному році. Президія АН УРСР 1 червня 1956 р. прийняла постанову про створення при Відділі біологічних наук АН УРСР Українського республіканського наукового товариства паразитологів з філіями в Одесі, Харкові, Дніпропетровську і Львові. Цією ж постановою Президія АН УРСР затвердила статут і тимчасове правління товариства у складі чл.-кор. АН УРСР О. П. Маркевича (голова товариства), д. ветер. н. Р. С. Чеботарьова (заступник голови), к. б. н. В. І. Юркіної (вчений секретар), к. ветер. н. М. С. Крикунова та ін. Вищим керівним органом товариства було визначено Всеукраїнський з'їзд паразитологів, а виконавчим – Правління товариства [24, арк. 303–315]. Зазначене рішення було опубліковане у друкованому органі Президії АН УРСР – «Віснику Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки» [25, с. 78].

Отже, аналіз архівних джерел свідчить, що створення наукового товариства при АН УРСР не могло здійснюватися винятково за рішенням наукової конференції або відповідно до постанови Президії АН УРСР. Значені питання обов'язково попередньо погоджувалися з Радою Міністрів УРСР, і тільки після того Президія АН УРСР приймала власну постанову. Таким чином, остаточну крапку в питанні заснування та юридичного оформлення УРНТП поставила постанова Президії АН УРСР від 1 червня 1956 р., відповідно до якої було офіційно створено Українське республіканське наукове товариство паразитологів при Відділі біологічних наук АН УРСР.

Список використаних джерел

1. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), ф. 121, оп. 2, спр. 137, 130 арк.
2. Українська радянська енциклопедія / редкол. : М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. – К., 1962. – Т. 8. – 576 с.
3. Александр Прокофьевич Маркевич / В. Д. Романенко (отв. ред.). – К. : Наук. думка, 1986. – 104 с.
4. Акімов І. А., Харченко В. О. Життєвий та творчий шлях академіка О. П. Маркевича (1905–1999) // Вестник зоології : отд. вып. – 2005. – № 19. – С. 6–10.
5. Українська радянська енциклопедія / редкол. : М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. – К., 1965. – Т. 17. – 807 с.
6. Академік Олександр Прокопович Маркевич. Життя і діяльність / редкол. : О. Я. Пилипчук (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1999. – 191 с.
7. Кратко О. В. Науковий простір та професійна діяльність академіка О. П. Маркевича (1905–1999 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07. – Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 22 с.
8. Про Українське наукове товариство паразитологів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izan.kiev.ua/ussp/index.htm>.
9. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 696, арк. 304–315.
10. ІА НБУВ, ф. 121, оп. 2, спр. 91, 124 арк.
11. Там само, оп. 1, спр. 74, 4 арк.
12. Там само, оп. 2, спр. 42, 10 арк.
13. Там само, ф. 258, оп. 1, спр. 138, 13 арк.
14. Там само, спр. 145, 22 арк.
15. Там само, спр. 147, 45 арк.
16. Там само, спр. 214, 27 арк.
17. Там само, спр. 239, 8 арк.
18. Там само, спр. 241, 109 арк.
19. Там само, спр. 222, 36 арк.
20. Там само, спр. 247, 8 арк.
21. Там само, спр. 246, 22 арк.
22. Історія Національної академії наук України. 1946–1950 : Ч. 2. Додатки / редкол. : О. С. Онищенко (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2008. – 716 с.
23. Історія Національної академії наук України. 1951–1955 : Ч. 2. Додатки / редкол. : О. С. Онищенко (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2012. – 916 с.
24. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 696, 378 арк.
25. Вісник Академії наук УРСР. – 1956. – № 7 (236), липень. – С. 77–78.

References

1. Fond 121, Inventory 2, Unit 137. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

2. Bazhan, M. P. (Ed.-in-Chief). (1962). *Ukrainskaadianska entsyklopediia* [Ukrainian Soviet encyclopedia] (Vol. 8). Kyiv. [In Ukrainian].
3. Romanenko, V. D. (Ed.). (1986). *Aleksandr Prokofevich Markevich*. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
4. Akimov, I. A., Kharchenko, V. O. (Comps.). (2005). Zhyttievyyi ta tvorchyi shliakh akademika O. P. Markevycha (1905–1999) [Life and work of academician O. P. Markevych (1905–1999)]. In *Vestnik zoologii* [Zoology herald], No. 19, pp. 6–10. Kyiv. [In Ukrainian].
5. Bazhan, M. P. (Ed.-in-Chief). (1965). *Ukrainskaadianska entsyklopediia* [Ukrainian Soviet encyclopedia] (Vol. 17). Kyiv. [In Ukrainian].
6. Pylypchuk, O. Ya. (Ed.). (1999). *Akademik Oleksandr Prokopovych Markevych. Zhyttia i diialnist* [Academician Oleksandr Prokopovych Markevych]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
7. Kratko, O. V. (2012). *Naukovyi prostir ta profesiina diialnist akademika O. P. Markevycha (1905–1999)* [Research and professional activity of academician O. P. Markevych] (Extended abstract of PhD dissertation). Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University of Pereiaslav-Khmelnytskyi. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [In Ukrainian].
8. Pro Ukrainske naukove tovarystvo parazytolohiv [On the Ukrainian Scientific Society of Parasitologists]. Retrieved from <http://izan.kiev.ua/ussp/index.htm>. [In Ukrainian].
9. Fond 251, Inventory 1, Unit 696, Folios 304–315. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
10. Fond 121, Inventory 2, Unit 91, Folio 124. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Fond 121, Inventory 1, Unit 74, Folio 4. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
12. Fond 121, Inventory 2, Unit 42, Folio 10. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Fond 258, Inventory 1, Unit 138, Folio 13. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
14. Fond 258, Inventory 1, Unit 145, Folio 22. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
15. Fond 258, Inventory 1, Unit 147, Folio 45. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
16. Fond 258, Inventory 1, Unit 214, Folio 27. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
17. Fond 258, Inventory 1, Unit 239, Folio 8. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
18. Fond 258, Inventory 1, Unit 241, Folio 109. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
19. Fond 258, Inventory 1, Unit 222, Folio 36. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
20. Fond 258, Inventory 1, Unit 247, Folio 8. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

21. Fond 258, Inventory 1, Unit 246, Folio 22. Institute of Archival Studies of VNLU, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

22. Onyshchenko, O. S. (Ed.-in-Chief), et al. (2008). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1946–1950. Chastyna 2. Dodatky* [The History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1946–1950. Part 2. Appendices]. Kyiv. [In Ukrainian].

23. Onyshchenko, O. S. (Ed.-in-Chief), et al. (2012). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1951–1955. Chastyna 2. Dodatky* [The History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1951–1955. Part 2. Appendices]. Kyiv. [In Ukrainian].

24. Fond 251, Inventory 1, Unit 696, Folio 378. Archives of the Presidium of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

25. Palladin, A. V. (Ed.). (1956). *Visnyk Akademii nauk URSSR* [Herald of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR], No. 7, pp. 77–78. [In Ukrainian].

Lukianets Oleksii Anastasovych

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Documentary sources on the reconstruction of the foundation history of the Ukrainian Republican Scientific Society of Parasitologists (by documents of the Archival fond of the NAS of Ukraine).

The article analyzes the source base on the foundation history of the Ukrainian Republican Scientific Society of Parasitologists (URSSP). The historiography of the issue is analyzed. New factual material is introduced into science. The documents include the statute of the URSSP; draft documents of applications and petitions to the Presidium of the AS of the UkrSSR and the Government of the UkrSSR on the society establishment; orders of the Presidium of the AS of the UkrSSR; minutes of the meetings of the Presidium of the AS of the UkrSSR; reporting documentation of the Institute of Zoology of the AS of the UkrSSR; materials devoted to the first republican scientific conferences on parasitology (invitation, telegrams, transcripts, resolutions, memoranda) etc. The characterized documents provide an opportunity to trace in detail the process of creation and initial stages of the activities of the Ukrainian Republican Scientific Society of Parasitologists. The organizational process of the society establishment is displayed, and the official date of its entry into the structure of the AS of the UkrSSR is justified.

Key words: Ukrainian Republican Scientific Society of Parasitologists, O. P. Markevych, parasitology, archival documents.

Лукьянец Алексей Анастасович

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Документальные источники к реконструкции истории создания Украинского республиканского научного общества паразитологов (по документам Архивного фонда НАН Украины).

В статье проанализирован массив источников по истории создания Украинского республиканского научного общества паразитологов (УРНОП); рассмотрена историография вопроса. В научный оборот введен новый фактологический материал, среди которого – устав УРНОП, проекты документов обращений и ходатайств в Президиум АН УССР и Правительство УССР о создании общества, по-

---

становления Президиума АН УССР, протоколы заседаний Президиума АН УССР, отчетная документация Института зоологии АН УССР, материалы, посвященные проведению первых республиканских научных конференций по паразитологии (приглашение, телеграммы, стенограммы, резолюции, докладные записки) и др. Охарактеризованные документы дают возможность детально проследить процесс создания и начальные этапы деятельности УРНОП. Показано организационный процесс по созданию общества и обосновано официальную дату его вхождения в структуру АН УССР.

Ключевые слова: Украинское республиканское общество паразитологов, А. П. Маркевич, паразитология, архивные документы, архивный фонд, общественная организация, научное общество, Академия наук.

*Андрій Іванович Шаповал,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**УЧАСТЬ В. П. АДРІАНОВОЇ-ПЕРЕТЦ
В УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ ЖИТТІ:
ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДИСКУРС
(ДО 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВЧЕНОЇ)**

На основі аналізу епістолярної спадщини видатного українського філолога, літературознавця, фольклориста, члена-кореспондента НАН України В. П. Адріанової-Перетц, що зберігається у фондах Інституту архівознавства та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, відображено участь ученої в українському науковому житті, її внесок у розвиток української науки та співпрацю з українськими вченими.

Ключові слова: В. П. Адріанова-Перетц, В. М. Перетц, епістолярна спадщина, Національна академія наук України, філологія.

Життя та наукова діяльність видатного українського та російського філолога, літературознавця, фольклориста, театрознавця, доктора філологічних наук (1935), члена-кореспондента АН УРСР (1926) і АН СРСР (1943) Варвари Павлівни Адріанової-Перетц (1888–1972) викликають сталий інтерес у дослідників [1]. Однак, хоча шлях В. П. Адріанової-Перетц у науку розпочався в Києві у славнозвісному Семінарію російської філології, що діяв під керівництвом професора Університету св. Володимира, майбутнього академіка Петербурзької (з 1914 р.) та Української академії наук (з 1919 р.) Володимира Миколайовича Перетца (1870–1935), а наукова діяльність тісно пов'язана з Україною, лише декілька публікацій присвячені висвітленню участі вченої в українському науковому житті та аналізу її доробку в галузі українознавства [2]. У пропонованій статті зроблено спробу дослідити внесок В. П. Адріанової-Перетц у розвиток української науки та висвітлити її співпрацю з українськими вченими на основі аналізу епістолярних документів.

Джерельним підґрунтям праці стала епістолярна спадщина В. П. Адріанової-Перетц, а також листування її вчителя та чоловіка академіка В. М. Перетца, що зберігаються в Інституті архівознавства (далі –

ІА НБУВ) та Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), а також у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). Епістолярій В. П. Адріанової-Перетц вже привертав увагу дослідників [3]. Проте об'єктом вивчення досі була лише та частина листування В. П. Адріанової-Перетц, що відклалася в російських архівах, зокрема Архіві Російської академії наук (далі – РАН) і Рукописному відділі Інституту російської літератури (Пушкінському Домі) РАН.

У даній статті до наукового обігу вводиться епістолярна спадщина В. П. Адріанової-Перетц, що зберігається в архівних і бібліотечних фондах України, зокрема її листування з такими відомими українськими вченими, як О. І. Білецький (1884–1961), В. В. Данилов (1881–1970), І. Ф. Єрофєєв (1882–1953), А. М. Лобода (1871–1931), О. Р. Мазуркевич (1913–1995), В. І. Маслов (1885–1959), С. І. Маслов (1880–1957), Л. Є. Махновець (1919–1993), О. А. Назаревський (1887–1977), П. М. Попов (1890–1971), Є. І. Чепур (1888–1978), М. В. Шарлемань (1887–1970), С. О. Щеглова (1886–1965). До джерельної бази праці також увійшли листи В. М. Перетца до С. О. Єфремова (1876–1939) та А. Ю. Кримського (1871–1942).

Майбутня вчена народилася 12 травня 1888 р. у м. Ніжин на Чернігівщині [4, арк. 1], де її батько Павло Олександрович Адріанов (1855–1929) викладав римську словесність та працював наставником-керівником у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька [5]. Протягом 1890–1902 рр. родина Адріанових мешкала в Оренбурзі, де Павло Олександрович служив окружним інспектором Оренбурзького учбового округу. 12 листопада 1902 р. він отримав місце помічника попечителя Київського навчального округу, до якого входили Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська та Полтавська губернії. П. О. Адріанов був куратором правобережної частини округу, а місцем його служби стало м. Вінниця. Як згадували небоги В. П. Адріанової-Перетц, сестри О. М. і Л. М. Адріанови, «ее отец, который бал директором гимназии (з 1909 р. П. О. Адріанов виконував обов'язки директора Вінницької чоловічої гімназії. – *А. Ш.*), требовал, чтобы его дети учились лучше всех. Варвара Павловна и ее два старших брата закончили гимназию с высшими оценками» [6, с. 9].

З листа В. П. Адріанової-Перетц від 19 червня 1948 р. до українського літературознавця та педагога, уродженця с. Жабокрич (нині – Вінницька обл.) О. Р. Мазуркевича, який тоді працював заступником ректора Вінницького педагогічного інституту, можна дізнатися, яке місце в серці вченої займали м. Вінниця та подоляни. Так, подякувавши в листі О. Р. Мазуркевичу та колективу інституту за привітання з науковим ювілеєм, В. П. Адріанова-Перетц зізналася, що «голос из Винницы так живо»

нагадав їй про «светлые дни молодости». На запрошення О. Р. Мазуркевича відвідати Вінницю влітку, коли можна було б не тільки зустрітися з освітянами і науковцями міста, а й відпочити, Варвара Павлівна, посплавшись на стан здоров'я, змушена була відповісти відмовою, зазначивши: «За приглашение отдохнуть в почти родных местах (у меня в Виннице могила отца-педагога, 22 года работавшего в школе) большое спасибо, но сейчас это не под силу мне». Водночас В. П. Адріанова-Перетц наголосила, що завжди рада допомогти своїм землякам і пообіцяла підготувати дві лекції, які мали б виголосити у Вінниці від її імені, а також надіслати книги, щоб ліквідувати «чувствительные пробелы» у фондах інститутської бібліотеки [7].

З 1903 р. Варвара Адріанова навчалася в Києві, в Державній жіночій гімназії св. Ольги, яку закінчила в 1905 р. Протягом 1905–1914 рр. вона працювала в жіночих гімназіях Києва, зокрема викладала російську мову і словесність та методику російської мови у приватних жіночих гімназіях О. Ф. Плетньової (1905–1910), М. В. Клуссінш, М. І. Левандовської (1910–1914) та Державній жіночій гімназії св. Ольги (1910–1914) [8, арк. 1; 9, арк. 17].

У 1906 р. В. П. Адріанова вступила на відділ слов'яно-російської філології історико-філологічного відділення Київських вищих жіночих курсів (далі – КВЖК). На КВЖК викладали переважно професори Університету св. Володимира, зокрема й професор російської мови і словесності В. М. Перетц, який відіграв вирішальну роль у становленні В. П. Адріанової як ученої. 10 жовтня 1907 р. доповіддю В. П. Адріанової «Филология и ее методы» розпочав роботу Семінарії російської філології, що був заснований і діяв під керівництвом В. М. Перетца. Завдяки діяльності Семінарії В. М. Перетца в Києві було сформовано філологічну школу, з багатьма представниками якої В. П. Адріанова-Перетц протягом життя підтримувала дружні та творчі стосунки, регулярно обмінювалася листами.

Одним із активних учасників Семінарії був студент Університету св. Володимира, згодом видатний український філолог, літературознавець, археограф, бібліограф О. А. Назаревський, який через 50 років після початку роботи Семінарії в листі до В. П. Адріанової-Перетц від 8 жовтня 1957 р. пригадував: «10/X 1907 года, на первом собрании семинария, Вы читали свой доклад «Филология и ее методы», а 27/X я читал доклад «Приемы критики текста» (оба они вошли в Приложения к лекциям Владимира Николаевича «Введение в изучение истории русской лит[ерату]ры»). Стал я просматривать и перечитывать историю нашего семинария и почувствовал, что – в полном смысле слова – «минувшее проходит предо мною». Так живо вспомнились наши заседания, оживленные беседы,

иногда споры, наше «горение» и, можно сказать, уже тогда – сильное «служение» науке, которой мы себя посвятили. И надо всем этим – светлый образ Владимира Николаевича, строгого и в то же время доброго наставника и руководителя наших первых опытов, благожелательного критика, мудрого советчика и старшего друга в наши зрелые годы» [10].

Як вказувала в автобіографії В. П. Адріанова-Перетц, увагу своїх учнів В. М. Перетц, передусім, звертав на вивчення матеріалів, що стосувалися історії давньої української літератури [8, арк. 1]. Аналогічну думку вона висловила і в листі до літературознавця, історика та бібліографа Л. Є. Махновця від 5 грудня 1969 р., у якому зауважила, що Володимир Миколайович своїм учням давав досліджувати теми, що відносилися до історії української літератури і долі пам'яток XI–XIII ст. в українській літературі та українських списків російських творів «московського» періоду [11, арк. 9 зв.]. Яскравим підтвердженням слів В. П. Адріанової-Перетц може бути перелік доповідей, які сама вчена виголосила на наукових засіданнях Семінарію: «Приемы изучения древнерусских переводных памятников» (14 листопада 1907 р.), «Евангелие Фомы в украинской литературе» (21 лютого 1908 р.), «Отрывок малорусской Псалтири XIV в. библиотеки Университета Св. Владимира» (16 квітня 1908 р.), «Толковая Палая в свете новых исследований» (15 квітня 1909 р.), «Цена книги в древней Руси XV–XVIII вв.» (14 жовтня 1909 р.), «Следы кельтского влияния на славянский язык и новая гипотеза академика Шахматова» (9 листопада 1911 р.).

Першим опублікованим дослідженням В. П. Адріанової-Перетц стала праця «Київський уривок псалтиру XIV віку», що в 1908 р. побачила світ у другій книзі «Записок Українського наукового товариства в Києві», одним із редакторів яких був В. М. Перетц. Цей випуск «Записок УНТ» було присвячено видатному українському мовознавцю, педагогу та громадському діячу П. Г. Житецькому, який висловив бажання познайомитися з автором праці. Знайомство В. П. Адріанової з П. Г. Житецьким відбулося за сприяння В. М. Перетца. За спогадами О. А. Назаревського, після зустрічі ювіляр дуже тепло відгукнувся про молоду дослідницю [12, арк. 3; 13, с. 34].

Про роботу В. П. Адріанової в Семінарію російської філології під керівництвом В. М. Перетца та характер відносин між учителем і ученицею у своїх спогадах писали О. М. і Л. М. Адріанови: «С самого начала работы Варвары Павловны в семинарии Владимир Николаевич увидел в ней будущего незаурядного ученого. У нас сохранились труды Владимира Николаевича, которые он дарил юной ученице со следующими надписями: «Моей лучшей надежде», «Дорогому другу и ученице в надежде увидеть со временем успехи, во много раз превышающие учителя», «Лучшему другу – с просьбой со временем, в будущем, усовершенствовать,

продумав это слабое творение, и из разрозненных отрывков создать стройное целое». Однако это была не снисходительность учителя к своей ученице. Наоборот, как рассказывала нам Варвара Павловна, из всех участников семинария именно к ней предъявлялись самые жесткие требования. Вообще Варвара Павловна не раз говорила, что жизнь всегда ставила перед ней трудные задачи» [6, с. 9].

В. П. Адрианова під впливом В. М. Перетца почала досліджувати питання взаємозв'язку літературної та народної творчості [8, арк. 1 зв.], й у 1909 р. вийшла друком її праця «Евангелие Фомы в старинной украинской литературе». В. М. Перетц також запропонував самостійно розробити та завершити дослідження про Палею, яке він розпочав на київських матеріалах. За свідченням О. А. Назаревського, Варвара Павлівна «принялась за дело со всем жаром талантливой и польщенной доверием ученицы» [12, арк. 9; 13, с. 37]. Невдовзі праця В. П. Адрианової «К литературной истории Толковой Палеи» була завершена, протягом 1909–1910 рр. вона публікувалася в «Трудах Киевской духовной академии», а у 1910 р. окремою брошурою її надрукувало видавництво «Типография Акционерного общества «Петр Барский в Киеве». Згадуючи свої перші кроки в науці, В. П. Адрианова-Перетц у листі О. А. Назаревському від 21 травня 1971 р. писала «С 1910 г. я жила «отшельницей» и общалась с товарищами лишь во время занятий: было очень много работы, а все свободное время было уже отдано Владимиру Николаевичу» [14].

В. П. Адрианова разом з іншими членами Семінарію російської філології взяла участь в експедиціях (екскурсіях) під керівництвом В. М. Перетца до Санкт-Петербурга (1910, 1911, 1913), Полтави, Катеринослава, Житомира (1910), Москви (1912), Ніжина (1914), Києво-Видубицького та Києво-Золотоверхого монастирів (1915), під час яких описувала та досліджувала рукописи і стародруки у місцевих книгосховищах. За результатами експедицій були підготовлені та побачили світ такі праці вченої, як-от: «Списки «Звезды Пресветлой» и вопрос о ее происхождении» (1910), «Два сборника слов и поучений украинского письма из собрания Вольнского древлехранилища» (1911), «К истории текста «Аристотелевых врат» (1911), «Материалы для истории цен на книги в древней Руси XVI–XVIII вв.» (1912), «Матеріали Архіву імператорського Російського географічного товариства з українознавства» (1914), «Хождение Арсения Солунского» (1914), «Хождение» Даниила в украинской литературе» (1914), «Хождение» Варлаама Леницкого» (1914), «К истории легенды о странствующем жиде в старинной русской литературе» (1915), «Библиотека Киево-Видубицкого монастыря» (1916) та ін. Публікації В. П. Адрианової привернули увагу наукового співтовариства, і вчену було обрано дійсним членом Товариства любителів давньої писемності (1914).

У 1910 р. В. П. Адріанова закінчила КВЖК, і її разом з С. О. Щегловою, яка теж того року закінчила КВЖК й була дієвою учасницею Семінарію та на той час уже мала наукові публікації, рада Вищих жіночих курсів А. В. Жекуліної запросила викладати історію російської літератури. 23 січня 1911 р. у журналі «Студенческая мысль» констатувалося, що «избрание женщин в преподавательский персонал высшего учебного заведения – факт, впервые наблюдаемый в академической жизни Киева», а також наголошувалося на великому суспільному значенні цієї події [15, с. 26]. На Вищих жіночих курсах А. В. Жекуліної В. П. Адріанова працювала асистентом професора В. М. Перетца (1911–1912) та викладала історію давньоруської літератури (1912–1914) [8, арк. 1 зв.; 9, арк. 17].

У 1912 р. В. П. Адріанова склала екстерном іспити за курс історико-філологічного факультету Університету св. Володимира та була залишена при університеті для підготовки до професорського звання, але без виплати стипендії. Варто додати, що це був один із перших і взагалі небагатьох випадків у Російській імперії, коли при університеті для підготовки до професорського звання залишали жінку [4, арк. 6–9]. Склавши магістерські іспити в Київському університеті, В. П. Адріанова восени 1914 р. перевелася до Петроградського університету, адже до Петрограда переїхав В. М. Перетц, якого того року було обрано академіком Петербурзької академії наук. Продовжуючи роботу в Семінарію В. М. Перетца, вчена досліджувала пам'ятки давньої Русі в рукописних відділах Академії наук і Публічної бібліотеки та архівах Петрограда. В жовтні 1917 р. у Петроградському університеті В. П. Адріанова захистила магістерську дисертацію «Житие Алексея человека Божия в древней русской литературе и народной словесности». Про хід захисту можна дізнатися з листа мовознавця Д. І. Шелудька до літературознавця та етнографа С. В. Савченка. Підсумовуючи свої враження, Д. І. Шелудько охарактеризував захист В. П. Адріанової, як «триумф редчайший» [4, арк. 5]. А В. М. Перетц, звернувшись до своєї учениці після захисту, зазначив: «Сегодняшний диспут доставил бы большое удовольствие всем Вашим киевским учителям, если бы они здесь были, а не только одному из них» [4, арк. 5].

Дослідження В. П. Адріанової «Житие Алексея человека Божия в древней русской литературе и народной словесности» отримало високу оцінку вітчизняних учених. Так, видатний український історик М. С. Грушевський у рецензії на працю відзначив: «Аналітична робота, проведена в цій книзі, варта всякого признання. Крім літературної історії стиша вона (В. П. Адріанова – А. Ш.) виясняє ряд питань, зв'язаних з іншими пам'ятками на ту ж тему: житієм Олексія, драмою «Алексий человек Божий» (їй присвячено великий розділ праці), іконографією Олексія чоловіка божого й ін. В інтересах

нашої літератури дозволимо собі висловити бажання, щоб історія духовного стиха, так занедбана дослідниками, далі не переставала бути предметом студій авторки, яка виявила в цій праці таке добре знання цієї області й заінтересованість її питаннями» [16, с. 159]. За цю працю В. П. Адріановій було присуджено Велику Ломоносовську премію РАН (1917).

Мешкаючи в Петрограді, В. П. Адріанова викладала в жіночій гімназії М. О. Лохвицької-Скалон (1914–1917) та на Вищих педагогічних курсах Товариства експериментальної педагогіки (1915–1917). У 1917 р. вона була обрана екстраординарним професором Петроградського вищого педагогічного інституту. Того ж року її разом з академіком РАН В. М. Перетцом і групою петроградських професорів було відряджено до Самари для організації роботи педагогічного інституту, який невдовзі став Самарським державним університетом. Протягом 1917–1921 рр. В. П. Адріанова працювала професором Самарського державного університету та викладала історію української мови на курсах для вчителів-українців [17, арк. 18 зв.].

Під час перебування В. П. Адріанової та В. М. Перетца в Самарі відбулося їхнє вінчання [18, с. 72]. Природно, що в листах В. М. Перетца до різних учених і громадсько-культурних діячів, написаних після цієї події, вміщено багато відомостей про життя та наукову діяльність В. П. Адріанової-Перетц, зокрема й на ниві українознавства. Тим більше, що в 1919 р. В. М. Перетца було обрано позаштатним академіком Української академії наук (з 1921 р. – Всеукраїнська академія наук, далі – ВУАН) по кафедрі української мови (від 1922 р. вчений працював на кафедрі стародавньої української літератури ВУАН), й він став відігравати значну роль в українському науковому житті, а В. П. Адріанова-Перетц брала дієву участь у багатьох його наукових проектах.

У 1921 р. подружжя Перетців повернулося із Самари до Петрограда, де В. П. Адріанова-Перетц продовжила науково-дослідну та педагогічну діяльність. У Петроградському вищому педагогічному інституті вона викладала історію давньоруської літератури (1921–1923). Як дійсний член Державного інституту історії мистецтв (1921–1930) викладала на курсах з підготовки наукових працівників, завідувала відділом фольклористики інституту (1927–1929) й читала лекції з фольклористики. Водночас працювала науковим співробітником Комісії зі складання бібліографії давньоруської літератури РАН (1921–1924), Науково-дослідного інституту порівняльного вивчення літератур і мов Заходу і Сходу при Петроградському (Ленінградському) університеті (1921–1927) та Слов'янського відділу Бібліотеки АН СРСР (1924–1927) [8, арк. 2–2 зв.; 19, с. 17].

У грудні 1921 р. з ініціативи В. М. Перетца та під його керівництвом почало діяти Товариство прихильників української історії, письменства

та мови в Петрограді. Серед членів-фундаторів новоствореного Товариства була і В. П. Адріанова-Перетц. У листі від 25 грудня 1921 р. В. М. Перетц інформував неодмінного секретаря ВУАН академіка А. Ю. Кримського: «Повідомляю Українську академію наук, що у Петрограді утворилося нове українське наукове «Товариство прихильників української історії, письменства та мови». Члени його – переважно дійсні члени та члени-коресп[онденти] Акад[емії] наук і професори Унів[ерситету] та інших вищих шкіл (ак[адеміки] В. І. Вернадський, я, В. Л. Модзалевський, Б. І. Срезневський, Д. І. Абрамович, В. П. Адріанова, Серг[ій] А. Адріанов, В. Ф. Бодяковський, О. П. Баранников, А. Я. Лященко), крім того – декілька молодих учених, що починають свою наукову діяльність під моїм керуванням. Сьогодні відбулося перше засідання, де були одібрані члени президіума (я – головою, Аркадій Йоакимович Лященко – заступником голови, Іван Іванович Фетисів – писарем); ухвалено зладжений мною план праці на 1922 рік» [20, с. 35–36].

Далі в листі В. М. Перетц висловив бажання Товариства «вступити в зносини» з ВУАН, маючи на меті «створити свої наукові праці у одному, спільному напрямі» відповідно до завдань Історично-філологічного відділу ВУАН, і більш детально розкрив творчі плани членів Товариства, зокрема, власні та В. П. Адріанової-Перетц. Так, В. М. Перетц писав: «1) я маю вільну колекцію актів Межигорського мон[астиря], і коли б знайшовся співробітник (технічний), я приготував би отії акти до друку; 2) А. Я. Лященко – має на меті листування [І.] Мазепи з [О.] Меншиковим, що переходять в одній з Петр[оградських] бібліотек. 3) В. П. Адріанова може приготувати до друку збірник Етногр[афічних] матеріалів (старих, з полов[ини] XIX в.) з архіву Рос[ійського] геогр[афічного] товари[ства]. 4) Під моїм керуванням можна б уложити реєстр рукописів українського походження, що переходять в Петр[оградських] бібліотеках. 5) Пропоную влаштувати збірник старих укр[аїнських] видань XVI–XVII віків. Було б бажаним, коли б і Академія наук ухвалила наші проекти» [20, с. 36].

Товариство стало діяти як складова частина Історично-філологічного відділу ВУАН і в 1923 р. дістало нову назву: Товариство дослідників української історії, письменства і мови в Петрограді (Ленінграді). У рамках діяльності Товариства В. П. Адріанова-Перетц вивчала переробку «Життя і хоження ігумена Даниїла», яку здійснив Данило Корсунський у 1594 р., досліджувала історію давнього українського театру та його взаємозв'язок із західноєвропейським, драматичну творчість представників Києво-Могилянської академії, відгуки легенд і церковних співів про Адама в українських піснях і віршах XVII–XVIII ст., збирала матеріал з історії українських пародій XVIII ст., українські весільні пісні та прислів'я

XIX ст. тощо. Результати своїх досліджень учена оприлюднила в доповідях, виголошених на наукових засіданнях та загальних зборах Товариства: «Український театр в книзі професора О. І. Білецького «Старинный театр в России» – М., 1923 р.» (19 жовтня 1923 р.), «Український паломник XVI в. Данило Корсунський» (29 лютого 1924 р.), «Mise en scene українського шкільного театру XVII–XVIII ст.» (15 квітня 1924 р.), «Вірші та народні українські стихи про «плач Адама» (10 квітня 1925 р.), «3 історії польсько-українських взаємовідносин в XVI ст.» (19 лютого 1926 р.), «Прислів'я з Полтавщини в записках 1850-х років» (9 квітня 1926 р.) [21].

У 1925 р. В. М. Перетц, який намагався залучити до роботи в українській академії талановитих учених, ініціював обрання членами-кореспондентами ВУАН представників Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді В. П. Адріанову-Перетц і А. Я. Лященка. У листі до віце-президента ВУАН академіка С. О. Єфремова від 25 грудня 1925 р. він написав: «Я бажав би ближче прив'язати до Акад[емії] двох осіб, що цілком варті уваги, від котрих можна сподіватись праць дуже корисних для української науки». Перераховуючи досягнення В. П. Адріанової-Перетц на ниві українознавства, Володимир Миколайович наголосив: «Вона надрукувала більше як 20 самост[ійних] праць (окрім рец[ензій]), з котрих більшість стосується до українознавства, а саме до істор[ії] укр[аїнського] письменства та фольклору. Вона розроблювала питання: про давню українську апокриф[ічну] літер[атуру], про паломники, про вірші та духовні стихи, про полемічну літ[ературу], про драму. Тепер опрацьовує укр[аїнські] дух[овні] стихи про Адама і досліджує іст[орію] пародії на Вкраїні та допомагає мені писати іст[орію] укр[аїнського] письм[енства] XV–XVII вв. Це закінчений вчений, що викладає вже 15 літ іст[орію] літ[ератури] та мови по вищих школах. В Самарі викладала іст[орію] укр[аїнської] мови на курсах для укр[аїнських] учителів. Я би дуже бажав, щоб їх обох – і Арк[адія] Й[оакимовича] [Лященка] і В. П. [Адріанову] було обрано на чл[енів]-кор[еспондентів], хоч – правди кажучи – В. П. [Адріанова] цілком заслугує бути навіть д[ійсним] членом, бо вона вже має визначне місце поміж фахівцями того покоління, що йде за нами» [17, арк. 18–18 зв.].

4 січня 1926 р. за вагомий внесок у дослідження давньої української літератури В. П. Адріанову-Перетц обрали членом-кореспондентом ВУАН [9, арк. 2], тоді ж до складу ВУАН було обрано і А. Я. Лященка. У листі від 12 січня 1926 р. В. М. Перетц подякував С. О. Єфремову за уважне ставлення до його пропозиції та вказав на переваги від обрання В. П. Адріанової-Перетц і А. Я. Лященка членами-кореспондентами ВУАН: «Прошу прийняти мою благодарність за то внимание, с которым Вы отнеслись к канди-

датам в члени-корр[еспонденты]. Я уже излагал Андрею Митрофановичу [Лободу] свою точку зрения на подобные избрания, возможные и в будущем. Мне кажется, что люди способные, знающие, энергичные, работающие в области украиноведения, должны быть притянуты – в той или иной форме – к Академии. Хотя избрание в чл[ены]-корр[еспонденты] материально ничего не дает, но оно дает связь, в силу которой на избранного ложится моральный долг отдавать большую часть своих сил именно на разработку вопросов украиноведения. А это – главное. К тому же, когда со временем будет достаточный кадр чл[енов]-корр[еспондентов] – будет легче ориентироваться при выборе д[ействительных] чл[енов], причем ослабится всегда возможная тенденция при выборе – следовать личным симпатиям и т[ому] п[одобное]. Оба – и Лящ[енко] и В. П. [Адрианова] в посл[еднее] время много работают, а избрание – придает им еще больше духу и охоты к работе в обл[асти] украиноведения» [22, арк. 9].

Сподівання В. М. Перетца справдилися. Протягом 1925–1932 рр. В. П. Адріанова-Перетц майже всі свої праці друкувала українською мовою у таких виданнях ВУАН, як «Україна», «Записки Исторично-філологічного відділу ВУАН», «Етнографічний вісник». Так, у 1925 р. в третій книзі наукового журналу «Україна», що виходив у Києві за редакцією академіка ВУАН М. С. Грушевського, побачила світ стаття вченої «Сцена та костюм в українському театрі XVII–XVIII вв.». У цьому ж часопису була опублікована ще одна її праця – «З діяльності єзуїтів на Україні і Білорусі наприкінці XVI ст. за новими документами» (1927 р., кн. 3). До «Записок Исторично-філологічного відділу ВУАН» В. П. Адріанова-Перетц надіслала своє дослідження «Данило Корсунський – паломник XVI-го віку». Згадуючи про цю статтю вченої в листі до А. Ю. Кримського, В. М. Перетц зауважив, що праця, хоча написана і не на сучасну тему, але «зроблена добре» [20, с. 133]. Статтю «Данило Корсунський – паломник XVI-го віку» було опубліковано в дев'ятій книжці «ЗІФВ» за 1926 р. У «Етнографічному віснику», – часопису Етнографічної комісії ВУАН, – вийшли друком розвідки В. П. Адріанової-Перетц «Полтавські прислів'я в записках 1850-х років» (1926 р., кн. 3) і «Казки про лисицю-сповідницю» (1932 р., кн. 10). В останній праці, як наголосила вчена у листі до головного редактору журналу академіка ВУАН А. М. Лободи, дослідниця ставила за мету переглянути питання про західний вплив на вітчизняний тваринний епос [23, арк. 1].

Статтею «Стара українська етимологія слова «горілка» В. П. Адріанова-Перетц взяла участь в Ювілейному збірнику на пошану академіка М. С. Грушевського, що був виданий під егідою ВУАН (1928 р., т. II), того ж року в «ЗІФВ» (кн. XVIII) вийшла друком праця вченої «До історії пародії на Україні в XVIII віці – «Служба пиворізам» 1740 р.». У розвідках

В. П. Адріанова-Перетц використала та проаналізувала списки пам'яток «Правило увещательное пьяницям, або Служба пиворізам» і Синаксар «на память пиворізам», що містилися у фондах музеїв Києва та відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (нині – ІР НБУВ), а також частково опублікувала їхні тексти. У 1960-х роках Л. С. Махновець, який працював над монографією «Сатира і гумор української прози XVI–XVIII ст.», вирішив оприлюднити повні тексти цих пам'яток, але після лихоліть Другої світової війни йому вже не вдалося віднайти їх у Києві. 10 серпня 1963 р. він звернувся листом до В. П. Адріанової-Перетц з проханням надіслати точні копії текстів пам'яток, якщо вони збереглися в архіві вченої [11, арк. 1]. Відгукнувшись на прохання, В. П. Адріанова-Перетц надіслала київському досліднику не тільки ті копії, якими вона користувалася, що були зроблені науковим співробітником відділу рукопису ВБУ М. В. Геппенером, а й копії текстів цих пам'яток, які під час роботи в Києві зробив В. М. Перетц. Це дало змогу опублікувати пам'ятки [24, арк. 1–1 зв.], а копія «Правила увещательного пьяницям», зроблена М. В. Геппенером, з дозволу В. П. Адріанової-Перетц була передана до відділу рукописів Бібліотеки [24, арк. 38 зв.].

Наприкінці 1927 р. з ініціативи та під головуванням В. М. Перетца почала діяти Комісія давнього українського письменства ВУАН, яка поставила головним завданням складання наукової системної бібліографії давнього українського письменства, розшук в архівах, бібліотеках і музеях пам'яток літератури XI–XVIII ст., підготовку їх до друку та філологічне й історичне дослідження. Листом від 5 листопада 1927 р. В. М. Перетц інформував С. О. Єфремова, що до роботи у Комісії він, крім київських науковців, залучив своїх учнів, які працювали на ниві літературознавства у Москві та Ленінграді. Зокрема, повідомив, що в Ленінграді з Комісією співпрацюватиме В. П. Адріанова-Перетц, яка досліджувала «Хождение» Даниїла Паломника [25, арк. 5]. Вчена також зосередила свої зусилля на складанні бібліографії українських стародруків і рукописів, які відклалися у фондах архівів і бібліотек Ленінграда. Унаслідок багаторічної копіткої роботи вдалося скласти кілька тисяч карток із бібліографічним описом виявлених пам'яток давнього українського письменства [26, арк. 2]. З листів В. П. Адріанової-Перетц до видатного українського філолога та літературознавця С. І. Маслова дізнаємося, що після припинення діяльності Комісії у 1933 р. вона наполегливо відшукувала можливість переправити до Києва напрацьований матеріал, який містився в декількох ящиках [27, арк. 1 зв.]. Але, найімовірніше, їй це зробити не вдалося, адже у 1946 р. В. П. Адріанова-Перетц нагадувала київським колегам, які проводили бібліографічну роботу, про існування зроблених під керівництвом В. М. Пе-

ретца бібліографічних карток давньоукраїнських пам'яток, що на той час все ще зберігалися в її лєнінградській квартирі [28, арк. 2]. У 1932 р. виїшла друком розвідка В. П. Адріанової-Перетц «Издания «Комісії українського письменства доби феодалізму» Всеукраїнської академії наук», в якій вчена підсумувала діяльність Комісії, проаналізувавши праці, що були видані під егідою Комісії [29, с. 10–11].

У 1929 р. Товариство дослідників української історії, письменства і мови в Ленінграді висунуло кандидатуру В. П. Адріанової-Перетц на обрання до складу дійсних членів ВУАН, про що міститься інформація в листах В. М. Перетца до С. О. Єфремова. Розуміючи всю складність обставин, що склалася навколо виборів, В. М. Перетц у листі від 5 квітня 1929 р. писав: «Вообще говоря, у меня настроение не из блестящих. Вопрос о Варв[аре] П[авловне] меня тревожит! Я был бы доволен, если б ее удалось продвинуть хоть на нешт[атную] должность – со временем она могла бы быть в помощь А[ндрею] Митр[офановичу] Лободе и – если, не дай боже, он погибнет от своей болезни – заменить его. У нее данные для Укр[аинской] АН: уроженка Нежина, киевлянка по образов[анию], работ[ает] по укр[аинской] лит[ературе]. Обществ[енная] работа – участие в организ[ации] и препод[авании] на курсах для учителей-украинцев в Самаре; организ[ация] блестящего по [нрзб.] – «Фольклорного архива» в Инст[итуте] лит[ературы], членство у фольклорной комиссии, три экспедиции – в Зооноежье, на Пинегу и на Мезень, наличность учеников – аспирантов: двое уже защитили свои диссертации (Пропп [В. Я.] и Колпакова [Н. П.]... но достаточно ли этого...?)» [30, арк. 4 зв.]. Тривоги В. М. Перетца виявилися небезпідставними: в умовах адміністративного тиску тодішньої влади на українську науку В. П. Адріанова-Перетц змушена була зняти свою кандидатуру.

Розширення складу ВУАН та позачергові перевибори Президії ВУАН у 1929 р. відбулися під контролем державних органів, внаслідок чого до влади в академії прийшли особи, що проводили пропартійну лінію. В 1930 р. у ВУАН був створений партійний осередок, розпочалися широкомасштабні «чистки», під час яких виявлялися та піддавалися нищівній критиці «буржуазні» вчені, представники старої інтелігенції, які ігнорували марксистські методи дослідження. На тлі боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» розгорталася шельмування вчених, які працювали в галузі українознавства. Слід додати, що аналогічні процеси розгорталися й у всесоюзній академії.

11 квітня 1934 р. за сфабрикованою справою про так звану «Російську національну партію» в Ленінграді заарештували В. М. Перетца, якого 16 червня 1934 р. за вироком Особливої наради при Колегії ОГПУ

заслали на три роки до Саратова. Невдовзі вченого виключили як зі складу АН СРСР, так і ВУАН. На щастя, хвиля репресій минула В. П. Адріанову-Перетц, яка супроводжувала до Саратова тяжкохворого чоловіка, а згодом регулярно приїжджала до нього з Ленінграда. В. М. Перетц категорично виступив проти переїзду дружини до Саратова, бо вважав, що це завадить її науковій діяльності. Але при першій же можливості Варвара Павлівна відвідувала чоловіка, що, хоча й на деякий час, полегшувало життя хворого та майже безпомічного В. М. Перетца, який 8 липня 1935 р. у листі до колишнього свого учня й на той час уже відомого письменника, історика і літературознавця І. Ф. Єрофєєва писав: «Сейчас со мною жена. Это облегчает мое положение – есть кому обо мне позаботиться» [31, арк. 1 зв.].

Та В. М. Перетцу не вдалося подолати тяжку хворобу. Про обставини смерті Володимира Миколайовича, його захоронення на Воскресенсько-му кладовищі у Саратові та облаштування могили вченого маємо змогу дізнатися з листів В. П. Адріанової-Перетц до С. О. Щеглової від 16 жовтня 1935 р. [32] та І. Ф. Єрофєєва від 17 грудня того ж року. Зокрема, в листі Варвари Павлівни до останнього читаємо: «Вл[адимир] Ник[олаевич] скончался в ночь с 23 на 24 сент[ября]. Похоронили мы его 27-го в Саратове – перевезти нельзя было. На кладбище уютное место, много зелени. Я устроила перед отъездом все: сделали кирпичный свод над могилой, ограду, плиту. Устроен постоянный надзор за порядком, и я получаю известия, что могила в полном порядке» [33, арк. 1].

Після смерті В. М. Перетца учні та колеги вченого, що працювали в Києві, намагалися всіляко підтримати Варвару Павлівну. Так, І. Ф. Єрофєєв у своїх листах до неї тепло згадував про їхнього учителя, просив надіслати йому праці В. М. Перетца та фотографії вченого, запрошував колегу до Києва. Не має сумніву, що в часи, коли на В. М. Перетца було навішено ярлики «контрреволюціонера» та «реакціонера», а ім'я вченого дехто з його колишніх слухачів і знайомих не наважувався згадувати, ці листи зі світлими спогадами про Володимира Миколайовича та словами підтримки були дуже важливі для В. П. Адріанової-Перетц. 12 квітня 1936 р., відповідаючи на лист І. Ф. Єрофєєва, вона зазначила: «Спасибо за теплое письмо. Так сердечно, как Вы, из киевлян никто, кроме братьев Масловых, не отзывается и не вспоминает Вл[адимира] Ник[олаевича]. Доходят до меня отголоски тех гадостей, которые незаслуженно пачкают его память. Изображать деятельность Вл[адимира] Ник[олаевича] в Киевском университете как реакционную могут только явные подлецы, а они, увы, имеются среди его если не прямых учеников, то слушателей. Все это прибавляет горечи к совсем свежему еще горю. Тем более ценны такие воспоминания о нашем общем учителе, как Ваши» [34, арк. 1]. Клопоти стосовно упо-

рядкування творчого спадку чоловіка потребували деякого часу, і тому не відразу, та все ж В. П. Адріанова-Перетц виконала прохання І. Ф. Єрофеева і надіслала до Києва примірники усіх праць В. М. Перетца, що їх вдалося віднайти після смерті вченого, його фотографії гімназійного та студентського періодів та часу роботи в Київському університеті, фотознімок могили тощо. Але В. П. Адріанова-Перетц відмовилася приїжджати до Києва, де, як вона писала, все нагадуватиме їй не тільки хороші часи, а й те гідке, що відбулося в останні роки щодо Володимира Миколайовича [34, арк. 2].

Переслідування науковців, які працювали на ниві українознавства, арешт і загибель В. М. Перетца стали тими чинниками, що на декілька років перервали роботу В. П. Адріанової-Перетц у ВУАН. Проте її контакти з українськими вченими не припинялися, і 10 грудня 1933 р. київські літературознавці Д. І. Абрамович, М. В. Геппенер, К. К. Дзюбенко, В. І. та С. І. Маслови, О. М. Маслова (Шуляк), К. Л. Неверова-Подоба, С. Якимович надіслали В. П. Адріановій-Перетц вітального листа з нагоди 25-річчя її наукової діяльності, адже чверть століття минуло від того, як побачила світ праця вченої «Київський уривок псалтиру XIV віку» [35].

1 лютого 1934 р. В. П. Адріанову-Перетц було запрошено на посаду старшого наукового співробітника та вченого секретаря новоутвореного в Інституті російської літератури АН СРСР сектору давньоруської літератури, а в 1935 р. присуджено науковий ступінь доктора філологічних наук (за сукупністю праць). Працюючи в Пушкінському Домі, В. П. Адріанова-Перетц провадила активну наукову діяльність, брала дієву участь у багатьох наукових проектах сектору. 12 квітня 1936 р. у листі до І. Ф. Єрофеева вона констатувала: «на меня навалилось столько работы, что и здоровому человеку не поздоровилось бы, а мне и вовсе тяжело. Людей нет, а мы в этом году должны дать проспект истории литературы до XVIII в. Главная часть работы на мне. А к этому еще и свои специальные работы и вся организационная по отделу древней литературы работа. Лекций я не читаю: сердце не позволяет совершенно» [34, арк. 1–1 зв.].

У 1930-ті роки В. П. Адріанова-Перетц змушена була тимчасово відійти від українознавчих досліджень. З цього приводу вона писала С. І. Маслову, що після подій, які відбулися з В. М. Перетцом, завідувач сектору давньоруської літератури Інституту російської літератури АН СРСР академік О. С. Орлов «панически боится даже слова украинский» [27]. На перших порах роботи в секторі В. П. Адріанова-Перетц намагалася допомогти українським колегам опублікувати праці в «Трудах отдела древнерусской литературы», оскільки тоді в Україні надрукувати українознавчі дослідження було неможливо. Але це зробити їй не вдалося. Так, було відмовлено в друці статті талановитої української вченої-літературознавця

О. М. Маслової (Шуляк), дружини С. І. Маслова та приятельки Варвари Павлівни ще з часів Семінарію В. М. Перетца, бо в ній ішлося про долю повісті про кесаря Оттона в українській, а не російській літературі [27, арк. 1–1 зв.].

Листуючись з українськими вченими, В. П. Адріанова-Перетц обмінювалася інформацією про творчу діяльність, підготовленими працями і думками щодо них. Співпрацюючи, дослідники відшукували та надсилали необхідні для роботи матеріали і літературу, надавали консультації, писали рецензії на праці, намагалися допомагати в публікації досліджень тощо. У 1938 р., під час роботи над бібліографією видань, перекладів і досліджень «Слова о полку Ігоревім», В. П. Адріанова-Перетц попросила С. І. Маслова надати відомості про українців, які мали б бути згадані у цій праці. Зокрема, її цікавили дані про В. Новицького, Г. Омельченка, Т. Коструба, а також українських поетів, які перекладали «Слово» [36]. Підготовлені В. П. Адріановою-Перетц бібліографії видань «Слова о полку Ігоревім» і давньоруської повісті та праць про них побачили світ у 1940 р. й отримали позитивні рецензії від українських літературознавців М. К. Гудзія та О. А. Назаревського [29, с. 12].

І. Ф. Єрофееву Варвара Павлівна повідомляла, що активно працює над багатотомною «Историей русской литературы» та підготовкою однойменного підручника для вузів, для яких вона мала написати статті про давню літературу. «Задание ответственное и спешное. Работы – выше головы. Да еще вся редактура и вообще организационная часть на мне» [37, арк. 1 зв.], – повідомляла вчена. В. П. Адріанова-Перетц також звернулася до І. Ф. Єрофеева з проханням надіслати їй відомості з київських видань про українського письменника-полеміста Івана Вишенського, у яких, як вона писала, була «кровно» зацікавлена [37, арк. 1 зв.]. Інформацію про І. Вишенського В. П. Адріанова-Перетц мала передати досліднику української літератури І. П. Єрьоміну, який у 1937 р. захистив докторську дисертацію «Иван Вишенский и его публицистическая деятельность», – це була єдина докторська дисертація, що під керівництвом ученої була підготовлена саме з давньої української літератури [9, арк. 36].

У листі до І. Ф. Єрофеева від 21 березня 1941 р. В. П. Адріанова-Перетц наголосила, що зі свого боку, незважаючи на велике навантаження у роботі, «завжди рада допомогти» Івану Федоровичу та порадила українському досліднику, який тоді працював над історією шкільного театру, проілюструвати працю алегоричними гравюрами філософсько-богословського твору «Іфіка Ієрополітика» [38, арк. 1 зв.]. Вчена відшуквала для І. Ф. Єрофеева відомості про українських театральних діячів, надсилаючи до Києва необхідну йому наукову літературу. У листі знаходи-

мо інформацію й про стосунки В. П. Адріанової-Перетц з українською академією наук. Зокрема, вчена зауважила: «С Укр[аинской] Академией у меня отношения все еще неопределенные: только в этом году ко мне стали обращаться за советами. Я рецензировала историю укр[аинской] литературы. Но – все это как-то неясно» [38, арк. 1 зв.].

Поновити роботу в АН УРСР В. П. Адріановій-Перетц допомогли завідувач відділу стародавньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР С. І. Маслов та директор цього інституту О. І. Білецький, яких у 1939 р. було обрано відповідно членом-кореспондентом і академіком АН УРСР. Підставою для розгляду справи В. П. Адріанової-Перетц стало звернення С. І. Маслова до вченої ради Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР від 6 січня 1941 р., у якому С. І. Маслов охарактеризував В. П. Адріанову-Перетц як «видатного наукового співробітника», автора ґрунтовного покажчика «Слово о полку Игореве. Библиография изданий, переводов и исследований» та співавтора і редактора 10-томної «Истории русской литературы», відзначив високу якість виконаних вченою досліджень та запропонував поновити її в званні члена-кореспондента АН УРСР [9, арк. 40]. 4 лютого 1941 р. ця пропозиція була підтримана вченою радою інституту, 21 березня схвалена Бюро Відділу суспільних наук української академії, а рішенням Президії АН УРСР від 14 квітня 1941 р. члена-кореспондента АН УРСР В. П. Адріанову-Перетц було введено до штату Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР [9, арк. 41–43]. С. І. Маслов у листі до Варвари Павлівни від 17 червня 1941 р. констатував, що конфлікт між нею та українською академією наук «закончився благополучно», а Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, зокрема «відділ давньої писемності», в її особі отримав «нового ценного работника» [39, арк. 1].

Бажаючи бути корисною Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, В. П. Адріанова-Перетц погодилася з О. І. Білецьким і С. І. Масловим тему дослідження, яку мала виконувати під егідою інституту, а саме: критичний аналіз гіпотези французького славіста А. Мазона, який у низці статей висловив скептичну позицію щодо справжності «Слова о полку Игоревім», вважаючи цей твір наслідуванням «Задонщини». Із вітчизняних літературознавців проти версії А. Мазона на той час вже виступав М. К. Гудзій, але, на думку В. П. Адріанової-Перетц, гіпотезу А. Мазона треба було засудити не взагалі, а «солидно, напіраючи на порочність самого метода обращения с материалом» [40, арк. 1 зв.].

Під час Другої світової війни В. П. Адріанову-Перетц було евакуйовано з Ленінграда до Ташкента, а у травні 1943 р. вона переїхала до Казані. У воєнні роки Варвара Павлівна не поривала зв'язків зі співробітниками

Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Вчена домоглася, щоб їй надіслали посвідчення члена-кореспондента АН УРСР, яке могло знадобитися під час наукового відрядження у справах української академії та проведення українознавчих досліджень. В. П. Адріанова-Перетц завжди погоджувала власні плани науково-дослідної роботи з планами відділу давньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка й щорічно надсилала до АН УРСР особисті звіти про виконану наукову роботу [41, арк. 2; 42, арк. 2–2 зв.; 43, арк. 1 зв.–2].

У Казані, незважаючи на брак джерел та спеціальної літератури, В. П. Адріанова-Перетц поновила роботу над темою «Слово о полку Ігоревім і «Задонщина» та почала дослідження поетичного стилю Київської Русі. У листі від 11 жовтня 1943 р. вона повідомила С. І. Маслова: «Для темы, обещанной Вам, сделала самую трудоемкую часть – реконструкцию текста «Задонщины», без чего нельзя по-настоящему показать способ использования в ней «Слова», а попутно вскрыть и всю нелепость домислов Мазона» [44, арк. 1–1 зв.]. Далі вчена запропонувала нову тему дослідження: «Здесь в библиотеках скудно по украинской части, и потому хочу предложить Вам следующее. Меня интересует последнее время вопрос о господстве в древнерусской литературе (до серед. XVII в.) исторической темы и о влиянии ее на политику. Не пригодится ли Вам, если я в 44 г. займусь вопросами литературного стиля – т. е. жанров, поэтического языка в той части литературы Киевского государства, которая связана с общественно-политической темой?» [44, арк. 1 зв.–2]. Знадобилося декілька років копіткої роботи, щоб завершити ці дослідження, які побачили світ у 1947 р. [29, с. 14].

Слід також зазначити, що ще в 1941 р. С. І. Маслов повідомив В. П. Адріанову-Перетц про намір Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР розробляти проблему взаємозв'язку української та російської літератур [39, арк. 1], й вчена згодом долучилася до реалізації цих планів, підготувавши праці «Из истории русско-украинских литературных связей в XVII веке. (Украинские переводы «Хожения» игумена Даниила и «Сказания Афродитиана)» (1961) та «Материалы к вопросу о русско-украинских связях XV–XVIII вв.» (1964).

У 1943 р. В. П. Адріанову-Перетц було обрано членом-кореспондентом АН СРСР. Протягом 1947–1954 рр. вона очолювала сектор давньоруської літератури Інституту російської літератури АН СРСР та одночасно у 1950–1951 рр. завідувала там само сектором фольклору.

В. П. Адріанова-Перетц й надалі продовжувала досліджувати пам'ятку Київської Русі «Слово о полку Ігоревім», розкриваючи зв'язок твору із сучасною йому стародавньою літературою та фольклором. В од-

ному з листів до О. А. Назаревського Варвара Павлівна зазначила: «С увлечением занимаюсь лексикой и фразеологией «Слова». С 26 г, когда вышла книга Вл[адимира] Ник[олаевича Перетца] («Слово о полку Игоревім. Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку» – А. Ш.), накопилось много материала, прочно связывающего «Слово» с литературой XI–XII вв.» [45]. Дотичні до вивчення пам'ятки проблеми також були предметом листування В. П. Адріанової-Перетц з іншими київськими дослідниками «Слова»: літературознавцем П. М. Поповим [46; 47 арк. 1–1 зв.], філологом Є. І. Чепур [48], зоологом М. В. Шарлеманем [49]. У листах також обговорювалися питання публікації розвідок українських дослідників «Слова» в російських наукових збірниках і часописах. Праці самої ж В. П. Адріанової-Перетц виходили друком у Києві. Зокрема, в 1959 р. у першому томі «Матеріалів до вивчення історії української літератури», що підготували О. І. Білецький і Ф. Я. Шолом, було опубліковано її статтю «Слово о полку Игоревім» і російська народна поезія».

Підсумком багаторічних досліджень В. П. Адріанової-Перетц стала фундаментальна монографія «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI–XIII вв.» (1968), у якій доводилася відповідність словесного матеріалу твору способу вираження, що був характерний для книжкової та народної мови домонгольського періоду. Варвара Павлівна мріяла, щоб видатна пам'ятка літератури стала об'єктом досліджень нового покоління українських учених. Це побажання В. П. Адріанова-Перетц висловила в листі до О. А. Назаревського від 23 лютого 1968 р.: «Теперь пусть уж молодые продолжат работу над «Словом о полку Игореве» в том направлении, какое намечено в моей книжечке. Хоть бы Вы раскачали кого-нибудь из студентов поехать в Западную Украину, в район, который, по словам археологов, в XIII в. был заселен выходцами из Северной земли и где Гординский обнаружил в языке и фольклоре переключку с лексикой «Слова». Богатая тема!» [50, арк. 1 зв.].

З виходом у 1954 р. на пенсію В. П. Адріанова-Перетц не покинула наукової праці, багато займалася редакторською діяльністю, консультувала молодь. Допомогала Варвара Павлівна й молодим українським дослідникам. Тривалою була співпраця вченої з Л. Є. Махновцем, яка розпочалася ще в 1949 р., коли останній був аспірантом С. І. Маслова і досліджував листування між В. М. Перетцом та І. Я. Франком. Тоді Л. Є. Махновець через свого наукового керівника звернувся до В. П. Адріанової-Перетц з проханням дослідити листи І. Я. Франка в особовому архіві В. М. Перетца [51, арк. 1–3]. У 1957 р. в Києві вийшла друком стаття вченої «З історії сатирично-гумористичної рукописної української літератури XVII–XVIII вв.», а в 1963 р. Л. Є. Махновець, працюючи над монографією

«Сатира і гумор української прози XVI–XVIII ст.», знов звернувся до В. П. Адріанової-Перетц з проханням надіслати йому необхідні для дослідження тексти пам'яток, які він не знайшов у бібліотеках Києва. Варвара Павлівна не тільки виконала прохання Л. Є. Махновця, про що йшлося вище, але й підготувала на його монографію та докторську дисертацію позитивні рецензії й відгук [52, с. 15; 11, арк. 3]. У ЦДАМЛМ України міститься листування між літературознавцями за 1963–1972 рр., з якого видно, як всебічно підтримувала і тактовно спрямовувала наукову діяльність молодшого колеги В. П. Адріанова-Перетц [11].

З нагоди 70-річчя від дня народження В. П. Адріанової-Перетц і 50-ліття її наукової діяльності Академією наук УРСР у Києві в 1957–1958 рр. були влаштовані урочисті заходи. Українські вчені широко вітали ювілярку. М. В. Шарлемань присвятив Варварі Павлівні свою працю «По Днепру со «Словом о полку Игореве» [53]. О. А. Назаревський у вітальному листі наголосив, що 50-літнє слугування науці В. П. Адріанової-Перетц принесло «достойные и обильные плоды», та із задоволенням зауважив, що цей «подвиг жизни» вченої знайшов широке й загальне визнання [54]. Окрему вітальну телеграму Варварі Павлівні надіслали колишні члени Семінарію російської філології, які на той час мешкали в Києві: І. С. Ковтунова, В. І. Маслов, О. А. Назаревський, Є. І. Чепур (Прокопенко) і С. О. Щеглова [55].

Листи засвідчують, що протягом усього життя В. П. Адріанова-Перетц цікавилася долею, науковою та творчою діяльністю товаришів, які вийшли із Семінарію російської філології, раділа їхнім успіхам, хвилювалася, коли приходила біда, а в разі потреби надавала допомогу. У листі до С. І. Маслова від 24 грудня 1943 р. вона висловила задоволення, що зразу декілька колишніх вихованців Семінарію є кандидатами до складу членів АН УРСР: «Как хорошо было бы, если бы Ник[олай] Кал[линикович] Гудзий вошел в УАН. Но, конечно, первое акад[емическое] кресло за Вами (С. И. Масловим – А. III.), это уже давно ясно. Б. А. Ларин тоже кандидат. Вот и снова наша старая гвардия тянется в Киев» [43, арк. 3 зв.]. Додамо, що під час виборів 1945 р. М. К. Гудзій став академіком АН УРСР, а Б. О. Ларіна було обрано членом-кореспондентом української академії.

Смерть вчених-колег В. П. Адріанова-Перетц сприймала не тільки як особисту трагедію, але й як безповоротну втрату для науки. У своїх статтях, присвячених пам'яті науковців, вона підкреслювала їхню роль і значення для розвитку науки. Так, готуючи некролог після смерті у 1965 р. С. О. Щеглової, Варвара Павлівна у листі О. А. Назаревському наголосила, що сторінки цієї статті вона «целиком отдала характеристике научного наследия С[офии] А[лексеевны], выделив в нем то, что временем

не отменено и вошло в историю русской и украинской литературы» [56, арк. 1–1 зв.]. У листі В. П. Адріанова-Перетц порадила О. А. Назаревському звернутися до рідних С. О. Щеглової, які мешкали в Києві, й, якщо залишилися неопублікованими її праці, спробувати їх надрукувати та подати в наукові видання статтю про київський період діяльності Софії Олексіївни. В. П. Адріанова-Перетц також була автором статей «Памяти Игоря Петровича Еремина» (1964) й «Памяти Николая Каллиниковича Гудзия (1887–1965)» (1966). Для збірника, присвяченого М. К. Гудзію, вона підготувала розвідку «Начало пути в Киевском семинаре В. Н. Перетца» (1968).

Важливими для В. П. Адріанової-Перетц та її кореспондентів були питання реабілітації В. М. Перетца, збереження пам'яті про Вчителя та публікації його наукової спадщини. 9 липня 1957 р. завдяки клопотанням Варвари Павлівни В. М. Перетца було реабілітовано. У листі О. А. Назаревському від 14 жовтня 1957 р. В. П. Адріанова-Перетц повідомляла: «Я уже третий месяц живу целиком в «минувшем»: после получения судебной реабилитации и постановления Президиума АН СРСР о посмертном восстановлении Владимира Николаевича «в правах академика» все время была занята подготовкой к печати его последних статей по украинской литературе, затем писала биографию и выверяла еще раз составленный весной список его трудов. Все уже отправлено на днях в Москву...» [57, арк. 1]. При цьому вона зауважила, що АН СРСР «очень быстро отозвалась на реабилитацию, а вот украинцы, как говорил покойный, на волах едут – все еще не ответили на мое заявление, которое я одновременно послала в обе Академии» [57, арк. 1 зв.]. Підготовлений В. П. Адріановою-Перетц збірник раніше неопублікованих праць В. М. Перетца побачив світ у 1962 р. і підсумував великий цикл робіт ученого з історії української літератури XVI–XVIII ст.

В. П. Адріанова-Перетц всебічно допомагала колегам, які досліджували життя та діяльність В. М. Перетца та пропагували його наукову творчість, а також писали про роботу Семінарію російської філології. Зокрема, О. А. Назаревському, який для ювілейного видання, присвяченого 125-річчю заснування Київського університету, готував матеріал про педагогічну та наукову діяльність В. М. Перетца в Києві, вона надіслала список праць вченого київського періоду та фотопортрет Володимира Миколайовича [58]. Корисною для молодих науковців, на думку Варвари Павлівни, була праця «Сторінки спогадів» Олександра Адріановича, у листі до якого вона зауважила: «Конечно, для студентов рассказ о нашей «школе» будет поучительным, чем бы они в будущем ни занялись: мы ведь учились не как чиновники от науки, работали не в «служебные часы» от сих до сих, а урывая время от отдыха или работы за «жалованье»... Этой добровольностью и сильна была особенно наша школа» [59, арк. 1–1 зв.]. Схвальний

відгук В. П. Адріанової-Перетц отримала й стаття колишнього товариша із Семінарію «Памяти учителя», що вийшла друком з нагоди 30-ліття по смерті В. М. Перетца. Так, в грудні 1965 р. вона написала О. А. Назаревському з Ленінграда: «Ваша стаття очень хороша! В ней есть и тот личный эмоциональный элемент, которого мне, по причине чисто биографической, ввести нельзя было. Мне очень хотелось бы эту статью... дать здешним молодым и старым филологам... Статья дополняет мой Очерк («Владимир Николаевич Перетц (1870–1935)», що був опублікований у збірнику «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков» (1962) – А. III.), особенно в ее «педагогической» части» [60, арк. 1].

В. П. Адріанова-Перетц була вдячна Л. Є. Махновцю, який до століття В. М. Перетца для ленінградських літературознавців підготував доповідь про дослідження Володимира Миколайовича з української літератури, а також опублікував статтю «Володимир Перетц» в українському фаховому часопису. Від українського вченого В. П. Адріанова-Перетц дізналася й про те, що 31 січня 1970 р. за рішенням ЮНЕСКО 100-річчя від дня народження В. М. Перетца відзначалося у всьому світі [11, арк. 9–9 зв.].

Варвара Павлівна до ювілею В. М. Перетца теж підготувала працю, про що повідомила українських учених: «Сдала в Археографический ежегодник еще статью о археографических и источниковедческих трудах В[ладимира] Н[иколаевича Перетца]. Книга выйдет в 70 г., когда исполнится сто лет со дня его рождения... Правда, объем статьи пришлось сжать, но главное напомнила» [61, арк. 1].

На глибоку шану та вдячну пам'ять українського народу заслуговує й сама Варвара Павлівна Адріанова-Перетц, яка протягом життя слугувала українській науці та зробила видатний внесок у розвиток національної філології. Активну участь В. П. Адріанової-Перетц в українському науковому житті та широку співпрацю Варвари Павлівни з українськими вченими засвідчує її велика епістолярна спадщина, яка відкладалася у фондах архівів і бібліотек України і потребує ретельного дослідження.

Список використаних джерел

1. Еремин И. П. Очерк научной деятельности члена-корреспондента АН СССР В. П. Адриановой-Перетц // Труды отдела древнерусской литературы (далее – ТОДРЛ). – 1958. – Т. 14. – С. 28–32; Варвара Павловна Адрианова-Перетц. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 57 с. – (Материалы к библиографии ученых СССР. Сер. лит. и яз. ; вып. 4); Дмитриев Л. А., Дробленкова Н. Ф., Лихачев Д. С., Панченко А. М. Варвара Павловна Адрианова-Перетц : [некролог] // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – 1973. – Т. 32, вып. 1. – С. 100–103; Дмитри-

ев Л. А. «Слово о полку Игореве» в трудах В. П. Адриановой-Перетц // ТОДРЛ. – 1974. – Т. 29. – С. 6–11; Покровская В. Ф. К столетию В. П. Адриановой-Перетц // ТОДРЛ. – 1992. – Т. 45. – С. 13–14; Ціпко А. Адріанова-Перетц Варвара Павлівна // Українці Санкт-Петербурга, Петрограда, Ленінграда... – Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2013. – С. 17–18.

2. Крекотень В. Визначна дослідниця письменства і фольклору : пам'яті Варвари Адриановой-Перетц // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 5. – С. 70–74; Махновець Л. Є. Пам'яті В. П. Адриановой-Перетц // Радянське літературознавство. – 1972. – № 7. – С. 96; Його ж. Пам'яті В. П. Адриановой-Перетц // Літературна Україна. – 1972. – № 48, 16 червня. – С. 4; Назаревский А. А. Из воспоминаний о молодых годах В. П. Адриановой-Перетц // ТОДРЛ. – 1974. – Т. 29. – С. 33–37.

3. Чистов К. В. Встречи и переписка с В. П. Адриановой-Перетц // ТОДРЛ. – 1992. – Т. 45. – С. 15–18; Рождественская М. В. Переписка В. П. Адриановой-Перетц и Н. К. Гудзия (по архивным материалам) // ТОДРЛ. – 1993. – Т. 46. – С. 186–193; Шмидт С. О. Письма В. П. Адриановой-Перетц М. Н. Тихомирову // ТОДРЛ. – 1993. – Т. 48. – С. 472–485.

4. ІР НБУВ, ф. XXXIII, № 1034, 13 арк.

5. Там само, ф. X, № 4759, 1 арк.

6. Адрианова О. Н., Адрианова Л. Н. Воспоминания о Варваре Павловне Адриановой-Перетц // ТОДРЛ. – 1992. – Т. 45. – С. 9–11.

7. ЦДАМЛМ України, ф. 1313, оп. 1, спр. 11, 2 арк.

8. ІР НБУВ, ф. X, № 4758, 2 арк.

9. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 567, од. зб. 17, 48 арк.

10. ІР НБУВ, ф. 78, № 216, арк. 1 арк.

11. ЦДАМЛМ України, ф. 1198, оп. 1, спр. 97, 18 арк.

12. ІР НБУВ, ф. 78, № 1639, 30 арк.

13. Назаревский А. А. Из воспоминаний о молодых годах В. П. Адриановой-Перетц // ТОДРЛ. – 1974. – Т. 29. – С. 33–37.

14. ІР НБУВ, ф. 78, № 1758, 1 арк.

15. Дробленкова Н. Ф. В. П. Адрианова-Перетц – преподаватель и редактор // ТОДРЛ. – 1974. – Т. 29. – С. 26–32.

16. Грушевський М. Рец. : В. П. Адрианова. Житие Алексея человека Божия в древней русской литературе и народной словесности. Петроград, 1917 // Україна. – 1924. – № 4. – С. 158–159.

17. ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 74, 18 арк.

18. Классика самарского краеведения : антология. – Вып. 2 / под ред. П. С. Кабытова, Э. Л. Дубмана. – Самара : Самарский университет, 2006. – 257 с.

19. Ціпко А. Адріанова-Перетц Варвара Павлівна // Українці Санкт-Петербурга, Петрограда, Ленінграда... – Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2013. – С. 17–18.

20. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.) : в 2 т. / редкол.: Л. В. Матвеева (гол. ред.) та ін. – К., 2005. – Т. 2 : 1918–1941. – 358 с.

21. Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за перше п'ятиріччя (1922–1926). – К., 1927. – 22 с.

22. ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 75, 10 арк.

23. IP НБУВ, ф. XXXVII, № 84, 2 арк.
24. Там само, ф. 93, № 117, 38 арк.
25. IA НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 68, 9 арк.
26. IP НБУВ, ф. X, № 18796, 2 арк.
27. Там само, ф. XXXIII, № 5029, 1 арк.
28. Там само, № 5048, 2 арк.
29. Список печатных трудов члена-корреспондента АН СССР В. П. Адриановой-Перетц // ТОДРЛ. – 1958. – Т. 14. – С. 7–20.
30. IA НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 78, 5 арк.
31. IP НБУВ, ф. XXXIII, № 8090, 1 арк.
32. Там само, ф. 141, № 65, 1 арк.
33. Там само, ф. XXXIII, № 6666, 1 арк.
34. Там само, № 6667, 3 арк.
35. Там само, № 4662, 1 арк.
36. Там само, № 5032, 1 арк.
37. Там само, № 6669, 1 арк.
38. Там само, № 6670, 1 арк.
39. Там само, № 4664, 3 арк.
40. Там само, № 5033, 2 арк.
41. Там само, № 5034, 3 арк.
42. Там само, № 5035, 3 арк.
43. Там само, № 5037, 4 арк.
44. Там само, № 5036, 3 арк.
45. Там само, ф. 78, № 384, 1 арк.
46. Там само, ф. 285, № 3096, 1 арк.
47. Там само, № 3503, 1 арк.
48. Там само, ф. 267, № 31–38; № 139–166.
49. Там само, ф. 49, № 348–350; №. 1026–1027.
50. Там само, ф. 78, № 402, 2 арк.
51. Там само, ф. XXXIII, № 4665, 4 арк.
52. Дробленкова Н. Ф. Список трудов члена-корреспондента АН СССР В. П. Адриановой-Перетц за 1957–1968 гг. // ТОДРЛ. – 1969. – Т. 24. – С. 15–20.
53. IP НБУВ, ф. 49, № 1026, 1 арк.
54. Там само, ф. 78, № 220, 1 арк.
55. Там само, № 221, 1 арк.
56. Там само, № 385, 2 арк.
57. Там само, № 374, 3 арк.
58. Там само, № 375, 2 арк.
59. Там само, № 386, 2 арк.
60. Там само, № 390, 2 арк.
61. Там само, № 406, 2 арк.

References

1. Eremin, I. P. (1958). Oчерк nauchnoi deiatelnosti chlena-korrespondenta AN SSSR V. P. Adrianovoi-Perette [Outline of the scientific activity of corresponding member of the AS of the USSR V. P. Adrianova-Peretts]. In *Trudy otdela drevnerusskoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature], Vol. 14, pp. 28–32. [In Ukrainian]; *Varvara Pavlovna Adrianova-Perette* [Varvara Pavlivna Adrianova-Peretts]. (1963). (Materialy k bibliografii uchenykh SSSR. Seriiia literatury i iazyka [Materials on the biography of the scientists of the USSR. Series of literature and language], Is. 4). Moscow: Publishing House of the AS of the USSR. [In Russian]; Dmitriev, L. A., Drobrenkova, N. F., Likhachev, D. S., Panchenko, A. M. (1963). Varvara Pavlovna Adriano-va-Perette: nekrolog [Varvara Pavlivna Adrianova-Peretts: memoir]. (1973). In *Izvestiia AN SSSR. Otdelenie literatury i iazyka* [Bulletin of the AS of the USSR. Department of literature and language], Vol. 32, Is. 1, pp. 100–103. [In Russian]; Dmitriev, L. A. (1974). “Slovo o polku Igoreve” v trudakh V. P. Adrianovoi-Perette [The Tale of Igor’s Campaign in the works of V. P. Adrianova-Peretts]. In *Trudy otdela drevnerusskoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature], Vol. 29, pp. 6–11. [In Russian]; Pokrovskaiia, V. F. (1992). K stoletiiu V. P. Adrianovoi-Perette [On the 100th anniversary of V. P. Adrianova-Peretts]. In *Trudy otdela drevnerusskoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature], Vol. 45, pp. 13–14. [In Russian]; Tsipko, A. (2013). Adrianova-Peretts Varvara Pavlivna. In *Ukrainci Sankt-Peterbur-ha, Petrohrada, Leninhrada...* [Ukrainians of Saint Petersburg, Petrograd, Leningrad] (pp. 17–18). Vyshhorod: PP Serhiichuk M. I. [In Ukrainian].
2. Krekoten, V. (1972). Vyznachna doslidnytsia pysmenstva i folkloru: pamiati Var-vara Adrianovoi-Peretts [Outstanding researcher of authorship and folklore: in memory of Varvara Adrianova-Peretts]. (1972). In *Narodna tvorchist ta etnhografiia* [Folk art and ethnography], No. 5, pp. 70–74. [In Ukrainian]; Makhnovets, L. Ye. (1972). Pamiati V. P. Adrianovoi-Peretts [In memory of V. P. Adrianova-Peretts]. In *Radianske literaturo-znavstvo* [Soviet literature studies], No. 7, p. 96. [In Ukrainian]; Makhnovets, L. Ye. (1972). Pamiati V. P. Adrianovoi-Peretts [In memory of V. P. Adrianova-Peretts]. In *Literaturna Ukraina* [Literature Ukraine], No. 48, June 16, p. 4. [In Ukrainian]. Nazarevskii, A. A. (1974). Iz vospominanii o molodykh godakh V. P. Adrianovoi-Perette [From the memories about young years of V. P. Adrianova-Peretts]. In *Trudy otdela drevnerusskoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature], Vol. 29, pp. 33–37. [In Russian].
3. Chistov, K. V. (1992). Vstrechi i perepiska s V. P. Adrianovoi-Perette [Meetings and correspondence with V. P. Adrianova-Peretts]. In *Trudy otdela drevnerusskoi lite-ratury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature], Vol. 45, pp. 15–18. [In Russian]; Rozhdestvenskaia, M. V. (1993). Perepiska V. P. Adrianovoi-Perette i N. K. Gudziia (po archivnym materialam) [Correspondence of V. P. Adrianova-Peretts and M. K. Hudzii (by archival materials)]. In *Trudy otdela drevnerusskoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature], Vol. 46, pp. 186–193. [In Russian]; Shmidt, S. O. (1993). Pisma V. P. Adrianovoi-Perette M. N. Tikhomirovu

[Letters of V. P. Adrianova-Peretts to M. M. Tykhomyrov]. In *Trudy otdela drevnerusskoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature], *Vol. 48*, pp. 472–485. [In Russian].

4. Fond 33, Unit 1034. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

5. Fond 10, Unit 4759. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

6. Adrianova, O. N., Adrianova, L. N. (1992). Vospominaniia o Varvare Pavlovne Adrianovoi-Perettc [Memories about Varvara Pavlovna Adrianova-Peretts]. In *Trudy otdela drevnerusskoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature], *Vol. 45*, pp. 9–11. [In Russian].

7. Fond 1313, Inventory 1, Unit 11. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

8. Fond 10, Unit 4758. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

9. Fond 251, Inventory 567, Unit 17. Archive of Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

10. Fond 78, Unit 216. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

11. Fond 1198, Inventory 1, Unit 97. Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine. [In Russian].

12. Fond 78, Unit 1639. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

13. Nazarevskii A. A. (1974). Iz vospominanii o molodykh godakh V. P. Adrianovoi-Perettc [From memories about young years of V. P. Adrianova-Peretts]. In *Trudy otdela drevnerusskoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature], *Vol. 29*, pp. 33–37. [In Russian].

14. Fond 78, Unit 1758. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

15. Droblenkova, N. F. (1974). V. P. Adrianova-Perettc – prepodavatel i redactor [V. P. Adrianova-Peretts – educator and editor]. In *Trudy otdela drevnerusskoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature], *Vol. 29*, pp. 26–32. [In Russian].

16. Hrushevskiy, M. (1924). [Review of the book *Zhitie Alekseia cheloveka Bozhiia v drevnei russkoi literature i narodnoi slovesnosti* [Life of Aleksei, a God's man in Old Russian literature and popular writing], by V. P. Adrianova, 1917, Petrograd. [In Russian]]. In *Ukraina* [Ukraine], *No. 4*, pp. 158–159. [In Ukrainian].

17. Fond 257, Inventory 5, Unit 74. Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].

18. Kabytov, P. S., Dubman, E. L. (Eds.). (2006). *Klassika samarskogo kraevedeniia: antologiya* [Classics of local studies in Samara: anthology], *Is. 2*. Samara: Samara University. [In Russian].

19. Tsipko, A. (2013). Adrianova-Peretts Varvara Pavlivna [Adrianova-Peretts Varvara Pavlivna]. In *Ukrainci Sankt-Peterburha, Petrohrada, Leninhrada...* [Ukrainians of Saint Petersburg, Petrograd, Leningrad] (pp. 17–18). Vyshhorod: PE Serhiichuk M. I. [In Ukrainian].

20. Matvieieva, L. V. (Ed.-in-Chief). (2005). *Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941 rr.)* [Epistolary heritage of Ahatanhel Krymsky (1890–1941)]: *Vol. 2. 1918–1941*. Kyiv. [In Ukrainian].

21. *Zvidomlennia Tovarystva doslidnykiv ukrainskoi istorii, pysmenstva ta moyu u Leninhradi za pershe piatyrichia (1922–1926)* [Notices of the Society of researchers of Ukrainian history, writing and language in Leningrad for the first five years (1922–1926)]. (1927). Kyiv. [In Ukrainian].
22. Fond 257, Inventory 5, Unit 75. Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
23. Fond 37, Unit 84. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
24. Fond 93, Unit 117. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
25. Fond 257, Description 5, Unit 68. Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
26. Fond 10, Unit 18796. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
27. Fond 33, Unit 5029. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
28. Fond 33, Unit 5048. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
29. Spisok pechatnykh trudov chlena-korrespondenta AN SSSR V. P. Adrianovoi-Perette [List of printed works of corresponding member of the AS of the USSR V. P. Adrianova-Peretts]. In *Trudy otдела drevnerusskoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature], Vol 14, pp. 7–20. (1958). [In Russian].
30. Fond 257, Inventory 5, Unit 78. Institute of Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
31. Fond 33, Unit 8090. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
32. Fond 141, Unit 65. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
33. Fond 33, Unit 6666. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
34. Fond 33, Unit 6667. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
35. Fond 33, Unit 4662. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
36. Fond 33, Unit 5032. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
37. Fond 33, Unit 6669. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
38. Fond 33, Unit 6670. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
39. Fond 33, Unit 4664. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
40. Fond 33, Unit 5033. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
41. Fond 33, Unit 5034. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
42. Fond 33, Unit 5035. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
43. Fond 33, Unit 5037. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
44. Fond 33, Unit 5036. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
45. Fond 78, Unit 384. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
46. Fond 285, Unit 3096. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
47. Fond 285, Unit 3503. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
48. Fond 267, Units 31–38, 139–166. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
49. Fond 49, Units 348–350, 1026–1027. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
50. Fond 78, Unit 402. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
51. Fond 33, Unit 4665. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
52. Droblenkova, N. F. (1969). Spisok trudov chlena-korrespondenta AN SSSR V. P. Adrianovoi-Perette za 1957–1968 gg. [List of works of corresponding member

of the AS of the USSR V. P. Adrianova-Peretts for 1957–1968]. In *Trudy otdela drevnerusskoi literatury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature], Vol 24, pp. 15–20. [In Russian].

53. Fond 49, Unit 1026. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
54. Fond 78, Unit 220. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
55. Fond 78, Unit 221. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
56. Fond 78, Unit 385. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
57. Fond 78, Unit 374. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
58. Fond 78, Unit 375. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
59. Fond 78, Unit 386. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
60. Fond 78, Unit 390. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].
61. Fond 78, Unit 406. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

Shapoval Andrii Ivanovych

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Participation of V. P. Adrianova-Peretts in the Ukrainian scientific life: epistolary discourse (on the 130th anniversary of the scientist).

In the article through the analysis of the epistolary heritage of prominent Ukrainian and Russian philologist, literary critic, folklorist, corresponding member of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR and the Academy of Sciences of the USSR V. P. Adrianova-Peretts the partaking of the scientist in the Ukrainian scientific life, the contribution to the development of Ukrainian science and the cooperation with Ukrainian scientists is reflected. The source of the study was the correspondence of V. P. Adrianova-Peretts with Ukrainian scientists O. I. Biletskyi, V. V. Danylov, I. F. Yerofeiev, A. M. Loboda, A. R. Mazurkevych, V. I. Maslov, S. I. Maslov, L. Ye. Makhnovets, O. A. Nazarevskiy, P. M. Popov, Ye. I. Chepur, M. V. Sharleman, S. O. Shchehlova, and the correspondence of V. M. Peretts with S. O. Yefremov and A. Yu. Krymskiy, which is deposited in the fonds of the Institute of Archival Science and the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, and the Central State Archive of Literature and Arts of Ukraine.

Key words: V. P. Adrianova-Peretts, V. M. Peretts, epistolary heritage, National Academy of Sciences of Ukraine, philology.

Шапвал Андрей Иванович

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Участие В. П. Адриановой-Перетц в украинской научной жизни: эпистолярный дискурс (к 130-летию со дня рождения ученой).

В статье на основе анализа эпистолярного наследия выдающегося украинско-го и российского филолога, литературоведа, фольклориста, члена-корреспондента АН УССР и АН СССР В. П. Адриановой-Перетц отражено участие ученой в украинской научной жизни, ее вклад в развитие украинской науки и сотрудничество с украинскими учеными. Источником исследования стала переписка В. П. Адриановой-Перетц с украинскими учеными А. И. Белецким, В. В. Даниловым, И. Ф. Еро-

---

феевым, А. М. Лободой, А. Р. Мазуркевичем, В. И. Масловым, С. И. Масловым, Л. Е. Махновцем, А. А. Назаревским, П. Н. Поповым, Е. И. Чепур, Н. В. Шарлеманем, С. А. Щегловой и переписка В. Н. Перетца с С. А. Ефремовым и А. Е. Крымским, которая хранится в фондах Института архивоведения и Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, а также Центрального государственного архива-музея литературы и искусства Украины.

Ключевые слова: В. П. Адрианова-Перетц, В. Н. Перетц, эпистолярное наследие, Национальная академия наук Украины, филология.

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 002.2:027.57(477-25)НБУВ:929Петров

Лідія Андріївна Поперечна
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

НАУКОВІ ЧИТАННЯ В ІНСТИТУТІ КНИГОЗНАВСТВА НБУВ НА ПОШАНУ БІБЛОГРАФА І КНИГОЗНАВЦЯ СТЕПАНА ЙОСИПОВИЧА ПЕТРОВА

В Інституті книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у циклі заходів до її 100-літнього ювілею (відзначатиметься 2018-го року) відбулося чергове засідання книгознавчих студій – наукові читання на пошану **Степана Йосиповича Петрова** – бібліографа, книгознавця, педагога, колишнього завідувача відділу рідкісних і цінних книг Державної публічної бібліотеки УРСР (нині НБУВ).

Ім'я Степана Петрова тісно пов'язане з книгознавчою і бібліотечною наукою, освітою і практикою, – він вписав свою сторінку в історію головної бібліотеки країни, полишив по собі помітний слід в становленні національної бібліографії, виховав плеяду книгознавців і бібліотечних фахівців. Тож аби вшанувати його пам'ять у переддень 100-літнього ювілею від дня народження, до читальної зали відділу стародруків і рідкісних видань зійшлося багато відомих послідовників ученого – книгознавців і бібліографознавців, співробітників Бібліотеки, викладачів і студентів бібліотечних кафедр київських вишів, а також представники кількох поколінь родини С. Й. Петрова.

Відкриваючи читання, які передують віковому ювілею Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, генеральний директор НБУВ, член-кореспондент НАН України **Володимир Попик** зауважив, що історія Бібліотеки – це історія багатьох визначних особистостей, які розбудували її як провідну установу національної науки і культури. Отож, готуючись до ювілею, ми повинні відзначити їхній персональний внесок, осмислити шляхи розвитку започаткованих ними традицій, актуалізувати значення для сучасності. *«Ім'я С. Й. Петрова для Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського має особливе значення. Він виступив продовжувачем інтелектуальної традиції її засновників, одним із твор-*

© Л. А. Поперечна, 2017

ців наукового потенціалу, гідного національної бібліотеки. У нелегкі десятиліття утисків і обмежень своїми працями С. Й. Петров заклав основи для формування цілісної і всеохопної національної бібліографії. Знаменно, що в незалежній Україні започаткована Петровим справа принесла вагомі результати у вигляді багатотомного зводу «Книга в Україні»», – підкреслив В. Попик.

Як учений, педагог і батько постав Степан Йосипович Петров у виступі його доньки – віце-президента Української бібліотечної асоціації, координатора американських центрів Посольства США в Україні, доктора історичних наук **Валентини Пашкової**. Зворушливі спогади дитинства про батьківські настанови й уроки життя, що стали дороговказом і сформували її як людину і фахівця, захоплення творчою біографією батька справили неабияке враження на присутніх. Наостанок свого виступу пані Валентина щиро подякувала працівникам Бібліотеки за ініціативу організації такого заходу та надану можливість родині ознайомитися зі спадщиною С. Й. Петрова.

До відтворення професійного портрета С. Й. Петрова долучилися зі своїми спогадами бібліотекарі, котрі свого часу мали нагоду разом з ним працювати, – ветерани НБУВ – провідний бібліотекар обмінно-резервних фондів **Вікторія Кабкова** (у Бібліотеці з лютого 1960 р.) та бібліотекар І категорії відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій **Марія Рубльова** (у Бібліотеці з 1949 р.).

Про становлення С. Й. Петрова як бібліографа та книгознавця, його плідну діяльність на посаді завідувача відділу рідкісних та цінних книг у стінах тодішньої Державної публічної бібліотеки УРСР йшлося у виступі директора Інституту книгознавства НБУВ, доктора історичних наук **Галлини Ковальчук**. Вона поділилася враженнями від занурення у вивчення архівних документів, які, за її словами, по-особливому розкривають історію нашої Бібліотеки, відділу стародруків та рідкісних видань і особистий внесок Степана Йосиповича Петрова. «... Я перечитала величезну кількість документів із архіву нашої бібліотеки – звітів, протоколів, відповідних записок – і досі перебуваю у полоні незабгненних відчуттів від того, як багато зробила ця людина для Бібліотеки та книгознавчої і бібліографічної науки! Він прийшов сюди сімдесят років тому ще недосвідченим 30-річним працівником і за кількадесят років зробив непомірно багато, і ми ще мало про це знаємо».

Нові штрихи до портрета Степана Йосиповича додала (за словами Г. Ковальчук, «Петров: сьогодні») завідувач відділу стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства НБУВ, кандидат історичних наук **Наталія Бондар**. Особлива увага вченого до досліджень давніх пам'яток

книжкової культури, зауважила пані Наталія, відбилась у його висловлюваннях. «Вивчення стародруків має виняткове значення для вивчення питань історії національної культури, побуту і мови», – наголошував свого часу С. Й. Петров. Створені під його керівництвом друковані наукові каталоги стародруків (*«Книги гражданской печати XVIII века: каталог книг гражданской печати, хранящихся в Государственной публичной библиотеке АН УРСР»* (1956); *«Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке АН УРСР»* (1958); *«Книги первой четверти XIX века: каталог книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке АН УССР»* (1961), *«Книги гражданского друку, видані на Україні, XVIII – перша половина XIX ст.: каталог»* (1971)) детально розкривають фонд НБУВ і є безцінним джерелом з історії книгодрукування в Україні та Росії XV – початку XIX ст. *«Актуальність цих праць не втрачена і понині. А започатковані Степаном Петровим традиції укладання наукових каталогів сьогодні активно підтримують фахівці відділу стародруків та рідкісних видань»*, – запевнила Наталія Бондар.

Про внесок С. Й. Петрова у формування бібліографічного репертуару української книжки та результати багатотомного ретроспективного бібліографічного проекту *«Книга в Україні. 1861–1917»* розповіла науковий співробітник відділу національної бібліографії НБУВ, кандидат історичних наук **Ірина Лиханова**. Вона, зокрема, нагадала, що основу покажчика склала зібрана Петровим картотека видань, надрукованих українською та російською мовами в Україні протягом 1861–1917 рр. Праця була копіткою, обсяги картотеки зростали, і до цієї роботи були залучені й інші члени родини, зокрема син – Сергій Степанович Петров, який довгі роки після смерті батька зберігав картотеку. Дев'ятнадцятий, останній, випуск покажчика *«Книга в Україні. 1861–1917: матеріали до репертуару української книги»*, підготовлений відділом національної бібліографії НБУВ, побачив світ наприкінці 2016 р., – повідомила бібліограф.

С. Й. Петров вдало поєднував наукову й педагогічну діяльність. Про особливі грані його педагогічного хисту йшлося у виступі професора Київського національного університету культури і мистецтв (КНУКіМ) доктора історичних наук **Тетяни Новальської**. Він викладав історію видавничої справи та історію журналістики в Київському державному університеті, потім – у Київській філії Львівського поліграфічного інституту. Читав курси історії книги та бібліотечної справи в Київській філії Харківського державного інституту культури, що з 1968 р. стала Київським державним інститутом культури (нині – КНУКіМ), де був першим деканом бібліотечного факультету, посадив посаду завідувача кафедри бібліографії.

Степана Петрова добре пам'ятають і шанують як толерантного і мудрого наставника його колишні студенти і послідовники, – сказала професор Новальська.

Присутня на читаннях завідувач кафедри бібліотекознавства та інформології Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор наук із соціальних комунікацій **Олена Воскобойнікова-Гузєва** висловила свої міркування щодо особливої значимості заходів на вшанування особистостей, котрі творили історію і закладали традиції Бібліотеки, якій незабаром виповниться 100 років.

«Сьогодні було дуже тепле й водночас професійне зібрання. Я зворушена. Мої онуки також слухали про свого прадіда. Така непересічна подія в нашому житті», – написала згодом Валентина Пашкова на своїй сторінці у Фейсбучі.

Poperechna Lidiia Andriivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Scientific readings in the Institute of Book Studies of VNLU in honor of bibliographer and bibliologist Stepan Yosypovych Petrov.

Поперечная Лидия Андреевна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Научные чтения в Институте книговедения НБУВ в честь библиографа и книговеда Степана Иосифовича Петрова.

*Ірина Геннадіївна Лиханова,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК «КНИГА В УКРАЇНІ, 1861–1917: МАТЕРІАЛИ ДО РЕПЕРТУАРУ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ»

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського завершила роботу з укладання бібліографічного покажчика «Книга в Україні, 1861–1917: матеріали до репертуару української книги». Запропоноване видання, в основу якого була покладена бібліографічна картотека відомого українського книгознавця Степана Йосиповича Петрова (1917–1974), хронологічно продовжує його працю «Книги громадянського друку, видані на Україні, XVIII – перша половина XIX ст. : каталог» (Харків, 1971) і складається з 20-ти випусків (24 книги), що виходили протягом 1996–2017 рр.

Покажчик «Книга в Україні, 1861–1917: матеріали до репертуару української книги» є найповнішим бібліографічним ресурсом, що подає відомості про видання з усіх галузей знання українською та російською мовами, які побачили світ в Україні за півстоліття. До нього увійшли описи книг, альманахів, збірників, брошур, навчальних посібників, довідкових видань, передруків та відбитків. Загальна кількість бібліографічних записів – 89 189, бібліографічні описи всіх випусків мають суцільну нумерацію. До покажчика не включені образотворчі та нотні видання, газети, журнали, листівки.

Як відомо, шлях становлення української національної бібліографії був складним: Україна, на відміну від інших країн, тривалий час не мала бібліографічного репертуару національного друку. Однією з перших праць в цьому напрямі став каталог С. Й. Петрова «Книги громадянського друку, видані на Україні, XVIII – перша половина XIX ст.». Видання містило бібліографічні описи книг українською та російською мовами, надрукованих громадянським шрифтом упродовж 1765–1860 рр. на території України (в межах адміністративного поділу УРСР).

Останні роки життя С. Й. Петров присвятив роботі над каталогом книг, виданих в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Під його керівництвом створено картотеку видань, надрукованих українською та російською мовами в Україні протягом 1861–1917 рр. Формуючи карто-

теку, укладачі вивчали різноманітні матеріали, зокрема органи офіційної бібліографічної реєстрації Російської імперії (Книжная летопись. – Москва, 1907–1917; Книжный вестник. – С.-Петербург, 1861–1915; Список книг, вышедших в России. – С.-Петербург, 1884–1907; Указатель по делам печати. – С.-Петербург, 1872–1878), карткові та друковані каталоги бібліотек, видавництва, бібліографічні покажчики тощо.

Робота зі створення картотеки найактивніше провадилася в період 1971–1974 рр., до раптової смерті С. Й. Петрова. Зібрані науковцями бібліографічні дані про українські видання кінця XIX – початку XX ст., незважаючи на значний обсяг, не відтворювали повного спектру книговидавання в Україні за означений період. Через непростий соціально-політичний клімат того часу укладачі були змушені замовчувати інформацію про книги значної історико-культурної та наукової цінності, зокрема про релігійні видання монастирів, твори церковних діячів, літературу з відділів спеціального зберігання тощо.

Проте, навіть і маючи певні прогалини, бібліографічний матеріал, зібраний фахівцями під керівництвом і за безпосередньої участі С. Й. Петрова, став цінним джерелом з репертуару національного друку.

З кінця 80-х років XX ст. відроджується робота зі створення Українського бібліографічного репертуару – ретроспективної національної бібліографії, зокрема відновлюється вивчення теоретичного аспекту розробок і, як результат, – практичне створення репертуару української книги.

У 1992 р. в НБУВ розпочалася робота з науково-дослідної теми «Формування баз даних національної бібліографії України», наслідком чого стало видання в серії «Національна бібліографія України» низки посібників Українського бібліографічного репертуару.

Перший випуск покажчика «Книга в Україні, 1861–1917» побачив світ у 1996 р. за підтримки фонду «Відродження». Від 1999 р. покажчик видавала Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Бібліографічна редакція здійснювалася у відділі національної бібліографії.

З метою створення максимально повного бібліографічного репертуару української книги кінця XIX – початку XX ст. авторський колектив здійснив копітку та значну за обсягами науково-пошукову роботу з вивчення й опрацювання відповідної джерельної бази. Результати роботи значно доповнили відомості щодо масиву видань, надрукованих на території України українською та російською мовами протягом 1861–1917 рр., дозволили ввести їх до наукового обігу.

Джерельною базою покажчика слугували як традиційні бібліографічні видання, так і електронні ресурси, передусім каталоги провідних бібліотек України та Росії, зокрема: Державної історичної бібліотеки

України, Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Російської національної (РНБ) та Російської державної (РДБ) бібліотек, Бібліотеки Російської академії наук (БАН), Санкт-Петербурзької державної театральної бібліотеки, Державної публічної науково-технічної бібліотеки Росії та ін.

Під час багаторічної праці над виданням були виявлені нові матеріали, не включені з різних причин до попередніх випусків покажчика. У 2017 р. підготовлено до друку 20-й, додатковий, випуск, який репрезентував цей значний документальний масив. Він включає близько 4000 видань і відтак має значну інформаційну вартість.

Матеріали покажчика «Книга в Україні, 1861–1917» заповнюють інформаційні лакуни в обліку української книги другої половини XIX – початку XX ст., створюють підґрунтя для наукових досліджень, слугують джерельною базою для підготовки науково-інформаційних видань. Зокрема, матеріали покажчика використано в працях Т. Р. Кароєвої (Кароєва Т. Р. Книговидавнича справа Поділля : тенденції розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Київ. держ. ун-т культури і мистецтв. – Київ, 2004. – 20 с.), С. С. Петрова (Петров С. С. Книжкова справа в Києві, 1861–1917. – Київ, 2002. – 344 с.), І. Г. Лиханової (Лиханова І. Г. Розвиток концепції національної бібліографії України у XX столітті : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 08/ НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2005. – 20 с.); бібліографіях «Схід і Південь України: час, простір, соціум : матеріали до бібліографії» (Схід і Південь України : час, простір, соціум : у 2 т. Т. 2. Матеріали до бібліографії / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України; уклад.: Т. В. Добко (керівник), О. Я. Дуднік, А. М. Колесніченко [та ін.]. – Київ, 2016. – 944 с.), «Видавництво «Mathesis» (1904–1925) : матеріали до історії та каталог книг» (Видавництво «Mathesis» (1904–1925) : матеріали до історії та каталог книг / М-во культури і мистецтв України, Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького ; авт.-упоряд. І. Є. Рікун. – Київ : Кн. палата України, 2002. – 60 с.), «Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1852–1923)» (Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1852–1923) : бібліогр. посіб. / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, Вінниц. обл. краєзн. музей ; уклад. Т. Р. Соломонова. – Вінниця, 2006. – 352 с.), «Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітител ь : до 155-річчя від дня народження» (Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітител ь : до 155-річчя від дня народж. : бібліогр. покажч. / Держ. наук. пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського, Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя ; упоряд.: А. М. Доркену

[та ін.]. – Київ, 2010. – 175 с. – (Видатні педагоги світу ; вип. 6), «Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011)» (Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Наук. б-ка ім. М. Максимовича ; упоряд.: В. А. Короткий [та ін.]. – Дрогобич, 2011. – 740 с.), «Микола Олексійович Лавровський : з плеяди науковців Ніжинської вищої школи : біобібліографічний покажчик» (Микола Олексійович Лавровський : з плеяди науковців Ніжин. вищої шк. : біобібліогр. покажч. / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя [та ін.] ; упоряд.: Л. І. Литвиненко, Л. В. Гранатович. – Ніжин, 2012. – 59 с.), «Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX ст.) : історико-бібліографічне дослідження» (Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX ст.) : іст.-бібліогр. дослідж. / М-во освіти і науки, молоді та спорту, Наук. б-ка Черкас. нац. ун-ту ім. Богдана Хмельницького ; упоряд. О. З. Силки. – Черкаси, 2012. – 232 с.) та ін.

Наявність електронної версії покажчика, представлена на сайті НБУВ (www.nbuv.gov.ua), дає можливість вільного доступу до інформації національного значення як для громадян України, так і для зарубіжних користувачів.

Lykhanova Iryna Hennadiivna

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

Bibliographic index “Book in Ukraine, 1861–1917: materials on Ukrainian book repertoire”.

Лиханова Ирина Геннадиевна

Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского

Библиографический указатель «Книга в Украине, 1861–1917: материалы к репертуару украинской книги».

СКІЛЬКИ ЦЕРКОВ БУЛО В КИЄВІ ХІ СТ. І МОЖЛИВІ ПОМИЛКИ ПЕРЕКЛАДУ «ХРОНІКИ» ТІТМАРА МЕРЗЕБУРЗЬКОГО

«Хроніка» Тітмара Мерзебурзького (1012–1018) є одним з найдавніших джерел з історії Київської Русі, що написано німецьким церковним діячем і хроністом, мерзебурзьким єпископом, який належав до Саксонської імператорської династії. У документі згадується, серед іншого, про наявність начебто 400 церков у Києві початку ХІ ст. [1]. Ці відомості потрапили до «Хроніки» зі свідчень тих англосаксів, які 14 серпня 1018 р., допомагаючи польському королю Болеславу захопити князівський стіл для Святополка Окаянного, опинились у Києві і згодом розповіли про побачене у великокняжому місті [3]. Саме їхні свідчення пізніше потрапили до історичних праць.

Історик м. Києва М. В. Закревський (з посиланням на працю Августа Шлєцера «Нестор») у 1868 р. писав: «Во времена Святополка (1017) ... сильный пожар истребил (по Никоновской летописи) до 700 церквей в Киеве и большую часть этого города. Карамзин находит это число невероятным. Тагищев поправил «и домов до 700». Далее М.В. Закревський пише: «Дитмар, єпископ Межиборгский (Мерзебургский), родившийся 976, а умерший в 1018 г., пишет: «В этом большом городе (Китавс, или Киев), составляющем столицу онаго государства, находится более четырёх сот церквей». І далі: «Так называемый Саксона летописец, Annabista Saxo, повторил Дитмарово сказание о Киеве, но говорит только о 300 церквях». Эингард (Ейнхард – *Л. Н.-К.*), под 1018 г. «В этом большом городе Китави, столице этого государства, находится более трёх сот церквей» [3].

Інші дослідники, також вважаючи цю кількість перебільшеною, трактували поняття «церкви» як каплички, що їх, мовляв, будували кияни на своїх подвір'ях, аби доводити князю Володиміру своє лояльне ставлення до прийняття християнської віри.

Посилаючись на дані, переказані вояками-співвітчизниками і записані в «Хроніці» 42-річним саксом Тітмаром восени того ж 1018 р., деякі історики сприйняли ці цифри як свідчення величі Києва на початку ХІ ст.

Такі пояснення викликають іронічне ставлення до них дослідників. Так, дослідник історії Києва Петро Толочко писав: «Титмар Магдебургский,

писавший о Киеве в 1019 году (*тут помилково вказано «1019», Титмар по-мер 1018 – Л. Н.-К.*), со слов солдат польского короля Болеслава, называл его городом 400 храмов і 8 рынков с несчётным количеством населения. Теперь о киевских церквях. Титмар Магдебургский говорит о 400 храмах, летопись, рассказывая о пожаре 1124 года, называет цифру 600. Исследователи неоднократно отмечали, что сведения эти значительно преувеличены. Конечно же, на 30-м году после принятия христианства в Киеве не могло быть 400 храмов. Не имел Киев 600 церквей и в XII столетии» [8].

Для порівняння – зараз у Києві 74 православні церкви і ще 40 церков інших конфесій.

Отже, якщо в 1018 р. Київ займав територію у 10 гектарів (так зване «місто Володимира»), і коли б на цій території було 400 церков, то кожна з них могла займати площу до 250 квадратних метрів. У такому разі споруди стояли б упритул одна до одної, і у Києві не вистачило б місця ані для княжої адміністрації, ані для вулиць, ані для жителів-прихожан.

З київського джерела – «Повісті временних літ» чорноризця монастиря Печерського Нестора – на 1018 р. відомо лише про три церкви у Києві – Ільїнську церкву, церкву св. Василя та Десятинну («Приснодіви Марьї Богородиці» [2]). Ці історичні факти підтверджуються результатами археологічних розкопок.

То кому ж вірити – хроністу-єпископу Тітмару (1018 р.) чи літописцю-чорноризцю Нестору (до 1106 р.)? І скільки насправді було церков у Києві у 1018 р. – чотириста чи три?

Аби знайти причину, за якої з'явилося число 400, треба з'ясувати, чому тітмарське «З» було сприйнято як «400».

Відомо, що у часи Тітмара Мерзебургського і літописця Нестора арабських цифр ще не було, бо з'явилися вони у Європі тільки наприкінці XII ст.

Від III до XI ст. дани, англійці, сакси користувалися рунічним письмом [6], літери якого упорядковувались у футарк – рунічний стрій, а жителі тогочасної Русі користувались кирилицею, і за цифри їм слугували її літери, над якими ставили фігурну риску, так зване «титло». Числове значення окремих титулованих літер залежало від їх місця у абетці.

Можна припустити, що і у саксів за цифри слугували літери футарку за їх порядком розташування. У рунічному календарі, який був записаний у рукописі Оле Ворма «Computus Runicus», значення кожного з 19 чисел для визначення повного місяця відповідає їх порядку у футарку.

У футарку на третьому місці стояла рунічна літера **ᚱ**. Схоже, вона була сприйнята перекладачем невірно, а саме – як число 400, якому відповідала літера **У** з титлом – **Ū** [4], яка з небагатьох кирилических літер схожа за начерком з рунічним типом письма та передачею рунічних букв, що

переважно складаються з вертикальних та косих ліній, як і літера Ÿ. Обидві цифри у рукописному варіанті написання можуть бути дуже схожими, тому їх могли переплутати при перекладі тексту.

Крім того, на цю думку нас наводить один відомий випадок, коли кирилична літера «у» була написана у *дзеркальному* зображенні – у складі абетки з 27 літер, які надіяли у першій половині XI ст. на стіні апсиди Михайлівського притвору Софії Київської [5]. У написанні цієї літери довга риска проведена з нахилом зліва направо, а від її середини коротка риска – направо вгору. Таке унікальне зображення літери з кириличного «азбукованого» [2] письма графічно подібне до літери рунічного письма .

Перекладач тітмарського тексту на слов'янську мову, певно, хибно зрозумівши значення зображеної літери , що містилася на третьому місці у футарку, відірвав верхню бічну сторону трикутника, перемістив і підняв її над літерою, перетворивши на титло. Так могло утворитися титлова не дзеркальне , що відповідало кириличному числу 400.

Таким чином, на нашу думку, це пояснює, чому перекладач одним рухом свого пера зміг «добудувати» до трьох київських церков, про які писав Тітмар (як і Нестор під 1018 р.), ще 397 споруд. Тому 300 саксів, які влітку 1018 р. разом з королем Болеславом, ляхами та Святополком Окаянним увійшли переможцями у десятигектарний Київ, могли бачити тільки три церкви, про що, повернувшись, і переповіли єпископу Тітмару Мерзебурзькому, який записав восени 1018 р. в німецькій «Хроніці» – (три) церкви.

Якщо така гіпотеза про помилку перекладача має місце, тоді можна припустити, що у XI ст. представник *Саксонської імператорської династії* Тітмар Мерзебурзький писав *німецьку «Хроніку» старішим рунічним письмом*, тобто письмом *варяго-русів*, яке називали *«руськими письменами у вигляді черт і рез»* [7, с. 121] і яке визнається як невідома нам, давніша за кирилицю, система письма, з якою створювач кирилиці (867 р.) ознайомився у 861 р. під час свого перебування у Херсонесі.

Запропонована у даній статті версія прочитання дати дозволяє повернутися до підтвердження історичних відомостей з тексту «Повісті временних літ» щодо кількості церковних споруд у Києві станом на 1018 рік: їх була три, і на той час четвертої церкви – *Софії – ще не було*, відповідно, її не будував князь Володимир з 1011 року, як це зазначається у деяких працях сучасних дослідників.

На нашу думку, таким трактуванням цього факту можна пояснити існуючі розбіжності у кількості церков у Києві XI ст., тому бажано було б знавцям мов та рунічного письма звернути увагу на цю гіпотезу і продовжити поглиблене дослідження.

Список використаних джерел

1. Титмар Мерзебургский. Хроника / пер. с лат. И. В. Дьяконова. – 2-е изд., исправ. – М. : Русская панорама, 2009. – 254 с. Див. також: Титмар Мерзебургский. Хроника (1012–1018) / пер. А. В. Назренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Thietmar2/frametext3.htm>.
2. Яременко В. В. Повесть врем'яних літ (за Іпатським списком). – К. : Рад. письменник, 1970. – 194 с.
3. Закревский Н. В. Описание Киева. – М., 1868. – С. 12–13.
4. Закон Божий. Книга первая. Составил протоиерей Серафим Слободской. – К. : Внешторгиздат, 1991. – 98 с.
5. Высоцкий С. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVI вв.). – К. : Наук. думка, 1976. – 168 с.
6. Советский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 1159 с.
7. Браичевський М. Походження слов'янської писемності. — К. : КМ Академія, 2002. – 121 с.
8. Толочко П. П. Древний Киев – К. : Наук. думка, 1983. – С. 183–184.

References

1. Titmar Merzeburgskii. (2009). *Khronika* [Chronicle] (I. V. Diakonov, Trans. from Latin, 2nd ed., corrected). Moscow: Russkaia panorama. [In Russian]. See also Titmar Merzeburgskii. *Khronika (1012–1018)* [Chronicle (1012–1018)] (A. V. Nazrenko, Trans). Retrieved from <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Thietmar2/frametext3.htm>. [In Russian].
2. Yaremenko, V. V. (1970). *Povist vremianykh lit (za Ipatskym spyskom)* [Tale of Bygone Years (under the Hypatian list)] (p. 194). Kyiv: Radianskyi pismennyk. [In Ukrainian].
3. Zakrevskii, N. (1868). *Opisanie Kieva* [Description of Kyiv] (pp. 12–13). Moscow. [In Russian].
4. Serafim Slobodskoi, archpriest. (Comp.). (1991). *Zakon Bozhii. Kniga pervaiia* [Divine law. Book one]. Kyiv: Vneshtorgizdat. [In Russian].
5. Vysotckii, S. (1976). *Srednevekoveye nadpisi Sofii Kievskoi (po materialam graffiti XI–XVI vv.)* [Medieval notes of St. Sophia's Cathedral in Kyiv (under the materials of the graffiti of the 11–16th centuries)] (p. 168). Kyiv: Naukova dumka.
6. *Sovetskii entciklopedicheskii slovar* [Soviet encyclopedic dictionary]. (1990). Moscow: Soviet encyclopedia.
7. Braichevskiy, M. (2002). *Pokhodzhennia slovianskoi pysemnosti* [Origin of Slavic writing]. Kyiv: KM Akademiia. [In Ukrainian].
8. Tolochko, P. P. (1983). *Drevnii Kiev* [Ancient Kyiv] (pp. 183–184). Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].

Nastenko-Kapaliet Liudmyla Dmytrivna,

Local historian

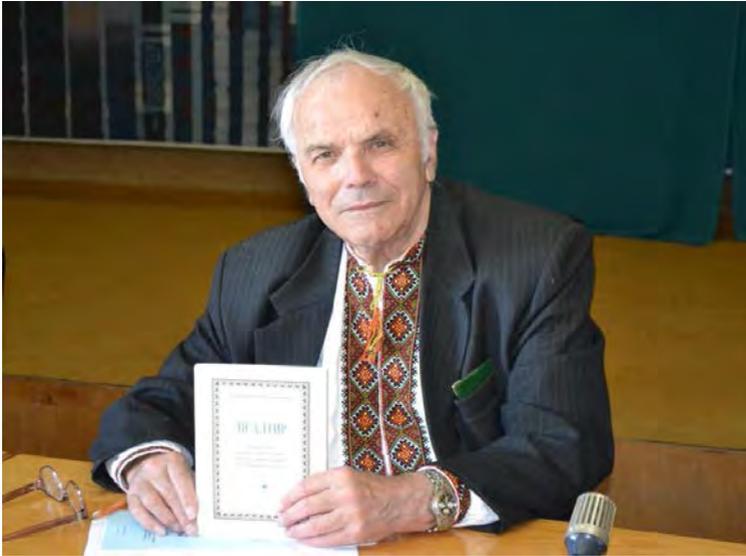
How many churches there were in Kyiv in the 11th century and possible mistakes in translation of the “Chronicle” of Thietmar von Merseburg.

Настенко-Капалет Людмила Дмитриевна,

краєвед

Сколько церквей было в Киеве XI в. и возможные ошибки перевода «Хроники» Титмара Мерзебургского.

**ПАМ'ЯТІ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО,
ДОСЛІДНИКА ДАВНЬОЇ РУКОПИСНОЇ
ТА ДРУКОВАНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ
ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ
ВАСИЛЯ ВАСИЛЬОВИЧА НІМЧУКА**

Скінчився життєвий шлях визначного українського вченого, мовознавця зі світовим ім'ям, непересічної людини Василя Васильовича Німчука (6.VII.1933–26.XI.2017), члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора. Понад півстоліття свого життя він присвятив роботі в Національній академії наук України, зокрема як завідувач відділу історії української мови та директор Інституту української мови¹.

Наукова діяльність В. В. Німчука була присвячена вивченню української мови, її історії та побутування в давніх писемних пам'ятках, а також у сучасному суспільстві. Багато років учений опікувався виданням давніх писемних і друкованих джерел, підготовкою мовознавчих монографічних досліджень, укладанням хрестоматій з історії української мови й правопису.

---

* Некролог представлено на офіційному сайті Інституту української мови НАН України: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Chronicle/Documents/nimchuk-v-v-nekrolog.pdf>

Протягом усього наукового життя В. В. Німчук був творчо, духовно й дружньо пов'язаний з інституціями, що зберігають давні писемні пам'ятки, насамперед з Інститутом рукопису (колишній – відділ рукописів) і відділом стародруків та рідкісних видань (нині є структурним підрозділом Інституту книгознавства) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ). Василь Васильович досліджував рукописні та друківані фонди бібліотеки, вивчав найважливіші для української культури й мови джерела та видавав унікальні старожитні пам'ятки.

У наукових колах В. В. Німчука називають найкращим знавцем українських і старослов'янських (церковнослов'янських) пам'яток.

За фондами Інституту рукопису вченим були видані знамениті Київські глаголичні листки Х ст. («Київські глаголичні листки: Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності», 1983 р.). Учений дослідив Київські листки глибоко і всебічно: детально висвітлив історію рукопису за матеріалами, знайденими в архіві Київської духовної академії, прослідкував історію вивчення пам'ятки, здійснив новітній палеографічний аналіз рукопису та мовний аналіз власне тексту. Виняткова цінність цієї пам'ятки полягає в тому, що в ній представлено найдавніший писаний старослов'янською мовою текст.

Справою свого життя вчений уважав підготовку до видання національної святини українського народу, на якій присягають на вірність Україні її президенти, – визначної рукописної україномовної пам'ятки – Пересопницького Євангелія («Пересопницьке Євангеліє 1556–1565 рр.», 2001 р.; перевидання 2011 р.). За його наукового керівництва цей задум був втілений І. П. Чепігою. Підготовка й видання були здійснені саме в Інституті рукопису, за сприяння Генерального директора НБУВ О. С. Онищенка та директора рукописного підрозділу бібліотеки Л. А. Дубровіної, за участі співробітника інституту Л. А. Гнатенко, а також завдяки творчій співпраці з Українським мовно-інформаційним фондом НАН України, безпосередньо за участі директора Фонду В. А. Широкова і старшого наукового співробітника І. В. Остапової (2001 р., перевидання 2011 р.). Після передчасної кончини І. П. Чепіги В. В. Німчуком було продовжено вивчення й увіковічення пам'ятки («Пересопницьке Євангеліє – знову ювіляр», 2016 р.). Також ученим було проведене новітнє дослідження Пересопниці, яке ще має бути опубліковане окремою книжкою, виданням якої опікується В. М. Мойсієнко.

Співробітниками Інституту української мови під керівництвом В. В. Німчука були підготовлені, а зараз готуються до видання писемні пам'ятки з фондів Інституту рукопису, зокрема Четья Мінея 1489 р. Учений здійснив і сучасне дослідження Четьї Мінеї 1489 р., репрезенто-

ване в невеличкій книжці, залучивши до наукового обігу нові відомості щодо творців пам'ятки і мови рукопису (2015 р.).

Інститутом рукопису спільно з Інститутом української мови НАН України підготовлене дослідження й публікація текстів Нового Завіту і Псалтиря в перекладі українською мовою середини XIX ст. П. С. Морачевського. За ініціативи й наукової участі В. В. Німчука на початку 90-х років XX ст. Л. А. Гнатенко було виявлено у фондах Інституту рукопису та в книгосховищах Росії рукописні тексти перекладів П. С. Морачевського. Наразі побачило світ видання Псалтиря 1865 р. з дослідженням Л. А. Гнатенко та В. В. Німчука («Псалтир: переклад новою українською літературною мовою П. С. Морачевського (1865)», 2015 р.). У 2018 р. має вийти друком публікація тексту Нового Завіту в перекладі П. С. Морачевського 1864 р. за науковою редакцією В. В. Німчука.

Ділові рукописні джерела вченим публікувалися протягом десятиліть у випусках започаткованої ним серії «Пам'ятки української мови».

Він був безпосередньо дотичний до ідеї створення державного реєстру «Археографічна Україніка» (стаття в співавторстві з Г. В. Боряком «Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна Україніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи», 1999 р.), запропонував археографічну роботу з новітніми джерелами оформити як дисципліну «неографія».

Ученим підготовлено й «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Проект» (1995 р.).

В. В. Німчук активно долучався до різноманітних археографічних, кодикологічних, палеографічних та графіко-орфографічних досліджень, які проводилися в Інституті рукопису. Він був офіційним опонентом на захисті докторської дисертації Л. А. Дубровіної «Кодикологія та кодикографія як спеціальні дисципліни в дослідженнях історії української рукописної книги» (1993 р.) та науковим керівником кандидатської дисертації Л. А. Гнатенко «Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (букви на позначення голосних звуків)» (1997 р.).

Своїм унікальним науковим досвідом і фаховими порадами вчений сприяв підготовці наукових каталогів описів кириличної рукописної книги й документальних джерел за фондами інституту, зокрема «Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України : каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст.» (Л. А. Гнатенко, 1995 р.); серії хронологічних каталогів

XII–XVI ст. «Слов’янська кирилична рукописна книга з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (Л. А. Гнатенко, 2003, 2007, 2012 рр., офіційне рецензування В. В. Німчука; О. А. Іванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко, 2010 р.), а також монографії Л. А. Гнатенко «Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги : уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст.» (2016 р., офіційне рецензування В. В. Німчука).

За фондами відділу стародруків та рідкісних видань В. В. Німчуком особисто, або за його сприяння, було опубліковано багато знакових стародрукованих пам’яток з їхнім науковим дослідженням. Ученим здійснено, зокрема, перевидання таких стародрукованих пам’яток, як «Буквар» Івана Федорова 1574 р. (1974 р., факсимільне видання); «Граматика словенська» Л. Зизанія 1596 р. (1980 р.), «Граматика» М. Смотрицького 1619 р. (1979 р.).

Окремим напрямом дослідницьких та публікаторських зацікавлень ученого стала підготовка до друку давніх словників української мови. Насамперед, це перевидання «Лексикону славеноросського» П. Беринди за примірником київського видання 1627 р. з фондів НБУВ (1961 р.). Під редакцією В. В. Німчука був перевиданий «Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская» 1596 р. (1964 р.), «Лексикон латинський» Є. Славинецького (1974 р.) та «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (1974 р.). Публікація визначних лексикографічних праць була важливим етапом в історії вітчизняного мовознавства, оскільки сприймалася як певна маніфестація високого рівня розвитку української мови та культури, що за радянської доби вже було сміливим громадянським вчинком. Визначним внеском у вивчення пізнішої за часом української лексикографії стало видання під редакцією В. В. Німчука рукописного «Словника української мови» П. Білецького-Носенка (1966 р.), підготовленого автором у 1838–1843 рр., оригінал якого зберігається в НБУВ.

Висококваліфіковані праці В. В. Німчука з видання пам’яток українського письменства й мови слугують зразком для наступників.

Учений опублікував у серії «Пам’ятки української мови» 7 томів індивідуально, 3 томи в співавторстві, низку пам’яток надрукував у журналах та наукових збірниках, виступив відповідальним редактором 12 томів із зазначеної серії.

За фондами відділу стародруків було здійснене академічне видання вибраних творів видатного вітчизняного проповідника і богослова, найпродуктивнішого українського церковного письменника XVII ст. І. Галятовського (1985 р.), яке підготувала І. П. Чепіга, а В. В. Німчук виступив відповідальним редактором. До книги увійшли книги проповідей

«Ключ розуміння», релігійно-повістєва праця «Небо нове...», богословський твір «Гріхи розмаїтти» та полемічний текст «Боги поганські».

В. В. Німчук дав поштовх і науково сприяв фаховими порадами в роботі над дослідженням унікальної пам'ятки «Лікарство на оспалий умисл чоловічий», що побачила світ в Острозькій друкарні 1607 р., публікацію якої в трьох томах щойно здійснено авторським колективом під керівництвом професора В. М. Мойсієнка (2017 р.).

В. В. Німчук брав активну участь у наукових і культурних заходах, що відбувалися в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. На останній за участю вченого міжнародній науковій конференції до Дня слов'янської писемності і культури «Науковий потенціал славистики: історичні здобутки та тенденції розвитку» (Київ, 21 травня 2015 р.) знаковою подією для української культури й науки став очолюваний ним круглий стіл «Перший переклад Нового Завіту та Псалтиря українською літературною мовою Пилипа Морачевського: до 150-річчя завершення праці» та презентація першого видання з рукописної спадщини П. С. Морачевського – Псалтиря, в перекладі 1865 р. Звертаючись до учасників зі вступним словом, науковий керівник круглого столу В. В. Німчук наголосив на непересічному значенні праці Пилипа Морачевського для України, оскільки до 60-х років XIX ст. українство не мало повного літературного перекладу Нового Завіту та Псалтиря рідною мовою (<http://www.nbu.gov.ua/node/2211>).

В. В. Німчук мав численні наукові чесноти, які склали його особистість: цілковиту відданість науці, справедливість, наполегливість у наукових пошуках істини, надзвичайну працездатність і наукову безкомпромісність. Він завжди йшов власним тернистим шляхом та оберігав свою індивідуальність, але й визнавав це право за своїми колегами, рідними та друзями. Його блискуча дотепність заряджала позитивною енергією його оточення, спілкування з ним залишало глибокий слід у душі людини.

Науковець вкладав багато власного знання і таланту в своїх учнів та молодих колег, він завжди уважно читав тексти вчених-початківців, піддавав критиці твердження, зосереджувався на усіх деталях наукової праці, надавав безцінні поради, які мали методологічне значення як для молодого вченого, так і для зрілого дослідника. Робота з Василем Васильовичем була безцінною для творчого та професійного становлення, розуміння сутності наукової праці, збагачувала знанням через спілкування з ним.

Непересічність науковця повною мірою усвідомлюється лише тоді, коли він іде у вічність. Масштабність доробку Василя Васильовича для української нації, культури та мови ще буде належно оцінюватися прийдешніми поколіннями науковців. А сьогодні – людська пам'ять і щира вдячність від українських та зарубіжних науковців.

Найглибше та найбільш вичерпно спроможні розказати про вченого його численні особисті багатогранні праці і проекти, до яких він був дочинний науковим поштовхом, обов'язком і душею.

Василь Васильович з молодих років був тісно пов'язаний із нашою бібліотекою – як читач, дослідник її скарбів, колега і друг. Можна сказати, що бібліотека була важливою частиною його земного життя, яке закінчилося, але науково продовжуватиметься й після його відходу завдяки вшануванню його пам'яті як славетного українського вченого. На порталі НБУВ створено персональну колекцію електронних інформаційних ресурсів, яка розкриває науковий доробок В. В. Німчука: в ресурсі «Персоналії НАН України» (до 100-річчя НАН України), яка містить довідково-біографічну інформацію про особу (http://www.irbis-nbuv.gov.ua/person_nas_ua/004476)¹; інформаційний профіль автора в електронній бібліотеці «Україніка» (<http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/REF0003278>), де розкривається інформація про наявні повні тексти праць В. В. Німчука; пошуковий профіль науковця на інформаційному порталі «Наука України: доступ до знань» (<http://irbis-nbuv.gov.ua/ASUA/1462024>), який надає інформацію про наявні у фондах НБУВ (традиційному та електронному) праці вченого.

Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

Персоналії НАН України

НІМЧУК Василь Васильович
Дивись також:

"Науковці України"

Електронна бібліотека "Україніка" **Ukrainika**

мовознавець, історик мови, дослідник старослов'янської, давньоруської та української мови, діалектолог, ономаст, керував розробкою проекту правопису української мови.

ДАТА І МІСЦЕ НАРОДЖЕННЯ:	06.07.1933 р. – 26.11.2017 р., с. Довге, Іршавського району, Закарпатської області, Україна.
ОСВІТА:	Ужгородський університет, (1955).
НАУКОВИЙ СТУПІНЬ, ЗВАННЯ, ПОСАДИ:	член-кореспондент НАНУ (1990); доктор філологічних наук (1982). Тема дисертації: "Староукраїнська лексикографія", професор (1991).
НАУКОВІ ІНТЕРЕСИ:	палеославистика, історія української мови, слов'янська ономастика, українська діалектологія та глотогенез, історія українського мовознавства, проблеми українського правопису, українське джерелознавство та археографія.

¹ Це постійна адреса, до якої будуть додаватися посилання на інші ресурси.

В електронній бібліотеці Україніка вже представлено повні тексти 21 видання, підготовленого за участі В. В. Німчука, серед них: «Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності (1983 р.)», «Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.» (1985 р.), «Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик» (2001 р.) та ін.

Інформаційні профілі автора і науковця В. В. Німчука на порталі НБУВ є сучасною формою презентації вченого та його доробку у вивченні та публікації давніх джерел української писемності й друку, пам'яток національної історії та культури в науково-інформаційному просторі глобальної мережі, що надалі буде поповнюватися новими надходженнями праць. Усі небайдужі до співпраці у розвитку цього творчого ресурсу можуть долучитися до його розвитку (пропозиції можна надсилати за адресою portal@nbuv.gov.ua).

Сподіваємося, що цей електронний ресурс стане важливим чинником у вшануванні пам'яті про Василя Васильовича Німчука як яскравого представника української національної науки і вченого світового рівня.

Л. А. Дубровіна,

*доктор історичних наук, професор член-кореспондент НАН України,
директор Інституту рукопису НБУВ*

К. В. Лобузін,

*доктор наук із соціальних комунікацій,
керівник Інституту інформаційних технологій НБУВ*

Л. А. Гнатенко,

*кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису НБУВ*

Н. П. Бондар,

*кандидат історичних наук, завідувач відділу
стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства НБУВ*

**In memory of prominent Ukrainian scientist, researcher of ancient handwritten and printed heritage of Ukraine, corresponding member of the NAS of Ukraine
Vasyl Vasyliovych Nimchuk.**

**Памяти выдающегося украинского учёного, исследователя древнего рукописного и печатного наследия Украины члена-корреспондента НАН Украины
Василя Васильевича Нимчука.**

З М І С Т

Дослідження архівних та книжкових фондів

<i>Н. П. Бондар, Т. А. Бургомістренко.</i> Рідкісний примірник «Житія святого Володимира» (Київ, 1670) у складі рукописного Збірника житій святих як джерело вивчення київської агіографії XVII ст.	3
<i>Т. М. Барабаш.</i> Індукти міських канцелярій руського воєводства XVI–XVII ст. як джерело до просопографії міських писарів	20
<i>І. В. Савченко.</i> Богослужбовий спів Києво-Печерської Лаври, особливості та послідовність його нотного запису та друку	35
<i>О. Ю. Курганова.</i> Вербалізація іконописних образів у віршах з українських кириличних стародруків	48
<i>Н. В. Заболотна.</i> Образ власниці й дарувальниці кириличної книжки в Україні XVIII ст. за даними покрайніх записів	61
<i>С. О. Булатова.</i> Традиційні напої шляхетського двору на білоруських землях Великого князівства Литовського у першій чверті XVII ст. (за рукописом Млечка із зібрання Хрептовичів у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)	73
<i>О. П. Степченко.</i> Особовий архівний фонд С. А. Таранушенка з фондів Інституту рукопису НБУВ як джерело з історії українсько-го народного монументального та житлового будівництва	97
<i>Ю. К. Рудакова.</i> Методика атрибуції дефектних видань, надрукованих латинським шрифтом	107

Історія книжкових колекцій та зібрань

<i>Г. М. Юхимець, І. І. Цинковська.</i> Ініціальні літери на сторінках українських стародруків XVII–XVIII ст. (зібрання відбитків друкарні Києво-Печерської лаври в фондах НБУВ)	118
<i>Н. Т. Лоштин.</i> Книжкові збірки лекторів філософії та теології у бібліотеці львівських бернардинців (середина XVIII ст.)	131
<i>І. І. Альмес.</i> Бібліотека Золочівського василіанського монастиря наприкінці 60-х – на початку 70-х років XVIII ст.: реконструкція репертуару книг	143

Т. Є. Мяскова. Наукова спадщина Ореста Новицького у фондах відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 170

О. В. Заєць. Археографічна та бібліофільська діяльність архімандрита Антоніна (Капустіна) (до 200-річчя від дня народження) 183

О. М. Донець. Гендерні аспекти візуалізації жінки в українському радянському плакаті 1940–1980 рр. (на основі зібрання українського друкованого плаката ХХ ст. відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства НБУВ) 194

Кодикологія та кодикографія

С. А. Волощенко. Устав церковної служби: Білостоцький Устав .. 202

Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін

Л. А. Дубровіна. До витоків концепцій інформаційних ресурсів українки: міжвідомчі проекти та державні програми в галузі архівознавства, археографії та бібліографії в 90-х роках ХХ ст. 213

Н. А. Шип. Український модус слов'янофільства 233

Є. К. Чернухін. Написи та епіграми на двох іконах грецького художника Теодора Пулакиса з колекції Національного музею імені Богдана та Варвари Ханенків у Києві 265

О. І. Дзира. Вітчизняні дослідження історії української діаспори Канади у міжвоєнний період 283

О. М. Гальченко. Сюжетні середники на українських шкіряних оправах ХVІ–ХVІІІ ст.: питання іконографічного вивчення 297

С. Б. Козак. З архівів діаспори: журнал «Київ» 318

Г. Я. Рудий. Газетна періодика Києва 1919 р. як джерело вивчення соціально-економічного, міжнародного, культурно-освітнього розвитку України за денікінського режиму 330

І. В. Ткаченко. Видавнича діяльність М. Грушевського в Києві (1907–1914 рр.) у документах Київського губернського жандармського управління 347

Публікація документів

- Є. К. Чернухін, О. Б. Кульчинський.* Благальний лист протоієрея Трифілія Карацоглу до митрополита Ігнатія Гозадинова від січня 1785 р. (за матеріалами архіву Трифілія Карацоглу в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) 357
- С. М. Кіржаєв.* З листування М. П. Драгоманова: два невідомих листи до М. В. Водовозова 1894 р. 371
- о. Юрій Мицик.* Універсали гетьмана Івана Скоропадського (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) 390
- о. Юрій Мицик, І. Ю. Тарасенко.* 12 документів з історії Полтавщини XVII–XVIII ст. (з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) 414

Збереження бібліотечних та архівних фондів

- А. Г. Суббота, Л. В. Муха, Л. П. Затока.* Мікобіота повітря сховищ і документів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Історичний аспект, дослідження з 1992 р.) 428

До 100-річчя Національної академії наук України та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

- Г. І. Ковальчук.* Степан Йосипович Петров – завідувач відділу рідкісних та цінних книг Державної публічної бібліотеки УРСР (1949–1961 рр.) 461
- С. В. Старовойт.* Джерела до історії славістики в особовому фонді академіка НАН України І. К. Білодіда 479
- Ю. В. Булгаков.* До історії українсько-польської наукової співпраці у галузі механіки: наукове відрядження академіка А. Д. Коваленка до ПНР (16 січня – 5 лютого 1958 р.) 492
- А. В. Индыченко.* Межакадемическое сотрудничество украинских, чешских и словацких ученых в гуманитарной сфере: исторический экскурс (1955–1960 гг.) 506
- О. А. Лук'янець.* Документальні джерела до реконструкції історії створення Українського республіканського наукового товариства паразитологів (за документами архівного фонду НАН України) 535

А. І. Шаповал. Участь В. П. Адріанової-Перетц в українському науковому житті: епістолярний дискурс (до 130-річчя від дня народження вченої) 536

Повідомлення

Л. А. Поперечна. Наукові читання в Інституті книгознавства НБУВ на пошану бібліографа і книгознавця Степана Йосиповича Петрова 564

І. Г. Лиханова. Бібліографічний покажчик «Книга в Україні, 1861–1917: матеріали до репертуару української книги» 568

Л. Д. Настенко-Капалет. Скільки церков було в Києві XI ст. і можливі помилки перекладу «Хроніки» Тітмара Мерзебурзького 572

Пам'яті видатного українського вченого Василя Васильовича Німчука 577

CONTENTS

Studies of Archival and Book Fonds

- N. P. Bondar, T. A. Burhomistrenko.* Rare copy of “Life of Saint Volodymyr” (Kyiv, 1670) from the manuscript Corpus of Lives of the Saints as a source for the 17th century Kyiv hagiography study 3
- T. M. Barabash.* Registers of town offices of the Russian Voivodeship of the 16th–17th centuries as a source for the prosopography of urban scribes 20
- I. V. Savchenko.* Liturgical chants of Kyiv-Pechersk Lavra: specifics and sequence of musical notation and printing 35
- O. Yu. Kurhanova.* Verbalization of iconographic images in poetry from Ukrainian Cyrillic old-printed editions 48
- N. V. Zabolotna.* The image of a woman as an owner and a donator of a Cyrillic book in Ukraine in the 18th ct. (according to marginalia) 61
- S. O. Bulatova.* Traditional beverages of the szlachta court on the Belorussian lands of the Grand Duchy of Lithuania in the first quarter of the 17th century (under the Mleczo’s manuscript from the Chreptowicz collection in the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine) 73
- O. P. Stepchenko.* Personal archive of S. A. Taranushenko from the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine 97
- Yu. K. Rudakova.* Methods of attribution of defective copies printed with Roman type 107

History of Book Collections and Gatherings

- H. M. Yukhymets, I. I. Tsynkovska.* Initial letters on the pages of Ukrainian old printed books of the 17th–18th centuries 118
- N. T. Loshtyn.* Book collections of philosophy and theology lecturers in the library of Lviv Bernardines (mid-18th c.) 131
- I. I. Almes.* The library of Zolochiv Basilian Monastery in the late 16th – early 17th of the 18th century: books repertoire reconstruction 143

T. Ye. Miaskova. The scientific heritage of Orest Markovych Novytskyi in the fonds of the Department of Librarian Gatherings and Historical Collections of the Institute of Book Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine 168

O. V. Zaiets. Archeographic and bibliophilic activities of Archimandrite Antonin (Kapustin) (200th anniversary) 183

O. M. Donets. Gender aspects of women visualization in Ukrainian Soviet posters of the 1940–1980s (based on the 20th ct. Ukrainian printed posters collection of the Fine Arts Department of the Institute of Book Studies of VNU) 194

Codicology and Codicography

S. A. Voloshchenko. Statute of ecclesiastical service: Bilostok Statute 202

Studies in Special Historical Disciplines

L. A. Dubrovina. On the origins of the concepts of Ukrainica information resources: inter-institutional projects and state programs in the area of archival science, archeography and bibliography of the 90s of the 20th century 213

N. A. Shyp. Ukrainian modus of Slavophilism 233

Ye. K. Chernukhin. Inscriptions on two icons of Greek painter Theodor Pulakis in the collection of the National Bohdan and Varvara Khanenko Museum in Kyiv 265

O. I. Dzyra. Domestic studies of the history of the Ukrainian Diaspora of Canada in the interwar period 283

O. M. Halchenko. Subject center-stamps on Ukrainian bindings of the 16th–18th centuries: issues of iconographic study 297

S. B. Kozak. From the archives of diaspora: Kyiv journal 318

H. Ya. Rudyi. Newspaper periodicals of Kyiv of 1919 as a source on the study of socioeconomic, international, and cultural and educational development of Ukraine in the period of the White Guard government 330

I. V. Tkachenko. Publishing activity of M. S. Hrushevsky in Kyiv (1907–1914) under the documents of Kyiv provincial gendarme administration 347

Publication of Documents

- Ye. K. Chernukhin, O. B. Kulchynskiy.* Pleading epistle of protopresbyter Trifillios Karatsoglu to Metropolitan Ignatius Gozadinov of January 1785 (on the materials from the archive of Trifillios Karatsoglu in the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine) 357
- S. M. Kirzhaiev.* From the correspondence of M. P. Drahomanov: two unknown letters to M. V. Vodovozov of 1894 371
- p. Yurii Mytsyk.* Universals of hetman Ivan Skoropadsky (on the materials of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine) 390
- p. Yurii Mytsyk, I. Yu. Tarasenko.* 12 documents on the history of Poltava region in the 17–18th centuries (from the fonds of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine) 414

Preservation of Librarian and Archival Fonds

- A. H. Subota, L. V. Mukha, L. P. Zatoka.* Mykobiota of the air of depositories and documents of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine (Historical aspect, the research since 1992) 428

To the 100th Anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine and V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

- H. I. Kovalchuk.* Stepan Yosypovych Petrov – the head of Rare and Valuable Books Department of the State Public Library of Ukrainian SSR (1949–1961) 461
- S. V. Starovoit.* Sources on the history of Slavic Studies in a personal fond of the NAS of Ukraine academician I. K. Bilodid 479
- Yu. V. Bulhakov.* On the history of the Ukrainian-Polish scientific cooperation in the field of mechanics: the scientific trip of academician A. D. Kovalenko to the Polish People’s Republic (January 16 – February 5, 1958) 492
- H. V. Indychenko.* Inreacademic cooperation of Ukrainian, Czech and Slovak scholars in the humanitarian field: insight into history (1955–1960) 506
- O. A. Lukianets.* Documentary sources on the reconstruction of the foundation history of the Ukrainian Republican Scientific Society of Parasitologists (by documents of the Archival fond of the NAS of Ukraine) 526

<i>A. I. Shapoval.</i> Participation of V. P. Adrianova-Peretts in the Ukrainian scientific life: epistolary discourse (on the 130th anniversary of the scientist)	536
--	-----

Messages

<i>L. A. Poperechna.</i> Scientific readings in the Institute of Book Studies of VNLU in honor of bibliographer and bibliologist Stepan Yosypovych Petrov	564
---	-----

<i>I. H. Lykhanova.</i> Bibliographic index “Book in Ukraine, 1861–1917: materials on Ukrainian book repertoire”	568
--	-----

<i>L. D. Nastenka-Kapalieta.</i> How many churches there were in Kyiv in the 11th century and possible mistakes in translation of the “Chronicle” of Thietmar von Merseburg	572
---	-----

In memory of prominent Ukrainian scientist Vasyl Vasyliovych Nimchuk	577
--	-----

Наукове видання

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Випуск 21

*Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.*

Редактор
Н. М. Зубкова

Видання підготували
О. С. Боляк, Т. В. Герасімова

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет
О. С. Боляк

Підп. до друку 27.12.2017. Формат 60x84/16.
Друк офс. Ум. друк. арк. 34,41.
Наклад 300 прим. Зам. № 35 від 28.12.2017 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3